

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Vedas. Yajurveda. Taittiriyasanhita.

THE

SANHITA OF THE BLACK YAJUR VEDA.

WITH THE

COMMENTARY OF MĀDHAVA ACHĀRYA

EDITED BY

MAHES'ACHANDRA NYĀYARATNA, C. I. E.

VOL. IV.

KANĀDA IV.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1881.

INDEX

TO THE

FOURTH VOLUME OF THE TAITTIRÍYA SANHITÁ.

FOURTH KÁNÐA—AGNIKÁNÐA.

PRAPÁTHAKAS—I—VII.

PRAPÁTHAKA I.

I—XI.	Anuvákas.—Ukhásambharane mantráh, ...	1—151
I.	Anuváka. Abhryádánam, ...	1—15
II.	„ Mridákrántih, ...	15—37
III.	„ Mritkhananam, ...	37—49
IV.	„ Mridáharanam, ...	50—65
V.	„ Ukhánirmáṇam, ...	66—78
VI.	„ Ukhásanśkáraḥ, ...	78—87
VII.	„ Sámidhenyaḥ, ...	87—93
VIII.	„ Aprírúpa-Prayájayájyáh, ...	94—113
IX.	„ Agnutpádanam, ...	113—126
X.	„ Agnidháranam, ...	127—142
XI.	„ Vaisvadeve havishám yájyánuvákyáh, ...	142—151

PRAPÁTHAKA II.

I—XI.	Anuvákas.—DevaYajanagrahaḥ, ...	152—308
I.	Anuváka. A'sandyám ukhágneḥ sthápnam, ...	152—166
II.	„ Ukhágneḥ upasthánam, ...	166—175
III.	„ Ukhágneḥ chayanadeśam prati nayanam, ...	175—188
IV.	„ Gárhapatyágneḥ chayanam, ...	188—202
V.	„ A'havaniya-chayanártham bhubah karshaṇam, ...	202—225
VI.	„ Oshadhibápaḥ, ...	226—239
VII.	„ Loshtrakshepádikam, ...	239—252
VIII.	„ Rukmádyupadhánam, ...	252—264
IX.	„ Svayamátriṇṇádíshtakopadhánam, ...	265—286
X.	„ Pas us'írshopadhánam, ...	287—299
XI.	„ Varuṇapragháse yájyánuvákyáh, ...	299—308

(Indo)
2332
.169
1092
V. 4

572939

PRAPĀTHAKA III.

Chiti I.

I—XIII.	Anuvākas.—Chitis, ...	...	... 309—413
I.	Anuvāka. Apasyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 309—314
II.	” Prānabhritaḥ ishṭakāḥ,	...	... 314—321
III.	” Apānabhritaḥ ishṭakāḥ,	...	... 321—328

Chiti II.

IV.	” A'svinyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 328—337
V.	” Vayashyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 338—343

Chiti III.

VI.	” Svayamātrinnādyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 343—349
VII.	” Vrihatyādyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 350—354

Chiti IV.

VIII.	” Akshnayāstomīyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 355—361
IX.	” Avas'ishtāḥ Akshnayāstomīyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 362—370
X.	” Srishtināmakāḥ ishṭakāḥ,...	...	... 371—376
XI.	” Vyushtināmakāḥ ishṭakāḥ,	...	... 376—389

Chiti V.

XII.	” Asapatnaḥ Virājas cha ishṭakāḥ,	...	... 389—396
XIII.	” Yājyānuvākyāḥ,	...	... 396—413

PRAPĀTHAKA IV.

Fifth chiti continued up to XI Anuvāka.

I—XII.	Anuvākas, ...	...	... 414—562
I.	Anuvāka. Stomabhāgāḥ ishṭakāḥ,	...	... 414—422
II.	” Nākāsadaḥ ishṭakāḥ,	...	... 422—427
III.	” Chodāḥ ishṭakāḥ,	...	... 428—437
IV.	” Chhandasaḥ ishṭakāḥ,	...	... 437—454
V.	” Sanyagādyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 455—459
VI.	” Viśvajyotirādyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 459—468
VII.	” Bhūyaskridādayāḥ ishṭakāḥ,	...	... 468—472
VIII.	” Indratanvaḥ ishṭakāḥ,	...	... 473—476
IX.	” Yajnatvanvaḥ ishṭakāḥ,	...	... 476—481
X.	” Nakshatreshṭakāḥ,	...	... 481—486
XI.	” Ritabyāḥ ishṭakāḥ,	...	... 487—497
XII.	” Yājyānuvākyāḥ,	...	... 497—508

PRAPÁTHAKA V.

I—XI.	Anuvákas.—Rudrádhyáya,	...	...	509—562
I.	Anuváka.	Rudrasya tanoh prasádanam,	...	509—518
II.	„	Ubhayato-namaskaráṇi yajunshi,	...	518—521
III.	„	Ditto,...	...	522—526
IV.	„	Ditto,...	...	526—529
V.	„	Namaskáropakramáṇi yajunshi,	...	529—531
VI.	„	Ditto,...	...	532—534
VII.	„	Ditto,...	...	534—536
VIII.	„	Ditto,...	...	537—539
IX.	„	Ditto,...	...	540—542
X.	„	Richaḥ mantráh,	...	543—551
XI.	„	S'ishtáh richaḥ yajunshi cha,	...	551—562

PRAPÁTHAKA VI.

AGNISANSKÁRAḤ ÁŚVAMEDHÁNGÁNI CHA.

I—X.	Anuvákas,	...	...	563—673
I.	Anuváka.	Parishechana-vikarshanádayaḥ,	...	563—579
II.	„	Vais'vakarmaṇa-homaḥ,	...	579—593
III.	„	Agnipraṇayanam,	...	594—604
IV.	„	Apratiratha-súktam,	...	604—615
V.	„	Agnisthápanam,	...	616—632
VI.	„	Áśvamedhángam kavachádi-sannáhaḥ,	...	633—646
VII.	„	Áśvastomíya-mantráh,	...	646—656
VIII.	„	Ditto,...	...	657—663
IX.	„	Ditto,...	...	664—673

PRAPÁTHAKA VII.

I—XV.	Anuvákas.—Vasudhárádayaḥ sanskáráh,	...	674—744	
I to XI.	Anuvákás.	Vasudháráhoma-mantráh,	...	674—699
XII.	Anuvaka.	Vájaprasaviyahomaḥ,	...	699—708
XIII.	„	Agniyogaḥ,	...	709—721
XIV.	„	Vihabyáḥ ishṭakáh,	...	722—733
XV.	„	Áśvamedhasambandhinyo yágyá- nuvákhyáh,	...	733—744

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तुत्वाय सविता धियः । अग्निं
ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्^(१) । युक्ताय म-
नसा देवान्त्सुवय्यतो धिया दिवं । इहज्ज्योतिः
करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान्^(२) । युक्तेन मनसा
वयं देवस्य सवितुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्यै^(३) । युञ्जते
मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य इहतो विपश्चितः ।
वि होषा दधे वयुनाविदेक इत् ॥ १ ॥

मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः^(४) । युजे वां ब्रह्म
पूर्थं नमोभिर्वि श्लोका यन्ति पथ्येव सूराः । शृण्वन्ति
विश्वे अमृतस्य पुषा आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः^(५) ।
यस्य प्रयाणमन्वन् इद्ययुर्देवा देवस्य महिमानमर्षतः ।
यः पार्थिवानि विमन्ने स एतशो रजासि देवः स-

विता महित्वना^(१) । देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव ॥

॥ २ ॥

यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतं नः
पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति नः^(२) । इमं नो
देव सवितर्यज्ञं प्रसुव देवायुवः सखिविदः सचाजितं
धनजितः सुवर्जितं^(३) । अचा स्तोमः समर्हय गायत्रेण
रथन्तरं । हृहजायचवर्त्तनि^(४) । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छन्द-
साऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(५) अधिरसि नारिः ॥ ३ ॥

असि पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभेर
बैष्टुभेन त्वा छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(६) अधिरसि ना-
रिरसि त्वया वयः सधस्य आग्निः शक्रेम खनितुं
पुरीष्यं । आगतेन त्वा छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(७) हस्त
आधाय सविता विधुदधिः हिरण्ययी । तया ज्यो-
तिरजस्वमिदग्निं खात्वा न आभरानुष्टुभेन त्वा छन्द-
साऽऽददेऽङ्गिरस्वत्^(८) ॥ ४ ॥

इत् । यज्ञं प्रसुव । नारिः । आनुष्टुभेन त्वा छन्द-
सा । चिणिं च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

बस्य निम्नस्थितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्धामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 द्वितीयकाण्डे सोमस्य ज्ञेयः प्राचेन वर्णितः ।
 चतुर्थे तन्निश्चित्यङ्गमन्त्राणां पाठ ईर्यते ॥
 अवान्तरविज्ञेषस्तु विनियोगेषु दर्शितः ।
 चतुर्थकाण्डमन्याख्यं सप्तभिः पाठकैर्युतम् ॥
 उखासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः ।
 एकादशानुवाकाः सुस्तदर्थस्तु क्रमादमी ॥
 अभ्यादानं नृदाक्रान्तिः खननं हरणं तथा ।
 उखानिर्माणसंस्कारौ सामिधेन्यस्तथा प्रियः ॥
 अग्न्युत्पादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगाः । इति ।

तत्राध्यादानप्रतिपादके प्रथमेऽनुवाके प्रथमं तावद्धोममन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः,—‘जुह्वामष्टमहीतं नृहीत्वा युञ्जानः प्रथमं मन इति
 यजुरष्टमाभिर्ध्वग्भिरेकामाहुतिं जुहोति’ इति । तत्र प्रथमानु-
 चमाह,—‘युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्निं
 ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्^(१)’ इति । ‘सविता’ (प्रेरकः
 परमेश्वरः) ‘प्रथमम्’ अग्निचयनविषये ‘मनो’ ‘युञ्जानः’ (समा-
 धानः) ‘धियः’ (दृष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि), ‘तत्त्वाय’ (तन्निता
 विस्तीर्य) ‘अग्निं ज्योतिर्निचाय्य’ (चोद्यमानमग्निं सफलानां कर्मणां

प्रकाशमसाधनभूतं निश्चित्य), 'पृथिव्याः' 'अधि'—'आभरत्' (आ-
हृतवान् भूमेरुपरि आनीतवान्) । तदनन्तरमग्निम् उखासकृषं *
पृथिव्यां स्थापयितुम् उखानिर्वाणादौ इमं हेमं करोतीति भावः ।

अथ द्वितीयामाह,—“युक्ताय मनसा देवान्सुवर्चतो धिया
दिवं । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्र सुवाति तान्^(१)” इति ।
'सविता' 'तान्' (इन्द्रियविशेषान्) प्रकर्षेण 'सुवाति' (प्रेरयति),
किं कृत्वा?—'देवान्' (क्रोडापरत्वेन अपसाम्) इन्द्रियविशेषान्
'मनसा' 'युक्ताय' (विषयेभ्यो नियम्य) । कोऽङ्गानिन्द्रियविशेषान्?—
'सुवर्चतः' (स्वर्गं गच्छतः), स्वर्गप्राप्त्यर्थमुद्यतानित्यर्थः; 'बृह-
ज्ज्योतिः' (प्रौढं चोद्यमानमग्निं) 'धिया दिवं' 'करिष्यतः' (तत्त-
दिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमाणं कर्तुमुद्यतान्) ।

अथ तृतीयामाह,—“युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
सुवर्गेयाय ब्रह्मै^(२)” इति । यस्मात् पूर्वोक्तरीत्या सविता इन्द्रियाणि
प्रेरयति, तस्मात् 'वयं' 'सवितुः' 'देवस्य' प्रेरणे सति 'युक्तेन' (वि-
षयेभ्यो नियमितेन) 'मनसा' 'सुवर्गेयाय' (स्वर्गलोके गीयमान-
स्याग्नेः सन्वादानाय) 'ब्रह्मै' (ब्रह्मा) भूयाद्धेतव्येषः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा
विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि हेत्वा दधे वयुनाविदेक इत् मही
देवस्य सवितुः परिष्टुतिः^(३)” इति । 'विप्रस्य' (ब्राह्मणस्य) यज-
मानस्य समन्विनो 'विप्राः' सन्विजः 'मनो' 'युञ्जते' (प्रथमं
स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वन्ति) । 'उत' (अपि च)

* तदनन्तरमुखासकृषमिति J. प० पाठः ।

‘धियः’ (दृष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि) ‘युञ्जते’ (सम्पादयन्ति) । कीदृशस्य विप्रस्य ?—‘बृहत्तः’ (प्रभूताग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य), ‘विपश्चितः’ (विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य) । कीदृशा विप्राः ?—‘होत्राः’ (होमश्रीलाः), कर्मण्यालस्यरहिता* इत्यर्थः । ‘एक इत्’ (एक एव) सविता ‘वि’-‘इधे’ (सर्वमिदं निर्मितवान्) । कीदृशः सविता ?—‘वयुनावित्’ (सृष्टिमयजमानाभिप्रायाभिज्ञः) । कथम् एक एव सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मृतव्यं, यतः ‘सवितुः’ ‘देवस्य’ ‘परि-
दृतिः’ ‘महो’ (परितः सर्वेषु देवेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“युजे वां ब्रह्म पूर्णं नमोभिर्वि श्लोका
सन्ति पथ्येव स्रराः । शृण्वन्ति विन्धे अमृतस्य पुत्रा आ ये धा-
मानि दिव्यानि तस्युः(५)” इति । यजमानः पत्नी चेत्येतौ हे
दम्पती, ‘वां’ (युवयोरर्थे) ‘पूर्णं’ (पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं) ब्रह्म
(परिवृद्धं) अग्निचयनाख्यं कर्म ‘नमोभिः’ (नमस्कारपूर्वकैरिष्ट-
कोपधानादिभिः) ‘युजे’ (सम्पादयामि) । तस्मिन् सम्पादिते
सति ‘श्लोकाः’ (यजमानस्य कीर्त्तयः) ‘वि’-‘यन्ति’ (भूमौ विविधं
प्रसरन्ति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘पथ्या’ ‘स्ररा’ ‘इव’ (गीर्वाणमार्गे
अन्तरिक्षे सूर्यरश्मयो यथा प्रसरन्ति तदत्) । किञ्च ‘अमृतस्य’
(प्रजापतेः) ‘पुत्रा’ ‘ये’ ‘देवाः’ ‘दिव्यानि’ ‘धामानि’ ‘आ’-‘तस्युः’
(प्राप्तवन्तः), तेऽपि ‘विन्धे’ (सर्वे) ‘शृण्वन्ति’ यजमानस्य कीर्त्ति-
मिति शेषः ।

अथ षष्ठीमाह,—“यस्य प्रयाणमन्वन् इत् ययुर्देवा देवस्य

* चयनकर्मण्यालस्यरहिता इति J. पु० पाठः ।

महिमानमर्चतः । यः पार्थिवाणि विममे स एतन्नो रजाश्चि
 देवः सविता महिस्वना^(१)” इति । ‘यस्य’ सवितुः ‘प्रयाणं’ (प्रवृत्तिं)
 ‘अन्ये’ ‘देवाः’ ‘अनु’-‘ययुः’ ‘इत्’ (अवश्मनुगच्छन्थेव) । किं
 कुर्वन्तः ?—अस्य ‘देवस्य महिमानम्’ ‘अर्चतः’ (अर्चयन्तः) । किञ्च
 ‘यः’ सविता ‘पार्थिवाणि’ ‘रजांसि’ ‘विममे’ (पृथिवीगतान् पर-
 माणून् विशेषेण गणयित्वा निश्चितवान्), ‘स’ ‘सविता’ ‘देवः’
 ‘महिस्वना’ (महत्त्वेन) ‘एतन्नः’ (व्याप्तवान्) । (एति सर्वत्र गच्छ-
 तीत्येतन्नः) ।

अथ सप्तमोमाह,—“देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव । यज्ञपतिं
 भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतव्यः पुनातु वाचस्पतिर्वाच-
 मय खदाति नः^(२)” इति । हे ‘सवितः’ ‘देव’, ‘यज्ञं’ ‘प्रसुव’
 (प्रकर्षेण प्रेरय), ‘यज्ञपतिं’ (यजमानञ्च) ‘प्रसुव’ । किमर्थं ?—
 ‘भगाय’ (सौभाग्याय) । ‘दिव्यः’ (दिवि स्वर्गे भवः) कश्चिद् ‘गन्धर्वः’,
 ‘केतपूः’ (केतं परकीयचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति
 केतपूः, स) च, ‘नः’ (अस्माकं) ‘केतं’ (चित्तवर्त्तिज्ञानं) ‘पुनातु’
 (भ्रान्तिपरिहारेण शोधयतु) । ‘वाचस्पतिः’ ‘अय’ (अस्मिन् कर्मणि)
 ‘नः’ (अस्मदीयां) ‘वाचं’ ‘खदाति’* (खदयतु) ।

इत्यमृतः सप्तोक्त्वा अष्टमं यजुराह,—“इमं नो देव सवित-
 र्यज्ञं प्रसुव देवाद्युवश्च सखिविदश्च सचाजितं धनजितश्च सुवर्जि-
 तम्^(३)” इति । हे ‘सवितः’ ‘देव’, ‘नः’ (अस्मदीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’
 ‘प्रसुव’ । को वृत्तं ?—(देवैर्यैति मिश्रोभवतीति देवायुः, तं) ‘देवा-

* खदातु इति B. एवं J. पु० पाठः ।

युवं', (सखायं खनिष्यादकं यजमानं वेत्नोति सखिवित्, तं),
 (सखाणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सखाजित्, तं),
 तानि हि शीयमानमग्निमपेक्षन्ते; (धनं जयति फलरूपेण
 सन्पादयतीति धनजित्, तं), (सुवः स्वर्गं फलरूपेण सन्पादयतीति
 सुवर्जित्, तम्) ।

अग्निचयनार्थानां चतुर्थकाण्डगतानां मन्त्राणां पञ्चमकाण्डे
 (१ प्र०।१ अ०) क्रमेणैव ब्राह्मणमाख्यातं । तत्रादौ 'युञ्जानः' इत्या-
 दिभिर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते,—“सावित्राणि जुहोति प्रसृत्यै” इति ।
 सविता येषु मन्त्रेषु प्रतीयते, तानि सावित्राणि, तैर्होमे सति
 यजमानं सविता कर्मणि प्रसौति ।

द्रव्यं विधत्ते,—“चतुर्दशीतेन जुहोति चतुष्यादः पञ्चवः
 पशून्नेवावहन्ते” इति ।

चतुःस्र्यां पुनः प्रश्नसति,—“चतस्रो दिवो दिक्षेव प्रति-
 तिष्ठति” इति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रश्नसति,—“हन्दांसि देवेभ्योऽपा-
 क्रामन् न वो भागानि ह्वयं वक्ष्यामः” इति तेभ्य एतच्चतुर्दशीतम-
 धारयन् पुरोऽनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय चचतु-
 र्दशीतं जुहोति हन्दांश्चैव तस्मीणाति तान्यस्र प्रीतानि दे-
 वेभ्यो ह्वयं वहन्ति” इति । नानाविधच्छन्दोयुक्तपुरोऽनुवाक्याद्य-
 भिमानिनो देवा हविर्भाग्भ्यो देवेभ्योऽपरक्राः सन्तोऽन्यत्राग-
 ष्णन् । किं ब्रुवन्तो गताः?—इति तदुच्यते,—हे देवा भागरहि-
 तानि वयं हन्दांसि 'वः' (युञ्जदीयानि) हवींषि 'न' 'वक्ष्यामः'

(हृद्विर्वह्नं न करिष्याम इति ब्रुवन्तः) । तदानीं देवा विश्वार्थ
होमकाले चतुर्थग्रहणं तच्छन्दसां प्रीतिकरं भवत्विति तेषां
भागमकल्पयन् ;—तत्र प्रथमग्रहणं पुरोऽनुवाक्याख्याया गायत्री-
देवतायास्तुष्टिकरं ; द्वितीयग्रहणं याज्याख्यायास्त्रिष्टुब्देवताया-
स्तुष्टिकरं ; तृतीयग्रहणं देवताख्याया जगतीदेवतायास्तुष्टिकरं ;
चतुर्थग्रहणं वषट्काराख्याया अनुष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरं । अतस्तु-
ष्टीहोमेन होमे सति ह्रन्दोदेवता याः, ताः प्रीषयति, तासु प्रीताः
सत्यो ह्यं वहन्ति ।

सूचकारेण ब्राह्मणान्तरमाश्रित्य अष्टमृष्टीतमित्युक्तं, तच्चेदं
चिन्तनीयं,—किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात्, आहोस्वित् सर्वाणि
मन्त्राण्युच्चार्य ?—इति । तत्र हेयोपादेयावभौ पशौ क्रमेण
दर्शयति,—“यं कामयेत पापीयान्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादा-
हुतीभिरैवैमपमृष्ट्वाति पापीयान् भवति यं कामयेत वशी-
यान्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयादाहुत्यैवैमभिक्रमयति
वशीयान् भवत्यथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः” इति । ‘पापीयान्’
अतिब्रथेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । एकैकं मन्त्रमुच्चार्य होमे
सति संश्लेषाभावात् परस्परमपरक्ताभिराहुतिभिरेतं यजमानम्
‘अपमृष्ट्वाति’ (धनादपेतं करोति) ततो दरिद्रो भवति । ‘वशी-
यान्’ वसुमन्तरः । सर्वाण्युच्चार्य होमे तु मन्त्राणां परस्परसंश्लेषा-
देकयैवाहुत्या यजमानम् ‘अभिक्रमयति’ (अभिव्याप्तं करोति),
ततो धनिको भवति । अपि च, येयमभिक्रमणचेतुरेका आहुतिः ; एषा
यज्ञस्यैव अग्निचयनरूपस्यैव अभिक्रान्तिः । स्वाधीनो यज्ञो भवति ।

मन्त्रगतामष्टसङ्ख्यां प्रशंसति,—“एति वा एष यज्ञमुखादृष्ट्या योऽग्नेर्देवताया एत्यष्टावेतानि सावित्राणि भवन्वष्टाचरा गायत्री गायत्रीऽग्निस्तेनैव यज्ञमुखादृष्ट्या अग्नेर्देवतायै नैति” (५।१।१अ०) इति । यो यजमानोऽग्निरूपाया देवताया ‘एति (अपगच्छति), ‘एष’ यजमानो यज्ञोपक्रमादारभ्य यज्ञफलरूपाया ‘अष्ट्या’ ‘एति’ (अपगच्छति) । ‘अग्निर्वै यज्ञमुखम्’ इति श्रुत्यन्तरात् अग्नेरपगम एव यज्ञमुखादपगमः । कस्तुर्ह्यग्नेः सकाशादपगमस्य परिहारः ? इति,—तदुच्यते, प्रारम्भे सावित्राणां मन्त्राणामष्टले सति ‘अष्टाचरा गायत्री’ सम्पद्यते, ‘अग्निः’ च ‘गायत्रः’, उभयोर्मुखजन्यत्वात् ; ततो गायत्रीसम्पत्तिरेवाग्निसम्पत्तिरिति यज्ञमुखादग्निरूपादनपेतः सन् समृद्धेरपि नापैति ।

अष्टमन्त्रोपेतामेकामाहुतिं प्रशंसति,—“अष्टौ सावित्राणि भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रिवृतमेव यज्ञमुखे वियातयति” (५।१।१अ०) इति । त्रिवृतस्त्रोमे ऋचो नवसङ्ख्याकाः, अतोऽष्टमन्त्रविशिष्टाहुतिगतया नवसङ्ख्याया त्रिवृतस्त्रोममेव ‘यज्ञमुखे’ ‘वियातयति’ (विशेषेण प्रसारितवान् भवति) ।

अत्रेदमपरं चिन्तनीयं,—किं ऋषूपान् वसुन्मन्त्रान् उच्यार्थं, ‘इमं नो देव सवितः’ इति यजुः सप्तमं कृत्वा, पश्चात् ‘देव सवितः’ इत्यृचम् अग्निमां कुर्यात्, किं वा एतामृचं सप्तमीं कृत्वा, तत् यजुरग्निमं कुर्यात् ? इति । तत्र हेयोपादेयपक्षौ क्रमेण दर्शयति,—“यदि कामयेत कृन्दाऽसि यज्ञयज्ञसे नार्पयेयमितृचमन्तमां कुर्याच्छ्रन्दाऽस्येव यज्ञयज्ञसे नार्पयति यदि कामयेत

यजमानं यज्ञयज्ञसे नार्पयेयमिति यजुरन्तमं कुर्यात् यजमान-
मेव यज्ञयज्ञसे नार्पयति” (५।१।१अ०) इति । ‘यज्ञयज्ञसं’ (यज्ञ-
फलं) ‘अर्पयेयं’ (संयोजयेयम्), हृन्दोबद्धाया ऋचस्तु अन्तिमत्वे
यज्ञफलं हृन्दः सुगच्छेत् । यजुषस्तु हृन्दोरहितत्वेन यज्ञफलं
हृन्दोगामि न भवति, किन्तु यजमानगान्धेव भवति ; तस्माद्
यजुरेवान्तिमं कुर्यादित्यर्थः ।

कल्पः, ‘ऋचा सोमश्च समर्धयेत्यपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा’
इति । पाठस्तु,—“ऋचा सोमश्च समर्धय गायत्रेण रथन्तरं ।
हृद्गायत्रवर्त्तनि(८)” इति । हे अग्ने, सोत्रहेतुसामाधारभूतया
‘ऋचा’ ‘सोमं’ (सोत्रं, अगावृत्तिरूपं संघातं वा) ‘समर्धय’
(समृद्धं कुरु) । ‘गायत्रेण’ साक्षा सह ‘रथन्तरं’ साम ‘समर्धय’ ।
गायत्रसामैव वर्त्तनि मार्गं यस्य हृद्गायत्रः, तत् ‘गायत्रवर्त्तनि’,
गायत्रसामसहितं ‘हृद्गत्’ साम ‘समर्धय’ ।

अस्मिन् मन्त्रे ‘समर्धय’ इतिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ऋचा
सोमश्च समर्धयेत्याह समृद्धौ” (५।१।१अ०) इति ।

कल्पः, ‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति चतुर्भिरभिमादत्ते
वैष्णवीं कल्पाशीं सुषिरामसुषिरां सोभयतः-क्षणमन्यतरतः-क्षणं वा
प्रादेन्नमाचीमरत्निमाचीं व्याममाचोमपरिमितां वा’ इति ।
पाठस्तु,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
गायत्रेण हृन्दसाऽऽदेऽङ्गिरस्वत्(१०) अभिरसि नारिरसि पृथिव्याः
सधस्यादग्निं पुरीषमङ्गिरस्वदाभर चैष्टुभेन त्वा हृन्दसाऽऽदे-
ऽङ्गिरस्वत्(११) बभिरसि नारिरसि त्वया वयश्च सधस्य आऽग्निश्च

ब्रकेम खनितुं पुरीष्यं जागतेन त्वा हृन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्रत्^(११)
 हस्त आधाय सविता विभ्रदधिः५ हिरण्ययी । तथा ज्योति-
 रजसमिदग्निं खात्वा न आभरानुष्टुभेन त्वा हृन्दसाऽऽददेऽङ्गिर-
 स्रत्^(११)” इति । अत्रोक्तां निर्मातुं मृतं खननीया, खननहेतुः
 काष्ठविभ्रेषोऽग्निः । हे अग्ने, ‘सवितुः’ ‘देवस्य’ प्रेरणे सति ‘अश्विनोः’
 सम्बन्धिभ्यां मणिवन्धपर्यन्ताभ्यां ‘बाहुभ्यां’, ‘पूष्णः’ सम्बन्धिभ्यां
 साङ्गुलिभ्यां ‘हस्ताभ्यां’ साधनभूताभ्यां, सहायभूतेन ‘गायत्रेषु
 हृन्दसा’ युक्तः सन् त्वा ‘आददे’ (स्वीकरोमि) । तत्र दृष्टान्तः,—
 ‘अङ्गिरस्रत्’, अङ्गिरसः ऋषयः पूर्वं यथा स्वीकृतवन्तः तद्वत् ।
 त्वं च ‘अभिरसि’ (खननहेतुः काष्ठविभ्रेषोऽग्निः) ; तथा ‘नारि-
 रसि’ (न विद्यते अरिर्थास्तव सेयं नारिः) खननकाले पाषा-
 षादिना तव नास्ति कुण्ठीभाव इत्यर्थः ।

अङ्गिरस्रच्छब्देन प्रथमयजुषः समाप्तत्वात् ‘अभिरसि’ इत्या-
 दिकं द्वितीयं यजुः । ब्रह्मरहिते हे अग्ने, ‘पृथिव्याः सधस्मात्’
 ‘पुरीष्यम्’ ‘अग्निम्’ ‘आभर’ (आहर) । पुरीषशब्देन पांसुरूपा
 शुष्का मृदुच्यते, तदहंतीति पुरीष्योऽग्निः, मृदमादाय उखां
 कृत्वा तस्यामग्निरवस्थाप्यते, अतो मृदम्योरभेदोपचारेण मृदा-
 हरणमेवान्याहरणमिति विवक्षित्वा, ‘पुरीष्यमग्निमाभर’ इत्युच्यते ।
 अयं षोडशरोऽग्निश्चयनप्रकरणे सर्वानुवर्तिष्यते । अत एव पञ्चम-
 काण्डान्ते षोडशपरिहारौ भविष्यतः,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 यस्मृदा चाङ्गिश्चाग्निस्वीयतेऽथ कस्मादग्निश्च्यते इति हृन्दोभि-
 क्षिणोति अग्नयो वै हृन्दाः५सि तस्मादग्निश्च्यते” (५।७।९ अ०)

इति । अतः पांसुरूपमग्निमाहर्तुं 'त्रैष्टुभेन हृन्दसा' सहकारिणा युक्तः त्वाम् 'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् । मृदा-हरणे अभ्यादाने च दृष्टान्तत्वाय द्विः 'अङ्गिरस्वत्' इत्युक्तम् ।

अथ द्रतोयं यजुह्यते, हे अग्ने, त्वं 'बभ्रिः' (भरणकुशला मृतसम्पादनकुशला) 'असि' । 'गारिरसि' इति पूर्ववत् । 'त्वया' युक्ता 'वयं' 'सधस्त्रे' (पृथिव्या उत्सर्ज्ने) 'आ'(समन्तात्) 'अग्निं' 'पुरीष्यं' 'खनितुं' 'ब्रकेम' (ब्रह्मा भवेम), अतो 'जागतेन' 'हृन्दसा' सह-कारिणा युक्तस्त्वाम् 'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं यजुह्यते, 'सविता' (प्रेरकः परमेश्वरः) पुरा 'हिरण्ययी' (सुवर्णनिर्मिताम्) 'अग्निं' 'हस्त्रे' स्थापयित्वा 'बभ्रत्' (पोषितवान्), अतः 'तया' (हिरण्यया) अभ्या युक्तः त्वम् 'अजस्रमित्' (सर्वदैव) 'ज्योतिः' (प्रकाशमानं) 'अग्निं' 'खात्वा' (अग्नित्वेनोपचरितां मृदं खनित्वा) 'नः' (अस्मदर्थम्), 'आभर' (आनय) । 'आनुष्टुभेन' 'हृन्दसा' सहकारिणा युक्तोऽहं त्वाम् 'आददे' । 'अङ्गिरस्वत्' इति दृष्टान्तः पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैरध्यादानं विधत्ते,—“चतुर्भिरग्निमादत्ते चलारि हृन्दाऽसि हृन्दोभिरेव” (५।१।१अ०) इति । गायत्री-त्रिष्टुब्-जगत्यनुष्टुप्बिति हृन्दसां चतुष्टयं । मन्त्रेषु तेषां सहकारित्वेनाभिधानात् हृन्दोभिरेवाभ्येरादानं कृतवान् भवति ।

मन्त्रे प्रसवशब्दस्याभिप्रायं दर्शयति,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसृत्यै” (५।१।१अ०) इति ।

ब्रह्मनिर्मिताया अभ्येरादायः सुषिरत्वं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्योऽग्नि-

सायत स वेणुं प्राविशत् एतामूतिमनुसमचरत् स यदेशोः सुषिरं
 सुषिराऽभिर्भवति सयोनित्वाद्य” (५।१।१अ०) इति । पुरा कदा-
 चित् केनापि निमित्तेन अपरक्तोऽग्निर्देवेभ्यो निरगच्छत्, निर्गत्य
 देवानां दर्शनं वारयितुं 'वेणुं प्राविशत्' । वेणोर्मध्ये 'सुषिरं' (स्थानं)
 यदस्ति, एषैव मूषिकस्य अग्रविलवत् ऊती, ताम् 'एतामूतिं'
 वेणुमध्यगतच्छिद्ररूपाम् अनुक्रमेण सम्यगनुचरत् । अतोऽग्नेः
 सुषिरवेणुप्रियत्वात् 'अग्निः सुषिरा' कार्या । तच्च सुषिरत्वं 'स-
 योनित्वाद्य' सम्पद्यते । योऽग्निर्ग्रेः स्थानं, तत्सहितत्वं सयोनित्वम् ।

अथाग्नेः कृष्णविन्दुलाञ्छितत्वं विधत्ते,—“स यच्च-यचावसत्
 तत्कृष्णमभवत् कल्माषी भवति रूपसमृद्धौ” (५।१।१अ०) इति ।
 वेणुमध्ये सञ्चरन् अग्निर्यस्मिन्-यस्मिन् स्थाने वासमकरोत्, तत्-
 स्थानदाहेन* 'कृष्णमभवत्' । अतोऽग्निनिवासद्योतनाय अग्निः
 'कल्माषी' (कृष्णविन्दुलाञ्छिता) कर्त्तव्या । तथा सति अग्निरूपस्य
 चिचत्वात् समृद्धिर्दृश्यते, यजमानस्य च रूपसमृद्धिर्भवति ।

अग्नेरुभयोरन्तयोस्तीक्ष्णत्वं विधत्ते,—“उभयतः-क्षूभ्वती-
 तस्यामुतस्यार्कस्यावर्द्धौ” (५।१।१अ०) इति । 'क्षू तेजने' इत्यस्मा-
 द्धातोस्तत्पन्नः क्षूश्चस्तीक्ष्णत्वमाचष्टे, उभयोः अग्रमूलयोस्तीक्ष्णा
 अग्निः 'उभयतः-क्षूः', तादृशी कार्या । तदेतदुभयतस्तीक्ष्णत्वम्
 'इतस्यामुतस्य' (लोकद्वयेऽपि) 'अर्कस्य' 'अवर्द्धौ' (पूजायाः सम्पत्तौ)
 भवति ।

अग्नेर्देव्यपरिमाणं विधत्ते,—“व्याममाची भवत्येतावद्वै पुरुषे

* तत्स्थानं दाहेन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

वीर्यं वीर्यसन्निता” (५।१।१अ०) इति । चतुर्भिररत्निभिस्तुल्यो
व्यामः ; एतावतो कार्या । उत्थिते ‘पुरुषे’ ‘वीर्यम्’ ‘एतावत्’
एव । अत इयं ‘वीर्यसन्निता’ भवति ।

पञ्चाक्षरं विधत्ते,—“अपरिमिता भवत्यपरिमितस्यावरुधै”
(५।१।१अ०) इति । नियतपरिमाणरहितत्वमपरिमितत्वं, तच्चा-
परिमितस्य बह्वलान्नादेः सम्पत्तौ भवति ।

तादृशा अभ्रैर्वेणुकार्यत्वं विधत्ते,—“यो वनस्यतीर्णां फलयद्भिः
स एषां वीर्यावान् फलयद्भिर्वेणुर्वैणवी भवति वीर्यस्यावरुधै” (५।
१।१अ०) इति । फलानि बह्वनि गृह्णातीति ‘फलयद्भिः’ । ‘वन-
स्यतीर्णां’ मध्ये यः ‘फलयद्भिः’ अस्ति, ‘एषां’ फलयद्भिणामपि मध्ये
‘स’ वेणुरतिशयेन ‘फलयद्भिः’ । वीक्ष्याद्यवदेणूनां समाप्तिखंडसरे
गोधूमसदृशैर्बहुभिर्विजैरुपेतत्वात्, त्वच्च सारोपेतत्वेन वीर्यवांसु ।
तस्मादियमभिः ‘वैणवी’ कार्या । तच्च वैणवत्वं वीर्यसम्पत्तौ
भवति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

युञ्जाऽष्टकैरेकहोम, षट्चा स्तोमं, पुनर्जतिः ।

देवेत्यभिं चतुष्केणादत्ते, मन्त्रास्त्रयोदश ॥

अथ मीमांसा,—द्वादशाध्यायस्य तृतीये पादे (अ० १४) चि-
न्तितम् ।

“चतुर्भिरभिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववत्त्वं समूहे करणत्वतः ॥

अग्नौ श्रूयते, ‘चतुर्भिरभ्रिमादत्ते’ इति ; अत्र पूर्वोक्तवि-

भागमन्त्रवत् प्रतिमन्त्रं पृथक्करणत्वं नास्ति, चतुःमञ्ज्याया समूहे
करणत्वप्रतीतेः, तस्मान्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य बाधेनैव समुच्चयः
स्यात् । न च, पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रस्यान्ते सन्निपातेन स्यादिति
ब्रह्मनीयं; वाचनिकमञ्ज्याया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

इ॒माम॑य॒भ्य॒णन् र॒श॒ना॒मृत॑स्य॒ पूर्वं॑ आ॒युषि॑ वि॒दथे॑षु
क॒व्या । तया॑ दे॒वाः सु॒तमा॑ ब॒भूवु॑र्च॒तस्य॑ सा॒मन्स॒-
र॒मा॒रप॑न्ती^(१) । प्र॒तूर्त्तं॑ वाजि॒न्नाद्र॑व॒ वरि॑ष्ठाम॒नु सं॒व-
तं॑ । दि॒वि त॒जन्म॑ पर॒मम॑न्तरि॒क्षे नाभिः॑ पृथि॒व्या-
मधि॑ योनिः^(२) । यु॒ञ्जाथा॑ः रा॒सभं॑ यु॒वम॑स्मिन् यामे
वृष॑ख॒सू । अ॒ग्निं भ॑र॒न्तम॑स्म॒यु^(३) । यो॒गे-यो॒गे त॒वस्तरं॑
वा॒जेवा॒जे ह॒वामहे॑ । सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये^(४) । प्र॒तूर्व॑न् ॥
॥ १ ॥

ए॒ह्यव॑क्राम॒न्नश॑स्तीरु॒द्रस्य॑ गा॒णप॑त्यान्म॒गोभू॑रेहि ।
उ॒वन्तरि॑क्ष॒मन्वि॑हि स्व॒स्तिग॑व्यू॒तिर॑भ॒यानि॑ कृ॒ष्वन्^(५) ।
पू॒ष्णा स॒युजा॑ सह । पृथि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ध्य-
म॒ङ्गिर॑स्वद॒च्छेहि^(६) अ॒ग्निं पु॑री॒ध्यम॒ङ्गिर॑स्वद॒च्छे॒मो^(७)-
ऽग्निं पु॑री॒ध्यम॒ङ्गिर॑स्व॒ङ्गि॒रिष्या॑मो^(८) ऽग्निं पु॑री॒ध्यम॒ङ्गिर॑-

स्वङ्गरामः^(८) । अन्वग्निरुषसामग्रमस्यदन्वहानि प्रथमो
जातवेदाः । अनु सूर्यस्य ॥ २ ॥

पुरुचा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ ततान^(९) ।
आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निः सधस्ये
महति चक्षुषा नि चिकीर्षते^(१०) । आक्रम्य वाजिन्
पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वं । मूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि
यतः खनाम तं वयं^(११) । द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्य-
मात्मान्तरिक्षः समुद्रस्ते योनिः । विस्थाय चक्षुषा
त्वमभितिष्ठ ॥ ३ ॥

पृतन्यतः^(१२) । उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्था-
नाद्द्रविणोदा वाजिन् वयः स्याम सुमतौ पृथिव्या
अग्निं खनिष्यन्त उपस्ये अस्याः^(१३) । उदक्रमीद्द्रवि-
णोदा वाज्यर्वाकः स लोकः सुकृतं पृथिव्याः । ततः
खनेम सुप्रतीकमग्निः सुवो रुहाणा अधि नाक
उत्तमे^(१४) । अपो देवीरुपस्तृज मधुमतीरयश्माय
प्रजाभ्यः । तासाः स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपि-
प्लाः^(१५) । जिघर्मि ॥ ४ ॥

अग्निं मनसा घृतेन प्रतिश्यन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नं रभसं वि-
दानं^(१६) । आ त्वा जिघमि वचसा घृतेनारक्षसा

मनसा तज्जुषस्व । मयिः सृष्टयद्वर्षो अग्निर्नाभिसृष्टे
 तनुवा जह्विषाणः^(१८) । परि वाजपतिः क्विर्भिर्द्व्या-
 न्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे^(१९) । परि त्वाऽग्ने पुरं
 वयं विप्रः सहस्य धीमहि धृषद्वर्णं दिवेदिवे भेतारं,
 भङ्गुरावतः^(२०) । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुष्मणिस्त्वमज्ञास्त्व-
 मश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
 जायसे शुचिः^(२१) ॥ ५ ॥

प्रतूवन् । सूर्यस्य । तिष्ठ । जिघर्षि । भेतारं ।
 विश्रुतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

प्रथमेऽनुवाके अद्यादानमुक्तम् । अथ द्वितीये ऋदाकान्ति-
 रच्यते । कल्पः, 'इमामगृभ्णन् रश्नानृतस्त्रेत्यस्याभिधानोऽ-
 रश्नानामादाद्य' इति । पाठस्तु,—“इमामगृभ्णन् रश्नानृतस्त-
 पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्या । तथा देवाः सुतमा बभूवुर्हतस्त-
 सामन्त्सरमारपन्तो^(१)” इति । (कवयोः विदांसः ऋत्विजः,
 तानर्हन्तीति कव्याः) यज्ञाः कव्याः, 'विदथेषु' कथेषु यज्ञेषु
 ज्योतिष्टोमादिषु 'स्तस्त' 'आयुषि' (आयुरागमने) (अश्वस्य
 आगमने) निमित्तभूते सति, (ऋतशब्दे यागवाचो मन्, तच्च
 माधनमश्वमुपसृजयति) । 'पूर्वे' महर्षय 'इमां' 'रश्नानम्'

खद्गुरामः^(९) । अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो
जातवेदाः । अनु सूर्यस्य ॥ २ ॥

पुरुचा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ ततान^(१०) ।
आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निः सधस्थे
महति चक्षुषा नि चिकीर्षते^(११) । आक्रम्य वाजिन्
पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वं । भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि
यतः खनाम तं वयं^(१२) । द्यौस्तं पृष्ठं पृथिवी सधस्थ-
मात्मान्तरिक्षः समुद्रस्ते योनिः । विस्थाय चक्षुषा
त्वमभितिष्ठ ॥ ३ ॥

पृतन्यतः^(१३) । उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्था-
नाद्द्रविणोदा वाजिन् वयः स्याम सुमतौ पृथिव्या
अग्निं खनिष्यन्त उपस्थे अस्याः^(१४) । उदक्रमीद्द्रवि-
णोदा वाज्यर्वाकः स लोकः सुकृतं पृथिव्याः । ततः
खनेम सुप्रतीकमग्निः सुवो रुहाणा अधि नाक
उत्तमे^(१५) । अपो देवीरुपस्तज मधुमतीरयक्ष्माय
प्रजाभ्यः । तासाः स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपि-
प्यलाः^(१६) । जिघर्मि ॥ ४ ॥

अग्निं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्त्रं रभसं वि-
दानं^(१७) । आ त्वा जिघमि वक्षसा घृतेनारक्षसा

मनसा तज्जुषस्व । मयिः सृष्टयइर्त्तो अग्निर्नाभिसृष्टे
तनुवा जह्विषाणः^(१८) । परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्या-
ग्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे^(१९) । परि त्वाऽग्ने पुरं
वयं विप्रः सहस्य धीमहि धृषद्वर्णं दिवेदिवे भेत्तारं,
भङ्गुरावतः^(२०) । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुष्णिस्त्वमद्भस्त्व-
मश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः^(२१) ॥ ५ ॥

प्रतूवन् । सूर्यस्य । तिष्ठ । जिघर्मि । भेत्तारं ।
विश्रुतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

प्रथमोऽनुवाके अस्थादानमुक्तम् । अथ द्वितीये ऋदाक्रान्ति-
दृश्यते । कल्पः, 'इमामगृभ्णन् रश्नान्मृतस्येत्यत्राभिधानोऽ-
रश्नानामादाय' इति । पाठस्तु,—“इमामगृभ्णन् रश्नान्मृतस्य
पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्यां । तथा देवाः सुतमा बभूवुर्नतस्य
सामन्त्सरमारपन्तो^(१)” इति । (कवयोः विद्वांसः ऋत्विजः,
तानर्हन्तीति कव्याः) यज्ञाः कव्याः, 'विदथेषु' कथेषु यज्ञेषु
व्योतिष्ठोमादिषु 'ऋतस्य' 'आयुषि' (आयुरागमने) (अथवा
आगमने) निमित्तभूते सति, (ऋतशब्दे यागवाची सन्, तच्च
माधनमश्वमुपलक्षयति) । 'पूर्वं' महर्षय 'इमां' 'रश्नान्'

‘अमृभृण्’ (स्त्रीकृतवन्तः) । अयमर्थः,—रश्मनया बद्धमश्वमा-
नीय, मृतस्वन्नखाने तमश्वमाक्रमय्य, तथा मृदा निष्यन्नायाम्
उखायामग्निमुत्पाद्य, इष्टकाचिते देवे ज्योतिष्टोमादयश्चत्विग्-
भिरनुष्ठेयाः; एतत्सर्वं मनसि निधाय पूर्वं महर्षयोऽश्वानमनं
निमित्तीकृत्य रश्मनां स्त्रीकृतवन्त इति । ‘षो अन्तकर्मणि’
इत्यस्माद्भातोदत्पन्नत्वात् सामन्शब्दोऽवसानवाची; ‘सुतस्य
सामन्’ (यज्ञस्य परिषमाप्तये) ‘सरं’ (सरणे चत्विग्यजमानानां
प्रवृत्तिं) ‘आरपन्ती’ (कथयन्ती प्रापयन्तीत्यर्थः*); या
रश्मना पूर्वाङ्गरीत्या यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं प्रवृत्तिकारिणी भवति,
‘तया’ रश्मनया पुरा ‘देवाः’ ‘सुतम् आ-बभूवुः’ (सोमयागं
प्राप्नुयुः), तादृशीम् इमां रश्मनां गृहीतवन्तः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“व्यूहं वा एतद्यज्ञस्य यदचजु-
ष्केण क्रियते इमाममृभृण् रश्मनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते
वजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धौ” (५।१।२३०) इति । ‘यत्’ अङ्गम्
‘अयजुष्केण’ (मन्त्ररहितव्यापारेण) निष्याद्यते, ‘यज्ञस्य’
सम्बन्धि तत् ‘एतत्’ अङ्गम् अङ्घ्रिहीनमेव, तस्मात् ‘इमाम्’—
इति मन्त्रमुच्चार्य रश्मनामाददीत । अश्वोऽभिधीयते, बध्वा
धार्यते यथा रश्मनया, सेयम् ‘अश्वाभिधानी’ । यद्यपि
‘इमाममृभृण्’ इति ऋगेवैषा, तथापि यजुर्वेदपठितत्वाच्चजुष्टो-
पचारः । तस्मिन्मन्त्रे पठिते सति रश्मनादानं सचजुष्कत्वात्
समृद्धं भवति ।

* प्रार्थयन्तीत्यर्थः इति B. पु० पाठः ।

कल्पः, 'प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्रवेत्यश्वमभिदधाति' इति । पाठस्तु, —“प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनु संवतं । दिवि ते जन्म परममन्तरिचे नाभिः पृथिव्यामधि योनिः(१)” इति । संवन्वते, सम्यक् भव्यते मृद्गृहणार्थं सेव्यत इति खननयोग्या भूमिः संवत्; सा च पाषाणस्यभावेनातिप्रब्रह्मत्वाद्दरिष्ठेत्युच्यते । हे 'वाजिन्' (अश्व), 'वरिष्ठां' 'संवतम्' 'अनु' (अभिज्ञच्छ) 'प्रतूर्त्तं' 'आद्रव' (अतिशीघ्रमागच्छ) । 'ते' (तव) अश्वस्य 'दिवि' (सुप्तोके) 'परमम्' (उत्कृष्टं) 'जन्म' (रोहितांदिदेवस्वरूपेषु सुप्तोक्तजन्म प्रसिद्धम्, 'रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयलित्याहेते वै देवाभ्याः' इति अन्यत्राज्ञातम् । तथा तव 'नाभिः' 'अन्तरिचे' वर्त्तते,— ययुर्नामका हि वायोरश्या तदीयं रथं वहन्तोऽन्तरिचे स-च्चरन्ति, तद्रूपेषु अश्यान्तरिचवर्त्तितम् । नाभिब्रह्मेण कृत्स्नं प्ररीरमुपसृज्यते । तथा 'पृथिव्यामधि योनिः' (भूमेरुपरि तव निवासस्नानं), तत्तु प्रत्यक्षमेव दृश्यते । एवंमहिमा त्वं श्रीघ्न-मागच्छेति पूर्वचान्वयः ।

एतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्रवेत्यश्वमभिदधाति रूपमेवाश्वैतन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।२अ०) इति । 'वाजिन्ना-द्रवेत्येवं' श्रीघ्नमागमनमश्वस्य स्वरूपभूतमेव 'महिमानम्' एत-न्मन्त्रवाक्यं प्रकाशयति । अथवा अश्व मन्त्रस्य, एतद्रूपं वाक्यजातं सुजन्मादिरूपं 'महिमानम्' एव व्याचष्टे । वस्तुतो सुजन्माभावे-ऽपि प्रशंसार्थमेवोच्यत इत्यर्थः ।

कल्पः, 'तूष्णीं गर्दभरघ्ननामादाय युञ्जाथाः राक्षभं युव-

मिति गर्दभम् इति । मन्त्रमन्त्ररेणैव गर्दभस्य रत्ननामादाय
 'युञ्जाद्याम्' इति मन्त्रेण गर्दभमभिदध्यात् । पाठस्तु,—“युञ्जाद्याः
 रासभं युवमस्मिन् यामे वृषणस्य । अग्निं भरन्तमस्ययुम्^(१)”
 इति । यजमानः पत्नी चेत्येतौ हे दन्वती, 'युवं' 'रासभम्'
 'अस्मिन्' 'यामे' 'युञ्जाद्यां',—यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषः,
 तस्मिन्निमित्तभूते सति, युवामुभौ गर्दभं रत्ननया बधीतं ।
 कीदृशो युवं?—'वृषणस्य' (यागनिष्पादनद्वारा फलाभिवर्षण-
 निमित्तभूतं वसु धनं ययोस्तौ वृषणस्य) । कीदृशं रासभं?
 'अग्निं भरन्तं' (अग्निहेतुं मृदं वोढुं समर्थं) 'अस्ययुं' (अस्माना-
 त्मन इच्छन्तम्) अस्माद्धितैषिणमिति यावत् ।

इतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“युञ्जाद्याः रासभं युवमिति गर्दभम-
 मत्येव गर्दभं प्रतिष्ठापयति तस्मादस्याद्गर्दभोऽसत्तरः” (५।१।२अ०)
 इति । 'गर्दभम्' इत्यत्र 'अभिदधाति' इति शेषोऽनुवर्तते ।
 'अस्मिन् यामे' इति मन्त्रेऽभिहितं मृद्वहनम् 'असत्' इत्युच्यते,
 भारवहनस्य निरुद्धव्यापारत्वात् । अत एतन्मन्त्रपाठेन 'असत्येव'
 निरुद्धव्यापारे 'गर्दभं' स्थापितवान् भवति । यस्मादत्र निरुद्ध-
 कार्ये स्थापितः, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'गर्दभो' 'असत्' निरुद्धतरः ।
 रजकादय एव हि तमाद्रियन्ते, न तु राजामात्यादयः ।

कल्पः, 'योगे-योगे इति तिसृभिरथप्रथमा अभि प्रत्रजन्ति
 वच मृदं स्मिन्मन्त्रः स्युः' इति । तत्र प्रथमामाह,—“योगे-योगे
 तवस्तरं वाजे-वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये^(४)” इति । युज्यते-
 ऽमुष्ठीयते इति योगः कर्म, 'योगे-योगे' (तत्तत्कर्मणि) 'तवस्तरं'

(वक्षत्तरम्) अथम् 'इहम्' (इन्द्रियप्रदम्) 'ऊतये' (रक्षणाय) 'वाजे-वाजे' (तत्तदक्षप्राप्तिनिमित्ते) 'सखायः' (परस्परं सख्यं प्राप्ताः) अत्वियममाणा वयं 'हवामहे' (आह्वयामः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“प्रतूर्वन्नेक्षवक्रामन्नस्तीहृत्स्य नाण-पत्यात् मयोभूरेहि । उर्वन्तरिचमन्विहि खस्त्रि-गव्यूतिरभयानि कृष्यन्(५)” इति । हे अथ, त्वम् 'एहि' (आगच्छ) । किं कुर्वन्?—'प्रतूर्वन्' (विरोधिगः ब्रून् हिंसन्), 'अन्नस्तीः' 'अवक्रामन्' (भ्रातृभ्यः क्रियमाणा अपकीर्त्तीर्निवारयन्) । किञ्च 'इहृत्स्य' (क्रूरदेवस्य) यत् गाणपत्यं (पशुसमूहपतित्वं), तस्मात् 'गाणपत्यात्' आगत्य 'मयोभूः' (अस्माकं सुखं भावयन्) 'एहि' । 'उह' (विस्तीर्णम्) 'अन्तरिचम्' 'अनु'-वीक्ष्य 'इहि' (विस्त्रभेण मच्छ) । किं कुर्वन्?—गव्यूतौ (गोसमूहे) 'खस्त्रि' (श्रेयः) यथा भवति, तथा वर्त्तमानः 'खस्त्रि-गव्यूतिः', तादृशस्वम्; 'अभयानि कृष्यन्' (व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन्) ।

अथ तृतीयामाह,—“पूष्णा सयुजा सह । पृथिव्याः सधस्त्रा-दग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहि(६)” इति । सह युज्यते सहायभूतो वर्त्तत इति सयुक्, तादृशेन 'पूष्णा' (पोषकेण) देवेन 'सह', हे अथ, 'पृथिव्याः' 'सधस्त्रात्' 'पुरीष्यम्' 'अग्निम्' 'अच्छेहि' (प्राप्तुं गच्छ) । खनितुं योग्या कृत्स्नाऽपि मृत्तिका सह निष्ठति, मिश्रिता वर्त्ततेऽत्रेति सधस्यः प्रदेशत्रिषेः, तस्मात् प्रदेशादानु-मित्यन्वयः । 'अङ्गिरस्वत्' इति वृष्टान्तः पूर्ववत् ।

अत्र प्रथमायामृचि प्रथमभागे वीष्णायास्तात्पर्यं दर्शयति,—

“योगे-योगे तवस्वरमित्याह योगे-योग एवैनं युक्ते” (५।१।२अ०) इति । रथवहनं योद्धुवहनं वा यद्यदशस्य योग्यं कर्म, तत्र सर्वत्रैवमशं योजयत्येव लौकिकः, तस्मादत्रापि ‘योगे-योगे’ इति वीक्षोच्यते ।

द्वितीयभागे वाज्रब्रह्मार्थं दर्शयति,—“वाजे-वाजे हवामह इत्याहान्नं वै वाजोऽन्नमेवावरन्ध्रे” (५।१।२अ०) इति ।

तृतीयभागे इन्द्रब्रह्मतात्पर्यं दर्शयति,—“सखाय इन्द्रमूतय इत्याहेन्द्रियमेवावरन्ध्रे” (५।१।२अ०) इति ।

अनेन मन्त्रेषु साध्यम् अश्वपुरःसरं गमनं विधत्ते,—“अग्नि-देवेभ्योऽग्निसायत तं प्रजापतिरन्वविन्दत् प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सस्मरत्यनुवित्थि” (५।१।२अ०) इति । केनाप्यपराधेन देवेभ्यो निर्गतमग्निं प्रजापतिरन्विष्य सन्धवान् । अश्वस्य प्रजापतिजन्यत्वात् ‘प्राजापत्यः’, तस्मादश्वेन सहाग्निहेतुं मृदं सस्मरितुं, गच्छेत् । तत्र गमनमग्नेरनुवेदनाय भवति ।

तत्राश्वस्य गर्दभात् पुरतो गमनं विधत्ते,—“पापवस्यसं वा एतत् क्रियते यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति, पापीयान् अश्वान् इदंभोऽश्वं पूर्वं नयन्ति पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चादन्वेति” (५।१।२अ०) इति । ‘श्रेयसा’ (उत्तमेन) ‘च’ साधनेन, ‘पापीयसा’ (निकृष्टेनापि साधनेन) ‘समानं’ (तुल्यम्) एकं कार्यं कुर्वन्तीति यत्, तत् ‘एतत्’ ‘पापवस्यसम्’ एव क्रियते,—पापमेव वसु धनं यस्य कर्मणस्तत् पापवसु, अतिज्ञयेन पापवसु, तत् ‘पापवस्यसम्’, अत्यन्तं निकृष्ट-

मित्यर्थः । 'गर्दभः' 'अश्वान्' 'पापीयान्' इति प्रसिद्धम् ; अत उभयोः समानं गमनं मा भूदिति 'अश्वं' 'पूर्वं' (पुरतो) नयेयुः ; तथा सति पापवस्यसं निवारितं भवति । यस्मादेवं, 'तस्मात्' लोकेऽपि विद्याधनादिभिः श्रेयान् पुरुषः पुरतो गच्छति, निष्कृष्टः श्लिष्यः दरिद्रो वा 'पश्यात्' अनुगच्छति ।

द्वितीयमन्त्रगतस्य 'अश्वस्तीरपक्रामन्' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यो भवतोव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वज्रस्यः प्रतूर्त्तं मेघवक्रामन्नश्वस्तीरित्याह वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति” (५।१।२अ०) इति । 'भवतो' (भृतिमैश्वर्यं प्राप्तुवतः पुरुषस्य) 'भ्रातृव्यः' (विघ्नकारी) 'बहुः' 'भवति' एव ; 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति न्यायात् । अतोऽत्र 'योऽग्निं चिनुते' 'एष' 'भवतोव' 'खलु' (भृतिं श्रेयः प्राप्नोत्येव खलु) । अतोऽनेन भ्रातृव्यपरिहारोऽश्वेषणीयः । अश्वस्य वज्रयुक्तोद्गमनः, अतोऽश्वं सम्बोध्य, अश्वस्तीरित्युक्त्वा, अश्वरूपेण 'वज्रेणैव' विघ्नकारिणं 'पाप्मानं' 'भ्रातृव्यं' निराकरोति ।

तन्मन्त्रगतस्यैव 'गाणपत्यात्' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“रुद्रस्य गाणपत्यादित्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव पशून्निर्याच्यात्मने कर्म कुर्वते” (५।१।२अ०) इति । पशूनां रौद्रत्वं वरबलादवगम्यते,—‘सोऽब्रवीद् वरं वृणा, अहमेव पशूनामधिपतिरसानि’ इत्यत्र रुद्रस्य वर आश्नातः । तस्मादत्र 'रुद्रस्य' 'गाणपत्यान्मयो-भूरेहि' इत्युक्त्वा, पशुस्वामिनो 'रुद्रादेव' तान् 'पशून्' निःशेषेण वाचित्वा, तैः पशुभिः स्वार्थं कर्म करोति इति ।

हतीयमन्त्रे 'सयुजा' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पूष्णा सयुजा सहेत्याह पूषा वा अध्वनाः सञ्जेता समञ्चै” (५।१।२अ०) इति । पोषको देव एव उपद्रवपरिहारेण मार्गाणां सम्यक् 'नेता' भवति । अतस्तेन सह 'समञ्चै' (सङ्गत्यै) 'पूष्णा सयुजा' इत्युच्यते ।

तस्मिन्नेव मन्त्रे 'पुरीष्यम्' इति विशेषणस्य 'अङ्गिरस्यत्' इति दृष्टान्तस्य च तात्पर्यं दर्शयति,—“पुरीषायतनो वा एष यद्भि-
रङ्गिरसो वा एतमग्रे देवतानाः समभरन् प्रथिव्याः सधस्या-
दग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्यदच्छेहोत्याह सायतनमेवैतं देवताभिः
सम्भरति” (५।१।२अ०) इति । पुरीषस्य पात्रोः पूर्वोक्तरीत्या
परम्परया अन्वयाद्यतनत्वम्, अतः पुरीष्यद्वन्द्वेनाग्निं सायतनमेव
सम्पादयति । 'अङ्गिरसः' च पुरा तम् 'एतम्' अग्निं 'देवतानां'
पुरतः सम्पादितवन्तः, अतः 'अङ्गिरस्यत्' इत्युक्त्वा देवताभिः
सहितमेतं सम्पादितवान् भवति ।

कल्पः, 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्यदच्छेम^(१) इति येन हेत्येष
सङ्गच्छते तमभिमन्त्रयते पश्यन् निर्दिशति' इति । मृत्युखननं
प्रतिगच्छन्तः पुरुषाः मार्गमध्ये यदि केनापि हेत्येष सङ्गच्छेरन्,
तदानीम् इमं मन्त्रं पठेरन् । 'इमः' गच्छेम इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ।
यदि हेत्यं न पश्यति, तदापि तं मनसा निर्दिश्य पठेत् ।

अनेन पाठेन हेत्यस्यास्यं विनाशत इत्येतद्दर्शयति,—“अग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्यदच्छेम^(२) इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्य
दृक्ते” (५।१।२अ०) इति ।

कल्पः, 'अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्यद्भिरिव्याम^(३) इति वल्मीक-

वपाया सूर्यस्त्रोदेतोस्त्रामुद्भृत्योपतिष्ठते' इति । वल्मीकस्य चोऽवचव
उच्चतत्वेनाभिष्टुङ्कः, सेचं वपा, तथाविधास्तु वपासु मध्ये चा वपा
सूर्योदयस्याभिमुखा, तस्मा अयं किञ्चित् उद्भृत्य, तां वपाम्
अनेन मन्त्रेण 'उपतिष्ठते' । 'भरिष्यामः' (सन्वादिष्यामः) । त्रैषं
पूर्ववत् ।

अनेन मन्त्रेण वपोपस्थानं विधत्ते,—“प्रजापतये प्रतिप्रोच्य
अग्निः सभृत्य इत्याहुरियं वै प्रजापतिस्तस्मा एतच्छ्रोत्रं यदस्त्रो-
क्तोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गुरिष्याम इति वल्मीकवपामुपतिष्ठते सा-
ह्यदेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्यग्निं सन्नरति” (५।१।१२अ०) इति ।
प्रजापतेः सकाशाद्गुह्यां सन्धा, अथम् अग्निं सन्वादिगोच
इत्यभिज्ञा 'आहुः'; तत्रोपपन्नं, प्रजापतिना पूर्वमग्नेर्लभत्वात्, 'तं
प्रजापतिरन्वविन्दत्' इति पूर्वमेवोक्तम् । कथं तर्हि प्रजापतये
वक्तव्यमिति चेत् ? । तदुच्यते,—प्रजापतिना सृष्टत्वात् 'इयं' (पृथिवी)
एव 'प्रजापतिः', 'तस्याः' च वल्मीकवपैव 'ओचम्'; अतएवा-
धानत्राह्वये समाख्यातं, 'ओचं ह्येतत् पृथिव्याः यदस्त्रोक्तः' इति ।
तस्मात् तां वपामनेन मन्त्रेण 'उपतिष्ठते' । तेनोपस्थानेन व्यव-
धानमन्तरेणैव 'प्रजापतये' कथयित्वा 'अग्निं सन्नरति' ।

कल्पः, 'अत्वरमाणाः प्रत्यायन्वग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गुराम' (९) इति
येन हेतुषु सङ्गच्छते तमभिमन्त्रयते पश्यन्निर्दिशति' इति । यद्द
नमनकास्त्रे, तद्द आगमनकास्त्रेऽपि ; तत्र 'भरिष्यामः' इति पाठः,
अत्र तु 'भरामः' इति विशेषः । यद्यप्यागमनस्य नायं कास्त्रः, तथापि
प्रश्नाद् बुद्धिस्तो मन्त्रोऽवमाख्यातः । तत्रोपरिष्ठादुत्कर्षेत् ।

गमनकालीनमन्त्रपदस्यापि तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्निं पुरी-
थ्यमग्निरस्वङ्गराम इत्याह येन सङ्गच्छते वाजमेवास्व वृक्षे”
(५।१।२अ०) इति ।

कल्पः, ‘अश्वग्निरुषसामयमख्यदिति वल्गोक्तवपाथाः प्रक्रामति’
इति । पाठस्तु,—“अश्वग्निरुषसामयमख्यदन्वहानि प्रथमो जात-
वेदाः । अनु सूर्यस्य पुरुचा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आ
ततान^(१०)” इति । अयम् ‘अग्निः’, ‘उषसाम्’ (उषःकालानाम्)
‘अयम्’ उपक्रमन् ‘अख्यत्’ (अनुक्रमेण प्रकाशितवान्) । अयं
‘जातवेदाः’ ‘प्रथमः’ (मुख्यः) सन् ‘अहानि’ ‘अनु’-‘अख्यत्’ ।
‘सूर्यस्य’ ‘पुरुचा’ (पुरून् बहून्) ‘रश्मीन्’ अनुक्रमेण ‘अख्यत्’ ।
किञ्च ‘द्यावापृथिव्यावुभे अप्यनुक्रमेण ‘आ’-‘ततान’ (सर्वतो
व्याप्तवान्) ।

अनेन मन्त्रेषोऽऽकालादीनां क्रमेणाविर्भावः सिध्यतीत्येतद्दर्श-
यति,—“अश्वग्निरुषसामयमख्यदित्याहानुख्यात्ते” (५।१।२अ०)
इति ।

कल्पः, ‘आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमिति
द्वाभ्यां मृत्खननमश्वमाक्रमय्य’ इति । तत्र प्रथमाथाः पाठस्तु,—
“आगत्य वाज्यध्वनः सर्वा मृधो वि धूनुते । अग्निः सधस्ये महति
चक्षुषा नि चिकीषते^(११)” इति । अयं ‘वाजी’ ‘अध्वनः’ (मार्गात्)
‘आगत्य’ (प्राप्य) ‘सर्वा मृधः’ (मार्गअमादीन् सर्वान् बोधकान्[?])
‘वि’-‘धूनुते’ (विविधं कम्पयति) विनाशयतीत्यर्थः । यत्र पांसवः
सहावतिष्ठन्ते, तत् स्थानं सधस्यम् । ‘महति’ (विस्तीर्णे) ‘सधस्ये’ अयं

अश्वः 'चक्षुषा' दृष्ट्वा 'अग्निं' (अग्निहेतुं मृदं) 'नि-चिकीषते'
(नितरां चेतुं सम्पादयितुमिच्छति) ।

अथ द्वितीयामाह,—“आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमग्निमिच्छ
इत्वा त्वं । भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि यतः खनाम तं वयम्(११)”
इति । हे 'वाजिन्', 'पृथिवीं' 'आक्रम्य' (पादस्पर्शेन परीक्ष्य) 'त्वं'
'इत्वा' (स्वकीयेन तेजसा मानसज्ञानेनेत्यर्थः) 'अग्निमिच्छ'
(अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्) । 'भूम्या वृत्वाय' (पृथिव्या सह चरषं
कृत्वा पृथिवीं पृष्ट्वेत्यर्थः [?]) 'नः' (अस्माकं) 'ब्रूहि' (अयं प्रदेशो-
ऽग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय) । यस्मात् प्रदेशात् तादृशी मृद्वभ्यते,
'तं', (प्रदेशं) 'वयं' 'खनाम' ।

अत्रैतयोर्मन्त्रयोः पृथगुपयोगं दर्शयति,—“आगत्य वाज्यध्वन
आक्रम्य वाजिन् पृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया विन्दत्युत्तरया”
(५।१।२अ०) इति । पूर्वस्यामृचि 'नि-चिकीषते' इत्यभिधाना-
दिच्छामात्रं तथा सम्पद्यते । उत्तरस्यामृचि 'नो ब्रूहि' इत्युक्तत्वात्
तथा तं प्रदेशं लभते ।

विधत्ते,—“द्वाभ्यामाक्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मा-
दनुरूपाः पशवः प्रजायन्ते” (५।१।२अ०) इति । मन्त्रयोर्द्वित्वं
हि 'द्वाभ्यां' 'प्रतिष्ठित्यै' सम्पद्यते; तत्र पूर्वो मन्त्र इच्छाया अनु-
रूपः, उत्तरो मन्त्रो लाभस्थानुरूपः । तत्र पूर्वमुदाहृतं । यस्मात्
'अनुरूपाभ्यां' मन्त्राभ्याम् 'आक्रमयति' । 'तस्मात्' यजमानस्य
अग्निहेत्वाद्यनुष्ठानस्य 'अनुरूपा' एव गवाद्याः 'पशवः' 'प्रजायन्ते' ।

कल्पः, 'द्यौस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं सम्पादिति' इति । पाठस्त,

—द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्समात्मान्तरिक्षं समुद्रस्ते योनिः ।
विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्वतः(११)” इति । हे अश्व, द्युलोक-
स्तव ‘पृष्ठं’, ‘पृथिवी’ ‘सधस्सं’ (तवाग्निना सहावस्थानप्रदेशः),
अन्तरिक्षलोकस्तव इरोरमध्यवर्ती जीवात्मा । ‘समुद्रः’ तव
जन्मकारणम्, ‘अप्ययोनिर्वा अश्वः’ इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानः
‘त्वं’ ‘चक्षुषा’ ‘विख्याय’ (उखायोग्यां ऋदं विलोक्य) ‘पृतन्वतः’
(सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः) ब्रह्मन् राक्षसादीन् तस्यां ऋदि गूढरूपेणाव-
स्थितान् ‘अभितिष्ठ’ (पादेनाक्रम्य त्रिनात्रय) ।

मन्त्रोक्तद्युलोकादिसम्बन्धमुपपादयति,—“द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी
सधस्समित्याहैभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैर्यद्रूपमेवास्मै-
तन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।१२अ०) इति । पुरा कदाचित्
प्रजापतिः ‘एतम्’ अश्वम् एतेषु लोकेष्वन्विष्य समानीतवान् ।
तस्मात् विद्यमानमेव द्युलोकादिसम्बन्धरूपं ‘महिमानं’ मन्त्रो
‘व्याचष्टे’ ; अतो नास्माभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ।

ऋदाक्रमणवेलायामश्वपादस्याधस्ताद्देव्यविषयध्यानं विधत्ते,
—“वज्री वा एष यदश्वो दङ्गिरन्यतो-दङ्गो भूयां सोमभिर-
भया-दङ्गोऽथं दिव्यात् तमधस्सदं ध्यायेदङ्गेष्वेवैनं स्तुनते” (५।
१।१२अ०) इति । वज्रसमानदन्तपङ्क्तिद्वयमस्यास्तीति ‘अश्वो’ ‘वज्री’,
तस्मात् ‘अन्यतो’-‘दङ्गः’ (एकतो दन्तपङ्क्तियुक्तेभ्यो गवादिभ्यः)
अयम् ‘अश्वः’ ‘दङ्गिः’ ‘भूयान्’ (दन्तैरधिकः) । ‘उभया-दङ्गः’
(दन्तपङ्क्तिद्वययुक्तेभ्यश्च) गर्दभादिभ्यः ‘अयम्’ अश्वः ‘सोमभिः’
(केसरैः पुच्छगणैश्च) ‘भूयान्’ । अतस्तादृक्श्वस्य अश्वस्य ‘अधस्सदं’

(पादस्वाधस्तात्) द्वेभ्यो ध्याते सति अश्वत्थुरूपेण 'वज्रैवेवै' द्वेष्यं
द्विनस्ति ।

कल्पः, 'उत्क्रामोदक्रमोदिति दाभ्यां मृत्खनादुदञ्चमयमु-
त्क्रमय' इति । मृद् यस्मिन् प्रदेशे खन्यते, स प्रदेशो मृत्खनः,
तस्मादश्वम् उदञ्चुखत्वेन निर्गमयेत् । तत्र प्रथमामृत्प्रमाह,—
“उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्मानाद्द्रविषोदा वाजिन् । वयं
स्वाम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनियन्त उपखे अस्त्राः^(१४)” इति ।
हे 'वाजिन्' 'द्रविषोदाः' (धनप्रदः सन्) यजमानस्य 'महते
सौभगाय' (सौभाग्याभिवृद्ध्यर्थं) 'अस्त्रादास्मानात्' (खननप्रदेशात्)
'उत्क्राम' (उद्गतो भव) । 'वयं' 'पृथिव्याः' 'सुमतौ' (अनुग्रह-
चित्ते) 'स्वाम' (तिष्ठेम) । कीदृशा वयं?—'अस्त्रा' 'उपखे' (पृथिव्या
उपरि) 'अग्निं' (अग्निहेतुं मृदं) 'खनियन्तः' (खनितुमुद्युक्ताः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“उदक्रमोद् द्रविषोदा वाञ्छर्वाऽकः स
सोकः सुकृतं पृथिव्याः । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं सुवो वहाषा
अधि नाक उत्तमे^(१५)” इति । 'द्रविषोदाः' (यागद्वारेण
धनप्रदः) 'वाजो' (तथैवाश्वप्रदः) अतीति* 'अर्वा' गमनकुञ्जस्य
इत्यर्थः । तादृशोऽयमश्वः स्त्रानादस्तात् 'उदक्रमोत्' । 'स' उत्क्रामो-
त्तोऽश्वः 'सुकृतं' (आक्रमणेन विरुद्धान् राक्षसादीनपहत्य सुदु-
कृतं) 'पृथिव्याः' समन्धिनं 'सोकं' (खननप्रदेशं) 'अकः' (छतवान्) ।
'ततः' प्रदेशात् 'अग्निम्' (अग्नियोग्यां भूमिं) 'खनेम' । कीदृशम् ?
—अग्निं 'सुप्रतीकं' (सुमुखम्) । ये खनितारो वयं, ते कीदृशाः?—

* अर्त्तीति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘सुवः’ ‘अधि’-‘रुहाणाः’ (स्वर्गे अधिरोहणकामाः) । कीदृशे स्वर्गे ?
‘उत्तमे’ (सुखयुक्ते) ‘नाके’ (कं सुखम्, अ-कं दुःखं, तद्द्रष्टिते) ।

तदिदं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्या-
मुत्क्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पञ्चवः प्रजा-
यन्ते” (५।१।३अ०) इति । मन्त्रयोरादावुत्क्रमणाभिधानादनुष्ठे-
यार्थं प्रत्यनुरूपत्वम् ।

कल्पः, ‘अपो देवोरुपसृजेत्यश्वस्य पदेऽप उपसृज्य’ इति ।
पाठस्तु,—“अपो देवोरुपसृज मधुमतीरयन्नाय प्रजाभ्यः । तासां
स्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः^(१९)” इति । ‘देवीः’ (देव-
ज्ञोलाः) ‘अपः’ ‘उपसृज’ (अग्निन् खननप्रदेशे अहमुपसृजामि) ।
कीदृशीः अपः ?—‘मधुमतीः’ (मधुराः) । किमर्थं ?—‘अयन्नाय
प्रजाभ्यः’ (प्रजानामारोग्याय) ‘तासां’ (प्रक्षिप्तानामपां) ‘स्थानात्’
(अस्मात् प्रदेशात्), ‘सुपिप्पलाः’ (ज्ञोभनफलाः) ओषधयः ‘उज्जि-
हताम्’ (उत्पद्यन्ताम्) ।

अनेन मन्त्रेणोदकसेचनं विधत्ते,—“अप उपसृजति यत्र वा आप
उपगच्छन्ति तदोषधयः प्रतितिष्ठन्त्योषधीः प्रतितिष्ठन्तीः पञ्चवो-
ऽपु प्रतितिष्ठन्ति पशून् यज्ञो यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मा-
दप उपसृजति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति । अपामोषधीनां
पशूनां यज्ञस्य यजमानस्य प्रजानां चोत्तरोत्तरं प्रतिष्ठा पूर्व-पूर्वा-
धीनेति प्रसिद्धम् । तस्मात् सर्वप्रतिष्ठार्थमप उपसृजेत् ।

कल्पः, ‘पदे हिरण्यं निधाय जिघर्म्यग्निमा त्वा जिघर्मीति
मनस्वतोभ्यामेकामाङ्गतिं हिरण्ये जुत्वा’ इति । तत्र प्रथमामृच-

माह,—“जिघर्षाग्निं मनसा घृतेन प्रतिच्छन्तं भुवनानि विश्वा ।
 पृथुं तिरस्वा वयसा वृहन्तं व्यचिष्टमन्नं रभसं विदानम्^(१०)” इति ।
 अहम् ‘अग्निं’ ‘मनसा’ ध्यायन् ‘घृतेन’ ‘जिघर्षिं’ (चारयामि दीपयामि
 वा) । कीदृशमग्निं?—विश्वानि ‘भुवनानि’ ‘प्रतिच्छन्तं’ (सर्वेषु
 लोकेषु प्रत्येकं निवसन्तं), ‘तिरस्वा’ ‘पृथुं’ (तिर्यक्प्रमथेन विद्वन्तं),
 ‘वयसा वृहन्तं’ (वय उपसृष्टितेन कालेन प्रौढं) । ‘पृथुम्’ इत्यनेन
 बलदेशव्याप्तिः, ‘वयसा’ इत्यनेन बलकालव्याप्तिरुक्ता । किञ्च यत्
 ‘अन्नं’ ‘व्यचिष्टम्’ (अतिशयेन विविधमद्यन्नं गमनं पूजनं वा यस्य
 तद्वाचिष्ठं, भक्ष्यभोज्यादिरूपेण बलविधं स्वादुत्वेन पूज्यञ्चेत्यर्थः) ।
 तादृशम् ‘अन्नं’ ‘रभसं’ (शोषमेव) ‘विदानं’ (लभमानम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“आ ता जिघर्षिं वचसा घृतेनारक्षसा
 मनसा तञ्जुषस्व । मर्यश्रोः स्पृहयदर्षो अभिर्नाभिमृशे तनुवा
 जर्हषाणः^(१८)” इति । हे अग्ने, त्वाम् ‘आ’-‘जिघर्षिं’ ‘वचसा’ (मन्त्रेण
 अनेन) ‘घृतेन’ (सर्वतः चारयामि) । ‘अरक्षसा’ ‘मनसा’ (क्रौर्यरहितेन
 चित्तेन) ‘तत्’ (घृतम्) ‘जुषस्व’ । अयमग्निः ‘मर्यश्रोः’ (मर्यैः*
 आश्रयणीयः), ‘स्पृहयदर्षोः’ (यजमानैः स्पृहणीयरूपः), ‘नाभिमृशे’
 (अभिमर्शनं कर्तुं न शक्यः), ‘तनुवा जर्हषाणः’ (घृतपानपुष्टेन
 शरीरेणात्यन्तं हृष्टः) ईदृशमग्निं त्वाम् ‘आ-जिघर्षिं’ इति योजना ।

आभ्यां मन्त्राभ्यां हिरण्ये होमं विधत्ते,—“यदध्वर्युरनग्नावा-
 ङ्गतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्वाद्रक्षांश्चि यज्ञं हन्युर्धिरण्यमुपास्य
 जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांश्चि

* मर्यैः इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

घ्नन्ति” (५।१।३५०) इति । अग्निरहिते भूप्रदेशे होमेन ‘अध्वर्युः’
‘अन्धो’ भवति । होमाधिकरणस्याग्नेरदर्शनात् । एतदेव हिद्रमुप-
साध रक्षांसि ‘यज्ञं’ विनाशयेयुः । अत एतद्दोषपरिहाराय भूमौ
‘हिरण्यं’ निधाय तस्मिन् जुहुयात् । तथा सति हिरण्यस्याग्निमहृत्त-
त्वादयं प्रदेशोऽग्निमान् भवतीति नोक्तदोषदयम् ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे मनःप्रवृत्त्योपयोगं दर्शयति,—“जिघ-
र्ष्यन्मिं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिमन्त्रति”
(५।१।३५०) इति । मनसा यज्ञाभिगमनं नाम ‘यज्ञं करिष्ये’
इत्येवं रूपः सरूपः ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्रतिच्छ्यन्तं भुवनानि विश्वे-
त्याह सर्वं ऋषे प्रत्यञ्जेति” (५।१।३५०) इति । ‘एषः’ अग्निः
‘सर्वं’ यजमानमुद्दिश्य ‘प्रत्यञ्जः’ (अभिमन्त्रं) ‘ञेति’ (निवसति) ।

तृतीयपादे ‘पृथुं बृहन्तं’ इत्यनयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“पृथुं
तिरस्वा वयसा बृहन्तमिद्याहात्पो ऋषे जातो महान् भवति”
(५।१।३५०) इति । ‘एषः’ अग्निः जातमान्त्रेण ‘अल्पः’, पश्चादा-
ञ्जतिभिर्वर्द्धमानो देवस्याप्या कास्यस्याप्या च ‘महान् भवति’ ।

चतुर्थपादे ‘व्यचिष्टम्’ इतिपदेन सूचितं पूजार्थमलक्ष्यं स्नादुत्तं
दर्शयति,—“व्यचिष्टमन्त्रं रभसं विदानमित्याहात्ममेवास्मै स्नाद-
यति” (५।१।३५०) इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सर्वमस्मै स्नादते च एवं वेद” (५।१।३५०)
इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे ‘वचसा’ इतिपदस्याभिप्रायं दर्शयति,—

“आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्मात् यत् पुहषो मनसा-
भिगच्छति तदाचा वदति” (५।१।३अ०) इति । यस्मात् प्रथम-
मन्त्रे मनषेत्युक्त्वा द्वितीयमन्त्रे वचषेत्युक्तं, तस्मात् लोकेऽपि पुहषो
मनसा यत् कार्यं चिन्तयति, तत्पश्चात् वाचा वदति ।

द्वितीयपादे अरक्षो-निषेधवाचिब्रह्मस्य* तात्पर्यं दर्शयति,—

“अरक्षेत्याह रक्षसामपहत्यै” (५।१।३अ०) इति ।

द्वितीयपादे मनुष्यैराश्रयणीयत्वेन वर्णस्य सृष्टयणीयत्वेन चाग्नौ
पूष्यत्वं सम्पाद्यते इति दर्शयति,—“मर्यग्नोः सृष्टयदर्शो अग्निरि-
त्याहापचितिमेवास्मिन् दधाति” (५।१।२अ०) इति ।

वेदमं प्रशंसति,—“अपचितिमान् भवति य एवं वेद” (५।
१।२अ०) इति ।

मन्त्रयोद्भवयोर्मनःब्रह्मोपेतत्वं प्रशंसति,—“मनसा सैतामानु-
मर्हति यामध्वरुंरनग्नावाङ्गतिं जुष्टेति मनस्वतीभ्यां जुष्टेत्याङ्गत्यो-
रास्यै” (५।१।३अ०) इति । अग्नौ ह्ययमाना आङ्गतिर्नस्येव
प्राप्तमर्चा, अग्नौ जुष्टेत्येवं सङ्कल्पयितुं ब्रह्मत्वात्, तस्मादाङ्गत्योः
प्राप्तये मनःब्रह्मद्युक्ताभ्यामृग्भ्यां जुष्टयात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति ।

कल्पः, ‘अपादाय हिरण्यं परि वाजपतिः कविरग्निरिति
तिस्रभिरभ्रिया मृत्स्नननं प्रयुचं परिस्त्रिखति वाद्यां वर्षीयसीम्’
इति । तत्र प्रथमामाह,—“परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक-
मीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे(१९)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’

* अरक्षो निषेधवाचीशब्दस्य इति सर्वस्मिन्पुस्तके पाठो न सम्यक् ।

न्नन्ति” (५।१।३श्र०) इति । अग्निरहिते भूप्रदेशे होमेन ‘अध्वर्युः’
‘अन्धो’ भवति । होमाधिकरणस्याग्नेरदर्शनात् । एतदेव द्विद्रमुप-
सृज्य रक्षांसि ‘यज्ञं’ विनाशयेयुः । अत एतद्दोषपरिहाराय भूमौ
‘हिरण्यं’ निधाय तस्मिन् जुहुयात् । तथा सति हिरण्यस्याग्निवद्ब्र-
ह्मादयं प्रदेशोऽग्निमान् भवतीति नोक्तदोषदयम् ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे मनःब्रह्मस्योपयोगं दर्शयति,—“जिघ-
र्ष्यं मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिमन्वति”
(५।१।३श्र०) इति । मनसा यज्ञाभिगमनं नाम ‘यज्ञं करिष्ये’
इत्येवं रूपः सङ्ख्यः ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्रतिष्यन्तं भुवनानि विन्धे-
त्याह सर्वं ऋषे प्रत्यञ्जेति” (५।१।३श्र०) इति । ‘एषः’ अग्निः
‘सर्वं’ यजमानमुद्दिश्य ‘प्रत्यङ्’ (अभिमुखं) ‘ञेति’ (निवसति) ।

तृतीयपादे ‘पृथुं बृहन्तं’ इत्यनयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“पृथुं
तिरस्या वयसा बृहन्तमियाहास्यो ऋषे जातो महान् भवति”
(५।१।३श्र०) इति । ‘एषः’ अग्निः जातमान्त्रेण ‘अल्पः’, पश्चादा-
ञ्जतिभिर्वर्द्धमानो देवव्याप्या कालव्याप्या च ‘महान् भवति’ ।

चतुर्थपादे ‘व्यचिष्टम्’ इतिपदेन सूचितं पूजार्थमलक्षणं स्नादुत्वं
दर्शयति,—“व्यचिष्टमन्त्रं रभसं विदानमित्याहात्रमेवास्मै स्नाद-
यति” (५।१।३श्र०) इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“सर्वमस्मै स्नादते य एवं वेद” (५।१।३श्र०)
इति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे ‘वचसा’ इतिपदस्वाभिप्रायं दर्शयति,—

“आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्मात् यत् पुह्वो मनसा-
भिगच्छति तदाचा वदति” (५।१।३अ०) इति । यस्मात् प्रथम-
मन्त्रे मनषेत्युक्त्वा द्वितीयमन्त्रे वचषेत्युक्तं, तस्मात् खेटकेऽपि पुह्वो
मनसा यत् कार्यं चिन्तयति, तत्पश्चात् वाचा वदति ।

द्वितीयपादे अरचो-निषेधवाचिब्रह्मस्य* तात्पर्यं दर्शयति,—

“अरचषेत्याह रचसामपहृत्यै” (५।१।३अ०) इति ।

द्वितीयपादे मनुष्यैराश्रयणीयत्वेन वर्णस्य स्पृहणीयत्वेन चाग्नौ
पूष्यत्वं सम्पाद्यते इति दर्शयति,—“मर्यग्नोः स्पृहयदर्शो अग्निरि-
त्याहापचितिमेवास्मिन् दधाति” (५।१।३अ०) इति ।

वेदमं प्रशंसति,—“अपचितिमान् भवति य एवं वेद” (५।
१।३अ०) इति ।

मन्त्रयोद्भवयोर्मनःब्रह्मोपेतत्वं प्रशंसति,—“मनसा त्वैतामाप्नु-
मर्हति यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्यो-
राग्नौ” (५।१।३अ०) इति । अग्नौ ह्ययमाणा आहुतिर्मनसैव
प्राप्नुमर्हा, अग्नौ जुतेत्येवं सङ्कल्पयितुं ब्रह्मत्वात्, तस्मादाहुत्योः
प्राप्तये मनःब्रह्मद्युक्ताभ्यामृग्भ्यां जुहुयात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।१।३अ०) इति ।

कल्पः, ‘अपादाय हिरण्यं परि वाजपतिः कविरग्निरिति
तिसृभिरभ्रिया मृतस्वननं प्रत्यूषं परिस्त्रिखति वाद्यां वर्षीयसीम्’
इति । तत्र प्रथमामाह,—“परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक-
मीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे(१९)” इति । अथम् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’

* अरचो निषेधवाचीब्रह्मस्य इति सर्वस्मिन् पृक्तके पाठो न सम्यक् ।

परितः 'अक्रमीत्' (स्त्रीकृतवान्) । कीदृशोऽग्निः ?—'वाजपतिः' (अक्रमस्य पालयिता) । किं कुर्वन् ?—'दाशुषे' (इविर्दत्तवते) यत्र-
मानाय 'रत्नानि' 'दधत्' (रमणीयानि धनानि सम्पादयन्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रश् सहस्र
धीमहि । धृषदर्षे दिवे-दिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः(९०)” इति ।
सहस्रि बले भवः 'सहस्रः', 'सहसस्युचो अहुतः' इति अत्यन्तरात् ;
तादृश (बलवान्*) चे 'अग्ने', 'वयं' त्वां 'परि'-'धीमहि' (परितः
स्त्रीकुर्मः) । कीदृशं त्वां ?—'पुरं' (असकृदपेक्षितफलानां पूरयितारम्),
'विप्रं' (ब्राह्मणजात्यभिमानीं देवं), 'धृषदर्षे' (धृषत् + वैरिणां
धर्षयिता वर्षः स्वरूपविशेषो यस्मासौ धृषदर्षः तः), 'दिवे-दिवे'
(प्रतिदिनं) 'भङ्गुरावतः' 'भेत्तारं' (भञ्जनीयं पापं भङ्गुरं, तदस्वा-
स्तीति भङ्गुरावान् विघातको राक्षसादिः, तस्य विनाशयितारम्) ।

अथ तृतीयामाह,—“त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुचिस्त्वमङ्गस्त्व-
मङ्गनस्यरि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
शुचिः(९१)” इति । हे 'अग्ने', 'त्वं' 'द्युभिः' (स्वर्गैः) निमित्तभूतै-
स्तव तव यागशालासु 'जायसे' । किञ्च 'त्वमाशुशुचिः'
(आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयिता) 'जायसे' । 'त्वमङ्गः' (वर्ष-
धाराभ्यः) अग्निरूपेण 'जायसे' । 'त्वमङ्गनस्यरि' (पाषाणस्यो-
परि) पाषाणान्तरसङ्घटनेन 'जायसे' । 'त्वं वनेभ्यः' दावाग्नि-
रूपेण 'जायसे' । 'ओषधीभ्यः' (ओषधिकार्धभ्यो भेषजेभ्यः) 'त्वं'

* बलवन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† धृषन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘जायसे’; यदा वंशद्वयसङ्घर्षणादिभ्यो ‘जायसे’ । ‘नृषां’ ‘नृपते’, (सर्वेषामपि मनुष्याणां पासक), वं गृहे-गृहे ‘शुचिः’ (शुद्धिचेतः सन्) ‘जायसे’, ‘पुनर्दाहेन मृत्प्लयम्’ इत्यादिश्रुतेः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं परिलेखनं विधत्ते,—“यज्ञमुखे-यज्ञमुखे वै क्रियमाखे यज्ञं रक्षांसि जिधांसमन्धेतिर्हि खलु वा एतद्यज्ञमुखं यज्ञेनदाहुतिरश्रुते परिलिखति रक्षसामपहत्यै” (५।१।३अ०) इति । यज्ञस्य मुखं (प्रारम्भः) ‘यज्ञमुखं’ । यदा यज्ञः प्रारभ्यते, तदा ‘रक्षांसि’ आगत्य यज्ञं हन्तुमिच्छन्ति । एवञ्च सति अत्रापि अश्रुपदाङ्कितम् ‘एतत्’ स्थानम् ‘आहुतिः’ यदा प्राप्नोति, तदानीम् एतदेवाश्रुपदस्थानं यज्ञप्रारम्भरूपं भवति । अतोऽत्र प्राप्तानां ‘रक्षसामपहत्यै’ परिलेखनं कुर्यात् ।

मन्त्रत्रयं विनियुक्ते,—“तिसृभिः परिलिखति त्रिष्टुदा अग्नि-
र्धावानेवाग्निस्तस्माद्रक्षांस्यपहन्ति” (५।१।३अ०) इति । आहव-
नीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्निरूपेणाग्नेस्त्रिगुणत्वम् । सर्वस्मादप्येतस्माद्ग्नैः
रक्षसामपघातो मन्त्राचित्वेन* सम्पद्यते ।

परि वाजपतिरित्येतां विभेषाकारेण विधत्ते,—“गायत्रिया
परि लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परिगृह्णाति” (५।१।३अ०)
इति । पादत्रयोपेतत्वादिद्यं गायत्री, तस्याश्चाग्निना सह प्रजापति-
मुखादुत्पन्नत्वात् तेजस्त्वम् । ‘एनम्’ (अग्निप्रदेशम्) ।

‘त्वमग्ने शुभिः’ इत्येतां विधत्ते,—“त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं
वै त्रिष्टुगिन्द्रियेषैवैनं परिगृह्णाति” (५।१।३अ०) इति ।

* मन्त्राचित्वेन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘परि स्वाग्ने’ इत्येतां विधत्ते,—“अनुष्टुभा परिलिखत्यनुष्टुप् सर्वाणि कृन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै” (५।१।३ अ०) इति । वायूपे-
यमनुष्टुप् सर्वाणि कृन्दांसि (परितो भवति व्याप्नोतीति) ‘परिभूः’,
अतः सेयं ‘पर्याप्त्यै’ सम्पद्यते ।

अस्मा अनुष्टुभः पाठप्राप्तं मन्त्रद्वयमध्यवर्त्तित्वं प्रशंसति,—
“मध्यतोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप् तस्मान्मध्यतो वाचा वदामः” (५।
१।३ अ०) इति । ‘अनुष्टुभा’ परिलिखतीति शेषः । यस्मात् वायूपा
अनुष्टुप् मध्यतः पठिता, तस्माद्वयमपि मुखमध्यवर्त्तिजिज्ञासाध्वया
‘वाचा’ सम्भाषणं कुर्मः ।

गायत्रीत्रिष्टुभोः पाठप्राप्तमाद्यन्तरूपत्वं प्रशंसति,—“गायत्रिया
प्रथमया परि लिखत्यद्यानुष्टुभाद्य त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञो-
ऽनुष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुप् तेजसा वै चेन्द्रियेण चोभयतो यज्ञं परि-
मृह्णाति” (५।१।३ अ०) इति । पूर्वं प्रशस्तापि मध्यवर्त्तिनो अनुष्टुप्,
पुनरपि पार्श्वस्थाभ्यां सह प्रशस्यते । यज्ञनिष्यादकवायूपत्वादानु-
ष्टुभो यज्ञत्वम् । तस्मात् उभयतो गायत्रीत्रिष्टुभोः पाठेन मध्य-
वर्त्तिनं यज्ञमेव ‘तेजसा वै चेन्द्रियेण चोभयतः’ परिमृहीतवान्
भवति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

इमां, रज्जुं समादाय, प्रह्व, तुरगबन्धनम् ।

युञ्जा, गर्दभमाबध्य, योगे, यान्ति त्रिभिर्मुदा* ॥

‘इमा’ऽन्तादग्निमित्यादेगमने देख्यमन्त्रणम् ।

* मृदमिति J. पु० पाठः ।

‘व्यामो’ऽन्नेन वपा जप्या, ‘रामो’ऽन्नादेव्यमन्त्रणम् ॥
 अन्वयि, मन्त्रेदागत्य द्वाभ्यामाक्रमयेहुवम् ।
 द्यौस्ते,ऽन्वष्टं संमार्ष्टि द्युत्का-दाभ्यां तद्द्रुमः ।
 अपः, पदेऽपो निगयेज्जिघ-दाभ्यां जुहेति हि ॥
 परि चिभिः परिच्छिखेदेकविंशतिरोरिताः ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 चजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनौबीहुभ्यां पूष्णो
 हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खना-
 मि^(१) । ज्योतिष्मन्तं त्वामे सुप्रतीकमजसेष भानुना
 दीधानं* । शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थे-
 ऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^(२) । अपां पृष्ठमसि स-
 प्रथा उर्वग्निं भरिष्यदपरावपिष्टं । वर्धमानं मह आ च
 पुष्करं दिवो मात्रया वरिषा प्रथस्व^(३) । शर्म च
 स्थः ॥ १ ॥

वर्म च स्थो अश्चिद्रे बहुलो उभे । व्यचस्वतीं संव-
 सायां भर्त्तमग्निं पुरीष्यं^(४) । संवसाथाः सुवर्विदा

* क्वचित् दीधानमिति पाठः ।

स॒मो॒ची उर॑सा॒त्मना॑ । अ॒ग्निम॒न्तर्भ॑रिष्यन्ती ज्योति॑-
 षन्त॒मज॑स्र॒मित्^(५) । पु॒रीष्योऽसि॑ वि॒श्वभ॑राः । अथ॑र्वा
 त्वा प्रथ॑मो निर॑मन्यदग्ने^(६) । त्वाम॑ग्ने पु॒ष्करा॑दध्य॒र्वा
 निर॑मन्यत । म॒र्धो वि॒श्वस्य॑ वा॒घतः^(७) । तमु॑ त्वा द॒ध्य-
 ङ्घृषिः॑ पुत्र इ॒धे ॥ २ ॥

अथ॑र्वणः । वृ॒च॒हृणं॑ पुर॒न्दुरं^(८) । तमु॑ त्वा पा॒थ्यो
 वृषा॑ समी॒धे दस्यु॑ह॒न्तमं॑ । ध॒नञ्ज॒यं रणै॑-रणै^(९) । सीद॑
 हेतः॑ स्व उ॒ लोके॑ चि॒कित्वा॑न्त्सा॒दया॑ य॒ज्ञः सु॒कृत॑स्य
 योनौ॑ । दे॒वावी॑र्दे॒वान् ह॒विषा॑ यजा॒स्यग्ने॑ बृ॒हद्य॑ज॒माने॑
 वयो॑ धाः^(१०) । नि हेता॑ हेतृ॒षद॑ने॒ विदा॑नस्त्वेषो॒ दी-
 दि॒वाः अस॑दत्सु॒दक्षः॑ । अ॒द॒ब्धव॑तप्र॒मति॑र्वसि॒ष्ठः सह-
 सम्भ॑रः शु॒चिजि॑ह्वो अ॒ग्निः^(११) । स॒सीद॑स्व म॒हाः
 असि॑ शोच॑स्व ॥ ३ ॥

दे॒व॒वीत॑मः । वि॒ धूम॑म॒ग्ने अ॒रुषं॑ मि॒येध्य॑ सृ॒ज
 प्र॒शस्त॑ दर्श॒तं^(१२) जनि॑ष्वा हि जे॒न्यो अ॒ग्ने अ॒हाः॑ हि॒तो
 हि॒तेषु॑रु॒षो वने॑षु । दमे॑-दमे॑ स॒प्त र॑त्ना द॒धानोऽग्नि॑-
 ही॒ता नि॑ षसा॒दा यजी॑यान्^(१३) ॥ ४ ॥

स्थः । इ॒धे । शोच॑स्व । स॒प्तवि॑ंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति॑ तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीये मृदाक्रमणमुक्तम्, अथ तृतीये खननमभिधीयते । कल्पः, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति द्वाभ्यां खनति' इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनार्वाऽऽभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्त्रेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^(१)” इति स्पष्टोऽर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“ज्योतिष्मन्तं त्वाऽग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यानं । शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्त्रेऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘पृथिव्याः’ ‘सधस्त्रे’ (उपरिप्रदेशे) ‘पुरीष्यं’ (पांसुयोग्यम्) अग्निं त्वाम् अङ्गिरस इव अहं ‘खनामि’ । कीदृशं त्वां?—‘ज्योतिष्मन्तं’ (ज्वालायुक्तं), ‘सुप्रतीकं’ (सुमुखं), ‘अजस्रेण भानुना दीद्यानं’ (निरन्तरं वर्त्तमानेन रश्मिना प्रकाशमानं), ‘प्रजाभ्यः’ (प्रजोपकारार्थं) ‘शिवं’ (शान्तं), अत एव ‘अहिंसन्तं’ (हिंसामकुर्वन्तम्) ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यं खननं विधत्ते,—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति खनति प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमित्याह ज्योतिरेवैतेन जनयति” (५।१।४अ०) इति । प्रथममन्त्रे सवितुः प्रसव इत्युच्चारणं प्रेरणाय सन्पद्यते, किञ्चित्तेन मन्त्रेण धूममेवोत्पादयति, न तु ज्वालाः; तस्मात् द्वितीयमन्त्रादौ ज्योतिष्मन्तमित्येतेन शब्देन ज्योतिर्जनयत्येव ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयाद्धे शिवशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“सोऽग्निर्जातः प्रजाः शुचार्पयन्तं देवा अर्द्धर्चेनाश्रमयच्छिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तमित्याह प्रजाभ्य एवैनं श्रमयति” (५।१।४अ०) इति ।

ज्वालासहित उत्पन्नः 'अग्निः' उत्पत्तिमात्रेणैव 'प्रजाः' सर्वाः तापे-
नायोजयत्, 'तं' (तादृशम्) अग्निं त्रिवमिश्रायर्द्धर्चन 'देवाः'
ज्ञानिमकुर्वन्, तस्मादस्य अर्द्धर्चस्य पाठेन प्रजोपकाराय 'एव'
'एन' ज्ञानं करोति ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां स्वनति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।
४ अ०) इति ।

कल्पः, 'अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमाहृत्यैतयैव विचेष्टय' इति ।
मृदं प्रचेष्टुं पुटिकां कृत्वेत्यर्थः । पाठस्तु,—“अपां पृष्ठमसि स-
प्रथा उर्वग्नं भरिष्यदपरावपिष्ठं । वर्धमानं मह आ च पुष्करं
दिवो माचया वरिषा प्रथस्व(१)” इति । हे पुष्करपर्ण, त्वम्
'अपां पृष्ठमसि' (पृष्ठवदुपरिभागे वर्त्तमानमसि) । कोदृशं?—
'सप्रथाः' (सविस्तारं) अत एव 'उर्वग्नं भरिष्यत्' (अग्निसाधनं मृदं
बहुलं यथा भवति, तथा भरितुं समर्थम्, 'अपरावपिष्ठं' (परा-
वपो त्रिनाशः, अतिशयेन तद्द्रष्टितं), 'वर्धमानं' (असम्बन्धाहिने-
दिने वृद्धियुक्तं), 'महः' (निर्लेपत्वाद्युक्त्वा पूजनीयं), 'पुष्करं'
(अग्निनिष्पादनद्वारा पुष्टिकरं), तादृशं त्वं, 'माचया' (परि-
माणेन) 'दिवो' 'वरिषा' (आकाशादप्याधिक्येन) 'आ' (समन्तात्)
'प्रथस्व' (विस्तृतं भव) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमाह-
ृत्यपां वा एतत् पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनदाहरति” (५।१।
४ अ०) इति । 'अपाम्' उपरि-वर्त्तमानत्वस्य विद्यमानस्यैवार्थस्य
अभिधायित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेणैव पुष्करपर्णमाहरति ।

कल्पः, 'वर्म च खो वर्म च ख इति द्वाभ्यामुत्तरेण मृत्युखननं
 छण्णाजिनं प्राचीनयोवमुत्तरलोमास्तृषात्पुपरिष्ठात् पुष्करपर्षमु-
 त्तागम्' इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“वर्मं च खो वर्मं च खो ।
 अष्छिद्रे बड्डले उभे । व्यचसती संवसाथां भर्त्तमग्निं पुरोव्यम्^(१)”
 इति । हे छण्णाजिन-पुष्करपर्षे, 'उभे' (युवां) 'वर्मं च खः' (अग्नेः
 सुखकारणो अपि भवथः) । तथा 'वर्मं च खः' (कवचवद्रचके अपि
 भवथः) । कीदृशे ?—'अष्छिद्रे' (छिद्ररहिते), 'बड्डले' (विस्तीर्णे),
 'व्यचसती' (आच्छादनप्रकारवती) पुटिकादिसदृशे इत्यर्थः । तथा-
 विधे युवां 'संवसाथां' (सम्यक् मृदमाच्छादयतम्) । ततः 'पुरो-
 व्यम्' 'अग्निं' 'भर्त्त' (धारयतम्) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“संवसाथाः सुवर्विदा समीची उरसा-
 त्मना । अग्निमन्तर्भरिथ्यन्तो ज्योतिभन्तमजस्रमित्^(२)” इति ।
 हे छण्णाजिन-पुष्करपर्षे, युवां 'आत्मना' (स्वयमेव परनिरपेक्षे
 सति* 'उरसा' (उरःसदृशेन) भवदीयस्वरूपेण 'संवसाथां' (सम्भ-
 गाच्छादयतम्) । कीदृशे युवां ?—'सुवर्विदा' (स्वर्गविदे स्वर्ग-
 साभसाधने इत्यर्थः), 'समीची' (मृदन्धनायानुकूले), 'अजस्रमित्'
 (निरन्तरमेव) 'ज्योतिभन्तम्' 'अग्निम्', 'अन्तः' (खोदरे) 'भरि-
 थ्यन्तो' (धारयिष्यन्ती) ।

अग्नेन मन्त्रद्वयेन साध्यं पुष्करपर्षस्य प्रसारणमुत्तरत्र विधातु-
 मादौ पुष्करपर्षे मृदः सम्भरणं विधत्ते,—“पुष्करपर्षेण सम्भरति
 योर्निर्वा अग्नेः पुष्करपर्षः सयोनिमेवाग्निः सम्भरति” (५।१।

* सती इति पाठो भवितुं युक्तः ।

४ अ०) इति । पुष्करपर्णस्याग्निस्थानीयत्वम् आरण्यकेतुक-चवने समा-
 ज्ञातम्,—‘जानुदघ्नोमुत्तरवेदीं खात्वा । अर्पा पूरयित्वा गुल्फदघ्नं ।
 पुष्करपर्णैः पुष्करदण्डैः पुष्करैश्च स५क्षीर्यं । तस्मिन् विहायथे ।
 अग्निं प्रक्षीयोपसमाधाय’ इति । अतः पुष्करपर्णस्याग्नियोगित्वात्
 ‘संयोजिमेवाग्निं’ सम्भृतवान् भवति ।

पुष्करपर्णवत् तेनैव मन्त्रद्वयेन हृष्याजिनस्थास्तरणं विधातुमादौ
 हृष्याजिने मृदः स्थापनं विधत्ते,—“हृष्याजिनेन सम्भरति यज्ञो
 वै हृष्याजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सम्भरति” (५।१।४अ०) इति ।
 हृष्याजिनस्य यज्ञरूपत्वं दूर्ध्वपूर्णमासम्राज्जणेऽवगम्यते,—‘यज्ञो देवेभ्यो
 ऽनिस्रायत । हृष्यो[?] रूपं हत्वा । यत्कृष्याजिने हविरध्ववहन्ति ।
 यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुक्ते’ इति । तद्वदत्रापि हृष्याजिनरूपेण ‘यज्ञे-
 नैव’ अग्निरूपं ‘यज्ञं सम्भरति’ ।

चर्मन्तरपरित्यागेन हृष्याजिनस्त्रीकारे हेतुं दर्शयति,—
 “यद्गाम्याणां पशूनां चर्मणा सम्भरेद्गाम्यान् पशूञ्कुचापंचेत्
 हृष्याजिनेन सम्भरत्यारण्यानेव पशूञ्कुचापंचयति तस्मात् समावत्
 पशूनां प्रजायमानानामारण्याः पञ्चवः कनीयूः सः शूचा
 हृताः” (५।१।४अ०) इति । यान्यपशूनां गवादीनां चर्मणि अग्नि-
 सम्भरणे गवादयः सन्तापेन संयोजिता भवन्ति ; हृष्याजिनेन
 सम्भरणे तु आरण्या एव पञ्चवः सन्तापेन बोध्यन्ते ; यस्मादेवं,
 ‘तस्मात्’ लोकेऽपि चतुष्पात्त्वास्त्राकारसाधनेन प्रजायमानानां पशूनां
 मध्ये यान्याः श्रेष्ठाः, आरण्या एव कनिष्ठाः, यस्मात् ते ‘शूचा’
 ‘हृताः’ (शूचं प्राप्ताः), तस्मात् तेषां कनिष्ठत्वं युक्तम् । न हि

पाम्यगवाद्य इव ज्ञासाप्रवेग्न-भक्ष्यप्रदानादिभिरारण्याः पोष्यन्ते,
अतस्तेषां शोकप्राप्तिः ।

तत्र छप्वाजिनस्य सोष्णामुपरि सञ्चरणं विधत्ते,—“सोमतः
सञ्चरत्यतो ह्यस्य मेधम्” (५।१।४ अ०) इति । यस्मात् ‘अस्य’
(छप्वाजिनस्य) ‘अतः’ (इदं) सोमयुक्तं खानं ‘मेधं’, तस्मात्
तत्र सञ्चरेत् ।

इदानीमुक्तसञ्चरणादिद्वये पूर्वोक्तमन्त्रद्वयसाध्यमुभयाक्षरसं वि-
धत्ते,—“छप्वाजिनस्य पुष्करपर्णस्य सः सृष्ट्वातीयं वै छप्वाजिन-
मसौ पुष्करपर्णमाभ्यामेवैगमुभयतः परिसृष्ट्वाति” (५।१।४ अ०)
इति । छप्वाजिनपुष्करपर्णयोरधरोत्तरभावेन लोकद्वयरूपत्वम् ।

कल्पः, ‘पुरीष्योऽसि विश्वभरा इति मृत्युनगमभिमन्थ’ इति ।
पाठश्च,—“पुरीष्योऽसि विश्वभराः । अथर्वा ता प्रथमो निर-
मन्वद्ग्रे(९)” इति । हे खननप्रदेश, त्वं ‘पुरीष्योऽसि’ (पुरीषस्य
वज्रसर्पाद्योर्वोऽसि), अत एव ‘विश्वभरा’ ‘असि’ (विश्वं कृत्स्नम्
उच्चारूपं विभर्तीति विश्वभराः) । हे अग्ने, अथर्वाऽस्य असिः,
‘प्रथमः’ (इतरेभ्यः पूर्वभावी) सन् तां ‘निरमन्वत्’ (विःश्लेषेण
मथितवान्) ।

अथर्वणः प्रथमनिर्मन्थनं* नाम प्रथमद्वर्जनमित्यभिप्रायं दर्श-
यति,—“अग्निर्देवेभ्योऽनिष्ठाद्यत तमथर्वाऽन्वपश्चदथर्वा ता प्रथ-
मो निरमन्वद्ग्रे इत्याह च एवैगमन्वपश्चत् तेनैवैग सञ्चरति”
(५।१।४ अ०) इति । ‘अन्वपश्चत्’ (अन्विष्य दृष्टवान्) ।

* प्रथमनिर्मन्थनम् इति B. J. एवं आदर्शपुस्तके पाठः ।

कल्पः, 'त्वामग्ने पुष्करादधीति कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च सम्भरति चतसृभिस्त्रिसृभिर्वा गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य त्रिष्टुग्भी-
राजन्यस्य' इति । यद्यप्यत्र 'त्वामग्ने'-इत्यादिकास्त्रिंश एव गायत्र्य आस्तातः, तथापि चतुष्कपर्णे 'पुरीथ्योऽसि विश्वभराः' इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह सङ्ख्या पूरणीया । 'पुरीथ्योऽसि' इत्ययं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“त्वामग्ने पुष्करादध्यर्था निरमन्यत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाघतः^(७)” इति । हे 'अग्ने', 'अथर्था' मुख्य ऋषिः 'पुष्करादधि' (पद्मपत्रस्योपरि) 'त्वां' 'निरमन्यत' (निःश्लेषेण मथितवान्) । अत एव पद्ममकाष्ठे ब्राह्मणमास्त्रातम्, 'पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रितमविन्दत्' (१।४अ०) इति । कीदृशात् पुष्करात्?—'मूर्ध्नाः' (उत्तमाङ्गवत्प्रज्ञात्) । 'विश्वस्य वाघतः' (सर्वस्य जगतो वाहकात्) । इदं हि पुष्करपर्णमग्नि-मन्यननिष्पादनादिद्वारा सर्वं जगन्निर्वहति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु,—“तमु त्वा दध्यङ्घ्रिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृचहणं पुरन्दरम्^(८)” इति । हे अग्ने, 'अथर्वणः' 'पुत्रः' 'दध्यङ्घ्रि'-नामक ऋषिः 'तमु त्वा' 'ईधे' (त्वामेव प्रज्वालितवान्) । कीदृशं त्वां?—'वृचहणं' (वैरिनाशनं), 'पुरन्दरं' (रुद्ररूपेणासुर-सम्बन्धिनां चयाणां पुराणां विदारितारम् [?]) ।

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु,—“तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्यु-हन्तमं । धनञ्जयं रथे-रथे^(९)” इति । हे अग्ने, 'पाथ्य'-नामकः कश्चिद्वृषिः, 'तमु त्वा' 'समीधे' (तमेव त्वां प्रज्वालितवान्) । कीदृशः पाथ्यः?—'वृषा' (श्रेष्ठः) । कीदृशं त्वां?—'दस्युहन्तमं'

(तस्कराणामतिशयेन हस्तारं), 'रथे-रथे' 'धनञ्जयं' (तेषु-तेषु सङ्ग्रामेषु धनस्य जेतारम्) । इत्यमिमा गायत्र्यः उक्ताः ।

अथ त्रिष्टुभां चतसृणां मध्ये प्रथमामाह,—“सीदं हेतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्वादया यज्ञः सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः^(१०)” इति । हे 'हेतः' (होमनिष्पादक), 'चिकित्वान्' (अभिज्ञः) त्वं, स्वकीय एव स्थाने उत्तरवेदिरूपे 'सीदं' (उपविश) । 'यज्ञं' च, इमं 'सुकृतस्य योनौ' (पुण्यकर्मणो योग्यस्थाने) 'सादय' (स्थापय) । (देवान् वेति कामयत इति) 'देवावीः' (देवप्रिय इत्यर्थः)) तादृशस्त्वं देवान् 'हविषा' 'यजासि' (पूजयसि) । हे अग्ने, 'यजमाने' 'बृहत्' 'वयः' (दीर्घमायुः) 'धाः' (स्थापय) ।

अथ द्वितीयामाह,—“नि होता होदृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवान् असदत् सुदचः । अदध्यत्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः^(११)” इति । 'होदृषदने' (होमनिष्पादकस्य योग्यस्थाने) उत्तरवेदिरूपे 'अग्निः नितराम् 'असदत्' (सम्यगुपविष्टवान्) । कीदृशोऽग्निः ?—'होता' (देवानामाह्वता), 'विदानः' (स्थानाभिज्ञः) 'त्वेषः' (दीप्तिमान्), 'दीदिवान्' (देवेष्वो हविषो दाता) । 'सुदचः' (अत्यन्तकुशलः), 'अदध्यत्रतप्रमतिः' (अदभ्ये अविनाशिते व्रते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य, स तथाविधः), 'वसिष्ठः' (अतिशयेन वासयिता), (सहस्रसङ्ख्याकानि हवींषि भरति. पोषयतीति) 'सहस्रम्भरः', (शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्यासौ) 'शुचिजिह्वः' ।

अथ तृतीयामाह,—“संसीदस्व महाऽ अग्निं गोचस्व
देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेथ्य सृज प्रब्रह्म दर्शतम्^(११)”
इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् अस्मिन् पुष्करपर्षे ‘सं-सीदस्व’ (सम्सृज-
विभ्र) । त्वम् अनेकक्रतुहेतुत्वात् ‘महाऽग्निः’, (देवान् वेति गच्छ-
तीति, देववीः, अतिशयेन देववीः) ‘देववीतमः’, तादृशस्त्वं
‘गोचस्व’ (दीप्यस्व) । हे ‘मियेथ्य’ (मेधाह), ‘प्रब्रह्म’ (उत्कृष्ट) ‘अग्ने’,
‘अरुषं’ (अरोषणं अनयं) ‘दर्शतं’ (द्रष्टुं शक्यं ज्ञानं) ‘धूमं’
विशेषेण ‘सृज’ ।

अथ चतुर्थीमाह,—“जनिष्व हि जेन्यो अग्ने अङ्गां हितो
हितेष्वरुषो वनेषु । दमे-दमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्हता निष-
सादा यजीयान्^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् ‘अङ्गाम्’ ‘अग्ने’
(प्रभातकाले) ‘जनिष्व’ (उत्पद्यस्व) । कीदृशस्त्वं ?—‘जेन्यः’ (जय-
शीलः) ‘हितेषु’ ‘हितः’ (हविर्भुजो ये देवास्तुभ्यं हितमाचरन्ति,
ये च मनुष्या ऋत्विग्यजमानास्तुभ्यं हितमाचरन्ति तेषु सर्वेषु
हितेषु त्वमपि हितो भवसि), ‘वनेषु’ ‘अरुषः’ (नानाविधफल-
वृक्षोपेतेषु वनेषु कोपरहितः), कोपे च द्वावाग्निरूपेषु वनानि
दहतीत्यर्थः* । अथम् ‘अग्निः’ ‘दमे-दमे’ (यजमानानां गृहे-मृहे)
‘नि-षसाद’ (उपविष्टः) । कीदृशोऽग्निः ?—‘सप्त रत्ना दधानः’ (रत्न-
समानान् ज्वालाविशेषान् सप्तसङ्ख्याकान् धारयमाणः) । अत एव
‘सप्तजिह्वः’ इति सर्वत्र प्रसिद्धः । आथर्वाणिकाश्चामगन्ति,—

* न दहतीत्यर्थः इति J. पु० पाठः । दहसीति तु पाठो भवितुं
युक्तः ।

‘कासी करासी च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
स्फुलिङ्गिणी विम्बरुची च देवी
लेखायमाना इति सप्त जिह्वाः’ ॥ इति ।

स च ‘अग्निः’ ‘होता’ (देवानामाज्ञाता), ‘यजीयान्’ (अति-
श्रमेण यष्टा) ।

उक्तासु गायत्रीषु ‘त्वामग्ने’ इत्यस्यां पुष्करादधीत्यस्य अंशस्य
तात्पर्यं दर्शयति,—“त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येन-
मुपश्रितमविन्दत्” (५।१।४अ०) इति । अथर्वा यदा अग्निम-
न्विष्टवान्, तदानीं कस्मिंश्चित्पुष्करपर्णेऽवस्थितमेममग्निं लब्धवान् ।
तस्मात् पुष्करादधीत्युक्तिर्युक्ता ।

अनन्तरमन्त्रे परित्यज्यान्वमृषिं, दधीच एव खीकारे का-
रणं दर्शयति,—“तमु त्वा दध्यङ् ऋषिरित्याह दध्यङ् वा
आथर्वणखीजस्त्रासीत् तेज एवास्मिन् दधाति” (५।१।४अ०)
इति । अन्यत्र मन्त्रान्तरे दधीषो महिमा प्रपञ्चितः,—‘दध्यङ् ह
यस्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा’ इत्यादौ* तस्मात् दधीच-
खीजस्त्रित्वम् ।

उपरितनमन्त्रेषु पाथ्यशब्देन दध्यङ् एव विवक्षितो नान्य
इत्येतद्दर्शयति,—“तमु त्वा पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वमेवेदितमुत्तरे-
णाभिगृष्याति” (५।१।४अ०) इति । यः पूर्वमन्त्रोक्तो दध्यङ्,

* शीर्ष्णात्वादाविति आदर्शपुस्तकपाठः ।

स एवाच सन्मार्गवर्त्तितात् पाथ्य इत्युच्यते । अतः पूर्वमन्त्रो-
दितमेवार्थमुन्तरमन्त्रेण प्रतिपादयति ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमग्निस्मरणं विधत्ते,—“चतसृभिः सम्भरति
चत्वारि ह्रन्दाऽषि ह्रन्दोऽभिरेव” (५।१।४अ०) इति ।
‘लामग्ने’ इत्याद्यास्त्रिस्तः, ततः पूर्वा ‘पुरीथ्योऽषि’ इत्येका, तदेवं
चतस्रः । गायत्री त्रिष्टुप् जगत्यनुष्टुप् इति ह्रन्दासां चतुष्टुम् । अतः
सञ्ज्ञासाम्याह्रन्दाभिरेवाग्निः सम्भृते भवति । ‘षीद हेतः’
इत्यादीनां त्रिष्टुभां चतुष्टुम् । अत्रापि ‘चतसृभिः सम्भरति’
इति विधिर्योजनीयः ।

गायत्रीणां त्रिष्टुभां साधिकारिभेदेन व्यवस्थां विधत्ते,—
“गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य गायत्री हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुग्भी-राजन्यस्य
त्रिष्टुभो हि राजन्यः” (५।१।४अ०) इति । मुखजलसाम्येन ब्रा-
ह्मणो गायत्रः । बाहुजलसाम्येन राजन्यस्त्रिष्टुभः ।

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते,—“यं कामयेत वसीथान्त्या-
दित्युभयीभिस्तस्य सम्भरेत् तेजसैवात्मा इन्द्रियस्य समीची
दधाति” (५।१।४अ०) इति । तत्र गायत्रीभिस्तेजः प्राप्तिः,
त्रिष्टुब्भिरिन्द्रियप्राप्तिः ।

समुच्चितमन्त्रगतामष्टसञ्ज्ञां प्रशंसति,—“अष्टाभिः सम्भरत्यष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तः सम्भरति” (५।१।४अ०)
इति ।

चतस्रः त्रिष्टुभः प्रत्येकं प्रशंसति,—“षीद हेतारित्याह देवता
एवास्मै सःसादयति निश्चोतेति मनुष्यान्त्सः षीदस्वेति वयाऽषि

अनिष्वा हि जेन्यो अये अङ्गामित्याह देवमनुष्यानेवास्मै स॒स-
 खान् प्रजमयति” (५।१।४ अ०) इति । ‘सीद होताः’ इत्येतस्यां
 प्रथमायां त्रिष्टुभि ‘देवावीः’ इतिपदेन देवतानां संसादनं
 सूचितम् । यद्वा ‘देवान् हविषा यजासि’ इत्यनेन तत्सूचितम् ।
 ‘नि होता’ इत्यस्यां द्वितीयायां त्रिष्टुभि ‘होतृषदने’ इतिपदेन
 होत्रादीनां मनुष्याणां संसादनं सूचितं भवति । ‘सं-सीदस्व’
 इत्यस्यां तृतीयायां त्रिष्टुभि ‘धूमं वि-सृज’ इत्येवमन्तरिक्षगामिना
 धूमेनान्तरिक्षचारिणां पक्षिणां सूचितत्वात् तेषां संसादनं
 ‘सं-सीदस्व’ इत्यस्यां तृतीयायामुक्तम् । ‘अनिष्वा’ इत्यस्यां चतुर्थ्यां
 त्रिष्टुभि ‘अनिष्वा’ इत्युत्पादनस्य सूचितत्वात् पूर्वोक्तान् सन्नाग्
 देवमनुष्यान् तदुपलक्षितानि वयांसि च प्रकर्षेण जनयति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

देव-द्वाभ्यां खनेष्वापां पद्मपत्रं समाहरेत् ।

शर्म-द्वाभ्यां चर्मपत्रे स्तृणात्यथ पुरीत्यतः ॥

चतुष्टयात् सन्भरति विप्रस्य, क्षत्रियस्य तु ।

सोदेत्यादिचतुष्केण मन्त्रा द्वादश वर्षिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सन्ते वायुमीतरिश्वा दधातूत्तानायै हृदयं यद्वि-
लिष्टं । देवानां यश्चरति प्राणधेन तस्मै च देवि वर्ष-
हस्तु तुभ्यं^(१) । सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमा
सदः सुवः । वासो अग्ने विश्वरूपं सं व्ययस्व विभा-
वसो^(२) । उदुत्तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या कृपा । हृशे च
भासा वृहता सुशुक्निराऽऽग्ने याहि सुशस्तिभिः^(३) ॥ १ ॥

ऊर्द्ध ऊषु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्द्धो
वाजस्य सविता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विहयामहे^(४) । स
जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विधृत औष-
धीषु । चिचः शिशुः परि तमाःस्यक्तः प्र मातृभ्यो अधि
कनिक्रदन्नाः^(५) । स्थिरो भव वीङ्ग आशुर्भव वा-
ज्यर्वन् । पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः^(६) ।
शिवो भवः ॥ २ ॥

प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी
अभि श्रुचो मान्तरिष्टं मा वनस्पतीन्^(७) । प्रैतु
वाजी कनिक्रदन्वानद्द्रासभः पत्वा । भरन्नमिं पुरीथं
सा पाद्यायुषः पुरा^(८) । रासभो वां कनिक्रदत सुयुक्तो
वृषणा रथे । स वाममिं पुरीथमाशु दूतो वहा-
दितः^(९) । वृषामिं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियं ।
अग्न आ याहि ॥ ३ ॥

वीतयं ऋतः सत्यं^(१०) । ओषधयः प्रतिपृष्णीताग्नि-
मेतः शिवमायन्तमभ्यष युष्मान् । व्यस्यन् विश्वा
अमतीररातीर्निषीदन्ने अप दुर्मतिः हनत्^(११) ।
ओषधयः प्रति मोदध्वमेनं पुष्यावतीः सुपिप्यलाः ।
अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नः सधस्यमासदत्^(१२) ॥ ४ ॥

सुशस्तिभिः । शिवो भव । याहि । षट्चिःश्च ॥
॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इतीयेऽनुवाके ऋत्स्वननमुक्तम् । अथ चतुर्थे ऋदाहरणम्
उच्यते । कथम्, 'सन्ने वायुरिति ऋत्स्वनेऽप आनीय' इति ।
पाठस्तु,—'सन्ने वायुर्मातरिश्वा दधात्स्नानायै हृदयं यदि-
ल्लिष्टं । देवानां यश्चरति प्राणथेन तस्मै च देवि वषडस्तु
तुभ्यम्^(१)' इति । हे पृथिवि, 'उत्तानायै' (ऊर्द्धाभिमुखेनावस्थि-
तायाः) तव 'हृदयं' (हृदयसदृशं) 'यत्' (स्वननस्नानं) 'विल्लिष्टं'
(विश्लेषेणाप्योक्तं), तत् स्वननस्नानं 'वायुः' 'सं'-'दधात्' (हृणादि-
पूरुषसहितेनानेन जलप्रक्षेपेण वायुर्यथापूर्वं सम्यक् करोतु) ।
कोदृशो वायुः ?—'मातरिश्वा' (मातरि अन्तरिक्षे सर्वप्राणिनाम्
हृदयतापरिच्छेदकारिणि ज्ञेतेऽवतिष्ठते इति मातरिश्वा) ; यो वायुः
'देवानां' 'प्राणथेन' (प्राणभावेन) 'श्चरति' (अवहरति) । हे 'देवि'

सन्ते वायुमीतरिश्ना दधातूत्तानायै हृदयं यद्वि-
लिष्टं । देवानां यश्चरति प्राणधेन तस्मै च देवि वर्ष-
हस्तु तुभ्यं^(१) । सुजातो ज्योतिषा सह शर्मं वरुधमा
सदः सुवः । वासो अग्ने विश्वरूपं सं व्ययस्व विभा-
वसो^(२) । उदुत्तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या हृषा । हृषे च
भासा वृहता सुशुकनिराऽऽग्ने याहि सुशस्तिभिः^(३) ॥ १ ॥

ऊर्द्धं ऊषु णं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्द्धो
वाजस्य सविता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विहयामहे^(४) । स
जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत चोष-
धीषु । चिचः शिशुः परि तमांस्यक्तः प्र मातृभ्यो अधि-
कनिक्रदन्नाः^(५) । स्थिरो भव वोइङ्ग आशुर्भव वा-
ज्यर्वन् । पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः^(६) ।
शिवो भवः ॥ २ ॥

प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी
अभि शूशुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन्^(७) । प्रैतु
वाजी कनिक्रदन्वानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरा^(८) । रासभो वां कनिक्रदत सुयुक्तो
वृषणा रथे । स वामग्निं पुरीष्यमाशु दूतो वहा-
दितः^(९) । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियं ।
अग्न आ याहि ॥ ३ ॥

वीतयं चतुः सत्यं^(१०) । ओषधयः प्रतिपृष्णीताभि-
मेतः शिवमायन्तमभ्यच युष्मान् । व्यस्यन् विश्वा
अमतीररातीर्निषीदन्ने अप दुर्मतिः इनत्^(११) ।
ओषधयः प्रति मोदध्वमेनं पुष्यावतीः सुपिप्यलाः ।
अयं वो गर्भं चृत्वियः प्रत्नः सधस्थमासदत्^(१२) ॥ ४ ॥

सुशस्तिभिः । शिवो भव । याहि । षट्चिःश्च ॥
॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इतीयेऽनुवाके ऋत्स्वननमुक्तम् । अथ चतुर्थे ऋदाहरणम्
उच्यते । कल्पः, 'सन्ने वायुरिति ऋत्स्वननेऽप आनीय' इति ।
पाठस्तु,—“सन्ने वायुर्मातरिश्वा दधातृत्तानायै हृदयं यद्वि-
स्रिष्टं । देवानां यश्चरति प्राणथेन तस्मै च देवि वषट्स्तु
तुभ्यम्^(१)” इति । हे पृथिवि, 'उत्तानायै' (ऊर्द्धाभिमुखेनावस्त्रि-
तायाः) तव 'हृदयं' (हृदयसदृशं) 'यत्' (खननस्नानं) 'विस्रिष्टं'
(विघ्नेष्वेषाःस्वीकृतं), तत् खननस्नानं 'वायुः' 'सं'-'दधातु' (दृणादि-
पूरणसहितेनानेन जलप्रक्षेपेण वायुर्यथापूर्वं सम्यक् करोतु) ।
कोदृशो वायुः ?—'मातरिश्वा' (मातरि अन्तरिक्षे सर्वप्राणिनाम्
इयत्तापरिच्छेदकारिणि ज्ञेतेऽवतिष्ठते इति मातरिश्वा) ; यो वायुः
'देवानां' 'प्राणथेन' (प्राणभावेन) 'चरति' (व्यवहरति) । हे 'देवि'

(पृथिवि), 'तुभ्यं', 'तस्मै' (वायवे च) 'वषट्स्तु' (इदं दृष्टसहितं जलं इतमस्तु) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं जलप्रक्षेपं विधत्ते,—“क्रूरमिव वा अस्या एतत् करोति यत् खनत्यप उपसृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्यै शुचश्च श्रमयति” (५।१।५ अ०) इति । भृप्रदेशं खनतीति यत्, तदेतत् पृथिव्याः 'क्रूरम्' एव 'करोति' इति, इत्यादि-च्छेदेवत् व्यथाहेतुत्वात् । तत्कौर्यपरिहाराय मृत्खननप्रदेशे अपोऽवमयेत् । 'आपः' च शीतस्त्वनेन 'शान्ताः', एतादृशीभिरेव अस्याः पृथिव्याः खननजन्यं शोकं 'श्रमयति' ।

मन्त्रे देवतान्तरपरित्यागेन वायुकथने प्रयोजनमाह,—“सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधात्वित्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणश्च सन्दधाति” (५।१।५ अ०) इति । वायोर्देवप्राणत्वात् तेनैवास्याः पृथिव्याः प्राणसन्धानं सम्यच्यते ।

पुनरपि वायोरन्यत्रयोजनमाह,—“सन्ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरोर्त्ते” (५।१।५ अ०) इति । यस्मात् प्रयोजनान्तरमपि विवक्षितमिति वायुशब्दः प्रयुक्तः, 'तस्मात्' एव कारणात् 'वृष्टिः' 'दिवः' सकाशात् 'वायुप्रच्युता' सती प्रवर्षते ।

मन्त्रस्य चतुर्थपादे वषट्शब्दान्तर्गतेन षट्शब्देन स्मारिताम् षट्सङ्ख्यामुपजीव्य प्रशंसति,—“तस्मै च देवि वषट्स्तु तुभ्यमित्याह षड्वा षटव षटुष्वेव वृष्टिं दधाति तस्मात् सर्वान् षट्ठन् वर्षति” (५।१।५ अ०) इति । अत्रास्मात्पाठानुसारेण षकारमभ्युपेत्य 'षड्वा षटवः' इति व्याख्यातम् ।

अथ शाखान्तरपाठानुसारेण षकारं परित्यज्य व्याचष्टे,—
 “यद्वषट्कुर्याद्यातयामास्य वषट्कारः स्याद्यन्न वषट्कुर्याद्द्रक्षाः सि
 यञ्च ह्यन्यर्वडित्याह परोक्षमेव वषट्कारोति नास्य यातयामा
 वषट्कारो भवति न यञ्च रक्षाः सि ग्नन्ति” (५ १।५ अ०) इति ।
 अत्रेदं चिन्तनीयम् । किमस्मिन् मन्त्रे वषट्शब्दः प्रयोक्तव्यः, न
 वा ? इति । नास्यः, अत्रैव वषट्कारस्य प्रयोगे सति गतसारत्वेन
 वक्ष्यमाणवाच्य-पश्चादौ वषट्कारासम्भवनप्रसङ्गात् । न द्वितीयः,
 वञ्चरूपस्य वषट्कारस्याभावे रक्षोभिर्यज्ञहननप्रसङ्गात् । तद्दोषद्वय-
 परिहाराय षकारं परित्यज्य ‘वड्’ इत्येवं ब्रूयात्, तथा सति
 वषट्कारस्य सम्पूर्णस्थानुक्त्वाच्च गतसारत्वम् । एकदेशस्योक्तत्वाच्च
 यज्ञघातोऽपि । तदेवं ब्राह्मणेनैव पाठविकल्पस्य व्याख्यातत्वा-
 क्षित्यकाम्यप्रयोगविषयतया पाठद्वयं व्यवस्थापनीयम् ।

कल्पः, ‘समुद्यम्य कृष्णाजिनस्थानान् सुजातो ज्योतिषा सहेति
 चैमेष मौञ्जेनार्कमयेन वा दाक्षोपनहति’ इति । प.ठस्तु,—
 “सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमा-सदः सुवः । वासो अग्ने
 विश्वरूपं सं व्ययस्व विभावसो(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुजातः’
 (सुद्यूत्पन्नः) त्वं, ‘ज्योतिषा’ (त्वदीयेन ज्योतिषा) ‘सह’ ‘शर्म’
 (सुखं) यथा भवति, तथा ‘सुवः’ (स्वर्गसदृशं) ‘वरूथं’ (कृष्णा-
 जिननिर्मितं गृहम्) ‘आ-सदः’ (प्राप्नुहि) । हे ‘विभावसो’ (विभैव
 दीप्तिरेव वसुधर्मं* यस्यासौ विभावसुः) तादृशं हे ‘अग्ने’, ‘विश्व-

* वसु धर्मं इति पाठो भवितुं युक्तः ।

रूपं' (बहुप्रकाररूपं) 'वासः' (कृष्णाजिनरूपं वस्त्रं) 'सं-व्ययस्व' (परिधत्स्व) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनुष्टुभो-
ऽप-नद्यात्यनुष्टुप् सर्वाणि हन्दाऽसि हन्दाऽसि खलु वा अग्नेः
प्रिया तनुः प्रियथैवैनं तनुवा परि दधाति” (५।१।५ अ०)
इति । अत्यन्तरे 'वाग्वा अनुष्टुप्' इत्युक्तत्वात् वाग्द्वारा सर्व-
च्छन्दोरूपत्वम् । शाखान्तरे आधानप्रकरणे, 'या ते अग्ने पशुषु
पवमाना प्रिया तनुः' इत्यारभ्य, 'या गायत्रे या चैष्टुभे या
जागते' इति छन्दःसु प्रियश्चरीरावस्मानकथनाच्छन्दसामग्नि-
प्रियश्चरीरत्वम्, अतः 'प्रिया' एव, अनया अनुष्टुप् रूपया 'तनुवा'
परिधानं कृतवान् भवति ।

एतद्देदनं प्रशंसति,—“वेदुको वासो भवति य एवं वेद”
(५।१।५ अ०) इति । 'वेदुकः' (स्वाभशीलः) 'वासः' प्रति 'भवति',
एतद्देदिता वस्त्रं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

कल्पः, 'उदुत्तिष्ठ स्वध्वरोर्द्धं जषु ण जनय इति सावित्रीभ्या-
मुत्तिष्ठति' इति । तयोः प्रथमामाह,—“उदुत्तिष्ठ स्वध्वरावा नो
देव्या कृपा । इमे च भासा बृहता सुशुकनिराऽऽग्ने वाहि
सुशस्त्रिभिः(१)” इति । हे 'अग्ने', 'स्वध्वर' (सुष्टु वागनिर्वाहक),
'उदुत्तिष्ठ' (उत्तिष्ठैव), उत्थाय च 'नः' (अस्मान्) 'देव्या कृपा'
(देवस्य भावया क्रोडापरया कृपया) 'अव' (पालय) । हे 'अग्ने'
'बृहता' 'भासा' (प्रौढेन तेजसा) 'सुशुकनिः' (सुष्टु शुकान् रश्मीनां
वनिता यः, सोऽयं सुशुकनिः, तावृशः) सन्, 'सुशस्त्रिभिः'

(शोभनकीर्त्तिभिः सह) 'दृष्टे' (सर्वैः प्राणिभिर्द्रष्टृभिर्द्रष्टुम्) 'आ'-'याहि' ।

अथ द्वितीयामाह,—“ऊर्द्धं ऊषु ष ऊतये तिष्ठा देवो न सविता । ऊर्द्धो वाजस्य सविता यदञ्चिभिर्वाघङ्गिर्विङ्गयामहे(१)” इति । हे अग्ने, 'नः' (अस्माकं) 'ऊतये' (रक्षणाय) 'ऊर्द्धं ऊषु' 'तिष्ठ' (ऊर्द्धं एव सन् अवस्थितो भव) । क इव ?—‘देवो न सविता’ (यथा सविता देव ऊर्ध्वं एव सन् अस्मान् रक्षति, तदत्) । यस्मिन् 'ऊर्द्धः' स त्वं, 'वाजस्य सविता' (अस्य दाता भव) । 'यत्' (यस्मात् कारणात्) 'अञ्चिभिः' (मन्त्रादिभिर्व्यञ्जकैः) 'वाघङ्गिः' (हव्यवाहकैर्ष्वेतिग्भिः) 'वि-ङ्गयामहे' (वयं त्वां विविधमाङ्गयामः) । तस्मादूर्द्धं एव तिष्ठेति सर्वेचाम्वयः ।

एतन्मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“वारुणो वा अग्निरुपमद्द उदु-
त्तिष्ठ स्वध्वरोर्द्धं ऊषु ष ऊतय इति सावित्रोभ्यामुत्तिष्ठति सविद्व-
प्रसृत एवास्त्रोर्द्धां वरुणमेनिमत्कृजति” (५।१।५.अ०) इति । योऽयं 'अग्निः' अत्र कृष्णाजिनेनोपनिबद्धः, योऽयं 'वारुणः', (उपद्रव-
कारिणो वरुणस्याधीनः) । अतस्तत्परिहाराय सविद्वल्लिङ्गकाभ्याम्
एताभ्याम् अग्नेभ्यां बद्धमग्निं हस्ते गृह्णीत्वा उत्तिष्ठेत् । द्वितीयमन्त्रे,
'देवो न सविता' इत्युक्त्वादेते सावित्रौ, एताभ्यामुत्त्याने सति
सवित्रैवानुज्ञातः 'अस्य' (अग्नेः) 'वरुणमेनि' (वरुणकृतां सार्धां)
परिहरति ।

मन्त्रद्वयं प्रब्रूयति,—“दाभ्यां प्रतिष्ठिष्ये”(५।१।५.अ०) इति ।

कस्य, 'स जातो यर्भो असीति हरति' इति । पाठस्तु,—

“स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु । चिचः
 शिशुः परि तमाऽस्यक्तः प्र मादृभ्यो अधि कनिकदद्गाः(५)” इति ।
 हे ‘अग्ने’, ‘स’ त्वं द्यावापृथिव्योः ‘गर्भः’ सन् इदानीं ‘जातः’ ‘असि’,
 कीदृशस्त्वं?—‘चारुः’ (पूजनीयः), ‘ओषधीषु’ ‘विभृतः’ (भुज्य-
 मानास्त्रोषधीषु उदराग्निरूपः सन् विशेषेण पोषितः), ‘चिचः’
 (मानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचिचरूपः), इदानीमुत्पन्नत्वात् ‘शिशुः’,
 ‘तमांसि’ ‘परि’-‘अक्तः’ (परिहर्तुमभिव्यक्तः) । तादृशस्त्वं, ‘मादृभ्यः’
 (ओषधर्थं) ‘अधि-कनिकदत्’ (अधिकं क्रन्दन्) ‘प्र’-‘गाः’ (प्रकर्षेण
 गच्छ) । यथा लोके शिशुर्मातरमुद्दिश्य क्रन्दन् स्वसदने गच्छति
 तद्वत् ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादेऽभिहितद्यावापृथिवीगर्भत्वं विद्मद-
 यति,—“स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्याद्येमे वै रोदसो तयो-
 रेष गर्भो यदग्निस्तस्मादेवमाह” (५।१।५अ०) इति । ‘इमे’
 (द्यावापृथिव्यौ) एव रोदःशब्दाभिधेये, तयोर्मध्ये समुत्पन्नत्वात्
 तद्गर्भस्त्वं, यस्मादेवं, ‘तस्मात्’ मन्त्रो युक्तमेव ‘आह’ ।

द्वितीयपादे, ‘विभृतश्चारुः’ इतिपदयोर्निमित्तनेमित्तिकभावेन
 अन्वयं दर्शयति,—“अग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्वित्याह यदा क्षीतं
 विभरन्वद्य चारुतरो भवति” (५।१।५अ०) इति । यस्मिन्
 काले जठरे प्रविष्टा ओषधयः एतमुदराग्निं विशेषेण पोषयन्ति,
 तदानीम् अयम् अग्निः ‘चारुतरः’ (पटुतरः) भवति ।

चतुर्थपादे, ‘प्र मादृभ्यः’ इत्येतस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्र मादृभ्यो
 अधि कनिकदद्गा इत्याद्यौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं

प्रस्थावचति” (५।१।५अ०) इति । शेषधीनाम् उक्तरीत्या जाठराग्निजनकत्वान्माहत्वम्, अतो मात्रार्थमेवैगमग्निं प्रकर्षेण मन-
यति । अत एवोत्तरत्र ‘शेषधयः प्रतिगृह्णीत’ इति मन्त्रेषु
शेषधीषु स्थापनं विधास्यति ।

कल्पः, ‘स्त्रिरो भव वीक्ष्ण इति गर्दभस्य पृष्ठ आदधाति’
इति । पाठस्तु,—“स्त्रिरो भव वीक्ष्ण आग्नुर्भव वाज्यर्वन् । पृथु-
र्भव सुषदस्त्रमग्नेः पुरीषवाहनः(१)” इति । अग्नेर्हेतुभूतं पुरीषं
यो गर्दभो वहति, तादृश हे गर्दभ, (दर्शयति* गच्छतीति अर्वा)
हे ‘अर्वन्’ (गमनकुत्रल), त्वं ‘स्त्रिः’ (चलनरहितः) ‘भव’ ;
‘वीक्ष्णः’ (दृढकायः), ‘आग्नुः’ (वेगवान्), ‘वाजो’ (अक्षहेतुश्च)
‘भव’ । तथा ‘पृथुः’ (विस्तीर्णपृष्ठः), ‘सुषदः’ ‘अग्नेः’ (सुखासनश्च)
‘भव’ ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“स्त्रिरो भव वीक्ष्ण इति गर्दभ
आसादयति सन्नक्षत्येवैनमेतया स्त्रेणे” (५।१।५अ०) इति ।
गर्दभस्योपरि स्त्रैर्यार्धम् ‘एतया’ चचा ‘एगम्’ अग्निं सम्यक् बद्धवान्
भवति । अग्निरूपा मृत् यथा भूमौ न पतति, तथा स्थापनीया ।

गर्दभस्थापनं प्रशंसति,—“गर्दभेन सन्नरति तस्माद् गर्दभः
पङ्गुनां भारभारितमः” (५।१।५अ०) इति । तस्माच्च बली-
वर्दादीन् अनादृत्य गर्दभेनैव मृदं वाहयन्ति, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि
नवादीनां पङ्गुनां मध्ये गर्दभ एव ‘भारभारितमः’ (वाढ्व्यो

* इयन्ति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

द्रव्यविशेषो भारः, तं भरति धारयतीति भारमारो, अतिव्रयेन भारभारी भारभारितमः) प्रौढभारं वहतीत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति,—“गर्दभेन सम्भरति तस्माद् गर्दभोऽप्यनालेशेत्यन्यान् पशून् मेधत्यन्नं ह्येनेनार्कं सम्भरति” (५।१।५ अ०) इति । यस्मात् ‘एनेन’ (गर्दभेन) ‘अर्कं’ ‘अन्नं’ ‘सम्भरति’ । यागद्वारा अन्नहेतुत्वादियं मृदेवास्त्रं, तस्मार्चनीयत्वादार्कशब्दाभिधेयत्वम् । यस्मादचास्त्रं वहति, तस्मात्लोके गर्दभो भक्ष्यस्याख्यत्वेऽपि अन्यान् पशून् अतिक्रम्य मेदस्त्री भवति । ‘अना’-शब्दो वर्णविकारेणान्वाची, तस्य लेशोऽल्पत्वम् । जीर्णतुषट्कादिभक्षणेनैव गर्दभो जीवति, न तु बलीवर्दाश्वादीनामिव तत्तत्काले घृततैलादिपानं वा चणककुसुमत्यादिखाद्यभक्षणं वा तस्यास्ति; तथापि मेदस्त्रित्वम्; एतदन्नसम्भरणान्नभ्यते ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति,—“गर्दभेन सम्भरति तस्माद् गर्दभो द्विरेताः सन् कनिष्ठं पशूनां प्रजायतेऽग्निर्ह्यस्त्रयोनिं निर्दहति” (५।१।५ अ०) इति । यस्मादुपरि धार्यमाणो मृदूपः ‘अग्निः’ ‘अस्त्र’ गर्दभस्य प्रजात्पादनसामर्थ्यं निर्दग्धं करोति, ‘तस्मात्’ लोके ‘गर्दभो द्विरेताः’ अपि ‘सन्’ ‘पशूनां’ मध्ये ‘कनिष्ठम्’ अपत्यमुत्पादयति । अश्वादिवद्बहुमूल्यानर्हत्वात् कनिष्ठत्वम् । गर्दभस्य स्वकीयं रेत एकम्, अश्वतरस्य रेतो द्वितीयमिति द्विरेतस्त्वम् । एतच्च सप्तमकाण्डे स्पष्टमाह्वानम्,—“तासां परि-
युद्धीतानामश्वतरोऽत्यप्रवर्त्तत तस्मानुहाय रेत आदत्त तद्गर्दभे-

* सम्भरन्ति इति J. पु० पाठः ।

ऽन्यमार्दं तस्माद्गर्दभो द्विरेताः” (१।१२०) इति । यद्यपि कनिष्ठो-
त्पादनं निन्दाहेतुः, तथाप्यग्निभरणस्य लिङ्गत्वेन प्रशंसैव सम्यसते ।

कल्पः, ‘शिवो भव प्रजाभ्य इत्याहितमभिमन्त्रयते’ इति ।
पाठस्तु,—“शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा
द्यावापृथिवी अभि ब्रूयुषो मान्तरिचं मा वनस्यतीन्^(१)” इति ।
अङ्गिरोभिर्हविभिः पूर्वं सन्नादितत्वादङ्गसौष्टवाद्वा अयमग्निः
अङ्गिराः । हे ‘अङ्गिरः’ अग्ने, त्वं ‘मानुषीभ्यः’ ‘प्रजाभ्यः’ ‘शिवः’
(शान्तः) ‘भव’ । किञ्च द्यावापृथिव्यौ ‘अभि’-लक्ष्य ‘मा’ ‘ब्रूयुषः’
(शोकं सन्नापं मा कार्षीः) । तथा ‘अन्तरिचम्’ ‘अभि’ ‘मा’
‘ब्रूयुषः’ । तथा ‘वनस्यतीन्’ ‘अभि’ ‘मा’ ‘ब्रूयुषः’ ।

प्रजानामर्थे शिवो भवेत्युक्ताद्याः शान्तेः प्रसङ्गं दर्शयति,—
“प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः
शिवो भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवैनं प्रमयति” (५।१।
५ अ०) इति । यदा अयमग्निः गर्दभमारोहति, ‘एतर्हि’ (एतस्मिन्
काले) ‘एषः’ अग्निः ‘प्रजासु’ एव ‘आरूढः’ भवति । गर्दभस्य
प्रजान्तःपातित्वात्, मनुष्यवक्षेतनत्वेन प्रजापतेरुत्पन्नत्वात् तदन्तः-
पातित्वम् । ततः प्रजास्वारूढोऽग्निस्ताः ‘प्रजाः’ सन्नापेन प्रदग्धुं
स्मर्यः स्यात् । तस्मात् ‘शिवो भव’-मन्त्रपाठेन प्रजार्थम् एनम्
अग्निं शान्तं करोति ।

तस्य मन्त्रस्य द्वितीयपादे ‘मानुषीभ्यः’ इति विशेषणं मनूत्पा-
दितमृगनवादिहस्तान् प्रजाविषयम्-इत्येतद्दर्शयति,—“मानुषीभ्यस्त्व-
मङ्गिर इत्याह मानव्यो हि प्रजाः” (५।१।५ अ०) इति ।

यथा प्रथमाद्धे चेतनविषया ज्ञान्तिः प्रार्थिता, तद्योत्तराद्धे-
ऽप्यचेतनविषया ज्ञान्तिः प्रार्थिता-इत्येतद्दर्शयति,—“मा द्यावा-
पृथिवी अभि शूशुचो मान्तरिचं मा वनस्यतीनित्याहैभ्य इवेनं
लोकेभ्यः प्रमयति” (५।१।५ अ०) इति ।

कल्पः, प्रैतु वाजो कनिक्रददिति तिष्ठभिरत्वरमाणा अश्व-
प्रथमाः प्रत्यायन्ति इति । तच्च प्रथमामाह,—‘प्रैतु वाजो
कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः
पुरा^(८)’ इति । अयं ‘वाजो’ (तुरगः) ‘कनिक्रदत्’ (हर्षेण
हेषाब्रह्मं कुर्वन्) ‘प्रैतु’ (प्रथमं गच्छतु) । अथ ‘रासभः’ (गर्दभः)
‘नानदत्’ (हर्षेण ब्रह्मं कुर्वन्) ‘पत्वा’ (गमनशोक्तः), ‘पुरीष्यम्’
अग्निं दातृकं भरन्नपि स्वीकीयात् ‘आयुषः पुरा’ ‘मा पादि’
अपमृत्युना मृतो मा भूत् ।

अथ द्वितीयामाह,—“रासभो वां कनिक्रदत् सुयुक्तो वृषणा
रथे । स वामग्निं पुरीष्यं माशुर्दूतो वहादितः^(९)” इति । हे
‘वृषणा’ (सेचनसमर्थावश्वगर्दभो), ‘वां’ (युवयोः) मध्ये ‘रासभः’
(गर्दभोऽयं) ‘कनिक्रदत्’ (हर्षेण ब्रह्मं क्रीडयन्*) ‘रथे’ ‘सुयुक्तः’
(रथसदृशे मृद्गारे सुदु प्रयुक्तः) । ‘वां’ (युवयोः) मध्ये ‘स’
(तादृशः) गर्दभः ‘दूतः’ (राजप्रेषितदूतवत्) ‘आशुः’ (शोचगामी
सन्) ‘इतः’ (अस्मात् स्वानात्) ‘पुरीष्यम्’ ‘अग्निं’ ‘वहात्’
(वहतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समु-

* क्रन्दयन् इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

द्वियं । अग्न आ याहि वोतय ऋतः सत्यम्^(१०)” इति । ‘वृषा’ (वर्षणे सेचने समर्थः) गर्दभः, ‘वृषणं’ (फलाभिवर्षणसमर्थम्) ‘अग्निं’ ‘भरन्’ (वहन) गच्छत्विति शेषः । कीदृशमग्निम्?— ‘अपां गर्भं’ (मेघस्नानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपम्), ‘समुद्रियं’ (समुद्रे वड्वाग्निरूपेणोत्पन्नम्) । तादृश हे ‘अग्ने’, ‘वोतये’ (प्र-जननाद्यर्थम्), ‘ऋतं सत्यं’ च गत्वा ‘आ’-‘याहि’ । ऋत-सत्य-शब्दाभ्यां मन्त्रब्राह्मणानुसारेण द्यावापृथिव्यो विवक्ष्येते । अवयव-स्माविनः कृत्यादिफलहेतुत्वात् पृथिव्या ऋतत्वम् । अवयव-स्माविनः कर्माफलस्य हेतुत्वात् स्वर्गस्य सत्यत्वम् ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे, वाजीशब्देनाश्वो विवक्षितः-इत्येतद्दर्शयति,—“प्रैतु वाजो कनिकददित्याह वाजो श्वेषः” (५।१।५ अ०) इति । द्विशब्देन लोकप्रसिद्धिर्दाश्रिता ।

द्वितीयपादे, गर्दभशब्दपरित्यागेन रासभशब्दप्रयोगः ऋषि-व्यवहारानुसारी-इत्येतद्दर्शयति,—“नानदद्रासभः पत्वेत्याह रासभ इति श्वेतमृषयोऽवदन्” (५।१।५ अ०) इति ।

तृतीयपादार्थं प्रत्यक्षप्रसिद्धिं* दर्शयति,—“भरन्नग्निं पुरीष्य-मित्याग्निः श्वेष भरति” (५।१।५ अ०) इति ।

चतुर्थपादे, अग्निवहनप्रयुक्तापमृत्युपरिहाराय आयुः-प्रार्थनं दर्शयति,—“मा पाश्यायुषः पुरेत्याह आयुरेवास्मिन् दधाति तस्माद् गर्दभः सर्दमायुरेति तस्माद्गर्दभे पुराऽऽयुषः प्रमोते विभ्यति” (५।१।

* तृतीयपादे अक्षिप्रत्यक्षप्रसिद्धिमिति B. पु० पाठः । तृतीयपादे अक्षिप्रत्यक्षप्रसिद्धिमिति J. पु० पाठः ।

५ अ०) इति । यस्मात् अनेन मन्त्रेण आयुः स्थापितं, तस्मात् क्षणादिदुराहारं* भक्षयन्नपि गर्दभोऽश्वच्छूलादिना न म्रियते, किन्तु सर्वमायुरेति । यस्माच्च गर्दभस्य सर्वायुःप्राप्तिः स्वाभाविकी, 'तस्मात्' लोके तिर्यग्भिवषये वैद्यशास्त्रप्रसिद्धात् आयुषः 'पुरा' (कदाचित्) अकस्मात् 'गर्दभे' मृते सति उत्पातोऽयमिति प्रजा 'विभ्यति' ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमपादे, गर्दभस्यापत्योत्पादकत्वेन वृषत्वम्, अग्नेः फलाभिवर्षकत्वेन वृषत्वं प्रसिद्धम्-इत्येतद्दर्शयति,—“वृषाग्निं वृषणं भरन्नित्याह वृषा ह्येष वृषाग्निः” (५।१।५ अ०) इति ।

द्वितीयपादे, वैद्युतरूपेण जलगर्भत्वमग्नेः प्रसिद्धम्-इति दर्शयति,—“अपां गर्भं समुद्रियमित्याहापा ह्येष गर्भो यदग्निः” (५।१।५ अ०) इति ।

द्वितीयपादे, 'वोतये' इतिशब्देन प्रजननाद्यर्थः साक्षाद्विचलितः, द्यावापृथिव्योर्वियोगस्तु अग्निहृतप्रजननार्थः-इत्येतदभिप्रायं दर्शयति,—“अग्न आ याहि वोतय इति वा इमौ लोकौ चैतामग्न आ याहि वोतय इति यदाहानयोर्लोकयोर्वीत्यै” (५।१।५ अ०) इति । पुरा द्यावापृथिव्याख्यौ 'लोकौ' एकीभावमापन्नौ सन्तौ यदा विद्युत्कौ भवतः, तदानीम् आवयोर्मध्ये प्रजननाद्यर्थं हे 'अग्ने', सम्-‘आ’-‘याहि’ इत्यनेनाभिप्रायेण अग्निहृतप्रजननादिव्यापारस्यावकाशं दातुं विद्युत्कौ अभूतां ।

* तुषादिदुराहारमिति B. पु० पाठः ।

तस्मादयं मन्त्रः प्रजननाद्यर्थमग्न्यागमनं वदन् तदवकाशप्रदाद्यो-
र्द्यावापृथिव्योर्विद्योगाय सम्यस्यते ।

अस्य मन्त्रस्य चरमभागे गन्तव्यत्वेन निर्दिष्टयोर्धृतसत्ययो-
क्षात्पर्यं दर्शयति,—“प्रच्युतो वा एष आयतनादगतः प्रतिष्ठाः
स एतर्द्ध्वर्युश्च यजमानश्च ध्यायत्यृतः सत्यमित्याहेयं वा
ऋतमसौ सत्यमनयोरेवैनं प्रतिष्ठापयति नार्त्तिमार्च्छत्यर्ध्वर्युर्न
यजमानः” (५।१।५ अ०) इति । एषोऽग्निः खननप्रदेशात् स्वकीयात्
‘आयतनात्’ ‘प्रच्युतः’ अन्यत्रापि न क्वचित् प्रतिष्ठां गतः ; ‘सः’
अग्निरेतस्मिन् काले कुपितोऽर्ध्वर्युयजमानौ हन्तुं ‘ध्यायति’, अतोऽस्य
प्रतिष्ठार्थं द्यावापृथिवीविवक्षया मन्त्रे ऋतसत्यब्रह्मैः प्रनियुक्ते ।
तेन अनयोर्लोकयोरग्नेः स्थापनादध्वर्युयजमानौ न विनश्यतः ।

कल्पः,—‘उत्तरेण विहारं परिश्रित ओषधयः प्रतिगृहीता-
ग्निमेतमिति द्वाभ्यामोषधीषु पुष्पवतीषु फलवतीषूप्रावहरति’ इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“ओषधयः प्रति गृहीताग्निमेतः शिवमायन्त-
मभवच युष्मान् । व्यस्यन् विश्वा अमतोररातीर्निषीदन्ने अप
दुर्मतिः हनत्^(११)” इति । हे ‘ओषधयः’, ‘अत्र’ (अस्मिन् परि-
श्रिते देशे) ‘युष्मान्’ अभिमुखीकृत्य ‘आयन्तम्’ (आगच्छन्तं)
‘शिवं’ (ज्ञानं) ‘एतम्’ अग्निं ‘प्रति’-‘गृहीत’ (स्वीकृत) । अयं
चाग्निर्युष्मासु ‘निषीदन्’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘दुर्मतिम्’ ‘अप’-‘हनत्’
(प्रमादात्तस्यादियुक्तां बुद्धिं ‘अपहनत्’ अपहरतु) । किं कुर्वन्?—
‘विश्वा’ ‘अरातीः’ ‘अमतीः’ ‘व्यस्यन्’ (शत्रुसमाना रोगजनिता
बाधाः सर्वाः परिहरन्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“ओषधयः प्रति मोदध्वमेन पुष्यावतीः सुपिप्पलाः । अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नं सधस्यमासदत्^(११)” इति । ‘पुष्यावतीः’ (प्रत्नस्तपुष्योपेताः), ‘सुपिप्पलाः’ (शोभनफलोपेताः) हे ‘ओषधयः’, ‘एनम्’ (अग्निं) ‘प्रति’ ‘मोदध्वं’ (इष्टा भवत) । ‘अयम्’ अग्निः ‘वः’ (युष्माकम्) ‘ऋत्वियः’ (ऋतु-कालीनः) ‘गर्भः’ भूत्वा ‘प्रत्नं’ (पुरातनं) ‘सधस्यं’ (गर्भयोग्यं स्थानम्) ‘आसदत्’ (प्राप्तवान्) ।

अथ प्रथममन्त्रप्रथमपादे ओषधिप्रतिग्रहणप्रार्थनया सूचितां वरुणशान्तिं दर्शयति,—“वरुणो वा एष यजमानमभ्येति यदग्नि-रुपनद्ध ओषधयः प्रतिगृह्णीताग्निमेतमित्याह शान्ति” (५।१। ५ अ०) इति । रुष्णाजिने बद्धो योऽग्निः, स एष बन्धकेन वरुण-पाशेन युक्तत्वात् ‘वरुणः’ सन् ‘यजमानम्’ ‘अभि-खल्य बाधितुम् आगच्छति । अतस्तच्छान्त्यर्थम् ओषधीभिः प्रतिग्रहः ।

द्वितीयपादे, अरातिशब्देन राक्षसाः सूचिताः-इति दर्शयति,—“व्यस्यन् विश्वा अमतीररातीरित्याह रक्षसानुपहत्यै” (५।१। ५ अ०) इति ।

चतुर्थपादे, दुर्षुं द्रुपगिहारोऽनुष्ठानप्रतिष्ठार्थः-इति दर्शयति,—“निषीदं नो अप दुर्मतिं हनदित्याह प्रतिष्ठित्यै” (५।१।५ अ०) इति ।

द्वितीयमन्त्रप्रथमपादे, ओषधिप्रतिमोदप्रार्थनया आठराग्नि-समृद्धिः-इत्येतद्दर्शयति,—“ओषधयः प्रति मोदध्वमेनमित्या-होषधयो वा अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं समर्द्धयति”(५।१।५ अ०)

इति । 'श्रोत्रधयः' अस्य रूपेण जाठराग्नेर्भागः, पुरोडाशरूपेणाग्ने-
देवतायाः भागः, अतः श्रोत्रधिसंज्ञापनेनाग्निद्वयसमृद्धिः ।

द्वितीयपादे सुपिप्पलाद्भ्रतात्पर्यं दर्शयति,—“पुष्पावतोः
सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति” (५।१।५ अ०)
इति । यस्मादत्र 'सुपिप्पला' इत्युक्तं, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'श्रोत्र-
धयः' स्वकास्त्रे सम्पूर्णं 'फलं गृह्णन्ति' ।

द्वितीयाद्धै 'सधस्त्रमासदत्' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अथ
वो गर्भं ऋत्विचः प्रदत्तं सधस्त्रमासददित्याह चाभ्य एवैनं
प्रस्थावयति तास्त्रेवैनं प्रतिष्ठापयति” (५।१।५ अ०) इति । मृत-
स्त्रनभूमौ पूर्वमुत्पन्नाभ्यो 'चाभ्यः' श्रोत्रधीभ्यः प्रस्थाव्य अयमग्नि-
रानीतः, तम् अग्निम् उपावहरणप्रदेशे 'तासु एव' श्रोत्रधीषु
स्थापितवान् भवति ।

'श्रोत्रधयः प्रतिगृह्णीत' इत्यादिकं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—
“दाभ्यामुपावहरति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।५ अ०) इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

सं, मृतस्त्रनेऽपो गिनयेत्, सुजातो, इतवन्धनम् ।

उदु-दाभ्यां समुत्याय, स जातस्त्राहरेन्मृदम् ॥

स्त्रिरो, गर्दभ आधाय, त्रिव, आहितमन्त्रणम् ।

प्रैतु-त्रिभिः त्रैर्याति श्रोत्र-दाभ्यामिमां मृदम् ॥

उपाहरेदोषधीषु मन्त्रा दादन्न वर्णिताः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
वज्रुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्ष-
 सो अमीवाः । सुशर्मणो वृहत्तः शर्मणि स्यामग्ने-
 र्हृत्सुहृवस्य प्रणीतौ^(१) । आपो हि ष्टा मयोभुव-
 स्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे^(२) । यो वः
 शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मा-
 तरः^(३) । तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिम्ब्व ।
 आपो जनयथा च नः^(४) । मिचः ॥ १ ॥

सःस्तृज्यं पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह । सुजातं
 जातवैदसमग्निं वैश्वानरं विभुम्^(५) अयच्छ्माय त्वा सः-
 स्तृजामि प्रजाभ्यः । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः सः-
 स्तृजन्वाऽऽनुष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(६) । रुद्राः सम्भृत्य
 पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां भानुरजस्र
 इच्छुक्रो देवेषु रोचते^(७) सःस्तृष्टां वसुभीरुद्रैर्धीरैः
 क्रमण्यां मृदं । इस्ताभ्यां मृदीं कृत्वा सिनीवाली क-
 रोतु ॥ २ ॥

तां^(८) । सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा ।
 सा तुभ्यमदिते मह चोखां दधातु इस्तयोः^(९) । उखां
 करोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं
 यथोपस्थे साग्निं विभर्तुं गभ आ^(१०) । मस्य शिरो-
 ऽसि^(११) यन्नस्य परे स्थः^(१२) । वसवस्त्वा कृषन्तु गाय-

नेख छन्दसाऽङ्गिरस्वत् पृथिव्यसि^(१३) हृद्रास्त्वा छखन्तु
चष्टुमेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदन्तरिक्षमसि^(१४) ॥ ३ ॥

आदित्यास्त्वा छखन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्
द्यौरसिः^(१५) विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः छखन्त्वानुष्टु-
मेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्दिशोऽसि ध्रुवासि धारया मयि
प्रजाः रायस्योषं गौपत्यः सुवीर्यः सजातान् यजमा-
नाय^(१६) अदित्यै राज्ञासि^(१७) अदितिस्ते विसं पृच्छातु
पाङ्क्तोऽन छन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१८) । कृत्वाय सा महो-
मुखां मृन्मयीं योनिमग्रये । तां पुत्रेभ्यः सम्प्रायच्छ-
ददितिः अपयानिति^(१९) ॥ ४ ॥

मिचः । करोतु । अन्तरिक्षमसि । प्र । चत्वारि च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थानुवाके मृदाहरणमुक्तम् । अथ पञ्चमे उखानिर्माण-
मुच्यते । कस्यः, 'वि पाजसेति विश्वस्य' इति । पाठस्तु,—“वि
पाजसा पृथुना श्रोशुचानो बाधस्य दिषो रक्षसो अमीवाः ।
सुवर्मणो बृहतः बर्मणि खामग्रेरक्षः सुहवस्य प्रणीतो^(१)” इति ।
हे अग्ने, 'पृथुना' (विस्तृतेन) 'पाजसा' (बलेन) 'श्रोशुचानः'
(दीप्यमानः) त्वं 'दिषः' (अचून्) 'रक्षसः' (राक्षसान्) 'अमीवाः'
(रोगांश्च) विश्वेषु 'बाधस्य । 'अहं' 'सुवर्मणः' (शोभनसुखस्य)

‘बृहत्तः’ (प्रौढस्य) ‘सुहवस्य’ (सुखेनाद्भुतं ब्रह्मस्य) ‘अग्नेः’ ‘प्र-
खीतौ’ परिचर्यायां सत्यां यत् ब्रह्म (सुखं), तस्मिन् सुखे ‘सां’
(सर्वदा अवतिष्ठेयम्) ।

तमिमं विनियुक्ते,—“वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति
विस्त्रस्यति सविद्वप्रसूत एवास्य विष्णुषीं वरुणमेनिं विस्त्रजति”
(५।१।६अ०) इति । यद्यपि अमन्त्रकेषु लौकिकविस्त्रंसनेन
लौकिकबन्धो निवर्त्तते, तथापि सविद्वप्रेरणमन्त्रेण वरुणपाशस्य
नितृप्त्यभावेन सविद्वप्रेरणाय मन्त्रपाठः । अस्य मन्त्रस्य बन्धवि-
मोचनायैव सवित्रा परमेश्वरेण निर्मितत्वात् तत्पाठे सति सविद्व-
प्रेरितो भवति । वरुणस्य सम्बन्धिनी पाशबन्धकृता बाधा
‘वरुणमेनिः’ सा च ‘विष्णुषी’ (सर्वतः प्रसूता), बद्धधा रज्जु-
भिरावेष्ट्य धृतत्वात्, अस्त्राग्नेसादृशीं वरुणमेनिं मन्त्रेण विमोचि-
त्वान् भव ।

कक्ष्यः, ‘आपो हि ष्टा मयो भुव इति तिस्रभिरप उपसृज्य’
इति । तत्र प्रथमामाह,—“आपो हि ष्टा मयोभुवस्ता न ऊर्जे
दधातन । महे रणाय चक्षसे(१)” इति । ‘हि’-ब्रह्म एवकारार्थः,
प्रसिद्धार्थो वा । हे ‘आपः’, यूयमेव ‘मयोभुवः’ ‘स्य’ (सुखस्य
भावयिष्यो भवत) । ज्ञानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसि-
द्धम् । ‘ताः’ (तादृशो यूयं) ‘नः’ (अस्मान्) ‘ऊर्जे’ (रसाय
भवदीयरसानुभवार्थं) ‘दधातन’ (स्थापयत) । क्रिञ्च ‘महे’ (महते)
‘रणाय’ (रमणीयाय) ‘चक्षसे’ (दर्शनीयाय) ‘दधातन’, अस्मान्
परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“वो वः जिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उन्नतीरिव मातरः(१)” इति ‘वः’ (युष्माकं) ‘जिवतमः’ (शान्ततमः सुखैकहेतुः) ‘यः’ ‘रसः’ अस्ति, ‘इह’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘नः’ (अस्मान्) ‘तस्य भाजयत’ (रसं प्रापयत) । तत्र दृष्टान्तः,— ‘उन्नतीरिव मातरः’ इति, ‘उन्नतीः’ (कामयमाणाः प्रीतियुक्ताः) ‘मातरः’, यथा वत्सान् स्त्रीयस्तन्वरसं* प्रापयन्ति तदत् ।

अथ तृतीयामाह,—“तस्मा अरङ्गमाम वो यस्त चयाय जि-
न्वथ । आपो जनयथा च नः(२)” इति । ‘यस्त’ (रसस्त) ‘चयाय’ (स्येष निवासेन) ‘जिन्वथ’ (यूयं प्रीता भवथ) । ‘तस्मै’ (रसाय) ‘वः’ (युष्मान्) ‘अरङ्गमाम’ (अस्त्रं वृद्धं प्राप्तुमः) । किञ्च हे ‘आपः’, यूयं ‘नः’ (अस्मान्) ‘जनयथ’ (प्रजोत्पादकान् कुरुथ) ।

एतेर्मन्त्रैः साधं जलसेचनं विधन्ते,—“अप उपसृजत्यापो वै
शान्ताः शान्ताभिरेवास्य शुचश्च श्रमयति” (५।१।६ अ०) इति ।
अस्याग्नेः ‘शुचं’ शोकं दाहमित्यर्थः ।

‘आपो हि ष्ठा’ इत्याद्यृचस्तत्र विनियुक्ते,—“तिसृभिरुपसृजति
चितृदा अग्निर्यावानेवाग्निसस्तस्य शुचश्च श्रमयति” (५।१।६ अ०)
इति । आहवगोयादिरूपेषाग्नेस्त्रैगुण्यम् । तस्य सर्वस्याग्नेर्मन्त्रत्रयेण
दाहशान्तिः ।

कल्पः, ‘मित्रः सृष्टस्य पृथिवीमिति दाभ्याश्च सृष्टर्जनीयैः
सृष्टस्यत्यर्मकपालैः पिष्टैर्वेणुङ्गारैर्ब्रह्मिहितुषैः पलाशकषाद्येण शर्करा-
भिः पिष्टाभिः कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिः’ इति । तत्र

* स्त्रियस्तन्वरसम् इति सर्वत्र पाठो न सम्भविष्यति प्रतिभाति ।

प्रथमामाह,—“मिचः सꣳसृज्य पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सह ।
सुजातं जातवेदसमग्निं वैश्वानरं त्रिभुम्^(१)” इति । मिचनामकः
सर्वेषामाप्तो देवः, ‘पृथिवीं’ (विसृतामिमां) ‘भूमिं’ (मृदं)
सꣳसृज्यादृक्षां मृदि उपसृष्टा अपसृ, ‘ज्योतिषा’ (ज्योतिःब्रह्मोप-
सृष्टितेन दार्ढ्यहेतुना वक्ष्यमाणार्मकपालादिना ‘सꣳसृज्य’ अग्निं
‘सुजातम्’ अकरोदिति शेषः । अग्निब्रह्मोपसृष्टिताम् उखां
निर्मितवानित्यर्थः । कीदृशमग्निं?—‘जातवेदसं’ (उत्पन्नप्राण-
भिन्नं), ‘वैश्वानरं’ (सर्वपुरुषोपकारकत्वेन तत्सम्बन्धिनं), ‘त्रिभुं’
(सर्वेषु यजमानगृहेषु व्याप्तम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अथञ्चाथ ता सꣳसृजामि प्रजाभ्यः ।
विश्वे ता देवा वैश्वानराः सꣳसृजन्वानुष्टुभेन हृन्दसाऽङ्घ्रि-
रसत्^(२)” इति । हे अग्ने, तां ‘प्रजाभ्यः’ (प्रजागाम्) ‘अथञ्चाथ’
(रोगाभावाच्च) ‘सꣳसृजामि’ (अर्मकपालादिभिः संयोजयामि) ।
‘वैश्वानराः’ (सर्वपुरुषोपकारिणः), ‘विश्वे’ (सर्वेऽपि) ‘देवाः’
‘आनुष्टुभेन हृन्दसा’ सहकारिणा युक्ताः तां ‘सꣳसृजन्तु’ ।
किन्तत्?—यथा अङ्घ्रिरसः* पूर्वं संयोजितवन्तस्तदत् ।

मन्त्रे देवतान्तरपरित्यागेन मिचस्यैव स्त्रीकारे कारणं दर्श-
यति,—“मिचः सꣳसृज्य पृथिवीमित्याह मिचो वै त्रिवो देवानां
तेनैवेनꣳ सꣳसृजति ब्रान्त्यै” (५।१।६अ०) इति । ‘देवानां’
मध्ये ‘मिचः’ ‘त्रिवः’ (ब्रान्तः), अतोऽग्नेः ‘ब्रान्त्यै’ मिचस्य
स्त्रीकारः ।

* अङ्घ्रिर इति सर्वत्र पाठो न युक्तः ।

अथ दार्ढ्यहेतुभिः कपालैः संसर्गं विधत्ते,—“यद्गाम्याणां पात्राणां कपालैः सःसृजेद् गाम्याणि पात्राणि शुचार्पणेदर्म-
कपालैः सःसृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि तान्येव शुचा-
र्पयति” (५।१।६ अ०) इति । पाकसाधनानां भाण्डानां कपालैः
संसर्गं सति सर्वाणि ‘पात्राणि’ ‘शुचा अर्पयेत्’ (विद्यतमृहदाहादि-
कृतेन भङ्गेन योजितानि भवेयुः) । अतस्तत् मा भूदिति ‘अर्म-
कपालैः’ संयोजयेत् । चिरकालद्रून्ययामे भूमौ अवस्थितानि
पुरातनानि अर्मकपालानि ; तेषां प्राणिभिः अनुपजीवनीयत्वात्
तान्येव भङ्गेन योजितानि भवन्ति, न तु गृहोपकरणानि
भाण्डानि ।

अथ भूमिष्ठैः सुद्रपावाणैस्सूर्पाकृतैः संसर्गं विधत्ते—“शर्करा-
भिः सःसृजति धृत्या अथोन्नत्वाय” (५।१।६ अ०) इति । ‘धृत्यै’
निर्माणकाले भङ्गराहित्येन दार्ढ्याय । ‘अथोन्नत्वाय’ इति
पाककालेऽपि भङ्गराहित्येन सुखावस्थानाय ।

द्रव्यान्तरसंसर्गं विधत्ते,—“अजलोमैः सःसृजत्येषा वा अग्नेः
प्रिया तनूर्यदजा प्रियथैवेनं तनुवा सःसृजत्यथो तेजसा” (५।
१।६ अ०) इति । अजलजातेरग्नेश्च प्रजापतिमुखजलसान्वाद्यादजा
इयम् अग्नेः ‘प्रिया तनूः’ । न केवलं प्रियत्वं किन्तु अग्निसम्बन्धात्
तेजोरूपत्वमपि, अतः ‘प्रियया’ तन्वा ‘तेजसा’ चाग्निं समर्धयति ।

पुनरपि द्रव्यान्तरसंसर्गं विधत्ते,—“हृष्णाजिनस्य सोमभिः
सःसृजति यज्ञो वै हृष्णाजिनं यज्ञेनैव यज्ञः सःसृजति” (५।
१।६ अ०) इति । अन्यत्र, ‘यज्ञो देवेभ्योऽनिस्रायत हृष्णो रूपं

कृत्वा' इत्युक्तत्वात्, यज्ञस्य कृत्वाजिनत्वम् । अतः कृत्वाजिनरूपेण
'यज्ञेन' अग्निरूपं 'यज्ञं' 'संसृजति' इति ।

कल्पः, 'रुद्राः सन्मृत्युं पृथिवीमिति मृदं सङ्गिष्य' इति ।
पाठस्तु,—“रुद्राः सन्मृत्युं पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषां
भानुरवस्य इच्छुक्रो देवेषु रोचते^(०)” इति । रुद्रनामका देवाः
'पृथिवीम्' (उखाणिष्यादिकां मृदं) 'सन्मृत्युं' (सन्मृक् भरषं
कृत्वा) उखाकरणाद्य यथा मृदु भवति, तथा इक्षाभ्यां सङ्गहनं
कृत्वेत्यर्थः । तथा कृत्वा 'बृहज्ज्योतिः' 'समीधिरे' (प्रौढमग्निं
दीपितवन्तः) । 'तेषां' (रुद्राणाम्) अथमग्निः 'भानुः' (भास-
मानः) 'अजस्र इत्' (जिरन्तर एव), 'शुकः' (दीप्तियुक्तः), 'देवेषु'
'रोचते' (शोभते) ।

कल्पः, 'सृष्ट्यां वसुभिरिति तिसृभिः कर्षे प्रयच्छति' इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“सृष्ट्यां वसुभोरुद्गैर्धीरेः कर्मण्यां मृदं ।
इक्षाभ्यां मृदो कृत्वा सिनीवाली करोतु ताम्^(१)” इति । पूर्व-
मन्त्रे रुद्रशब्देन वसवोऽप्युपलक्षिताः । अतः 'धीरेः' (बुद्धिमद्भिः)
'वसुभोरुद्गैः' च या मृत् कपालादिभिः संयोजिता सतो कर्मण्या
(उखाकर्मयोग्या सम्पन्ना जाता) तां 'मृदं' 'सिनीवाली' देवी
पुनरपि स्व-इक्षाभ्यां 'मृदो कृत्वा' 'करोतु' (उखां निष्यादयतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा
स्त्रौपशा । सा तुभ्यमदिते महे श्रेखां दधातु इक्षयोः^(२)” इति ।
या 'सिनीवाली सुकपर्दा' (कपर्दोऽव स्त्रौणामुचितः केशवन्ध-
विशेषः, शोभनः कपर्दो यस्याः, सा 'सुकपर्दा') । कुरीरशब्देन

स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि* धार्यमाणं जालकम् उच्यते, शोभनं कुरीरं यस्याः सा 'सुकुरीरा' । उपभेते (सम्यक् प्रयत्नं कुरुते) शैरवयवविशेषेस्ते सर्वे उपभ्राः, तेषां समूहं श्रौपश्राः, शोभनं श्रौपश्रो यस्याः सा 'श्रौपश्रा' । हे 'महे' (प्रौढे) 'अदिते' देवि,† 'सा' 'सिनीवाली' 'तुभ्यं' (तव) 'हस्तयोः' 'उखां' (मृदम्) 'आ'-'दधातु' ।

अथ तृतीयामाह,—“उखां करोतु ब्रह्मा बाहुभ्यामदिति-
र्धिया । माता पुत्रं यथोपस्रे साग्निं विभर्तुं गर्भं आ(१०)” इति ।
इयम् 'अदितिः' 'धिया' (बद्धिकौशलेन), 'बाहुभ्यां' (हस्त-
कौशलेन), 'ब्रह्मा' (शरीरबलेन) च इमाम् 'उखां' 'करोतु' । 'यथा'
श्लोके 'माता' स्वकीयं 'पुत्रं' 'उपस्रे' (उत्सृजे) विभर्ति, तथा
सा अदितिः 'गर्भे' (श्लोत्सृजे) तम् 'अग्निं' 'आ' कर्मसमाप्तेः,
'विभर्तु' ।

उक्तस्य मन्त्रचतुष्टयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“रुद्राः समृत्य
पृथिवीमित्याहैता वा एतं देवता अग्रे समभरं ताभिरेवैन् स-
म्भरति” (५।१।६ अ०) इति । रुद्राः, वसवः, सिनीवाली,
अदितिश्चेत्येतच्छब्दपरामृष्टा देवताः ।

कल्पः, 'मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं कृत्वा' इति । पाठः,—
“मखस्य शिरोऽसि(११)” इति । हे मृत्पिण्ड, त्वं 'मखस्य' (यज्ञस्य)
शिरः-स्थानम् 'असि' ।

* शिरसा इति J. पु० पाठः ।

† भूमिदेवि इति B. एवं J. पु० पाठः ।

तत्र मखञ्जद्वयार्थं दर्शयति,—“मखस्य शिरोऽधीत्याह यज्ञो वै मखस्यै तच्छिरो यदुखा तस्मादेवमाह” (५।१।६अ०) इति ।

कल्पः, ‘यज्ञस्य पदे स्य इति कृष्णाजिनं पुष्करपर्णञ्चाभिमृशति’ इति । पाठः,—“यज्ञस्य पदे स्यः(१९)” इति । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, युवाम् उभे ‘यज्ञस्य’ पादरूपे ‘स्यः’ ।

कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्यज्ञप्राप्तिहेतुत्वाद्यज्ञपदत्वं प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति,—“यज्ञस्य पदे स्य इत्याह यज्ञस्य क्षेते पदे अथो प्रतिष्ठित्यै” (५।१।६अ०) इति ।

कल्पः, ‘वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण कन्दसेति चतुर्भिर्महीयुर्वा करेति ब्रह्मभार्यस्याध्वर्युरेकभार्यस्य क्रियमाणा मेतैर्यजुर्भिरेव यजमानोऽनुमन्त्रयते’ इति । पाठस्तु,—“वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण कन्दसाऽङ्गिरस्वत् पृथिव्यसि(१९) रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु वैद्युभेन कन्दसाऽङ्गिरस्वदन्तरिक्षमसि(१४) आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन कन्दसाऽङ्गिरस्वद्द्यौरसि(१५) विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्तु नुद्युभेन कन्दसाऽङ्गिरस्वद्द्विशोऽसि भ्रुवाऽसि धारया मयि प्रजाः रायस्योषं गौपत्यः सुवीर्यः सजातान् यजमानाय(१९)” इति । हे उखे, वस्वाख्या देवाः सहकारिणा ‘गायत्रेण कन्दसा’ सह, अङ्गिरस इव त्वां ‘कृण्वन्तु’ (निष्पादयन्तु) । त्वच्च पृथिवीरूपा ‘असि’ । एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि योज्यम् । ‘वैश्वानराः’ (सर्वमनुष्योपकारिणः) । हे उखे, त्वं ‘भ्रुवाऽसि’ (दृढाऽसि), अतो ‘मयि’ अध्वर्यो अन्यस्मिन् वा उखाकर्त्तरि प्रजादिकं ‘धारय’ (स्थापय,

सजमानार्थमपि प्रजादिकं सन्पादय) । भ्रुवासोत्यादिरन्यभागः
पूर्वेष्वपि त्रिष्वनुषज्यते । .

‘संसृष्टाम्’ इत्याद्यृग्भिः कर्त्तुं प्रदानं, ‘वसवस्त्वा’ इत्यादि-
भिर्यजुर्भिर्यजमानानुमन्त्रणञ्च क्रमेण विधत्ते,—“प्रान्याभिर्यच्छ-
त्वन्वैर्मन्त्रयते मिथुनत्वाय” (५।१।६अ०) इति । ‘अन्वाभिः’
‘वसवस्त्वा’ इत्यादियजुर्भ्यो विलक्षणाभिर्द्युग्भिः । ‘अन्वैः’ ‘संसृष्टाम्’
इत्याद्यृग्भ्यो विलक्षणेः ‘वसवस्त्वा’ इत्यादियजुर्भिः । अत्रां
स्त्रीलिङ्गत्वाद्यजुषाम् अतथात्वान्मिथुनत्वम् ।

निर्मातव्याया उखायाः कक्ष्यात्रयं विधत्ते,—“श्रुद्धिं करोति
चय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्यै” (५।१।६अ०) इति ।
‘उद्धिः’ ऊर्द्धमवस्थितोऽवयवविशेषः । यथा भाण्डस्य उपरि
अन्यद्भाण्डं, तस्याप्युपरि पुनरन्यद्भाण्डमिति कक्ष्यात्रयं, तथेयमेकैव
उखा कक्ष्यात्रययुक्ता कार्या ।

‘वसवस्त्वा’ इत्यादिभिर्मन्त्रैर्यजयामस्थानुमन्त्रणं पूर्वं विहितम् ।
इदानो तैरेव मन्त्रैः कर्तुः कर्मनिष्पादनं विधत्ते,—
“हृन्दोभिः करोति वीर्यं वै हृन्दांसि वीर्येषैवेनां करोति”
(५।१।६अ०) इति । ‘हृन्दोभिः’ हृन्दोलिङ्गकैः ‘वसवस्त्वा’
इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।

कल्पः,—“अदित्यैरास्त्रासि^(१०)” ‘इति रास्त्रा करोति’ इति ।
रश्मनासदृशी भाण्डस्य गलगता रेखा ‘रास्त्रा’ । हे रेखे, त्वम्
‘अदित्यै’ (भूमिरूपाया उखाया) ‘रास्त्रा’ (काञ्चीगुणस्थानीया
रश्मना) ‘असि’ ।

कल्पः, 'अदितिस्ते बिलं गृह्णात्विति बिलं कृत्वा' इति ।
पाठस्तु,—“अदितिस्ते बिलं गृह्णातु पाङ्क्तेन हृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१८)”
इति । हे उखे, 'अदितिः' भूमिः सहकारिणा 'पाङ्क्तेन
हृन्दसा' सह अङ्गिरस इव 'ते' (तव) 'बिलम्' (अन्तर्गृह्णं)
'गृह्णातु' (करोतु) ।

तं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यजुषा बिलं करोति व्यावृत्तौ” (५।
१।६अ०) इति । लौकिकस्य हि भाण्डस्यान्तरेणैव यजुः, बिलं
क्रियते, अत्र तु 'यजुषा'* इति तद्व्यावृत्तिः ।

उखायाः प्रादेशपरिमाणं विधत्ते,—“इयतीं करोति प्रजा-
पतिना यज्ञमुखेन सन्धिताम्” (५।१।६अ०) इति । यज्ञपुरुषस्य
मुखम् ऊर्द्धपुत्रुकयोर्मध्यवर्त्तिं प्रादेशमात्रं, तच्च प्रजापतिसृष्ट-
त्वात् प्रजापतिस्वरूपं, तेन मुखेन परिमिता भवति; तत्परि-
माणं हस्तेन अभिगीय प्रदर्शनार्थम् 'इयतीम्' इत्युच्यते ।

अथ विधत्ते,—“द्विस्रणां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय”
(५।१।६अ०) इति । यथा योषितः स्तनौ, एवमस्या उखाया
द्वौ स्तनाकारौ मृदा निष्पाद्यौ, तथा सति द्वित्वसाम्नात्
द्यावापृथिव्योः सारांशदोहनं सम्पद्यते ।

पचान्तरं विधत्ते,—“चतुस्त्रणां करोति पशूनां दोहाय”
(५।१।६अ०) इति ।

पुनरप्यन्यं पचं विधत्ते,—“अष्टास्त्रणां करोति हृन्दसां

* समन्वयमिति J. पु० पाठः ।

† मूर्द्धपुत्रुकयोर्मध्यवर्त्ति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दोहाय” (५।१।६ अ०) इति । अष्टसङ्ख्याकानि छन्दांसि मन्वा-
नरे समाख्यातानि, ‘गायत्री त्रिष्टुप् जगत्यनुष्टुक् पङ्क्त्या सह
वृहत्युष्णिहा ककुत्’ इति ।

अष्टत्वसङ्ख्यासाम्याच्छन्दसा मारदोहनं सम्पद्यते । तदेतत् सर्वं
सूत्रकारेण सङ्गृहीतम्,—‘अत्रीणां रास्त्रायास्य सन्धौ दौ चतुरः
षड्ष्टौ वा सूत्रान् करोति’ इति ।

अधिकारिविशेषेष्वग्निषु सङ्ख्याविशेषं विधत्ते,—“नवाग्निम्
अभिचरतः कुर्यात् त्रिवृतमेव वज्रं सभृत्य भ्रातृव्याय प्रहरति
सृष्टौ” (५।१।६ अ०) इति । त्रिवृत्स्त्रोमस्य नवभिष्टंग्भिरुपेत-
त्वादत्रिसङ्ख्यायास्त्रिवृत्त्वं सम्पद्यते । स च त्रिवृत्स्त्रोमो वैरि-
विनाशकत्वात् वज्रसमानः । अतो नवसङ्ख्याया भ्रातृव्याय वज्र-
प्रहरणं सम्पद्यते ।

अभिचाराभावे तु अत्रिसङ्ख्यां सूत्रकारो दर्शयति,—‘कुर्वं-
स्रतस्त्रोऽग्नीः प्रतिदिन्नमुन्नयत्यष्टात्रिर्वा’ इति ।

कल्पः, ‘छत्वाय सा महोमुखामित्युत्तरतः शिकतासु प्रति-
ष्टाय’ इति । पाठस्तु, “छत्वाय सा महोमुखां मृण्मयीं योनि-
मग्रधे । तां पुत्रेभ्यः सम्प्रायच्छददितिः अपयानिति(१९)” इति ।
‘सा’ इयम् ‘अदितिः’ ‘मृण्मयीं’ (मृत्कार्यां) ‘अग्रधे’ ‘योनिं’
(अग्नेः कारणभूतां) ‘महीम्’ (महतीम्) ‘उखां’ ‘छत्वाय’ (निष्प्राय),
ततस्त्राम् ‘उखां’ ‘पुत्रेभ्यः’ (स्वपुत्रसदृशेभ्यः) अपणकारिभ्यः
‘सम्प्रायच्छत्’ (सम्यक् दत्तवती) । किं कुर्वती?-इति, तदुच्यते—
‘अपयानिति’ (अपयन्तु भवन्त इति) भ्रुवती ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“हृत्वाय सा महीमुखामिति नि-
दधाति देवतास्त्रैवेनां प्रतिष्ठापयति” (५।१।६अ०) इति ।
अदितिपुत्राणां देवतारूपत्वाद्देवतासु प्रतिष्ठापनं सम्पद्यते ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

वि पा, विस्रंसयेदापास्तभिर्मुदि जलं क्षिपेत् ।
मित्रे-द्वाभ्यां शर्करादियोगो रुद्रेति सङ्क्षिपेत् ॥
संस्र-त्रिभिर्मुत्तिकां तामुखा कर्त्रे प्रयच्छति ।
मखपिण्डकृतिर्यज्ञ-चर्मपर्णाभिमर्शनम् ॥
कुर्यादसु-चतुर्भिस्तां भ्रवासीत्यनुषज्यते ।
अदि, रास्त्रामदि, बिलं कुर्यात्कंत्वाय, तामुखाम् ॥
सिकतासु स्थापयीत मन्त्रा एकोनविंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु गा॒रु॒त्रेण॑ छन्द॑साऽङ्गि॒रस्वत्^(१)
रुद्रास्त्वा धूपयन्तु चैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साऽङ्गि॒रस्वत्^(२) आ-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जाग॑तेन॒ छन्द॑साऽङ्गि॒रस्वत्^(३)
विश्वे॑ त्वा दे॒वा वैश्वान॑रा धूपय॒न्त्वानुष्टु॑भेन॒ छन्द॑सा-
ङ्गि॒रस्वत्^(४) इन्द्र॑स्त्वा धूपय॒त्वङ्गि॒रस्वत्^(५) विष्णु॑स्त्वा
धूपय॒त्वङ्गि॒रस्वत्^(६) वरु॑णस्त्वा धूपय॒त्वङ्गि॒रस्वत्^(७)

अदि॑तिस्त्वा दे॒वी वि॒श्वदे॑व्यावती पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑-
ऽङ्गिर॒स्वत् ख॑नत्ववट^(८) दे॒वानां॑ त्वा पत्नोः ॥ १ ॥

दे॒वीवि॒श्वदे॑व्यावती पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ऽङ्गिर॒स्वह॑धतू-
खे^(९) धि॒षणा॑स्त्वा दे॒वीवि॒श्वदे॑व्यावतोः पृथि॒व्याः
स॒धस्ये॑ऽङ्गिर॒स्वद॑भीन्धतामुखे^(१०)ऽग्ना॑स्त्वा दे॒वीवि॒श्वदे॑-
व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ऽङ्गिर॒स्वच्छ॑पयन्तूखे^(११) वरू-
चयो॑ जनयस्त्वा दे॒वीवि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒ध-
स्ये॑ऽङ्गिर॒स्वत् प॑चन्तूखे^(१२ १३) । मि॒त्रैता॑मुखां प॑चैषा
मा भे॑दि । ए॒तां ते॒ परि॑ द॒दाम्य॑भित्यै^(१४) । अ॒भी-
मां ॥ २ ॥

म॒हि॒ना दि॒वं मि॒षो ब॑भूव स॒प्रयाः॑ । उ॒त अ॒वसा॑
पृथि॒वी^(१५) । मि॒त्रस्य॑ च॒र्षणी॑धृतः अ॒वो दे॒वस्य॑ । सा-
न॒सिं । द्यु॒मं चि॒त्रअ॒वस्तमं॑^(१६) । दे॒दस्त्वा॑ स॒वितो॑दपतु
सुपा॒णिः स्व॑ङ्गि॒रिः । सु॒बा॒हु॒रु॒त श॒क्त्या॑^(१७) । अ॒प॒द्य॒मानां॑
पृथि॒व्याशा॑ दि॒श आ॑ पृ॒ण । उ॒त्तिष्ठ॑ वृ॒हती॑ भ॒वोर्धा
तिष्ठ॑ ध्रु॒वा त्वं^(१८) । वस॑वस्त्वाऽऽछृ॒न्दन्तु॑ गा॒य॒त्रेण॑ छ॒न्दसा॑-
ऽङ्गिर॒स्वत्^(१९) रु॒द्रास्त्वाऽऽछृ॒न्दन्तु॑, चैष्टु॒भेन॑ छ॒न्दसा॑-
ऽङ्गिर॒स्वत्^(२०) आ॒दि॒त्यास्त्वाऽऽछृ॒न्दन्तु॑ जा॒गते॑न॒ छ॒न्द-
साऽङ्गिर॒स्वत्^(२१) वि॒श्वे॑ त्वा दे॒वा वैश्वान॑रा आ॒ छृ॒न्द-
न्वानु॑ष्टु॒भेन॑ छ॒न्दसाऽङ्गिर॒स्वत्^(२२) ॥ ३ ॥

पत्नीः । इमाः । रुद्रास्वा कृन्दन्तु । एकान्नविंश-
शतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके उखानिर्माणमुक्तम् । अथ षष्ठे तत्संस्कारोऽभि-
धीयते । कल्पः, 'वसवस्वा धूपयन्तु गायत्रेण कृन्दसेति सप्तभि-
रश्वशक्रेनेखां धूपयन्ति' इति । पाठस्तु, "वसवस्वा धूपयन्तु
गायत्रेण कृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१) रुद्रास्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन कृन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत्^(२) आदित्यास्वा धूपयन्तु जागतेन कृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(३)
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वाष्टुभेन कृन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(४)
इन्द्रस्वा धूपयत्क्विरस्वत्^(५) विष्णुस्वा धूपयत्क्विरस्वत्^(६) वरुणस्वा
धूपयत्क्विरस्वत्^(७)" इति । हे उखे, त्वाम् अष्टौ 'वसवः' सह-
कारिणा 'गायत्रेण कृन्दसा' सह, अङ्गिरस इव 'धूपयन्तु'
(अश्वशकजन्येन धूमेन संस्कुर्वन्तु) । एवमुत्तरेष्वपि षट्सु योज-
नीयम् ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्ष-
ण्याः प्राणाः शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणां
दधाति तस्मात् सप्त शीर्षन् प्राणाः” (५।१।७अ०) इति ।
शिरोवर्त्तिषु सप्तषु किद्रेषु सञ्चरन्तः 'प्राणाः' सप्तसङ्ख्याकाः ।
उखा च यज्ञशिरःस्थानीया, तस्मात् सप्तभिर्धूपने सति यज्ञस्य

अग्निरस्येव प्राणानवस्थापयति; यस्मादेवं, 'तस्मात्' प्रतिपूरुषं अग्निरसि
हिद्रभेदेन 'सप्त' 'प्राणा' वर्तन्ते ।

धूपसाधनं विधत्ते,—“अश्वत्थकेन धूपयति प्राजापत्यो वा
अश्वः मयोनित्वाथ” (५।१।७अ०) इति । अश्वस्य ब्रह्मत्
अश्वत्थकः । अश्वस्य प्राजापत्यत्वमसह्यदुक्तम्, अग्निरपि प्राजा-
पत्यः, 'प्राजापतिरग्निमचिनुत' इति श्रवणात्; अत उभयोः
समानयोनित्वम् ।

कल्पः, 'अदितिस्त्वा देवीत्यग्रेण गार्हपत्यमवटं खाला' इति ।
पाठस्तु,—“अदितिस्त्वा देवी विश्वदेव्यावतो पृथिव्या सधस्येऽग्निर-
स्तु खनत्ववट^(८)” इति । विश्वेषां देवानां योग्या उपचारा
'विश्वे देव्याः',* ते अस्यां सन्तीति 'विश्वदेव्यावतो'; तादृशो
इयम् 'अदितिः' 'देवी' 'पृथिव्याः सधस्ये' (भूम्या उपरि) हे
'अवट' त्वम् अग्निरस इव 'खनतु' ।

अस्मान् मन्त्रे खननकर्तृत्वमदितेरुपपादयति,—“अदितिस्त्वे-
त्याहेयं वा अदितिरदित्यैशादित्यां खनत्यस्या अक्रूरंकाराथ
न हि स्वः स्वः हि नसि” (१।५।७अ०) इति । 'इयं' भूमिरेवात्र
अदितिश्चन्द्रेण विवक्षिता, अवटखननं हि भूम्यामेव; ततो-
ऽदितेः खननकर्तृत्वे सति भूमेर्हिंसा न भवति । 'न हि' लोके
कश्चिदपि स्वयं स्वात्मानं 'हि नसि' । तस्मात् खननसंज्ञा-क्रूर-
कार्यकरणाभावात् इदम् अदितिकर्तृत्वं सम्याहते ।

* विश्वदेव्या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सम्यच्यते इति B. शब्दं J. पु० पाठः ।

कल्पः, 'सोहितपचनीयैः सन्नारैरवस्तीर्य देवानां त्वा पत्नी-
रिति तस्मिन्नुखामवदधाति' इति । पाठस्तु,—“देवानां त्वा
पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदधत्खे^(८)” इति ।
'विश्वदेव्यावतोः' (समस्तदेवार्होपचारयुक्ताः) या 'देवानां' पत्न्यो
देव्यः ताः 'पृथिव्याः' 'सधस्ये' (उपरि) अङ्गिरस इव हे 'उखे'
त्वा 'दधतु' (स्थापयन्तु) ।

देवपत्नीनाम् उखाकर्तृत्वं पुरातनमित्येतद्दृश्यति,—“देवानां
त्वा पत्नीरित्याह देवानां वा एतां पत्नयोऽप्ये कुर्वन्तीभिरेवैनां
दधाति” (५।१।७अ०) इति । पुरा देवपत्नीभिर्दखायाः हत-
त्वात् इदानीमपि ताभिरेव स्थापिता भवति ।

कल्पः, 'सोहितपचनीयैः सन्नारैः प्रच्छाद्य धिषणास्त्वा देवी-
रिति चतुर्भिर्दखायामग्निमभ्यादधाति' इति । पाठस्तु,—“धिषणा-
स्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वदभीन्वतामुखे^(१०)
अग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वप्रपयन्तूखे^(११)
वरूचयो जनयस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतोः पृथिव्याः सधस्येऽङ्गिरस्वत्
पचन्तूखे^(११।११)” इति । विद्याभिमानिन्यो देवता 'धिषणाः' । हे
'उखे', त्वां ता देवताः 'अभीन्वताम्' (अभितो ज्वालयन्तु) ।
हन्दीभिमानिन्यो देवता 'अग्नाः'; ताः त्वां 'अपयन्तु' (तव पच्य-
मानतां सम्पादयन्तु) । 'वरूचयो जनयः' इति पदभेदेन मन्त्र-
भेदः । हेतुप्रश्नास्त्वादिषु सप्तसु हेतुकेष्वभिमानिन्यो देवता
'वरूचयः'; “सेनेन्द्रस्य” इत्याद्यनुवाकेनोक्ता देवपत्न्यो 'जनयः' । तत्र
'वरूचयः' त्वां 'पचन्तु' (तव पक्वतां सम्पादयन्तु) । तथा 'जनयः' त्वां

‘पचन्तु’ (पक्त्वपरोक्षां कुर्वन्तु) । ‘वरूचयः’ इति मन्त्रे ‘त्वा देवीः’ इत्याद्युत्तरभागोऽनुष्यते ।

एतेषु मन्त्रेषु धिषणादिशब्दानामस्मदुक्तार्थपरतां दर्शयति, धिषणास्वेत्याह विद्या वै धिषणा विद्याभिरेवैनामभीन्धेऽग्रास्वेत्याह छन्दाऽसि वैऽग्राश्छन्दोभिरेवैनाऽ अपयति वरूचयस्वेत्याह होत्रा वै वरूचयो होत्राभिरेवैनां पचति जनयस्वेत्याह देवानां वै पत्नोर्जनयस्त्राभिरेवैनां पचति” (५।१।७अ०) इति । स्यष्टोऽर्थः ।

अदितिस्त्वा देवीत्यादीनामुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसति,— “षड्भिः पचति षड्वा चतव षटुभिरेवैनां पचति” (५।१।७अ०) इति । अवटखननादीनामपि पाकाङ्गत्वेन ‘षड्भिः पचति’ इत्युच्यते ।

‘वरूचयो जनयः’ इत्यनयोः स्त्राभिप्रेतं मन्त्रभेदं दर्शयितुं ‘पचन्तु’ इति मन्त्रभागस्यानुषङ्गरूपामावृत्तिं दर्शयति,—“द्विः पचन्वित्याह तस्मात् द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते” (५।१।७अ०) इति । वरूचयः पचन्तु, जनयः पचन्वित्येवं द्विः प्रयोगः ।

कल्पः, ‘मित्रैतामुखां पचेति पच्यमानां तिसृभिर्मैत्रोभिरुपचरन्ति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“मित्रैतामुखां पचैषामा भेदि । एतां ते परि ददाम्यभित्यै^(१४)” इति । हे ‘मित्र’ (सर्वप्राणि-हितकारिन्) देव, त्वम् ‘एताम्’ ‘उखां’ ‘पच’ (पक्वां कुरु) । ‘एषा’ च उखा ‘मा भेदि’ (भिन्ना मा भवतु) । ‘एताम्’ (उखाम्) ‘अभित्यै’ (भेदाभावाय) ‘ते’ (तुभ्यं) ‘परि ददामि’ (परित्राणाय ददामि) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अभीमां महिना दिवं मिचो बभूव सप्रथाः । उत अवसा पृथिवीम्^(१५)” इति । ‘मिचः’ ‘इमाम्’ (उखाम्) ‘अभि’-‘बभूव’ (अभितः प्राप्तवान्) । कीदृशो मिचः ?— ‘सप्रथाः’ (सविस्कारः, प्रचुरकीर्त्तिरित्यर्थः) । कीदृशोमिमां ?— ‘महिना दिवं’ (महिना युलोकसदृशो ‘उत’ (अपि च) ‘अवसा पृथिवीं’ (अवणेन पृथिवीसदृशोम्) ।

अथ तृतीयामाह,—“मिचस्य चर्षणीधृतः अवे देवस्य । सानसिं । युञ्जं चित्रअवस्तमम्^(१६)” इति । ‘चर्षणीधृतः’ (मनुष्याणां धारयितुः) ‘मिचस्य’ ‘देवस्य’ ‘अवः’ (श्रोतुं योग्यं यज्ञो महदस्तीति शेषः), ‘सानसिं’ (फलदानशीलं), ‘युञ्जं’ (द्रविणप्रदं), ‘चित्रअवस्तमम्’ (चित्रं अवः कीर्त्तिर्यस्यासौ चित्रअवाः, अतिशयेन तादृशः, तम्) एतादृशमुखारूपं स मिचः पचत्विति शेषः ।

देवताम्तरपरित्यागेन मिचदेवताकमन्त्रस्त्रोकारे कारणं दर्शयति,—“वारुण्युखाऽभीद्धा भैचियोपैति शान्त्यै” (५।१।७अ०) इति । ‘अभीद्धा’ (प्रज्वलिता) या इयम् ‘उखा’, सेयं दुस्यर्थाद् ‘वारुणो’, तस्या मैत्र्या च च शान्तिर्भवति ।

कल्पः, ‘पक्षां देवस्त्वा सवितोदपलित्युदास्य’ इति । पाठस्तु,— “देवस्त्वा सवितोदपतु सुपाणिः स्रजुरिः । सुवाञ्जहत ब्रह्मा^(१७)” इति । हे उखे, ‘सविता’ ‘देवः’ त्वां स्रकीयथा ‘ब्रह्मा’ ‘उदपतु’ (अवटादूर्द्धमानयतु) । कीदृशः सविता ?—‘सुपाणिः’ (शोभनौ पाणी यस्यासौ) ‘सुपाणिः’, (शोभनाः अजुलयो यस्यासौ) ‘स्रजु-स्त्रिः’, कान्दसो रेफः । ‘उत’ (अपि च) (शोभनौ बाह्व यस्त्वसौ)

‘सुवाङ्गः’ । मणिवन्धस्त्रोभयतोऽवस्थितौ* भागौ पाणिग्रह्णेन च
उच्येते ।

अस्मिन् मन्त्रे सविद्वद्भक्तात्पर्यं दर्शयति,—“देवस्त्वा सवितो-
दपत्वित्याह सविद्वद्भक्त एवैनां ब्रह्मणा देवताभिर्ददपति” (पु।
१७अ०) इति । सवित्रा प्रेरितः सन् ‘एनां’ ‘ब्रह्मणा’ (मन्त्रेण)
‘देवताभिः’ च सहोदपनं कृतवान् भवति ।

कल्पः, ‘अपद्यमाना पृथिव्यान्ना दिश आ पृषेत्युत्तरतः
सिकतासु प्रतिष्ठाप्य’ इति । पाठस्तु, “अपद्यमाना पृथिव्यान्ना दिश
आ-पृष । उत्तिष्ठ बृहती भवोर्द्धा तिष्ठ भ्रुवा त्वम्^(१८)” इति ।
हे उखे, ‘पृथिवि’ (पृथिव्यां, भूमौ) ‘अपद्यमाना’ (भङ्गमप्राप्नु-
वतो) ‘त्वं’, ‘आन्नाः’ (प्राच्याद्या दिशो मुख्यः), ‘दिशः’ (आग्नेय्याद्या
विदिशः) च ‘आ-पृष’ (सर्वतः पूरय, सर्वत्र प्रसिद्धा भव) । ‘उत्तिष्ठ’
(अत्रटादहिरागत्य उत्थिता भव), उत्थाय च ‘बृहती’ (प्रौढा)
‘भव’ । तादृशी त्वं, ‘ऊर्द्धा’ सती ‘भ्रुवा’ (स्त्रिरा) ‘भव’, ‘ऊर्द्धा’
(ऊर्द्धमुखी) स्त्रिरा ‘तिष्ठ’ ।

अस्य मन्त्रस्य यद्विज्ञानामापूरणमुक्तं, सेयमग्नेः प्रभवाया व्याप्तिः
इत्येतत्तात्पर्यं दर्शयति,—“अपद्यमाना पृथिव्यान्ना दिश आ-
पृषेत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशाऽनु विभाति” (पु।१।७अ०) इति ।
यस्मादुखायाः सर्वदिक्पूर्तिः प्रार्थ्यते, ‘तस्मात्’ उखया मिश्रितः
‘अग्निः’ स्वतेजसा ‘सर्वा दिशः’ प्रकाशयति ।

‘ऊर्द्धा तिष्ठ’ इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“उत्तिष्ठ बृहती भव

* मणिवन्धस्त्रोभयतोऽवस्थितौ इति J. पु० पाठः ।

† प्रभया व्याप्तिः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

ऊर्द्धा तिष्ठ भ्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै” (५।१।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘वसवस्त्वाऽऽकृन्दन्तु गायत्रेण कन्दसेति चतुर्भिरजा-
चीरेणोखामाकृणन्ति’ इति । पाठस्तु,—“वसवस्त्वाऽऽकृन्दन्तु गाय-
त्रेण कन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(१८) रुद्रास्त्वाऽऽकृन्दन्तु चैद्युभेन कन्दसा-
ऽङ्गिरस्वत्^(१०) आदित्यास्त्वाऽऽकृन्दन्तु जागतेन कन्दसाऽङ्गिरस्वत्^(११)
विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आ-कृन्दन्त्वानुद्युभेन कन्दसाऽङ्गिर-
स्वत्^(१२)” इति । हे उखे, वसुनामका देवाः, अङ्गिरस इव त्वां
सिञ्चन्तु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं सेचनं विधत्ते,—“असुर्यं पात्रमनाकृणमा-
कृणन्ति देवत्राऽकः” (५।१।७अ०) इति । यज्ञसाधनं पात्रमग्नि-
दग्धं सत् द्रवद्रव्येण यदि न सिक्तं भवति, तदानोमसुरयोग्यं
भवेत्, तत्परिहाराय आसिञ्चेत् । सिक्तं पात्रं ‘देवत्रा’ (देवेषु)
‘अकः’ (करोति) देवयोग्यं भवतीत्यर्थः ।

सेचनसाधनं विधत्ते,—“अजचीरेणाकृणन्ति परमं वा एतत्
पयो यदजचीरं परमेणैवैर्ना पयसाऽऽकृणन्ति” (५।१।७अ०)
इति । लोके अजचीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वात्, वेदेऽपि
“आग्नेयो वा एषा यदजा” इत्युक्तत्वात् परमत्वम् । लोके दग्धस्य
पात्रस्य सेचनमन्तरेणैव सेवनं कुर्वन्ति । अतस्तद्वाच्यर्थमिह
मन्त्रेण सेचनं विधत्ते,—“यजुषा व्यावृत्तै” (५।१।७अ०) इति ।

सामान्येन मन्त्रं विधाय विशेषेण कन्दोलिङ्गकान् मन्त्रान्
विधत्ते,—“कन्दोभिराकृणन्ति कन्दोभिर्वा एषा क्रियते कन्दोभि-
रेव कन्दाऽऽकृणन्ति” (५।१।७अ०) इति । पूर्वं (५ अ०) ‘वसवस्त्वा

कृत्स्नम् मायचेष्ट कन्दसा' इति कन्दोत्सिङ्गकैर्मन्त्रैः 'एषा क्रियते',
अत इयं कन्दोरूपा; तस्मादुखारूपाणि कन्दोसि, मन्त्ररूपैः
'कन्दोभिरेव' सिक्ताणि भवन्ति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

वसवः सप्तभिर्धूपोऽदितिस्वेत्यवटं खनेत् ।
देवोखां तत्र संस्त्राय, धिषणोतिचतुष्टयात् ॥
अग्निं क्षिपेन्मन्त्रभेदो वरू-जन-पदद्वयात् ।
मित्रत्रयेणोपचारो देव, उदासयेदुखाम् ॥
अपेति सिकतास्वेतां निधाय, वसवेत्यतः ।
चतुष्टयादजाचीरं सिञ्चेद् द्वाविंशतिर्मताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समास्त्वाम् ऋतवो वर्द्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो
यानि सत्या । सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आ भाहि प्रदिशः पृथिव्याः^(१) । सञ्चेध्यस्वाम्ने प्र च
बोधयेन्मुञ्च तिष्ठ महते सौभगाय । मा च रिषदुप-
सत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये^(२) । त्वा-
मग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने ॥ १ ॥

सुं वरणे भवानः । सपत्न्या नो अभिमातिजिञ्च
स्वे गये जायुद्वाप्रयुच्छन्^(३) । इहैवाम्ने अधि धारया

* कन्दोभिरेव इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

रयिं मा त्वा निक्कन् पूर्वचित्तौ नि कारिणः । क्षत्र-
मग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्द्धतां ते अनिष्टृतः^(४) ।
क्षत्रेणाम्ने स्वायुः सः रभस्व मित्रेणाम्ने मित्रधेये यत-
स्व । सजातानां मध्यमस्था एधि राशामग्ने विह्व्यो
दोदिहोह^(५) । अति ॥ २ ॥

निहो अतिस्त्रिधोत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने । विश्वा
क्षत्रे दुरिता सहस्वाथास्मभ्यः सहविराः रयिं
दाः^(६) । अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराड्ग्ने
क्षत्रधृहीदिहोह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषो-
र्भियः शिवाभिरद्य परि पाहि नो वृधे^(७) । वृहस्पते
सवितर्बोधयन्ः सःशितंचित्सन्तराः सःशिशधि ।
वर्द्धयैनं महते सौभगाय ॥ ३ ॥

विश्व एनमनुमदन्तु देवाः^(८) । अमुञ्चभूयादध
यद्यमस्य वृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहताम-
श्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः^(९) ।
उद्दयं तमसस्परिपश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं । देवं देवचा
सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम्^(१०) ॥ ४ ॥

इमे शिवो अग्ने । अति । सौभगाय । चतुस्त्रि-
शच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठेऽनुवाके उखामंस्कार उक्तः । अथ सप्तमेऽनुवाके पञ्च-
पञ्चभृता आग्निव्यः सामिधेन्य उच्यन्ते । कश्चः, 'एकविंशतिं
चतुर्विंशतिं वा पराचीः सामिधेनोरन्याश्चैकादश प्राकृतीः समा-
स्नाय इति द्वाग्निकीः' इति । तत्र प्रथमानाह,—“समा-
स्नाय चतवो वर्द्धयन्तु संवत्सरा चतवो यानि सत्या । सं दिव्येन
दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशः पृथिव्याः^(१)” इति ।
'समा'-शब्दः संवत्सरावाची, संवत्सरशब्देन तु तदवयवा मासा
अर्द्धमासाद्योपलक्ष्यन्ते । हे 'अग्ने', 'संवत्सरः' 'चतवः' मासा
अर्द्धमासाद्येत्येते कालविशेषाः, तथा 'चतवः' (मन्त्रद्रष्टारः),
तथा 'यानि' सत्यानि (सत्यवचनानि) सन्ति, ते सर्वेऽपि तां
'वर्द्धयन्तु' तैर्वर्द्धितस्त्वं 'दिव्येन' (द्युलोकार्हेण) 'रोचनेन' (तेजसा)
'सं'-'दीदिहि*' (सम्यक् दीप्यस्व) । किञ्च तदीयया दीप्या
'पृथिव्याः' समन्धिनीः 'प्रदिशः' (सर्वा दिशो विदिशस्व) 'आभाहि'
(सर्वतो भासय) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सं चेथ्यस्नाग्ने प्र च बोध्यधैनमुष तिष्ठ
महते सौभगाय । मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ब्रह्माणस्ते यत्रसः
सक्तु माऽन्ये^(१)” इति । हे 'अग्ने' त्वं 'सम्'-'दध्यस्व' 'च' (स्वयमपि
दीप्तो भव) । 'एनं' 'प्र'-'बोध्य' 'च' (यजमानं कर्मानुष्ठानाय
प्रबुद्धं कुरु) । 'महते सौभगाय' 'उत्'-'तिष्ठ' 'च' (यजमानस्या-
त्यन्तसौभगार्थमुद्युक्तोऽपि भव) । हे 'अग्ने' 'ते' (तव) 'उपसत्ता'
(परिचारकः) 'मा' 'रिषत्' 'च' (मा हिंस्याती) । किञ्च 'ते'

* दीदिहि इति संहितानुसारी पाठे। भवितुं युक्तः ।

(त्वदीया) 'ब्राह्मणः' (ब्राह्मणाः) 'अतिग्यजमानाः' 'यज्ञमः सन्तु' (यज्ञ-
स्त्रिनो भवन्तु) । 'अन्ये' (त्वत्परिचर्याविमुखाः) यज्ञस्त्रिनो मा भूवन् ।

अथ तृतीयाभाष्ये,—“त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे द्विवो
अग्ने संवरणे भवा नः । सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च खे गये
जागृह्यप्रयुच्छन्(१)” इति । हे 'अग्ने', 'इमे' 'ब्राह्मणा' 'अतिग्य-
जमानाः' त्वां 'वृणते' (सम्भजन्ते, आराधयन्ति) । हे 'अग्ने' 'नः'
(अस्माकं) 'संवरणे' (अपराधानामाच्छादने) निमित्तभृते षति
'द्विवः' (द्वान्तः) 'भव', अपराधं मा प्रकटयेत्यर्थः । किञ्च 'नः'
(अस्माकं) 'सपत्नहा' (वैरिघाती) 'अभिमातिजित्' (पापजय-
कारी च) भूत्वा 'खे गये' (खकीये ष्टहे) 'अप्रयुच्छन्' (प्रमाद-
मकुर्वन्) 'जागृह्य' (सावधानो भव) अस्मद्धितं विचारयेत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीभाष्ये,—“इहैवाग्ने अधि धारया रधिं मा त्वा
निक्रन् पूर्वचितो निकारिणः । अन्नमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसन्ता
वर्धतां ते अनिदृतः(४)” इति । हे 'अग्ने' 'इहैव' (षह एव) 'रधिं'
(धनम्) 'अधि'-'धारय' (आधिकेण सम्पादय) । 'पूर्वचितः' (ये
अस्मत्तोऽपि पूर्वमग्नेष्वेतारः, ते) अस्मान् प्रति 'निकारिणः'
(निराकर्त्तारो भूत्वा) त्वाम् अस्माभिस्त्रीयमाणमग्निं 'मा' 'निक्रन्'
(मैव निराकुर्वन्तु) । हे 'अग्ने' 'तुभ्यं' (तव) 'अन्नं' (बलं) 'सुयम-
मस्तु' (सुस्विरं भवतु) । 'ते' (तव) 'उपसन्ता' (परिचारकः)
'अनिदृतः' (केनापि नितरामर्षिमितः सन्) 'वर्धताम्' ।

अथ पञ्चमीभाष्ये,—“अन्नेणाग्ने स्वायुः स्रग्भस्व मिन्नेणाग्ने
मिन्नेये यतस्व । सजातानां मध्यमस्त्वा एधि राह्यामग्ने विह्व्यो

दीदिहीह(५)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सषेण’ (तदीयेन बलेन) ‘स्वायुः’ (अस्मादीयं ज्ञोभनमायुः) ‘संरभस्व’ (संरभ, आयुःसंरभणे अप्रमत्तो भव) । हे ‘अग्ने’, ‘मिचधेये’ (मिचाणामस्माकं धारणे) ‘मिचेष’ (अनुग्रहयुक्तेन चित्तेन) ‘यतस्व’ (प्रयत्नं कुह) । अग्निना सह प्रजापतेर्मुखतो जातत्वाद् ब्राह्मणा अग्नेः सजाताः, तेषां ‘मध्यमस्त्वा एधि’ (मध्यमे प्रदेशे अवस्थितो भव) सर्वदा ब्राह्मणान् याजयेत्यर्थः । ऋचतेऽचेति हवा चञ्चाः; त्रिविधाश्च ते हवाश्च विहवाः, विहवान् अर्हतीति ‘विहव्यः’ । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘इह’ (भूमौ) ‘राज्ञां’ ‘विहव्यः’ (विविधयज्ञप्रवर्तकः सन्) ‘दीदिहि’ (अतिशयेन दीप्यस्व) ।

अथ षष्ठीमाह,—“अति निहे अति स्त्रिधोऽत्यचिन्तिमत्यरा-
तिमग्ने । विश्वा अग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यश्च सह वीराश्च
रयिं दाः(६)” इति । निहृष्टानि अ-ब्रूकरादिजन्मानि जिहीते
प्राप्नोति यैर्दुरितैः, तानि दुरितानि हकारान्तेन निहृ-ब्रह्मेने-
च्यन्ते । शरीरश्लेषणादिहेतवो रोगविशेषाः स्त्रिधु-ब्रह्मेने-
च्यन्ते । हे ‘अग्ने’, ‘निहे’ (दुरितानि) ‘अति-सहस्व’ (अतिशयेन
विनाशय) । ‘स्त्रिधुः’ (रोगांश्च) ‘अत-सहस्व’ । ‘अचिन्तिं’
(कर्मानुष्ठानविषयमज्ञानं) च ‘अति-सहस्व’ । ‘अरातिं’ (कर्म-
विघ्नकारिणं ब्रह्मं) च ‘अति-सहस्व’ । हिब्रह्मेऽपिब्रह्मार्थः ।
किं ब्रह्मणा, हे ‘अग्ने’, विश्वान्यपि दुरितानि (अनिष्टकराणि)
‘सहस्व’ (विनाशय) । ‘अथ’ (अनन्तरम्), ‘अस्मभ्यं’ ‘सहवीरां’
(वीरैः पुत्रैः सहितां) ‘रयिं’ (धनं) ‘दाः’ (देहि) ।

अथ सप्तमीमाह,—“अनाष्टव्यो जातवेदा अनिष्टृतो विरा-
ज्ये सप्तमहीदिहीह । विश्वा आन्नाः प्रमुञ्चन्मानुषोर्भिषः
त्रिवाभिरस्य परि-पाहि नो वृधः^(७)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम्
‘इह’ (कर्मणि) ‘दीदिहि’ (दीप्यस्व) । ‘अनाष्टव्यः’ (इतः परं
केनाप्यधर्वशीयः), ‘जातवेदाः’ (उत्पन्नसमस्तजगदभिन्नः), ‘अनिष्टृतः’
(इतः पूर्वमपि केनाप्यहंसितः), ‘विराट्’ (विविधं राजमानः),
(सर्वं बलं विभर्त्सति) ‘सप्तमत्’ । किञ्च यथोक्तविशेषविशिष्टस्त्वं
‘त्रिवाभिः’ (त्राक्ताभिरनुग्रहदृष्टिभिः) ‘अथ’ (अस्मिन् कर्मणि)
‘नः’ (अस्मान्) ‘वृधे’ (अभिष्टुभ्ये) ‘परि-पाहि’ (सर्वतः
पालय) । किं कुर्वन्?—‘विश्वा आन्नाः’ (निषिद्धाचरणविषया
सर्वास्तृष्णाः) ‘मानुषीर्भिषः’ (मनुष्येषु प्रसन्नाः ष्याद्यादिभोतीसु)
‘प्रमुञ्चन्’ (प्रकर्षेण निवारयन्) ।

अथाष्टमीमाह,—“बृहस्पते सवितर्बोधयेनꣳ सꣳञ्जितं चित्
सन्नराꣳ सꣳञ्जिन्नाधि । वर्धयेनं महते सौभगाय विश्व एनमनु-
मदन्तु देवाः^(८)” इति । अत्र बृहस्पतिसवित्त्रय्यावग्निरौ,
सामिधेनोनामाग्नेयत्वात् । बृहस्पतिसवित्त्रय्यां तुल्य हे अग्ने,
‘एनं’ (यजमानं) ‘बोधय’ (कर्मणि बुद्धिमत्तं कुरु) । ‘संञ्जितं चित्’
(पूर्वमेव विञ्जितबुद्धिमपि) ‘एनं’ ‘सन्नराꣳ’ ‘संञ्जिन्नाधि’ (पुनर-
प्यतिज्ञयेन सम्यगनुज्ञासनवत्तं कुरु) । ‘एने’ (यजमानं) ‘महते’
‘सौभगाय’ ‘वर्द्धय’ । ‘विश्वे’ (सर्वेऽपि) ‘देवाः’ ‘एनं’ (यजमानम्)
‘अनुमदन्तु’ (समीचीनोऽयमिति हव्यन्तु) ।

अथ नवमीमाह,—“अमपभृसाद्ध यद् यमस्त बृहस्पते अभि-

ब्रह्मेणमुच्यते । प्रत्यूहतामश्विना मृत्युमस्मात् देवानामग्ने भिषजा
 ब्रह्मोभिः^(८)” इति । ‘भूयः’ (भावः), ‘अमुच’ (स्वर्ग) ‘भूयः’, ‘अमुचभूयः’;
 स्वर्गे चिरावस्थानमित्यर्थः । पञ्चमी निमित्तार्था । अध्वन्द्वो
 धकारयुक्त इदानीमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । हे बृहस्पतितुष्य अग्ने,
 ‘अमुचभूयात्’ (स्वर्गे चिरावस्थानं निमित्तीकृत्य) ‘अध’ (इदानीं)
 ‘यमस्थाभिः’ (यमसम्बन्धिहिंसानिमित्तात् पापात्) अस्मात्
 ‘अमुच्यः’ (भोषितवानसि) इति ‘यत्’, तेन अस्माकं पारलौकिक-
 विषये चिन्ता नास्तीति शेषः । हे ‘अग्ने’, ‘देवानां’ भिषजो
 अश्विनौ देवौ ‘ब्रह्मोभिः’ (स्वकीयशक्तिभिः) ‘अस्मात्’ (यजमानात्)
 ‘मृत्यु’ ‘प्रत्यूहतां’ (अप्रमृत्युमिह लोके निराकुहताम्) ।

अथ दशमीमाह,—“उदयं तमसस्परिपश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं ।
 देवं देवचा सूर्यमग्न्य ज्योतिरुत्तमम्^(९)” इति । ‘वयं’ ‘तमसः’
 ‘उत्तरं’ ‘ज्योतिः’ (तमसो विनाशकत्वेनोत्कृष्टमग्निसम्बन्धि ज्योतिः)
 ‘उत्-’ ‘परिपश्यन्तः’ (उत्कर्षेण सर्वतोऽवलोकयन्तः), ‘देवचा’
 (देवेषु मध्ये) ‘सूर्यं’ ‘देवं’ (सूर्यरूपेण वर्तमानमग्निसम्बद्धमेव)
 ‘उत्तमं’ ‘ज्योतिः’ ‘अग्न्या’ (प्राप्ताः स्मः) ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

समाख्या सामिधेयः स्युर्दशता आग्निंके पञ्चौ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्या-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ऊर्द्धा अस्य सुमिधौ भवन्त्यूर्द्धा शुक्रा शोचीः स्य-
 म्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनेः^(१) । तनूनपादसुरो
 विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथ आनक्ति मध्वा
 धृतेन^(२) । मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसो
 अग्ने । सुकृद्देवः सविता विश्ववारः^(३) । अच्छायमेति
 शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा । अग्निः सुचो अध्व-
 रेषु प्रयत्सु^(४) । स यक्षदस्य महिमानमग्नेः संः ॥
 ॥ १ ॥

ई मन्द्रासु प्रयसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधार्तमश्च^(५) ।
 द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्य-
 चसो धाम्ना पत्यमानाः^(६) । ते अस्य योषणे दिव्ये न
 योनावुषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः^(७) ।
 दैव्या हेतारावूर्द्धमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभि यणीतं ।
 छणुतं नः स्विष्टिं^(८) । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदः सदन्विडा
 सरस्वती ॥ २ ॥

भारती मही यणाना^(९) । तद्भस्तुरीपमद्भुतं पु-
 रुक्षु त्वष्टा सुवीरं रायस्योषं विष्यतु नाभिमस्ते^(१०) ।
 वनस्पतेऽवसृजा रराणस्मना देवेषु । अग्निर्हव्यः
 शमिता हृदयाति^(११) । अग्ने स्वाहा छणुहि जातवेद
 इन्द्राय हव्यं । विश्वे देवा इविरिदं जषन्तां^(१२) ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यां ॥ ३ ॥

उतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम^(११) । यः प्रा-
णतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा
विधेम^(१२) । य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते
प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य छायानृतं यस्य मृत्युः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१३) । यस्येमे द्विमवन्तो महि-
त्वा यस्य समुद्रं रसया सह ॥ ४ ॥

आहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय
हविषा विधेम^(१४) । यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यै-
क्षेतां मनसा रेजमाने । यत्राधि सूर उदिता व्येति
कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१५) । येन द्यौरुग्रा पृथिवी
च हृढे येन सुवः स्तभितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे
रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१६) । आपो
ह यन्महतीर्विश्वं ॥ ५ ॥

आयन् दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निं । ततो देवा-
नां निरवर्त्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम^(१७) ।
यश्चिदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयन्ती-
रग्निं । यो देवेषधिदेव एक आसीत् कस्मै देवाय
हविषा विधेम^(१८) ॥ ६ ॥

अग्नेः स । सरस्वती । आं । सह । विश्वं । चतु-
स्त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमोऽनुवाके अग्निचयनाङ्गभूते पशौ समिधेन्योऽभिहिताः ।
अथाष्टमे प्रयाजयाज्या आप्री-नामका उच्यन्ते । कस्यः, 'ऊर्धा
अस्य समिधो भवन्तीति प्रयाजानामाप्रीयो भवन्ति' इति । तत्र
प्रथमामाह,—“ऊर्धा अस्य समिधो भवन्त्यूर्धा शुक्रा शोची-
व्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः^(१)” इति । प्रयाजानां
सर्वेषामग्निविशेषा एव देवताः । तत्र प्रथमप्रयाजदेवतामग्निविशेष-
रूपामयं समिध्वद् आचष्टे, सम्यग्निधे (प्रकाशते) इति व्युत्पत्तेः ।
वज्रवचनं पूजार्थम् । 'अस्य' 'अग्नेः' स्वरूपविशेषभृताः 'समिधः'
समिन्नामका देवाः 'ऊर्धा' 'भवन्तु' (अस्मच्छ्रेयोऽर्थमुद्युक्ता
भवन्तु) । तद्योगात् 'शोचीषि' (ज्वालास्वरूपाणि) 'ऊर्धा'
'भवन्तु' (उन्नतानि भवन्तु) । कीदृशानि शोचीषि?—
'शुक्रा' (भास्वराणि), 'द्युमत्तमा' (अतिशयेन दीप्तिमन्ति) ।
कीदृशस्याग्नेः?—'सुप्रतीकस्य' (सुमुखस्य) । 'सूनोः' (पुत्रवत्
हितकारिणः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु
देवः । पथ आनक्ति मध्वा घृतेन^(१)” इति । 'तनूनपात्' (तनूर्ण
पातयति विनाशयतीति 'तनूनपात्', शरीरपासक इत्यर्थः ।

एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषो 'मध्वा' (मधुरेण) 'घृतेन' 'पथ' 'आनक्ति' (स्वर्गसाधनत्वेन तत्तन्मार्गभृतानि हवींषि घृतेन आक्रान्ति करोतु) । कीदृशः तन्नूनपात् ?—(असून् प्राणान् राति ददातीति) 'असुरः', अत एव शरीरपात्नक इति युक्तम् । (विश्वं वेत्तीति) 'विश्ववेदाः', 'देवः' (द्योतनात्मकः, मनुष्यैः पूजनीयो वा) । न केवलं मनुष्यैश्चैव 'देवः', अपि तु 'देवेषु' अष्यधिको 'देवः' ।

अथ तृतीयामाह,—“मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीषानो नराग्रसे अग्ने । सुकृद्देवः सविता विश्ववारः^(१)” इति । नरैः ग्रंसनीयः 'नराग्रंसः' । एतन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः । हे 'अग्ने', त्वं 'नराग्रसे' भूत्वा 'मध्वा' (मधुरेण) घृतेन 'प्रीषानः' (हृष्यन्) इमं 'यज्ञं' 'नक्षसे' (प्राप्नोषि निर्वर्त्तयिष्यसीत्यर्थः) । कीदृशो नराग्रंसः ?—(सुष्टु करोति, वैकस्यं परिहरतीति) 'सुकृत्', 'देवः' (द्योतनात्मकः), 'सविता' (कर्मण्यस्माकं प्रेरकः), (विश्वानि दुरितानि वारयतीति) 'विश्ववारः' ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अच्छायमेति श्रवसा घृतेनेङानो वक्त्रिर्ममसा । अग्निं सुचो अध्वरेषु प्रयत्सु^(२)” इति । 'ईङानः' इत्यग्निविशेषस्य वाचकं नामदेयं, स्तुतिप्रियत्वात् ईङान इत्युच्यते । एतन्नामकः 'अयं' 'वक्त्रिः' 'श्रवसा' (बलेन) युक्तः सन् 'अच्छ' (यज्ञं प्राप्तुम्) 'एति' (गच्छति) । तम् 'अग्निं' 'अध्वरेषु' 'प्रयत्सु' (यज्ञेषु प्रवर्त्तमानेषु) 'सुचः' 'घृतेन' (जुह्वनिष्ठेनाख्येन) 'ममसा' (ममच्छारेण) च परिचरेमेति शेषः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“स यत्तदस्य महिमानमग्नेः सः । ई
मन्त्रासु प्रथमः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च^(५)” इति । बर्हिर्नामकः
कश्चिदग्निविशेषः । प्रकृते, बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्विति मन्त्रे
प्रसिद्धत्वादिह प्रसिद्धनामकेन* तच्छब्देन परामृश्यते । ‘सः’
(तादृशः) बर्हिर्नामकोऽग्निविशेषः, ‘अस्य’ सामान्यरूपस्वाग्ने-
र्महिमानं ‘यत्तत्’ (यजतु, पूजयतु) । ‘स ई’ (स एव बर्हिर्नामको
वक्त्रः) ‘मन्त्रासु’ (हर्षजनिकासु स्तुतिरूपासु ऋत्तु) ‘प्रथमः’
(प्रथासवान् अधिकपरिचर्यायुक्त इत्यर्थः) । किञ्च अयं बर्हि-
र्नामको वक्त्रः ‘वसुः’ (प्राणिनां वामयिता) ‘चेतिष्ठः’ (अति-
शयेनाभिन्नः), ‘वसुधातमश्च’ (यजमानार्थं धनस्य धारयिता) ।

अथ षष्ठीमाह,—“दारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते
अग्नेः । उरुध्यश्चमे धास्वा पत्यमानाः^(६)” इति । दारश्चब्देन
स्त्रीमूर्त्तिधरः कश्चिदग्निविशेष उच्यते । पूजार्थं ब्रह्मवचनम् ।
या देव्यो दारश्चब्दाभिधेयाः प्रथममग्नेर्ऋतमाचरन्ति, तत् ‘दारो
देवीरनु’ ‘विश्वे’ (सर्वे यजमानाः) ‘अस्य’ अग्नेः सम्बन्धीनि
व्रतानि कर्माणि ‘ददन्ते’ (हविः प्रयच्छन्ति) । कीदृशी-
र्दारः ?—‘उरुध्यश्चसः’ (विस्तीर्णगतीः), ‘धास्वा पत्यमानाः’
(धास्वा तेजसा पत्यमानाः, प्राप्यमाणाः) तेजस्विनोरित्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“ते अस्य उषणे दिव्ये न योनावुषासा-
नक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरन्नः^(७)” इति । ‘उषासा’ इत्युषः-
कास्वरूपा काश्चिदग्नेर्मूर्त्तिः; ‘नक्ता’ इति च रात्रिरूपा काश्चि-

* प्रसिद्धवाचकं इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इग्नेर्मूर्त्तिः, उवासा च नक्ता च 'उवामानक्ता' । एतन्नामके ये 'अस्य' अग्नेर्मूर्त्तौ, ते 'नः' (अस्यदीयं) 'इमं यज्ञं' 'येनौ' (अस्मिन् स्थाने) 'अध्वरं' (हिंमारहितं) यथा भवति, तथा 'अवतां' (रक्षतां) । कीदृश्यौ ते?—'योषणे' (परस्परमिश्रिते) । तच्च दृष्टान्तः,—'दिव्ये न' (दिव्ये इव) यथा इलोकस्थे मूर्त्तौ भासमाने भवतः, एवमेते मूर्त्तौ ।

अथाष्टमोमाह,—“दैव्या होतारावूर्द्धमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभि गृणोतं । हृणुतं नः खिष्टिम्^(८)” इति । होतृशब्दाभिधेयो दावग्निविशेषौ । होतृत्वञ्च द्विविधं, दैव्यं मानुषञ्च ; तत्रैतौ होतारौ दैव्यौ । हे दैव्यौ 'होतारौ' 'अग्नेः' 'जिह्वां' (ज्वालाम्) 'अभि'-लक्ष्य प्रहृत्तं, 'जूर्द्धं' (अत्युच्छ्रितं) 'नः' 'अध्वरं' (अस्यदीयमिमं यज्ञं) 'गृणोतं' (प्रस्थापयतं) । किञ्च 'नः' (अस्यदर्थं) 'खिष्टिं' 'हृणुतं' (वैगुण्यं परिहृत्य एतामिष्टिं शोभनां* कुरुतम्) ।

अथ नवमोमाह,—“तिस्रो देवोर्बर्हिःरा इदं सदन्विडा सरस्वती भारती । मही गृणाना^(९)” इति । 'इडा-सरस्वती-भारती'-त्यादिशब्दवाच्यास्तिस्रो देव्योऽग्निमूर्त्तयो याः सन्ति, ता 'इदं' 'बर्हिः' (इमं यज्ञं) 'आ-' 'सदन्तु' (प्राप्नुवन्तु) । इडा-सरस्वती-भारतीत्यादीनां प्रत्येकं विशेषणमुच्यते, 'मही' (महती), 'गृणाना' (यज्ञं प्रस्थापयन्ती) ।

अथ दशमोमाह,—“तत् नक्षुरीपमहुतं पुरुचु त्वष्टा सुवीरं । रायस्योषं विष्यतु नाभिमस्रो^(१०)” इति । 'त्वष्टा'—इति कश्चि-

* इष्टिशोभनामिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

दग्निविशेषः । सोऽयम् 'अस्मि' (अस्मासु) 'तत्' ऐश्वर्यं 'विष्पतु'
(विशेषेणावसितं करोतु) सम्पूर्णं करोत्वित्यर्थः । कोऽद्भुतमैश्वर्यं ?—'नः'
(अस्मदर्थं), 'तुरोपं' (द्वर्षमेव प्राथमाणं), 'अद्भुतं' (गवाश्वादि-
बाहुल्येनाश्चर्यरूपं), 'पुरुचु' (बहुभिर्मनुष्यैः जूयते शब्दयते प्रशस्यते
इति 'पुरुचु'), (शोभना वीराः पुत्रा यस्मिन्, तत्) 'सुवीरं',
(रायो धनस्य, पोषः पुष्टिर्यस्मिन् तत्) 'रायस्योषं' । 'नाभिं'
(रथचक्रगतानामगणां नाभिमिव* सर्वेषां बन्धूनामाश्रयभूतम्) ।

अथैकादशीमाह,—“वनस्यतेऽवसृजा रराणः त्मना देवेषु ।
अग्निर्हव्यं ऋमिता सूदयाति^(११)” इति । वनस्यतिनामरुः कश्चि-
दग्निविशेषः । हे 'वनस्यते', त्वं 'रराणः' (दानशीलः सन्, रम-
माणो वा) 'देवेषु' (अस्माभिर्धृष्टव्येषु) 'त्मना' 'अवसृज' (अस्म-
दत्तं हविः स्वयमेव स्थापय) । अस्माभिः प्रार्थितोऽयम् 'अग्निः'
'ऋमिता' (दुरितोपशमस्य कर्त्ता सन्) 'हव्यं' 'सूदयाति' (अस्म-
दीयं हविर्देवेषु सूदयतु) ।

अथ द्वादशीमाह,—“अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय
हव्यं । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम्^(१२)” इति । स्वाहा-
काराभिमानो कश्चिदग्निविशेषः । तादृश हे 'जातवेदः' 'अग्ने',
इन्द्रार्थम् इदं 'हव्यं' 'स्वाहा कृणुहि' (स्वाहुतं कुरु) । 'विश्वे
देवाः' (सर्वेऽपि देवाः), तदा-तदा मया दीयमानम् 'इदं' 'हविः'
'जुषन्ताम्' । यद्यथैकादशैव प्रयाजाः, तथापि द्वितीयतृतीययो-

* नाभिरिव इति सर्वत्र पाठो न सम्बन्धः ।

मन्त्रयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वान्मन्त्राणां द्वादशसङ्ख्या न वि-
द्वध्यते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता,—‘नराश्र०षो द्वितीयः
प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां, तनूनपादितरेषां गोचाणाम्’ इति ।

कल्पः, ‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इति स्रुचामाधारयति’ इति ।
पाठस्तु,—“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्यै देवाय हविषा
विधेम^(१९)” इति । हिरण्ये ब्रह्माण्डरूपे गर्भरूपेणावस्थितः
प्रजापतिः ‘हिरण्यगर्भः’, स च ‘भूतस्य’ (प्राणिजातस्य) ‘अये’
‘समवर्त्तत’ (प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारो बभूव) । स
च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्रः) ‘एक’ एव उत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः
‘पतिः’ ‘आसीत्’ । स एव ‘पृथिवीं’ ‘द्यां’ (विस्तोर्षीं दिवं)
‘दाधार’ (धृतवान्) । ‘उत’ (अपि च) ‘इमां’ (भूमिं) ‘दाधार’,
तादृजाय ‘कस्यै’ (प्रजापतये) ‘देवाय’ (आधाररूपेण) ‘हविषा’
‘विधेम’ (परिचरेम) ।

कल्पः, ‘यः प्राणतो य आत्मदा इति प्राजापत्यस्य’ इति ।
यः पशुः प्राजापत्यस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः । तत्र वपार्यां
दे ऋचौ, पुरोडाशे दे ऋचौ, हविषि दे ऋचाविति षड् ऋचो
याज्यानुवाक्याः । तत्र प्रथमामाह,—‘यः प्राणतो निमिषतो
महिलैक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदस्रुतुष्यदः
कस्यै देवाय हविषा विधेम^(१७)” इति । ‘यः’ (प्रजापतिः) ‘एक
इत्’ (एक एव) ‘प्राणतः’ (श्रासयुक्तस्य), ‘निमिषतः’ (चतुर्निमेष-
युक्तस्य) सर्वस्य ‘जगतः’ ‘महिला’ (स्वमहिषा) ‘राजा’ ‘बभूव’ ।

अत एव 'यः' (प्रजापतिः) 'अस्य' 'द्विपदः' (मनुष्यादेः) 'चतु-
ष्यदः' (पश्यादेः) च 'ईशे' (नियमनाय समर्थो भवति), तादृशाय
'कस्मै देवाय हविषा विधेम' ।

अथ द्वितीयामाह,—“य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपा-
सते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य ह्यायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१५)” इति । 'यः' (प्रजापतिः) 'आत्मदाः'
(शरीरेषु जीवरूपेणात्मप्रदः), 'बलदाः' (सामर्थ्यप्रदश्च) । 'यस्य'
(प्रजापतेः) 'प्रशिषं' (आज्ञां) 'विश्वे' (सर्वे मनुष्याः) 'उपासते'
(जातिवर्तन्ते) । किञ्च 'यस्य' 'प्रशिषं' 'देवाः' अथुपासते ।
'अमृतं' (मोक्षरूपं) 'यस्य ह्याया' (यस्य प्रजापतेः ह्यायावत् स्वाधीनं),
'मृत्युः' (प्राणिनां मरणमपि) यस्य ह्यायेव स्वाधीनः; तादृशाय
'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति ।

अथ तृतीयामाह,—“यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य
समुद्रं रम्या सह । आहुः यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१६)” इति । 'इमे हिमवन्तः' (हिमवत्प्र-
मुखाः पर्वताः) 'यस्य' 'महित्वा' (महिम्ना) वर्तन्ते । 'रम्या'
(भूम्या) 'सह' अवस्थितं 'समुद्रं' 'यस्य' स्वाधीनम् 'आहुः' ।
'यस्येमाः प्रदिशः' (इमा दृश्यमानाः, प्रदिशः प्राच्यादिदिशः)
यस्य अधोना 'आहुः' । 'यस्य' (प्रजापतेः) 'बाहू' धर्माधर्माविति
शेषः । तादृशाय 'कस्मै' इत्यादि ।

अथ चतुर्थीमाह,—“यं क्रन्दसो अवसा तस्तभाने अग्नेस्तेतां
मनसा रेजमाने । यत्राधि सूर उदितौ व्येति कस्मै देवाय

हविषा विधेम^(१०)” इति । प्रजापतेः क्रन्दगाह्रोदनादुत्पन्ने
 द्यावापृथिव्यौ ‘क्रन्दसी’, अत एवान्यत्राद्यातम्, ‘यदरोदीत्
 तदग्नयोः रोदस्त्वम्’ इति । ते ‘द्यावापृथिव्यौ’ ‘अवसा’ (रक्षण
 निमित्तेन) ‘यं’ (प्रजापतिं) ‘मनसा’ ‘अभ्यैचेतां’ (अभित ईक्षणं
 कृतवत्यौ) अयमावां रचत्कित्याशासनं कृतवत्यावित्यर्थः । कीदृशौ
 द्यावापृथिव्यौ ?—‘तस्तभाने’ (देवानां मनुष्याणाञ्चावस्थानाय
 स्तम्भिते), ‘रेजमाने’ (दीप्यमाने), ‘सुरः’ (सूर्यः) ‘यत्राधि’
 (यस्मिन् प्रजापतावधिष्ठत्य) ‘उदितौ व्येति’ (उदयविषये विविधं
 गच्छति), तादृशाय ‘कस्मै’ इत्यादि ।

अथ षष्ठीमाह,—“येन द्यौर्या पृथिवी च दृढे येन
 सुवः स्तभितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै
 देवाय हविषा विधेम^(११)” इति । ‘उया’ (पुण्यरहितैः प्राणि-
 भिर्दुष्प्राया) ‘द्यौः’ ‘पृथिवी’ चेत्येते उभे ‘येन’ (प्रजापतिना)
 ‘दृढे’ कृते । ‘सुवः’ (स्वर्गसुखं) ‘येन’ (प्रजापतिना) ‘स्तभितं’
 (पुण्यकृत्सु व्यवस्थापितं) । ‘नाकः’ (दुःखरहितो मोक्षः) ‘येन’
 (प्रजापतिना) ज्ञानिषु स्तभितः । ‘यः’ च प्रजापतिः अन्तरिक्ष-
 लोके ‘रजसः’ (राजसस्य यज्ञगन्धर्वादेः) ‘विमानः’ (विमाता,
 निर्माता) । तादृशाय ‘कस्मै’ इत्यादि ।

अथ षष्ठीमाह,—“आपो ह यन्महतीर्विश्वं । आयन् दक्षं
 दधाना जनयन्नीरग्निं । ततो देवानां निरवर्त्ततासुरेकः कस्मै
 देवाय हविषा विधेम^(१२)” इति । ‘यत्’ (यस्य प्रजापतेरनुग्रहात्)
 ‘महतीः’ (महत्यः) ‘आपः’ ‘विश्वम्’ ‘आयन्’ (विश्वाकारं प्राप्ताः) ।

अत एव स्मर्यते, 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाहजत्* । तदण्डमवह्वैमम्' इति । कोदृश्च आपः?—'दक्षं' (अग्निचयने कुशलं यजमानं) 'दधानाः' (धारयन्तः, उत्पादयन्तः), तथा चेतयं 'अग्निं' 'जनयन्तीः' (उत्पादयन्तः) । 'ततः' (तस्मात् प्रजापतेः) 'देवानां' (सर्वेषां) 'असुः' (जीवन्हेतुः प्राणः) 'एकः' 'निरवर्त्तत' (निष्पन्नः), तादृत्राय 'कस्मै' इत्यादि । सेवमृक् षष्ठी, हविषो याज्या ।

तत्रैवान्यां विकल्पितां याज्यामाह,—“यस्यिदापो महिना पर्यपश्चदक्षं दधाना जनयन्तीरग्निं । यो देवेष्वधिदेव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम(१०)” इति । 'आपः' इति द्वितीयाबहुवचनं । 'यस्यित्' (य एव प्रजापतिः) पूर्वाङ्गरोत्या विश्वाकारेण परिणता महतीरपः 'स्वमहिना' (महिष्वा) 'पर्य-पश्चत्' (अपां तथाविधमामर्थ्याय कटाक्षेण वीक्षितवान्) । कोदृशीरपः?—'दक्षं दधाना' 'अग्निं' 'जनयन्तीः'; पूर्ववद्वाख्येयम् । 'यः' (प्रजापतिः) 'देवेषु' (सर्वेष्वधिकः) 'देवः' 'आसीत्' । तादृत्राय 'कस्मै' इत्यादि ।

एतस्मिन् “ऊर्द्धा अस्य” इत्यादावष्टमानुवाके प्रयाजयाज्या आप्री-नामिकाः, आचारमन्त्रो, याज्यानुवाक्यासौक्ताः । पूर्वसिंसु सप्तमानुवाके सामिधेन्योऽभिहितः । तासामेतासामुभयविधानामृचां पशुप्रयोगान्तःपातित्वेन पशुविधिमन्तरेण व्याख्यातुमशक्यत्वात् पशुविधिरादौ च वक्तव्यः । तेभ्योऽपि पशुभ्यः पुरुषशीर्षस्य पूर्वं

* मुद्रितमनुस्मृतौ वीजमवाहजत् इति पाठः ।

सम्पादनीयत्वादादौ तत्सम्पादनं विधत्ते,—“एकविंशत्या माषैः
पुरुषशीर्षमच्छैत्यमेध्या वै माषा अमेध्यं पुरुषशीर्षममेधैरेवास्या-
मेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वा हरति” (५।१।८अ०) इति ।
एकविंशतिसङ्ख्याकानि माषबीजानि स्वीकृत्य तैर्युक्तं ‘पुरुषशीर्षः’
‘अच्छ’ (प्राप्तम्) ‘एति’ (गच्छेत्) । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्,
‘सप्तैकविंशतिं वा माषानादाय पुरुषशिरोऽच्छेति वैश्वस्य
राजन्यस्य च द्रुषुहतस्याग्निहतस्य वा माषानुपन्युष्य अयं योऽसि
यस्य न इदं शिर इति पुरुषशिरः प्रच्छिद्यैतेन त्वमत्र शीर्षस्ताः-
नेधीति सप्तधा विद्वर्णा बल्भोकवपां शिरसः स्थाने प्रति-
निदधाति’ इति । माषास्तावदपूतत्वात् यज्ञानर्हाः, पुरुषशीर्षञ्च
अस्पृश्यत्वात् यज्ञानर्हम् । ततो यथा रजका मलरूपेण ऊषेण
वल्भमलमपनीय शोधयन्ति, एवमत्रापि ‘अमेध्यैः’ ‘माषैः’ शिरो-
निष्ठम् अमेध्यभागं निःसार्य तच्छिरो यज्ञयोग्यं कृत्वा समा-
नयति ।

माषसङ्ख्यां प्रशंसति,—“एकविंशतिर्भवत्येकविंशो वै पुरुषः
पुरुषस्याष्टै” (५।१।८अ०) इति । एकविंशतिसङ्ख्यापूरकत्वं
पुरुषस्यान्यत्राच्चातं, ‘दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या* आत्मैक-
विंशः’ इति । अत्रापि माषसङ्ख्या पुरुषप्राप्तै सम्पद्यते ।

शिरश्चेदादूर्द्ध्वं † शिरारहिते कबन्धे वल्भोकवपास्थापनं
विधत्ते,—“वृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत् पुरुषशीर्षं सप्तधा

* पाद्या इति J. पु० पाठः ।

† शिरश्चेदादूर्द्ध्वम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

विद्वेषां वल्मीकवपां प्रतिनिदधाति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत् समर्ह्यति मेध्यत्वाच्च” (५।१।८अ०) इति । यत् द्विस्रं शिरस्तदेतत् प्राणैर्वियुक्तत्वाद्मेध्यम्, अतस्तदपनीय अन्त-
स्त्रितसप्तच्छिद्रोपेतां वल्मीकस्य काञ्चिदपाकारां मृत्युं हतिं शिरसः
स्थाने प्रतिनिदधाति, जीवतः पुरुषस्य शिरोगतच्छिद्रेषु सप्तसु
सञ्चरन्तः प्राणा अपि सप्तैव । अतः सप्तच्छिद्रोपेताया वपाया-
श्चात्र स्थापनेन एतच्छिरोऽपि प्राणैः समृद्धं भवत्येव । तच्च
प्राणोपेतत्वं ‘मेध्यत्वाच्च’ सम्पद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘योऽस्य कौष्ठ्य (?) जगत इति तिस्रश्चक्षुः
षट्पत्नी अन्ते यदुक्तं तिस्रभिर्धमगाथाभिः परिगायति’ इति,
तदेतद्विधत्ते,—“यावन्तो वै मृत्युबन्धवक्षेषां यम आधिपत्यं
परीयाय धमगाथाभिः परिगायति यमादेवैनद् वृक्षे” (५।१।
८अ०) इति । ‘हिरण्यकक्ष्यान् सुधुरान्’ इत्यादिमन्त्रेणाश्वाताः,
अन्यत्रापि कालान्तकादिशब्दैराश्वाता ‘मृत्युबन्धवः’ ‘यावन्तः’
शक्ति, ‘तेषां’ सर्वेषाम् ‘आधिपत्यं’ ‘यमः’ प्राप्तवान् । यमो
गीयते यासु चक्षु ता ‘यमगाथाः’, तासां पाठेन यमसकाशात्
‘एनत्’ (पुरुषशिरः) ‘वृक्षे’ (वर्जितं करोमि*) । तासु यमगाथाः
‘योऽस्य कौष्ठ्य-इत्याद्याः’ आरण्य-काण्डे पितृमेधप्रपाठके
समाश्वाताः ।

अत्रापेक्षितानां गाथानां सङ्ख्यां विधत्ते,—“तिस्रभिः परि-
गायति चय इमे लोका एभ्य एवैनत् लोकेभ्यो वृक्षे” (५।१।८अ०)

* करोति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति । 'एनत्' (गिरः) 'लोकेभ्यः' वृथकृत्य स्वाधीर्न करोतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गात् पुरुषार्थे कश्चिन्निषेधं दर्शयति,—“तस्माद्गायते न देवं
गाथा हि तद् वृक्षे” (५।१।८अ०) इति । अस्तु ब्राह्मणो याज-
नाध्यापनप्रतिपदादौन् परित्यज्य गानेनैव जीविकां सम्पादयति,
तादृञ्चाय ब्राह्मणाय शास्त्रीयं 'देवं' किमपि न दद्यात् । 'हि'
(यस्मात्) 'गाथा' (गानविधेय) 'तत्' द्रव्यम् अमेधं कृत्वा 'वृक्षे'
(देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति) । 'तस्मात्' तादृञ्चाय 'न देयम्' ।

अदृक् सञ्चकारेण, 'अग्निभ्यः कामाय पशूनालभते मुष्करान्
प्राजापत्यमजं त्वपरमुपाकृत्याश्चर्षभवृष्णिबस्तान्' इति, तदेतद्
विधत्ते,—“अग्निभ्यः पशूनालभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव-
रुन्धे” (५।१।८अ०) इति । काम्यन्ते इति 'कामाः' पुत्रपश्चा-
दयः, तद्धेतवः 'अग्नयः', तस्मात् 'कामान्' प्राप्नोत्येव ।

एतेषु पशुषु कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यत्पशूनालभेतानवरुद्धा
अस्य पशवः स्युर्यत् पर्यग्निकृतानुत्सृजेद् यज्ञवेशसं कुर्याद् यत्स-
स्यापयेद् यातयामानि शीर्षाणि स्युर्यत् पशूनालभते तेनैव
पशूनावरुन्धे यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजति शीर्षामयातयामत्वाय प्राजा-
पत्येन स२स्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठाप-
यति” (५।१।८अ०) इति । अत्रेदं चिन्तनीयम्,—किमाग्नेयाः
पशव एव न आलभ्याः, किंवा तान् पशूनुपाकृत्य पर्यग्निकरणा-
दूर्ध्वमुत्सृजेत्, आश्लिखित् समाप्तिपर्यन्तमनुतिष्ठेत्? इति । नायः,
पशुप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, मध्ये परित्यागेन यज्ञभ्रंश-
प्रसङ्गात् । न तृतीयः, अत्रैव अश्चर्षभ-वृष्णिबस्तानां गतसारत्वेन

भाविन्यां चित्यामनुपधेयत्वप्रसङ्गात् । एतद्दोषत्रयपरिहाराद्येत्यं कर्त्तव्यम्,—आलम्बेन, उत्सर्गेण च प्रथमद्वितीयदोषौ न भविष्यतः । प्राजापत्येन त्वपरेण पशुना समापनाद्यज्ञभंशरूपो मध्यमदोषो ऽपि न भविष्यति; यज्ञोत्पादकत्वात् 'प्रजापतिः' 'यज्ञः' एव, ततो यज्ञरूपे प्रजापतावेव क्रियमाणं 'यज्ञं' 'प्रतिष्ठापयति' (समापयति) । इत्यमुपोद्घातत्वेन पशवो विहिताः । अथानुवाकद्वयोक्ता मन्त्रा व्याख्यातव्याः ।

यद्यपि सामिधेन्यः पूर्वानुवाकोक्ताः, पूर्वानुष्ठेयाश्च ; तथापि "अभ्यर्हितं पूर्वम्" (१।१।३४ सू०वा०) इति वैयाकरणोक्तन्यायेन प्रयाजयाञ्जानां प्रीतिहेतूनामभ्यर्हितत्वात् सूचीकटाहन्यायेनाल्पवक्तव्यत्वाद्वा ता एव आप्रीः प्रथमं विधत्ते,—“प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एता आप्रीरपश्यत् ताभिर्वै स मुखत आत्मानमाप्रीणीत यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेवैताभिर्मुखत आ-प्रीणाति” (५।१।८अ०) इति । प्रजासृष्टौ सामर्थ्यस्वोपचीणत्वात् रिक्तोऽहमिति 'स' 'प्रजापतिः' 'अमन्यत', ततः सामर्थ्यपूरका 'एता' 'आप्रीः' (मनसा विचार्य निश्चितवान्) । ततः 'ताभिः' एव (आप्रीभिः) 'स' (प्रजापतिः) यज्ञप्रारम्भ एव स्वात्मानं प्रीतमकरोत् । तथा प्रयाजानुष्ठानार्थम् 'एता' आप्री-नामका ऋचो भवेयुः । आत्मानम् आप्रीणात्येताभिरिति “ऊर्द्धा अस्य” इत्याद्या ऋचः 'आप्रियः' । प्रजापतिजन्यत्वात् 'यज्ञः' 'प्रजापतिः' एव ; अतः प्रजापतिवत् एतमेव 'यज्ञम्' 'एताभिः' ऋग्भिः 'मुखतः' एव प्रीतं करोति ।

तासामाप्रोषां ब्रह्मप्रकारच्छन्दस्त्वं पाठप्राप्तं प्रशंसति,—
 “अपरिमितछन्दसो भवन्त्यपरिमित. प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै”
 (५।१।८अ०) इति । ब्रह्मप्रकारच्छन्दस्त्वं चेवं द्रष्टव्यं, सर्वाश्चैता-
 स्त्रिपदाः, आसामाद्या अन्यास्य पादा एकादशाचराः ; मध्यमः
 पञ्चाचरः, षड्चरः सप्ताचरोऽष्टाचरश्च पादः । ता एताः
 पिपोलिकामध्यास्त्रिपदा उष्णिहः । “दैव्या होतारावूर्द्धु” “तिस्रो
 देवोः” इति च गायत्र्याविति ।

एषां छन्दसां मध्यमपदेषु यदेतत्तारतम्यं, तदिदं प्रशंसति,—
 “ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजाप्त्यै” (५।१।८अ०) इति ।
 पञ्चाचरत्वमागम्य अष्टाचरत्वपर्यन्तेषु उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य
 ऊनत्वम्, पूर्वपूर्वापेक्षया तूत्तरोत्तरस्य अतिरिक्तत्वम् । एवं
 कोटिद्वयात्मकत्वान्मिथुनत्वम् । तच्च प्रजननाय सम्पद्यते ।

आद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य यदल्पत्वं तदिदं प्रशंसति,—
 “लोमशं वै नामैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः पशूनेवाव-
 हन्ते” (५।१।८अ०) इति । लोमसदृशं सूक्ष्मं मध्यं यस्य छन्दसः
 तदिदं ‘लोमशं’, यथा हस्तपादतदङ्गुल्याद्यपेक्षया लोमः
 सूक्ष्मत्वम्, एवमाद्यन्तपादापेक्षया मध्यमपादस्य सूक्ष्मत्वमित्यर्थः ।
 ‘प्रजापतेः’ सृष्टा ये ‘पशवः’ ते सर्वे ‘लोमशाः’, अतोऽस्य छन्दसो
 लोमशत्वसाम्येन पशुप्राप्तिर्भवति ।

एतासु आप्रीषु छन्दसां नानाविधत्वं प्रशंसति,—“सर्वाणि
 वा एता रूपाणि सर्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये क्रियन्ते तस्मादेता
 अग्नेक्षित्यस्य भवन्ति” (५।१।८अ०) इति । “ऊर्ध्वा अस्य” इत्याद्या

था आप्रियः, ताः 'सर्वाणि' 'रूपाणि' (न्यूनातिरिक्तभावेन ब्रह्मविधेरूपयुक्ता) भासन्ते । यच्च वक्ष्यमाणप्रकारेण चेतव्योऽग्निः तस्मिन्नपि 'अग्नौ' 'सर्वाणि' 'क्रियन्ते' । पक्षितनिव्यक्तये पच-
युष्कादीनि बहूनि रूपाणि, कामनाभेदेन श्वेनकङ्कादिरूपाणि च ।
यस्मादाप्रोर्णां चित्याग्नेश्चास्ति सादृश्यं, 'तस्मादेता' 'अग्नेश्चित्यस्य'
आप्रियो भवितुं योग्याः ।

तदेवमष्टमानुवाकोक्ता आप्रोर्व्याख्याय, ब्रह्मवक्तव्यतया पूर्व-
मुपेक्षिताः सप्तमानुवाकोक्ताः सामिधेन्यः प्राप्ता दशान्निको
व्याख्यायन्ते । तत्रैतासां सामिधेनीनां प्राक्तनीभिः सामिधेनीभिः
सह समुच्चयमभ्युपेत्य सञ्ज्ञाविशिष्टाः सामिधेनीर्विधत्ते,—
“एकविंशतिं सामिधेनीरन्वाह हवा एकविंशो हचमेव
गच्छत्यस्य प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशः” (५।१।८अ०) इति ।
सूत्रकारेण, 'एकादश प्राक्तनीः समास्त्राग्ने' इति 'दश आग्नििकीः'
इति श्रुतं । सप्तमकाण्डे, “च एवं विद्वांस एकविंशतिराचमासते
रोचन्त एव” (२।१०) इत्येकविंशतिसञ्ज्ञाया दीप्तिहेतुलश्रवणादचत्यस्य
सञ्ज्ञया बुद्धिस्त एकविंशस्तोमो दीप्तिरूपः, तथा प्रकृतौ
काम्यसामिधेनोप्रस्तावे एकविंशस्तोमार्गां प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात् प्रतिष्ठा-
रूपस्य ; अतस्तथा सञ्ज्ञया हचं प्रतिष्ठाञ्च प्राप्नोति ।

तत्रैव विकल्पितं पक्षान्तरं विधत्ते,—“चतुर्विंशतिमन्वाह
चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव
वैश्वानरमवरुन्वे” (५।१।८अ०) इति । तत्र शाखान्तरोक्ता 'उपेम
सृष्टि वा जयुः(!)' इत्याद्यास्तिस्रो धार्याः प्रक्षिप्य चतुर्विंशतिसञ्ज्ञा

पूरणीया । विश्वेषां नराणां हितः 'वैश्वानरः', दाहपाकादिकाग्नि-
त्वात् हितत्वम् । तादृशोऽग्निः संवत्सररूपः । 'संवत्सरमुख्यं भूत्वा'
इत्यग्नेः संवत्सरसम्बन्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याया
ऋद्धमाससंवत्सरद्वारेण मुख्यमेव वैश्वानरं प्राप्नोति ।

प्रकृतौ यदुक्तं 'त्रिःप्रथमामन्वाह चिरुत्तमाम्' इति,
तदेतदपवदितुं विधत्ते,—“पराचोरन्वाह पराङ्ग्वि ह्य सुवर्गो
लोकः” (५।१।८३०) इति । 'पराचोः' अनादृताः । स्वर्गलोको-
ऽपि पराङ्गेव न कदाचिदावर्त्तते । तदेतत् सर्वं सूत्रकारेण
सङ्गृहीतम्,—‘एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा पराचोः सामिधेनो-
रन्वाह’ इति ।

तत्राग्निकीषु प्रथमाया ऋचः प्रथमपादे संवत्सरवाचिनः
समाशब्दस्य ऋतुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“समास्त्रान्न ऋतवो
वर्द्धयन्स्वत्याह समाभिरेवाग्निं वर्द्धयत्यृतुभिः संवत्सरम्” (५।१।
८३०) इति । ऋतवः प्रवर्त्तमानाः संवत्सरं पूरयन्ति ; संवत्सरं
च उखाग्निधारणेनाग्निं वर्द्धयन्ति (?) ।

एवमृत्नानां संवत्सरस्य चाभिवृद्धिसाधनत्वं प्रतिपाद्य चतुर्थ-
पादे 'आभाहि' इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“विश्व आभाहि
प्रदिशः पृथिव्या इत्याह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति”
(५।१।८३०) इति ।

नवम्या ऋचसृतीयपादे 'प्रत्यौहताम्' इति पदस्य तात्पर्यं
दर्शयति,—“प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मा-
दपनुदति” (५।१।८३०) इति ।

दशमश्चः प्रथमपादे तमःशब्दार्थं दर्शयति,—“उदयं तमस्यरीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहन्ति” (५।१।८अ०) इति ।

चतुर्थपादे ज्योतिःशब्दार्थं दर्शयति,—“अगन्म ज्योतिरुत्तम-मित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति” (५।१।८अ०) इति । सायुज्यं सहभावम् ।

“उदयं तमस्यरि” इत्यस्या चः पाठप्राप्तं चरमभावित्वं प्रशंसति,—“न संवत्सरस्तिष्ठति नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्मैताः क्रियन्ते ज्योतिष्मतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्धाति सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्” (५।१।८अ०) इति । ‘यस्य’ (यजमानस्य) ‘एताः’ “समास्त्राग्ने” इत्याद्याः सामिधेन्यः ‘क्रियन्ते’, तस्य स्वर्गाधिगत्यर्थमुख्याग्निः। धरणहेतुः ‘संवत्सरो’ वा, एतर्दाग्निसाधनसमूहरूपा ‘श्रीः’ वा ‘न तिष्ठति’ (न पर्याप्नोति), ज्योतिर्विरहात् ताभ्यां स्वर्गा नाधिगम्यत इत्यर्थः । अथ स्वर्गाधिगतिचर्मां ‘ज्योतिष्मतीम्’ ऋचम् ‘उत्तमां’ ब्रूयात् । ‘पश्यन्तो ज्योतिः’ इत्येवं ज्योतिःशब्दस्य विद्यमानत्वात् “उदयं तमस्यरि” इत्येषा ज्योतिष्मतो, ‘अस्मै’ (यजमानार्थं), ज्योतिष उपरि-धारणादूर्द्धदेशवर्ती स्वर्गलोकोऽनुख्यातो भवति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

उर्ध्वाः प्रयाजयाज्याः सूर्वाद्ग्राऽऽप्नोतिनामकाः ।

हिर, सुवाऽऽधारहोमो, यः प्राणेति इयं-द्वयम् ॥

याज्यानुवाक्ये हि वपा-पुरोडाशहविष्यताः* ।

यश्चित्, विकल्पितो मन्त्र इति विंशतिरोरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आकू॑तिम॒ग्निं प्र॒युज॑स्व स्वाहा मनो॑ मे॒धाम॒ग्निं प्र॒यु-
ज॑स्व स्वाहा॑ चि॒त्तं वि॒ज्ञातम॒ग्निं प्र॒युज॑स्व स्वाहा वा॒चो
विधृ॑तिम॒ग्निं प्र॒युज॑स्व स्वाहा प्र॒जाप॑तये॒ मनवे॑ स्वाहा-
ऽग्नये॑ वैश्वान॒राय॒ स्वाहा॒ विश्वे॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्म॑त्तो॒ वृणी॑त
स॒ख्यं विश्वे॑ रा॒य इ॒षुध॑सि द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॒ स्वाहा^(१-७)
मा सु॑ भि॒त्या मा सु॑ रि॒षो ह॑स्व वी॒यङ्ग॑स्व सु॒ ।
अ॒म्ब धृ॑ष्णु वी॒रय॑स्व ॥ १ ॥

अग्निश्चेदं करिष्यथः^(८) । ह॑स्व दे॒वि पृ॑थिवि
स्व॒स्तये॑ । आसु॑री मा॒या स्व॒धया॑ कृ॒तासि॑ । जुष्टं॑ दे॒वा-
नामि॑दमस्तु ह॒व्यम॑रि॒ष्टा त्वमु॑दि॒हि यज्ञे॑ अ॒स्मिन्^(९) ।
मि॒षैताम॑खां॒ तपै॑षा मा भे॒दि । ए॒तां ते॒ परि॑ददा॒म्य-
भित्यै^(१०) । द्र॒व्नः सर्पि॑रा॒सुतिः॑ प्र॒त्नो हे॒ता वरे॑ण्यः ।

* याज्यानुवाक्ये हि, वपा पुरोडाशहविष्यताः ॥—
इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सहसस्युषो अद्भुतः^(११) । परस्या अधि सवतोऽवराः
अभ्या ॥ २ ॥

तर । यथाहमस्मि ताः अव^(१२) । परमस्याः पराव-
तो रोहिदश्च इहागृहि । पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं
तरा मृधः^(१३) । सीद् त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने
व्युनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसाभि शूशु-
षोऽन्तरस्याः शक्रज्योतिर्विभाहि^(१४) । अन्तरग्ने रुचा
त्वमुखायै सद्ने स्वे । तस्यास्त्वः हरसा तपं, जात-
वेदः शिवो भव^(१५) । शिवो भूत्वा मद्यमग्नेऽथो सीद्
शिवस्त्वं । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां योनिमिहा-
सदः^(१६) ॥ ३ ॥

वीरयस्व । अभ्या । तपन् । विश्वशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमोऽनुवाके आप्रीयो याञ्छानुवाक्यासोक्ताः । अथ नवमे-
ऽनुवाके अग्न्युत्पादनमभिधत्ते । कल्पः, 'यत्प्राग्दीक्षाङ्गतोभ्यस्तत्क-
त्वाऽऽकृत्यै प्रयुजोऽग्नये स्वाहेति पञ्चाध्वरिकीर्जत्वा आकृतिमग्निमिति
षड्गामिकोर्विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाङ्गतिः सप्तमीम्' इति ।
पाठस्तु,—“आकृतिमग्निं प्रयुजः स्वाहा मनो मेधामग्निं प्रयुजः

स्वाहा चिन्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा वाचो विधृतिमग्निं
 प्रयुजꣳ स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहा अग्नये वैश्वानराय स्वाहा
 विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणोत सख्यं विश्वे राय इषुध्वसि शुभं
 वृणोत पुष्यसे स्वाहा^(१-०) इति । 'आकृतिः' सरूपोऽस्मदनुष्ठान-
 विषयः, तां 'प्रयुजꣳ' (प्रेरकम्) 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाहुतमिदम् अस्तु ।
 अनुष्ठेयस्मरणसाधनं यत् मनः, स्यतस्य धारणसामर्थ्यरूपा वा
 मेधा, तदुभयं प्रति प्रयोजकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु ।
 अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं यत् चिन्तं, यदपि तेन चिन्तेन
 ज्ञातुम् अनुष्ठानं, तदुभयं प्रति प्रेरकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाहुतमिद-
 मस्तु । 'वाचः' मन्त्रपाठरूपायाः विधृतिः (विधारणं), तां प्रति
 प्रेरकम् 'अग्निम्' उद्दिश्य स्वाहुतमिदमस्तु । 'मनवे' (मनुष्याणां
 जनकाय) 'प्रजापतये' स्वाहुतमिदमस्तु । विश्वेषां नराणाम्
 अनुग्रहीतृत्वेन 'वैश्वानराय' अग्नये स्वाहुतमिदमस्तु । 'विश्वे'
 (विश्वाम्नाकस्य) 'नेतुः' (जगन्निर्वाहकस्य) 'देवस्य' 'सख्यम्' (अनुग्रहं)
 'मर्तोः' (मरणवान्) यजमानः सहसा 'वृणोत' । तच्च सख्यम् ईदृशेन
 शोचेषु सम्भते । 'विश्वे' (हे विश्वाम्नाक), 'रायः' (धनस्य)
 'इषुध्वसि' (ईश्वरिणे, त्वं नियन्तासि) इति स्तुत्या 'पोषसे'[†]
 (यज्ञपोषणाय) 'शुभं' (धनं) 'वृणोत' (याचेत)-इदं हविस्त्वं
 हुतमस्तु ।

* ज्ञातमिति पाठो भवि युक्तः ।

† पुष्यसे इति पाठो भवितुमुचितः ।

‘आकूतिम्’ इत्यादिभिः ‘वैश्वानराय स्वाहा’ इत्यन्तैर्मन्त्रैः साधं होमं विधत्ते—“षड्भिर्दीक्षयति षड्वा षतव षतुभिरेवैवं दीक्षयति” (५।१।६अ०) इति । होमेन दीक्षास्य संस्कारं कुर्यादित्यर्थः ।

कल्पः, ‘विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिः सप्तमीम्’ इति । विधिमभिप्रेत्य विधेयगतां सप्तसङ्ख्यां प्रशंसति,—“सप्तभिर्दीक्षयति सप्त कन्दाःसि कन्दोभिरेवैवं दीक्षयति” (५।१।६अ०) इति । गायत्रोष्णिष्टुपञ्चगतोत्यादिमन्त्रोक्तेषु कन्दःसु अत्यष्टसु (?) अन्वयो-दृष्टिस्तुभोरेकीकारेण कन्दसं सप्तत्वम् ।

‘विश्वे देवस्य’ इति मन्त्रे यदनुष्टुप्कन्दः, यथास्य मन्त्रस्य उत्तमत्वं चरमरूपत्वं, तदुभयं प्रशंसति,—“विश्वे देवस्य नेतुरित्यनुष्टुभा उत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप् तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा” (५।१।६अ०) इति । यस्मादिह ‘अनुष्टुप्’ वायुपा सर्वमन्त्रेषु व्याप्ता च, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘प्राणानां’ (चक्षुरादीन्द्रियाणां मध्ये) ‘वाग्’ (उत्कृष्टा), वाचा हि विदित्सभायां राजसभायां च पूज्यो भवति ।

अशेषजगद्भवहारसमर्थत्वेन मन्त्रं प्रक्षौति,—“एकस्मादक्षरा-दनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यदाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उपजीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनान्नि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्टौ” (५।१।६अ०) इति । यस्मादस्यामृचि ‘प्रथमं पदं’ (प्रथमः पादः) एकेनाक्षरेण न्यूनं, ‘तस्मात्’ ‘मनुष्याः’ ‘वाचः’ स्वरूपम् ‘अनाप्तम्’ (असम्पूर्णम्) ‘उपजीवन्ति’ (मूलाधारादुत्पन्नो वायुर्मूर्द्धपर्यन्तं

प्रसृतः सन् वच्चे तत्तत्स्थानेषु वर्णान् उत्पादयति) ; तदिदं वर्णा-
भिव्यक्तिलक्षणं वाचस्वतुर्थं पदं । पूर्वाणि तु चीणि पदानि
कष्टादध एव गूढत्वान्न अभिव्यञ्चयितुं शक्यन्ते । तथा चास्मायते,
'गुहा चीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इति ।
'तुरीयं' (वैखरोत्याख्यवाचो रूपं) । एतेनासम्पूर्तेः वागव्यवहार-
साम्यं दर्शितं । किञ्चेयमृक् उत्तरेषु पादेषु अक्षरसम्पूर्णा, स्रष्ट्या
तेन पूर्णप्रष्ठापतिसाम्यात् तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वं,
तेन स्रष्टिप्रून्यजगदीजसाम्यात् प्रजात्पत्तये भवति । 'हि' (यस्मात्)
नितराम् 'ऊनात्' (प्रकृतेरविकारात्) उपादानात्, 'प्रजा
असृजत' ।

कल्पः, 'यत्प्राप्तुष्टिकर्मणस्तत्कृत्वा श्रणकुलायेन मुञ्चकुलायेन
चोर्वा* प्रच्छाद्य मासु भित्त्वा इति द्वाभ्यामाहवनीये प्रवृणक्ति' इति ।
पाठस्त,—“मा सु भित्त्वा मा सु रिषो वृ५ ह्रस्व वीङ्गयस्व सु ।
अम् धृष्णु वीरयस्वाग्निश्चेदं करिव्यथः^(८)” इति । हे उखे, त्वं
'मा' 'भित्त्वाः' (भिक्षा मा भव) । तदिदमभिस्रत्वं सुष्टु कर्त्तव्यम् ।
तथा 'मा रिषः' (स्फुटनेनापि हिंसिता मा भव) । तदेतदस्फुटनं
सुष्टु कर्त्तव्यम् । सर्वात्मना द्वैधोभावो भेदः, लेशस्य पृथग्भावः
स्फुटनं; तदुभयं तव मा भृदित्यर्थः । 'वृ५ ह्रस्व' (भेदाभावाय
वृद्धा भव) । 'सु'-'वीङ्गयस्व' (स्फुटनाभावाय स्वाङ्गानि सुष्टु वृद्धी-
कुरु) । हे 'धृष्णु' (धर्षणयुक्ते), हे 'अम्' (मात्सवृष्टे), 'वीरयस्व'

* वोखामिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

(वीरवदाचर) । 'अग्निश्च' त्वच्च मिलित्वा दृढमस्मदीयं कर्म 'करिष्यथः' ।

अथ द्वितीयामाह,—“दृ२ इस्व देवि पृथिवि स्वस्त्य आसुरी माया स्वधया कृतासि । जुष्टं देवानामिदमस्तु इव्यंमरिष्टा तमु-
दिहि यज्ञे अस्मिन्(९)” इति । हे 'पृथिवि' 'देवि', (मृत्कार्यत्वात् पृथिवीरूपत्वं, मन्त्रैर्निष्पाद्यत्वाद्देवतात्वं ; तथाविधे) हे उखे, 'स्वस्त्ये' (यजमानार्थे) 'दृ२ इस्व' (दृढा भव) । 'आसुरी माया' (अन्नराद्यसुरनिर्मितमायेव) 'स्वधया कृतासि' (कव्यप्रदानवाचिना स्वधामन्त्रेणास्त्रमात्रमुपलक्ष्यते, अन्नेन निमित्तभूतेन तद्धेतुर्याग-^{*} सिद्धार्थं त्वं निष्पादितासि), आसुरी माया यद्ददचिन्धरचना-
रूपं चित्रं वस्तु, सहसा भूत्वा प्रतिभाति, तदत् त्वमसि ; द्विस्वन्-
त्वादिरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः । त्वम्युखास्त्रिष्यत्यमानम् 'इदं
'इव्यं' 'देवानां' 'जुष्टं' (प्रियम्) 'अस्तु' । त्वमपि 'अरिष्टा' (किना-
प्यर्षिसिता सती) 'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'उदिहि' (उद्गता भव) ।

अस्यामुखायां परितोऽङ्गारानारोप्य तापनं विधत्ते,—
“यदर्षिषि प्रष्टुष्याद्भूतमवदन्धीत यदङ्गारेषु भविष्यदङ्गारेषु
प्रष्टुष्यन्त भविष्यदेवावरन्ध्रे भविष्यद्भि भूयो भूतात्”(५।१।६अ०)
इति । यदि ज्वालायाम् उखां प्रतपेत्, तदानीं 'यत्' अस्म्यहे
'भूतं' (पूर्वं विद्यमानं) धनमस्ति, तदेव स्वाधीनं भवति, न तु
भविष्यत् । यदि 'अङ्गारेषु' प्रतपेत्, तदानीं म्यहे 'भविष्यत्'

* तद्धेतुवागसिद्धार्थमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अविद्यमानं) धनं प्राप्नोति । 'हि' (यस्मात्) जना 'भविष्यत्' धनं 'भूतात्' 'भूयः' (अधिकं) मन्यन्ते । न खलु कश्चिदपि भूतार्थं प्रतीयते, भविष्यदर्थन्तु सर्वाऽपि प्रयतते । अङ्गारेषु काष्ठैः समिन्धनेन ज्वाला भाविनी, अतोऽङ्गाराणां भाविधनहेतुत्वं युक्तम् ।

तस्मिन् प्रतापने 'मा सु भित्वा' इत्यादिमन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—
“दाभ्यां प्रवृषात् दिपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (५।१।६अ०) इति ।

कल्पः, 'मिचैतामुखां तपेति प्रदक्षिणमङ्गारैः परीन्धे' इति । पाठस्तु,—“मिचैतामुखां तपैषा मा भेदि । एतां ते परिददाम्य-
भित्यै(१०)” इति । हे 'मित्र', 'एताम्' 'उखां' 'तप' (तप्तं कुरु) । 'एषा' (उखा) 'मा भेदि' (मा भिद्यताम्) । 'अभित्यै' (भङ्गा-
भावार्थम्) 'एताम्' 'उखां' 'ते' (तव) इत्ये 'परिददामि' ।

देवतान्तरपरित्यागेन मित्राद्यैव उखायाः परिदाने कारणं दर्शयति,—“ब्रह्मणा वा एषा यजुषा सम्भृता यदुखा सा यद्
भिद्येतान्निमार्च्छेद्यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मिचैतामुखां तपेत्याह
ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मन्नेवैनां प्रतिष्ठापयति नान्निमार्च्छेति यज-
मानो नास्य यज्ञो हन्यते” (५।१।६अ०) इति । येयम् 'उखा',
'सा' 'एषा' परब्रह्मस्वरूपेण “वसवस्वा ह्यप्सन्तु” इत्यादिना यजुषा
सम्पादिता, परब्रह्मण उत्पन्नाद्यजुषो ब्रह्मत्वं । तथाविधेन
'यजुषा' उत्पन्नाया उखायाः कदाचिदपि भेदो न युक्तः,
कुसालेन निर्षिताद्यजुष्कात् घटादिलक्षणत्वात् । एवं सति
यदि कदाचित् प्रमादात् 'भिद्येत', तदानीं यजमानो भिद्येत,
यज्ञोऽपि विनश्येत् । मित्राय उखायाः परिदाने तु मित्रस्य

परब्रह्मरूपत्वात् ब्रह्मण्येवोखा प्रतिष्ठिता भवति । ततो यज-
मानस्य यज्ञस्य च नास्ति हानिः ।

अथ भेदे सति प्रायश्चित्तिं विधत्ते,—“यदि भिद्येत तैरेव
कपालैः सः सृजेत् सैव ततः प्रायश्चित्तिः” (५।१।६ अ०) इति ।
यज्ञाया उखाया भेदे तदीयैः ‘एव’ ‘कपालैः’ मृदन्तरं मिश्र-
यित्वा पुनरण्डुखां निष्पादयेत्, ‘सैव’ पुनर्निष्पादिता उखा
‘ततः’ (अभेदरूपादपराधात्) ‘प्रायश्चित्तिः’ विमोचनहेतुः ।

पूर्वं सामान्याकारेणोखायाः प्रतपनम् आहवनीये विहितम्,
अथ गतत्रियो विशेषं विधत्ते,—“द्यो गतत्रीः स्यान्मथित्वा
तस्यावदध्याङ्गतो वा एष स खां देवतामुपैति” (५।१।६ अ०)
इति । ‘द्यः’ अग्निश्चयने प्रवृत्ते ‘गतत्रीः’ शुश्रुवान्*, ग्रामणी,
राजन्यो वा भवेत्, तस्य मथितमग्निम् उखाया ‘अवदध्यात्’,
न त्वाहवनीये उखायाः प्रवृत्तनं कर्त्तव्यम् । ‘एषः’ चयाणां
गतत्रियां मध्ये अन्यतमो ‘भूतः’ (भूतिमान् अथैर्योपेतः),
अतः प्रभुत्वात् ‘सः’ स्वकीयामेव मथिताग्निरूपां देवताम्
उपैत्य† पूर्ववत्प्रवृत्तनम् (?) ।

अन्यमग्निं विधत्ते,—“द्यो भूतिकामः स्याद् च उखायै सम्भ-
वेत् स एव तस्य स्यादतो ह्येष सम्भवत्येष वै स्वयम्भूर्नाम भवत्येष”
(५।१।६ अ०) इति । आहवनीये प्रतप्तायाम् उखायां ‘द्यः’
अग्निः ‘सम्भवेत्’, ‘स’ ‘एव’ ‘तस्य’ भूतिकामस्य गतत्रियः कार्यो

* शुश्रुवान् इति J. पु० पाठः । शुश्रुवान् इति B. पु० पाठः ।

† उपैतुम् इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

न तु मथितः, 'हि' (यस्मात्) 'अतः' (उखायाम्) 'एष' 'सम्भवति', तस्मान्मथनापेक्षामन्तरेण स्वयमेवोत्पन्नत्वात् 'एष' 'स्वयम्भूः' इत्युच्यते । एवं सति यजमानः 'भवत्येव' (भूतिं प्राप्नोत्येव) ।

यजमानद्वेषिणोऽध्वर्योः प्रकारान्तरं विधत्ते,—“यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेद्यमित्यन्यतस्तस्याहृत्यावदध्यात् साक्षादेवास्मै भ्रातृव्यं जनयति” (५।१।६अ०) इति । 'यं' उद्दिश्य ऋचुम्, 'अस्मै' 'जनयेद्यम्' इति 'कामयेत' अध्वर्युः, 'तस्य' 'अन्यतः' (गृहान्तरादिप्रदेशात्) अग्निमानोय उखायां प्रक्षिपेत् ; तथा सति विस्रम्भमन्तरेणैव 'भ्रातृव्यं जनयति' ।

अथ कामनाविशेषेणान्यमग्निं विधत्ते,—“अम्बरीषादन्नकाम-
स्यावदध्यादम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते सयोन्येवास्त्रं अवदध्ने”
(५।१।६अ०) इति । घृतादिना शाकादिभर्जनार्थं यज्ञौक्तिकं
लौहादिपात्रं, तदम्बरीषं भ्राष्ट्रं, तस्मिन् प्रतप्ते घृतप्रक्षेपात् प्रौढा
ज्वाला उत्पद्यते, ततोऽग्निमाहृत्योखायाम् 'अवदध्यात्' । लोके हि
तस्मिन् 'अम्बरीषे' शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनाग्नेन
तस्याग्नेः समानयोगित्वाद्यजमानोऽन्नं प्राप्नोत्येव ।

तदेवं प्रवृञ्जनप्रसङ्गागतान् विधीन् परिसमाप्य प्रवृत्तप्रवृञ्जनो-
पयुक्तं द्रव्यं विधत्ते,—“मुञ्चान् अवदधात्यूर्ध्वं मुञ्चा ऊर्जमेवास्मा
अपि दधाति” (५।१।६अ०) इति । शुष्कान् मुञ्चास्थान् दण-
विशेषान् उखायां प्रक्षिपेत्, महिषादिभक्ष्यत्वान्मुञ्चा ऊर्गूपाः ।
अन्नमेव यजमानाय सम्पादयति इति ।

कल्पः, 'द्वजः सर्पिरासुतिरिति तस्यां क्रमुकमुल्लिखितं घृते-
नाह्ला अवदधाति मुञ्चाऽश्च' इति । पाठस्तु,—“द्वजः सर्पिरासुतिः
प्रजो होता वरेष्वाः । सप्तस्युषो अहुतः^(११)” इति । अचो-
त्पत्स्यमानोऽग्निरेतैर्विशेषणैः प्रशस्यते । द्रुशब्देन वृक्ष उच्यते ।
'द्रुषदमित्याह । वनस्यतयो वै द्रु । वनस्यतीनामेवैतेन सूयते'
इति श्रुत्यन्तरात् । द्रुशब्दाभिधेया वृक्षा अन्नं यस्य अशौ
'द्वजः' । सर्पिरेव आहारत्वेन सूयते प्रेर्यतेऽस्मिन्निति 'सर्पिरा-
सुतिः', 'प्रजः' (पुरातनः), 'होता' (देवानामाह्वाता), 'वरेष्वाः'
(वरणीयः), 'सप्तसः' (बलस्य) 'पुत्रः' (धनहेतुना बल्लेनोत्पद्यमान-
त्वात्), 'अहुतः' (आस्यर्थरूपः) ।

अनेन मन्त्रेण सार्धं क्रमुकावधानं विधत्ते,—“अग्निर्देवभो-
ऽनिष्ठाद्यत स क्रमुकं प्राविशत् क्रमुकमवदधाति यदेवास्य तव
न्यक्तं तदेवावदन्धे” (५।१।६ अ०) इति । 'क्रमुकं' अल्पं काष्ठ-
शकलं । 'न्यक्तं' निष्कीर्णमग्निरूपं । 'तव' (तस्मिन्नेव काष्ठशकले)
'अस्य' (अग्नेः) 'यदेव' रूपं 'न्यक्तं' (निष्कीर्णं), तत् प्राप्नोति ।
पूर्वरूपं* क्रमुकमिति तत्सूचकारेणोक्तम् ।

अस्य क्रमुकस्य घृताक्तत्वं विधत्ते,—“आव्येन संघौत्येतदा
अग्ने प्रियं धाम यदाव्यं प्रियेणैवेनं धावा समर्द्धयत्यथो तेजसा”
(५।१।६ अ०) इति । 'संघौति' (तत् क्रमुकं सन्निव्रियेत्),
आव्यस्याग्निस्त्राणत्वम् 'आप्यायतां घृतघोनिरग्निः' इत्यादिमन्त्र-

* पूर्वरूपं रूपमिति ।. पु० पाठः ।

वर्णात्, घृतेन ज्वालित्यन्तेषावगम्यं । ज्वालित्यन्तिरेवाच 'अथो तेजसा' 'समर्द्धयति' इत्युच्यते ।

कल्पः, 'परस्मा अधि संवत इति वैकङ्कतोऽ समिधमादधाति' इति । पाठस्तु,—“परस्मा अधि संवतोऽवराऽ अभ्या । तर । यत्राहमस्मि ताऽ अव(११)” इति । सम्यक् वनते देवान् भजते यस्यां क्रियायां सा क्रिया संवत्; 'परस्माः' 'संवतः' 'अधि' (उत्कृष्टाया इष्टेरधिष्ठानम्) स्वम् 'अवरान्' (निल्लष्टानप्यस्मान्) 'अभ्या'-‘तर' (आभिमुख्येनागत्य दुःखान्तरथ) । 'यत्र' (येषु बन्धुषु) 'अहमस्मि' (तामपि बन्धुन्) 'अव' (रच) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“वैकङ्कतोमादधाति भा एवावहन्ते” (५।१।६ अ०) इति । आग्नेयी दीप्तिर्विकङ्कत-वृत्तेऽस्ति, अत एवाधानब्राह्मणे श्रूयते, 'अग्नेः सृष्टस्य वतः । विकङ्कतं भा आर्चन्त' इति । अतो वैकङ्कतसमिधा दीप्तिः प्राप्यते ।

कल्पः, 'परमस्माः परावत इति ब्रमीमधीम्' इति । पाठस्तु,—“परमस्माः परावतो रोहिदस्य इहागहि । पुरीषः पुरप्रियोऽग्ने लं तरा सृधः(११)” इति । परावच्छब्दो दूरदेशवाची । हे 'अग्ने', 'परमस्माः परावतः' (अत्यन्तं दूरदेशात्) 'इह' (अस्मिन् कर्मणि) 'लम्' 'आगहि' (आगच्छ) । कीदृशस्यं ?— 'रोहिदस्यः', लोहितवर्णोऽग्नेो यस्यासौ 'रोहिदस्यः' । अत एवा-न्यथास्मायते, 'रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयतु' इति । पुरीषम् उवाहेतुभूतं पांसुमर्हतीति 'पुरीषः' । पुरूषां यजमानानां प्रियः 'पुरप्रियः', तादृशः, 'लं' 'सृधः' (श्रून्) 'तर' (अतिशब्ध) ।

अग्नेः मन्त्रेण साध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“अमीमयो-
मादधाति ज्ञान्यै” (५।१।६ अ०) इति । अमीवृक्षस्य अग्निदाह-
ब्रमनहेतुत्वात् तदीयसमिधा ज्ञान्तिर्भवति । अतएवाधानब्राह्मणे
पद्यते, ‘प्रजापतिरग्निमसृजत । सो विभेत् प्र मा धक्ष्यतीति । तद्
अस्याऽब्रमयत् । तच्छस्यै ब्रमित्वम्’ इति ।

कल्पः, ‘सोद त्वं मातुरस्या उपस्य इति तिसृभिर्जातमुख्यमुप-
तिष्ठते’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“सोद त्वं मातुरस्या उपस्ये
विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसाभि शूशु-
चाऽन्तरस्थाः शुकज्योतिर्विभाहि^(१४)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘मातुः’
इव ‘अस्या’ (उखाया) ‘उपस्ये’ (उत्सृजे) ‘त्वं’ ‘सोद’ (उपविश) ।
कीदृ ब्रह्मं ?—‘विश्वानि’ ‘वयुनानि’ (सर्वान् ज्ञानोपायान्)
‘विद्वान्’ । ‘एनाम्’ (उखाम्) ‘अर्चिषा’ (तदीयदीप्या) ‘मा’
‘शूशुचः’ (अत्यन्तं मा दीपय) । ‘तपसा’ (सन्तापेन) ‘अभि’
‘मा शूशुचः’,—अर्चिः कारणं, तपः कार्यं ; कारणेनैव तापो
भवति, कार्येण तु भूयान्, तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । ‘अस्याम्’
(उखायाम्) ‘अन्तः’ ‘शुकज्योतिः’ (निर्मलप्रकाशः सन्) ‘विभाहि’
(विशेषेण दीप्यस्व) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अन्तरग्ने हृचा त्वमुखायै सदने स्वे ।
तस्यास्त्वः हरसा तपं जातवेदः श्रिवो भव^(१५)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘उखायै’ (तस्या उखायाः) ‘अन्तः’ (मध्ये) ‘स्वे’ ‘सदने’ (स्वकीये स्थाने)
‘हृचा’ (दीप्या) दीप्यस्वेति शेषः । हे ‘जातवेदः’, ‘त्वं’ ‘तस्याः’
(उखायाः) ‘श्रिवो भव’ (सुखप्रदो भव) । किं कुर्वन् ?—‘हरसा’
(तेजसा) ‘तपन्’ (ज्वलन्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“त्रिवो भूत्वा मद्भ्रमग्रेऽथो सीद त्रिवस्त्रं ।
त्रिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्त्रां योनिमिहासदः(११)” इति । हे
‘अग्रे’, ‘मद्भ्रं’ (मदर्थं) ‘त्रिवः’ (शान्तः) ‘भूत्वा’ ‘अथो’ (अनन्तरं)
‘त्वं’ ‘त्रिवः’ सन् ‘सीद’ (सर्वान् प्रति शान्तः सन्नपविश) । ‘सर्वाः’
‘दिशः’ ‘त्रिवाः’ (शान्ताः) ‘कृत्वा’ ‘इह’ (अस्याम् उखार्यां)
‘स्त्रां योनिं’ (स्वकीयं स्थानम्) ‘आसदः’ (आगत्योपविश) ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति
तिस्रभिर्जातमुपतिष्ठते, अथ इमे लोका एष्वेव लोकेष्वाविदं
गच्छत्यथो प्राणानेवात्मन्वत्ते” (५।१।६अ०) इति । ‘आविदं’
(स्थितिं) । किञ्च प्राणापानव्यागानां त्रित्वात् तानपि त्रित्वसङ्ख्याया
स्वात्मनि स्थापयति ।

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

आकूतिं, सप्तभिर्दीक्षाकृतिर्मास्त्रिति च दद्यात् ।

पूर्वाग्नौ प्रवृणक्तोस्त्रां, मित्राऽङ्गारैः समिध्यते ॥

द्वन्द्वः, क्रमुकमाधत्ते, पर, वैकङ्कतीं, परम्, ।

ब्रह्मोमयीं, सीद, जातं, तिस्रभिश्चोपतिष्ठते ॥

नवमे त्वनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥

अथ मीमांसा,—दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे (४अ०) चिन्तितम्,—

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकं ।

समुच्चितं वा ? बाधः स्यात् कार्थिक्यात् पाठवाक्यतः ॥

अग्नौ हेमाङ्गताकृत्प्रेरतिदिष्टेन तुष्यता ।

विनाऽऽवृत्तिं द्वादशत्वसिद्धये स्यात् समुच्चयः ॥

अग्निचयने दीक्षाङ्गतयः श्रूयन्ते, 'षड्भिर्दीक्षयति' इति ;
 प्रकृतावपि 'सुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय' इत्यादिना
 दीक्षाङ्गतयः षड् विहिताः । ते तु भिक्षा भिक्षा मन्त्राः,—'आकृत्ये
 प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' इत्यादयः प्राकृता मन्त्राः ; 'आकृतिमग्निं
 प्रयुज् स्वाहा' इत्यादयो वैकृताः । तत्र वैकृतमाहुतिमन्त्रषट्कं
 प्राकृतस्य बाधकं, किं वा प्राकृतेन समुच्चितम् ? इति संग्रहे,
 बाधकमिति तावत् प्राप्तम् । कुतः ? । कार्यैक्यात्, दीक्षणीयाङ्ग-
 भूताहुत्युपकारस्य चत् कार्यं प्राकृतानां मन्त्राणां, तदेव
 वैकृतानामपि, न च, विहृतौ तस्य प्रतीयते इति ब्रह्मणीयं ;
 स्वाहान्तपाठरूपेण सिद्धेन मन्त्राणामाहुत्युपकारकत्वप्रतीतेः,
 आहुतीनाञ्च 'षड्भिर्दीक्षयति' इति वाक्ये तद्दीक्षणीयाङ्गत्व-
 प्रतीतेः । तस्मादुपदिश्यमानैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां बाध इति पूर्वः
 पक्षः । अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि श्रुतिविद्धं, तथापि
 होमाङ्गत्वं सिद्धेन कल्पनीयं । तथा चातिदेशकस्यैर्मन्त्रैस्तुल्य-
 बलत्वाच्च बाध्यबाधकता । एवमपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति
 चेत् । अस्यैव, 'दादन्न जुहोति' इति सङ्ख्याविधानेन तत्सिद्धेः ।
 न च, वैकृतानामेव षष्ठामाहुत्या सङ्ख्या सिध्यतीति वाच्यम् ;
 आहुत्तेरश्रुतत्वात् । न च, सा कल्पयितुं ब्रह्मते, अन्यथापि
 सङ्क्षोपपत्तेः । तस्मात् समुच्चय इति राड्डान्तः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ड-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यदग्ने यानि-कानि चा ते दारूणि दध्मसि । तदस्तु
 तुभ्यमिद्वृतं तज्जुषस्व यविष्य^(१) । यदत्युपजिह्विका
 यद्दध्मो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व
 यविष्य^(२) । रात्रिः-रात्रिमप्रयावुं भरन्तोऽश्वायेव
 तिष्ठते घासमस्मै । रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा
 ते प्रतिवेशा रिषाम^(३) । नाभा ॥ १ ॥

पृथिव्याः समिधानमग्निः रायस्पोषाय दृष्टते
 इवामहे । इरमदं दृष्टदुक्चं यजचं जेतारमग्निं
 पृतनासु सासहिं^(४) । याः सेना अभीत्वरोरा-
 व्याधिनीरुगणा उत । ये स्तेना ये च तस्करास्ताःस्ते
 अग्नेऽपि दधाम्यास्ये^(५) । दःष्ट्राभ्यां मलिम्बन् जम्भ्यै-
 स्तस्कराः उत । इनूभ्याःस्तेनान् भगवस्ताःस्त्वं खाद
 सुखादितान्^(६) । ये जनेषु मलिम्बवस्तेनासस्तस्करा
 वने ये ॥ २ ॥

कक्षेघघायवस्ताःस्ते दधामि जम्भयोः^(७) । यो
 अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो
 अस्मान् दिष्वाच्च सर्वं तं मस्मसा कुरु^(८) । सःशितं मे
 ब्रह्म सःशितं वीर्यं बलं । सःशितं क्षत्रं जिष्ण यस्या-
 इमस्मि पुरोहितः^(९) । उदेषां बाह्व अतिरमुदचं
 उदू बलं । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमिचानुं-नयामि ॥ ३ ॥

स्वा५ अ॒हं^(१०) । दृ॒श॒ना॒नो रु॒क्म उ॒र्ध्वा व्य॒द्यौद्दु॒र्मर्ष॑-
 मायुः॑ अ॒ग्नये॑ रु॒चानः॑ । अ॒ग्निर॒मृता॑ अ॒भवद्व॒योभि॒-
 र्यदे॑नं द्यौर॒जन॑यत्सुरे॒ताः^(११) । वि॒श्वो रू॒पाणि॑ प्र॒ति-
 मु॒ञ्चते॑ क॒विः प्रा॒सावी॒द्भद्रं॑ द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे । वि॒ नाक॑-
 म॒ख्यत् स॒विता॑ वरे॒ष्योऽनु॑ प्र॒याण॑मुष॒सो वि॒राज॑ति^(१२) ।
 न॒क्तोषा॑सा॒ सम॑नसा॒ विरू॑पे धा॒पये॑ते शि॒शुमे॑कः
 स॒मोची॑ । द्या॒वा क्षा॒मा रु॒क्मः ॥ ४ ॥

अ॒न्तर्वि॑भाति दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन् द्र॒विणो॑दाः^(१३) ।
 सु॒पर्णो॑ऽसि ग॒रुत्मान् चि॒दृत्ते॑ शिरो॒ गाय॑त्रं चक्षुः॒ स्तोमं॑
 आ॒त्मा सा॑म॒ ते त॒नूवी॑मदे॒व्यं दृ॒हद्र॑यन्त॒रे प॒क्षौ य॑ज्ञा-
 य॒न्नियं॑ पु॒च्छं छ॒न्दाः॑स्य॒ङ्गानि॑ धि॒ष्णि॒याः श॒फा यजू॑-
 षि॒ नाम॑^(१४) । सु॒पर्णो॑ऽसि ग॒रुत्मान् दि॒वं गच्छ॑ सु॒वः
 पत॑^(१५) ॥ ५ ॥

ना॒भा । व॒ने ये॑ । न॒यामि॑ । क्षा॒मा रु॒क्मः ।
 अ॒ष्टात्रि॑ःश॒च्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमेऽनुवाके अन्धुत्पादनमुक्तम् । अथ दशमे अग्निधारणम् उच्यते । कथम्, 'यद्ग्रे यानि-कानि चेति पञ्चभिरौदुम्बर-मपरशुवृक्षमुख्य इधमभ्यादधाति' इति । तत्र प्रथमामाह,— "यद्ग्रे यानि-कानि चा ते दारूणि दधसि । तदसु तुभमिदृशृतं तञ्जुषस्व यविष्य^(१)" इति । हे 'अग्ने', 'ते' (त्वर्थे) 'यानि-कानि च' 'दारूणि' (दारुशब्देन कुठारच्छेदरहितमविदारितं काष्ठमुच्यते); तादृशानि यानि-कान्यपरश्वे पतितानि काष्ठान्वाणीय 'दधसि' (धारयामः) इति 'यत्', 'तत्' सर्वे 'तुभ्यं' (त्वर्थे) 'घृतम्'-'इत्' (घृतमिव, घृतवत् प्रियम्) 'असु' । हे 'यविष्य' (युवतम) 'तत्' दारुजातं 'जुषस्व' ।

अथ द्वितीयामाह,— "यदत्युपजिहिका यदसौ अतिसर्पति । सर्वे तदसु ते घृतं तञ्जुषस्व यविष्य^(१)" इति । जिहिकाः प्रधानज्वालाः तस्मिन्पवर्तिनी क्षुद्रज्वाला 'उपजिहिका' । अस्माभिररक्षादाणीतेषु दारुषु मध्ये 'यत्' दारु महारश्वे दात्राग्नेः 'उपजिहिका' (स्वल्पज्वाला) 'अति'-भक्षयति, ईषद् ह-तीत्यर्थः । 'वस'-शब्दः पिपीलिकासदृशं क्षुद्रजीवमाचष्टे, स च यत् काष्ठम् 'अतिसर्पति' (अतिशयेन सर्पति प्राप्नोति), काष्ठावयवेषु तत्र-तत्र सारं भक्षयतीत्यर्थः; तत्सर्वमित्यादि* पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,— "रात्रिः-रात्रिमप्रयावं भरन्तोऽश्वाथेव तिष्ठते घासमस्रै । रायस्योषेण समिषा मदकोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम^(१)" इति । हे 'अग्ने', 'ते' (तव) 'प्रतिवेशाः'

* 'सर्वं तत्' इत्यादि—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(प्रत्यासन्नाः) वचं 'मा' 'रिषाम' (हिंसां न प्राप्तुमः) । किं कुर्वन्तः?—
 'रायस्योषेण' (धनपुण्या, धनयोषेण) 'इषा' (अग्नेन) च सम्यक्
 'मदन्तः' । तथा 'रात्रिं-रात्रिं' (प्रतिदिनं) 'अप्रचावं' (पृथग्-
 भावमकृत्वा), एकमपि दिनमत्यक्तेत्यर्थः । 'अस्मै' (अग्नये) 'घासं'
 (समिद्रूपं भक्ष्यं) 'भरन्तः' (सम्पादयन्तः) । तत्र दृष्टान्तः,—
 'तिष्ठते' 'अग्नायेव' । वाजिग्राह्यायां बद्धा स्थापिताय प्रौढाय
 अग्नाय एकमपि दिनमवर्जयित्वा यथा घासं प्रयच्छन्ति, तदत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“नाभा पृथिव्याः समिधानमग्निं
 रायस्योषाय वृहते हवामहे । इरंमदं वृहदुक्थं यजत्रं जेतार-
 मग्निं पृतनासु सासहिम्^(४)” इति । 'वृहते' (प्रौढाय) 'राय-
 स्योषाय' 'अग्निम्' इमं वचं 'हवामहे' (आह्वयामः) । कीदृशमग्निं?—
 'पृथिव्याः' 'नाभा' 'समिधानं' (उखाद्या मध्ये सम्यक् दीप्यमानं),
 (इरया समिद्रूपेण अग्नेन माद्यतीति 'इरंमदः'), तं, (वृहन्ति
 उक्थानि प्रभंशानि यस्यासौ 'वृहदुक्थः'), तं, 'यजत्रं' (याग-
 हेतुं), 'जेतारं' (राक्षसादिविषयजयञ्जीलं), 'पृतनासु' 'अग्निं'
 (सङ्ग्रामेषु अग्ने गच्छन्तं), 'सासहिम्' (अस्मदपराधानामतिशयेन
 सोढारम्) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा
 उत । ये सेना ये च तस्करास्ताःस्ते अग्नेऽपिदधाम्वास्त्रे^(५)”
 इति । 'याः' (काश्चित् परकीयाः) 'सेनाः' 'अभीत्वरीः' (अस्मदा-
 भिमुखेन गमनञ्जीलाः), 'आव्याधिनीः' (सर्वतोऽस्मान् पीडयन्त्यः),
 'रुगणाः' (उक्लृष्टगुणोपेताः) बह्वस्त्रोमा इत्यर्थः, एवंविधा याः

सेनाः सन्ति । 'उत' (अपि च) 'ये सेनाः' (गुप्तचोराः) 'ये च तस्कराः' (प्रकटचोराः) तान् सर्वान् तव 'आस्त्रे' (मुखे) 'अपि'-
'दधामि' (प्रक्षिपामि) ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“न ह स्म वै पुराग्निरपरशुवृक्षं दहति तदस्मै प्रयोग एवर्षिस्खदयद् यदग्ने यानि-कानि चेति समिधमादधात्यपरशुवृक्षमेवास्त्रे खदयति” (५।१।१०.अ०) इति । 'पुरा' (एतन्मन्त्रप्रयोगात् पूर्वं) कदाचिदपि 'अग्निः' 'अपरशुवृक्षं' (परशुच्छेदरहितं काष्ठं) 'न ह स्म वै दहति' (सर्वथा न दहति), अविदारितं काष्ठमग्नौ प्रक्षिप्तमपि न भस्मीभवति, किन्तु ज्वालया क्षचित् क्षणं भवतीत्यर्थः । एवं सति 'प्रयोगः' (प्रयुज्यमानः) 'अपिभिः' एव ('यदग्ने यानि' इति मन्त्र एव) 'अस्त्रे' अग्नये तत्काष्ठमविदारितम् 'अखदयत्' (खादूकृतवान्) । एतदर्थमेव, यद्वाह, तद्घृतमस्त्विति मन्त्रे पद्यते । तस्मात् 'यदग्ने यानि-कानि' इत्यादिमन्त्रैः समिध* आदधात्, तेन 'अस्त्रे' अग्नये परशुच्छेदरहितं काष्ठं 'खदयति' 'एव' ।

एतद्वेदनं प्रब्रंसति,—“सर्वमस्मै खदते य एवं वेद” (५।१।१०.अ०) इति ।

यत्काष्ठम् अपरशु-वृक्षमभ्याधेयं, तस्य जातिविज्ञेयं विधत्ते,—
“औदुम्बरीमादधात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्त्रा अपिदधाति”
(५।१।१०.अ०) इति ।

'यदग्ने' इत्यादि मन्त्रसङ्घरूपं सूत्रं प्रब्रंसति,—“प्रजापतिरग्नि-

* समिधमिति संहितानुसारी । पाठो भवितुं युक्तः ।

मसृजत तꣳ सृष्टꣳ रक्षाꣳस्रजिचाꣳसनस एतद्राक्षोन्नमपस्यत् तेन
 वै स रक्षाꣳस्रपाहत यद्राक्षोन्नं भक्त्यग्नेरेव तेन जाताद्रक्षाꣳ-
 स्रपहन्ति” (५।१।१०।अ०) इति । रक्षोन्नोऽयमग्निः, तस्यूनं
 ‘राक्षोन्नम्’ ‘यदग्ने यानि-कानि च’ इत्यारभ्य ‘अमिचानुज्यामि
 स्वाꣳ अहम्-इत्येतदन्तम् । अग्नेन सृक्तेन रक्षांसि प्रजापति-
 र्हतवान् । तस्मादग्नेन सृक्तेनाचापि तथैव भवितव्यं । तेन
 सृक्तेनोत्पन्नादग्नेः सकाशाद्रक्षाꣳसि विनश्यन्ति* ।

कल्पः, ‘दꣳद्राभ्यां मलिञ्चूनित्याश्रत्योꣳ समिधमादधाति’
 इति । पाठस्य,—“दꣳद्राभ्यां मलिञ्चून् जम्भ्यैस्तस्कराꣳ उत ।
 हनूभ्याꣳ स्नेगान् भगवस्ताꣳस्त्वं खाद सुखादितान्(१)” इति ।
 गुप्ता प्रकटाश्चेति द्विधाश्वेराः । प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः,—
 अरण्येषु मार्गमध्येऽपहृत्य प्रत्यक्षमेव पलायमानाः प्रकटाः,
 ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेव आगत्य बन्दीकाराः । त एते
 अत्र मलिञ्चव इत्युच्यन्ते, (मलं पापाधिक्यमेवामसोति मलिनाः,
 तथाविधा भूत्वा श्लोचयन्ति चौर्यं कुर्वन्तीति मलिञ्चवः) तान्,
 दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तोक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते, ते
 दंष्ट्रे, ततः पुरोवर्त्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः, अन्त-
 र्त्तानि तु हनू । तत्र ‘मलिञ्चून्’ ‘दꣳद्राभ्यां’ षोडशित्वा, ‘जम्भ्यैः’
 ‘तस्करान्’ षोडशित्वा ‘हनूभ्यां’ ‘स्नेगान्’ षोडशित्वा, हे ‘भगवः’
 (पूजनीय अग्ने), ‘तान्’ सर्वान्, सृष्टु खादिताः (पुनर्जीवनरहिताः)
 यथा भवन्ति, तथा ‘त्वं’ ‘खाद’ (भक्ष्य) ।

* विनाश्यति इति अ्यादर्शपुस्तकपाठः । विनाशयति इति B.पु०पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“आश्रत्योमादधात्यश्रत्यो वै वनस्यतीनाः सपत्नसाहो* विजित्यै” (५।१।१० अ०) इति । सपत्नान् सहन्ते अभिभवन्तीति ‘सपत्नसाहः’ । अश्ररूपधागिणोऽग्नेरस्मिन् वृत्तेऽवस्थितत्वादश्रत्यस्य सपत्नसाहत्वं । तत्रावस्थानञ्च आधानत्राह्मणे श्रूयते, ‘अग्निर्देवेभ्योऽग्निसायत । अश्रो रूपं कृत्वा । शोऽश्रत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्रत्यस्याश्रत्यत्वम्’ इति । अतस्तदीया समित् विजयाय सम्पद्यते ।

कल्पः, ‘ये जनेषु मलिच्चव इति वैकङ्कतीम्’ इति, आदधातीति शेषः । पाठस्तु,—“ये जनेषु मलिच्चवस्तेनासः तस्करा वने । ये कचेष्वघायवस्ताः स्ते दधामि जम्भयोः^(७)” इति । यामवर्त्तिषु ‘जनेषु’ वनेषु गच्छन्तु च ‘ये’ त्रिविधाः पूर्वाक्काश्वेराः सन्ति, ‘ये’ चान्ये व्याघ्रादयः ‘कचेषु’ स्थित्वा ‘अघायवः’ भवन्ति, (अघं चिंमनमिच्छन्तीति ‘अघायवः’), ‘तान्’ सर्वान् तव ‘जम्भयोः’ ‘दधामि’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“वैकङ्कतीमादधाति भा एवावहन्ते” (५।१।१० अ०) इति ।

कल्पः, ‘यो अस्मभ्यमरातीयादिति शमीमयोम्’ इति । पाठस्तु,—“यो अस्मभ्यमरातीयाद् यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद् यो अस्मान् दिष्टाश्च सर्वं तं मस्यसा कुह^(८)” इति । पूर्वं चारभेदा दर्शिताः, इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते । ते च

* सपत्नसाह इति आदर्शपुस्तके पाठः एवं परत्र ।

† वनेषु इति आदर्शपुस्तके नास्ति ।

त्रिविधाः,—अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति; तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति, सोऽयम् अरातिः, कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी, वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति, स निन्दकः, हनुकामस्यतुर्थः । तत्र 'यः' 'अस्मभ्यं' (अस्माकं) 'अरातीयात्' (अरातित्वमिच्छति); 'यो' यजमानान् 'अस्मान्' 'द्वेषते' (कार्यनाशेन बाधते); 'यः' अप्यन्यः 'अस्मान्' 'निन्दात्' (निन्दति) । 'यस्य' अपरः 'अस्मान्' 'दीप्सात्' (दक्षितुं, हिंसितुमिच्छति), 'तं' 'सर्वं' जगं 'मस्मया कुरु', (सूर्पाजन्यब्रह्मस्यानुकरणं मस्यचेति) चूर्णकुर्वित्यर्थः ।

एतन्मन्त्रसाध्यं समिदाधानं विधत्ते,—“ब्रह्मोमयोमादधाति ज्ञान्यै” (५।१।१०७०) इति ।

कल्पः, 'सञ्ज्ञितं मे ब्रह्म उदेषां बाह्य अतिरमित्युत्तमे यजमानं वाचयन् तूष्णीमौदुम्बर्यौ समिधात्रादधाति' इति । तत्र प्रथमामाह, सञ्ज्ञितं मे ब्रह्म सञ्ज्ञितं वीर्यं बलं । सञ्ज्ञितं सचं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः^(९) इति । 'मे' (मदीयं) ब्राह्मण्यं 'सञ्ज्ञितं' (सम्यक् तीक्ष्णीकृतं), ब्राह्मीव-मार्गवर्त्ति कृतमित्यर्थः, तथा, 'वीर्यं' (इन्द्रियशक्तिः), 'बलं' (शरीरशक्तिः), तदुभयं 'सञ्ज्ञितं' (सम्यक् स्वकार्यक्षमं), तथा 'यस्य' (सचस्य राज्ञः) 'अहं' 'पुरोहितः' 'अस्मि', 'मे' (मदीयं) तत् 'सचं' 'जिष्णु' (जयत्रीसं) यथा भवति, तथा 'सञ्ज्ञितम्' अस्तु इति शेषः ।

अथ द्वितीयामाह,—“उदेषां बाह्य अतिरमुदस्य उदू बलं ।

क्षीणोमि ब्रह्मणाऽमिचानुन्नयामि स्वाऽ अहम्^(१०)” इति ।
 ‘एषां’ (स्वकीयानां) राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य ‘बाह्व’
 ‘उत्’-‘अतिरं’ (उत्कर्षेण वर्द्धितवानस्मि). लौकिकोक्तिरियं;
 लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति, तं जना एवमाहुः,—
 स्वकीयहस्तमुपरितनं हतवानिति । ‘वर्षः’ (कान्तिः) तामपि
 ‘उत्’-‘अतिरं’ । ‘बलं’ (ब्रह्मरं) तदपि ‘उत्’-‘अतिरं’ । ‘ब्रह्मणा’
 (मन्त्रसामर्थ्येन) ‘अमिचान्’ ‘क्षीणोमि’ (क्षीणान् करोमि) । ‘स्वान्’
 (स्वकीयान्) पुरुषान् ‘अहम्’ ‘उन्नयामि’ (उत्कर्षे प्रापयामि) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं यजमानवाचनं विधत्ते,—“सऽन्नितं मे ब्रह्मो-
 देषां बाह्व अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी वाचयति ब्रह्मणैव चत्रऽ
 सऽन्नत्यति चत्रेण ब्रह्म तस्माद् ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं
 तस्माद् राजन्यो ब्राह्मणवानत्यन्यऽ राजन्यम्” (५।१।१०अ०)
 इति । ‘उत्तमे’ (राषोऽन्नसूक्तस्थान्तिमे) ऋचौ यजमानं वाचयेत् ।
 औदुम्बर्यौ द्वे समिधौ तूष्णीमादध्यादिति श्लेषः । प्रथममन्त्रे
 ब्रह्मचत्रयोः संग्रितत्वं यदुक्तं, तत्र परस्पररोपकारो विज्ञायते ।
 ब्राह्मणेनैव पुरोहितेन राजा धर्मे तोच्छणीकृतो भवति, राज्ञा
 नियामकेन ब्राह्मणेऽपि संग्रितः स्वाचारे नियमितो भवति ;
 यस्मादेवं, ‘तस्माद्’ राजन्येन स्वामिना युक्तो ‘ब्राह्मणः’ स्वामि-
 रहितं ‘ब्राह्मणं’ *अत्येति । राजापि धर्मबोधकेन पुरोहितेन
 ब्राह्मणेन युक्तसद्द्रहितमधार्मिकम् ‘अन्यं’ राजानम् ‘अति’ (अत्येति) ।

* परत्रैव अप्यापि ‘अति’ इति संहिता उद्धृत्तमुचिता ।

कल्पः, 'एकविंशतिनिर्वाधो ह्यः सुषोक्तं दृशानो ह्य इति तमासीनो यजमानोऽन्तर्निर्वाधं प्रतिमुच्य बहिर्निर्वाधान् कुरुते' इति । पाठस्तु,—“दृशानो ह्य उर्या व्यद्यौदुर्मर्षमायुः अये ह्यचानः । अग्निरमृतो अभवदयोभिर्यदेन द्यौरजनयत्सुरेताः(११)” इति । 'दृशानः' (दर्शनीयरूपः) 'ह्यः' (सुवर्णनिर्मितः फलकाकार आभरणविशेषः) 'उर्या' (महत्या दीप्या) 'व्यद्यौत्' (विद्योतते स्म) । किं कुर्वन्?—'दुर्मर्षम्' (अतिरस्कार्यम्) 'आयुः' (जीवनं) 'अये' (अयितुं) 'ह्यचानः', (घाञ्कन्); तथाविधः 'अग्निः' 'वयोभिः' (अग्नेर्हविर्भिः) 'अमृतोऽभवत्' 'यत्' (वस्मात्) 'एन' (अग्निं) 'द्यौः' (द्युलोकवासी देवगणः) 'सुरेताः' सन् 'अजनयत्', तस्मादमृतत्वं युक्तम् । अत्र ह्यस्याग्निधारणकृत्वादग्नित्वमुपचरितम् ।

अनेन मन्त्रेषु साध्यं ह्यप्रतिमोक्तं विधत्ते,—“मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतः शिरस्य ह्यमन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्ह्येते” (५।१।१० अ०) इति । अग्नेर्दाहेन विनाशकत्वामृत्युत्वं, शिरस्यस्याग्निसम्पर्केऽपि भस्मोभावादग्नादमृतत्वं । एवं सति धारयिष्यमाणस्याग्नेः स्वकीयस्य उरसस्य 'अन्तरं' (मध्यवर्ति) यथा भवति, तथा 'ह्यः' दीर्घसूत्रेण प्रोक्तं गले प्रतिमुञ्चेत् । तेन प्रतिमुक्तेन दाहकादग्निरूपात् 'मृत्योः' 'अमृतं' (ह्यः) व्यवधानरूपं कृतवान् भवति ।

तस्य ह्यस्य विन्दुसदृशानाकारविशेषान् विधत्ते,—“एकविंशतिनिर्वाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवलोका ढादत्र मासाः

पञ्चमवक्ष्यते इमे लोका अथावादित्य एकविंश एतावन्तो वे
 देवलोकान्तेभ्य एव भ्रातृव्यमन्तरेति” (५।१।१०अ०) इति ।
 सुवर्णफलके निजोन्नतभावमापद्य स्यर्गकारिणं पुरुषं निःशेषेण
 बाधन्ते इति ‘निर्बाधाः’ स्फोटसदृशा अवयवविशेषाः, ते च एक-
 विंशतिसङ्ख्याका अस्मिन् एक्ये बोध्यम् ‘एकविंशतिनिर्बाधाः’,
 तादृशं एकं कुर्यात् । लोकायन्ते भुव्यन्ते वेदैर्ज्ञकासादिसाधन-
 विशेषैः, ते लोकाः, मामादयश्च देवानां भोगसाधनानीति ते
 एव लोका इत्युच्यन्ते । अतो निर्बाधगतैकविंशतिसङ्ख्याया ममा-
 दिकेभ्य आदित्यान्तेभ्य एकविंशतिलोकेभ्यो ‘भ्रातृव्यम्’ अन्तरितं
 करोति ।

विहितान् निर्बाधान् प्रशंसति,—“निर्बाधैर्वै देवा असुरान्
 निर्बाधे कुर्वन्त तत् निर्बाधानां निर्बाधत्वं निर्बाधा भवति भ्रातृ-
 व्यानेव निर्बाधे कुरुते” (५।१।१०अ०) इति । चर्मखड्गधारिणो
 ‘देवाः’ चर्मणो बहिर्भागे खचितैः कांक्षादिमयैः प्रौढस्फोटाकारैः
 ‘निर्बाधैः’ स्वराङ्गणार्थमागतान् ‘असुरान्’ आस्तास्य भूमिपतनादिरूपे
 निश्चितबाधे अवस्थितान् ‘कुर्वन्त’ । अस्मान्निश्चितबाधा एते,
 तस्मात् ‘निर्बाधाः’ । अतःऽत्र एकस्य निर्बाधत्वेन ‘भ्रातृव्यान्’
 सर्वान् निश्चितबाधे पतितान् ‘कुरुते’ ।

कस्यः, ‘विश्वा रूपाणोति शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते’ इति ।
 पाठस्तु,—“विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्राचावोद्भद्रं दिपदे
 चतुष्पदे । वि नाकमखत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषवो वि-
 राजति(११)” इति । ‘कविः’ (विद्वान्) ‘वरेण्यः’ (श्रेष्ठः) ‘सविता’,

‘विद्या रूपाणि’ (समस्तानि जगद्रूपाणि) ‘प्रतिमुञ्चते’ (स्वस्मिन् स्वीकरोति) प्रकार्यतोत्यर्थः । ‘द्विपदे चतुष्पदे’ (मनुष्याणां पशूनाञ्च) ‘भद्रं’ (स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं अर्थः) ‘प्रासावोत्’ (सम्पादितवान्); ‘नाकं’ (स्वर्गं) विशेषेण ‘अख्यत्’ (प्रकाशितवान्); ‘उषसः’ ‘प्रयाणम्’ ‘अनु’ (उषःकालेऽतोते) सति ‘विराजति’ (विशेषेण प्रकाशते) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं त्रिक्यपात्रप्रतिभोक्तं विधत्ते,—“सावित्रिया प्रतिमुञ्चते प्रसूत्यै” (५।१।१०अ०) इति । ‘सविता वरेण्यः’ इति मन्त्रलिङ्गादियं सावित्री सम्यक्प्रेरणाय सम्यस्यते ।

कल्पः, ‘नक्तोषामेति कृष्याजिनमुत्तरम्’ इति, प्रतिमुञ्चते इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते त्रिशुमेकं समीची । द्यावा चामा रूक्काः अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः(११)” इति । नक्तञ्च उषाञ्च ‘नक्तोषासा’ (रात्रिदिवसावित्यर्थः), ‘समनसा’ (परस्परमेकमतिद्युक्ते) ‘विरूपे’ (रात्रिः कृष्या, दिवसस्तु शुक्लरूपः,—इत्येवं विलक्षणरूपे) ‘समीची’ (समीच्यो अनुकूले सत्यौ), ‘एकं’ ‘त्रिशुम्’ ‘अग्निं’ ‘धापयेते’ (यजमानकर्तृकमग्निधारणं सम्पादयतः) । ‘द्यावा’ (द्युलोके), ‘चामा’ (क्षितौ भूलोके), ‘अन्तः’ (तदुभयमध्यवर्त्तिनि अन्तरिक्षे) ‘विभाति’ अयं ‘रूक्काः’ अग्निः (विशेषेण प्रकाशते) । दीव्यस्मि विश्वरन्तीति ‘देवाः’ प्राणाः, ते च ‘द्रविणोदाः’ (यामदारेण द्रविणं धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति, तादृशाः) यजमानस्य प्राणाः ‘अग्निम्’ एतं ‘धारयन्’ (धृतवन्तः) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं कृष्णाजिनप्रतिमोकं विधत्ते,—“मन्त्रोषामेत्यु-
त्तरयाहोराचाभ्यामेवैनमुद्यच्छते” (५।१।१० अ०) इति । पूर्वी
सावित्रीमृचमपेक्ष्य इत्यमुत्तरा । तथा कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते
इति शेषः । तथा सति तन्मन्त्रप्रतिपादिताभ्याम् ‘अहोराचाभ्यामे-
वैनम् ऊर्द्धं धृतवान् भवति ।

तस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे देवब्रह्मेण प्राणा विवक्षिता इति
दर्शयति,—“देवा अग्निं धारयन् ब्रुविषोदा इत्याह प्राणा वै
देवा ब्रुविषोदा अहोराचाभ्यामेवैनमुद्यत्य प्राणैर्दाधार” (५।१।
१० अ०) इति । उद्यमनमाचमहोराचयोः कृत्यं; धारयन्तु
प्राणानामित्यर्थः ।

इक्ष्वा-त्रिक्यपात्र-कृष्णाजिनानां चः प्रतिमोकः, तस्य काशे
उपवेष्टनं विधत्ते,—“आसीनः प्रतिमुञ्चते तस्मादाशीनाः
प्रजाः प्रजायन्ते” (५।१।१० अ०) इति । ‘तस्मात्’ ‘आसीनः’
प्रतिमोकात् लोकेऽपि ‘प्रजाः’ ‘आशीनाः’ एवात्पद्यन्ते,
बद्धत्यिताः ।

कृष्णाजिनस्य त्रिक्यात् बहिर्देववर्तिलं विधत्ते,—“कृष्णा-
जिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं
ब्रह्मणा सोभयतः परिगृह्णाति” (५।१।१० अ०) इति । त्रिक्यस्य
एकतो इक्ष्वाम्, अन्यतः कृष्णाजिनम् इति, तेजोरूपेण इक्ष्वाण,
वेदरूपेण कृष्णाजिनेन ‘च’ ‘उभयतः’ त्रिक्यं परिगृहीतं भवति ।
कृष्णाजिनस्य ब्रह्मरूपत्वं दोषाप्रकरणे समाप्नातम्, ‘ब्रह्मणो वा
एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनम्’ इति ।

त्रिक्रयस्योद्यमगहेतुरज्यसङ्घां विधत्ते,—“षडुद्यामश्च त्रिक्रयं
भवति षड्वा षटव षटुभिरेवैगमुद्यच्छते” (५।१।१०।अ०) इति ।

पञ्चान्नरं विधत्ते,—“षड्वादशोद्यामश्च संवत्सरेष्वेव” (५।१।
१०।अ०) इति । ‘षादश मासाः संवत्सरः’ इत्युक्तत्वात् ‘संवत्सरेष्वेव
एगमुद्यच्छते ।

त्रिक्रयस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते,—“नैःश्वं भवत्यूर्ध्वं मुञ्चा ऊर्ध्वं-
वैनश्च समर्द्धयति” (५।१।१०।अ०) इति ।

कल्पः, ‘सुपर्णोऽसि गदत्मानित्युख्यमवेक्ष्य’ इति । पाठस्तु,—
“सुपर्णोऽसि गदत्मान् चिदृत्ते त्रिरो गायत्रं चतुः सोम
आत्मा साम ते तनूर्वामदेव्यं वृद्धयान्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं
हृन्दाश्चङ्गानि धिष्णियाः शफा यजूश्चि नाम^(१०)” इति ।
हे अग्ने, त्वं ‘सुपर्णः’ पक्षिरूपः ‘असि’, पक्ष्याकारेण चेष्यमाणात्वात्;
अत एवावाचयते, ‘अथसां वा एष प्रतिमया चोयते यदग्निः’ इति ।
तत्र दृष्टान्तः,—‘गदत्मान्’ यथा पक्षिराजस्तदत् । पक्ष्याकार-
स्यावयवाः सम्पद्यन्ते*—‘चिदृत्ते त्रिरः’ (बहिष्पवमानसोचे योऽस्यं
चिदृत्सोमः, स एव सोमः त्रिरस्नानीयः); प्रजापतिमुखजम्यत्वेन
सङ्गत्वात् । यद्वाच्यत्वात् ‘साम’, तत् त्वदीयं ‘चतुः’, यः पञ्च-
दशारिषोमः, स एव जीवात्मा । ‘षड्वादशोद्यामश्च’ ‘साम’, सा
‘तनूः’ (त्रिरोद्यमिस्त्रिररोरस्नानीयः) । ये वृद्धयान्तराख्ये सामनो
‘ते’ तव पञ्चस्नानीये । यद् यज्ञायज्ञियात्वं साम, तत् तव

* सम्पद्यते इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

पुष्कस्त्वानीयम् । यानि गायत्र्यादीनि ऋन्दांसि, तानि हृदयाद्य-
ङ्गस्त्वानीयानि । ये सौमिकवेद्यां होत्रियादि—‘धिष्ण्याः’,
‘ते’ तव ब्रह्मस्त्वानीयाः । यानि ‘यजूषि’, तानि तव नाम-
स्त्वानीयानि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यवेचते रूप-
मेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे” (५।१।१०।अ०) इति । ‘अवेचते’
उख्यमिति शेषः । मन्त्रस्वरूपेणैवार्थप्रतीतेर्नात्र पृथग्व्याख्यातव्य-
मस्ति ।

कल्पः, ‘सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादयोत्याय’ इति । पाठस्तु,—
“सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ सुवः पत(१५)” इति । हे अग्ने,
त्वं ‘गरुत्मान्’ (गरुड इव पक्षिरूपः) ‘असि’ । अत आकाशं
प्रति ‘गच्छ’; ततोऽपि ‘सुवः पत’ (स्वर्गलोकं प्राप्नुहि) ।

मन्त्रस्य स्वर्गप्राप्तिपरत्वं दर्शयति,—“दिवं गच्छ सुवः पते-
त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति” (५।१।१०।अ०) इति ।
‘एनं’ यजमानमात्मानम् ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः,—

यदग्ने,—पञ्चभिः काष्ठं वज्रावौदम्बरं क्षिपेत् ।
दंष्ट्राऽश्वत्थोमादधाति, ये, च वैकरुतो तथा ॥
यो अस्मभ्यं, ब्रह्मोकाष्ठं, संश्रित-द्वयवाचनम् ।
दृष्ट्वा, रुक्मं निजे कण्ठे बद्ध्वा, विभ्रमेति मन्त्रतः ॥
साग्न्युच्चारित्रिक्यपात्रं तु स्वाम्यत्र प्रतिमुञ्चते ।

नक्तो, ऽजिनं चोपरिष्ठात्, सुपर्णोऽग्निमेवेत्ते ।

सुपर्णः साग्निहृत्तिष्ठेन्मन्वाः पञ्चदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इद्
देवेषु गच्छति^(१) । सोम यास्ते मयो-भुव जतयः सन्ति
दाशुषे । ताभिर्नोऽविताभव^(२) । अग्निर्मूर्धा भुवः^(३-४) ।
त्वक्कः सोम या ते धामानि^(५-६) । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्^(७) ।
अचिन्ती यच्चह्रमा दैव्ये जने दीर्घिर्दक्षैः प्रभूती पूरुष-
त्वता ॥ १ ॥

देवेषु च सवितुर्मनुषेषु च त्वन्नो अच सुवताद-
नागसः^(८) । चोदयिषी सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनां ।
यज्ञं दधे सरस्वती^(९) । पावीरवी कन्या चिचायुः
सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् । आभिरष्टिद्रश् शरुणश्
सजोषा दुराधर्षं यणते शर्म यश्सत्^(१०) । पूषा गा
अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजश् सनोतु
नः^(११) । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ॥ २ ॥

विषु॑रूपे अ॒ह॒नी द्यौरि॑वासि । विश्वा हि मा॒या
अ॒व॒सि स्व॒धावो भ॒द्रा ते॑ पूषन्नि॒ह रा॒तिर॑स्तु^(११) ।
तेऽव॑र्द्धन्त स्वत॑वसे महि॒त्वनाऽऽनाकं॑ त॒स्युरु॒रु च॑क्रिरे
सदः॑ । विष्णु॑र्य॒ज्ञाव॒दृष॑खं म॒द॒च्युतं॑ वयो न सी॒दन्नधि॑
वर्हिषि॑ प्रि॒ये^(१२) । प्र॒चि॒त्रम॑र्कं य॒णते॑ तुराय॒ मारु॑ताय॒
स्वत॑वसे भर॒ध्वं । ये सहा॑ऽसि सह॒सा सह॑न्ते ॥ ३ ॥

रेज॑ते अग्ने । पृथि॒वी म॒खेभ्यः^(१४) । विश्वे॑ दे॒वा विश्वे॑
दे॒वाः^(१५-१६) । द्यावा॑ नः पृथि॒वी इ॒मः सि॒धम॑द्य
दिवि॒स्पृशं॑ । य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ यच्छ॒तां^(१७) । प्र॒पूर्व॑जे पि॒तरा॑
नव्य॑सीभिर्गी॒र्भिः द्यु॑ण॒ध्वः सद॑ने ऋ॒तस्य॑ । आ नो॑
द्यावा॑पृथि॒वी दैव्ये॑न॒ जने॑न यातं महि॒ वां वरू॑थं^(१८) ।
अग्नि॑ः स्तोमे॑न बोधय॒ समि॑धानो अ॒मर्त्ये॑ । ह॒व्या
दे॒वेषु॑ नो दधत्^(१९) । स ह॒व्य॒वाङ्मर्त्ये॑ उ॒शिग्दू॒त-
द्यनो॑हितः । अग्नि॑र्धिया स॒मृष॑वति^(२०) । शन्नो॑ भवन्तु
वाजे॑-वाजे^(२१-२२) ॥ ४ ॥

पूरु॑षत्वता । यज॑तं ते अ॒न्यत् । सह॑न्ते । चनो॑-
हितः । अष्टौ च ॥ ११ ॥

युञ्जानः॑ । इ॒माय॑भृणन् । दे॒वस्य॑ सं ते । वि पा॑जसा ।
वस॑वस्त्वा । समा॑स्त्वा । ऊ॒र्द्धा अस्य॑ । आ॒कृतिं॑ । यद॑ग्ने
यानि॑ । अग्ने॒ यं य॑ज्ञम् । एका॑दश ॥ ११ ॥ * ॥ • ॥

युञ्जानः । वर्मं च स्थ । आदित्यास्त्वा । भारती ।
स्वाः अहः । षट्चत्वारिंशत् ॥ ६४ ॥

युञ्जानः । वाजे वाजे ॥

॥०॥ हरिः श्रौम् ॥०॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे प्रथम-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ * ॥ समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥ * ॥

दशमेऽनुवाके वज्रिधारणमुक्तम् । अथैकादशे चातुर्मास्यगते
वैश्वदेवाख्ये प्रथमपर्वणि विहितानां हविषां याज्यानुवाक्या
उच्यन्ते । तत्र प्रथमस्याज्यभागस्य सोदकप्राप्तामपवदितुमन्यां
पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्ने चं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।
स देवेषु गच्छति(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अध्वरं’ (हिंसारहितं),
‘चं’ ‘यज्ञं’ ‘विश्वतः’ ‘परिभूरसि’ (सर्वतः प्राप्तवानसि) । ‘स
इत्’ (स एव) यज्ञः ‘देवेषु’ ‘गच्छति’ ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“सोम यास्ते
मयो-भुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव(१)” इति ।
हे ‘सोम’, ‘दाशुषे’ (हविर्दत्तवते) यजमानाय ‘मयो-भुवः’
(सुखं भावयितुः) ‘ते’ (तव) ‘या’ ‘ऊतयः’ (रक्षणप्रकाराः)
‘सन्ति’, ‘ताभिः’ (ऊतभिः) ‘नः’ (अस्माकं) ‘अविता’ (रचकः)
‘भव’ ।

अथ 'अग्निममष्टाकपालं निर्वपति' इत्यस्मिन् हविषि याज्या-
पुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“अग्निर्मूर्द्धा, भुवः(१७)” इति ।
'अग्निर्मूर्द्धा' इति पुरोनुवाक्या, 'भुवो यज्ञस्य' इति याज्या ।
एतद्योभयमैष्टिके होचकाण्डे समाख्यातम्, तच्च अस्माभिर्हदा इत्य,
“चक्षुषी वा एतद्यज्ञस्य” (१का०।१प्र०।२अ०) इत्यस्मिन्ननुवाके
व्याख्यातम् ।

अथ 'सोम्यं चक्षुम्' इत्यस्मिन् हविषि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति,—“त्वन्नः सोम, या ते धामानि(१८)” इति । 'त्वन्नः सोम
विश्वतः' इति पुरोनुवाक्या, 'या ते धामानि' इति याज्या;
एतद्योभयं “स पञ्चवज्रि काव्या” इत्यनुवाके (१का०।१प्र०।
१४अ०) व्याख्यातम् ।

अथ 'सवित्रं द्वादशकपालम्' इत्येतस्य हविषः पुरोनुवाक्या-
माह,—“तस्त्वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः
प्रचोदयात्(१९)” इति । 'यः' सविता अस्माकं बुद्धोः प्रेरयति,
'तस्त्वितुः' 'देवस्य' वरणीयं 'भर्गः' (तेजो) ध्यायेत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अचित्ती यच्चहमा दैव्ये जने दोनै-
र्दक्षैः प्रभृती पुरुषत्वता । देवेषु च सवितर्मानुषेषु च तन्नो अत्र
सुवतादनागमः(२०)” इति । पुरुषस्य भावः पुरुषत्वं, पुरुषत्वमेव
'पुरुषत्वता', या 'च' 'प्रभृती' (अतिबहुला), देहेन्द्रियादिष्वङ्गातेषु
पुरुषोऽहमस्मीत्यादितादात्म्याभिमानभ्रान्तिरत्यन्तं दृढेत्यर्थः ।
तथा सति, हे 'अचित्ती', कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोरज्ञानेन 'दोनैर्दक्षैः'
(विषवस्यप्यटतया दोनत्वं प्राप्तेः, सस्वत्यापारकुञ्जसैरिन्द्रियैः)

‘द्वेष्ये जने’ (देवतासम्बन्धिनि शरीरे) ‘यत् चक्षुम्’ (यत् पापं वचं कृतवन्तः), हे ‘सवितः’, ‘त्वं’ ‘देवेषु’ मनुष्येषु ‘च’ ‘अच’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘नः’ (अस्मान्) ‘अनागमः’ (पापरहिताः) यथा भवामः, तथा ‘सुवतात्’ (प्रेरय) ।

अथ ‘सरस्वतं चक्षुम्’ इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“चोदयन्ती स्रुतानां चेतन्ती सुमतोनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती^(६)” इति । ‘स्रुतानां’ (प्रियवाक्यानां) ‘चोदयन्ती’ (प्रेरयन्ती) ‘सुमतोनां’ (शोभनबुद्धीनाम्) अस्माकं कृत्यं ‘चेतन्ती’ (जानन्ती) ‘सरस्वती’ ‘यज्ञम्’ इमं ‘दधे’ (धारितवती) ।

तत्रैव याव्यामाह,—“पावीरवो कन्या चिचायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् । ग्राभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षे गृणते शर्म यंसत्^(१०)” इति । ‘सरस्वती’ ‘धियं धात्’ (अस्मदीये कर्मणि सावधानां बुद्धिं धारयतु) । कीदृशी?—‘पा-वीर-वी’ (पाद्वन् वीरांश्च वयति जनयतीति ‘पा-वीरवी’), ‘कन्या’ (कमनीया), ‘चिचायुः’ (विचित्रं जीवनं यस्याः सा), ‘वीरपत्नी’ (वीराणां पत्न्ययित्री), ‘ग्राभिः’ (कुन्दोभिः) युक्ता, ‘सरस्वती’ ‘सजोषाः’ (यजमानेन समागप्रीतिः) सती ‘गृणते’ (स्तुवते) यजमानाय ‘शर्म यंसत्’ (सुखं प्रयच्छतु) । कीदृशं ‘शर्म’?—‘अच्छिद्रम्’ (अत्रिच्छिद्रं), ‘शरणं’ (रक्षकं), ‘दुराधर्षे’ (अन्यैर्धर्षयितुमशक्यम्) ।

अथ ‘पौषां चक्षुम्’ इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“पूष गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वन्तः । पूषा वाजं सनोतु नः^(११)” इति । अयं ‘पूषा’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘गा अन्वेतु’ (रक्षणाय पृष्ठतो गच्छतु) ।

किञ्च, अयं 'पूषा' सर्वतोऽश्वान् 'रक्षतु' । 'पूषा' 'नः' (अस्मभ्यं) 'वाजम्' (अन्नं) 'स्रनोतु' (सम्पादयतु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“शुक्रं ते अन्यत् यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु^(११)” इति । हे 'पूषन्', 'ते' (तव) 'शुक्रं' (शुद्धस्वरूपम्) 'अन्यत्' (अनेकप्रकारं), उदयकाले रक्तवर्णं रूपं 'अन्यत्', मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपम् 'अन्यत्',—इत्येवमनेकप्रकार-त्वम् । 'ते' (तव) 'यजतं' (पूजनमपि) 'अन्यत्',—प्रातःकाले “मिचस्य चर्षषीधृतः” इत्यादिभिर्मन्त्रैः पूज्यसे, मध्याह्ने तु “आ सत्येन” इत्यादिभिः । तथा, त्वया निष्पादिते 'अहनी' अपि 'विषुरूपे' (नानारूपे) । अहःशब्दश्चित्रिन्यायेन रात्रिमध्युपलक्षयति । अहः प्रकाशोपेतं, रात्रिस्तमोयुक्तोति नानारूपत्वं । एवं विचित्र-कार्ययुक्तोऽपि त्वं 'द्यौरिवासि,—आकाशं यथा एकरूपं, तद्वत् त्वमपि पञ्चपातराहित्यादेकरूपोऽसि । (मीयन्ते पदार्था द्याभि-सिक्तवृत्तिभिस्ताः सिक्तवृत्तयो 'मायाः' । कव्यदानवाचिना च स्वधाशब्देन ह्यत्तन्मध्यममुपलक्ष्यते । हे 'स्वधावः' (अन्नवत्), 'विश्वा हि' 'मायाः' सर्वा अप्यन्यदीयसिक्तवृत्तोः 'अवसि' (रक्षसि) । हे 'पूषन्' 'इह' (कर्मणि) 'ते' (तव) 'रातिः' 'भद्रा' 'अस्तु' (फलप्रदानं समीचीनं भवतु) ।

अथ 'माहृतं सप्तकपालम्' इत्यस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“ते-
ऽवर्द्धन्त स्वतवसो महित्वना आ नाकं तस्युत्सु चक्रिरे सदः ।
विष्णुर्थत् इ आत्रहृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि

प्रिये^(११)” इति । ‘तवः’ बलं, ‘खं’ (स्वाधीनं) तवो येषां, ते ‘खतवसः’, तादृशाः ‘ते’ (महतः) ‘महिलगा’ (महत्त्वेन) स्फुटोपेन ‘अवर्द्धन्तः’; ‘ते’ (महतः) ‘नाकं’ (स्वर्गं) ‘आ-‘तस्युः’ (प्राप्तवन्तः); ‘उद्’ ‘सदः’ ‘चक्रिरे’ (स्वर्गं यजमानाद्य स्वागं हतवन्तः) । ‘वृषणं’ (कामानां वर्षकं), ‘मदच्युतम्’ (हर्षचारकम्) अत्यन्तहर्षकारणमित्यर्थः, तादृशं यद् बर्हिः (महत्सम्बन्धि कर्म) ‘विष्णुः’ ‘ह’ (विष्णुरेव) ‘यत्’ ‘आवत्’ (पाक्षितवान्), तस्मिन् ‘प्रिये’ ‘बर्हिषि’ महतोऽधिष्ठाय ‘वयो न’ (वय इव) ‘सीदन्’, यथा पश्चिषः सायंकाले वृत्ते सीदन्ति, तद्वत् अवतिष्ठन्तीति ।

तत्रैव व्याख्यामाह,—“प्र चिचमर्के मृषते तुराय माहताय खतवसे भरध्वं । ये सहस्रासि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः^(१२)” इति । हे अतिग्यजमानाः, ‘चिचमर्के’ (विविध-मर्षनं) ‘माहताय’ (महत्समूहाय) ‘प्र-‘भरध्वं’ (प्रकर्षेण सम्पादयत) । कोदृशाश्च ‘माहताय?’, ‘मृषते’ (हविर्दानाय मृषते), ‘तुराय’ (श्रीघ्नगामिने), ‘खतवसे’ (स्वाधीनबलाय) । ‘ये’ भवन्तः, अतिग्यजमानाः, ‘सहसा’ (महतां बलेन) ‘सहसि’ (वैरिबलाग्नि) ‘सहन्ते’ (अभिभवन्ति) इति पूर्वव्याख्यः । हे ‘अग्ने’, त्वमेव तत्पश्चेत्यध्याहारः । किन्तु इष्टव्यमिति?—तदुच्यते, इयं ‘पृथिवी’ ‘मखेभ्यः’ (माहतायज्ञेभ्यः) ‘रेजते’ (कम्पते),—कथं नामैतदीया यज्ञा निर्विघ्नेन समाप्यन्ते?—इति प्रथमं करोति,— तदिदमिति ।

अथ ‘वैश्वदेवीमामिचाम्’ इत्यस्मिन् हविषि व्याख्यापुरोगु-

वाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“विश्वे देवा विश्वे देवा (१५.११)” इति ।
 ‘विश्वे देवा अतादृधः’ इति पुरोगुवाक्या ; ‘विश्वे देवाः प्रष्टुत’
 इति चाध्या । एतच्चोभयं “नवो नवो भवति” (२का०।४ प्र०।
 १४ अ०) इत्येतस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

‘द्यावापृथिव्यमेककपालम्’ इत्यस्य पुरोगुवाक्यामाह,—“द्यावा
 नः पृथिवी इमं सिधमथ दिविस्पृशं । यज्ञं देवेषु यच्छताम् (१०)”
 इति । ‘द्यावा’ ‘पृथिवी’ (सुदेवता, पृथिवीदेवता) चेति उभे ‘अथ’
 (अस्मिन् दिने) ‘नः’ (अस्मादीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘देवेषु’
 समर्पयेतां । कीदृशं यज्ञं ?— ‘सिधं’ (फलस्य साधकं), ‘दिवि-
 स्पृशं’ (‘अग्नौ प्रास्ताऋतिः (?) सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इतिन्यायेन
 स्वर्गस्पर्शयुक्तम्) ।

तत्रैव याच्यामाह,—“प्र पूर्वजे पितरा नव्यसोभिर्गीभिः
 कृणुध्वं सदने अतस्य । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं
 महि वां वरुथम् (१८)” इति । ‘पूर्वजे’ (प्रथमोत्पन्ने) द्यावापृथिव्यौ,
 ‘पितरा’ (मातापितृसमाने) ‘द्याः पिता पृथिवी माता’ इति
 अत्यन्तरात् । हे अस्मिन्मयजमानाः, ‘अतस्य’ ‘सदने’ (यज्ञस्य स्थाने)
 ‘नव्यसोभिः’ (अतिज्ञयेन नूतनाभिः) ‘गीभिः’ (मन्त्ररूपाभि-
 र्वाग्भिः) ‘कृणुध्वं’ (द्यावापृथिव्योः स्तुतिं कुरुध्वं) । हे द्यावा-
 पृथिव्यौ ‘दैव्येन जनेन’ (देवसम्बन्धिना पुरुषसमूहेन) सह ‘नः’
 (अस्मान्) प्रति ‘आ’-‘यातं’ । ‘वां’ (युवयोः) सम्बन्धि ‘वरुथं’
 (यज्ञदृष्टं) ‘महि’ (पूज्यम्) ।

अथ तत्रैव खिष्टकृतः पुरोगुवाक्यामाह,—“अग्निं सोमेन

बोधय समिधानो अमर्त्यं । हव्या देवेषु नो दधत्^(१९)” इति । हे यजमान, त्वं ‘समिधानः’ ‘अग्निं’ दपोयन् ‘अमर्त्यं’ (मरणरहितं) ‘अग्निं’ खिष्टकद्रूपं ‘सोमेन’ (सोत्रेण) तोषयित्वा अनेन प्रकारेण ‘बोधय’ । केन प्रकारेण ? इति—तदुच्यते, ‘नः’ (अस्मदीयानि) ‘हव्या’ (हवींषि) ‘देवेषु’ ‘दधत्’ (स्थापयेति) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“स हव्यवाङ्मर्त्यं उग्निमदृतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समृण्वति^(२०)” इति । खिष्टकद्रूपः ‘अग्निः’ ‘धिया’ (करुणायुक्तेन चेतसा) ‘समृण्वति’ (सम्यगिह प्राप्नोति) । कीदृशः ‘अग्निः’ ?—(हव्यं वहतीति) ‘हव्यवाट्’, ‘अमर्त्यः’ (मरणरहितः), ‘उग्निक्’ (अनुग्रहपूर्वमस्मान् कामयमानः), ‘दृतः’ (देवानामाज्ञाकारी) ‘चनोहितः’ (चनसा मनुष्याणां यजमानानां ‘हितः’ अभोष्टकारी) ।

अथ ‘वाजिनो यजति’ इति विहिते कर्मणि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“शन्नो भवन्तु वाजे-वाजे^(२१-२२)” इति । ‘शन्नो भवन्तु वाजिनः’ इति पुरोनुवाक्या ; ‘वाजे-वाजे वाजिनः’ इति याज्या । एतच्चोभयं “देवस्याहः मवितुः प्रसवे” (१का०।७प्र०।८अ०) इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अथ याज्या वैश्वदेवे चातुर्मास्त्राद्यपर्वणि ।

अग्ने, सोमानुवाकस्तु अग्नीषोमाज्यभागयोः ॥

अग्ने* भुवस्तथाग्नेये तन्नो, या ते, च सौम्यके ।
 तस्मेति युग्मः सावित्रे ; चोद्, सारस्तते तथा ॥
 पूषा, पौष्णे ; मारुते ते, विश्वे द्वे वैश्वदेविके ।
 द्यावा, द्यावापृथिव्ये स्यादग्निं, खिष्टकृतो यजिः ॥
 शं, वाजे, वाजिनो मन्त्रा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

वेदाद्यस्य प्रकाशनं तन्नो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयादिद्यातोर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 मंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥ ० ॥

* अग्निर्भुव इति पाठो भवितुं युक्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं छन्द आरोह
पृथिवीमनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो^(१) विष्णोः
क्रमोऽस्यभिश्स्तिहा चैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्ष-
मनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो^(२) विष्णोः क्रमो
ऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु-
विक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो^(३) विष्णोः ॥ १ ॥

क्रमोऽसि शचूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह
द्विष्मोऽनुविक्रमस्व निर्भक्तः स यं द्विष्मो^(४) । अक्रन्द-
ग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहदीरुघः समञ्जन ।
सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अस्थदा रोदसी भानुना
भात्यन्तः^(५) । अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि न आवर्त्तिस्वायुषा
वर्षसा सन्या मेधया प्रजया धनेन^(६) । अग्ने ॥ २ ॥

अङ्गिरः शतं ते सम्वाहृतः सहस्रं त उपाहृतः ।
 तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाह्वधि पुनर्नो
 रयिमाह्वधि^(१०) । पुनरूर्जा निर्वर्त्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा ।
 पुनर्नः पाहि विश्वतः^(११) । सह रय्या निर्वर्त्तस्वाम्ने
 पिन्वस्व धारया । विश्वप्त्रिया विश्वतस्परि^(१२) । उदुत्तमं
 वरुण पाशमस्मदवाधमं ॥ ३ ॥

वि मध्यमः अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवा-
 नागसो अदितये स्याम^(१३) । आ त्वा हार्षमन्तरभू-
 र्भुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशत्त्वा सर्वा वाञ्छन्वस्मिन्
 राष्ट्रमधिअय^(१४) । अग्ने बृहद्गुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्ज-
 ग्मिवान् तमसो ज्योतिषाऽऽगात् । अग्निर्भानुना रुशता
 स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः^(१५) । सोद् त्वं मातु-
 रस्याः ॥ ४ ॥

उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुर्नामि विद्वान् । मैनामर्चिषा
 मा तपसाभिश्चुचेऽन्तरस्याः शक्रज्योतिर्विभाहि^(१६) ।
 अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायै सद्ने स्वे । तस्यास्त्वं
 हरसा तपं जातवेदः शिवो भव^(१७) शिवो भूत्वा मघ्न-
 मग्नेऽथो सोद् शिवस्त्वं । शिवाः हृत्वा दिशः सर्वाः
 स्वां येनिमिहाऽऽसदः^(१८) । हंसः शुचिषद्, वसुर-
 न्तरिक्षसञ्ज्ञाता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत । नृषद्हर-

सह॑त॒सद्ब्यो॑म॒सद्जा॒ गो॒जा कृ॑त॒जा अ॒द्रि॒जा कृ॑तं
बृ॒हत्^(१९) ॥ ५ ॥

दिव॑मनु॒विक्र॑मस्व॒ निभ॑क्तः स यं दि॒ष्यो वि॒ष्णोः ।
ध॒नेन॑ । अ॒ग्ने॑ । अ॒ध॒मम् । अ॒स्याः । शु॒चि॒षत् । षोड॑श
च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

आद्यप्रपाठके ह्युत्थो षोऽग्निः षोऽयं प्रपञ्चितः ।

प्रपाठके द्वितीये तु स्याद्देवयजनग्रहः ॥

चयनार्थस्तत्र चानुवाका एकादशेरिताः ।

आमन्थां स्थापनं वात्सप्रसूक्तेन ह्युपस्थितिः ॥

उखाग्नेर्नयनं*, गार्हपत्याग्निचयनं, भुवः ।

कर्षणं, चौषधावापः, लोष्ठच्छेपादिकं तथा ॥

रुक्मादेरुपधानं, स्व-यमादृष्टादिकस्य च ।

निधानं पशुशोषाणां, याज्या अर्था उदीरिताः ॥

तत्र प्रथमानुवाके आमन्थाम् उखाग्निस्थापनं प्रतिपाद्यते ।

* उखाग्नेश्चयनमिति कश्चित् पाठः साधुरिव प्रतिभाति ।

कल्पः, 'उपरि नाभेर्धारयमाणो विष्णोः क्रमोऽभ्योति चतुरो विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामति' इति । पाठस्तु,—“विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रं हृन्द आरोह पृथिवीमनुविक्रमस्य निर्भक्तः स यं द्विभो^(१) विष्णोः क्रमोऽस्यभिग्रस्तिहा चैष्टुभं हृन्द आरोहान्तरिक्षमनुविक्रमस्य निर्भक्तः स यं द्विभो^(१) विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं हृन्द आरोह दिवमनुविक्रमस्य निर्भक्तः स यं द्विभो^(१) विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽनुष्टुभं हृन्द आरोह द्विभोऽनुविक्रमस्य निर्भक्तः स यं द्विभः^(४)” इति । यज्ञप्रयोगं कृत्वा व्याप्नोतीति 'विष्णुः' यजमानः; यदा विष्णुना (परमेश्वरेण) अभेदोपचारं कृत्वा स विष्णुरित्युच्यते । हे प्रथमपादविन्यास, त्वं 'विष्णोः' 'अभिमातिहा' (पापघातो) 'क्रमोऽसि', 'पाप्मा वा अभिमातिः' इति अत्यन्तरम् । तादृशत्वं 'गायत्रं हृन्द' 'आरोह' (अनुयाहकत्वेन स्त्रीकुह) । ततः 'पृथिवीमनुविक्रमस्य' (भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विभ्रेषेण व्याप्नुहि) । 'यम्' (अभिमातिं), वयं 'द्विभः', सोऽयं 'निर्भक्तः' (अस्मात् प्रदेशान्निःसारितः) । एवमुच्चरेष्वपि योज्यम् ।

'अभिग्रस्तिहा' मिथ्यापवादघातो । अरातिरवशंदातव्यस्य दानाभावः, तम् आत्मन इच्छतीति 'अरातीयन्', तस्य 'हन्ता' विनाशकः । प्रहारेण हन्तृत्वं शत्रुत्वं तदिच्छतीति 'शत्रूयन्', तस्य 'हन्ता' विनाशकः । अत्र सर्वत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन

भावजेत् । गाथञ्चादिच्छन्दोभिमाग्नीदेवताः* तेषां प्रकमाणा-
मनयाहिकाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यान् विष्णुक्रमान् विधत्ते,—“विष्णुमुखा वै
देवाच्छन्दोभिरिमासोऽकाननपजय्यमभ्यजयन् यद्विष्णुक्रमान् क्रमते
विष्णुरेव भूत्वा यजमानच्छन्दोभिरिमासोऽकाननपजय्यमभि-
जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गाथत्री वै वृधिवी चैष्टु-
भम् अन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीर्दिग्ब्रह्मच्छन्दोभिरेवेमासोऽकान्
यथापूर्वमभिजयति” (५।१।२अ०) इति । ‘देवाः’ पूर्वं खेषु
विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिमानिदेवैः संहिताः ‘अपपजय्यम्’
(अन्यैर्जेतुं यथा न ब्रक्यन्ते तथा) ‘इमान्’ ‘लोकान्’
‘अभ्यजयन्’, अतो ‘यजमानः’ अपि विष्णुक्रमैस्तथा ‘जयति’ ।
गाथञ्चादिच्छन्दोदेवानां पृथिव्यादिसोकस्वामित्वेन तैः सह
लोकानां जेतुं ब्रक्यतथा, मन्त्रेषु ‘गाथचं छन्द आरोह’ इत्यादि
पठितमित्यभिप्रायः ।

कल्पः, ‘अक्रन्ददग्निरित्येताम् अनूदुष्य’† इति । पाठस्त,—
“अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः सामा रेरिहदोदधः समञ्चन् । सद्यो
जज्ञानो वि होमिद्वो अख्यदा रोदधी भानुना भात्यन्तः(५)”
इति । अत्रम् ‘अग्निः’ ‘अक्रन्दत्’ (अस्यहरिष्टनिवारणार्थं गर्जतु) ।
किमिव?—‘स्तनयन्निव’ ‘द्यौः’ (यथा शुलोकस्यो मेघः सस-
शोषभीतिं निवारयति तदत्) । किं कुर्वन्?—‘साम’ (हाहकम्,

* गाथयादिच्छन्दोभिमानि-देवता इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अनूदुष्य किं वा अनूष्य इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अस्मिन्निदं) 'रेरिहत्' (लेखिहानः) । 'वीरधः' 'समञ्चन्'
 (पुष्पफलसमृद्धसुखतावदस्मादनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्चयन्) । 'हि'
 (यस्मात्) 'जज्ञानः' (उत्पद्यमानः) 'सद्यः' 'ई' (तदानीमेव)
 'इद्' (दीप्तः) सन् जगत् 'वि'-'अख्यत्' (प्रकाशयति) ।
 'रीदधी' (साध्याष्टसिधोः) 'अन्तः' 'भानुना' (रश्मिणा) इत्यम्
 'आ'-'भाति' (समन्तात् प्रकाशते) ।

एतस्मिन् मन्त्रस्थानुवचनं विधत्ते,—“प्रजापतिरग्निमसृजत सो-
 ऽस्मात्सृष्टः पराङ्गैतमेतयाऽन्वैदक्रन्ददिति तथा वै सोऽग्नेः प्रियं
 धामावाबन्ध यदेनामन्वाहाग्नेरेवेतया प्रियं धामाबन्धे” (५।
 २।१अ०) इति । 'सृष्टः' 'सः' (अग्निः) 'अस्मात्' (प्रजापतेः)
 'पराङ्' (आसृत्तिरहितः) 'ऐत्' (अगच्छत्); 'अक्रन्ददिति'
 इतया ष्टया 'इतम्' (अग्निम्) 'अनु'-गम्य 'सः' (प्रजापतिः)
 'तथा' इव ष्टया 'अग्नेः' 'प्रियं' स्थानं प्राप्तवान् । अत एवास्मा
 अनुवचनम् 'अग्नेः' प्रियस्य स्थानस्य सम्पादनाय भवति ।

कथ्यः, 'अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति षतसृभिः प्रदक्षिण्मावर्त्तते' इति ।
 तत्र प्रथमामाह,—“अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नभि न आवर्त्तस्त्रायुषा वर्षषा
 सन्वा मेधया प्रजया धनेन^(१)” इति । आभिमुख्येन आवर्त्तितुं
 ऋषिसमस्यासीति आवर्त्ति, तादृश हे 'अग्ने', आयुरादिभिः सह 'नः'
 (अस्मान्) 'अभि'-सहस्य 'आवर्त्तस्व' । 'आयुः' अपमृत्युरहित* ।
 'वर्षः' कान्तिर्बलं वा । 'सभिः' धनदानं । 'मेधा' श्रुतार्थ-

* रहितत्वम् इति राहित्यम् इति वा पाठो भवितुं युक्तः ।

धारणशक्तिः । 'प्रजा' पुत्रादिः । 'धनं' सुवर्णं । धनशब्देन सम्पादयितव्यम् उच्यते । 'सनि'-शब्देन सम्पादितस्य बन्धुभ्यः प्रदानशक्तिरुच्यते ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्वावृतः सहस्रं त उपावृतः । तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमाह्वधि पुनर्नो रथिमाह्वधि^(७)” इति । हे 'अङ्गिरः' (अङ्गसौष्टवयुक्त) 'अग्ने', 'ते' (तव) 'आवृतः' 'शतं' 'सन्तु' (आवृतिशक्तयः शतसङ्ख्याकाः भवन्तु) । तथा 'ते' (तव) 'उपावृतः' (उपावृतिशक्तयः सहस्रसङ्ख्याका भवन्तु) । स्वस्यैवावर्त्तनम् आवृत् । समीपवर्त्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणाञ्चावर्त्तनम् उपावृत् । अस्मासु खेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनः आवर्त्तस्व ; त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनः आवर्त्तन्तामित्यर्थः । 'तासां' आवृतिशक्तीनां शतसहस्रसङ्ख्याकानां यः पोषः (समृद्धिः), तस्यापि 'पोषस्य' अन्यः पोषः (अयुतलक्षादिसङ्ख्याकाभिवृद्धिः), तादृशेन 'पोषेण' 'नः' (अस्मदीयं) 'नष्टं' धनं 'पुनः' (भूयः) अपि 'आह्वधि' (आवृत्तं कुरु) । 'पुनः' (भूयः) अपि 'रथिं' (पूर्वसम्पादितं धनं) 'आह्वधि' (सर्वतः सम्पादितं कुरु) ।

अथ तृतीयामाह,—“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः^(८)” इति । हे 'अग्ने', त्वं 'ऊर्जा' (क्षीरादिरसेन सह) 'पुनः' 'निवर्त्तस्व' (अनागच्छ) । 'इषा' (अग्नेन) 'आयुषा' सह 'पुनः' आगच्छ । 'नः' (अस्मान्) 'पुनः'-पुनः कृतात् 'विश्वतः' (सर्वस्मादपराधात्) 'पाहि' ।

अथ चतुर्थोमाह,—“सह रथ्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया ।
विश्वप्सिया विश्वत्स्यरि(९)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘रथ्या’ (धनेन)
‘सह’ ‘निवर्त्तस्व’ । ‘स्या भक्षणे’ इति धातुः, विश्वैः सर्वैः
स्यायते भक्ष्यते, पोयते इति ‘विश्वप्सो’, तादृश्या वृष्टि-‘धारया’
‘विश्वत्स्यरि’ (सर्वेषां दृष्टधान्यस्यतापादपानामुपरि) ‘पिन्वस्व’
(सिद्ध) ।

एतैर्मन्त्रैरावर्त्तनं विधत्ते,—“ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदद्यो
यो विष्णुक्रमान् क्रमते चतस्रभिरावर्त्तते चत्वारि हन्दाऽसि
हन्दाऽसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियामेवास्व तनुवमभि-
पर्यावर्त्तते” (५।१।१ अ०) इति । ‘यः’ (यजमानः) ‘विष्णु-
क्रमान्’ आचरति, ‘एष’ ‘पराङ्’ (आवृत्तिरहितः), ‘प्रदद्यः’
‘ईश्वरः’ (प्रकर्षणं गन्तुं समर्थः) पुनरावृत्तिं न लभत इत्यर्थः ।
अत आवृत्तिलाभाय ‘चतस्रभिः’ (‘अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्’ इत्यादिभिः
चरिभिः) आवृत्तिं कुर्यात् । गायत्री-त्रिष्टुप्-जगत्त्र्यनुष्टुबिति-चतुर्णां
हन्दासाम् अख्यादानादावुपात्तत्वादग्निश्चरोरत्वम् ।

आवृत्तौ प्रादक्षिण्यं विधत्ते,—“दक्षिणा पर्यावर्त्तते स्वमेव
वोर्यमनुपर्यावर्त्तते तस्माद्दक्षिणोर्द्ध्वा आत्मनो वोर्यावत्तरोऽथो
आदित्यस्यैवावृत्तमनुपर्यावर्त्तते” (५।१।१ अ०) इति । ‘दक्षिणा’
प्रादक्षिण्येन, दक्षिणमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम् ।
पुरुषस्य दक्षिणे भागे सामर्थ्यातिशयसङ्गावात् तदेवानुसृत्यावृत्तिः

* अत्र J. पुस्तके ‘दक्षिणा पर्यावर्त्तते’ इत्युत्तरत्र उद्धृतांशोऽपि
विद्यतः ।

ज्ञाता भवति । यस्मात् दक्षिणभागे 'वीर्यं' अन्तेरभिप्रेतं, 'तस्मात्' लोकेऽपि सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते । किञ्च आदित्यो मेरुं प्रदक्षिणीकरोति, तदप्यत्रानुसृतं भवति ।

कल्पः, 'उदुत्तममिति त्रिक्यपात्रमुच्यते' इति । पाठस्तु,— उदुत्तमं वरुण पात्रमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम^(१०) इति । हे 'वरुण', 'उत्तमं' (उत्तमाङ्गे द्विरसि स्थापितं) त्वदीय-पात्रम् 'उत्-कृत्य 'अथाय' (विनाशय) । अधमाङ्गे स्थापितं (पादप्रदेशे स्थापितं) 'पात्रं' 'अव'-कृत्य विनाशय । 'मध्यम'-प्रदेशे स्थापितं पात्रं 'वि'-च्छेद्य । 'अथ' (पात्रत्रयविनाशानन्तरम्) 'आदित्य' (सूर्यसदृश) वरुण, 'वयम्' 'अनागसः' (पापरहिताः) सन्तः 'तव' 'व्रते' (त्वदीये कर्मणि) 'अदितये' (अस्वष्टितत्वाय) 'स्याम' (योग्या भवेम) ।

अनेन मन्त्रेण त्रिक्यपात्रोक्तमभिप्रेत्य मन्त्रगतस्य वरुणपात्रस्य प्रसङ्गं दर्शयति,— "शुनःश्रेपमाजोगर्त्तिं वरुणो गृह्णात् स एतां वारुणीमपश्यत् तथा वै स आत्मानं वरुणपात्रादमुच्चदरुणो वा एतं गृह्णाति य उखां प्रतिमुञ्चत उदुत्तमं वरुणपात्रमस्मदित्याह आत्मानमेवैतया वरुणपात्राम्मुञ्चति" (५।१।१२०) इति । शुनःश्रेपो नाम ऋषिः, स चाजोगर्त्तस्य पुत्रः; तं कदाचित् 'वरुणः' 'गृह्णात्' (गृहीतवान्), वरुणगृहीतत्वञ्च जलोदरव्याधिना अभिव्यज्यते । 'स' च (शुनःश्रेपः) तत्परिहाराय 'उदुत्तमम्'

इत्येतां वारुणीमृचम् 'अपश्यत्' । ततः 'तया' एव ऋचा 'स' शुनःश्रेपः स्वात्मानं 'वरुणपाशात्' मोक्षितवान् । अतोऽत्रापि 'यः' (यजमानः) 'उखां' 'प्रतिमुद्यते' षोऽयं वरुणगृहीतः सन् तत्परिहाराय 'उदुत्तमम्'—इत्यनया शिष्यपाशमुनाद्य तन्मन्त्र-प्रसादेन वरुणपाशात् मुक्ता भवति ।

कल्पः, 'आ त्वा हार्षमित्याहृत्य' इति । पाठस्तु,—“आ त्वा हार्षमन्तरभृभ्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु अस्मिन् राद्रमधिअय(११)” इति । हे अग्ने, त्वाम् 'आ'-‘हार्षं' (आहृतवानस्मि) । त्वञ्च उखाया 'अन्तः' 'अभूः' (अवस्थितोऽसि); 'अविचाचलिः' (अत्यन्तं चलनरहितः), 'भ्रुवस्तिष्ठ' (स्थिरस्तिष्ठ) । 'सर्वा' 'विशः' (प्रजाः) 'वाञ्छन्तु' त्वां । 'अस्मिन्' (यजमाने) 'राद्रम्' इदम् 'अधिअय' (अधिकं स्थापय) ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे वज्रेराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयते इति दर्शयति,—“आ त्वा हार्षमित्याहा ह्येनः हरति” (५।२।१अ०) इति ।

द्वितीयपादे अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा सिध्यतीत्याह,— “भ्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै” (५।२।१अ०) इति ।

तृतीयपादे प्रजासृष्टिं, चतुर्थपादे राज्यस्यैर्यञ्च क्रमेण दर्शयति,—“विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्वित्याह विशैवैनः समर्द्धय-त्यस्मिन् राद्रमधिअयेत्याह राद्रमेवास्मन् भ्रुवमकः” (५।२।१अ०) इति । 'विशा' (प्रजया) 'एनं' (यजमानम्) 'अस्मिन्' (यजमाने) 'अकः' (करोति) ।

चतुर्थपादपाठकाले यजमानविषयं कायं मनसा ध्यानं विधत्ते,—“यं कामयेत् राद्धꣳ स्यादिति तं मनसा ध्यायेत् राद्धमेव भवति” (५।२।१अ०) इति । ‘यं’ (यजमानम्) उद्दिश्य राज्मस्त्विति ‘कामयेत्’, अध्वर्युस्तं चतुर्थपादोच्चारणकाले ‘ध्यायेत्’ ।

कल्पः, ‘उपतिष्ठतेऽये बृहन्नृषसामूर्द्धा अस्यात्’ इति । पाठस्तु,— अये बृहन्नृषसामूर्द्धा अस्यान्निर्जग्मिवान् तमसो ज्योतिषाऽऽगात् । अग्निर्भानुना रश्मता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्धान्यप्राः(११)” इति । अयमग्निः ‘बृहन्*’ ‘उषसाम्’ ‘अये’ (उषसां मुखे) ‘जूर्द्धा’ ‘अस्यात्’ (अग्निष्टेनादौ बोध्यमान उन्तिष्ठति) । ‘ज्योतिषा’ (स्वकीयेन तेजसा) ‘तमसः’ ‘निर्जग्मिवान्’ (निर्गतः सन्) ‘आगात्’ । कीदृशोऽग्निः ?—‘रश्मता’ (तमो हंसता) ‘भानुना’ रश्मिनां ‘स्वङ्गः’ (शोभनशरीरः) । किञ्च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्र एव) ‘विश्वा’ ‘सद्धानि’ (सर्वाणि स्थानानि) ‘आ’-‘अप्राः’ (स्वकीयेन तेजसा सर्वत्र पुरितवान्) ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमार्द्धे भागत्रयं क्रमेण व्याचष्टे,—“अये बृहन्नृषसामूर्द्धा अस्यादित्याहायमेवैवꣳ समानानां करोति निर्जग्मिवान् तमस इत्याह तम एवास्मादपहन्ति ज्योतिषाऽऽगादित्याह ज्योतिरेवास्मिन् दधाति” (५।२।१अ०) इति ।

कल्पः, ‘सोद त्वं मातुरस्या उपस्य इति तस्यां चतसृभि-

* बृहत् इति J. एवं आदर्श-मुक्तके पाठः ।

इत्थं सादयति' इति । औदुम्बर्यासन्धाः* प्रकृतत्वात् सैव 'तस्याम्' इति परामृश्यते । तत्र प्रथमामाह,—“सीद त्वं मातुरस्या उपस्ये विश्वान्द्ये वयुनानि विद्वान् । मैनामर्चिषा मा तपसा-भिःशुशुचोऽन्तरस्थाः शुक्रज्योतिर्विभाहि(१२)” इति । हे 'अग्ने', 'त्वं' माहसमानाया आसन्धाः 'उपस्ये' (उत्सङ्गे) 'सीद' (उपविश) । कीदृशस्त्वं ?—'विश्वानि' 'वयुनानि' (सर्वान् ज्ञानोपायान्) 'विद्वान्' । 'एनां' (आसन्दीम्) 'अर्चिषा' (त्वदीयदीप्त्या) 'मा' 'शुशुचः' (अत्यन्तं मा दीपय), 'तपसा' (सन्तापेन) अपि 'मा' 'अभिःशुशुचः' । अर्चिः कारणं, तपः कार्यं, कारणेनैव तापो भवति, कार्येण तु भूयान्; तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । 'अस्याम्' (उखायाम्) 'अन्तः' 'शुक्रज्योतिः' (निर्मलप्रकाशः सन्) 'विभाहि' (विशेषेण दीप्यस्व) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अन्तरग्ने इत्था त्वमुखायै सदने स्वे । तस्यास्त्वं हरसा तपन् जातवेदः शिवो भव(१३)” इति । हे 'अग्ने', 'उखायै' (तस्या उखाया) 'अन्तः' (मध्ये) 'स्वे' 'सदने' (स्वकीये स्थाने) 'इत्था' (दीप्त्या) युज्यस्व । हे 'जातवेदः', 'त्वं' 'तस्याः' (आसन्धाः) 'शिवो भव' (सुखप्रदो भव) । किं कुर्वन् ?—'हरसा' (तेजसा) 'तपन्' (ज्वलन्) ।

अथ तृतीयामाह,—“शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽथो सीद शिवस्त्वं । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्थां योनिमिहासदः(१५)” इति ।

* औदुम्बरासन्धा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

हे 'अग्ने', 'मह्यं' (मदर्थं) 'शिवः' (शान्तो) 'भृत्वा' 'अथो'
 (अनन्तरं) 'शिवः' 'सीद' (सर्वान् प्रति शान्तः सकृपविश) । 'सर्वाः'
 'दिशः' शान्ताः 'कृत्वा' 'इह' (अस्यामुखायाम्) 'स्वां योनिं'
 (स्वकीयं स्थानम्) 'आसदः' (आगत्योपविश) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“ह्रसः शुचिषदसुरन्तरिचसद्धेता
 वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषदरसदृतसद् व्योमसदजा गोजा
 षतजा अद्रिजा षतं बृहत्^(११)” इति । (हन्ति स्वयमाहवनी-
 यादिदेशेषु गच्छतीति वा, वैरिणं हिनस्तीति वा) 'हंसः' अयमग्निः
 (शुचौ यजने सीदतीति) 'शुचिषत्', (यजमानं वासयतीति) 'वसुः',
 (अन्तरिचे धूमज्वालारूपेण सीदतीति) 'अन्तरिचसत्', 'हेता'
 (देवानामाङ्गाता), वेद्यां यज्ञसम्बन्धिन्यां सीदतीति 'वेदिषत्',
 'अतिथिर्दुरोणसत्' (अतिथिसमानः सन्, 'दुरोणेषु' यजमानगृहेषु
 सीदतीति 'दुरोणसत्'), ('नृषु' मनुष्येषु जठराग्निरूपेण सीदतीति)
 'नृषत्', ('वरे' अष्टे, ओत्रियगृहे सीदतीति) 'वरसत्', ('षते'
 यज्ञे तन्निष्पादकत्वेन सीदतीति) 'षतसत्', ('व्योमनि' आकाशे
 सूर्यरूपेण सीदतीति) 'व्योमसत्', ('अप्सु' वृष्टिधारारूपासु वैद्युत-
 रूपेण जायते प्रादुर्भवतीति) 'अजाः', (गोकार्थे घृते ज्वालारूपेण
 जायते व्यज्यते इति) 'गोजाः', (षतार्थं यज्ञार्थमेव जातत्वात्)
 'षतजाः', (अद्रौ पर्वते दावानलरूपेण जायते इति)
 'अद्रिजाः';—ईदृशोऽग्निः 'बृहत्' 'षतं' (प्रौढमग्निचयनोपेतं
 यज्ञं) निष्पादयत्विति शेषः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमग्निस्थापनं विधत्ते,—“चतसृभिः सादयति

चत्वारि ह्रन्दाः सि ह्रन्दोभिरेव" (५।२।१अ०) इति ।
 'सादयति' इत्यनुवर्तते । 'सोद त्वं मातुरखा' इत्यादिभिः 'चत-
 सभिः' औदुम्बर्यामुखाग्निं स्थापयत् । 'ह्रन्दोभिरेव' स्थापि-
 तवान् भवति ।

'ह्रसः' इत्यादिकायामुत्तमायामृचि च्छन्दोविशेषं प्रशंसति,—
 "अतिह्रन्दोत्तमया वर्षं वा एषा ह्रन्दां यदतिह्रन्दा वर्षे-
 वैनः समानानां करोति" (५।२।१अ०) इति । अतिह्रन्दसि
 अन्यच्छन्दसामन्तर्भावात् सर्वेषामन्येषां च्छन्दसामियम् अतिह्रन्दो-
 युक्ता च्छक् 'अतिह्रन्दा' शरीरम् । अत ईदृशोत्तमाया* साद-
 नेन 'एनं' (यजमानं) 'समानानाम्' अन्येषां पुरुषाणां शरीरस्था-
 नीयमेव करोति । तस्मादनया 'उत्तमया' सादयन्ति ।

अत्रोत्तमायां ये बहवः सच्छब्दा 'शुचिषत्' इत्यादयः,
 तान् प्रशंसति,— "सदतो भवति सत्वमेवैनं गमयति" (५।२।१अ०)
 इति । 'हंसः' इत्यादिकाया च्छचो वज्रभिः सच्छब्दैरुपतत्वात्
 सैव 'सदतो' । 'एनं' (यजमानं) 'सत्वं' (चिरकालावस्थायित्वं
 प्रापयति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

'विष्णोः'—चतुर्भिराक्रामेत्, अक्रन्देत्यनुवक्तव्यम् ।

'अग्ने'—चतुर्भिरावृत्त उदु, पाशं विमुञ्चति ॥

* ईदृश्या उत्तमया इति ज. पु० पाठः । ईदृश्या उत्तमाया इति
 पाठो भवितुं युक्तः ।

आ त्वाख्यमाहरेदघेऽभ्युपस्थाय चतुष्टयात् ।

सीदेत्यादेस्तथासन्धां षादयेत् षोडशोदिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दिवस्यरिं प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि
जातवेदाः । तृतीयमसु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं
जरते स्वाधीः^(१) । विद्मते ते अग्ने चेषा चयाणि विद्मते
ते सद्म विभृतं पुरुचा । विद्मते ते नाम परमं गुहा
यद्विद्मते तमुत्सं यत आजगन्या^(२) । समुद्रे त्वा नृमणा
अपस्वन्तर्नृचक्षा इधे दिवो अग्न उधन् तृतीयं त्वा
॥ १ ॥

रजसि तस्थिवाः समृतस्य योनौ महिषा अहिन्वन्^(३) ।
अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहदिरुधः सम-
ञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हिमिज्ञो अख्यदा रोदसी
भानुना भात्यन्तः^(४) । उशिक्षपावको अरतिः सुमधा
मर्तेष्वग्निरमृतो निधायि । इयर्ति धूममरुषं भरिभ्रदु-
ष्क्रेण शोचिषा द्यामिन्क्षत्^(५) । विश्वस्य केतुर्भुवनस्य
गर्भ आ ॥ २ ॥

रोदसो अपृणाज्जायमानः । वीडुश्चिदद्रिमभि-
 नत्परायन् जना यदग्निमयजन्त पञ्च^(१) । श्रीणामु-
 दारो धरुणो रयोणां मनीषाणां प्रार्पणः सोम
 गोपाः । वसोः सूनुः सहसो असु राजा विभात्यग्रं
 उषसामिधानः^(२) । यस्ते अद्य ह्यणवद्भद्रशोचेऽपूपं
 देव घृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां वस्यो अक्षाभि
 शुभं देवभक्तं यविष्ट^(३) आ ॥ ३ ॥

तं भज सौश्रवसेष्वग्ने उक्थ उक्थ आ भज शस्यमाने ।
 प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनददुज्ज-
 नित्वैः^(४) । त्वामग्ने यजमाना अनुद्युन्विश्या वसूनि
 दधिरे वीर्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना वृजं
 गोमन्तमृशिजो विवभुः^(५) । दृशा नो रुक्म उर्या
 ब्यधौद् दर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो
 अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः^(६) ॥ ४ ॥

तृतीये त्वा । गर्भ आ । यविष्ट आ । यत् । चत्वारि
 च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमेऽनुवाके वङ्गेरासन्धां स्थापनमुक्तम् । द्वितीये तस्याग्ने-
 रपस्त्रानमुच्यते । कल्पः, 'दिवस्यरीत्येकादशभिर्दादशभिस्तयो-

दशभिर्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठते पूर्वद्युर्विष्णुक्रमान् क्रामत्युत्तरेद्युरूप-
 तिष्ठते एव५ सदा क्रयाद्यदहः सोमं क्रीणोयात्तदहहभयः
 समस्येत् प्रचक्रामेदुप च तिष्ठति' इति । तत्र प्रथमामाह,—
 “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्रद्वितीयं परि जातवेदाः ।
 द्वितीयमसु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः^(१)” इति ।
 ‘अग्निः’ ‘प्रथमं’ ‘दिवस्परि’ (दुलोकस्योपरि) ‘जज्ञे’ (सूर्यरूपेणे-
 त्यन्नः) ‘अस्रत्’-‘परि’ (अस्रदोयस्य मनुष्यलोकस्योपरि)
 ‘जातवेदाः’ ‘द्वितीयं’ ‘जज्ञे’ (प्रसिद्धवक्त्ररूपेण द्वितीयं जन्म
 प्राप्तवान्) । ‘असु’ (समुद्रे) ‘द्वितीयं’ ‘जज्ञे’ (वडवानलरूपेणोत्पन्नः)
 ‘अजस्रं’ (त्रिष्वपि जन्मसु) (‘नृमणाः’ नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रह-
 बुद्धिर्यस्यासौ) ‘नृमणाः’ अग्निः ‘एनं’ (ईदृशमग्निम्) ‘इन्धानः’
 (पुरोडाशादिभिर्दीपयन्) ‘स्वाधीः’ (स्वायत्तचित्तः) ‘जरते’
 (जरापर्यन्तं परिचरतोत्यर्थः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्या ते
 सद्य विभृतं पुरुत्रा । विद्या ते नाम परमं गुहा यद् विद्या तमुत्सं
 यत आजगन्था^(१)” इति । हे ‘अग्ने’ यानि पूर्वस्मिन् मन्त्रे ‘दिवस्परि’
 इत्यादिना त्रेधास्वरूपाणि उक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि,
 तानि ‘त्रयाणि’ (त्रिवसञ्ज्ञाकानि रूपाणि) वयं ‘विद्य’ (ज्ञातु-
 मिच्छाम) । किञ्च ‘ते’ (तव) ‘पुरुत्रा’ (पुरुषु प्रदेशेषु गार्ह-
 पत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयशामित्ररूपेषु) ‘सद्य’ ‘विभृतं’
 (अवस्थापितं सम्पादितं), तदपि ‘विद्य’ । किञ्च ‘ते’ (तव) ‘परमं’
 (उत्कृष्टं) ‘गुहा’ (गुह्यं गाथं) ‘देवेद्वमन्विद्ध’ इत्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यं

‘नाम’ ‘यत्’ अस्ति, तदपि ‘विद्य’ । देवेह्यादीनां नामन्तं मन्त्रान्तरे सम्प्रद्विवसादवगम्यते,—‘अग्ने देवेद्भु मन्विद्भु मन्त्रजिद्भु’ इति । किञ्च ‘यतः’ (उत्सात् वृष्टिरूपात् प्रसन्नवशात्) ‘आजगन्व’ (वैद्यतरूपेण त्वमागतोऽसि), ‘तम्’ अपि ‘उत्सं’ ‘विद्य’ ।

अथ तृतीयामाह,—“समुद्रे त्वा नृमणा अश्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्त्रिवांससमृतस्य योनौ महिषा अहिन्वन्(१)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वाम् ‘ईधे’ यजमानोऽहं (दीपयामि) । कीदृशो यजमानः ?—‘नृमणाः’ (नृषु मनुष्येषु कर्मानुष्ठानपरेषु अस्तिषु मनः अनुसन्धानकारि चित्तं यस्यासौ ‘नृमणाः’), ‘नृचक्षाः’ (नृषु पुरुषेषु वेदपारङ्गतेषु मध्ये चष्टे मन्त्रान् विस्मृतं वक्तोति ‘नृचक्षाः’) । कीदृशं त्वाम् ?—‘समुद्रे’ ‘तस्त्रिवांसं’ (वज्रवानस्ररूपेणावस्थितम्), ‘अग्न’ वृष्टिरूपासु, ‘अन्नः’ वैद्यतरूपेण ‘तस्त्रिवांसम्’, तथा ‘दिवो’ (शुलोकासु) ऊधस्यानीय*—समुद्रवृष्यपेक्षया तृतीयस्थाने ‘रजसि’ (रञ्जनात्मके तेजोमण्डले) सूर्यरूपेण ‘तस्त्रिवांसम्’ । ‘महिषाः’ (महान्तो) यजमानाः ‘अतस्य योनौ’ (यज्ञसम्बन्धिस्थाने) ‘अहिन्वन्’ त्वां (प्रीणयन्ति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अक्रन्ददग्निस्त्रनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहदोदधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि होमिद्धो अख्यदा रोदसी भागुना भात्यन्तः(१)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘अक्रन्दत्’

* स्थानीये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अस्मादनिष्टनिवारणार्थं गर्जतु) । किमिव ?—‘स्तनयस्त्रिव द्याः’
(यथा द्युलोकस्यो मेघो गर्जन् सख्यश्लेषभीतिं निवारयति तद्वत्) ।
किं कुर्वन् ?—‘क्षाम’ (दाहकमस्मदिरुद्धं) ‘रेरिदत्’ (खेलिहानः),
‘धीरधः’ ‘समञ्जम्’ (पुष्यस्यतावदस्मादनुकूलानि सम्यगभिषिञ्चन्) ।
‘हि’ (यस्मात्) ‘जज्ञानः’ (उत्पद्यमानः) ‘सद्यः’ ‘ईम्’ (तदानीमेव)
‘इद्दुः’ (दीप्तः) विविधं जगत् ‘अख्यत्’ (प्रस्थापयति) । ‘रोदसी’
(द्यावापृथिव्योः) ‘अन्तः’ ‘भानुना’ (रश्मिना) स्वयम् ‘आ’-
‘भति’ (समन्तात् प्रकाशते) ।

अथ षष्ठमीमाह,—“उन्निक् पावको अरतिः सुमेधा मर्त्ये-
श्वग्निरमृतो निधायि । इयर्त्ति धूममरुधं भरिभ्रदुष्कुक्लेष
शोचिषा द्यामिनक्षत्^(५)” इति । ‘उन्निक्’ (अनुग्रहपूर्वमस्मान्
कामयमानः), ‘पावकः’ (शोधकः), ‘अरतिः’ (यागरहितेषु प्रीति-
रहितः), ‘सुमेधाः’ (शोभना मेधा सेवकाभिप्रायधारणशक्ति-
र्यस्यासौ ‘सुमेधाः’), ‘अमृतः’ (मरणरहितः); तादृशः ‘अग्निः’
‘मर्त्येषु’ (मनुष्येषु) ‘निधायि’ (निहितः) । ‘अरुधम्’ (अरोधं
चक्षुराद्युपद्रवरहितं) ‘धूमं’ ‘भरिभ्रत्’ (अतिशयेन धारयन्)
‘उत्’-‘इयर्त्ति’ (ऊर्द्धं प्रसारयति) । ‘शुक्लेष’ ‘शोचिषा’ (निर्मलेन
तेजसा प्रभाकरूपेण) ‘द्याम्’ ‘इनक्षत्’ (नक्षति, व्याप्नोति) ।

अथ षष्ठीमाह,—“विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं आ रोदसी
अपृषाञ्जायमानः । वोडुच्चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्नि-
मयजन्त पञ्च^(६)” इति । ‘विश्वस्य केतुः’ (जगतो ज्ञाता),
‘भुवनस्य गर्भः’ (गर्भवदन्तरवस्थितः) । ‘जायमानः’ (जातमाच

एव) सन् 'रोदधौ' (द्यावापृथिव्यौ) 'आपृणात्' (सर्वतः स्वतेजसा पूरयति) । 'यत्' (यदा) 'पञ्च' यजमानसहिता ऋत्विगुपाः (पञ्चसङ्ख्याकाः) जनाः 'अग्निमथजन्त', तदानीं 'परायन्' (आङ्गतिरूपेणादित्यसमीपं गच्छन्) 'वोडुञ्चित्' (अदृढमेव) 'अद्रिं' (पर्वतसमानं मेघम्) 'अभिनत्' (विदारितवान्) ।

अथ सप्तमोमाह,—“श्रीणामुदारो धरुषो रथीर्णा मनोषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः । वसोः स्रुनुः सहसो असु राजा विभात्यय उषसामिधानः^(७)” इति । 'श्रीर्णां' (गवाश्वादीनां सम्पदाम्), 'उदारः' (उत्कर्षेण प्रापयिता), 'रथीर्णां' (धनानां) 'धरुषो' (धारयिता), 'मनोषाणाम्' (अपेक्षितानां स्वर्गादिफलानां) 'प्रार्पणः' (प्रापयिता), 'सोमगोपाः' (यजमानेनानुष्ठेयस्य सोमयागस्य रक्षिता), 'वसोः' (निवासहेतोः) 'सहसः' (मथनवेगरूपस्य बलस्य) 'स्रुनुः' (पुत्रः), 'असु' (दृष्टिरूपासु) 'राजा' (वैद्युतरूपेण दीप्यमानः), 'उषसाम्' 'अग्ने' (उषसां प्रतःकाले) 'इधानः' (अग्निहोत्रिभिर्दीप्यमानः) 'विभाति' (विश्लेषेण भाषते) ।

अथाष्टमीमाह,—“यस्ते अद्य ह्यणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तमग्ने । प्र तं नय प्रतरां वस्त्रो अच्छाभिद्युक्तं देवभक्तं यविष्ठ^(८)” इति । हे 'भद्रशोचे' (कल्याणदीप्ते) 'अग्ने' 'देव', 'ते' (तव) 'अद्य' (अस्मिन् दिने) 'घृतवन्तम्' 'अपूपम्' (उपस्तरणाभिधारणोपेतं पुरोडाशं) 'यः' यजमानः 'ह्यणवत्' (करोति) । हे 'यविष्ठ' (युवतम), 'देवभक्तं' (देवेषु भक्तियुक्तं) 'तं' पुरोडाशकारिणं यजमानम् 'अभिद्युक्तम्' 'अच्छ' (अभिमतं धनं

प्राप्तुं) प्रकर्षेण 'नद्य' (प्रेरय) । कौटुम्भं युद्धं ?—'प्रतरां'
(प्रहृष्टतरां) 'वस्यः' (अतिशयेन निवासकारणम्) ।

अथ नवमीमाह,—“आ तं भज सौश्रवसेष्वग्र उक्थ-उक्थ
आभज ब्रह्ममाने । प्रियः सुर्थे प्रियो अग्रा भवत्युज्जातेन
भिनददृक्जितैः(९)” इति । शोभनं अवः कीर्त्तिः सुश्रवः, तस्य
सम्बन्धीनि (तत्कारणानि) कर्माणि सौश्रवमानि, तेषु कर्मसु
'उक्थे' (निष्क्रेवस्यप्रउगादिरूपे तत्तच्छस्ते) 'ब्रह्ममाने' सति 'तं'
(देवभक्तं यजमानम्) 'आ'-'भज' (सर्वतः सेवय, सम्प्रेरय) निर-
न्तरं कर्मानुष्ठापिनं कुर्वित्यर्थः । 'आभज' इतिद्विरुक्तैर्वाक्य-
द्वयमिदं कर्त्तव्यम्, सौश्रवसेषु कर्मसु प्रेरयेत्येकं वाक्यम्,
तत्तच्छस्ते प्रेरयेत्येकं वाक्यम् । अयं यजमानः 'सुर्थे' 'प्रियः'
'भवति' (भवतु), 'अग्रा' (वज्रावपि) 'प्रियो' भवतु । तथा
'जातेन' (उत्पन्नेन) पुत्रेण 'उत्'-'भिनदत्' (उद्भेदमभिवृद्धिं
प्राप्नोतु); तथा 'जितैः' (जितव्यमाणैः) दौचादिभिश्च 'उत्'-
'भिनदत्' ।

अथ दशमीमाह,—“त्वामग्ने यजमाना अनुद्युन् विश्वा वसुनि
दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना ब्रजं गोमन्त-
मुग्निजो विवद्मः(१०)” इति । हे 'अग्ने', 'यजमानाः' सर्वे 'अनुद्युन्'
(प्रतिदिनं) 'त्वाम्' 'अनु' (त्वामेवानुगच्छन्तः) 'वार्याणि'
(वरणीयानि) 'विश्वा' 'वसुनि' (सर्वाणि धनानि) 'दधिरे' (घृत-
वन्तः) । 'त्वया सह' अवस्थितासो यजमानाः 'द्रविणमिच्छमानाः'
(पुनरप्यधिकं द्रव्यं काञ्चन्तः) उग्निजो, (धनसाध्यानि कर्माणि

कामश्चमानाः) 'गोमन्त्रं' (वज्रभिर्गोभिर्युक्तं) 'व्रजं' (गोनिवास-
स्थानं) 'विवव्रुः' (विशेषेण वृतवन्तः) ।

अथ एकादशोमाह,—“दृशाना इक्ष्ण उर्वा व्यद्यौ दुर्मर्ष-
मायुः अत्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवदयोभियं देवं द्यौर-
जनयत् सुरेताः(११)” इति । ‘दृशानः’ (दर्शनीयरूपः) ‘इक्ष्णः’
(सुवर्णसदृशरूपः) ‘उर्वा’ (महत्या) दीप्या ‘व्यद्यौत्’ (विद्योतते
श्च) । किं कुर्वन्?—‘दुर्मर्षं’ (इतरैरतिरस्कार्यं) ‘आयुः’
(जीवनं) ‘अत्रिये’ (अत्रियु) ‘रुचानः’ (वाञ्छन्) । तथाविधः
‘अग्निः’ ‘वयोभिः’ (अन्नैर्हविर्भिः) ‘अमृतो अभवत्’, ‘यत्’
(यस्मात्) ‘एनम्’ (अग्निं) ‘द्यौः’ (सुलोकवासी देवगणः) ‘सुरेताः’
‘सन्’, ‘अजनयत्’, तस्मादमृतत्वं युक्तम् ।

तदेतदेकादशमन्त्रात्मकं सूक्तं विनियुक्ते,—“वात्सप्रेषोपतिष्ठत
एतेन वै वत्सप्रीर्भालन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्वाग्नेरेवैतेन प्रियं
धामावाहन्व” (५।२।१ अ०) इति । वत्सप्रीर्नामकेन महर्षिणा अधीतं
‘दिवस्परि’ इत्यादिकं सूक्तं वात्सप्रे, तेनाग्निम् उपतिष्ठेत । भाल-
न्दनस्य पुत्रो वत्सप्री-नामको महर्षिः ‘एतेन’ (सूक्तेन) ‘अग्नेः’
‘प्रियं’ ‘धाम’ (स्थानं) प्राप्तवान्, ततो यजमानः अपि तथा
प्राप्नोति ।

तस्य सूक्तस्य एकादशमन्त्रसमूहात्मकत्वं विधत्ते,—“एकादशं

* अन्नैः इति B. पु० पाठः ।

भषलोकधेव यजमाने वीर्यं दधाति” (५।२।१अ०) इति ।
‘एकधैव’ (युगपदेव) समूहस्य युगपत्प्रवृत्तत्वात् ।

तदिदं सूक्तं विष्णुकर्माच्च लोकद्वयहेतुत्वेन प्रशंसति, “स्त्रोमेन
वै देवा अस्मिन् लोक आर्धुवंच्छन्दोभिरमुष्मिन्त्सोमस्त्रैव खलु
वा एतद्रूपं यदात्सप्रं यदात्सप्रेषोपतिष्ठते इममेव तेन लोक-
मभिजयति यदिष्णुकर्मान् क्रमतेऽमुमेव तैर्लोकमभिजयति”
(५।२।१अ०) इति । गीत्याश्रयाणाम् आट्टत्तानामृचां समूहः
स्त्रोमः (स्तुतिहेतुर्मन्त्रसमूहः) एतल्लोकसमृद्धिप्राप्तिसाधनं; समू-
हाकारमन्त्रेण विज्रिष्टानि च्छन्दांसि स्वर्गसमृद्धिकारणानि ।
तथा षति वात्सप्रसूक्तं समूहरूपत्वात् एतल्लोकसमृद्धिकरं,
इन्द्रःशब्दोपेता विष्णुकर्ममन्त्रास्तु बद्धत्वात् स्वर्गसमृद्धिहेतवः ।

उभयानुष्ठानस्य कालविशेषं विधत्ते,—“पूर्वेद्युः प्रक्रामत्युत्तरे-
द्युरूपतिष्ठते तस्माद्योगे न्यासां प्रजानां मनः क्षेमे न्यासां तस्मा-
द्यायावरः क्षेम्यस्त्रे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवसति” (५।२।१अ०)
इति । अस्त्रस्य लाभो योगः, अस्त्रस्य परिपालनं क्षेमः, अर्ज-
नश्रीला बद्धव्याः काश्चित् प्रजाः, योग एव श्रेयानिति मन्यन्ते,
अतः परमर्जयितुमशक्ता व्ययभीरवः काश्चित् प्रजाः, क्षेम एव
श्रेयानिति मन्यन्ते, तदिदं प्रजानां मनोवैलक्षण्यं क्रमेणोपस्थान-
कालहेतुकं । यस्मात् प्रयाणश्रीलस्य पुरुषस्यार्जयितुमशक्ता
नास्ति, ‘तस्मात्’ ‘यायावरः’ (प्रयाणश्रीलः) पुरुषः ‘क्षेम्यस्य ईशे’
(विद्यमानद्रव्यरक्षणस्यैव प्रभुर्भवति) । यस्मादेवं लोके दृष्टं, ‘तस्मात्’
अत्र दवयजनदेशं प्रति ‘यायावरो’ (यजमानः) साधनान्तर-

सम्पादनेच्छां परित्यज्य विद्यमानान्येव उख्यान्यादिसाधनानि
उपस्नानादिध्यापारैः परोक्षितुमध्वस्यति ।

सोमविकृतित्वं द्योतयितुं तदङ्गानुष्ठानकालविशेषं चावगम-
यितुं दीक्षाङ्गं किञ्चिद्विधत्ते,—“मुष्टीकरोति त्राचं यच्छति
यज्ञस्य धृत्यै” (५।२।२३०) इति । ‘स्नाहा यज्ञं मनसा’
इत्यादिभिर्मन्त्रैर्हस्तयोरङ्गुल्याकुञ्चनं मुष्टीकरणं, मौनं वाग्यमः,
तदभयं यज्ञस्य पालनदार्ढ्याय भवति ।

अत्र विधियोगसङ्ग्रहः,—*

दिव इत्यनुवाकेन वात्सप्रेषोपतिष्ठते ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुष्मिणः । प्र
प्रदातारं तारिषु जर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे^(१) ।
उदु त्वा विश्वे देवाग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव
शिवतमः सुप्रतीको विभावसुः^(२) । प्रेदग्ने ज्योति-
षान्याहि शिवेभिरर्चिभिस्त्वं बृहद्भिर्भानुभिर्भासं

* अयं पाठ आदर्शपुस्तके नास्ति ।

मा हि॑सीस्तनुवा प्रजाः^(१) । समिधा॑मिं दु॒वस्यत
घृ॒तैर्बोध॑यतातिथिं । आ ॥ १ ॥

अस्मिन् ह॒व्या जु॑होतन^(४) प्रप्रायमग्निर्भरतस्य
शृ॒त्वे वि यत् सुर्यो॑ न रोचते बृहद्भाः । अभि यः
पू॒रु पृ॑तनासु तस्थौ दी॒दाय॑ दैव्यो अतिथिः शि॒वो
नः^(५) । आपो॑ दे॒वोः प्रति॑ य॒त्क्रीत॑ भस्मैतत् स्थेने
हृ॒णुध्व॑ सु॒रभा॑वु॒ लोके॑ तस्मै॒ नमन्तां॑ जन॒यः सु॑पत्नीः
मा॒तेव॑ पु॒चं वि॑भृता स्व॒नं^(६) । अप॑स्व॒ग्ने स्वधि॑ष्ट॒वा
॥ २ ॥

सौष॑धीरनु॒रुध्यसे॑ गर्भे॒ संजा॑यसे पुनः^(७) । गर्भो॑
अ॒स्थोष॑धीनां॒ गर्भो॑ वन॒स्पती॑नां । गर्भो॑ विश्वस्य भूत॒
स्याग्ने॑ गर्भो॒ अपाम॑सि^(८) । प्र॒सद्य॑ भस्म॒ना योनि॑
म॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने । स॒ःसृ॒ज्य मा॑तृभि॒स्त्वं ज्योति॑ष्मान्
पुन॒रास॑दः^(९) । पुन॒रासद्य॑ स॒दनम॑पश्च॒ पृथि॒वीम॑ग्ने ।
शेषे॑ मा॒तुर्यथो॑पस्थेऽन्तर॒स्याः शि॒वत॑मः^(१०) । पुन॑रु॒जा
॥ ३ ॥

निव॑र्तस्व पुन॒रग्न इ॒षाऽऽयु॑धा । पुन॑र्नः पाहि
वि॒श्वतः^(११) । स॒ह र॒त्या निव॑र्त्त॒स्वाम्ने॑ पि॒म्बस्व॑ धार॒या
वि॒श्वप्सि॑या वि॒श्वत॑स्परि^(१२) । पुन॑स्त्वादित्या रु॒द्रा
वस॑वः समिन्ध॒न्तां पुन॑र्ब्र॒ह्माणो॑ वसुनी॒थ य॒ज्ञैः घृ॑तेन

त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्या संन्तु यजमानस्य कामाः^(११) ।
 बोधा नो अस्य वचसो यविष्ठ मश्हिष्ठस्य प्रभृतस्य
 स्वधावः । पीयति त्वो अनु, त्वो यणाति वन्दारुस्ते
 तनुवं वन्दे अग्ने^(१२) । स बोधि सुरिर्मघवा वसुदावा
 वसुपतिः । युयोध्यस्मद्देषाःसि^(१३) ॥ ४ ॥

आ । तं । जर्जा । अनु । षोडश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयेऽनुवाके वज्रहृत्स्योपस्थानमुक्तम् ; तृतीये चयनार्थस्य
 देवयजनस्य परिपहोऽभिधीयते । कल्पः, 'व्रतकालेऽन्नपतेऽन्नस्य
 नो देहीत्यौदुंबरोऽसमिधं व्रतेत्काभ्यादधाति(?)' इति । व्रतार्थे
 चीरद्रव्ये । पाठस्तु,—“अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यन्नमीवस्य शुष्मिणः ।
 प्र प्रदातारं तारिष जर्जे नो धेहि द्विपदे चतुष्यदे^(१)” इति ।
 हे 'अन्नपते' अग्ने, 'अन्नमीवस्य' (अरोमस्य) 'शुष्मिणः' (बलहेतोः),
 'अन्नस्य' प्राप्तिं 'नः' (अस्मभ्यं) 'देहि' । 'प्रदातारं' (प्रकर्षेण
 रविषो दातारं) वज्रमानं, 'प्र'-'तारिषः' (प्रकर्षेण दुरितात् तारय)
 'नः' (अस्माकं) 'द्विपदे चतुष्यदे' (मनुष्याय पत्रवे च) 'जर्जे'
 (बलं) 'धेहि' (संपादय) । अस्मिन् मन्त्रस्य प्रथमपादे अन्नपति-
 शब्दार्थं दर्शयति,—“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्याहामिवा अन्न-
 पतिः स एवास्मा अन्नं प्रयच्छति” (५।१।१२३०) इति ।

द्वितीयपादे अगमोवन्नब्दार्थं दर्शयति,—“अगमोवस्य ऋग्भिष
इत्याहायच्छस्येति वावैतदाह” (५।१।२अ०) इति ।

उत्तरार्द्धे ‘तारिषो, धेहि’ इति पदयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—
“प्र प्रदातारं तारिष ऊर्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्यदे इत्याहा-
शिषमेवैतामाशास्ते” (५।१।२अ०) इति ।

कल्पः, ‘उदु त्वा विश्वे देवा इत्युख्यमुद्यम्य’ इति । पाठस्त,—
“उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव
श्रिवतमः सुप्रतीको विभावसुः(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वे’ (सर्वे)
अपि ‘देवाः’ प्राणरूपाः ‘चित्तिभिः’ (उद्यमनकुत्रलाभिः धो-
वृत्तिभिः) ‘उदु’ (ऊर्ध्वमेव) त्वां ‘भरन्तु’ । ‘स’ त्वं ‘नः’ (अस्माकं)
‘श्रिवतमः’ (शान्ततमः) ‘सुप्रतीकः’ (सुमुखः) ‘विभावसुः’ (प्रभया
वासयिता) ‘भव’ ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे देवन्नब्दार्थं दर्शयति,—“उदु त्वा विश्वे
देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छते” (५।१।
२अ०) इति । दीव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्ति इति देवाः प्राणाः ।

द्वितीयपादे बुद्ध्यादिशब्दान् परित्यज्य चित्तिशब्दप्रयोगस्य
तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा एवैनं
चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समर्धयति” (५।१।२अ०) इति ।
चित्तिशब्देन* चित्ताभिप्रेतकार्यं सूच्यते, तथा षति यस्मै कार्थाय
इदमुद्यमनं, तेनैव कार्येण एनमग्निं समृद्धं करोति ।

* चित्तशब्देन इति J. पु० पाठः ।

† समृद्धिमिति J. पु० पाठो न साधः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘षीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति चतस्र-
भिर्दक्षि षकटे प्रउग उख्यमासादयति’ इति; ईषाययोर्मेखन-
स्नानं प्रउगं; तदेतत् सूत्रकारोक्तमासादनं विधत्ते,—“चतस्र-
भिरासादयति चत्वारि ह्रन्दाः षि ह्रन्दोभिरेवातिच्छन्दसो-
त्तमया वर्षं वा एषा ह्रन्दसां यदतिच्छन्दा वर्षैवैनः समागानां
करोति सद्धतौ भवति सत्वमेवैनं गमयति” (५।२।२अ०) इति ।
षीद त्वमित्यादयस्यतस्रश्चक्षुद्वाङ्मणं चेत्येतत् सर्वं प्रथमानुवाके
याख्यातम् ।

कल्पः, ‘प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहोति प्रयाति’ इति । पाठस्तु—
“प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि श्रिवेभिरर्षिभिस्त्वं । हृहङ्गिर्भानुभि-
र्भासन्ना हिः सीस्तनुवा प्रजाः(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘श्रिवेभिरर्षिभिः’
(ब्रान्ताभिर्ज्वालाभिः) ‘ज्योतिष्मान्’ (प्रकाशयुक्तः) ‘त्वं’ ‘प्रेत्’-‘याहि’
(देवयजनप्रदेशं प्रति प्रयाहोव) । ‘हृहङ्गिर्भानुभिः’ प्रौढैः रश्मिभिः
‘भासन्’ (जगद्वभासयन्) ‘तनुवा’ (स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण)
‘प्रजाः’ ‘मा हिंसोः’ ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे ज्योतिष्मच्छब्दस्य तात्पर्यं दर्श-
यति,—“प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहोत्याह ज्योतिरेवासिन्दधाति”
(५।२।२अ०) इति ।

चतुर्थपादे हिंसां निषेद्धुं प्रसक्तिं दर्शयति,—“तनुवा वा एष
हिनस्ति यः हिनस्ति मा हिः सीस्तनुवा प्रजा इत्याह प्रजाभ्य
एवैनः श्रमयति” (५।२।२अ०) इति । अग्निः ‘यं’ पुरुषं
‘हिनस्ति’, न शस्त्रेण प्रहृत्य हन्ति, किन्तु ज्वालामयेन स्वशरीरेण

तं दग्ध्वा हन्ति; अतः 'तनुषा मा हि५सीः' इति प्राच्यन्ते ।

प्रथाशकाले ब्रकटस्य ध्वनौ सति प्रायश्चित्तं विधत्ते,—
 "रक्षा५षि वा एतद्यज्ञ५ सचन्ते यदन उत्सर्जत्यकन्ददित्यन्वाह
 रक्षसामपहृत्यै" (५।२।२अ०) इति । 'यत्' 'अनः' (ब्रकटम्) 'उत्सर्जति'
 (जनने ध्वनिं करोति), 'एतत्' (यज्ञमाधनं ब्रकटं) 'रक्षा५षि' 'सचन्ते'
 (समवयन्ति), अतस्तत्परिहाराय 'अकन्ददग्निः' इत्येकान्तचमनु-
 ब्रुयात्; या च पूर्वांगुषाके समाज्ञाता व्याख्याता च ।

विधत्ते, "अनसा वहन्त्यपचितिमेवास्मिन्दधाति तस्मादनस्त्री
 च रथी चातिथीनामपचिततमौ" (५।२।२अ०) इति । एत-
 द्वाग्निं 'अनसा' (ब्रकटेन) देवस्यजनप्रदेवं 'वहन्ति' (प्रापयेत्), तथा
 सति 'अस्मिन्' अग्नीं पूजां संपादितवान् भवति । यस्मादेवं, 'तस्मान्'
 लोकेऽपि प्रथाशकाले ब्रकटाकृद्धो रथाकृद्धातिथीनां मध्ये
 पूष्यतमौ; परितृद्धो हि तथा गच्छति, न तु हरिद्रः ।

एतद्देदमं प्रश्नसति,—“अपचितिमान् भवति य एवं वेद”
 (५।२।२अ०) इति ।

कल्पः, 'समिधाग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामवधिते समिध-
 मादधाति' इति । पाठस्तु,—“समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयता-
 तिथिं । आऽऽस्मिन् इत्या जुहोतन^(४)” इति । हे अस्मिन्जमानाः,
 तम् 'अग्निं' 'समिधा' 'दुवस्यत' (परिचरत), घृतानुषिक्तयाऽनया
 परिचरतेत्यर्थः । 'घृतैः' एतस्त्रेह्यैः 'अतिथिम्' इव एनं 'बोधयत'
 (उद्दीपयत) । ततश्च 'अस्मिन्' इत्यानि (इवींषि) 'आ'-जुहोतन'
 (साकश्येन जुहुत) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“समिधाग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिन्ना-
मवसिते समिधमादधाति यथा अतिवये आगताय सर्पिष्वदातिथ्यं
क्रियते तादृगेव तत्” (५।१।२अ०) इति । ‘अवसिते’ (प्रयाणे
समाप्ते सति) । ‘सर्पिष्वत्’ घृतयुक्तमन्त्रम् ।

कल्पः, ‘उत्तरया चिष्टुभा राजन्वस्य’ इति । ‘समिधमाद-
धाति’ इत्यनुवर्तते । पाठस्तु,—“प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृष्ट्वे वि यत्
सूर्यो न रोचते वृहङ्गाः । अभि यः पूहं पृतनासु तस्यौ दोदाय
दैव्यो अतिथिः शिवो नः(५)” इति । ‘अयमग्निः’ ‘भरतस्य’
(हविर्भरणवतः) यजमानस्य आह्वानं ‘प्रप’-‘शृष्ट्वे’ (प्रकर्षेण
शृष्टोतु) । ‘यत्’ (यः) अग्निः ‘सूर्यो न’ (सूर्य इव) भासमानः
सन् ‘पृहत्’ ‘वि’-‘रोचते’ (अत्यन्तं दीप्यते) । ‘यः’ अग्निः ‘पृतना-
सु’ (संघामेषु) ‘पूहं’ (जघपूर्त्तिम्) ‘अभि’-‘तस्यौ’ (सर्वतः
करोति) ; सोऽग्निः ‘नः’ (अस्माकम्) ‘अतिथिः’ ‘दोदाय’
(अतिथिरिवेहास्मासु आगच्छतु) । कीदृशोऽग्निः ?—‘दैव्यः’
(देवेभ्यो हितः) ‘शिवः’ (परममङ्गलरूपः) ।

“समिधाग्निं, प्रप्रायमग्निः” इत्यनयोः समिदाधानमन्त्रयो-
र्विषयव्यवस्थां विधत्ते,—“गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्री हि
ब्राह्मणस्त्रियुभ्राजन्वस्य चैष्टुभो हि राजन्वः” (५।१।२अ०)
इति । समिधाग्निमिति गायत्री, प्रप्रायमग्निरिति चिष्टुप ।

कल्पः, ‘आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतदिति तिस्रभिरसु
भस्म प्रवेद्यति’ इति ।

तत्र प्रथमामाह,—“आपो देवीः प्रतिगृह्णीत भस्मैतःस्थाने

ह्रणुध्वं सुरभावु लोके । तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मातेव पुत्रं
 विभृता स्त्रेनम्^(१)” इति । हे ‘आपो देवीः’ (देव्यः), ‘भस्म’
 (उख्याग्नेरुपरिषञ्चितं भस्म) ‘प्रतिगृह्णीत’ । एतदेवाभिप्रेत्य
 सूत्रकारेणोक्तं—‘यद्युखां भस्माभिनिषोदेदुख्यमादायोदकान्तं
 गत्वा’ इति । ‘एतत्’ (प्रतिगृह्णीतं भस्म) ‘स्थाने’ (सुखकरे)
 ‘सुरभावु’ (सुगन्धयुक्ते एव) ‘लोके’ (स्थाने) ‘ह्रणुध्वं’ (स्वापयत) ।
 (शोभनः पतिर्वरुणरूपो यासान्ताः) ‘सुपत्न्यः’ (‘आपो वरुणस्य
 पत्नय आसन्’ इत्यन्यत्र श्रुतं) ‘जनयः’ (अग्नेर्जनन्यः) आपः
 (वाङ्मव-वैद्युतरूपमग्निं प्रति अपाञ्जनयित्वा) । ईदृश्या आपः ‘तस्मै’
 (अग्नये) ‘नमन्तां’ (प्रङ्गीभवन्तु), तमग्निं पालयितुं वश्याः साव-
 धाना भवन्त्वित्यर्थः । हे आपः, ‘माता’ ‘पुत्रं’ पालयति यदत्,
 तदत् ‘एनम्’ (अग्निं) सुष्टु ‘विभृता’ (पोषयत दीपयत) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अपस्त्वग्ने सधिष्टव शेषधीरनुहृद्यसे गर्भे
 सञ्जायसे पुनः^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘तव’ ‘सधिः’ (सहः बलं)
 भस्मरूपं ‘अप्सु’ ‘वर्त्तते’, ‘स’त्वम् ‘शेषधीरनुहृद्यसे’ (ब्रौह्मियवा-
 शेषधीरनुसरसि) ; जाठराग्निरूपेण तत्स्त्रीकारात् अरक्षोः
 ‘गर्भे’ स्थितः सन् ‘पुनः’-पुनः सम्यक् ‘जायसे’ ।

अथ तृतीयामाह,—“गर्भा अश्लेषधीर्णां गर्भा वनस्पतीनां ।
 गर्भा विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भा अपामसि^(३)” इति । भेषजरूपै-
 स्तृणविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् त्वम् ‘श्लेषधीनाम्’ ‘गर्भाऽसि’ ।
 तथा अरणीभ्यामुत्पद्यमानत्वात् ‘वनस्पतीनां’ ‘गर्भः’ असि । हे
 ‘अग्ने’, ‘विश्वस्य भूतस्य’ (सर्वस्य प्राणिजातस्य) जातस्य जाठरे

वर्तमानतया 'गर्भः' अस्मि । तथा वाङ्मवैद्युतरूपेण 'अपां' 'गर्भः' 'अस्मि' ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं प्रवेक्षणं विधत्ते, "अप्सु भस्म प्रवेक्ष्यत्यप्सु-
योनिर्वा अग्निः स्वामेवैनं योनिं गमयति" (५।२।२अ०) इति ।

"आपो देवीः" इत्यादिकान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“तिसृभिः
प्रवेक्ष्यति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निसं प्रतिष्ठां गमयति”(५।२।२अ०)
इति । आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिवृत्त्वम् ।

कल्पः,—‘भस्मनोपादाय प्रपीद्य, ‘प्रसद्य भस्मना’ इति द्वाभ्या-
मस्वार्थां प्रत्यवधाय’ इति ।

तत्र प्रथमामाह,—“प्रसद्य भस्मना योनिमपद्य पृथिवीमग्ने ।
संसृज्य मादृभिस्त्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः(९)” इति । हे 'अग्ने',
'भस्मना' सह 'योनिं' (कारणभृतां) 'पृथिवीं' 'प्रसद्य' । किं पृथिवी-
मेव? 'न'-इत्याह,—‘अपद्य' योनिभृताः प्रतिपद्य । किंच 'मादृ-
भिः' अग्निः पृथिव्या च 'संसृज्य' (एकोभूद्य) 'त्वं ज्योतिष्मान्'
(भृशं ज्योतिःसम्पन्नः) 'पुनः' (पश्चात्) 'आसदः' (स्वीयमेव स्थान-
मुखाम् आसीद) ।

अथ द्वितीयामाह,—“पुनरासद्य सदनमपद्य पृथिवीमग्ने ।
ब्रूषे मातुर्यथोपस्येऽन्तरस्थाः श्रिवतमः(१०)” इति । हे 'अग्ने',
'पुनः' अपि 'सदनं' (स्वस्थानं) 'अपः' 'पृथिवीं' 'च' 'आसद्य' (प्रतिपद्य)
पुनः 'अस्थाम्' एवोस्थायाम् 'अन्तः' (मध्ये) 'श्रिवतमः' (शान्त-
तमः) 'ब्रूषे' (ब्रयनं करोषि) । 'यथा' 'मातुः' 'उपस्ये' (उत्सृजे)
सुतः सुखं श्रेते, तद्वत् ।

एतौ मन्त्रौ विनियुक्ते,—“परा वा एषोऽग्निं वपति योऽसु
भस्म प्रवेक्षयति ज्योतिभ्रतोभ्यामवदधाति ज्योतिरेवास्मिन्दधाति”
(५।१।१३०) इति । ‘यो’ यजमान उखाग्निषम्वद्धं ‘भस्म’ ‘असु’
‘प्रवेक्षयति’, ‘एषोऽग्निं’ ‘परा’-‘वपति’ (नाशयति) । भ्रतो विनाश-
परिहाराय जलगतं भस्म निष्पीय्य ज्योतिभ्रच्छब्देऽपेताभ्या-
मृग्भ्याम् उखाद्यामवदधात् । ‘त्वं ज्योतिभ्रान् पुनरासदः’ इत्येवं
ज्योतिभ्रच्छब्देऽपेतत्वम् ।

मन्त्रद्वयं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिद्वित्यै” (५।१।१३०)
इति ।

कल्पः,—“पुनरूर्जा सह रय्योति पुनरुदैति” इति । निष्पीडित-
भस्मोपेतायामुखाद्यामग्निं स्थापयतीत्यर्थः ।

तत्र प्रथमामाह,—“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इवाऽऽद्युषा ।
पुनर्मः पाहि विन्धतः^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘ऊर्जा’ (चीरादि-
रसेन) सह ‘पुनः’ ‘निवर्त्तस्व’ (अन्नागच्छ) । ‘इवा’ (अग्नेन) ‘आ-
द्युषा’ सह पुनरागच्छ । ‘नः’ (अस्मान्) ‘पुनः’-‘पुनः’ कृतात् ‘विन्धतः’
(सर्वस्मात्) अपराधात् ‘पाहि’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व
धारया । विन्धस्मिन्धया विन्धतस्परि^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’,
‘रय्या’ (धनेन) ‘सह’ ‘निवर्त्तस्व’ । ‘स्वा भस्मै’ इति धातुः,
विन्धैः सर्वैः स्थाप्यते भस्मते पीयत इति विन्धस्मी; तादृश्या
वृष्टिधारया ‘विन्धतस्परि’ (सर्वेषां दृष्यसंस्पर्शतापादपादीनामुपरि)
(पिन्वस्व) सिद्धम् ।

मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“परा वा एष प्रजां पशून् वपति
 योऽसु भस्म प्रवेशयति पुनरूर्जां सप्त रथ्येति पुनरुदैति प्रजामेव
 पशूनात्मन्वत्ते” (पू।२।२अ०) इति । भस्मनोऽसु प्रवेशनेन वि-
 नाशितायाः प्रजायाः पशूनाञ्च स्नात्मनि स्थापनाय ‘पुनरुदैति’
 (पूर्वमुखाया अपनीतमग्निं पुनरपि निष्पीडितभस्मसहितायाम्
 उखायां मन्त्रद्वयेन स्थापयेत्) । तत्र मन्त्रद्वयबलात् प्रजायाः
 पशूनाञ्च स्नात्मनि स्थापनं भवति ।

कल्पः,—‘पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिति पुनरुस्य-
 मपसमिन्धे’ इति । पाठस्तु,—“पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समि-
 न्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तनुवो वर्द्धयस्व
 सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः^(१९)” इति । हे अग्ने, त्वाम्
 ‘आदित्या रुद्रा वसवः’ च ‘पुनः’ ‘समिन्धतां’ (उपशान्तं पुनः
 सन्दीपयन्तु) । हे ‘वसुनीथ’ (वसुनां धनानां नीथ प्रापयितः),
 ‘ब्रह्माणो’ (ब्राह्मणाः) अत्विजः ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैस्त्वां
 ‘पुनः’ ‘समिन्धतां’ । ‘त्वं’ ‘घृतेन तुष्टः सन्’ ‘तनुवः’ (असदीय-
 वरीराशि) ‘वर्द्धयस्व’, तत्तत्स्यधि तुष्टे सति ‘यजमानस्य’ ‘कामाः’
 ‘सत्याः सन्तु’ ।

अस्मिन् मन्त्रे रुद्राद्युक्तेस्नात्पर्यं दर्शयति,—“पुनस्त्वादित्या
 रुद्रा वसवः समिन्धतामित्याहैता वा एतं देवता अग्ने* समैन्धत
 ताभिरैवेनः समिन्धे” (पू।२।२अ०) इति ।

* अग्ने इति J. पु० पाठः ।

कल्पः,—‘बोधो’ ‘स बोधि’ इतिबोधवतीभ्यामपतिष्ठते’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“बोधा नो अस्य वचसो यविष्ठ म॥हिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः । पीयति लो अनु लो गृणाति वन्दारुसे तनुवं वन्दे अग्ने^(११)” इति । हे ‘स्वधावः’ (स्वधोपलक्षितान्नवान्*), ‘यविष्ठ’ (युवतम), ‘नः’ (अस्मदीयस्य) ‘वचसः’ (स्तुतिरूपस्य) ‘बोध’ (तात्पर्यं बुध्यस्व) । कीदृशस्य वचसः?—‘मंहिष्ठस्य’ (अति-शयेनाभिवृद्धिहेतोः), ‘प्रभृतस्य’ (प्रकृष्टेन आदरेण सम्पादितस्य), ‘पीयति तः’ (ओष्याथो + वृद्धावित्यस्मात् धातोस्त्यन्तः पीयति-शब्दः, ‘तः’-शब्दः † एकशब्दार्थे वर्तते), भवदीयस्तुतिकारिणोर्द्वयो-र्यजमानयोर्मध्ये ‘तः’ (एकः) श्रोता यजमानः ‘पीयति’ (वृद्धिमधिकं वक्ति, उचितोक्तिमुल्लङ्घ्य निन्दारूपेणातिप्रशंसा-रूपेण वा यत्किञ्चिदक्ति) । ‘लो’ ‘अनु’-‘गृणाति’,—‘तः’, (एकः) श्रोता अनुकूलम् (उचितमेव) वक्ति; अतोऽस्मदभिप्रायं बुध्यस्वेति प्रार्थते । अतो ‘वन्दारुः’ (अभिवन्दनपरः) अहं हे ‘अग्ने’, तदोयां तनुवं ‘वन्दे’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“स बोधि सरिर्मघवा वसुदावा वसु-पतिः । युयोध्यस्मद्देषा॥सि^(१५)” इति । हे अग्ने, ‘स’ त्वं ‘बोधि’ (अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व) । कीदृशस्त्वं?—‘सरिः’ (विद्वान्), ‘मघवा’

* स्वधोपलक्षितान्नवान् इति J. पु० पाठः ।

† ओष्याथो वृद्धावित्यस्मात् इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

ओष्याथो वृद्धानित्यस्मात् इति J. पु० पाठः ।

‡ त्वशब्दः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(अस्रवान्), 'वसुदावा' (वसुप्रदः), 'वसुपतिः' (धनपतिः) । तादृशस्त्वं 'द्वेषांसि' (अशुभिः कृतान् द्वेषान्) 'अस्रत्' 'युयोधि' (अस्माक-मपाकुह) ।

तदेतत् मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“बोधा, स बोधीत्युपतिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात् सुप्ता प्रजाः प्रबुध्यन्ते” (५।२।३अ०) इति । 'बोधा' इति मन्त्रेण, 'स बोधि' इति मन्त्रेण च एतमग्निं बोधयत्येव । यस्माद् च ज्ञान्तमग्निं पुनरुद्बोधयति, तस्मात्सोकेऽपि प्रजाः स्वार्पं प्राथं पुनः प्रबुध्यन्ते ।

उपस्थानदेशं विनियुक्ते,—“यथास्थानमुपतिष्ठते तस्माद् यथास्थानं पशवः पुनरेवोपतिष्ठन्ते” (५।२।३अ०) इति । आहवनीयस्य दक्षिणभागो यत्रमानस्योपस्थानदेशः, अतोऽत्रापि दक्षिणदेश एव स्थित्वोपतिष्ठते, यस्मादेवं, तस्मात्सोकेऽपि पशवः प्रातःकाले ब्राह्मणाया निर्गत्यारण्ये गत्वा सायं पुनरागत्य स्वं स्वं स्नानमेव सेवन्ते ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अन्ना, -ऽऽदधाति समिधमुद्यच्छेदुदृचाऽनसम् ।

प्रेतप्रचात्यथ समिधा, गम्यते समिधं क्षिपेत् ॥

राजन्यस्येत् प्रेतिमन्त्रः, आपो, भस्माप्सु वेत्रयेत् ।

त्रिभिः, प्रसद्यतु-डाभ्यामुखायां स्नापयेदमुम् ॥

* पुनरेवोपतिष्ठते इति J. पु० पाठः ।

पुनर्दाभ्यामुदैत्यग्निं, पुनस्वेति समिन्धयेत् ।

बोध, दाभ्यामुपख्यानं मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये
च नूतनाः । अदादिदं यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं
पितरो लोकमसौ^(१) । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि^(२)
सञ्ज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरं
भूयात्^(३) । सं या वः प्रियास्तनुदः सं प्रिया
हृदयानि वः । आत्मा वो अस्तु ॥ १ ॥

संप्रियः संप्रियास्तनुवो मम^(४) । अयं सो
अग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।
सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिः ससवान्सन्स्तूयसे
जातवेदः^(५) । अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा
देवाः ऊचिषे धिष्ण्याये । याः परस्ताद्रोचने हूर्यस्य
याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः^(६) । अग्ने यत्ते । दिवि
वर्षः पृथिव्यां यदोषधिषु ॥ २ ॥

असु वा यजच । येनान्तरिक्षमुवाततन्य त्वेषः स

भानुरखिवो नृचक्ष्माः^(७) । पुरीष्यासो अमयः प्रावणेभिः
सजोषसः । जुषन्तां हव्यमाहुतमनमीवा ईषो
महीः^(८) । इडामग्ने पुरुदसः सनिङ्गोः शश्वत्तमः
हवमानाय साध । स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाम्ने सा
ते सुमतिभूत्वस्मे^(९) । अयं ते योनिर्कृत्यो यतो
जातो अरोचयाः । तं जानन् ॥ ३ ॥

अग्ने आरोहाया नो वर्धया रयिं^(१०) । चिदसि
तया देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद^(११) परिचिदसि तया
देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद^(१२) लोकं पृण छिद्रं पृ-
षार्यो सीद शिवा त्वं । इन्द्राम्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्
योनावसीषदन्^(१३) । ता अस्य सूददोहसः सोमः
श्रोणन्ति पृमयः । जग्मन् देवानां विशस्त्रिषा रोचने
दिवः^(१४) ॥ ४ ॥

अस्तु । आरोषधिषु । जानन् । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयेऽनुवाके वज्रहृत्पत्यस्य चयनदेशं प्रति मयनमुक्तम्; अथ
चतुर्थे गार्हपत्यचयनमुच्यते । कल्पः, 'अपवृत्ते दीक्षापरिमाणे
अपेत बोतेति गार्हपत्यचितेरायतनं व्यायाममाचं चतुरस्रं

परिमण्डलं बोद्धव्या' इति । पाठस्तु,—“अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽच स्व पुराणा ये च नूतनाः । अदादिदं यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै(१)” इति । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात् तद्भूत्याः पृथिव्यां सर्वत्र वर्तन्ते । हे यम-भृत्याः, ‘अच’ (देवयजनस्थाने) पुरातना ‘ये’ द्यूयं ‘स्व’ ‘नूतनाः’ ‘च’ ‘ये’ द्यूयं ‘स्व’, ते सर्वेऽपि ‘अपेत’ (अस्मात् स्थानादपगच्छत) । ‘वीत’ (अत्यन्तं विदूरं गच्छत) । ‘वि’-‘सर्पत’ ‘च’ ‘अतः’ (अस्मात् स्थानात् अपेत्य सान्निध्यं परित्यज्य विविधं गच्छत) । ‘पृथिव्याः’ ‘इदम्’ ‘अवसानं’ (स्थानं) ‘यमः’ अस्मभ्यम् ‘अदात्’, ‘पितरः’ च ‘अस्मै’ (यजमानाय) ‘इमं’ ‘लोकम्’ ‘अक्रन्’ (एतच्चयनस्थानं कृतवन्तः) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“यावती वै पृथिवी तस्मै यम आधिपत्यं परीयाय यो वै यमं देवयजनमस्मा अनिर्याच्याग्निं चिनुते यमायै नः स चिनुतेऽपेतेत्यध्यवसाययति यममेव देवयजनमस्मै निर्याच्यात्मनेऽग्निं चिनुते” (५।२।३अ०) इति । सर्वस्थाः पृथिव्या आधिपत्ये यमेन प्राप्ते सति ‘यः’ (यजमानः) ‘यमं’ प्रति ‘अस्माः’ (पृथिव्याः सम्बन्धि) ‘देवयजनम्’ आयाचित्वा तत्र ‘अग्निं’ ‘चिनुते’, तच्चयनं यमार्थमेव भवति, न तु स्वयं तत्फलभाग् भवति । अतः ‘यमं’ याचितुम् ‘अपेत’-इति-मन्त्रेण ‘अध्यवसाययति’ (देवयजनं निश्चिनुयात्) । अतो याचित्वात् स्वार्थमेव तच्चयनं भवति ।

तमिमं मन्त्रं प्रशंसति,—“इध्वयेण वा अस्मा अनामृतमि-

ऋन्नो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नपेतेति यदेतेनाध्ववसा-
 ययत्यनामृत एवाग्निं चिनुते” (५।२।३अ०) इति । मृतैः
 प्राणिभिराक्रान्तमामृतं, तथा न भवतीति ‘अनामृतं’, तादृशम्
 ‘अस्याः’ (पृथिव्याः सम्बन्धि) स्थानम् ‘इच्छन्तः’ (अपेक्षमानाः) ‘देवाः’
 वाषाद्येष परिमितम् ईषदपि ‘नाविन्दन्’ (नास्वभन्त), सर्वमपि
 भूमिस्थानं प्रेतैराक्रान्तमेवेत्यर्थः । यद्यत् स्थानमन्विष्यते तत्र तत्र
 विचारणार्था बहवः प्रेता अतीता भवन्ति । एतदेवाभिप्रेत्य
 महाभारते स्मर्यते, “अत्र भीष्मघ्नतं दग्धं द्रोणानाञ्च व्रतचयम्”
 इति । एवं सति ‘देवाः’ तत्परिहारोपायं विचार्य ‘एतद्यजुः’
 (यजुर्वेदस्वम्) ‘अपेत वीत’ इत्येतं मन्त्रम् ‘अपश्यन्’ । तस्मादनेन
 मन्त्रेण प्रेतानां निःशरितत्वात् तैरनाक्रान्ते ‘एव’ स्थाने ‘अग्निं
 चिनुते’ ।

गार्हपत्यचितिस्थानस्योद्धरणं विधत्ते,—“उद्धन्ति यदेवास्या
 अमेध्यं तदपहन्ति” (५।२।३अ०) इति । ‘अस्याः’ (पृथिव्याः)
 उपरि निष्ठीवनादिना यत् स्थानम् ‘अमेध्यं’ जातं, ‘तत्’
 उद्धननेन विनिवार्यते ।

उद्धृते प्रदेशे जलेनावोचणं विधत्ते,—“अपोऽवोचति ब्रान्त्यै”
 (५।२।३अ०) इति । उद्धननेन निष्पन्ना भूमिः जलेन शान्ता
 भवति ।

कल्पः, ‘अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति’ इति । पाठस्तु,—
 “अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि(१)” इति । हे सिकतास्वरूप, त्वम्
 ‘अग्नेः’ ‘भस्म’ (भासकम्) ‘असि’ । सिकताधारो हि अग्निर-

तितोक्ष्णो भवति, तथा त्वम् 'अग्नेः' अवस्थानाय 'पुरीषमसि' (पांसुरूपमसि) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं सिकतावापं विधत्ते,—“सिकता निवपत्येतद्द्व्यं अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेष्वैव वैश्वानरमवदन्ते” (५।१।३अ०) इति । आधानप्रकरणे वैश्वानरस्य रूपं, 'पृथिव्यां परिस्रसा' इत्याच्चातत्वात् सिकताशरीरं वैश्वानरस्याग्नेः स्वरूपम् ।

कल्पः, 'सञ्ज्ञानमित्युषान्' इति । निवपतीत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“सञ्ज्ञानमसि कामधरणं मयि ते कामधरणं भूयात्(१)” इति । हे ऊषस्वरूप, त्वं 'सञ्ज्ञानं' (पशुसम्बन्धि सम्यक् ज्ञानम्) 'असि' । पशवो हि आघ्राणेन सम्यक् ज्ञात्वा तम् ऊषप्रदेशं लिङ्गन्ति, तथा 'कामधरणम्' 'असि' (यज्ञियांशत्वेन ब्राह्मणे वक्ष्यमाणत्वात् यज्ञद्वारा कामानां धारकमसि) । अतः 'ते' यत्कामधरणसामर्थ्यं, तत् 'मयि' 'भूयात्' ।

एतन्मन्त्रसाध्यमूषनिवपनं विधत्ते,—“ऊषां निवपति पृष्टिर्वा एषा प्रजननं यदूषाः पुष्यामेव प्रजननेऽग्निं चिनुतेऽथो सञ्ज्ञान एव सञ्ज्ञानं ह्येतत् पशूनां यदूषाः” (५।१।३अ०) इति । पृष्टिहेतुत्वं प्रजात्पत्तिहेतुत्वञ्च ऊषाणां यज्ञद्वारा द्रष्टव्यम् । तस्मादूषनिवापे सति पृष्टिहेतौ प्रजननहेतौ च देशेऽग्निस्थितो भवति । किञ्च सञ्ज्ञानहेतावेव देशे अग्निस्थितो भवति । ऊषाणां पशुज्ञानहेतुत्वं लोके प्रसिद्धं; पशवो हि ऊषरप्रदेशं ज्ञात्वा तत्पत्यं खवणोदकमेव पातुं गच्छन्ति, (पीत्वा च पृष्टिं प्राप्नुवन्ति । अतः सञ्ज्ञानत्वं पृष्टिहेतुत्वञ्च । यदुक्तं सूत्रकारेण,

‘तान्निवपन् यददसन्नमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति’ इति ।

तदेतद्विधत्ते,—“द्यावापृथिवी सहास्तां ते विवती अत्रूता-
मक्षेव नौ सह यज्ञियमिति यदमुष्या यज्ञियमासीत् तदस्या-
मदधात् ऊषा अभवन् यदस्या यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदधात्
तददसन्नमसि कृष्णमूषान्निवपन्नदो ध्यायेद् द्यावापृथिव्योरेव
यज्ञियेऽग्निं चिनुते” (५।२।३अ०) इति । पुरा सृष्टिकाले
प्रजापतिना सृष्टे द्यावापृथिव्यौ जतुकाष्ठवत् संसृष्टे तिष्ठतः, ते
यदा प्रजापतेरनुज्ञया वियुज्येते, तदानीं परस्परानुरागेण एवं
भागं कृतकृत्यौ, ‘नौ’ (आवयोः) ‘सद्’ यज्ञयोग्यं सारं, ‘तत्’
‘सह’ ‘एव’ ‘अस्य’ इति । ततः ‘अमुष्याः’ (दिवः)* ‘सत्’
यज्ञयोग्यं सारम् ‘आसीत्’, ‘तत्’ ‘अस्यां’ (पृथिव्यां) सा यौः
स्नापितवती । तच्च द्युसारभृतं भूमाविदानो दृश्यमानाः ‘ते’
(प्रसिद्धाः) ‘ऊषाः’ आसन् । ‘यत्’ च ‘अस्याः’ (पृथिव्याः) यज्ञ-
योग्यं सारम् ‘आसीत्’, ‘तत्’ (सारम्) ‘अमुष्यां’ (दिवि) सा
पृथिवी स्नापितवती । ‘तत्’ स्नापितं ‘अदः’ ‘चन्नमसि’ दृश्यमानं
‘कृष्णं’ रूपम् अभूत् । अत उभयोः सारयोरेकीभावाय ‘ऊषान्’
‘निवपन्’ ‘अदः’ चन्नमसि कृष्णरूपं ‘ध्यायेत्’, तेन ध्यातेन
‘द्यावापृथिव्योः’ सम्बन्धिनि यज्ञयोग्ये सारे अग्निं चितवान्
भवति ।

कल्पः, ‘सं द्या वः प्रियास्तनुव इत्युषान् मिकताश्च स्रष्टव्य’

* दिवि इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

इति । पाठस्तु,—“सं या वः प्रियास्तनुवः सन्धिया हृदयानि वः ।
आत्मा वो अस्तु सन्धियः सन्धियास्तनुवो मम^(४)” इति । हे
सिकताः, ऊवाः, ‘वः’, (धुष्नाकं) ‘याः’, ‘प्रियास्तनुवः’ ताः
परस्परं ‘सं’-सुञ्चन्तां । ‘वः’ (धुष्नाकं) ‘प्रियाः’ (प्रियाञ्चि)
‘हृदयानि’ अपि ‘हं’-सुञ्चन्तां । तथा ‘वः’ (धुष्नाकं) ‘आत्मा’ अपि
‘सन्धियः’ ‘अस्तु’ । अपि च ‘मम’ अपि ‘तनुवः’ ‘सन्धियाः’ सन्तु ।

कल्प्य, ‘अयं चो अग्निरिति चतस्रो मध्ये प्राचीरिष्टका
गार्हपत्यचितानुपदधाति’ इति । ‘अयं चो अग्निः’ इत्येतस्मिन्
सूक्ते प्रथमामाह,—“अयं चो अग्निर्यस्मिन् सोममिन्द्रः सुतं दधे
जठरे वावजानः । सहस्रिषं वाजमत्यज सन्ति ससवान् सस्रस्रस्रसे
जातवेदः^(५)” इति । ‘अस्मिन्’ गार्हपत्यचितिरूपेऽग्नौ ‘वावजानः’
(कामथमानः) ‘इन्द्रः’ ‘सुतं’ ‘सोमम्’ (अभिषुतं) ‘जठरे’ ‘दधे’
(सोदरे धारयति), ‘स’ (तादृजः) ‘अयम्’ ‘अग्निः’ इदानीम्
इष्टकाभिस्वीयते इति शेषः । हे ‘जातवेदः’, ‘अत्यं’ ‘सन्ति’ ‘न’ (सत्वर-
गमनकुत्रसमममिव) ‘सहस्रिषं’ (सहस्रसङ्ख्याकेन धनेन सन्धितं)
‘वाजम्’ (अश्वं) ‘ससवान्’ (दत्तवान्) ‘सन्’ यजमानैः ‘स्रस्रसे’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने दिवो अर्षमच्छा जिगासच्छा
देवाश्च ऊचिषे धिष्णिथा ये । याः परस्ताद्रोचने सूर्यस्य चा-
श्वावस्तादुपतिष्ठन् आपः^(६)” इति । हे इष्टकारूप ‘अग्ने’, ‘दिवः’
(सकाशात्) ‘अर्षम्’ (उदकम्) ‘अच्छ’ (आभिमुख्येन) ‘जिगासि’

* याश्वावस्तादुपतिष्ठन् इति क्वचित् पाठः ।

(प्राप्नोषि), चानक्षारेण पुष्टिं कणादवसोत्थयः । 'ये' देवा
 'धिष्णियाः' (धिष्णियाधाराः) तान् देवान् 'अग्ने' (आभि-
 मुखेन) 'अग्निवे' (इविः स्त्रीकुरुतेति ब्रूषे), तथि अत्रोपहिते स्या
 समाहृता इव देवा आगत्य इविः स्त्रीकरिष्यन्तोत्थयः । 'सूर्यस्य'
 'रोचने' (दोषिणरूपे) च कृत्वे सन्ति 'धाः' 'घाः', 'परस्यात्'
 (ऊर्द्धदिशि) 'उचतिउक्ते' ; 'घाद्यावस्यत्' (अधोभागे) वर्तन्ते,
 ताः सर्वाः सन्ति उपहिते इहागमिष्यन्तीति श्रेयः ।

अथ ततोवासाह,—“अग्ने सन्ते दिवि वर्षः पृथिव्यां वदो-
 वधीष्यसु वा यजव । येनाक्षरिचमुर्वाततन्व त्वेषः स भानु-
 रसंवे नृचक्षाः^(७)” इति । हे 'यजव' (चाननिष्यादक) 'अग्ने', 'ते'
 (तिव) 'यत्' 'वर्षः' 'दिवि' सूर्यरूपेषु वर्तन्ते, 'पृथिव्यां' वज्रि-
 आसाराण्येषु वर्तन्ते । तथा 'यत्' तेज 'ओषधीषु' तत्कृत्परि-
 पाककासाकारेषु वर्तन्ते । 'असु' वद्वानस्यरूपेषु वर्तन्ते । 'येन'
 तदोषेन वर्त्तन्ते विद्युद्रूपेषु 'उद' (विस्तारार्थम्) 'अन्तरिक्षम्'
 'आततन्व' (सर्वतो विस्तारितवानसि) प्रकाशितवानित्यर्थः । 'त्वेषः'
 (दोषिणान् सर्वदीपवर्षःसमूहः^{*}) 'भानुः' (भासकः), 'असंवः'
 (अनुद्रूपविस्तीर्णः), 'नृचक्षाः' (मनुष्यान् सख्यापथिता) । तथा-
 विधतेजोरूपामिष्टकामुपदधामोति श्रेयः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“पुरीषासो अग्रचः प्रावसेभिः स-
 वोवकः । जुषन्ताः इव्यमज्जतमगमीवा इषो महीः^(८)” इति ।

* अथ समूहसि विकर्मन्त्य एव सर्वत्र पाठो नास्ति शेषते ।

एते 'अग्रयः' इष्टकारूपाः 'आहुतं' 'इष्ट' 'जुषन्ता' । कीदृशा
अग्रयः?—(पुरीषे पांसुरूपे भवाः) 'पुरीष्यासः', 'प्रावक्षेभिः'
(प्रकर्षेण सम्भजनशीलैर्मनोभिः) । 'सजोषसः' (परस्परं समान-
प्रोतयः) 'अनमोवाः' (रोगरहिताः), 'इष्टः' (अभीष्टप्राप्तिहेतवः),
'महीः' (प्रौढाः), तथाविधाग्निरूपाम् इष्टकामुपदधामीति श्रेवः ।

कल्पः, 'इडामग्नेऽयं ते योनिर्हत्विय इति हे पुरस्तात्समीचो'
इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह,—“इडामग्ने पुष्ट-
द॥स॥ सनिं गोः अश्वत्तम॥ इवमानाय साध । स्वासः सुनु-
स्नयो विजावाग्र सा ते सुमतिर्भूत्वस्त्रे(९)” इति । हे 'अग्ने',
'इवमानाय' (द्योतुं प्रवृत्ताय) यजमानाय 'गोः' 'सनिं' (गवादि-
पशूनां दातारं) 'साध' (सन्पादय) । कीदृशं सनिं?—'इडा'
(सर्वैरीशं प्रशंसनीयं), 'पुष्टदंसं' (वज्रधा दर्शनीयं), 'अश्वत्तमं'
(अत्यन्तमविच्छेदेन वर्त्तमानं) । किञ्च तत्रसादात् 'गः' (अस्माकं)
'सुनुः' 'स्नात्' (पुत्रोऽस्तु) । कीदृशः?—तत्रचः, भौरस इत्यर्थः ।
पुत्रसामान्यस्य 'सुनु'-ब्रह्मेणोक्तत्वात् दत्तपुत्रादिव्यावृत्तये विशेष-
वाची तत्रयत्रब्दः प्रयुज्यते, 'विजावा' (विविधानां जनयिता) ।
हे 'अग्ने', 'ते' (तव) 'सा' 'सुमतिः' (तथाविधानुपयद्बुद्धिः)
'अस्त्रे' 'भूतु' (अस्मासु भवतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अयं ते योनिर्हत्वियो यतो जातो
अरोचथाः । तं जानन्नग्र आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्(१०)”
इति । हे 'अग्ने', 'अयम्' (इष्टकारूपः पदार्थः) 'ते' (तव)
'योगिः' (उत्पत्तिहेतुः) 'हत्वियः' (हस्तुकासोनः स्त्रीपुष्टव-

कर्मतुल्यः) इति, 'यतः' (योगेः) 'जातः' (यत इष्टकारूपादुत्पन्नः) लम् 'अरोचथाः' (दोषिमानसि) । हे 'अग्ने', 'तं' (तथाविध-मिष्टकारूपयोनिं) 'आनन्' (आयमानः) सन् 'आरोह' (प्राप्नुहि) । 'अथ' 'नः' (अस्माकं) 'रयिं' (धनं) 'वर्द्धय' ।

कल्पः, 'एवं पश्चाच्चिदसि परिचिदसि इति समीची तिरस्त्री वा हे' इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । प्रथममन्त्रपाठस्त,—"चिदसि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा षीद^(११)" इति । भोगान् चिनोति सम्पादयतीति 'चित्' । हे इष्टके, लं 'चिदसि' । यथा देवतया लमभिमन्यते*, 'तया' 'देवतया' अनुगृह्योतस्त्वं 'भुवा' (खिरा भूत्वा) 'षीद' (अवतिष्ठ) । तत्र दृष्टान्तः,—'अङ्गिरस्वत्' (अङ्गिरो निरूपहितेष्टका यथा भुवा भवति तदत्) ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्त,—“परिचिदसि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा षीद^(११)" इति । 'परि' भोगांश्चिनोति सम्पादयतीति 'परि-चित्' । श्लेषं पूर्ववत् । 'तथा देवतया' इत्यादिवाक्यं पूर्वेष्वप्युप-धानमन्त्रेषु प्रयुक्तव्यं । तथा च सूत्रकारेणोक्तं, 'तथा देवतया अन्ततो दधाति' इति ॥ उक्तेषूपधानमन्त्रेषु, 'अथ॑ सो अग्निः' इत्यारभ्य 'अथा नो वर्द्धथा रयिम्' इत्येतदन्तं षडृचमेकं सूत्रम् ।

तदिदं प्रशंसति,—“अथ॑ सो अग्निरिति विश्वामित्रस्य सूत्रं भवत्येतेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्वाग्नेरेवैतेन प्रियं धामावहन्धे” (पु।१।३ अ०) इति ।

* अभिमन्यसे इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तस्मिन् सप्तो चतस्रभिराद्याभिर्षग्भिः साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“हन्द्वाभिर्वै देवाः सुवर्गे लोकमायन् चतस्रः प्राची-
रुपदधाति चत्वारि हन्द्वाऽसि हन्द्वाभिरेव तद्यजमानः सुवर्गे लोकमेति” (५।१।३३०) इति । हन्द्वायुक्ताभिश्चतस्रभिर्षग्भि-
रुपधायेत्यध्याहारः । देववद् यजमानोऽपि हन्द्वायुक्ताभिर्षग्भि-
श्चतस्र इष्टकाः प्रागया उपदधात् ।

अथ सूक्तगताभ्यां पञ्चम-षष्ठ-मन्त्राभ्यामुपरितनयजुभ्यांश्च साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“तेषां सुवर्गे लोकं यतां दिवः सम्वहोयन्त ते दे पुरस्तात् समीची उपदधत दे पश्चात् समीची ताभिर्वै ते दिवो दृष्टन् षड् दे पुरस्तात् समीची उपदधाति दे पश्चात् समीची दिशां विष्ट्यै” (५।१।३३०) इति । यदा चतस्र इष्टका उपधाय ‘ते’ (देवाः) स्वर्गे ‘लोकं’ गच्छन्ति, तदा ‘तेषां’ सम्वन्धिन्यो ‘दिवः’ पालकाभावात् ‘सम्वहोयन्त’ (सम्वक् विष्टीर्णा अभवन्), दिवर्त्तिन्यः प्रजाः विष्टला अभवन्नित्यर्थः; तन्मा भूदिति देवाः ‘पुरस्तात्’ दिशि षड्गम्भी ‘दे’ इष्टके, ‘पश्चात्’ च यजुर्भ्यां ‘दे’ इष्टके ‘उपादधत’ । ‘ताभिः’ चतस्रभिरिष्टकाभिः ‘ते’ (देवाः) ‘दिवः’ ‘दृष्टन्’ (दृढीकृतवन्तः) । तथा यजमानोऽप्युपदधात् ।

अथ पूर्वमुपहिताश्चतस्रश्च इदाचीमुपहिताश्चतस्रश्च मिश्रित्वा पुनः प्रशंसति,—“अथो पन्नवो वै हन्द्वाऽसि पशून्वेवास्मै समीचीो दधात्यष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्घ्यावाम्नेवाग्निंश्चिनुतेऽष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्री सुवर्गे लोकमञ्जसा

वेद सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्वे" (५।२।३अ०) इति । दिग्वां विधारणाद्योपधानं पूर्वमुक्तम्, अपि च इन्द्र्यां पशुप्राप्तिहेतुत्वेन पशुरूपत्वाच्छन्दोयुक्ताभिर्ह्यग्भित्तपधानेन 'समीचः' 'पशून्' सन्पादयति । उपरितनाभ्यां दाभ्यां सह अष्टत्वेन गावचीवाभ्यं । मुञ्चत्येन गावचीसम्बद्धः 'अग्निर्वावान्' अस्मि, 'तं' सर्वं 'चिरुते' । किञ्च गावच्याः स्वर्गलोकाभिज्ञतात् तस्मात्वं स्वर्ग-भिज्ञानाय सन्पाद्यते ।

कथ्यः, 'अत्रसिद्धं त्रयोदशभिर्लोकं पृष्ठाभिः प्रच्छादयति लोकां-पृष्ठा ता अस्य स्रददोहस इति दाभ्यां-दाभ्यां मन्त्राभ्यामे-कैर्का लोकं-पृष्ठासुपदधाति' इति । तच्च प्रथमामाह,—“लोकं पृष्ठा सिद्धं पृष्ठाथो सीद त्रिवा तं । इन्द्राग्नी ता बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्^(१९)” इति । हे इष्टके, 'लोकं' (गार्हपत्यचयनार्थं देवे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवसिद्धं स्थानं) 'पृष्ठा' (पूर्य); तथा 'सिद्धं' 'पृष्ठा' (द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि सिद्धं यथा न दृश्यते, तथा 'पृष्ठा' (पूर्य) अत्यन्तं सिद्धा भवेत्यर्थः । 'अथो' (अपि च) 'तं' 'त्रिवा' (त्रान्ता) सतो 'सीद' (तिष्ठ) । 'इन्द्राग्नी' 'बृहस्पतिः' चेत्येते देवा 'अस्मिन्' 'योगी' (स्थाने) तां 'असीषदन्' (सादितवन्तः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“ता अस्य स्रददोहसः योमश् श्रीवन्ति पृष्ठाथः । जन्मन् देवानां विज्वस्त्रिध्वा रोचने दिवः^(१९)” इति । 'दिवः' 'रोचने' (स्वर्गस्य प्रकारके) 'अस्य' 'जन्मन्' (जन्मानस्य जन्मनि निमित्तभूते) सति 'देवानां' सम्बन्धिष्ये

तस्मिन् सूक्ते चतस्रभिराद्याभिर्षग्भिः साध्यमित्येकोपधानं विधत्ते,—“हृन्दोभिर्वै देवाः सुवर्गे लोकमायन् चतस्रः प्राची-
रुपदधाति चत्वारि हृन्दा२सि हृन्दे।भिरेव तद्यजमानः सुवर्गे
लोकमेति” (५।२।२३०) इति । हृन्देयुक्ताभिश्चतस्रभिर्षग्भि-
रुपधायेत्यध्याहारः । देववद् यजमानोऽपि हृन्देयुक्ताभिर्षग्भि-
श्चतस्र इष्टकाः प्रागया उपदधात् ।

अथ सूक्तगताभ्यां पञ्चम-षष्ठ-मन्वाभ्यामुपरितनयजुभ्यांश्च
साध्यमित्येकोपधानं विधत्ते,—“तेषां सुवर्गे लोकं यतां दिवः
सम्वहोयन्त ते दे पुरस्तात् समीची उपदधत दे पश्चात् समीची
ताभिर्वै ते दिवो दृ२हन् षद् दे पुरस्तात् समीची उपदधाति
दे पश्चात् समीची दिशां विष्ट्वै” (५।२।२३०) इति । यदा
चतस्र इष्टका उपधाय ‘ते’ (देवाः) स्वर्गे ‘लोकं’ गच्छन्ति, तदा
‘तेषां’ सम्बन्धिन्यो ‘दिवः’ पालकाभावात् ‘सम्वहोयन्त’ (सम्बन्ध-
विहीर्णा अभवन्), दिग्बर्त्सन्यः प्रजाः विह्वला अभवन्नित्यर्थः;
तन्मा भूदिति देवाः ‘पुरस्तात्’ दिशि षड्गम्भी ‘दे’ इष्टके, ‘पश्चात्’
च यजुर्भ्यां ‘दे’ इष्टके ‘उपदधत’ । ‘ताभिः’ चतस्रभिरिष्टकाभिः
‘ते’ (देवाः) ‘दिवः’ ‘दृ२हन्’ (दृढीकृतवन्तः) । तथा यजमानो-
ऽप्युपदधात् ।

अथ पूर्वमुपहितास्तस्रश्च इदाचीमुपहितास्तस्रश्च मिश्रित्वा
पुनः प्रशंसति,—“अथो पञ्चवो वै हृन्दा२सि षड्गून्वेवास्मै समीची
दधात्यष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्रेऽग्निर्घ्यावामेवाग्निं
चिनुतेऽष्टावुपदधात्यष्टाचरा गायत्री गायत्री सुवर्गे लोकमञ्जसा

वेद सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्तै” (५।२।३अ०) इति । दिव्यां विधारणाद्योपधानं पूर्वमुक्तम्, अपि च हृद्दसां पशुप्राप्तिहेतुत्वेन पशुपताच्छन्दोद्युक्ताभिर्ध्वग्भिरुपधानेन ‘समीपः’ ‘पशून्’ सम्पादयति । उपरितनाभ्यां दाभ्यां सह अष्टत्वेन गायत्रीसाम्यं । मुञ्जत्वेन गायत्रीसम्बद्धः ‘अग्निर्थावान्’ अस्ति, ‘तं’ सर्वं ‘चिरुते’ । किञ्च गायत्र्याः स्वर्गलोकाभिज्ञतात् तस्मान्त्वं स्वर्गाभिज्ञानाय सम्पाद्यते ।

कथ्यः, ‘अत्रग्निष्टं त्रयोदशभिर्लोकं पृष्ठाभिः प्रच्छादयति लोवं-पृष ता अस्य स्रददोहस इति दाभ्यां-दाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैर्का लोकं-पृष्तामुपदधाति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“लोकं पृष क्षिद्रं पृष्ठाथो सीद त्रिवा त्वं । इन्द्राग्नी ता बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्(१९)” इति । हे इष्टके, ‘लोकं’ (गार्हपत्यत्रयनार्थं देवे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवग्निष्टं स्थानं) ‘पृष’ (पूरय); तथा ‘क्षिद्रं’ ‘पृष’ (द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि क्षिद्रं यथा न दृश्यते, तथा ‘पृष’ (पूरय) अत्यन्तं क्षिष्टा भवेत्यर्थः । ‘अथो’ (अपि च) ‘त्वं’ ‘त्रिवा’ (ज्ञाना) सतो ‘सीद’ (तिष्ठ) । ‘इन्द्राग्नी’ ‘बृहस्पतिः’ चेत्येते देवा ‘अस्मिन्’ ‘योना’ (ज्ञाने) तां ‘असीषदन्’ (सादितवन्तः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“ता अस्य स्रददोहसः योमश् ओषन्ति पृथ्वयः । जन्मन् देवानां विज्जस्त्रिध्वा रोचने दिवः(१९)” इति । ‘दिवः’ ‘रोचने’ (स्वर्गस्य प्रकाशके) ‘अस्य’ ‘जन्मन्’ (व्यवमानस्य जन्मनि निमित्तभूते) सति ‘देवानां’ सम्बन्धिन्धे

‘विद्मः’ (प्रजारूपाः) ‘पृन्नयः’ (अल्पगोसदृशाः) ‘सुददो ह्यः’ (सुदस्यास्यस्य दोहयिच्यः) ‘ताः’ इष्टकाः ‘सोमं’ ‘ओषन्ति’ (पक्षं कुर्वन्ति) । कदा ?-‘आ’-‘चिषु’ (आ समन्तात् यानि प्रातःसवनादीनि, तेषु), निरन्तरं सोमैकहेतव एता इष्टका इत्यर्थः ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“त्रयोदश लोकं-पृष्ठा उपदध्यात्केकविंशतिः सन्पद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एकविंशतिः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशत्यैव प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रतितिष्ठति” (५।२।३अ०) इति । लोकम् इष्टकानाक्रान्तमवशिष्टं देशं पूरयन्तीति ‘लोकं-पृष्ठाः,—एतन्नामका इष्टकास्तयोदशसङ्ख्याका उपदध्यात् । एवं सति पूर्वाङ्गाभिरष्टभिः सह ‘एकविंशतिः’ ‘सन्पद्यन्ते’ । तथा सति ‘एकविंशसोमो यथा सोमान्तराणां चिष्टादीनां ‘प्रतिष्ठा’, तथा नित्यंधार्यो ‘गार्हपत्यः’ अपि आहवनीयादीनां ‘प्रतिष्ठा’ । तदुभय-‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अनु’ यजमानः ‘प्रतितिष्ठति’ इति ।

वेदनं प्रशंसति,—“प्रत्यग्निं चिक्वानस्तिष्ठति य एवं वेद” (५।२।३अ०) इति । ‘चिक्वानः’ (चयनं कृतवान् भूत्वा) प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । एवं निरूपिता सेयमेका चितिः ।

ईदृशीनां चित्तानामुपर्यन्तेभावेन वर्त्तमानानां पञ्चसङ्ख्यां विधत्ते,—“पञ्चचित्तिकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पञ्चवो यज्ञमेव पञ्चनवहन्धे” (५।२।३अ०) इति । ‘प्रथमं’ ‘चिन्वानः’ (प्रथमवारमग्निचयनं कुर्वन्) यजमानः ‘पञ्चचित्तिकं’ (पञ्चसङ्ख्याका अनन्तरोक्ताश्वितयो यस्याग्नेस्तादृशं) ‘चिन्वीत’ । धानादिपयस्यान्तैः पञ्चभिर्हविर्भिर्युक्तत्वात् ‘पाङ्क्तो यज्ञः’ ।

सपुच्छैश्चतुर्भिः पादैश्च 'पाङ्गाः पञ्चवः'; एवं चयनं कृत्वा 'यज्ञं' 'पशून्' च प्राप्नोति ।

द्वितीयवारमग्निचयनं कुर्वतश्च सङ्ख्यां विधत्ते,—“त्रिचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्तथ इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति-
तिष्ठति” (५।२।३अ०) इति । 'द्वितीयं' (द्वितीयवारम्) ।

द्वितीयवारमग्निचयनं कुर्वतः सङ्ख्यां विधत्ते,—“एकचितीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वान एकधा वै सुवर्गो लोक एकवृत्तैव सुवर्गे लोकमेति” (५।२।३अ०) इति । 'एकधा' (एकप्रकारः), सुखैक-
स्वाभावात्, स्वर्गं प्राप्तस्व तद्भेतुकर्मसमाप्तेः पूर्वं पुनरावृत्त्यभावाच्च ।
'एकवृत्ता' (एकगुणकया) चित्या, त्रिगुणत्व-पञ्चगुणत्ववर्जितथा ।

पांसुप्रक्षेपं विधत्ते,—“पुरीषेषाभ्युदति तस्मात् मांसेनास्त्रि
ह्वम्” (५।२।३अ०) इति । अस्मादस्त्रिसमाः कठिना इत्युक्ताः
मांससमेन ऋदुना पांसुना 'अभ्युदति' (ह्लादयति) । 'तस्मात्'
लोकेऽपि 'मांसेन अस्त्रि ह्वम्' ।

वेदनं प्रशंसति,—“न दुद्यमां भवति य एवं वेद” (५।२।
३अ०) इति ।

चितिगतां पुरीषगताञ्च सङ्ख्यां मिश्रित्वा प्रशंसति,—“पञ्च
क्तियो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्युदति दश सन्वद्यन्ते दशाचरा
विराड्छं विराड्विराज्येवास्त्राद्ये प्रतितिष्ठति” (५।२।३अ०) इति ।
एकां चितिं कृत्वा पुरीषेषाञ्छ्लादयेत्, तस्मा उपरि द्वितीयां
चितिं कृत्वा तामस्याञ्छ्लादयेत्,—एवं चितिपञ्चकेन पुरीषपञ्चकेन
दशसङ्ख्यासन्वयेर्विराट्छन्दोद्वारेण्यम् 'प्रतितिष्ठति' इति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

अपोद्भून्ति चित्तिस्थानम्, अग्नेस्तु सिकतां वपेत् ।

सञ्ज्ञानमूर्षां निवपेत्, सं या, संसृजते इयम् ॥

अयं,—चतसृभिः प्राचीरिष्टका आदधाति हि ।

इडां,—द्वाभ्यां पुरस्तात् दे, चिद्वाभ्यां पश्चिमदक्षम् ॥

लोकं लोकं-वृणा-द्वाभ्यां मन्त्रा अत्र चतुर्दश ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समित् सङ्कल्पेया सन्निप्रयौ रोचिष्णु सुमनस्य-
मानौ । इषमूर्जमभिसंवसानौ सं वां मनांसि सं वृता
समु चित्तान्याकरं^(१) । अग्नें पुरीष्याधिपा भवा त्वन्नः
इषमूर्जं यजमानाय धेहि^(२) । पुरीष्यस्त्वमग्ने रयि-
मान् पुष्टिमांसि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वां
योनिमिहासदः^(३) । भवतं नः समनसौ समोकसौ ॥

॥ १ ॥

अरेपसौ मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जात-
वेदसौ शिवौ भवतमद्य नः^(४) । मातेव पुषं पृथिवी
परीष्यमग्निं स्वे योनावभारुखा । तां विश्वैर्देवैर्चतु-

भिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु^(५) ।
 यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तं नः
 पर्षदति द्विषोऽग्ने वैश्वानर स्वाहा^(६) । नमः सु ते नि-
 र्चते विश्वरूपे ॥ २ ॥

अयस्मयं विष्टृता बन्धमेतं यमेन त्वं यम्या संविदा-
 नोत्तमं नाकमधिरोहयेमं^(७) । यत्ते देवि निर्चति-
 राबन्ध दाम ग्रीवास्वविष्टृत्यं । इदं ते तद्विष्याम्या-
 युषो न म्रध्यादया जीवः पितुमद्वि प्रमुक्तः^(८) । यस्या-
 स्ते अस्याः क्रूर आसं जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।
 भूमिरिति त्वा जना विदुर्निर्चतिः ॥ ३ ॥

इति त्वाहं परिवेद विश्वतः^(९) । असुन्वन्तं यज-
 मानमिच्छ स्तेनस्येत्यां तस्करस्यान्वेषि । अन्यमस्म-
 दिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्चते तुभ्यमस्तु^(१०) ।
 देवीमहं निर्चतिं वन्दमानः पितेव पुत्रं दसये वक्षो-
 भिः । विश्वस्य या जायमानस्य वेद शिरः-शिरः
 प्रति सूरि विचष्टे^(११) । निवेशनः सङ्गमनो बहूनां
 विश्वा रूपाभिचष्टे ॥ ४ ॥

शचीभिः देव इव सविता सत्यधर्मन्द्रे न तस्थौ
 समरे पथीनां^(१२) । सं वरचा दधातन निराहावान्
 ह्योतन । सिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वयं विश्वाहादस्त-

मक्षितं^(१३) । निष्कृताहावमवटः सुवर्चः सुषेचनं ।
उद्रिक्तं^(१४) सिञ्चे अक्षितं^(१५) । सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा
वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमवा^(१६) । युनक्त-
सीरा वि युगा तनोत कृते योनौ वपतेह ॥ ५ ॥

वीजं गिरा च ऋष्टिः सभरा असक्तो नेदीय
वत्सृष्ट्या पक्षमायत्^(१७) । साङ्गसं पवीरवः सुश्रेवः
सुमतिस्तह । उदित्कृषति गामविं प्रफर्थ्यञ्च पीवरी ।
प्रस्थावद्रथवाहनं^(१८) । शुनं नः फाला वितुदन्तु भूमिः
शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहान् । शुनं पर्जग्यो मधुना
पर्योभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तं^(१९) । कामं
कामदुषे धुत्व मिषाय, वरुणाय च । इन्द्रायाग्रये
पूष्णे चोषधीभ्यः प्रजाभ्यः^(२०) । घृतेन सीता मधुना
समक्ता विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पर्यसा
पोन्वमानास्मान् सीते पर्यसाभ्यावदृत्व^(२१) ॥ ६ ॥

समौवसौ । विश्वरूपे । विदुर्निश्चिंतिः । अभिचष्टे ।
इह । मिषाय । दार्विश्शतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थब्राह्मे द्वितीयप्रपठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

स्तुर्येऽनुवाके गार्हपत्यचयनमुक्तम् । अथ षड्भ्येऽनुवाके
 आहवनीयचयनार्थं भुवः कर्षणमुच्यते । कल्पः, 'सम्भितमिति
 तस्यां चतसृभिदस्यः सशिवपति' इति । तच्च प्रथमामाह,—
 "सम्भितः सङ्घन्त्येद्याः सन्निवौ रोचिष्णु सुमनस्यमानौ । इव-
 मूर्जमभिसंवसानौ सं वां मनाःसि सं व्रता समु चित्तान्वाकरम्^(१)"
 इति । येयं गार्हपत्यचितिः पूर्वाणुवाकेऽभिहिता, तस्याम् सखा-
 ग्रिननिवपनवेलायां दाक्षी सम्पद्येते,—पूर्वसिद्धोऽग्निरेकः, द्वितीय-
 सिद्धोऽग्निरपरः । ताकुभौ सन्वोऽधेदमुच्यते । हे अग्नी, युवामुभौ
 'समितं' (सङ्गतौ) भवतं, सङ्गत्य च 'सङ्घन्त्येद्यां' (सम्पन् यज्ञस्य
 कल्पनं निष्पादनं कुरुतं) । कोऽहंभावयो?—'सम्प्येद्यौ' (सम्पन्
 परस्परं प्रीतियुक्तौ), 'रोचिष्णु' (दीपमानौ), 'सुमनस्यमानौ'
 (परस्परं सौमनस्यं प्राप्तौ), 'इवम्' (अत्रम्), 'जर्ज' (रहं) च
 'संवसानौ'* (सम्पक् सन्पादयन्तौ) । 'वां' (युवयोः) 'मनांसि'
 (मनोजन्यान् सङ्घल्पान्) 'सम्'-'आकरं' (सर्वतः सङ्गतानि करोमि) ।
 कथा व्रतानि (कर्माणि) 'सम्'-'आकरं' । तथा 'चित्तानि'
 (कर्मविषयज्ञानानि) 'सम्'-'आकरम्' ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने पुरीषाधिपा भवा त्वं वः ।
 इवमूर्जे यजमानाय धेहि^(२)” इति । हे 'पुरीष' (प्रांसुवृत्त),
 'अग्ने' (मिसितोभवाग्निस्वरूप), 'त्वं' 'नः' (अस्माकम्) 'अधिवा'
 'भव' (अधिकं पास्यसिता भव) । तादृशस्यं यजमानायत्वं रवञ्च
 सम्याह्य ।

* अत्र 'सभिसंवसानौ' इति षाठो भवितुं युक्तः ।

अथ तृतीयामाह,—“पुरीष्यस्वमग्ने रचिमान् पुष्टिमाऽ अशि ।
त्रिवाः हत्वा दिशः सर्वाः स्नां योनिमिहासदः(१)” इति । हे
‘अग्ने’ ह्यात्मक, त्वं ‘पुरीष्यः’ (पुरीषार्हः), ‘रचिमान्’ (धनवान्),
‘पुष्टिमान्’ अपि ‘अशि’ । ‘सर्वाः’ ‘दिशः’ ‘त्रिवाः’ (ब्रह्मन्ताः)
‘हत्वा’ ‘इह’ (चित्तौ) ‘स्नां योनिं’ (स्वकीयं स्थानम्) ‘आसदः’
(प्राप्नुहि) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“भवतं नः समनसौ समोकसावरेपसौ ।
मा यज्ञऽ हिऽषिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ त्रिवौ भवतमद्य
नः(४)” इति । योऽग्निः पुरातनः, यश्च उख्यः, तौ युवां ‘नः’
(अस्मान्) प्रति ‘समनसौ’ (समानमनस्कौ विप्रतिपत्तिरहितौ),
‘समोकसौ’ (समाननिवासस्थानौ), ‘अरेपसौ’ (पापचित्तरहितौ),
यज्ञश्च यज्ञपतेश्च द्विषां ‘मा’ कुरुतम् । ‘अद्य’ (अस्मिन् कर्मणि)
हे ‘जातवेदसौ’, ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘त्रिवौ’ (ब्रह्मन्तौ)
‘भवतम्’ ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“वि वा एतौ द्विषाते यश्च
पुराग्निर्यज्ञोखायाऽ समितमिति चतसृभिः संनिवपति चत्वारि
हन्दाऽषि हन्दाऽषि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रियथैवैनौ
तनुवा षऽ ब्राह्मि” (५।२।४ अ०) इति । अग्निं चिकीर्षतः पुरुषश्च
‘यश्च’ पूर्वसिद्ध आहितः ‘अग्निः’, ‘यश्च’ ‘उखायां’ वर्त्तमान इदानी-
न्तनोऽग्निः, ‘एतौ’ उभौ परस्परं ‘वि’-‘द्विषाते’ (अहमेवाङ्गत्या-
धारो भूयासं, न त्वमित्येवंरूपो विद्वेषः । अतो विद्वेषपरिहाराय
‘संनिवपति’ (तावुभौ मंथोजयेत्) । अथ्यादानादिषु गायत्र्यादि-

ह्रन्दांसां साधनत्वात् 'ह्रन्दांसि' 'अग्नेः' 'प्रिया तनुः', तथा सत्त्वच मन्त्रमतया चतुःसङ्ख्याया चतुर्णां गायत्र्यादीनां ह्रन्दांसां बुद्धिस्थ-
त्वात् 'प्रिययैव' 'तनुवा' सङ्गतौ यथा भवतस्तथा 'सं'-ब्राह्मणं
कृतवान् भवति ।

प्रथममन्त्रगतस्य समितमितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—
“समितमित्याह तस्माद्ब्रह्मणा सच५ समेति” (५।१।४अ०)
इति । यस्मादयं मन्त्रः सङ्गतौ भवतमिति ब्रूते, 'तस्मात्' लोकेऽपि
पुरोहितरूपेण ब्राह्मणेन सचियरूपो राजा सङ्गच्छते । अत
एवान्वच श्रुत्या उदाहृतं, 'तस्माद् ब्राह्मणो राजन्ववान् । तस्माद्
राजन्यो ब्राह्मणवान्' इति ।

तमेवान्योः सङ्गमं पुनः प्रशंसति,—“यत् सन्युष्य विहरति
तस्माद्ब्रह्मणा सचं येति” (५।१।४अ०) इति । यस्मादग्निदयं
संयुज्य तस्मिन् संयुक्तेऽग्नौ विहरणम् (उत्तरकालीनं विविध-
मनुष्ठानं) करोति, 'तस्मात्' लोकेऽपि ब्राह्मणसचिययोः संयुक्तयोः
सतोः पश्चाद् ब्राह्मणेन नियमितः सचियो विविधं ब्राह्मीरं
राज्यपरिपासनं प्राप्नोति ।

कल्पः, मातेव पुत्रमिति त्रिक्यादुखां निरुद्धा' इति ।
पाठस्तु,—“मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीषमग्निं स्त्रे योगावभाइखा ।
तां विश्वैर्देवैश्चतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु(५)”
इति । यथा लोके 'माता' 'पुत्रं' विभर्त्ति, तथा पृथिवीरूपा
इयम् 'उखा' 'स्त्रे योगैः' (स्त्रकीयगर्भस्थाने) 'पुरीषम्' एतम्

‘अग्निं’ ‘स्त्रे योमौ’* ‘अभाः’ (विभर्त्ति) । ‘ताम्’ (उखां) ‘प्रजापतिः’ ‘विमुञ्चतु’ (त्रिष्यपात्राभ्युक्तां करोतु) । कीदृशः प्रजापतिः?— ‘विश्वेर्देवैर्ऋतुभिः’ च ‘संविदानः’ (ऐकमत्यङ्गतः), (विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यामौ) ‘विश्वकर्मा’ ।

अस्मिन्मन्त्रे ऋतुभिरितिपदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“ऋतुभिर्वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याह ऋतुभिरेवैनं दीक्षयित्वा ऋतुभिर्विमुञ्चति” (५।२४अ०) इति । ‘एतं’ (यजमानम्) ‘ऋतुभिः’ पुरा संस्कुर्वन्ति, ‘षड्भिर्हीक्ष्यति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं दीक्षयति’ इत्युक्तत्वात् । अतस्सादृश्यजमानसम्बन्धी† ‘स’ उख्योऽग्निश्चापि ‘ऋतुभिरेव’ विमोचनीयो भवति । अतो विमोचनसाधनेऽस्मिन् मन्त्रे ऋतुप्रयोगाद्दीक्षाविमोचकधारेकसाधनत्वं सम्यसते । अल्पि दीक्षा यजमानस्य, विमोचकस्योख्यस्य, तथाप्यभेदोपचारेण एकविषयत्वोपन्यासः ।

कल्पः, ‘यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्याग्नित्रिक्रमादने’ इति । पाठस्तु,—“यदस्य पारे रजसः शुक्रं ज्योतिरजायत । तस्यः पर्षदिति द्विषोऽग्ने वैश्वानर स्नाहा(१)” इति । ‘रजसः’ (रजःषड्भ्यश्च धूमस्य) ‘पारे’ (अवसाने) ‘अस्य’ (अग्नेः) ‘शुक्रं’ (निर्भसं) ‘यत्’ ‘ज्योतिरजायत’, ‘तत्’ (ज्योतिः) ‘द्विषः’ ‘अति’

* अथ “स्त्रे योमौ” इति पाठः पुनरुक्त इवाभाति ।

† सम्बन्धि इति सर्वत्र पाठो न सम्भक् ।

(द्वैतनतिक्रम्य) 'नः' (अस्मान्) 'पर्वत्' (प्रीणयतु) । हे वैश्वानराख्य
'अग्ने', तदीयं त्रिक्यं 'स्वाहा' (सुष्ठु आहुतम्) ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“वैश्वानर्यां त्रिक्यमादत्ते स्वदद्यत्ये-
वैवत्” (५।२।४ अ०) इति । वैश्वानरशब्दो ब्रह्मानृचक्षिः, वेद्यं
'वश्वानरी', “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः” इति
स्मृतेर्जाठराग्निरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादुलकारित्वात् तदीयमन्त्रेषु
उपासं त्रिक्यं स्वादूकृतं भवति ।

कस्यः, 'नैर्ऋतिरिष्टकाः कृष्यास्त्रिस्तुषपक्षास्ताः त्रिक्यं
इत्यासुचमासन्दीक्षादाय दक्षिणमपरमवान्तरदेशं गत्वा नमः सु
ते निर्वृत इति स्वकृत इन्द्रिणे प्रदरे वः त्रिक्यं निधाय' इति ।
पाठस्तु,—“नमः सु ते निर्वृते विश्वरूपेऽयस्यं विष्णुता बन्धमेतं ।
यमेन त्वं यस्या संविदानोत्तमं नाकमधिरोहयेमम्^(०)” इति ।
हे 'निर्वृते' (दक्षिण-पश्चिम-मध्यमस्त्रितावान्तरदिगभिमानिनी-
देवते), 'विश्वरूपे' (बहुविधरूपयुक्ते), 'ते' (तुभ्यं) 'नमः' अस्तु ।
'अयस्यं' (सोहनिर्मितं ऋद्ध्यावावहृदम्) 'एतं' 'बन्धं' (स्वर्ग-
प्राप्तिप्रतिबन्धकम्) 'इमं' (पाप्मानं) 'विष्णुत' (विनाशय) । ततः
'त्वं' 'यमेन' (अग्निना) 'यस्या' (पृथिव्या) च 'संविदाना'
(ऐकमत्यं गता) सती इमं (यजमानम्) 'उत्तमं' 'नाकं',
(सर्वसुखोपेतं दुःखमाचरहितं स्वर्गम्) 'अधिरोहय' (प्रापय) ।

अचोदाहृते सूत्रे या इष्टका अभिहितास्ता विधत्ते,—

* दिगभिमानिनि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“नैर्ऋतीः कृष्णाक्षिस्रुषपका भवन्ति निर्ऋतौ वा एतद्भागधेयं
 यन्तुषा निर्ऋतौ रूपं कृष्णं रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते”
 (५।१।४अ०) इति । ‘निर्ऋतिः’ देवता चासामिष्टकानां ता
 ‘नैर्ऋत्यः’, ‘तुषा’ इति ‘यत्’ तत् ‘एतत्’ निर्ऋतेः (राक्षसदेवतायाः)
 भागधेयम् । अत एवेष्टिप्रकरणे ‘रक्षसां भागोऽसि’ इति तुषोप-
 वापमन्त्र आवातः । ‘रूपं’ च निर्ऋतिदेवतायाः ‘कृष्णं’, अतस्तदा-
 नुकूल्याय इष्टकास्तुषपकाः कृष्णवर्णस्य कुर्युः, तथा सति अग्नुरूपेणैव
 भागेन ‘निर्ऋतिं’* ‘निरवदयते’ (निःसारितवान् भवति) ।

दक्षिणपश्चिमावाग्नरदिग्मङ्गुल्या निर्दिश्य विधत्ते,—“इमां
 दिग्ं यन्तोषा वै निर्ऋतौ दिक् स्वायामेव दिग्नि निर्ऋतिं
 निरवदयते” (५।१।४अ०) इति ।

कल्पः, ‘यन्ते देवी निर्ऋतिरावबन्धेति शिष्याजालेनैनाः
 प्रच्छाद्य’ इति । ‘एनाः’ (वक्ष्यमाणमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः) । अर्थ-
 क्रमेणायं मन्त्रो वक्ष्यमाणेभ्यस्त्रिभ्य उत्तरभावी, पाठक्रमेण तु
 पूर्वभावी । तत्पाठस्तु,—“यन्ते देवी निर्ऋतिरावबन्ध दाम यीवा-
 स्त्रविचर्त्ये । इदं ते तद्विद्याम्यायुषो न मथादथा जीवः पितु-
 मद्भि प्रमुक्तः^(५)” इति । हे यजमान, ‘ते’ (तव) ‘यीवासु’
 (यीवायाः सम्बन्धिषु प्रदेशविशेषेषु) ‘निर्ऋतिः’ ‘देवी’ ‘यत्’
 ‘दाम’ (स्वकीयं पात्रम्) ‘अविचर्त्ये’ (विनाशयितुमशक्यम्)
 ‘आवबन्ध’ (दृढं बबन्ध), ‘तत्’ ‘इदं’ ‘ते’ दाम (तदीयं

* सर्वस्मिन् पुस्तके निर्ऋतिरिति पाठो न युक्तः ।

योवाख्यं पात्रं) 'विश्यामि' (विमुञ्चामि) । तच्च विमोक्षणं त्वदोपस्य
 'आयुषः' 'मध्यात्' आरभ्य 'न' भवति, किन्तु कृत्स्नेऽप्यायुषि; 'अथ'
 (पात्रविमोक्षणान्तरं) त्वं 'जीवः' (चिरञ्जीवी) सन् 'प्रमुक्तः'
 (सर्वैः प्रतिबन्धैर्विरहितः) 'पितुम्' (अस्मिं) 'अद्भि' (भक्षय) ।

कल्पः, 'तस्येष्टकाभिः पात्रमभ्युपदधाति यस्यासौ अस्याः क्रूर
 आसन् जुहोमीत्येताभिस्त्रिष्टभिः पराचोरसंस्पृष्टा दक्षिणापवर्गं
 तथा दैवतं करोति' इति । तस्य त्रिष्टस्य पात्रमभिलक्ष्य कृष्णा-
 भिरिष्टकाभिरुपधानं सम्पादयेदित्यर्थः । तिस्रषु प्रथमामाह,—
 "यस्यासौ अस्याः क्रूर आसन् जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय ।
 भूमिरिति त्वा जना विदुर्निर्घृतिरिति त्वाहं परिवेद विश्वतः(९)"
 इति । हे निर्घृते, 'यस्याः' 'ते' (तव) 'अस्याः' 'क्रूर आसन्' (उप-
 रूपे आसौ) 'जुहोमि' (आहुतिवदिष्टकामुपदधामि) । किमर्थं ?—
 'एषां बन्धानाम्' 'अवसर्जनाय' (यजमानस्य परलोकप्राप्तिप्रति-
 बन्धकानाम् एषां पापानां विनाशाय); 'यस्याः' 'ते' (तव) मुखे
 प्रदररूप इरिषरूपे . वा 'अहम्' इष्टकामुपदधामि । 'त्वा'
 (तादृशीं त्वां) 'जनाः' (जन्तुमात्ररूपाः, शास्त्रमंस्काररहिताः)
 'भूमिरिति' 'विदुः' । निर्घृतिदेवीति, *—'अहं' तु ब्राह्मभिश्च-
 तवा त्वां 'विश्वतः' (सर्वतः, सर्वथा) 'निर्घृतिदेवी'-इत्येव 'परिवेद'
 (सम्बन्ध् आगामि) । तच्च तावन्नर्घृतिरित्येतद्देवता-नामधेयम् ।

* अत्र संहितास्यपाठानुसारेण निर्घृतिरित्येति पाठो धर्तुं
 युक्तः ।

अवयवार्थस्यैवं व्युत्पादनीयः,—सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनाग्निष्कृष्य
स्वतन्त्रेषु * प्रहरादौ षतिः प्राप्तिर्गत्याः सा 'निर्घतिः' । तदिदं
प्रकारद्वयमभिप्रेत्य 'विशतः' इत्युक्तम् ।

अथ द्वितीयामाह,—“असुन्वन्तम् यजमन्नमिच्छ स्नेहस्येत्यां
तस्करस्यान्वेषि । अन्यमस्मादिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्घते
तुभ्यमस्तु^(१०)” इति । हे 'निर्घते', यः सोमयागं न करोति, बसु
हविर्यज्ञं न करोति, तादृशम् 'असुन्वन्तम्' 'यजमानं' च 'इच्छ'
(यज्ञोत्तुमिच्छ) । किञ्च यः स्नेहः (प्रच्छन्नचोरः), यस्य तस्करः
(प्रकटचोरः) तयोः 'इत्यां' (गतिम्) 'अन्वेषि' (अनुगच्छ); नत्वा
तावपि गृह्यणेत्यर्थः) । सर्वथापि सोमं सुन्वन्नो हविर्यज्ञेय
यष्टृभ्यः 'अस्मात्' 'अन्यम्' 'इच्छ' (नास्मानिच्छ) । 'सा' दुष्टत्रिचा
तव 'इत्या' (गतिस्वर्था) । हे 'निर्घते', 'देवि', 'तुभ्यं' 'नमः' 'अस्तु' ।

अथ तृतीयामाह,—“देवीमहं निर्घतिं वन्दमानः पितेव
पुत्रं इत्ये वचोभिः । विश्वस्य या जायमानस्य वेद् श्रिरः-श्रिरः
प्रति स्ररी विशष्टे^(११)” इति । 'देवीं' 'निर्घतिं' 'वन्दमानः' 'अहं'
'वचोभिः' (स्तुतिरूपैर्वाक्यैः) 'इत्ये' (उपचीर्षां स्नाधीर्णां करोमि) ।
एव दृष्टान्तः,—यथा लोके 'पिता' 'पुत्रं' (दुःशीलं बालं), हे तात
हे वत्स—इत्यादिभिर्हृष्यालनवचनैः स्नाधीर्णां करोति तदत् ।
'या' 'स्ररी' (विदुषी) निर्घतिः 'जायमानस्य' 'विश्वस्य' (सर्वस्य
स्नेहतस्करादेः) 'श्रिरः-श्रिरः' 'प्रति' (हस्तेनैकैकं श्रिरः प्रतिगृह्य)

* सङ्गते इति J. यु० पाठः ।

‘वेद’-(त्वदीयत्वदीयमपराधं जानामि)-इति ‘विच्छे’ (विश्लेषण कथयति) । तादृशीं निश्च्यतिदेवीं वन्दमानः इति पूर्वत्रान्वयः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमिष्टकोपधानं विधत्ते,—“स्वहृत इरिष उपदधाति प्रदरे केतद्वै निश्च्यत्या आयतनम् स्व एवायतने निश्च्यतिं निरवदयते” (५।२।४ अ०) इति । स्वहृतं (स्वयमेव निष्पन्नं), न तु देवान्तरादानीय चयनस्नान इव प्रक्षिप्तं, तादृशे ‘इरिषे’ (जषरे) वा, ‘प्रदरे’ (भृष्किद्रे) वा, कृष्णास्त्रिष इष्टका उपदध्यात् । एतदुभयमेव निश्च्यत्या ‘आयतनम्’ (स्नानम्), अति-स्यष्टमिति, तस्मिन्निष्टकोपधानं यदि क्रियते, तदा ‘स्व एव’ स्थाने तौ ‘निश्च्यतिं’ ‘निरवदयते’ (देवयजनान्निष्कृत्य इमामवस्थापयति) ।

त्रिक्यष्टोपरिजालमूलभागं परित्यज्य पात्ररूपमयभागमभिसंख्यावस्थितो यो देशस्तं देशमिष्टकोपधानस्य विधत्ते,—“त्रिक्य-मभ्युपदधाति नैश्च्यतो वै पात्रः साक्षादेवैनं निश्च्यतिपात्रात् मुञ्चति” (५।२।४ अ०) इति । ‘त्रिक्यम्’ ‘अभि’-संख्या (तत्पात्र-भागमभिसंख्य) अवस्थितो यो देशस्तत्रोपदध्यादित्यर्थः । ‘साक्षात्’ (विसम्बन्धनान्तरेण) । ‘एनं’ (यजमानम्) ।

इष्टकानां सङ्ख्यां विधत्ते,—“तिस्र उपदधाति चेधा विहितो वै पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्मान्निश्च्यतिसवयजते” (५।२।४ अ०) इति । शरीरस्य ऊर्द्धाधोमध्यमभागैः ‘पुरुषः’ ‘चेधाविहितः’, तादृशात् पुरुषादादाय त्रिसङ्ख्या ‘निश्च्यतिम्’ ‘अत्रयजते’ (विनाशयति) । यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पराचोरस्य स्यूष्टा दक्षिण-यवर्गम्’ इति ।

तदिदं विधत्ते,—“पराचीरुपदधाति पराचीमेवास्माञ्चिर्द्धतिं प्रणुदते” (५।२।४ अ०) इति । दक्षिणामुखः पुरुष एकामुपधाव ततो दक्षिणतो द्वितीयां, ततोऽपि दक्षिणतस्तृतीयाम् ‘उपदधाति’ इति यत्, तदिदं पराङ्गम् । एवं षति ‘अस्मात्’ देवयजनाद् यजमानादा पराङ्मुखं* कृत्वा ‘निर्द्धतिं’ निःसारयति ।

उपधागादूर्द्ध्वं देवयजनं प्रति आगमनं विधत्ते,—“अप्रतीक्षमा-
यन्ति निर्द्धत्या अन्तर्हित्यै” (५।२।४ अ०) इति । ‘अप्रतीक्षं’
(पृष्ठतो दृष्टिमकृत्वेत्यर्थः) । तच्च ‘निर्द्धत्या’ अन्तर्द्धानाय (दर्शना-
भावाय भवति) ।

कल्पः, ‘निवेन्ननः सङ्गमनो वसूनामित्याहवनीयं मार्हपत्यं
षोपतिष्ठन्ते’ इति । पाठस्तु,—“निवेन्ननः सङ्गमनो वसूनां विश्वा
रूपाभिश्छे शचीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेश्चो न तस्यौ
समरे पथीनाम्^(११)” इति । अयमग्निः, ‘निवेन्ननः’ (यजमानानां
स्वस्वगृहे निवेन्नविता), ‘वसूनां’ ‘सङ्गमनः’ (प्रजापशुरुपाणां
द्रव्याणां प्रापकः) सन् ‘शचीभिः’ (स्वकीयाभिः शक्तिभिः)
‘विश्वा रूपा’ (सर्वाणि रूपाणि) ‘अभिश्छे’ (अभितः ख्यापयति) ।
तच्च दृष्टान्तः,—‘सविता’ ‘देवः’ ‘इव’ (यथा सूर्यः सर्वाणि रूपाणि
प्रकाशयति तदन्तः); तादृशोऽग्निः ‘सत्यधर्मा’ (‘सत्यो’ऽवश्यम्भावी-
फलोपेतो ‘धर्मो’ऽग्निश्चोच्चादिसचषो यस्यासौ ‘सत्यधर्मा’), ‘इन्द्रः’
परमैश्वर्यवान्; अत एव ‘पथीनां’ ‘समरे’ ‘न तस्यौ’ (परि-

* पराङ्मुखीमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अवश्यंभावि-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पन्थिनां शत्रूणां समागमे पुरतः स्वयमागत्य न तिष्ठति, किन्तु स्वकीयनामयद्दृष्टमात्रेण ते पलायन्त इत्यर्थः) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यमुपस्थानं विधत्ते,—“मार्जयित्वापतिष्ठन्ते मेधत्वाय” (५।२।४अ०) इति । ‘शन्नो देवीः’ इति मन्त्रेण मार्जनं कृत्वा पश्चात् ‘निवेदनः’ इति मन्त्रेण ‘उपतिष्ठन्ते’ । अनेनोपस्थानेन यजमानो मेधो भवति ।

उपस्थेयं विधत्ते,—“गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते निर्घृतिस्तोक एव चरित्वा पूता देवस्तोकमुपावर्त्तन्ते” (५।२।४अ०) इति । दक्षिण-पश्चिमावान्तररूपे ‘निर्घृति’-स्थाने यजनार्थं ‘चरित्वा’ ततो मार्जनेन ‘पूताः’ सन्तो ‘गार्हपत्य’-समीपरूपं ‘देवस्तोकम्’ आगच्छन्ति ।

मन्त्रगतामेकत्वसङ्घातां प्रशंसति,—“एकद्योपतिष्ठन्त एकधैव यजमाने वीर्यं दधति” (५।२।४अ०) इति । ‘एकधा’ (युगपदित्यर्थः) ।

मन्त्रगतस्य वसुशब्दस्यार्थं दर्शयति,—“निवेदनः सङ्गमनो वसुनामित्याह प्रजा वै पशवो वसु प्रजायै वैनं पशुभिः समर्द्धयन्ति” (५।२।४अ०) इति ।

अथाग्निचयनभूमेः परिमाणं विधत्ते,—“पुरुषमात्रेण विमिमोते यज्ञेन वै पुरुषः सन्धितो यज्ञपरुषैवैनं विमिमोते” (५।२।५अ०) इति । पुरुषः प्रमाणं यस्य दण्डस्य सोऽयं ‘पुरुषमात्रः’, तेन दण्डेन भूमेः प्रमाणं कुर्यात् । यज्ञाभिमानी*देवेन समान-

* यज्ञाभिमानी-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

प्रमाणे लौकिकः 'पुरुषः', 'पुरुषमात्रेण' विमिमोते सति यज्ञस्य 'पुरुषा' (पर्वणा) प्रमाणेन 'एव' 'एनम्' (अग्निं) विमोतवान् भवति ।

पुरुषो हि द्विविधः, अवाग्वाङ्मूर्द्धवाङ्मयेति, अतो विभ्रं विधत्ते,—“यावान् पुरुष ऊर्द्धवाङ्मसावान् भवत्येतावद्द्वै पुरुषे वीर्यं वीर्येषैवेनं विमिमोते” (५।२।५ अ०) इति । पुरुषोऽप्यूर्द्धं प्रसारितस्य बाहोर्दपरिस्थितं वस्तु स्पृष्टुं न शक्नोति, अतः पुरुष-वीर्यस्य तावन्मात्रत्वाद् वीर्येषैव मानसिद्धयर्थम् ऊर्द्धपुरुषप्रमाणं कुर्यात् ।

वामदक्षिणपार्श्वयोः पक्षस्थानं विधत्ते,—“पक्षौ भवति न क्षपक्षः पतितुमर्हति” (५।२।५ अ०) इति । पक्षभङ्गे सति अपक्षेण उत्पतितुमशक्यत्वात् पक्ष्याकारस्थाग्नेरत्यततः पक्षयुक्तत्वं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकारेण, 'चतुर आत्मनि पुरुषान् विमिमोते पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरेऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्द्धयत्येवम् उत्तरत उत्तरम्' इति ।

तयोः परिमाणाधिक्यं विधत्ते,—“अरत्निना पक्षौ द्राघो-याऽसौ भवतस्तस्मात् पक्षप्रवयाऽसि वयाऽसि” (५।२।५ अ०) इति । चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः, तेन 'अरत्निना' 'पक्षौ' पुरुषात् दीर्घतरौ कुर्यात् । यस्मादेवं, 'तस्मात्' लोके पक्षिणोऽपि पक्षयो-रभिवृद्धियुक्ता दृश्यन्ते ।

पक्षयोराधिक्यांश्च विधाय स्वरूपपरिमाणं विधत्ते,—“व्याम-मात्रौ पक्षौ च पुच्छश्च भवत्येतावद्द्वै पुरुषे वीर्यं वीर्यसम्भितः”

(५।१।५अ०) इति । बाह्योः प्रसारणं 'व्यामः', तत्प्रकारः पुच्छस्य च परिमाणं, पुच्छव्यवहारसामर्थ्यस्य च तावत्प्राद्वयमग्निर्वीर्येण सञ्चितो भवति ।

मानसाधनं विधत्ते,—“वेङ्कना विमिमोत आग्नेयो वै वेधुः स्योनित्वाद्य” (५।१।५अ०) इति । अग्निना प्रविष्टत्वात् 'वेधुः' 'आग्नेयः'; तथा चात्मातम्,—“अग्निर्देवेभ्योऽनित्वाद्यत स वेधुं प्राविशत्” इति । अतोऽग्नेः स्वकीयज्ञानसहितत्वाच्च वेङ्कना विमानं कुर्यात् ।

कथ्यः, 'सं वरचा इधातनेति संप्रेष्यति' इति । पाठस्तु,—“सं वरचा इधातन गिराहावान् छषोतन । सिञ्चामहा अवटमुद्रिणं वचं विशाहाऽद्वस्यमचितम्^(११)” इति । हे कर्षकाः पुरुषाः, 'वरचा' (धर्ममयी रज्जुः(?)) 'सं'-इधातन' (सम्बन्ध् स्थापयत) । तच्च 'आहावान्' (बलीवर्दानामुदकपानार्थं द्रोणीविशेषान्) 'निः'- 'छषोतन' (निष्पादयत) । 'अवटम्' (उदकोद्भ्रष्टाय सम्पादितं कूपं) 'उद्रिणं' (बहस्रोदकयुक्तं यथा भवति तथा) 'सिञ्चामहे' (भूतस्रगतपद्मोद्भ्रष्टेन सेकयुक्तं प्रसवणोपेतं अवटं कुर्मः) । कोद्भ्रमवटं ?—'विशाहा' (सर्वेव्ययहःसु) 'अदसं' (कूलपात-राहित्येनाहंसितम्), 'अचितं' (धर्मकाशेऽपि श्लोषाभावस्य चक्षम्) ।

कथ्यः, 'निष्कृताहावमवटमित्यवटादुदकमाहावेषुत्सिञ्चति' इति । पाठस्तु,—“निष्कृताहावमवटः सुवरचः सुषेचनम् । उद्रिणः सिञ्चे अचितम्^(१२)” इति । काष्ठपाषाणनिर्मितानां द्रोणीनामन्तःसितावकाशरूपो योऽयमवटः, तम् 'अवटम्' अहं

‘शिवे’ (तपोदकं चारयामि) । कीदृशमवटं?—‘निष्कृताद्यावं’ (पार्श्वेषु सञ्चिद्भूत्वेन निष्कृता निष्पादिता आद्यावा द्रोष्टो यत्र अवटस्य सोऽयं निष्कृताद्यावः, तं); ‘सुवरचं’ (ब्रूपादुदकमुद्गुर्नु शोभना दृदा वरचास्यर्ममथरज्जवो यस्यासौ सुवरचसं); ‘सुषेचनं’ (सुष्टु सेतुधोग्यानि उदकोद्हरणसाधनानि पात्राणि यस्यासौ सुषेचनसं); ‘उद्द्विषं’ (उदकवनम्); ‘अश्वितम्’ (उदकस्य अगस्तितत्वेन अपचवरहितम्) ।

कल्पः, ‘धीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यां धीरं युजन्ति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“धीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुखया^(११)” इति । ‘कवयः’ (हृषिकर्माभिज्ञाः) ‘धीरा’ (धीरं साङ्गसं) ‘युञ्जन्ति’ (यज्योऽकुर्वन्तु) । तथा युगानि त्रिषु षट्सु वा कल्याणविशेषेषु अपेक्षितानि ‘पृथक्’ ‘वितन्वते’ (एकैकं विदारयन्तु) । कीदृशाः कवयः?—‘धीराः’ (धैर्ययुक्ताः) अथवा इत्यर्थः; ‘देवेषु’ (देवताविशेषविषयेषु) ‘सुखया’ (सुखं सुखमिच्छन्तीति सुखया (?)) ।

अथ द्वितीयामाह,—“युजन्त धीरा वि युगा तनोत कृते योनौ वपतेह बीजं । निरा च भ्रुष्टिः सभरा असं नो नेदोव इत्सुष्ठा पक्षमायत्^(१२)” इति । हे कर्षकाः, ‘धीरा’ ‘युजन्त’ (साङ्गसं योजयत); ‘युगा’ ‘वि’-‘तनोत’ (युगानि विदारयत); ‘कृते’* (कर्षणेन योग्ये) ‘इह’ ‘योनौ’ (अस्मिन् स्थाने) ‘बीजं’ ‘वपत’ । किञ्च तद्वीजं ‘निरा’ (आग्नीर्वादरूपेण मङ्गलवाक्येन) युजन्मिति

* कृतेन इति आदर्शपुस्तकपाठो न स्यात् ।

श्रेयः । 'जुष्टिः' (तत्र निव्यसः सन्तः) 'जः' (असादर्थे) 'बभरा' (असत्फलभारयुक्तः) अस्तु । 'पर्जनं फलं भौ' 'वेदीय इत्' (अग्निव-
तममेव, (अस्यकासानिष्याद्यमेव असत्*) 'सृष्ट्या' (सवनसाधनेन
दायेन) सूनं सत् 'जः' 'आद्यत्' (असात्समीपमागच्छत्) ।

कथ्यः, 'साङ्गसं पवीरवमितिदाभ्यां कृषति' इति । तत्र
प्रथमामाह,—“साङ्गसं पवीरवः सुश्रेवः सुमतिस्वर । उदित्कृषति
गामविं प्रफर्षन्त्यां पीवरीं । प्रस्त्रावद्रथवाहनम्^(१०)” इति । इदं
'साङ्गसं' 'उदित्कृषति', (उद्धृतानि प्रौढसोष्टानि यथा भवन्ति,
तथैव कृषतु) । कीदृशं साङ्गसं ?—'पवीरव' (वज्रवदन्तीष्टु),
'सुश्रेव', (कर्षकैः सुष्ठु सेवितुं(?) प्रफर्ष), अतितीक्ष्णमेव सद्यसा भूमि-
भेदात् कर्षकाणां नास्ति प्रयास इत्यर्थः । 'सुमतिस्वर' (कर्षकैः शोभन-
मिदमिति जन्यमानः 'सु' 'मतिस्वरः' भूमौ निषोन्नतत्वेन विष्ण्व-
गमनविशेषः यस्य, सत् सुमतिस्वर) । अनेन कर्षणेन फलाधिक्ये
यति नवादिकं यजमानः प्राप्नोतीति श्रेयः । तत्र गौः अविरित्युभयं
प्रसिद्धं, 'प्रफर्षा' (प्रथमवयस्का कन्या), 'पीवरी' (पुष्टा गौः), 'प्रस्त्रा-
वत्' (प्रयाणसमर्थम्) 'रथवाहन' (रथं वेदुं योग्यमश्वादिकं) । यदा
हि कृषिः समृद्धा भवति, तदा नीमेतत् सर्वं यजमानस्य सुखभम् ।

अथ द्वितीयामाह,—“शूनं नः फासा वितुदन्तु भूमिः
शूनं कीनाम्ना अभियन्तु वाहान् । शूनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः

* 'अस्यकासानिष्याद्यमेव असत्' इत्ययमंशः—(असत्फलभारयुक्तः)
'अस्तु' इत्यनन्तरं मवितुं युक्तः ।

† प्रफर्षन्त्यां इति टीकावृत्तारो पाठः कल्पयितुं युक्तः ।

शुभाधीरा शुभमस्मासु धत्तम्^(१५)” इति । ‘नः’ (अस्माकी) ‘शुभं’ (सुखं) यथा भवति, तथा ‘फालाः’ (साङ्गसमुखाणि) ‘भूमिं’ ‘वितुदन्तु’ (विशेषेण हवन्तु) । ‘कीनात्राः’ (कर्षकाः) ‘वाहान्’ (बलीवर्दान्) ‘शुभं’ यथा भवति, तथा ‘अभियन्तु’ (अभितः प्रेरयन्तु, अभितः प्रेरयन्तो गच्छन्तु) । ‘पर्जन्यः’ (मेघः) ‘शुभं’ यथा भवति, तथा ‘मधुना’ (मधुररसेन) युक्तेः ‘पयोभिः’ (उदकेः) दृष्टिमतिस्तज्जिति ज्ञेयः । ‘शुभाधीरा’ (वाय्वादित्यौ), धुवां ‘शुभं’ (सुखं) ‘अस्मासु’ ‘धत्तम्’ ।

‘धीरा युञ्जन्ति’ इतिमन्त्रद्वयेन साध्यं साङ्गस्ययोगं, ‘साङ्गस्य बलीवर्तम्’ इतिमन्त्रद्वयेन साध्यं कर्षणस्य क्रमेण विधत्ते,—“यजुषा धुमन्ति यजुषा हवति व्यावृत्तौ” (५।२।५अ०) इति । ‘यजुषा’ मन्त्रेण । लौकिकान्तु कर्षणममन्त्रकमिति व्यावृत्तिः ।

बलीवर्तसञ्ज्ञा विधत्ते,—“कङ्कगवेन हवति षड्वा षतव षतुभिरेवैकं हवति” (५।२।५अ०) इति । कङ्क्याचयरूपेषावस्थितेषु त्रिषु युगेषु वध्यमानाः षट्सञ्ज्ञाका गावो बलीवर्ता यस्य साङ्गस्य तत् ‘षड्गवम्’ ।

यथान्तरं विधत्ते,—“यत् द्वादशगवेन संवत्सरेष्वैव” (५।२।५अ०) इति । कङ्क्याषड्गतेषु वध्यमाना द्वादशसञ्ज्ञाका गावो यस्य साङ्गस्य तत् ‘द्वादशगवम्’, तेन यदि हवत्, तदानो द्वादशमासात्मकेन ‘संवत्सरेष्वैव’ कर्षणं कृतं भवति ।

अयमस्मानस्य शक्येण कर्षणप्राप्तौ तदारथितुं विधत्ते,—“इयं वा अग्नेरतिदाहाद्बिभेसेतद्विगुणमपश्यत् कष्टसाकृष्टस्य

ततो वा इमां गायद्दृष्टत्कृष्टञ्चाकृष्टञ्च भवत्यस्मा अतिदाहाय”
 (५।२।५ अ०) इति । साकश्येन कृष्टे स्थाने चीयमानोऽग्निर्भूमि-
 मत्स्र्त्वं दहति, तस्मात् ‘अतिदाहात्’ विभेति; ‘सा’ (भूमिः)
 तमतिदाहं परिहर्तुमुपायं विचार्य कस्मिंश्चित्प्रदेवे ‘कृष्टं’
 कस्मिंश्चित् ‘अकृष्टं’ इत्येवमेतत् ‘द्विगुणम्’ (उभयविधस्नानम्) उपाय-
 मेन ‘अपश्यत्’ । लोकेऽपि प्रहारेण क्षिप्तेऽवश्येन अग्निषामीयेन
 धावान् सन्नापः, न तावानितरस्मिन्नवयवे दृश्यते । तस्मात्
 कृष्टाकृष्टभेदेन द्वैगुण्ये षति अग्निश्चितो भूमिं गायन्तं दहति ।
 तस्माद्भूमेः ‘अतिदाहाय’ किञ्चित् ‘कृष्टं’, किञ्चित् ‘अकृष्टम्’
 इत्येवं ‘द्विगुणं’ कुर्यात् ।

तदेतद्द्वैगुण्यं प्रकारान्तरेण प्रवक्षति,—“द्विगुणं वा अग्नि-
 मुद्यन्तुमर्हतीत्याहुयत्कृष्टञ्चाकृष्टञ्च भवत्यग्नेरुद्यतौ” (५।२।५ अ०)
 इति । गार्हपत्यादुत्तरवेदिं प्रत्यग्निप्रणयनकाले सिकताभिरेकं
 पाचमापूर्य, तस्योपरि पाचान्तरे ‘अग्निं’ प्रक्षिप्य द्विगुणेन पाचेषाम्ने-
 रुद्यमनं कृष्टं, तद्वदपि कृष्टाकृष्टभेदेन ‘द्विगुणं’ स्नानम् अग्नेरुद्यम-
 नयोग्यमित्यभिज्ञा आहुः । तस्मादुद्यमनाय ‘द्विगुणं’ कर्त्तव्यम् ।

अथ कर्षणसमाप्तेरुद्धं चदा बलीवर्दानुत्सृजति तदानोमुत्सर्जनाय
 दिग्भिश्चेवं विधत्ते,—“एतावन्तो वै पञ्चवो दिपादश्च
 चतुष्पादश्च तान् घत् प्राच उत्सृजेद्भुद्राद्यापि दध्याद्यदृषिषा
 पितृभ्यो निधुवेद् घत् प्रतीषो रचाः सि चन्युददोच उत्सृजत्येषा
 वै देवमनुष्याणां ब्रह्मा दिक् तामेवैगाननुत्सृजत्यथो रुग्मिमां
 दिवमनुत्सृजत्यसौ वा आदित्यः प्राचः प्राणमेवैगाननुत्सृजति”

(५।२।५ अ०) इति । बलीवर्दप्रेरकाः कर्षका 'दिपाद्ः', बलीवर्दाः 'चतुष्पाद्ः', 'ताग्' उदङ्मुखत्वेन निःसारयेत् । इद्ः स्वदिक्खामोष्यात् प्राच्यां दिग्नि आगत्य निर्गच्छतो बलीवर्दान् पक्षीव्यामोत्यवतिष्ठते, अतस्तत्र निर्गमने 'इद्गाय' दत्ता भवन्ति । दक्षिणस्यां दिग्नि पितरः स्वत एव तिष्ठन्ते, तत्र निर्गमने तेभ्यो 'निधुवेत्' (नितरामर्पयति) । प्रतोच्यां वदणप्रेरितानि 'रक्षांश्चि' अवतिष्ठन्ते, तानि च पद्मम् 'हन्युः' । उदोषी तु बाधकरहितत्वात् 'देवानां' 'मनुष्याणां' च 'भ्रान्ता' । अतः 'तामेव' 'अनु' 'एगान्' (बलीवर्दान्) 'उत्सृजेत्' । 'अथो खलु' (अपि च) येवमुदोषी, ताम् 'इमां' 'दिग्ं' प्रति यदा 'उत्सृजति', तदानीं प्राणरूपम् आदित्यमनूत्सर्जनं कृतं भवति । आदित्यस्य प्राणरूपत्वं प्राण-स्वामित्वादवगन्तव्यम् । अत एवारण्यकाण्डे समाध्यायते,—"योऽसौ तदङ्गुदेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति" इति । आथर्वणिकास्वामन्ति, 'आदित्यो ह वै वाङ्मः प्राण उदचत्येव श्लेगं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णाणः' इति । तस्य चादित्यस्योत्तरदिग्दर्शित्वं पुरुषविशेषापेक्षया द्रष्टव्यं । मेरोः परितस्तप्तलोकेषु तप्तप्राणिनो वर्तन्ते; तथा सति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् 'आदित्यः' अस्मदपेक्षया या उदोषी, तस्वामप्यागच्छति । तदानीं कस्मिंश्चिन्नेर-पार्श्वेऽवस्थितैरादित्यो विलोक्यते; सोऽयं तेषां प्रयुदयः । एतत्सर्व-मभिप्रेत्य तस्योत्तरदिग्दयमङ्गीकृत्य वा दिक् प्रव्रजते ।

कर्षणदूर्द्धमनुत्सर्जनप्रकार उक्तः । अथ कर्षणकाले कश्चिद्विशेष उच्यते । कल्पः, 'पुच्छाच्छिरोऽधिष्ठयति कामं कामदुषे धुञ्छेति

प्रदक्षिणमावर्त्तयंस्तिस्त्रिस्त्रिः शीताः स्रष्टिताः ह्यपति मध्ये
 संभिन्ना भवन्ति दक्षिणात्पश्चादुत्तरस्माद्दक्षिणायै श्रोणेदत्तरम्
 चक्षुसमुत्तरायै दक्षिणम् इति । पाठस्त,—“कामं कामदुघे धुञ्ज
 मिचाव वद्वषाय च । इन्द्रायाम्ये पूष्ये श्रोपधीभ्यः प्रजाभ्यः(१९)”
 इति । काम्यन्त इति कामाः भोगाः, तान् दोग्धि सन्पादयतीति
 कामदुघा साङ्गस्यपद्धतिः । हे ‘कामदुघे’ (मिचादीनां
 ‘कामम्’ (अपेक्षितं भोगं) ‘धुञ्ज’ (सन्पादय) ।

कर्षणकाले प्रादक्षिणेनावृत्तिं विधत्ते,—“दक्षिणा पर्यावर्त्तन्ते
 स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्त्तन्ते तस्माद्दक्षिणेऽर्द्धं आत्मनो वीर्यावत्तरो
 ऽधो आदित्यस्यैवावृत्तमनु पर्यावर्त्तन्ते तस्मात् पराश्वः पञ्चवो
 वितिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आवर्त्तन्ते” (५।२।५अ०) इति । ‘दक्षिणा’
 (प्रादक्षिणेन) दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्रा-
 दक्षिणं; पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यसङ्गावात् तदेवानुसृत्य पर्या-
 वृत्तिः कृता भवति । यस्मद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुत्यभिप्रेतं, ‘तस्मात्’
 लोके सर्वव्यापारे दक्षिणदक्षस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते ।
 किञ्चादित्यो मेवं प्रादक्षिणिकुर्वते तदप्यचानुसृतं भवति ।
 यस्मादचावृत्तिः कृता, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि प्रातःकाले ‘पञ्चवः’
 ‘पराश्वः’ अरण्ये गत्वा विविधं सञ्चरन्ति, पुनः सायंकाले गृहं
 प्रत्यभिमुखा ‘आवर्त्तन्ते’ ।

कर्षणे प्रकारविशेषं विधत्ते,—“तिस्रस्त्रिस्त्रिः शीताः ह्यपति
 चित्तमेव यज्ञमुखे विपातयति” (५।२।५अ०) इति । साङ्गस्य-
 पद्धतिः ‘शीता’, पुष्पादारभ्य त्रिरःपर्यन्तं ‘तिस्रः शीताः

कषति' । तथा दक्षिणात्यक्षादारभ्य उत्तरपक्षपर्यन्तं तिस्रः शीताः कषेत् । तथा दक्षिणस्याः ओषेरारभ्य उत्तरासपर्यन्तं तिस्रः शीताः कषेत् । तथा उत्तरस्याः ओषेरारभ्य दक्षिणासपर्यन्तं तिस्रः शीताः कषेत् । एवं द्वादश 'शीताः' सम्पद्यन्ते । एवमावृत्तया त्रिसङ्ख्याया चिष्टत्सोममेव यज्ञप्रारम्भे विस्तारयति ।

कल्पः, 'घृतेन शीतेति शीतान्तराखान्वभिमृच्छति' इति । पाठस्तु,—“घृतेन शीता मधुना समक्ता विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः । ऊर्जस्वतो पयसा पिब्यमानास्मान्शीते पयसाभ्यावृत्स्व(१०)” इति । इयं 'शीता' 'मधुना' (मधुरेष) 'घृतेन' 'समक्ता' (सम्भगाद्गीकृता); अत एव 'विश्वैर्देवैः' 'मरुद्भिः' समीचीनेयमित्यङ्गीकृता । सा पुनः 'ऊर्जस्वतो' 'पयसा पिब्यमाना' (जलेनाप्यायिता) वर्त्तसे । हे 'शीते', जलेनाप्यायिता त्वं 'अस्मान्' प्रति 'अभ्यावृत्स्व' (अभित आवृत्ता भव) ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

सं, गार्हपत्य उख्याग्निं चतुर्भिर्निर्वपेदमुम् ।
 माता, त्रिक्यादुखां मुञ्चेत्, यद, त्रिक्यपरिग्रहः ॥
 नमो, नैर्ऋतदेशे तच्छिक्यं त्यज्यं, घदित्यतः ।
 त्रिक्यजालेन याः कृष्णा इष्टकाश्चादयेदमुः ॥
 यस्यास्त्रिभिस्त्रिस एताः कृष्णा उपदधाति हि ।
 निवे,ऽग्निमुपतिष्ठेत, सं व, सम्प्रेष्यतीतरान् ॥
 निष्कृताहा, ऽवटे सिञ्चेत्सीरा, -दाभ्यां ह्यार्षणम् ।
 साव्र, -दाभ्यां कषेत्, काममावर्त्तेत प्रदक्षिणम् ॥
 घृते,ऽन्तराखे संस्यर्ग इति मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

अत्र मीमांसा,—द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । (अ०२)

“ऐन्द्रा निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति ।

प्रकाशो मुख्य इन्द्रो वा गौणो? मुख्यस्तु पूर्ववत् ॥

एकस्य गौणताभ्रौये मन्त्रस्यैवानुवादतः ।

गौणतातोऽन्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥

अग्निचयवे ‘निवेशनः सङ्गमनः’ इत्यादिका काचिदैन्द्रो षट्
समाख्याता; तस्मा उत्तरार्द्धे ‘इन्द्रो न तस्यौ’ इति विद्यमानत्वात्
तन्मन्त्र इन्द्रविषयः । ब्राह्मणस्यैवमाख्यते,—‘निवेशनः सङ्गमनो
वसुनामित्यैन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति ; एतेन ब्राह्मणेन
गार्हपत्ये विनियुज्यमानोऽर्थे प्रकाशयन् मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति ।
मुख्यस्येन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः, तस्यैवेन्द्रब्रह्मस्य रूढत्वात् ।
गौणस्त्वैन्द्रो गार्हपत्यः, तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन
मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्वन्यायेन शीघ्रप्रतिपत्त्या मुख्येन्द्रे मन्त्रेषु
प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं वारचितुं गार्हपत्यब्रह्मेण
मुख्येन्द्रे गार्हपत्यदेवो वा लक्षणीयः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—इन्द्र-
गार्हपत्ययोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यम्भाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य
विधायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन, विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् प्राप्तार्थ-
त्वेनानुवादको मन्त्र एव खघटकेन्द्रब्रह्मेण वक्तिं लक्षयति । ततो
गार्हपत्यप्रकाशने समर्थं मन्त्रम् ‘ऐन्द्रा’ इति द्वितीयाश्रुतिर्विशु-
पस्थाने विनियुक्ते” इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ब्रह्मण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मन्दा-
 मि बभूवामहः शतं धामानि सप्त च^(१) । शतं वा
 अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अथा शतकृत्वो यूय-
 मिमं मे अगदं कृत^(२) । पुष्यावतीः प्रसूवतीः फलि-
 नीरफला उत । अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयि-
 ष्णावः^(३) । ओषधीरिति मातरस्तदो देवीरुपब्रुवे ।
 रपांसि विघ्नतीरित् रपः ॥ १ ॥

चातर्यमानाः^(४) । अश्वत्ये वा निषदनं पूर्णं वा वस-
 तिः कृता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ
 पूरुषं^(५) । यदहं वाजयन्मिमा ओषधीर्हस्त आदधे ।
 आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवद्यभो यथा^(६) ।
 यदोषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिताविव । विप्रः स
 उच्यते भिषग्रहोहामीवचातनः^(७) । निष्कृतिनामं वा
 माताया यूयः स्थ संकृतीः । सराः पतत्रिणीः ॥ २ ॥

स्थान् यदामयति निष्कृत^(८) । अन्या वा अन्या-
 मवत्वन्धान्यस्या उपावत । ताः सर्वा ओषधयः
 संविदाना इदं मे प्रावता वचः^(९) । उच्छुष्मा ओष-
 धीनां गावो गोष्ठादिवेरते । धनः सनिष्यन्तीनामा-
 त्मानं तव पूरुष^(१०) । अति विश्वाः परिष्ठा स्तेन इव

वृजमंक्रमुः । ओषधयः प्राञ्चुच्चवुर्यत्किञ्च तनुवाः
रपः^(११) याः ॥ ३ ॥

त आतस्युरात्मानं या आविविशुः परः-परः ।
तास्ते यक्ष्मं विवाधन्तामुग्रो मध्यमशीरिव^(१२) । साकं
यक्ष्मं प्रपत श्येनेन किकिदीविना । साकं वातस्य
भ्राज्या साकं नश्य निहाकया^(१३) अश्रावतीः सोम-
वतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आवित्ति सर्वा ओषधी-
रस्मा अरिष्टतातये^(१४) । याः फलिनीर्या अफला
अपुष्या याश्च पुष्पिणीः । दृहस्पतिप्रसूतास्ता नो
मुञ्चन्वःहसः^(१५) याः ॥ ४ ॥

ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तासां
त्वमस्युत्तमा प्राणो जीवात्तवे सुव^(१६) । अवपतन्तीरवदं
दिव ओषधयः परि । यं जीवमश्रवामहै नसरिष्याति
पूषः^(१७) । याश्चेदमुपश्रुखन्ति याश्च दूरं परागताः ।
इह सङ्गत्य ताः सर्वा अस्मै सन्दत्त भेषजं^(१८) । मा
वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः । द्विपञ्चतु-
ष्यदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरं^(१९) । ओषधयः संवदन्ते
सोमैः सह राज्ञा । यस्मै करोति ब्राह्मणस्तः राजन्
पारयामसि^(२०) ॥ ५ ॥

रपः । पत्त्रिष्वीः । याः । अ० ह० सोयाः । खनामि वः ।
अष्टादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके अग्निषेचकर्षणमुक्तम् । अथ षष्ठे ओषधिविधौ
विधीयते । कस्यः, 'या जाता ओषधय इति चतुर्दंशभिरोषधी-
निवपति' इति । तत्र प्रथमामाह,—“या जाता ओषधयो
देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मन्दामि बभ्रूषामह० व्रतं धामानि सप्त
च^(१)” इति । युगशब्दः कालवाची । 'त्रियुगम्' (वर्षाः, शरत्, वसन्तः-
इति कालत्रयम्) उद्दिश्य 'पुरा' (सृष्ट्यादौ) 'देवेभ्यः' सकाशात् 'याः'
'ओषधयः' उत्पन्नाः । 'बभ्रूषां' (प्राणिभरणसमर्थानां, परि-
पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा) तासाम् ओषधीनां 'व्रतं धामानि'
(व्रतसंज्ञाकान् जातिभेदान्) 'सप्त च' (विशेषाकारेण याम्यान्
आरण्यांश्च सप्तधाऽन्यभेदान्*) अवेक्ष्य 'मन्दामि' (इष्यामि) ।

अथ द्वितीयामाह,—“व्रतं वो अग्न्य धामानि सहस्रमुत वो
इहः । अथा व्रतकालो यूयमिमं मे अगदं कृत^(२)” इति । हे
'अग्न्य' (मातृस्वामीया ओषधयः), 'वः' (युष्माकं) 'धामानि'
(जातिभेदाः चेचाषि वा) 'व्रतं' सन्ति, 'उत' (अपि च) 'वः' (युष्माकं)
'इहः' (प्ररोहा अङ्कुराश्च) 'सहस्रं' सन्ति; 'व्रतं'-'सहस्रम्'-

* सप्त धाम्यभेदान् इत्यपि कश्चित् ।

इत्याभ्याम् अपरिमितत्वमुपलक्ष्यते । ‘अथ’ (एवंबहुविधोपेतत्वे सति) (व्रतसङ्गाकाशाः क्रतवो याभिर्युष्माभिर्निर्व्यासन्ते तादृशः) ‘व्रतकृत्वो’ ‘युयं’ ‘मे’ (मदोयम्) ‘इमं’ (यजमानम्) ‘अगदं कृत’ (क्षुत्पिपासादिरोगरहितं कुरुत) ।

अथ तृतीयामाह,—“पुष्यावतोः प्रसूवतोः फलिनीरफला उत । अथा इव सजिलरोर्वीरुधः पारयिष्णवः(९)” इति । अत्र श्लेषधयो नानाविधैर्विशेषणैः प्रब्रह्मन्ते । ‘पुष्यावतोः’ काश्चित् श्लेषधयः (पुष्यमात्रपर्यवसायिन्यो न तु फलनि); ‘प्रसूवतोः’ अन्या श्लेषधयः (पुष्यपूर्वकफलोत्पत्तिस्त्रायिन्यः); ‘फलिनीः’ पराः काश्चिदश्लेषधयः (पुष्यं विना केवलम फलन युक्ताः); ‘उत’ अपि च ‘अफलाः’ अन्याः काश्चिदश्लेषधयः (फलेन तद्धेतुपुष्येण च विरहिताः); तदेतत् सर्वं लोकसिद्धानुसारेणोदाहरणोयं; ‘वीरुधः’ काश्चिदश्लेषधयो (सतारूपाः); ‘पारयिष्णवः’ (फलपाकान्तत्वं परित्यज्य पारं बहुसंवत्सरावसानं प्राप्तुं शीलं यासां, तास्तथाविधाः); तस्यथा नागवल्गोप्रभृतयः; ‘अथा इव सजिलरोः’ (यथा अथा युद्धे बहवः सह शीघ्रं गत्वा जयशीला भवन्ति, एवमश्लेषधयोऽपि बहवः सहोत्पन्नाः फलपर्यन्तलक्षणजयशीला भवन्ति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“श्लेषधीरिति मातरस्तद्दे देवीरुपब्रुवे । रपाश्चि विघ्नतीरित रपद्यातयमानाः(१०)” इति । हे ‘मातरः’ (मातृव्यमानाः); ‘देवीः’ (देव्यः); इतिशब्देऽत्र हेत्वर्थे, यस्मात् ‘श्लेषधीः’ युयम्(श्लेषध्वः); ‘तत्’ (तस्मात्) ‘वः’ (युष्मान्) ‘उपब्रुवे’

(प्रार्थये) । 'ओषो' दाहः,—फलपाको धीयते स्थायते चासु, ता ओषधयः, अतो युष्मान् प्रति प्रार्थनमुचितमित्यर्थः । कथं प्रार्थनमिति ?—तदुच्यते—'रपांसि' 'विघ्नतोः' (पापानि विनाशयन्त्यः), 'रपस्यातयमानाः' (पापफलं दुःखमपि विनाशयन्त्यः), 'इत' (प्राप्त) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिः कृता । गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम्^(१)” इति । हे ओषधिदेवताः, 'वः' (युष्माकम्) 'अश्वत्ये' 'निषदनं', 'पर्णे' (पलाशे वृक्षे) 'वः' (युष्माकं) 'वसतिः कृता' (निवासकारणं गृहं कृतम्) । देवताधिष्ठितत्वादेव लोकेऽऽत्यवृक्षः प्रदक्षिणमस्कारादिभिः* पूज्यते । पलाशवृक्षशेष्मादिरूपेण कर्मसाधनसम्पन्नः । ईदृशोऽपि यूयं 'गोभाज इत्' (भवदीयस्वावरूपेण भूमिभाज इव) भूत्वा 'असथ' 'किल' (स्थिता इत्येतल्लोके प्रसिद्धम्) । तत्किमर्थमिति ?—तदुच्यते—'यत्' (यस्मात् कारणात्) 'पूरुषं' (मनुष्यं) 'सनवथ' (अन्नदानेन पोषयथ); तस्मादेवं स्यावरूपपावस्थानमित्यर्थः ।

अथ षष्ठीमाह,—“यद्दहं वाजयन्निमा ओषधीर्हस्ते आदधे । आत्मा यक्षस्य नश्नति पुरा जीवग्रभो यथा^(१)” इति । 'यत्' (यथा) 'अहं' 'वाजयन्' (अन्नमिच्छन्) 'इमाः' 'ओषधीर्हस्ते' आदधामि । तदानामेव 'यक्षस्य' (क्षुधादिरोगस्य) 'आत्मा'

* प्रदक्षिणानमस्कारादिभिः इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† यदेति भवितुं युक्तः ।

(स्वरूपं) 'पुरा' 'नश्यति' (भोजनात्प्रागेव नष्टसदृशो भवति) । तत्र दृष्टान्तः, 'यथा' श्लोके 'जीवगृभः' (धीवरैर्जीवस्य ब्रह्मादेर्यदृष्टात् पुरा भीतः भ्रमः कर्षाभ्यां गेचे पिधाय भूमिसंस्त्रिष्टो मृत इव तिष्ठति तद्वत्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“यदोषधयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिता-
विव । विप्रः स उच्यते भिषग्यचोहाऽमोवचातनः^(७)” इति । 'यत्' (सदा) 'ओषधयः' सर्वाः 'सङ्गच्छन्ते' (फलदाभाय चेतसङ्गता भवन्ति); तत्र दृष्टान्तः, 'राजानः समिताविव' (यथा युद्धे प्रतिपक्षिणः सेनां जेतुं परस्परमनुकूला राजानः सङ्गच्छन्ते, तद्वत्); तदानीं सङ्गतासु ओषधोषु 'विप्रः' (मेधावी रसवीर्य-
भावनाभिज्ञो यः पुरुषः), 'स' 'भिषक्' 'उच्यते' (क्षुधादिरोगस्य चिकित्सक इत्यभिधीयते) । कथं भिषक्त्वमिति?—तदुच्यते—
'रक्षाहा' (पक्षाभिः एताभिः पुरोडाशं रक्षोन्नं हत्वा रक्षसां हन्ता, तदुपद्रवरूपं रोगं निवारयति) । 'अमोवचातनः' (ओषधिजन्यपथ्यादिभिरमोवान् रोगांश्चातयति विनाशयतीति अमोवचातनः) ।

अथाष्टमीमाह,—“निष्कृतिर्नाम वो माताया यूयं स्य सङ्कृतीः। सराः पतचिषीः स्वन यदामयति निष्कृत^(८)” इति । हे ओषधयः, 'वः' (युष्माकं) 'निष्कृतिर्नाम' (क्षुधादिविनाशनमेव) 'माता' (मातृवत् उत्पत्तिनिमित्तं क्षुधादिकं निवारयितुमेव भवती-
नामुत्पत्तिः) । 'अथ' (एवं सति) 'यूयं' 'सङ्कृतीः' 'स्य' (सम्यक् स्वरकार्ये चमा भवत) । 'सराः' (क्षुधादिविनाशयिञ्चः), 'पतचिषीः'

(पतत्रं पत्रं, तस्मात् प्रत्यागमनेनोपेताः) 'स्यन्' (भवत्) । 'यत्' (क्षुधादिकं) 'आमयति' (रोगवद्वाधेत) तत् 'निष्कृत' (विनाशयत्) ।

अथ ऋषीमाह,—“अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत् । ताः सर्वा ओषधयः संविदाना इदं मे प्रावता वचः(९)” इति । हे ओषधयः, 'वः' (युष्माकं) मध्ये 'अन्या' काचिदोषधी-व्यक्तिः 'अन्याम्' ओषधीव्यक्तिम् 'अवतु' (रक्षतु) । तथा रक्षिता सा 'अन्या' अपि 'अन्यस्या' रक्षिकाया 'उपावत्' (समीपमागत्य तामपि 'अवतु' ; सम्भूयकारित्वात् परस्पररक्षित-मुचितं । तथाविधाः 'सर्वाः ओषधयः संविदानाः' (परस्पर-मैकमत्यं गताः) 'इदं' 'मे' (मदीयं) 'वचः' (वाक्यं) प्रार्थनारूपं 'प्रावत' (प्रकर्षण रक्षत) ।

अथ दशमीमाह,—“उच्छुष्मा ओषधीर्णां गावो गोष्ठादिवे-रते । धनं सनिश्चन्तीनामात्मानं तव पूरुष(१०)” इति । 'ओषधीर्णां' 'शुष्माः' (तदुपभोगजन्या बलविशेषाः) 'उत्'-'इरते' (उद्गच्छन्ति) । तत्र दृष्टान्तः, 'गावो गोष्ठादिव' (यथा गावो निवासस्थानाद् गृहादरक्ष्यदेशं प्रत्युद्गच्छन्ति तद्वत्) । कीदृशीना-मोषधीर्णां?—'पूरुष' 'तव' 'आत्मानं' 'धनं' 'सनिश्चन्तीनां' (हे यजमान, तदीयं शरीरं धनमिव दातुमिच्छन्तीनां), यथा धनं दास्यन्ति, एवमोषधयोऽपि तदीयशरीराकारेण परिष्ताः शरीरं दास्यन्तीत्यर्थः ।

अथैकादशीमाह,—“अति विश्वाः परिष्ठाः स्नेह इव ब्रजमक्रमुः । ओषधयः प्राचुच्यतुर्यत्किञ्च तनुवाः रपः(११)” इति । 'परिष्ठाः'

(शरीरस्थोपरिस्था उदरमध्ये प्रविष्टाः) 'विद्याः' सर्वाः 'श्रोषधयः' 'अति' (अजीर्णादिदोषमतिलङ्घ्य) 'अक्रमः' (क्रान्ताः) देहे व्याप्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः,—'सोम इव ब्रजं' (यथा रात्रौ गुप्तचोरो गोष्ठं प्रविश्य गामपहर्तुं सावधानो गोशालार्यां सर्वतो व्याप्नोति तदत्) । 'तनुवां' (शरीराणां सम्बन्धि) 'यत्किञ्च' 'रपः' (अवरगुल्मातोसारादिरूपं पापफलं यत्किञ्चित्) अस्ति, तत्सर्वम् 'श्रोषधयः' 'प्राचुच्युः*' (विनाशितवत्यः) ।

अथ द्वादशीमाह,—“यास्त आतस्युरात्मानं या आविविष्टुः परः-परः । तास्ते यक्षं विवाधन्तामुषो मध्यमश्रीरिव^(१९)” इति । हे यजमान, 'ते' (तव) 'आत्मानं' (शरीरं) 'याः' (श्रोषधयः) 'आतस्युः' (आक्रम्य तिष्ठन्ति) । 'याः' (श्रोषधयः) 'परः-परः' 'आविविष्टुः' (रसरूपेषु तत्तत्पर्व प्रविष्टवत्यः), 'ताः' सर्वाः 'ते' (तव) 'यक्षं' (रोगं) 'विवाधन्तां' (विशेषेण नाशयन्तु) । तत्र दृष्टान्तः,—'मध्यम-श्रीरिव',—मध्यमेन स्वकीय-परकीय-पक्षपात-रहितेन शास्त्रीयमार्गेण ज्ञेते वर्त्तते, इति 'मध्यमश्रीः', तादृशो राजा दुष्टान् प्रति 'उषो' भूत्वा यथा विनाशयति तदत् ।

अथ त्रयोदशीमाह,—“साकं यक्ष प्रपत श्येनेन किकिदीविना । साकं वातस्य भ्राज्या साकं नश्य निहाकया^(१९)” इति । श्लेष्मा-वरद्वुकण्ठजन्यध्वनेः† अनुकरणार्थोऽयं 'किकि'-शब्दः, तेन किकिना ध्वनिविशेषेण द्रव्यति व्यवहरतीति रोगविशेषः 'किकिदीविः',

* प्राचुच्युः इति J. प० पाठः ।

† श्लेष्मावरोधकगण्डजन्यध्वनेः इति आदर्शमुक्तकपाठः ।

स च श्लेष्मजन्मः । श्लेष्मवत् तीव्रतरत्वात् पित्तजन्यो रोगः 'श्लेष्मः' ।
 हे 'यक्ष्म'—राज (यक्ष्मादिरोम), त्वं पित्तजन्येन श्लेष्मजन्येन च रोगेण
 'साकं' 'प्रपत' (प्रकर्षेण नष्टो भव) । तथा 'वातश्च' 'ध्राव्या'
 (वातरोगस्य गत्या व्याप्या) 'साकं' नष्टो भव । तथा यथा
 पीडया निहन्तोऽस्मि (हा कष्टमितिब्रह्मं करोमि), सा 'निहाका',
 तथा सह नष्टो भव ।

अथ चतुर्दशीमाह,—“अश्रावती५ सोमवतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।
 आवित्ति सर्वा श्लेषधोरस्मा अरिष्टतातये(१७)” इति । काश्चिद्
 श्लेषधीजातिः 'अश्रावती',—अस्या अस्मां सन्तीति 'अश्रावती',
 श्लेषधीसमृद्धौ* सत्यां धनदारेणास्या लभ्यन्त इत्यर्थः । अन्या
 काश्चिदश्लेषधीजातिः 'सोमवती',—सोमयागोऽस्मामस्तीति 'सोम-
 वती', धान्यसमृद्धौ सत्यां सोमयागः कर्तुं ब्रह्मन् रत्यर्थः ।
 अपरा 'ऊर्जयन्ती',—ऊर्जं बलं प्राणचेष्टां वा करोतीत्यर्थः ।
 अन्या जातिः 'उदोजाः',—उत्कृष्टमोजोऽष्टमधातुरस्मिन् यस्याः,
 सा 'उदोजाः', अन्नदारेण प्ररीरधातुन् पोषयतीत्यर्थः । ताः
 'सर्वाः' 'श्लेषधीः'† 'आवित्ति' (लभ्यमानस्मि) । किमर्थम्?—
 'अस्मा' 'अरिष्टतातये' (अरिष्टस्य तातिररिष्टतातिः), अस्म
 यजमानस्य अहिंसारान्निनायेत्यर्थः‡ । तदेवमोषधिवापार्था
 चचसुतुर्दश आश्रावताः ।

* श्लेषधीः समृद्धौ इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

† श्लेषधीम् इति भाष्यस्यपाठो न संहितानुसारी ।

‡ 'अहिंसाराहित्यायेत्यर्थः' इति आदर्शमुक्तकपाठो न सम्भवः ।
 तत्पाठपक्षे हिंसाराहित्यायेति पठितुं युक्तः ।

अथात्रैव विकल्पिताः षडृच आवायन्ते,—“वाः फलिनीर्या
अफला अपुष्या याश्च पुष्यिणीः । वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो
मुच्यन्वृहसः^(१६)” इति । ‘वाः’ ओषधयः फलयुक्ताः, ‘याः’
फलयरहिताः, ‘याश्च’ पुष्यरहिताः, ‘याश्च’ पुष्ययुक्ताः; ‘ताः’
सर्वा ‘वृहस्पतिप्रसूताः’ सत्यः ‘नः’ ‘अंश्वः’ (पापात्) मोचयन्तु ।

अथ द्वितीयामाह,—“या ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः
पृथिवीमनु । तासां त्वमस्यन्तमा प्र षो जीवातवे सुव^(१७)” इति ।
सोमो राजा आसां ताः ‘सोमराज्ञीः(?)’ । तादृशो ‘या ओषधयः’
‘पृथिवीमनु’ ‘प्रविष्टाः’, ‘तासां’ मध्ये इदानीम् उच्यमाने हे
ओषधे, ‘त्वम्’ ‘उत्तमा’ ‘असि’ । अतः ‘नः’ (अस्मान्) ‘जीवातवे’
(जीवनौषधाय) ‘प्र’-‘सुव’ (प्रकर्षण प्रेरय) ।

अथ तृतीयामाह,—“अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयः
परि । यं जीवमन्नवामहै न ष रिष्याति पूरुषः^(१७)” इति ।
पुलोकात् फलनो वृष्टिविन्दवः ओषधीरूपेषोत्पद्यन्ते । तथा
वाग्निहोत्रब्राह्मणे समाधायते, ‘यावन्तः स्तोत्रा अवापद्यन्त ।
ताक्तोरौषधयो जायन्ते’ इति । अत्रापि ‘दिवः’ ‘परि’
(सर्गस्थोपरितनप्रदेशात्) ‘अवपतन्तीः’ (अधस्ताद्भूमौ पतन्त्याः)
‘ओषधयः’ ‘अवदन्’ (वचनमुक्तवत्यः) । कीदृशं वचनम्?—इति
तदुच्यते,—‘यं जीवम्’ ‘अन्नवामहै’ (व्याप्तमः), ‘ष’ ‘पूरुषः’ ‘न’
‘रिष्याति’ (नैव विनश्यति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च वूरं परा-
मताः । इह सङ्गत्य ताः सर्वा असौ संदत्त भेषजम्^(१८)” इति ।

‘यास्य’ ओषधीदेवताः ‘इदं’ (मदीयं प्रार्थनम्) ‘उपशृण्वन्ति’,
 ‘यास्य’ अन्या ओषधीदेवताः ‘दूरं’ यथा भवति, तथा ‘परा-
 गताः’ सत्यः ईषत् शृण्वन्ति, ‘ताः’ ‘सर्वाः’ ओषधीदेवताः ‘इह’
 (कर्मणि) सङ्गता भूत्वा ‘अस्मै’ (यजमानाय) ‘भेषजं’ ‘संदत्त’
 (शुधादिरोगचिकित्सां सम्यक् कुरुत) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं
 खनामि वः । द्विपत्तुष्यदस्माकं सर्वमस्वनातुरम्^(१८)” इति ।
 हे ओषधयः, ‘वः’ (युष्माकं) ‘खनिता’ (चिकित्सायै युष्मदीयं
 मूलं ग्रहीतुं खननस्य कर्त्ता) ‘मा’ ‘रिषत्’ (मा विनश्यतु) ।
 ‘अहं’ ‘व’ ‘यस्मै’ (रुग्णाय) चिकित्सार्थं ‘खनामि’ (युष्मन्मूलं
 ग्रहीतुं खननं करोमि), सोऽपि मा विनश्यतु । किं वञ्चना
 अस्माकं सम्बन्धि यत् ‘द्विपत्तुष्यद्’ वा प्राणिजातं युष्मदुपजीवति,
 तत् ‘सर्वम्’ ‘अनातुरं’ (रोगरहितम्) ‘अस्तु’ ।

अथ षष्ठीमाह,—“ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।
 यस्मै करोति ब्राह्मणस्तश्च राजन् पारयामसि^(१९)” इति ।
 ‘ओषधयः’ (ओषधिदेवताः) स्वकीयेन स्वामिना ‘सोमेन’ ‘राज्ञा’
 ‘सह’ संवादं कुर्वन्ति । कथं संवादः?—इति तदुच्यते,—‘यस्मै’
 (रुग्णाय) चिकित्साम् अस्मदीयमूलादिना ‘ब्राह्मणः’ ‘करोति’,
 हे ‘राजन्’, ‘तम्’ (आतुरं) वयं ‘पारयामसि’ (व्याधेरुत्तारयाम) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमोषधिवापं विधत्ते,—“ओषधीर्वपति ब्रह्मणा-
 जमवदन्तेऽर्केऽर्कञ्चीयते” (५।२।५ अ०) इति । ‘ब्रह्मणा’
 (ओषधिवापहेतुभृतमन्त्रधामर्षेण) ‘अस्मै’ व्याप्नोति । किञ्चैवं सति

‘अर्के’ (अर्चनीये स्थाने) ‘अर्कः’ (अर्चनीयः) अग्निस्थितो भवति ।

मन्त्रसङ्घां विधत्ते,—“चतुर्दशभिर्वपति सप्त याम्या ओषधयः सप्तारण्या उभयोषामवरुधा अन्नस्यान्नस्य वपत्यन्नस्यान्नस्त्रावरुधै” (५।२।५ अ०) इति । तिल-माष-ग्रीहि-यवाः प्रियङ्गुणवो गोधूमा-स्येति सप्त याम्या ओषधयः । वेणु-श्यामाक-नीवार-जर्त्तिला-गवेधुका-मर्कटका-गार्मुतास्येति सप्त आरण्या ओषधयः नानाविधस्य ‘अन्नस्य’ वीजवापेन नानाविधमन्नमाप्नोति । तदुक्तं सूत्रकारेण, ‘सप्त याम्याः छष्टे सप्तारण्या अछष्टे’ इति ।

तत्र याम्याणां देशविशेषं विधत्ते,—“छष्टे वपति छष्टे ओषधयः प्रतितिष्ठन्ति” (५।२।५ अ०) इति । ‘छष्टे’ देशे ‘वपति’ याम्या इति शेषः । मूलाणां सर्वतः प्रसरणे वृद्धावस्थानं प्रतिष्ठा ।

एकैकस्यां सीतायां मूलमारभ्याद्यपर्यन्तमनुगतं वपनं विधत्ते,—“अनुसीतं वपति प्रजातौ” (५।२।५ अ०) इति । प्रभूतत्वेनोत्पत्तिः ‘प्रजातिः’ ।

सर्वांस्त्रयि सीतासु वीजावापं विधत्ते,—“द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति” (५।२।५ अ०) इति । यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘यामोषधिं नाधिगच्छेत तस्याः स्थाने यवान् मधुमिश्रान् वपेदुप्ता मेऽसीति वा मनसा ध्यायेद्धिगताया यः प्रथम इध्ना* आगच्छेत्, तस्मिन्नेनामुपसन्नस्य धे वनस्यतीनां फलग्रहयस्थानिभ्य उपसन्नस्य प्रोचेत्’ इति ।

* इध्ना इति J. पु० पाठः ।

तदिदं वनस्यतिप्रोक्षणं विधत्ते,—“यद्ग्निसिद्धनवरद्वयस्याग्नी-
 खादवरद्वयेन ऋध्येत ये वनस्यतीनां फलवहयस्तानिभेऽपि प्रोक्ते-
 दनवरद्वयस्यावहये” (५।१।५ अ०) इति। यद्ययम् ‘अग्निचित्’
 पुरुषः ‘अनवरद्वय’ सोतास्त्रगुप्तस्य द्रव्यस्याद्यम् ‘अग्नीवात्’,
 तदागोम् ‘अवरद्वयेन’ सोतास्त्रेण धान्त्वेनापि वियुक्तो भवेत्।
 अतोऽचानुप्रस्थाप्युप्रत्वसिद्धये ‘वनस्यतीनां’ मध्ये ये पुष्यमन्तरेण
 फलं गृह्णन्द्दुम्बरादयः ‘तान्’ अप्यादाय इभेन सह सन्न ह्य प्रोक्ष्य
 कुर्यात्। ततः सर्वमपि भक्ष्यजातमस्यावरद्वयेव भवति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

था आ, याम्यास्तथारण्याः छष्टाछष्टभुवोर्वपेत्।

चतुर्दशभिरन्यास्तु षड्त्रैव विकल्पिताः ॥

अथ मीमांसा, दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्। (अ० ५)

“धूमने वपने चाग्नौ सप्त चोक्ताश्चतुर्दश ।

किमाद्यारम्भनियमः किंवाऽऽरम्भो निजेच्छया ? ॥

कपालवत् क्रमः प्राप्तः, केचित् प्रकरणोदितः ।

व्यर्थाः सुस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्था आवपनार्थाश्च बहवः पठिताः,
 प्रथमे तु तदेकदेशसङ्ख्याभिहितः,—‘सप्तभिराधूनेति चतुर्दशभि-
 र्वपति’ इति। तत्र प्रथमाधिकरणोक्तकपालवत्सामिधेनोन्वयेन
 प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति। तदयुक्तं; कुतः ?
 यथोक्तसङ्ख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठितानां मन्त्राणां वैयर्थ्य-

प्रसङ्गात् । तस्मात् प्रकरणेन क्रमं वाधित्वा निवेच्छयैव प्रथमतो
मध्यमतोऽन्ततो वोपक्रम्य विहितसङ्ख्या पूरणीया ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

मा नो हिःसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवः
सत्यधर्मा जजान । यश्चापश्चन्द्रा वृहतीर्जजान कस्मै
देवाय हविषा विधेम^(१) । अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन
पयसा सह । वपां ते अग्निरिषितोऽवसर्पतु^(२) । अग्ने
यत्ते शुक्रं यश्चन्द्रं यत् पूतं यद्यज्ञियं । तद्देवेभ्यो
भरामसि^(३) । इषमूर्जमहमित आ ॥ १ ॥

ददु ऋतस्य धाम्नो अमृतस्य योनेः । आ नो गोषु
विश्वत्वौषधीषु जहामि सेदिमनिराममीवां^(४) । अग्ने
तव अवो वयो महि धाजन्त्यर्चयो विभावसो । वृह-
द्भानो शवसा वाजमुक्थं दधासि दाशुषे कवे^(५) ।
दूरज्यन्मग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य । स
दर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि सानसिः रयिं^(६) ।
जजौऽनपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व ॥ २ ॥

धीतिभिर्हितः । त्वे इषः सन्दधुर्भूरिरेतसः चिचो-
 तयो वामजाताः^(९) । पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनून-
 वर्चा उदियर्षि भानुना । पुचः पितरा विचरन्नुपा-
 वस्युमे पृणक्षि रोदसी^(९) । ऋतावानं महिषं विश्व-
 चर्षणिमग्निः सुन्नाय दधिरे पुरो जनाः । अत्कर्णः
 सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा^(९) । निष्कर्तार-
 मध्वरस्य प्रचेतसं क्षयंतः राधसे महे । रातिं धृगू-
 णामुशिजं कविक्रतुं पृणक्षि सानसिं ॥ ३ ॥

रयिं^(१०) चितं स्थ परिचितं ऊङ्घ्रितं अयध्वं तया
 देवतयाऽऽङ्गिरस्वद्भुवाः सीदत^(११) । आप्यायस्व समेतु
 ते विश्वतः सोमं वृष्णियं । भवा वाजस्य सङ्गये^(१२) ।
 सन्ते पयाःसि समुयन्तु वाजाः सं वृष्णियान्यभिमा-
 तिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि
 अवाःस्यत्तमानि धिष्व^(१३) ॥ ४ ॥

आ । मन्दस्व । सानसिं । एकोनचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पठेऽनुवाके ओषधिसापोऽभिहितः । अथ चङ्गमे षोडशेपा-
दिकमभिधीयते । अथ, 'मा नो हिऽशोऽजनिता यः पृथिव्या
इति चतस्रभिर्दिग्भ्यो षोडशन् समस्रति येऽन्तर्विधादृष्टिर्विध-
मापन्ना भवन्ति' इति । कर्षणे चो षोडशः परिमिनचेचाद् बहिः
पतन्ति, तान् पुनरन्तःपातयेदित्यर्थः । तत्र प्रथमामाह,—“मा
नो हिऽशोऽजनिता यः पृथिव्या वो वा दिवश् सत्यधर्मा वजान् ।
यद्यापसन्ना हृदतीर्ज्जान कस्यै देवाय हविषा विधेम^(१)” इति ।
'यः' प्रजापतिः 'पृथिव्याः' 'जनिता' (उत्पादकः), 'वो वा'
प्रजापतिः 'सत्यधर्मा' (अवितथधारणशक्तिः* सन्) 'दिवं'
'वजान्' (उत्पादयामास) । पुनरपि 'यः' प्रजापतिः 'सन्नाः'
(आह्लादकारिणोः) 'हृदतोः' (बहुलाः) 'अपः' 'जजान्' (उत्पा-
दयामास) ; तादृशः प्रजापतिः 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'हिंनोत्' ;
तादृशाश्च 'कस्यै' (प्रजापतये) 'हविषा' 'विधेम' (परिचरेम) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अभ्यावर्त्तस्य पृथिवि चङ्गेन पवना
वह । वपां ते अग्निरिवितोऽवसर्पतु^(२)” इति । हे 'पृथिवि',
'चङ्गेन' अनुष्णतयेन, 'पवना' च तत्फलभूतेन 'वह' 'अभ्यावर्त्तस्य'
(असदाभिमुख्येनामस्य) । 'दक्षितः' (दक्ष्यावान्) 'अग्निः' 'ते'
'वपां' (तदीववपासदृशम्) इमं प्रदेशम् 'अवसर्पतु' (प्राप्नोतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“अग्ने यत्ते शुक्रं यत्तद् यत्पूतं यद्यज्ञियं ।
तद्देवेभ्यो भगमसि^(३)” इति । हे 'अग्ने', 'ते' (तदीयं) 'यत्'
शुक्रं 'शुक्रं' (हीनिमम्), 'यत्' चात्यदृशं 'यत्तद्' (आह्लादकरं),

* अवितथं धारणशक्तिः इति सर्वत्र पाठो न सम्भवति ।

‘यत्’ अयन्वदङ्गं ‘पूतं’ (ऽपुङ्ङं), ‘यत्’ अयन्वदङ्गं ‘यज्ञियं’ (यज्ञार्थं), ‘तत्’ सर्वं लोष्टरूपं ‘देवेभ्यः’ (देवानामर्थे) ‘भरामसि’ (सम्पादयामः) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“इषमूर्जमहमित आ दद षतस्य धावो षतस्य योनेः । आ नो गोषु विव्रतु आ ओषधीषु जहामि वेदिमनिरामनीवाम्^(४)” इति । ‘षतस्य’ (यज्ञस्य) ‘धावः’ (स्नानभृतात्) ‘षतस्य योनेः’ (कारणभृतात्) ‘इतः’ (देशात्) ‘इषम्’ (अन्नरूपम्) ‘जर्षे’ (रसरूपं) लोष्टम् ‘आददे’ (स्वीकरोमि) । स लोष्टः ‘नः’ (अस्मदीयेषु) ‘गोषु’ ‘आ-’ ‘विव्रतु’ (आगत्य प्रविब्रतु) । तथा ‘ओषधीषु’ ‘आ-’ ‘विव्रतु’, सोदन्यदेति वेदिर्भूमिः । ‘अनिरां’ (सस्तरहिताम्) ‘अमीवां’ (रोगयुक्तां) ‘वेदिं’ (भूमिं) परित्यजामि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं लोष्टानां सेचनमध्ये स्थापनं विधत्ते,—“दिग्भ्या लोष्टान् समस्यति दिग्भ्यामेव वीर्यमवहथ्य दिग्नां वीर्येऽग्निं चिनुते” (५।१।५अ०) इति । कर्षणावसरे ये लोष्टा वेणुना त्रिभिन्नादग्निसेचाद् बहिर्दिषु पतिताः, ताभ्यः ‘दिग्भ्यः’ तान् ‘लोष्टान्’ आनीय सेचे संयोजयेत् । तथा सति ‘दिग्नां’ सामर्थ्यम् अस्मिन् सेचे ‘अवहथ्य’ तस्मिन् सामर्थ्ये ‘अग्निं’ चितवान् भवति ।

चतुर्थमन्त्रे काञ्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यं दिव्याद्यत्र सः स्यात् तस्मै दिग्ना लोष्टमाहरेदिषमूर्जमहमित आदद इतीषमेवोर्जे तस्मै दिग्नाऽवहन्ते लोधुको भवति यस्मात्सां दिग्नि भवति” (५।१।५अ०) इति । अयस्मिन्निति ‘यं’ (पुरुषं) ‘दिव्यात्’, ‘सः’ (पुरुषः) यस्मां

‘दिग्नि’ अवतिष्ठेत्, तस्मा ‘दिग्घो’ ‘खोष्टम्’* ‘इवमूर्जम्’—इतिमन्त्रेण आहरेत्, तथा यति तदीयमन्त्रं रचय्य स्वीकरोति । स्वीकृते यति ‘तस्मां दिग्नि’ ‘घो’ द्वेष्यः ‘भवति’ (वर्तते), घ द्वेष्यः ‘चोधुकः’ (बुधां प्राप्तः) अक्षरहितो भवति ।

षडुक्तं सूत्रकारेण, ‘उत्तरवेदिम् उपवपति चावांग्नि-
र्याधारवान्तां कृत्वा’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“उत्तरवेदिमुपवप-
त्युत्तरवेद्याः अग्निस्वीयतेऽथो पञ्चवो वा उत्तरवेदिः पशून्वेवाव-
दन्तेऽथो यज्ञपरुषोऽग्निरित्यै” (५।२।५ अ०) इति । प्राकृतेन
प्रकारेण ‘उत्तरवेदिं’ कुर्यात् । तस्माम् ‘उत्तरवेद्यां’ पश्चात्
‘अग्निस्वीयते’ । अपि च उत्तरवेद्याः समोपगतेषु पशून्वन्धात्
‘पञ्चवः’ एव ‘उत्तरवेदिः’, उत्तरवेदिः पशूनां प्राप्तश्चे भवति ।
‘अथो’ (अपि च) प्रकृतानुत्तरवेदिरूपं यज्ञस्य ‘परुः’ (पर्व),
तस्मान्तराथो मा भृदित्युत्तरवेदिः कर्त्तव्या ।

कल्पः, ‘अग्ने तव अत्रो वय इति षड्भिः सिकतान्युष्वा’ इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“अग्ने तव अत्रो वयो महि भ्राजन्धर्षयो
विभावसो । वृहद्भानो ब्रवसा वाजमुक्थं दधासि दाशुषे
कवे(५)” इति । वीयते प्राणिभिरक्षते इति वयोऽङ्गं । हे ‘अग्ने’,
‘तव अत्रः’ (त्वदीयत्वेन श्रूयमाणं) ‘वयः’ (अस्त्रं) ‘महि’ ‘महदस्ति’ ।
‘विभा’ (दीप्तिरेव) ‘वसु’ (धनं) यस्मासौ विभावसुः, हे
‘विभावसो’, ‘अर्षयः’ (तव दीप्तयः) ‘भ्राजन्ति’ (दीप्यन्ते) । वृहन्तो
भानवो यस्मासौ वृहद्भानुः । कविः (विद्वान्) यजमानाभि-

* अत्र सर्वत्र लोष्टशब्दस्थाने लोष्ठ इति आदर्शपुस्तके एवं
J. पुस्तके पाठः ।

प्राचाभिन्नः । तादृश हे 'अग्ने', 'दाशुवे' (हविर्दत्तवते)
यजमःनाथ 'सकथं' (ब्रह्माद्युपेतं) ब्रह्मयोग्यं 'वाजम्' (वज्रं)
'प्रवसा' (तदीयेन बलेन) 'दधासि' ।

अथ द्वितीयामाह,—“इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्ये राषो
अमर्त्ये । स दर्शतस्व वपुषो विराजसि पृषसि सानसि रथिम्^(१)”
इति । हे 'अमर्त्ये' (मरुतरहित) 'अग्ने', 'जन्तुभिः' (पुरोडाशदि-
हविःप्रदेः प्राणिभिः) 'इरज्यन्' (दीप्यमानः) सन् 'अस्ये'
(अस्मासु) 'राषः' (धन्मनि) 'प्रथयस्व' (विस्तारय) । 'स' 'दर्शतस्व'
'वपुषः' (दर्शनीयस्य चित्याग्निरूपस्य प्ररोरस्य) मध्ये 'विराजसि'
(विभ्रेषेण दीप्यसे), 'सानसि' (बहुविधदानार्हे) 'रथिं' (धनं)
'पृषसि' (अस्मदर्थे पुरय) ।

अथ तृतीयामाह,—“उर्जे. नपाज्जातवेदः सुवस्तिभि-
र्मन्दस्व धीतिभिर्हितः । ते इवः सन्धुर्भुरिरेतस्यिचेतयो
वामजाताः^(२)” इति । 'उर्जेः' (अजस्य) 'नपात्' (अविनाशयिता),
तादृश हे 'जातवेदः', 'धीतिभिर्हितः' (दीप्तिभिर्युक्तः) सन्
'सुवस्तिभिः' (शोमनाभिः सुतिभिः) 'मन्दस्व' (हृत्स्व) ।
'भूरिरतसः' (प्रभूतधाराः) 'इवः' (अस्वरूपाः) आहुतीः 'ते'
(तयि) 'सन्धुः' (यजमानाः सन्पादितवनाः) । कोदृश
यजमानाः ?—'चिचेतयः' (चिचास्त्रया हतत ऊतयो रथा येषां
रे चिचेतयः), 'वामजाताः' (वमनीये* सन्नजनीये देवे कुचे
चोत्पन्नाः) ।

* वमनीये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“पावकवर्षाः शुक्रवर्षा अनूवर्षा उदिवर्षि भानुना । पुषः पितरा विचरन्नुपावस्युभे वृषसि रोदसो(५)” इति । ‘पावकवर्षाः’ (शोधकदीप्तिः) ‘शुक्रवर्षाः’ (निर्मलदीप्तिः), ‘अनूवर्षाः’ (सम्युक्तदीप्तिः); ईदृशस्त्वं ‘भानुना’ (भासा) ‘उदिवर्षि’ (उत्कर्षे गच्छसि) । ‘उभे’ ‘रोदसो’ (द्यावा-वृषस्यौ) ‘विचरन्’ ‘उपावसि’ (समीपमागत्य रक्षसि), ‘वृषसि’ च (तयोः सम्युक्तिमपि करोसि) । परिचरसे दृष्टान्तः, ‘पुषः पितरा’,— यथा लोके ब्राह्मीयमार्गेषामुच्चिष्टः पुषः पितरौ परिचरति तद्वत् ।

अथ पञ्चमीमाह,—“स्यतावागं महिषं विश्वचर्षषिमग्निं सुखाय दधिरे पुरो जनाः । अत्कर्षं सप्रथसमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युवा(६)” इति । ‘मानुषा’ ‘जनाः’ (मनुष्यजातिवृक्ताः जन्तवः) स्यत्किञ्चजमाना ‘पुरः’ (पूर्वस्मिन् काले) ‘युवा’ ‘गिरा’ (योग्यया स्तिरूपया वाचा) ‘सुखाय’ (सुखार्थं) ‘अग्निम्’ अत्र ‘दधिरे’ (स्नापितवन्तः) । कोदृशमग्निम्?—‘स्यतावागं’ (सत्यवन्तं) ‘महिषं’ (महान्तं) विश्वचर्षषयो (मनुष्याः) परिचारकत्वेन यस्तु वानि, सोऽयं ‘विश्वचर्षषिः’ । ‘अत्कर्षं’ (इष्टत्कर्षं),—यदि ज्ञाप्यते, तत्स्य एव कर्षेण अत्मा सम्पादयतीत्यर्थः । ‘सप्रथसमं’ (अति-ज्ञेयं प्रथावहितं, कीर्त्तितम्), तम् ईदृशं त्वां ‘अग्निं’ ‘दैव्यं’ (देवैर्भ्यो हितं) ‘दधिरे’ इत्यन्वयः ।

अथ षष्ठीमाह,—“निष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसं चयन्तः राधसे महे । रातिं शृगुष्ममुञ्जित्वं कविकृतं वृषसि वानसिः

रविम्^(१०)” इति । हे अग्ने, त्वं (यजमानं) ‘रयिं’ ‘पृथञ्चि’ (सम्पृक्तं करोषि) प्रापयसीत्यर्थः । कीदृशं यजमानं ?—‘अध्वरस्य’ ‘निष्कर्त्तारं’ (यज्ञस्य निष्पादकं), ‘प्रचेतसं’ (प्रकृतचित्तयुक्तम्), अङ्गास्तुमित्यर्थः ; ‘महे’ ‘राधसे’ (महते राधसे हविर्लक्षणात् अन्नाय) ‘क्षयन्तं’ (हविर्दातुमिह निवसन्तमित्यर्थः) ; ‘रातिं’ (दातारं), ‘भृगूणां’ (महर्षीणां तपस्विनां) मध्ये ‘उन्नजं’ (कमनीयं) अत्यन्तं तपोयुक्तमित्यर्थः ; ‘कविकृतुं’ (कवीनां विदुषामिव क्रतुः कर्मानुष्ठानं यस्यासौ कविकृतुस्तं), सर्वमपि कर्त्तव्यं सम्यक् ज्ञात्वैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । ज्ञानसिद्धौ यजमान-विशेषणं वा, यजमानपक्षे दानश्रीसमित्यर्थः । धनपक्षे सम्भ्रज-नीयमित्यर्थः ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“अग्ने तव अत्रो वच इति सिकता निवपत्येतदा अग्नर्वैश्वानरस्य सूक्तं सूक्तेनैव वैश्वानरमवदन्धे” (५।२।६अ०) इति । एतत् षडृषात्मकं ‘वैश्वानरस्य’ (सर्वमनुष्य-प्रियस्य) अग्नेः सम्बन्धि सूक्तम्, अत एतेन सिकतावापे षति वैश्वानररूपमग्निं प्राप्नोति ।

सूक्तगतमन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्भिर्निवपति षड्वा षतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वानरमवदन्धे” (५।२।६अ०) इति । ‘संवत्सरम् उख्यं भूत्वा’ इत्यादौ संवत्सरधारण-सम्बन्धात् अग्नेः संवत्सररूपत्वम् । षतसंवत्सराव्यवधानेन वैश्वानरं साक्षादेव सर्वथैव प्राप्नोति ।

सूक्तगतासु षड्च परस्परविलक्षणं यच्छब्दस्तत् प्रशंसति,—“समुद्रं

वै नामैतच्छन्दः समुद्रमनु प्रजाः प्रजायन्ते यदेतेन सिकता
निवपति प्रजानां प्रजननाय” (५।२।६ अ०) इति । यथा
समुद्रो बहसस्तथा अक्षयच्छन्दोऽपि बहुविधत्वात् समुद्रमित्युच्यते ।
तथा हि प्रथमा विष्टारपङ्क्तिः, मध्यमयोः पादयोरेकादशाचर-
त्वात्; द्वितीया पदपङ्क्तिः, आद्योत्तमपादयोः* द्वादशाचरत्वात् ।
यथा द्वितीया तथा तृतीया, यथा प्रथमा तथा चतुर्थी ।
उपरिष्ठाञ्ज्योतिः पञ्चमी, चतुर्थपादस्याष्टाचरत्वात्, तथा षष्ठी ।
एवं बहुविधत्वाच्छन्दसः समुद्रत्वं, लोके हि समुद्रमनुस्यत्वं प्रजा
उत्पाद्यन्ते,-समुद्रो बहसः, तथा प्रजा अपि बहुविधाः । तथा
सति समुद्रसदृशेण छन्दसा सिकतानिवापः प्रजानामुत्पत्त्यै
सम्पद्यते ।

कल्पः, ‘चित ख परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभि-

* आद्यतृतीयपादयोः इति J. पु० पाठः ।

† एष च सन्दर्भो न पिङ्गलसूत्रतद्दृष्टोः संवादी, तत्र हि तृतीया-
ध्याये “विस्तारपङ्क्तिरन्तः । ४२ ।” “पदपङ्क्तिः पञ्च । ४६ ।” “उप-
रिष्ठाञ्ज्योतिरन्तेन । ५४ ।” इति सूत्रत्रयेण, “यदा जागतौ (१२ अ०)
पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, (८ अ०), तदा विस्तारपङ्क्ति-
र्नाम” । “पञ्चका इत्वनुवर्त्तते, यदा पञ्चाक्षरा पञ्च पादा भवन्ति,
तदा पदपङ्क्तिर्नाम छन्दः ।” “यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति,
अन्ते च त्रैवृभः (११ अ०) तदा उपरिष्ठाञ्ज्योतिर्नाम त्रिवृभु भवति ।
तथा जगतीत्वनुवर्त्तनीयं, तेन, अन्तेन जागतेन श्रैवैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः
उपरिष्ठाञ्ज्योतिर्नाम जगती भवति ।” इति तत्सूत्रत्रयेण तद्दृष्ट्या च
अन्यथैव जज्ञानानि प्रदर्शितानि । एवं द्वितीया-तृतीययोः प्रथमा-
चतुर्थीः पञ्चमी-षष्ठ्याश्च परस्परं विजज्ञानात्तरसङ्ख्याकतया तुल्यता-
भिधानमपि न सम्यगिव प्रतिभातीत्यवधेयम् ।

राहवनीयचितेरायतनं परिश्रयति' इति । पाठस्तु,—“चित् स्त्र
परिचित ऊर्द्धचितः अयधं तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवाः सीदत^(११)”
इति । चोयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्त इति चितः ब्रह्मराः । हे ब्रह्मराः,
यूयं 'चितः स्त्र', (भूमौ प्रक्षिप्ताः स्त्र) ; 'परिचितः' (परितः
प्रक्षिप्ताः) स्त्र । 'ऊर्द्धचितः' (उपरिप्रक्षिप्ताः) स्त्र । तादृशो यूयं
'अयधं' (इमां चितिं सेवधं) । युष्माकं मध्ये यस्याः ब्रह्मराद्याः
या देवता, 'तथा' 'देवतया' सार्द्धं यूयं 'भ्रुवाः' (स्त्रिराः) यत्नः
'सीदत' (इह तिष्ठत) । तत्र दृष्टान्तः,—'अङ्गिरस्वत्' (यथा
अङ्गिरसां चयने भ्रुवाः सीदन्ति तद्वत्) ।

अनेन मन्त्रेण साधं ब्रह्मरास्यापनं विधत्ते,—“इन्द्रो वृषाच्च
वज्रं प्राहरत् स चेधा व्यभवत् स्फासृतोयः रथसृतोयं यूप-
सृतोयं येऽन्तःब्रह्मरा अग्नोर्यन्त ताः ब्रह्मरा अभवन् तच्छ्रह्मरासाः
ब्रह्मरत्वं वज्रो वै ब्रह्मराः पशुराग्निर्यच्छ्रह्मराभिरग्निं परिमिमेति
वज्रोऽपैवास्मै पशून् परिमृच्छाति तस्माद् वज्रेण पशवः परियुहीताः
तस्मात् स्त्रेयानस्त्रेयसो नोपहरते” (५।२।६ च०) इति ।
इन्द्रेण प्रहितो वज्रोऽत्यन्तकठिनं वृचशरीरं प्राप्य चिधा भग्ने-
ऽभवत् । तेषु त्रिषु भागेषु 'स्त्रः' एको भागः, 'रथः' अपरो
भागः, 'यूपः' अन्यः । तदा वज्रस्थान्तःशोर्णा अवयवाः भूमौ
पतिताः, 'ताः' भूमिगताः 'ब्रह्मराः' (अत्यन्तं दृढाः) बुद्धपाषाणा
'अभवन्' । ब्रह्मैः क्लियन्ते निष्पाद्यन्त इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मरा इति
नाम सन्पक्षम्; अतो 'वज्रः' एव 'ब्रह्मराः', अग्निस्तु पशु-
साधनत्वात् पशुस्वरूपः । अतोऽग्निप्रदेने ब्रह्मराभिः परिश्रयेत् ।

तथा सति 'वज्रोणैव' साधनेन यजमानार्थं 'पशून्' 'परिगृह्णाति' । यस्मादेवं, 'तस्मात्' लोकेऽपि वज्रसमानेन करेण पाशादिना वा 'पशवः' 'परिगृह्णीता' भवन्ति । यस्मादत्र अग्नेर्दाह्याय शर्करा-पेक्षा न तु 'शर्कराणां' अन्यपेक्षा, 'तस्मात्' लोकेऽपि 'स्त्रेयान्' (स्त्रिरतरोऽतिप्रबलपुरुषः) कश्चिदपि 'अस्त्रेयसः' (अत्यन्तम् अस्त्रिरान् दुर्बलान्) 'नोपहरते' (नैवाश्रयति) ।

शर्करासु काम्यांश्च विधत्ते,—“त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य परि-
मिनुयात् सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
पशून्वरुन्धे” (५।२।६अ०) इति । चीणि सप्तकानि यासां
शर्कराणां तास्त्रिसप्ताः, ताभिरेकविंशतिसङ्ख्याकाभिरित्यर्थः,
'परिमिनुयात्' (परितः स्थापयेत्) । सप्तसङ्ख्याया व्यवस्थिताः
त्रिरोगताः 'प्राणाः' स्मर्यन्ते, तैश्च 'प्राणैः' (तद्युक्ताः) 'प्राणाः' 'पशवः',
तथा सति सप्तसङ्ख्याया 'प्राणैरेव' युक्तान् 'पशून्' प्राप्नोति ।

अथान्यां काम्यां सङ्ख्यां विधत्ते,—“त्रिणवाभिर्भाह्वयत-
स्त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य भाह्वव्याय प्रहरति स्तुत्यै” (५।२।६अ०)
इति । चीणि नवकानि यासां तास्त्रिणवाः सप्तविंशतिसङ्ख्याका
इत्यर्थः । त्रिणवसङ्ख्यापेतस्त्रिवृत्स्तोमः स्मर्यते । तमेव त्रिवृत्स्तोमं
वज्रत्वेन सम्पाद्य भाह्वव्यहिंसा 'प्रहरति' ।

पचान्तरं विधत्ते,—“अपरिमिताभिः परिमिनुयादपरि-
मितस्यावरुन्धे” (५।२।६अ०) इति ।

अथाम्यव्यतिरेकाभ्यां परिश्रयणं वृद्धीकरोति,—“यं
कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत्

अपरिगृहीत एवास्त्र विषूचीनः रेतः परासिञ्चत्यपशुरेव भवति ।
 यं कामधेतु पशुमान्स्थादिति परिमित्य तस्य ब्रह्मराः सिकता
 व्यूहेत् परिगृहीत एवास्त्रै समीचीनः रेतः सिञ्चति पशुमानेव
 भवति” (५।१।६अ०) इति । पूर्वन्युप्रायाः सिकताया व्यूहं
 विधासति । यजमानस्य पशुराहित्यं कामयमानोऽध्वर्युः परितः
 ब्रह्मरास्थापनमकृत्यैव सिकताप्रसारणं कुर्यात्, तथा सति
 परिश्रयणाभावात् ‘अपरिगृहीत एव’ स्थाने यजमानस्य ‘रेतः’
 विविधं यथा गच्छति, तथा विनाशयति, ततोऽयम् ‘अपशुरेव
 भवति’;—सोऽयं व्यतिरेकः ; एतस्मादिपरोतोऽन्वयः । तस्मात्
 पशुसाभाय ब्रह्मरापरिश्रयणपूर्वकमेव सिकताव्यूहनं कर्तव्यमिति
 तात्पर्यार्थः ।

कल्पः, ‘आप्यायस्व समेतु ते इति सिकता व्यूहत्युत्तरया
 चिष्टुभा राजन्यस्य’ इति । तत्र प्रथममन्त्रमाह,—“आप्यायस्व
 समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णियं । भवा वाजस्य सङ्गथे(११)” इति । हे
 ‘सोम’, त्वम् ‘आप्यायस्व’ (सर्वतो बद्धयस्व(?)), ‘ते’ (तव) ‘वृष्णियं’
 (रेतः) ‘विश्वतः’ (सर्वस्मात् वृष्ण्यादाहारात्) ‘समेतु’ (सम्प्राप्नोतु) ।
 ‘वाजस्य’ (अन्नस्य) ‘सङ्गथे’ (सङ्गमने) त्वं निमित्तं ‘भव’ ।

अथोत्तरां चिष्टुभमाह,—“सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः
 सं वृष्णियान्बभिमतिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम
 दिवि अवांस्युत्तमानि धिष्व(११)” इति । हे ‘सोम’, ‘ते’ (तव)
 ‘पयांसि’ (पातव्यानि क्षीरादीनि) ‘समु यन्तु’ (सम्प्राप्तानि भवन्तु) ।

* अत्र ‘सं-यन्तु’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तथा 'वाजाः' (अज्ञानि) अपि 'सं'-'यन्तु' । 'दृष्णियाणि' (रेतांसि) अपि 'सं'-'यन्तु' । कीदृशस्य तव ?—'अभिजातिषाद्' ('अभिजाति' पात्राने महते* तिरस्करोतीत्यभिजातिषाट्, तस्य) । शीरादिसम्पत्तौ सत्यां त्वम् 'आप्यायमानः' (वर्द्धमानः) 'अमृताय' (अजमानस्वा-मृतत्वाय, देवभाषाय) 'दिवि' (द्युलोके) 'अवांसि' (ओतुं प्रियाणि) 'उत्तमानि' (चित्राणि) अन्नानि 'धिय' (धारय, सम्पादयेत्यर्थः) ।

तदेतद्गृह्यं सामान्याकारेण विनियुक्ते, "सौम्या ब्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तद्दधाति" (५।२।६अ०) इति । सोमो देवता यस्मामृचि प्रतीयते सेचमृक् सौमो ; 'विशतः सोम' इत्याद्यायामृचि असौ प्रतीयते, 'अमृताय सोम' इत्युत्तरस्या-मृचि प्रतीयते । तथा 'सौम्या' पूर्वं न्युप्ताः शिकताः विविधं प्रसारयेत् । तत्रा सति सोमस्य रेतोधारकत्वान् तन्मन्त्रनिष्पाद्य-ब्यूहनेन यजमानो 'रेतो' धारयति ।

मन्त्रद्वयस्य पुरुषभेदेन व्यवस्थां दर्शयति,—“गायत्रिया ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभा राजन्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्यः” (५।२।६अ०) इति । 'आप्यायस्य' इति गायत्रो, 'यन्ते' इति त्रिष्टुप् ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः,—

भा-चतुर्भिः क्षिपेहोष्टान्, अग्ने-षट्केन वासुकाः ।

चित्, आहवनीयस्य परिश्रयति शर्कराः ॥

* अत्र पापानं सहते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

आष्या, विप्रस्य सिकता व्यूहेत्, सन्ने पयेत्यथ ।
 चत्रियस्य भवेद् व्यूह इति मन्त्रास्तयोदश ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्द-
 सजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अभ्यस्याद्विश्वाः पृथना अरातीस्तदग्निराह तद्
 सोमं आह । वृहस्पतिः सविता तन्म आह पूषा
 माऽधात् सुकृतस्य लोके^(१) । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
 उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरि-
 णस्य बाहू उपस्तुतं जनिम तत्तै अर्वन्^(२) । अपां
 पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानं । वधि-
 मानं महः ॥ १ ॥

आ च पुष्करं दिवो माचया वरिणा प्रथस्व^(१) ।
 ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सोमतः सुरषोवेन आवः ।
 सुबुधिया उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च
 विवः^(२) । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रै भूतस्य जातः
 पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां

कस्यै देवाय हविषा विधेम^(१) । द्रुषश्चत्कन्द पृथिवी-
मनु ॥ २ ॥

धामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु
सञ्चरन्तं द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होषाः^(१) । नमो अस्तु
सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि
तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(२) । येऽदो रोचने दिवो ये वा
सूर्यस्य रश्मिषु । येषामसु सद्ः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः^(३) । या द्रुषवो यातुधानानां, ये वा वनस्पतोऽ-
रनु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः^(४) ॥ ३ ॥

महः । अनु । यातुधानानाम् । एकादश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमे लोष्टसमसनादिकमुक्तम् । अथाष्टमे दक्ष्याद्युपधानं
वक्तव्यम्, तत्रादौ तावदश्राक्रमणमुच्यते । कल्पः, 'प्राञ्चमश्रम-
भ्यस्त्रादिश्रा' इत्यश्रस्य दक्षिणेन पदा दर्भस्तम्बमाक्रमय्य' इति ।
पाठस्तु,—“अभ्यस्त्रादिश्राः पृतना अरातोस्तदग्निराह तद्दु सोम
आह । वृहस्पतिः सविता तन्मे आह पूषा मा धात् सुहृतस्य
लोके^(१)” इति । अथमश्रः, 'विश्राः' (सर्वाः) 'पृतनाः' (प्रतिपच-

* अभ्यमंश्राद् विश्रा इति J. पु० पाठः ।

शेनाः) 'अरातीः' (ज्ञानव्यवसायादौ रूपाः) 'अभ्यस्तात्' (पादेन अभि-
 क्रम्य तिष्ठतु) । 'तत्' (अभिक्रमणम्) 'अग्निः' 'आह' (अनुमोदतां);
 'भोमः' अपि 'तत्' 'आह' (तदनुमोदतां); 'दृहस्यतिः' 'मे' (मम)
 'तत्' 'आह' (तदनुमोदतां); तथा 'सयिता' अपि तदनुमोदतां ;
 'पूषा' 'सुष्ठतस्व' 'लोके' (फलभूते स्वर्गे) 'माऽधात्' (मां
 स्थापयतु) ।

कल्पः, 'प्रदक्षिणमावर्त्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाक्रमयति'
 इति । पाठस्तु,—“यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत्त
 वा पुरीषात् । श्येनस्व पचा हरिणस्व बाह्व उपस्तुतं अनिम तत्ते
 अर्वन्(१)” इति । हे 'अर्वन्', 'यत्' (यस्मात् कारणात्) 'जाय-
 मानः' (उत्पद्यमानः) एव 'प्रथमम्' (आदौ) 'अक्रन्दः' (क्रन्दित-
 वानसि), अष्टौ अग्न्यादीनामहं साधनमिति महान्तं ब्रह्मम्
 अकरोः; 'तत्' (तस्मात् कारणात्) 'अनिम' 'उपस्तुतं' 'ते' (तव
 जन्म समीचीनमिति सर्वैरपि स्तुतम्) आसीत् । जायमानत्वमेव
 विशदोक्रियते,—‘समुद्रात्' 'उद्यन्' (समुद्रोपलक्षितादुदकात् त्वमु-
 त्पद्यमानः), 'अपुयोनिर्वा अश्वः' इति श्रुतेः । 'उत्त वा पुरीषात्'
 (पुंस्त्वशक्तिसम्पन्नात् महतोऽश्नादुत्पद्यमानः) । अश्वान उपस्तुतत्वे
 दृष्टान्तोऽयमुच्यते,—‘श्येनस्व पचा हरिणस्व बाह्व', उपस्तुतब्रह्मो-
 ऽत्राध्याहर्त्तव्यः; यथा श्येनाख्यस्य पाचणः पचा शीघ्रोत्पत्तन-
 हेतुत्वात् सर्वैरुपस्तुतौ, यथा वा 'हरिणस्व' (मृगस्य) 'बाह्व'
 (पादौ) शीघ्रगमनहेतुत्वादुपस्तुतौ, तद्वदित्यर्थः ।

उक्रमन्त्रमाध्यमश्चाक्रमणं विधत्ते,—“ब्रंरुं बार्हस्पत्यं मेधो

नोपानमस्योऽग्निं प्राविशत् सोऽग्नेः कृष्यो रूपं कृतोदायत सोऽस्यं
 प्राविशत् सोऽस्यस्यावान्तरब्रह्मोऽभवद्यदश्वमाक्रमयति य एव
 मेधोऽस्यं प्राविशत् तमेवावहन्धे” (५।२।६अ०) इति । पुरा
 कदाचित् ग्रंथुनामानं वृहस्पतिपुत्रं केनापि निमित्तेन ‘मेधो’
 (यज्ञपुरुषः) ‘नोपानमत्’ (न प्राप्तवान्) । स पुनः ग्रंथुना अश्विभ्य-
 माणोऽन्तर्धानात् ‘अग्निं’ ‘प्राविशत्’ । तत्राप्यश्वेषणाय ग्रंथावागते
 सति ‘स’ यज्ञः कृष्णमृगो भूत्वा तदोयं ‘रूपं’ वाकल्येन
 ‘कृत्वा’ ‘अग्नेः’ सकाशात् ‘उदायत’ (उदगच्छत्); उद्गत्य च
 ‘सोऽस्यं प्राविशत्’, प्रविश्य चाश्वसन्बन्धिनः प्रौढब्रह्मण्य मध्ये सोऽयम्
 ‘अवान्तरब्रह्मः’, तद्रूपः ‘अभवत्’ । ततः ‘अश्वम्’ आक्रमयेत्;
 तथा सति ‘यः’ यज्ञः ‘अस्यं’ ‘प्राविशत्’, ‘तमेव’ प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“प्रजापतिनाग्निश्चेतव्य इत्याहुः
 प्राजापत्योऽस्यो यदश्वमाक्रमयति प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते” (५।२।
 ६अ०) इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘प्रजापतिना’ चेतुं योग्यः—
 ‘इति’ अभिज्ञा ‘आहुः’ । अश्वस्य प्राजापत्यत्वात् तदाक्रमणे सति
 ‘प्रजापतिनैव’ चितो भवति ।

कल्पः, ‘अपां पृष्ठमसोत्यश्वस्य पदे पुष्करपर्णमुत्तानमुपदधाति’
 इति । पाठस्तु,—“अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः
 पितृमानं । वर्द्धमानं महः आ च पुष्करं दिवो मात्रया वरिणा
 प्रथस्र(२)” इति । हे पुष्करपर्ण, त्वम् ‘अपां पृष्ठमसि’ (पृष्ठवत्
 उपरिभागवर्त्ति* असि) । तथा ‘अग्नेः’ ‘योनिः’ असि, ‘त्वाम् अग्ने

* अत्र उपरिभागवर्त्ति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत' इति मन्त्रवर्णात् । तथा 'समुद्रमभितः' 'पिन्वमानं' (समुद्रसमानस्य तटाकजलस्य प्रीतिकरं), 'वर्द्धमानं' (असूत्यद्य दिने-दिने वृद्धियुक्तं), 'महः' (निर्लेपत्वाद्युक्त्वा पूजनीयं), 'पुष्करम्' (अग्निनिष्पादनद्वारा पुष्टिकरं) तादृशस्त्व* 'मात्रया' (परिमाणेन) 'दिवः' 'वरिणा' (आकाशादप्याधिक्येन) 'आ' (समन्तात्) 'प्रथस्य' (विस्तृतं भव) ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं पद्मपत्रोपधानं विधत्ते,—“पुष्करपर्ण-
मुपदधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णः सयोनिमेवाग्निं चिनुते”
(५।२।६ अ०) इति ।

तत्र मन्त्रं विनियुक्ते,—“अपां पृष्ठमसोत्युपदधात्यपां वा
एतत् पृष्ठं यत् पुष्करपर्णः रूपेणैवैन्दुपदधाति” (५।२।६ अ०)
इति । 'रूपेणैव' विद्यमानार्थवाचित्वादनुरूपेणैव मन्त्रेण 'एतत्'
पुष्करपर्णम् उपहितवान् भवति ।

कल्पः, ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्ण उपरिष्टान्निर्वाधः इक्ष-
मुपधाय' इति । पाठस्तु,—“ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विभीमतः
सुरसो वेन आवः । स बुध्निया उपमा अस्य विष्टाः सतस्य
योनिमसतस्य विवः^(४)” इति । 'प्रथमं' 'जज्ञानं' (आदावुत्पन्नम्) इदं
इक्षस्वरूपं 'ब्रह्म' (परिवृढं अत्यन्तं महदित्यर्थः) । तस्य इक्षस्य
दृष्टान्तत्वेन सूर्यः प्रपद्यते । 'पुरस्तात्' (पूर्वस्थां दिग्नि) अवस्थितः
'वेनः' (कमनीयः सूर्यः) 'भीमतः' (सर्वस्थां भीञ्जि) 'सुरसः'
(शोभनरश्मिविशेषेण) 'आवः' (आट्टणोत्) । 'अस्य' (इक्षस्य) उप-

* तादृशं त्वमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

मानभृताः) 'विष्ठाः' (विशेषेणावस्थिताः) 'बुभ्रियाः' (बुभ्रे मूले पृथिवीरूपे भवाः पदार्थाः), तानपि स 'वेगः' 'विवः' (विवृतवान्, प्रकाशितवानित्यर्थः) । 'सतस्य' (विद्यमानस्य षटपटादेः) 'धोनिं' (कारणं मृदादिरूपं), 'असतस्य' (अविद्यमानस्य गरविषाणादेः) कारणं मनुष्यमूर्द्धादिकमपि विवृतवान्, तथाविधेन सूर्येण षट्पटोऽयं इक्ष्वाः प्रकाशत इति तात्पर्यार्थः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ब्रह्म जज्ञानमिति इक्ष्वामुप-
दधाति ब्रह्ममुखा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ब्रह्ममुखा एव
तत्प्रजा यजमानः सृजते” (५।२।७अ०) इति । 'ब्रह्म' (ब्राह्मण-
जातिः) 'मुखम्' (उपक्रमो) यासां, ताः 'ब्रह्ममुखाः' ।

अस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मपदाभिधेयस्य प्रथमोत्पत्तिवर्णने तात्पर्यं दर्शयति,—“ब्रह्म जज्ञानमित्याह तस्माद् ब्राह्मणो मुख्यः” (५।
२।७अ०) इति । यस्मात् चक्षियादेर्जन्मप्राथम्यमनुपन्यस्य ब्रह्म-
ब्रह्मार्थस्यैव प्रथमजन्म उपन्यस्यते, 'तस्मात्' लोकेऽपि ब्रह्मब्रह्मार्था
'ब्राह्मणः' एव 'मुख्यः' ।

एतदेदनं प्रशंसति,—“मुख्यो भवति य एवं वेद” (५।२।
७अ०) इति ।

इक्ष्वापधानं प्रशंसति,—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्यां
नाम्नरिचे न दिव्यग्निश्चेतव्य इति यत् पृथिव्यां चिम्बीत पृथिवीः
शुचार्पयेन्नौषधयो न वनस्यतयः प्रजायेरन् यदन्तरिचे चिम्बीता-
न्तरिचः शुचार्पयेन्न वयाःमि प्रजायेरन् यद्विवि चिम्बीत दिवः
शुचार्पयेन्न पर्जन्यो वर्षेद्रुक्ष्वामुपदधात्यमृतं वै हिरण्यममृत एवाग्निं

चिनुते प्रजात्ये” (५।२।७अ०) इति । ‘शुचार्पयेत्’ (सन्नापेन
 योजयेत्), तस्मिन् सन्नापे सति लोकत्रये ये देवास्तद्वावृत्तये
 बह्वेराधारत्वेन इत्यमुपदधात्; हिरण्यस्याग्निसम्पर्केऽपि विनाग्ना-
 भावात् तस्मिन् ‘अमृते’ हिरण्ये ‘अग्निं’ चितवान् भवति । अथमेव
 इत्युपधागं विदधातीति यदि स्वीक्रियते,* तदानीमेतदनुवादेन
 पूर्वा मन्त्रमात्रविधिः; यदि तु स एव विधिष्टविधिः, तदानीम्
 अर्थवादसम्बन्धात् स एवानुद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

कल्पः, ‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इति तस्मिन् हिरण्यस्य पुद्वं
 प्राचीनमुत्तानं दक्षिणेनाद्वं प्राप्नुष्य उपधाव’ इति । पाठस्तु,—
 “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स
 दाधार पृथिवीं यामुतेमां कस्यै देवाय हविषा विधेम(५)” इति ।
 ‘हिरण्ये’ ब्रह्माष्टरूपे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिः ‘हिरण्यगर्भः’,
 स च ‘भूतस्य’ (प्राणिजातस्य) ‘अये’ ‘समवर्त्तत’,—प्राणिजातो-
 त्यन्तेः पूर्वं स्वयं ब्रह्मरूपधारी बभूव, स च ‘जातः’ (उत्पन्नमात्रः)
 ‘एक’ एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः ‘पतिः’ ‘आसीत्’ । अत
 एव ‘पृथिवीं’ ‘यां’ (विस्तीर्णां दिवं) ‘दाधार’ (धृतवान्) ।
 ‘उत’ (अपि च) ‘इमां’ (भूमिं) ‘दाधार’ । तादृश्याय ‘कस्यै’
 (प्रजापति)-‘देवाय’ ‘हविषा’ ‘विधेम’ (परिचरेम) ।

इतन्मन्त्रसाध्यं हिरण्यस्यपुद्वोपधागं विधत्ते,—“हिरण्यस्य
 पुद्वमुपदधाति अजमानसोक्तस्य विष्टत्ये” (५।२।७अ०) इति ।

* स्वीक्रियेत इति J. पु० पाठः ।

‘यजमानलोकस्य’ (लोकः स्वानं तस्य) धारयमानेनोपधानेन भवति ।

देवविशेषं विधत्ते,—“यदिदृष्टकाया आहवमनूपदधात् पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राचमपिदधाद् इच्छितः प्राचमुप-
दधाति दाधार यजमानलोकं न पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राचमपिदधात्स्यो खमिदृष्टकाया आहवमनूपदधाति प्राचानाम् उस्तृष्वै” (५।२।७अ०) इति । इदृष्टका इत्यारूपा, तस्या ‘आहवमं’ नस्यन्मनस्यार्थं छिद्रं, यदि तच्छिद्रम् ‘अनूपदधात्’, अस्य छिद्रस्य पिधानेन ‘पशूनां’ ‘यजमानस्य’ ‘च’ प्राचः पिहितो भवेत्,—प्राचसञ्चारच्छिद्रस्य पिहितत्वेन आवो न निर्गच्छेदित्यर्थः। तस्मात् तद्दोषपरिहाराय पश्चिमदिग्भागे तच्छिद्रमुपेक्ष्य इत्यारूपाया इदृष्टकाया इच्छित्यां द्वित्रि प्राक्त्रिरथं पुदवम् अवस्थापयेत् । इदञ्च सति आहवकोषस्य इच्छित्यदेव रूपो यो यजमानस्य लोकः, च विहितो भवति, तच्छिद्रस्यानाद्यमत्वात्, ‘यजमानस्य’ ‘पशूनाञ्च’ प्राणोऽप्यनाद्यतो भवति । ‘अथो’ ‘अथु’- इति पञ्चान्तरोपस्थावः,—इत्यारूपाया ‘इदृष्टकायाः’ छिद्रमनूप-
दधत्तैव पुदवमुपदधात् । सति हि छिद्रे ‘प्राचानाम्’ उस्तृष्वैः (सञ्चारो) भवति ।

कल्पः, ‘द्रष्टव्यस्त्वन्देति पुदवमभिमृश्व’ इति । पाठश्च,—
द्रष्टव्यस्त्वन्दे पृथिवीमनु यानिमनु योनिमनु चस्य पूर्वः । इतोयं
योनिमनु सञ्चारकं द्रष्टव्यं जुष्टोमनु सप्त होत्राः^(१)” इति ।
द्रष्टव्यस्त्वन्देनेन स्फुटितो हिरण्यमपुदवस्याव्यवहारेः ‘द्रष्टव्यः’,

स च 'पृथिवीमनु' 'सस्कन्द' (पृथिव्यां पतित इत्यर्थः) । स च 'द्रुषः' उतः सन् स्थानत्रये 'अनु'-'सञ्चरति',—द्युलोकेऽन्तरिक्षलोके भूलोके च । तदेतदभिप्रेत्य स्मर्यते,—

“अग्नौ प्रास्ताऽऽतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”॥ इति (मनु०) ।
 षोऽयमर्थो 'द्याम्' इत्यादिनाऽभिधीयते,—'द्यामिमञ्च योनिमनु' (अन्तरिक्षरूपम् 'दमं' स्थानम् 'अनु'-'सञ्चरति'); 'यस्य पूर्वः' (यो हि 'पृथिवीमनु सस्कन्द' इति पूर्वोक्तः स्थानविशेषः), तमपि 'अनु'-'सञ्चरति'; 'दतोयं योनिं' (द्युलोकमादित्यस्थानम्) 'अनु'-'सञ्चरति', तम् दमं त्रिषु स्थानेषु 'अनु'-'सञ्चरन्तं' 'द्रुषं जुहोमि' (मनसा उतमिव भावयामि) । कुत्र होमः ?—तदुच्यते,—'सप्त होचाः' इति । यस्यां दिशि 'द्रुषः' पतितः, तद्भित्तिरिक्ता होमयोग्याः याः सप्त दिग्ः सन्ति, तासामनुक्रमेण 'जुहोमि' । अथाऽयं द्रुषः उत आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन्नुपकरोति, तथा भाववामीत्यर्थः ।

तमिमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“द्रुषसस्कन्देत्यभिमृशति होचास्त्वैनं प्रतिष्ठापयति” (५।२।७अ०) इति । 'होचासु' (होदमैचावस्थादिषु सप्तसु, अथवा द्रुषसस्कन्ददिग्द्युतिरिक्तासु होमयोग्यासु सप्तसु दिषु) ।

कल्पः, 'नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिस्रभिरभिमन्त्रय' इति । तत्र प्रथमामाह,—“नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः(९)” इति । 'ये'

केचित् सर्पाः 'पृथिवीमनु'-गताः, 'तेभ्यः' 'सर्पेभ्यः' 'नमः' 'अस्तु' ।
 'अन्नरिचे' (यज्ञगन्धर्वादिलोके) वर्त्तमाना 'ये' सर्पाः, 'ये' 'च'
 'दिवि' (द्युलोके) वर्त्तमाना राजप्रभृतयः, 'तेभ्यः' 'सर्पेभ्यः' 'नमः'
 'अस्तु' ।

अथ द्वितीयामाह,—“येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य
 रश्मिषु । येषामसु सदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः(८)” इति ।
 'दिवः' (अन्नरिचस्य) 'रोचने' (भासके) 'अदः' (अमुष्मिन्)
 'सूर्यस्य' मण्डले 'ये' सर्पा वसन्ति, 'ये' चान्ये 'सूर्यस्य रश्मिषु'
 (अस्माभिरदृश्यमाना वर्त्तन्ते), 'येषाम्' (अन्येषां सर्पाणाम्)
 'असु' (जलमध्ये) 'सदः' (स्थानं) 'कृतं', 'तेभ्यः सर्पेभ्यः' (कृत्त्रेभ्यः)
 'नमः' अस्तु ।

अथ तृतीयामाह,—“या इषवो यातुधानानां ये वा
 वनस्यतीरगु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः(९)” इति ।
 'याः' सर्पजातयः 'यातुधानानां' (रक्षसाम्) 'इषवः' (वाणरूपाः)
 वर्त्तन्ते, 'ये वा' अन्ने 'वनस्यतीन्' (चन्दनादिवृक्षान्) 'अनु'-
 वेक्ष्य अवस्थिताः, 'ये' चान्ये 'अवटेषु' (विशेषु) 'शेरते', 'तेभ्यः'
 'सर्पेभ्यः' 'नमः' अस्तु । एते मन्त्राः स्पष्टार्थत्वात् ब्राह्मणे
 उपेक्षिताः ।

यथा पुष्करपर्णरुक्महिरण्मयपुरुषोखानाममृन्मयेष्टकानामुप-
 धानं विहितं, तथैव स्रुचोरमृन्मयेष्टकयोरुपधानं विधत्ते,—
 “स्रुचावुपदधाति” (५।२।७अ०) इति ।

तयोः स्रुचयोर्विशेषणं दर्शयति,—“आज्यस्य पूर्णां कार्त्तर्य-

मयी दध्नः पूर्णामौदुम्बरीम्” (५।१।७अ०) इति । श्रीपर्वाख्यो
दृशविशेषः कार्त्तर्यः, तेन निर्मिता काचित् सुक् ‘कार्त्तर्यमयी’ ।
सा चाव्येन पूर्णा ; उदुम्बरेण निर्मिता काचित्, सा च दध्ना*
पूर्णा । एतद्दृशविशिष्टयोः सुचोत्तरपदानस्य विधानान्न वाक्यभेदः
ब्रह्मनीयः ।

ते च विशिष्टे सुचौ लोकद्वयरूपेण प्रव्रंसति,—“इयं वै
कार्त्तर्यमव्यसावौदुम्बरीमे एवोपधत्ते” (५।१।७अ०) इति ।

इष्टकान्तरोपधानवत्समन्तस्य ब्रह्मां लौकिकवाक्यं निवार-
यितुं विधत्ते,—“तृष्णीमुपदधाति न हीने वज्रुवाप्तुमर्हति”
(५।१।७अ०) इति । वस्त्रादात्मातो मन्त्रो नास्ति, तस्माद्
‘यजुषा’ (मन्त्रेण) एते उपधातुं ‘न’ ‘अर्हति’ ।

तयोर्द्विविशेषं विधत्ते,—“दक्षिणां कार्त्तर्यमधीमुत्तरामौदु-
म्बरीं तस्मादस्त्रा असावुत्तरा” (५।१।७अ०) इति । वस्त्राद्
सुलोकरूपा उदुम्बरी सुगुत्तरस्यां दिग्मुपदिता, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि
‘असौ’ (सौः) ‘अस्त्राः’ (पृथिव्याः) ‘उत्तरा’ (ऊर्द्धभाविनी) ।

अ च द्विविशेषः सूत्रकारेण स्पष्टमभिहितः, ‘आव्यस्य पूर्वा
कार्त्तर्यमयी दक्षिणेन पुरुषमुपदधाति दध्नः पूर्णामौदुम्बरोमुत्तरेण
पुरुषम्’ इति ।

प्रकारान्तरेण सुविशेषं प्रव्रंसति,—“आव्यस्य पूर्वा कार्त्तर्य-
मयी वस्यो वा आव्यं वज्रः कार्त्तर्यो वज्रेष्वेव यज्ञस्य दक्षिणतो

* दध्नः इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† इवमेव सर्वत्र पाठः । अत्रया इति तु भवितुं युक्तः ।

रक्षाः स्वपहन्ति इध्नः पूर्णामौदुम्बरो पत्रवो वै इधि चर्कडुम्बरः
पशुज्वेवोर्जं दधाति” (४।२।७अ०) इति ।

आज्यस्य वज्रत्वं तानूनमूत्राद्युषे समाधातम्, 'घृतं खलु वै
देवा वज्रं कृत्वा सोममन्नं' इति ।

कार्त्तर्यस्य रक्षोपघाते(?) हेतुत्वादज्रत्वं, तदप्यातिथ्यत्राद्युषे
समाधातम्, 'ते कार्त्तर्यमथान् परिधीनकुर्वत तैर्वैते रक्षाः-
स्वपात्रम्' इति ।

सुचोर्दधाज्यपूर्णत्वं प्रशंसति,—“पूर्णे उपदधाति पूर्णे एवेनम्
अमुञ्जिंश्लोक उपतिष्ठते” (५।२।७अ०) इति ।

सुगुपधानं प्रशंसति,—“विराज्यग्निसेतव्य इत्याहुः सुवै
विराट् यत् सुचावुपदधाति विराज्येवाग्निं चिनुते”(५।२।७अ०)
इति । विविधे राजमाने प्रदेशे चेतथोऽग्निरित्यभिज्ञा 'आहुः' ।
'सुक्' चाज्यादिपूर्णत्वात्* विशेषेण राजते, तस्मात् तत्र चयनाय
'सुचौ' उपदधात् ।

पाशुकोत्तरवेदिवद्रुक्खसोपरि व्याघारणं विधत्ते,—“यज्ञमुखे
यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्ति यज्ञमुखः
इत्यो यद्रुक्खं व्याघारयति यज्ञमुखादेव रक्षाः स्वपहन्ति” (५।
२।७अ०) इति । यज्ञसम्बन्धिन एकैकस्याङ्गस्नानुष्ठानं 'यज्ञमुखम्'
अतो रुक्खोपधानस्यापि यज्ञमुखत्वात् तत्र प्राप्तानां रक्षसाम्
उपघाताय व्याघारयेत् ।

* पूरणात् इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्यक् ।

‘हृणञ्चपाज(?) इति पञ्चभिः’ इति सूत्रकारेण ये मन्त्रा उदाहृतास्मान्न विनियुक्ते,—“पञ्चभिर्व्याघारयति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तस्माद्द्रष्टाऽस्यपहन्ति” (५।२।७अ०) इति । ‘धामाः करम्भः’ इत्यादिभिर्हविर्भिर्यः(?) ‘पञ्चभिः’ यज्ञस्य पाङ्कत्वम् ।

सूत्रकारेण, ‘दक्षिणम५समुत्तरा५ ओषिं दक्षिणां ओषिम् उत्तरमंसं मध्यमिति’ इति पाशुकोत्तरवेदिव्याघारणे येयं वक्र-रोतिरुक्ता, तामत्र विधत्ते,—“अच्छण्या व्याघारयति तस्मादच्छण्या पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठत्यै” (५।२।७अ०) इति । ‘अच्छण्या’ (वक्ररोत्या) । अत एवाघारस्य विविधत्वात् व्याघारणमित्युच्यते, यस्मादाघारणे वक्रक्रमः, ‘तस्मात्’ ‘पशवः’ गमन-काले स्वकीययागाङ्गानि वक्ररोत्या ‘प्रहरन्ति’ (प्रवर्त्तयन्ति),—पुरोवर्त्तिनं दक्षिणं पादं पुरतः प्रक्षिप्य पाश्चात्यं वामपादं पुरतः प्रवर्त्तयन्ति । तस्मात् प्रतिष्ठायै तदिदं वक्रत्वं सम्यच्यते* ।

अत्र विनियोगसंयहः,—

अभ्यन्त्रं क्रमयेद्भै, यदावृत्तिः प्रदक्षिणम् ।

अपां, दध्यात् पशुपत्रं, ब्रह्म, हृक्कोपधानकम् ॥

हिर, सूर्णमयं दध्यात्, द्रष्ट, -स्तस्याभिमर्शनम् ।

गम, -स्त्रिभिर्मन्त्रयेत मन्त्रा अत्र नवेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे हृणञ्चपाजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

* संपाद्यते इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

भ्रुवासि धरुणाऽस्तृता विश्वकर्मणा सुकृता । मा त्वा
समुद्र उदधीन्मा सुपर्णी व्यथमाना पृथिवीं हृह^(१) ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे व्यथस्वतीं
प्रथस्वतीं प्रथोऽसि पृथिव्यसि भूरसि भूमिरस्यदिति-
रसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्ची पृथिवीं
यच्छ पृथिवीं हृह पृथिवीं मा हिःसीर्विश्वस्यै
प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै ॥ १ ॥

चरिचायाम्निस्त्वाभिपातु मद्या स्वस्त्या हृदिषा
शन्तेन तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(२) । काण्डात्
काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि । एवा नो दूर्वे
प्रतनु सहस्रेण शतेन च^(३) । या शतेन प्रतनोषि
सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवोष्टके विधेम हविषा
वयम^(४) । अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सह-
स्वारातोयतः^(५) । सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
सहस्रवीर्या ॥ २ ॥

असि सा मा जिन्व^(६) । मधु वाता ऋतायते मधु
क्षरन्ति सिन्धवः । माधीर्नः सन्वोषधीः^(७) । मधु
नक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिवः रजः । मधु द्यौरस्तु
नः पिता^(८) । मधुमान्त्रो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु सूर्यः ।
माध्वोर्गावो भवन्तु नः^(९) । मही द्यौः पृथिवी च न

इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः^(१०) ।
तद्विष्णो परमं ॥ ३ ॥

पद५ सदा पश्यन्ति सूर्यः दिवीव चक्षुरातंतं^(११) ।
भ्रुवाऽसि पृथिवि सहस्व पृतन्यतः । स्यूता देवेभि-
रमृतेनाऽऽगाः^(१२) । यास्तं अग्ने सूर्ये रुचं उद्यतो दिव-
मातन्वति रश्मिभिः । ताभिः सर्वाभीरुचे जनाय नः
कृधि^(१३) । या वा देवाः सूर्ये रुचो गोघ्नश्चेषु या रुचः ।
इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभीरुचं नो धत्त वृहस्पते^(१४) ।
विराट् ॥ ४ ॥

ज्योतिरधारयत् सम्राट् ज्योतिरधारयत् स्वराट्
ज्योतिरधारयत्^(१५) । अग्ने युक्त्वा हि ये तवाश्वासो
देव साधवः । अरं वहन्त्याशवः^(१६) । युक्त्वा हि देव
हृतमा५ अश्वा५ अग्ने रथोरिव । नि होता पूर्यः
सदः^(१७) । द्रुषश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमच्च योनि-
मनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु सच्चरन्तं द्रुषं
जुहेम्यनु सप्त ॥ ५ ॥

होषाः^(१८) । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिन-
मग्नेवैश्वानरस्य च । अग्निज्योतिषा ज्योतिषान्
रुक्मो वचसा वचस्वान^(१९) । ऋचे त्वा रुचे त्वा^(२०)
समित्सवन्ति सरितो न धेनाः । अन्तहृदा मनसा

पूयमानाः । घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो
 वेत्सो मध्य आसां^(११) । तस्मिन् सुपर्णो मधुहृत
 कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः । तस्यासते
 हरयः सप्त तीरे, स्वधां दुहाना अहृतस्य धारां^(१२) ॥
 ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठार्थै । सहस्रवीर्या । परमं । विराट् । सप्त ।
 तीरे । चत्वारि च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अष्टमेऽनुवाके पुष्करपर्णाद्यमृत्प्लस्येष्टकोपधानमुक्तम् । अथ
 नवमे स्वयमादृशादीष्टकोपधानमुच्यते । कल्पः, 'भ्रुवांसि धरणा-
 स्मृतेति स्वयमादृशामभिमृश्याश्वेनोपन्नाप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु
 पृथिव्याः पृष्ठ इत्याविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्रेरुपदधाति' इति ।
 तत्राभिमर्शनमन्त्रपाठस्तु,—“भ्रुवांसि धरणाऽसृता विश्वकर्मणा
 सुहता । मा ता समुद्र उदधीन्मा सुपर्णोऽव्यथमाना पृथिवी
 दृष्ट^(१)” इति । हे स्वयमादृशे, त्वं 'भ्रुवा' (स्थिरा) 'असि' ।
 कीदृशी?—'धरणा' (भूमिरूपेण विश्वस्व धारयित्री), अत एव
 'असृता' (केनाप्यहंसिता), 'विश्वकर्मणा' (जगत्कर्त्रा) 'सुहता'
 (सुष्ठु निर्मिता) ; 'समुद्रः' त्वां 'मा' 'उदधीत्' (स्त्रोदरमध्ये

मध्यमलक्षणं बन्धं मा कार्षीत्); 'सुपर्णः' (पश्चिराजः) अपि
 सर्पोद्गुरणवेलायां तामादाय 'मा' 'उदधीत्' (दूरे परित्याग-
 लक्षणं बन्धं मा कार्षीत्); एवं सति 'अव्यथमाना' (भयरहिता)
 त्वं 'पृथिवीम्' इमां 'दृंह' (दृढीकुरु) ।

उपधानमन्त्रपाठस्तु,—“प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे
 व्यचस्रतो प्रथस्रतो प्रयोऽसि पृथिव्यसि भूरसि भूमिरस्रदिति-
 रसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं
 दृंह पृथिवीं मा हिंसीर्विश्वम्ने प्राणायापानास्य व्यानायोदानास्य
 प्रतिष्ठायै । परिचायाग्निस्त्वाभिपातु मद्भा स्वस्त्वा हृदिंषा
 ब्रह्ममेतन्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद^(१)” इति । हे स्वयमादृष्टे,
 'प्रजापतिः' त्वाम् अस्मिन् प्रदेशे 'पृथिव्याः' उपरि 'सादयतु' ।
 कीदृशीं त्वां?—'व्यचस्रतो' (विस्तारयुक्तां), 'प्रथस्रतो' (पृथुलां),
 'प्रयोऽसि' अस्त्राक्षितेः (प्रथमं विस्काररूपमसि), त्वया हि
 चित्तैर्विस्तारो भवति ; पृथिव्यामनुत्पन्नत्वात् 'पृथिव्यसि' । 'भूरसि'
 सुखानां (भावयित्व्यसि), 'भूमिरसि' (मृण्मयपृथिव्यभिमानी*—
 भूमिदेवताऽसि), 'अदितिरसि' (अखण्डनीयाऽसि) । 'विश्वधायाः'
 (विश्वस्य पोषयित्व्यसि), तथा 'विश्वस्य' 'भुवनस्य' (सर्वलोकस्य)
 'धर्त्री' (धारयित्री) असि । तादृशी त्वं 'पृथिवीं' 'यच्छ' (नियतां
 कुरु); 'पृथिवीं' 'दृंह' (दृढीकुरु), 'पृथिवीं मा हिंसीः'

* मृण्मयपृथिव्यभिमानी इति J. पु० पाठः । मृण्मयपृथिव्यभि-
 मानि-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(पृथिव्या हिंसां मा कुर्व) । 'विश्वसौ' (सर्वसौ) प्राणापानव्यामो-
दानास्त्रवायुवृत्तिलाभाय, 'प्रतिष्ठायै' (स्रष्टृवृत्तित्वाभाय),
'चरित्राय' (ब्राह्मिण्याचरित्रलाभाय) । प्राणिनामेतस्य सर्वस्य
सिद्ध्यर्थम् अयम् 'अग्निः' तामभितः 'पातु' । केन रक्षणम् इति?—
तदुच्यते,—'मद्या सख्या' (मद्यत्या योगक्षेमसम्पत्त्या) 'ब्रह्ममेव'
'हृदिषा' (अत्यन्तसुखकारिणा दीप्तिविशेषेण) तव स्वामिभूता या
देवता, 'तया' अनुगृहीता त्वं 'ध्रुवा' (स्थिरा) सती 'सोद'
(इहेपवित्र), 'अङ्गिरस्यत्' (अङ्गिरसां चयमानुष्ठाने यथा त्वं
ध्रुवा (स्थिरा), तदत्) ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“स्त्रयमादृशामुपदधातीथं
वै स्त्रयमादृशेमानेवोपधत्ते” (५।२।७अ०) इति । ब्रह्मर-
क्षणां चद्रुपाषाणां मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्तरेण या स्रत एव
सिद्ध्युक्ता, सेचं ब्रह्मरा 'स्त्रयमादृशा', तामवोपदधात् । सा च
स्त्रयमादृशा पृथिवीजन्यत्वात् पृथिव्येव, अतः पृथिवीमेवोपधत्ते ।

तस्याः स्त्रयमादृशाया अक्षोपघ्रापणं विधत्ते,—“अश्वम्
उपघ्रापयति प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः
प्राजापतिर्नैवाग्निं चिनुते” (५।२।७अ०) इति ।

अन्तरस्था इष्टकायाः स्रतःसिद्धिच्छिद्रं प्रशंसति,—“प्रथमे-
ष्टकेपधीयमाना पशूनाञ्च यजमानस्य च प्राणमपिदधाति
स्त्रयमादृशा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्या-
नुख्यात्वि” (५।२।७अ०) इति । पुष्करपर्णादिषूपधेयत्वसाम्येन
इष्टकालमपचरितं । 'स्त्रयमादृशा' तु यद्यपि पुरुषैरनिर्मिता,

तथापि तस्या इष्टकालं मुख्यमित्यभिप्रेत्य मुख्यास्त्रिष्टकास्त्रिष्टकाः प्राचम्यमुच्यते । प्रथमा इष्टका उपधीयमाना सती पञ्चनौ यजमानस्य च श्वासं निरुध्यात्, अतः श्वासस्य निर्गमनाय स्वतःसिद्धच्छिद्रयुक्ता कार्या । 'अथो' (अपि च) सच्छिद्रत्वे सति श्वावरणाभावात् स्वर्गलोकोऽपि प्रकाशितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'अविदुषा ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्नेरुपदधाति' इति । तदेतद्विधत्ते,—“अग्नावग्निश्चेतय इत्याहुरेष वै अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मणस्तस्ये प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्रयच्छेत्तां ब्राह्मणस्योपदध्यात् तामग्नावेव तदग्निं चिनुते” (५।२।७अ०) इति । अग्निमेवाधारं कृत्वा तस्मिन् 'अग्नौ' एवायम् 'अग्निश्चेतय इति' अभिज्ञा 'आहुः' । तस्य क उपायः इति ?—तदुच्यते,—योऽयं ब्राह्मणः, स एवाधारभूतो वैश्वानरनामकोऽग्निः, अग्नेर्ब्राह्मणाभिमानिदेवत्वाद् ब्राह्मणस्याग्नित्वम् । अतोऽग्निरूपस्य ब्राह्मणस्य हस्ये मन्त्रसंस्कृतां स्वयंमाह्वयां दद्यात् । ततः स ब्राह्मणोऽध्वर्युश्च मिषित्वा 'ताम्' उपदध्यातां, तावता अग्निश्चितो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'अविद्वान् ब्राह्मणो वरं ददात्येकं द्वौ चीन्वा' इति । तदेतद्विधत्ते,—“ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्त्तो योऽविद्वानिष्टकामुपदधाति चीन् वरान् दद्यात् चयो वै प्राणाः प्राणानां सत्ये द्वावेव देयौ द्वौ हि प्राणावेक एव देय एको हि प्राणः” (५।२।७अ०) इति । 'यः' स्वयम् 'अविद्वान्' सन् स्वयंमाह्वयाम् 'इष्टकामुपदधाति', स 'एषः' 'आर्त्तिम्'

आप्तं समर्थं भवति । अतस्तत्परिहारायाध्वर्थवे वरदानं कुर्यात् । वरब्रह्मेण श्रेष्ठत्वाद् गौरुच्यते । चीन्, दौ, एकः-इति पञ्चा विकल्पिताः । प्राणोऽपानो व्यान इति त्रित्वं; व्यानमन्तर्भाव्य प्राणापानाविति द्वित्वम्; अपानमन्तर्भाव्य प्राण इत्येकत्वम् ।

कल्पः, 'काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्तीति द्वाभ्यां दूर्वेष्टकाम्' इति । 'उपदध्यात्' इत्यनुवर्त्तते' इति । तत्र प्रथमामाह,—“काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती पद्वः पद्वः परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेषु ब्रतेन च^(१)” इति । 'काष्ठ'-ब्रह्मः सप्तमवाची । 'पद्वः'-ब्रह्मः (पर्ववाची) । यावन्तः काष्ठाः (सप्तमः) सन्ति, तत्रैकैकस्मात् सप्तमात् प्रकर्षेण दूर्वा उत्पद्यते; एकस्मिन्नपि सप्तमे यावन्ति पद्वेषु (पर्ववाणि) सन्ति, तेष्वेकैकस्य पर्वणः परितः प्रकर्षेण दूर्वा उत्पद्यते । हे 'दूर्वे', त्वं तत्तत्काष्ठोत्पत्त्यात् तत्तत्पर्वणि प्रकर्षेणोत्पद्यमाना वर्त्तसे । 'एव' (एवमनेन) प्रकारेण 'नः' (अस्मदर्थं) ब्रत-सङ्ख्याकेन सहस्रसङ्ख्याकेन च त्वदीयभेदेन त्वत्स्वरूपं 'प्रतनु' (प्रकर्षेण विकृतं कुरु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“या ब्रतेन प्रतनोषि सहस्रेषु विरोहसि । तस्यास्तौ देवीष्टके विधेम हविषा वयम्^(२)” इति । हे दूर्वे, 'या' त्वं ब्रतसङ्ख्याकेन स्वरूपेण 'प्रतनोषि' (अत्यन्तं विस्तारयसि) । तथा सहस्रसङ्ख्याकेन आकारेण 'विरोहसि' (विविधमुत्पद्यते)* । हे 'इष्टके' 'देवि' 'तस्यास्तौ' 'वयं' 'हविषा' 'विधेम' (परिचरेम) ।

* विविधमुत्पद्यसे इति भवितुं युक्तः ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमुपधागं विधत्ते,—“पशुर्वा एव यदग्निर्न
खलु वै पशव आ-यवसे रमन्ते दूर्वेष्टकामुपदधाति पशूनां हृत्यै”
(५।२।७अ०) इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वाद्ग्नैः पशुत्वम् । इवदर्थवाची
आङ् । यवशब्दो घासवाची । अल्पघासे प्रदेशे पशवो नैव ‘रमन्ते’ ;
अतः पशूनां धारणाय घासरूपां दूर्वेष्टकामुपदधात् ।

तस्माच्च स्वरूपं सूत्रकारेषोक्तं, ‘सञ्छोष्टश्च हरितं दूर्वास्तन्मन्त्र
अप्रच्छिन्नस्यम्’ इति ।

मन्त्रद्वयं प्रशंसति,—“दाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।२।७अ०) इति ।

प्रथममन्त्रश्च प्रथमपादार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति,—“काष्ठात्
काष्ठात् प्ररोहन्तीत्याह काष्ठेन काष्ठेन श्लेषा प्रतिष्ठिति”
(५।२।७अ०) इति ।

द्वितीयेऽह्ने सहस्रशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“एवा नो दूर्वं
प्रतनु सहस्रेण अनेन चेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै”
(५।२।७अ०) इति । सहस्रसंख्याकप्राण्युत्पादकत्वात् प्रजापतेः
साहस्रत्वम् ।

कल्पः, ‘अषादासीति दाभ्यामषादामुपरिष्टात्तस्याणाम्’ इति ।
उपदधादिति श्लेषः । तच्च प्रथमामाह,—“अषादाऽसि सहमाना
सहस्रारातीः सहस्रारातोयतः^(५)” इति । उखानिर्माणकाल एव
येयमिष्टका निर्मिता, शेषम् ‘अषादा’ ; तथा च सूत्रकारेषोक्तं,
‘य उखां करोति सोऽषादामेतस्या एव मृदस्त्रुष्णीं चतुरर्भा
द्यालिखितामिष्टकाम्’ इति । हे इष्टके, त्वम् ‘अषादा’ (केनापि
अपरिभृता), ‘सहमाना’ (विरोधिगः परिभवन्तो) ‘असि’ ।

ये अस्माभं दातव्यं न प्रयच्छन्ति, तथाविधान् अरातीन् (ब्रह्मून्) 'सहस्र' (परिभव) । ये तु पूर्वमरातयो न भवन्ति, इतः परम् अरातित्वमिच्छन्ति, तावपि अरातीन् (ब्रह्मून्) 'सहस्र' (परिभव) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सहस्रं घृतनाः सहस्रं घृतन्वतः । सहस्रवीर्याग्निं सा मा किन्व(१)” इति । हे इष्टुषे, 'घृतनाः' (वैरिणेनाः) 'सहस्र' (परिभव) । ये तु पूर्वं सेनारहिता अपि वैरिण इमः परं सेनामिच्छन्ति, तावपि 'घृतन्वतः' वैरिणः 'सहस्र' (परिभव) । (सहस्रसङ्ख्याकं वीर्यं यस्याः सा) 'सहस्र-वीर्याग्नि' ; 'सा' (तादृशी) त्वं मां 'जिन्व' (प्रीणय) ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामषाढायाः स्थापनप्रकारविज्ञेयं विधत्ते,—
“देवलक्ष्यं वै आलिखिता तमुत्तरलक्षाणं देवा उपदधताधर-
लक्षाणमसुरा यं कामयेत वधीयान्स्यादित्युत्तरलक्षाणं तस्योप-
दध्यादधीयानेव भवति यं कामयेत प्रापीयान्स्यादित्यधरलक्षाणं
तस्योपदध्यादसुरयोनिमेवैनमनु पराभावयति प्रापीयान् भवति”
(५।२।८३) इति । यस्याम् आर्द्रास्याम् इष्टुकायां त्रिपुष्ट्रवद्वेखात्रसं,
सेयं 'आलिखितम्', तत् आलिखितत्वं देवानां चिह्नं । ततो
देवास्तमषाढाम् ऊर्द्धदेशवर्त्तिचिह्नयुक्ताम् 'उपादधत' । 'असुराः'
तु अधोदेशवर्त्तिचिह्नयुक्ताम् 'उपादधत' । तस्माद् देववत्
धनसमृद्धार्थमूर्द्धभविचिह्नयुक्तामेव 'उपादधात्' ; सोऽयमन्वयः ।
असुरवत् अधोमुखचिह्नत्वे सति 'एनं' (यजमानम्) असुरजात्यनु-
सारिणं कृत्वा पराभूतं करोति ।

अथ देवचित्रं विधत्ते,—“आलिखिता भवतीमे वै लोका-
स्त्यालिखितैश्च एव लोकेभ्यो भ्राह्मण्यमन्तरेति” (५।२।८अ०)
इति । तिस्रभिरङ्गुलिभिर्लिखिता ‘आलिखिता’, तथाविधां
कुर्यात्; तथा षति चित्तसाम्याल्लोकत्रयरूपा भवति । तेन
लोकत्रयाद् भ्राह्मण्यः निःसारितो भवति ।

कल्पः, ‘मधु वाता ष्टतायते इति तिस्रभिर्दंष्ट्रा मधुमित्रेण
कूर्ममभ्यज्य’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“मधु वाता ष्टतायते मधु
चरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्गः सन्वोषधीः^(७)” इति । ष्टतं (यज्ञं)
आत्मन इच्छतीति ‘ष्टतायत्’, तस्मै (यजमानाय) ‘वाताः’
(वायवः) ‘मधु चरन्ति’ (मधुरं रसं स्नावयन्ति) । ‘सिन्धवः’
(समुद्राः) च मधुरं रसं स्नावयन्ति । ‘ओषधीः’ (ओषधयः) अपि
‘नः’ (अस्मादर्थे) ‘माध्वीः’ (मधुररसोपेतोः) ‘सन्तु’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“मधु नक्तमुतोषसि मधुमत् पार्थिवः
रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता^(८)” इति । ‘नक्तं’ (रात्रौ) ‘मधु’
अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘उत’ (अपि च) ‘उषसि’ (प्रभाते) ‘मधु’
‘अस्तु’ । तथा यत् ‘पार्थिवं रजः’, तत्सर्वं ‘मधुमत्’ (माधुर्य-
रसोपेतम्) ‘अस्तु’ । ‘नः’ (अस्माकं) ‘पिता’ (पितृस्त्वानोषा)
‘द्यौः’ ‘मध्वस्तु’ (मधुररसोपेतोऽस्तु) ।

अथ तृतीयामाह,—“मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु
सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः^(९)” इति । ‘वनस्पतिः’ (अश-
त्यादिः) ‘नः’ (अस्मादर्थे) ‘मधुमान्’ ‘अस्तु’ (माधुर्यरसोपेतोऽस्तु) ।
‘सूर्यः’ अपि ‘मधुमान्’ (सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतो-

ऽस्तु) । तथा 'गावः' 'नः' (अस्मदर्थे) 'माध्वीः' (मधुरशीरोपेताः) 'भवन्तु' ।

कल्पः, 'मही सौः पृथिवी च न इति पुरस्तात् स्वयमादृशायाः प्रत्यक्षं जीवन्तं कूर्मं प्राङ्मुख उपदधाति' इति । पाठस्तु,— "मही सौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिष्टतां नो भरीमभिः^(१०)" इति । 'मही सौः' येयं (महतो सौः) 'पृथिवी' 'च' (द्यावापृथिवी), ते उभे 'नः' (अस्मदीयम्) 'इमं' 'यज्ञं' 'मिमिक्षतां' (फलवृक्षादि (?) सेक्तुमिच्छतां); ततः 'भरीमभिः' (भरणशक्तिभिः) 'नः' (अस्मान्) 'पिष्टतां' (पूरयन्ताम्) ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,— "अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कूर्मो भूत्वाऽनु प्रासर्पद् यत् कूर्ममुपदधाति यथा क्षेत्रविद्विञ्जसा नयत्येवमेवैजं कूर्मः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति" (५। २। ८३०) इति । 'अङ्गिरसः' महर्षयो यदा स्वर्गं 'लोकं' मताः, तदा तान् 'अनु' 'कूर्मः' अपि अन्वगच्छत् । अतः स्वर्गमार्गभिन्नः 'कूर्मः' क्षेत्रज्ञ इव सम्यक् नेतुं शक्त इति तमत्रोपदधात् ।

प्रकारान्तरेण कूर्मोपधानं प्रशंसति,— "मेधो वा एष पशूनां यत् कूर्मो यत् कूर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्यन्तः पशव उपतिष्ठन्ते" (५। २। ८३०) इति । योऽयं 'कूर्मः', स एव 'पशूनां' 'मेधः' (यज्ञवत्प्राप्तिहेतुः), अतः कूर्मोपधानेन 'पशवः' तं 'कूर्मं' स्वहेतुभूतयज्ञत्वेन 'पश्यन्तः' यजमानगृहे प्राप्ता भवन्ति ।

उपधेयस्य कूर्मस्य जीवनोपेतत्वगुणं विधत्ते,— "स्रग्नां वा एतत् क्रियते यस्मात्तानां पशूनां ऋषीणां पृथुपधीयन्ते यज्जीवन्तं

कूर्ममुपदधाति तेनाग्निज्ञानचिह्नस्तथो वा एष यत् कूर्मः” (५।२।८५) इति । ‘मृतानां’ ‘पशूनां’ (अश्वर्षभदृष्यिवस्तानां) चिरांमि उपधेयानीत्युपरिष्ठादुच्चति, ततः ‘एतत्’ स्थानं ‘अग्निज्ञानं’ एव कूर्मं भवति । जीवत्कूर्मोपधानेनायं यजमानः ‘अग्निज्ञानचित्’ न भवति । किञ्च यः कूर्मोऽस्ति, स एव ‘वास्तव्यः’ (निवासयोग्यः), कूर्मपृष्ठे भृमेरवस्थितत्वात्, ततोऽपि कूर्मोपधानमित्यर्थः ।

उपधाभात् पूर्वमभ्यञ्जनं विधत्ते,—“मधु वाता ष्टतायत इति दधा मधुमिश्रेणाभ्यनक्ति स्वदयत्येवैनम्” (५।२।८५) इति । अभ्यञ्जनेनैवं कूर्मं खादूकरोति ।

अभ्यञ्जनसाधनद्रव्यद्वयं प्रशंसति,—“याम्यं वा एतदंशं यद् इक्षारण्यं मधु च दधा मधुमिश्रेणाभ्यनक्तुमवस्थावदथै” (५।२।८५) इति । ‘उभयस्य’ याम्यस्यारण्यस्य च भोग्यजातस्य ।

कूर्मोपधानमन्त्रे घोः पृथिवी चेति शब्दद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“महो घोः पृथिवी च न इत्याहाभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति” (५।२।८५) इति ।

स्वयमाहवायाः पूर्वदेशं कूर्मस्य विधत्ते,—“प्राञ्चमुपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समथै” (५।२।८५) इति । ‘प्राञ्चं’ प्राग्देशवर्तिनं; स्वर्गलोकोऽपि प्राग्देशवर्ति ।

तस्मिन् प्राग्देशे कूर्मस्य प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते,—“पुरस्तात्प्रत्यङ्गमुपदधाति तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ्गः पञ्चवो मेधमुपतिष्ठन्ते” (५।२।८५) इति । स्वयमाहवायाः पुरस्तात् उपधेयः कूर्मः, तं कूर्मं प्रत्यङ्मुखमुपदधात्; यस्मादेवं, ‘तस्मात्’ आहवनीयस्य

‘पुरस्तात्’ यूप्ते बद्धाः ‘पञ्चवः’ प्रत्यङ्मुखा यज्ञं सेवन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘प्रादेशमात्रं चतुश्च- (?) -मौदुम्बरमुलूखलमुत्तरेऽऽद्ये प्रयुनक्ति सर्वौषधस्य पूरयित्वावहृत्य परा यूप्तेदं विष्णुर्विचक्रम इति मध्येऽग्नेरुपदधाति’ इति ।

तदेतद्विधत्ते,—“यो वा अपनाभिमग्निं चिनुते यजमानस्य नाभिमनुप्रविशति स एगमोश्चरो हिंसितोऽलूखलमुपदधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः स नाभिमेवाग्निं चिनुते हिंसायाः” (५।१।८अ०) इति । नाभिरहितत्वेन चीयमानोऽग्निः ‘यजमानस्य’ ‘नाभिं’ प्रविश्य हिंसितुं प्रभवति, अतो नाभिस्थानीयम् ‘उलूखलम्’ उपदधात् । तथा सति सनाभित्वेनास्य हिंसा न भवति ।

उलूखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते,—“श्रौदुम्बरं भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवावहन्ते” (५।१।८अ०) इति ।

देशविशेषं विधत्ते,—“मध्यत उपदधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते” (५।१।८अ०) इति ।

इक्षेणाभिनीय उलूखलस्य प्रादेशपरिमाणं विधत्ते,—“इयङ्गवति प्रजापतिना यज्ञमुखेन सञ्चितम्” (५।१।८अ०) इति ।

उपधानात् पूर्वभाविनं सर्वौषधाववघातं विधत्ते,—“अवहन्त्यन्नमेवाकरोत्” (५।१।८अ०) इति ।

अन्यत्रास्मात् ‘इदं विष्णुः’ इति मन्त्रमुलूखलोपधाने विनियुक्ते,—“वैष्णव्या च्छचा उपदधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा धनस्यतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति” (५।१।८अ०) इति ।

कल्पः, ‘तद्विष्णोः परमं पदमिति मुषलम्’ इति । पाठस्तु,—

“तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवोव चक्षु-
राततम्^(११)” इति । ‘सूरयः’ (विदांसः, वेदान्तपारंगताः);
‘विष्णोः’ ‘तत्’ ‘परमं पदं सदा पश्यन्ति’ । कोदृशं?—‘दिवि’
(आकाशे, निरावरणे) ‘चक्षुः’ ‘इव’ ‘आततं’ (व्याप्तं) । तादृशस्य
विष्णोरनुग्रहाद्दैव्याववनस्यतिकार्यं मुसल्लमुपदधातीत्यर्थः । एत-
न्मन्त्रसाध्यमुसल्लोपधानविधित्वेनापि पूर्वोदाहृतं ‘वैष्णव्या चक्षु-
इत्यादि ब्राह्मणं योजनीयम् ।

कल्पः, ‘भ्रुवांसि पृथिवीति मध्येऽग्नेरुपदधाति’ इति । तत्र
प्रकृतत्वात् उखामित्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“भ्रुवांसि पृथिवि सहस्र
पृतन्यतः । सूता देवेभिरमृतेनागाः^(१२)” इति । हे ‘पृथिवि’
(कार्यतया तत्स्वरूपे), हे उखे, त्वं ‘भ्रुवांसि’, ‘पृतन्यतः’ (सङ्ग्रामं
कर्त्तुमिच्छतः) श्रून् ‘सहस्र’ (अभिभव) । ‘देवेभिः’ (देवैः)
‘अमृतेन’ ‘सूता’ (अमृतसमानेन घृतेन पूरिता) सती ‘आगाः’
(आगच्छ) ।

एतन्मन्त्रसाध्यम् उखोपधानं विधत्ते,—“एषां वा एतल्लोकानां
ज्योतिः सम्भृतं यदुखा यदुखामुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्योति-
रवहन्धे” (५।२।६ अ०) इति । उखारूपं ‘यत्’ वस्तु, तदिदम्
‘एषां’ (पृथिव्यादीनां) ‘लोकानां’ ज्योतिःसम्पादनाय* ‘उखाम्’
उपदधात् ।

देशविशेषं विधत्ते,—“मध्यत उपदधाति मध्यत एवास्मै
ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरुपास्महे” (५।२।६ अ०) इति ।

* अथ ‘ज्योतिः’, ज्योतिःसम्पादनाय इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘मध्यतः’ (उदरमध्ये) जठराग्निरूपं ‘ज्योतिः’ ‘उपास्यहे’ (प्रति-
दिनमनुभवामः) ।

उपधेयायाः उखायाः सिकतापूरणं विधत्ते,—“सिकताभिः
पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपं रूपेष्वैव वैश्वानरमवहन्धे”
(५।२।६ अ०) इति ।

अव्ययव्यतिरेकाभ्यां पूरणं प्रशंसति,—“यं कामयेत क्षोधुकः
स्यादित्यूनां तस्योपदध्यात् क्षोधुक एव भवति यं कामयेतानु-
पदस्यदन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योपदध्यादनुपदस्यदेवान्नमन्ति” (५।
२।६ अ०) इति । सिकताभिः पूरिताया ईषद्यूनाया उखाया
उपधाने सति ‘क्षोधुकः’ (अन्नरहितः क्षुधासीनः) भवेत्; सोऽयं
व्यतिरेकः । सिकतापूर्णाया उपधाने तु ‘अनुपदस्यदेव’ (अचीय-
माणम् एव) ‘अन्नमन्ति’; सोऽयमव्ययः ।

कल्पः,—‘प्रवाङ्गिष्टकायाः हिरण्यशकलावधूह्य यास्ते अग्ने
या वो देवाः सूर्ये रश्च इति द्वाभ्यां वामभ्यतम्’ इति । तत्र
प्रथमामाह,—“यास्ते अग्ने सूर्ये रश्च उद्यतो दिवमातन्वन्ति
रश्मिभिः । ताभिः सर्वाभो रश्चे जनाय नः ह्यधि(११)” इति ।
हे ‘अग्ने’, ‘सूर्ये’ (सूर्यमण्डले) ‘उद्यतः’ (उदयं गच्छतः) ‘ते’
(तव) ‘रश्चः’ (दीप्तयः) ‘रश्मिभिः’ (रश्मिस्वरूपेण) ‘दिवमातन्वन्ति’
(सर्वतो व्याप्नुवन्ति), रात्रौ या अग्नेर्दीप्तयः ता एव सूर्योदय-
कास्ते सूर्यरश्मयो भवन्ति । एतच्चा अग्निहोत्रब्राह्मणे समाह्वतम्,
‘उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनु समारोहति’ इति । ‘ताभिः’ ‘सर्वाभिः’
दीप्तिभिः ‘नः’ (अस्मदीयाय) ‘जनाय’ (यजमानाय) प्रकाशं कुह ।

अथ द्वितीयामाह,—आ वो देवाः सूर्ये रक्षो मोक्षसेषु आ
रक्षः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभीरक्षन्ने धत्त वृहस्पते^(१४) इति ।
हे 'देवाः', 'वः' (युष्माकं) सम्बन्धिन्यः सूर्यमण्डले वर्तमाना आ
'रक्षः' (दीप्तयः) सन्ति, तथा 'गोषु अश्वेषु' च आ दीप्तयः सन्ति ।
हे 'इन्द्राग्नी', हे 'वृहस्पते', त्रयोऽपि यूयं, 'नः' (अस्मदर्थे) 'रक्षं'
'धत्त' (प्रकाशं सन्पादयत) । एतन्मन्त्रसार्धं वामभृदाख्याया
रष्टकाया उपधानमौपानुवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

कल्पः, 'विराड्ज्योतिरिति तिष्ठो रेतःषिचः' इति ।
पाठस्तु,—“विराड्ज्योतिरधारयत् सप्ताड्ज्योतिरधारयत् खराड्-
ज्योतिरधारयत्^(१५,१६,१७)” इति । विशेषेण राजत इति 'विराट्',—
एवंविधा रेतःषिगाख्या प्रथमेष्टका अस्मदनुग्रहार्थं 'ज्योतिरधारयत्' ।
सन्त्यक् राजत इति 'सप्ताट्', तादृशी द्वितीया रेतःषिगिष्टका ।
अथमेव राजत इति 'खराट्', तादृशी तृतीया रेतःषिगिष्टका ।

कल्पः, 'अग्ने युष्वा हि ये तव युष्वा हि देवहृतमगिति
द्वाभ्यामुष्वायाः ऊत्वा' इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्ने युष्वा हि
ये तवाग्नासो देव साधवः । अरं वहन्त्याश्रवः^(१८)” इति । हे
'अग्ने', देवसम्बन्धिनः 'अग्नासो' ये केचिद् (अग्नाः) 'साधवः' (दान्ताः)
सन्तः 'आश्रवः' (श्रीघ्नगामिनो) भूत्वा 'अरं' (अलं) 'वहन्ति',
सुष्ठु वहन्तीत्यर्थः ; तान् अश्वान् 'युष्वा' (योजय) ।

अथ द्वितीयामाह,—“युष्वा हि देवहृतमाः अग्नाः अग्ने
रथीरिव । निहोता पूर्यः सद्ः^(१९)” इति । हे 'अग्ने', त्वं 'देव-
हृतमान्' (देवानामतिशयेन आह्लादम्) 'युष्वा' (योजय) ।

‘हि’-शब्दः प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन् कर्मणोत्तर्यः । योजने कृतान्तः,—‘रथी’ ‘अश्वान्’ ‘इव’ इति, (रथी खामी यथा अश्वान् योजयति तदत्) । किञ्च त्वं ‘पूर्वः’ (पुरातनः) ; ‘होता’ (होमोत्पादको) भूत्वा ‘नि’-‘षदः’ (अस्मिन् यागस्थाने निषीद) । वामभृग्वग्नयोरिव रेतःसिङ्मन्त्राणां होत्रमन्त्रयोश्च ब्राह्मणमौपानवाक्यकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

कल्पः,—‘पुरुषश्चिरसि हिरण्यकलान् प्रत्यस्यति द्रुषस्यस्कन्दे-
त्याख्येऽभूदिदं विश्वस्य भुवनस्येति वर्चे त्वेति दक्षिणाक्षिगोसके
इचे त्वेति सव्ये द्युते त्वेति कर्णयोर्भाषे त्वेति दक्षिणस्यां नासिकायां
व्योतिषे त्वेत्युत्तरस्याम्’ इति । उदाहृतेषु मन्त्रेषु प्रथमामृतममाह,
—“द्रुषस्यस्कन्दं पृथिवीमनु द्यामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
द्वतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होत्रा(१०)” इति ।
द्रुषान्तरसङ्घट्टनेन स्फुटितो हिरण्यकलो ‘द्रुषः’, ‘पृथिवी’
‘अनु’ ‘चस्कन्द’, पृथिव्यां पूरित इत्यर्थः । स च द्रुषो उक्तः
सन् स्थानत्रये ‘ऽनु’-सञ्चरति (द्युलोके अन्तरिक्षलोके भूलोके च) ।
तदतदभिप्रेत्य स्मर्यते,

“अग्नौ प्रास्ताङ्गतिः सम्यगादत्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इति (मनु०) ।

योऽयमर्थो द्यामित्यादिनाऽभिधीयते । ‘द्यामिमञ्च योनि-
मनु’ (अन्तरिक्षरूपमिदं स्थानमनु सञ्चरति) । ‘यश्च पूर्वः’
(योऽपि पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तस्थानविशेषः), तमप्यनु-
सञ्चरति । ‘द्वतीयं योनिं’ (द्युलोकरूपमादित्यस्थानम्) अनु-

सञ्चरति । तमिमं त्रिषु स्थानेषु 'अनु सञ्चरन्तं' 'द्रुषं' 'जुहोमि' (मनसा ऊतमिव भावयामि) । कुच होमः ?—इति—तदुच्यते—
'अनु सप्त होत्रा' इति । यस्यां दिशि द्रुषः पतितः, तद्व्यति-
रिक्ता होमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति, तासु अनुक्रमेण
जुहोमि । यथा द्रुषो ऊत आदित्यादिस्थानत्रयेषु सञ्चरन्नुप-
करोति, तथा भावयामीत्यर्थः ।

अथ विकल्पितां द्वितीयामृचमाह,—“अभृदिदं विश्वस्य
भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च । अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिभान्
रुक्को वर्चसा वर्चस्वान्(११)” इति । 'इदं' (हिरण्यं) 'विश्वस्य'
'भुवनस्य' (भूतजातस्य) 'वाजिनम्' (अश्वम्) अभृत् । तथा
'वैश्वानरस्य' 'च' (विश्वेषां नराणां स्वामिनः) 'अग्नेः' 'च'
अन्नमभृत् । अयम् 'अग्निः' हिरण्येन 'ज्योतिषा' स्वयं* 'ज्योति-
भान्' अभृत्, तथा 'रुक्काः' (रोचमानोऽग्निः) 'वर्चसा'
(हिरण्यकान्या) 'वर्चस्वान्' (स्वयमपि कान्तिमान्) अभृत् ।
बाहुगतप्रभा ज्योतिः, शरीरगतकान्तिवर्च इति ।

“हृचे त्वा, रुचे त्वा(१२,१३)” इति यजुर्द्वयं । हे हिरण्यशकल,
येयम् षट् स्तोत्ररूपा, तदर्थं त्वां दक्षिणाक्षिगोत्रके प्रत्यस्यामि ।
तथा हे हिरण्यशकल, याऽसौ रुक् (दोषिः), तदर्थं त्वां वामा-
क्षिगोत्रके प्रत्यस्यामि ।

एतैर्मन्त्रैर्यस्यावयवेषु हिरण्यशकलानि प्रत्यस्यन्ते तस्य पुरुष-
शीर्षस्योपधानं विधन्ते,—“सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां यच्छति

* वयमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

सहस्रमन्ये पञ्चवो मध्ये पुरुषशीर्षमुपदधाति सवीर्यत्वाय” (५।२।
६ अ०) इति । अत्र हि पुरुषशीर्षाश्वर्षभवृष्णिवस्त्रानां त्रिरा-
स्तुपधेयानि । तेषां ‘मध्ये’ यः ‘पुरुषः’ स एक एव ‘पशूनां’
‘सहस्रं’ यजमानाय ‘प्रयच्छति’ । ‘अन्ये’ तु अश्वर्षभवृष्णिवस्त्रा-
स्तत्वारः ‘पञ्चवः’ मिलित्वा ‘पशूनां’ ‘सहस्रं’ प्रयच्छन्ति । तथा सति
अन्नादिभ्यः पुरुषस्थातिप्रज्ञस्तात् तदीयं त्रिरो मध्ये उप-
दधात् । तस्योपधानं वीर्यसाहित्याय सम्यद्यते ।

तस्य पुरुषशीर्षस्योखासमीपदेत्रं विधत्ते,—“उखायामपिदधाति
प्रतिष्ठाभेवैनद्रमयति” (५।२।६ अ०) इति । ‘उखायां’ उखासमीपे ।

तस्य पुरुषशीर्षस्य आस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं विधत्ते,
—“वृद्धं वा एतत् प्राणैरमेध्यं यत् पुरुषशीर्षम् अमृतं खलु वै
प्राणा अमृतं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशकलान् प्रत्यस्सति
प्रतिष्ठाभेवैनद्रमयित्वा प्राणैः समर्द्धयति” (५।२।६ अ०) इति ।
तदेतत् पुरुषस्य त्रिरः ‘प्राणैः’ वियुक्तावायुज्ञानर्हं; प्राणास्तु
मरणहीनत्वात् ‘अमृतम्’ इत्युच्यन्ते; लोके हि, प्राणवियोगे
सति शरीरस्यैव मरणं, न तु प्राणानां । ‘हिरण्यं’ चाग्नि-
संयोगे सति विनाशाभावात् ‘अमृतम्’; अतः प्राणसञ्चारस्थानेषु
आस्यादिषु हिरण्यशकलान् प्रक्षिपेत्, तथा सति उखायां प्रति-
ष्ठापितं त्रिरः ‘प्राणैः’ समर्द्धं भवति ।

कल्पः, ‘समित्स्त्रवन्तीति श्रुतातस्त्रेण दध्ना मधुमिश्रेण पुरुष-
त्रिरः पूरयति’ इति । पाठस्तु,—“समित्स्त्रवन्ति सरितो न
धेनाः । अन्नर्हदा मनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभि-

चाकशीमि । हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्^(१४) इति ।
 'धेनाः' (पानयोग्याः) दधिमध्ववयवाः 'समित्स्रवन्ति' (सम्यक्
 प्रवहन्त्येव) । तत्र दृष्टान्तः,—'सरितो न' (सरित इव), यथा
 नद्यः प्रवहन्ति, तदत् । ते च 'अन्तः' (शरीरस्थाभ्यन्तरे) 'इदा'
 'मनसा' (हृदयपुण्डरीकवर्तिनाऽन्तःकरणेन) 'पूयमानाः' (श्लाघ्य-
 मानाः) दधिमध्ववयवाः 'घृतस्य धाराः' सम्पद्यन्ते । तासु 'धाराः'
 'अभिचाकशीमि' (अभितः प्रकाशयामि) अनुभवामीत्यर्थः ।
 'आसां' घृतधाराणां 'मध्ये' 'हिरण्ययः' (सुवर्णमय इव तेजोरूपः)
 पुरुषस्य मूर्द्ध्ना 'वेतसः' (जलप्रवाहमध्यगतवेतसवृक्ष इव) अवभासते ।

एतन्मन्त्रसाध्यं पूरणं विधत्ते,—“दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति
 मध्व्योऽसानीति” (५।२।६ अ०) इति । अहं 'मध्व्योऽसानि'—(मधुर-
 रसभोगयोग्यो भवानि)—इत्यभिप्रायेण तत्पुरुषमिरो मधुसम्पृक्तेन
 'दध्ना' पूरयेत् ।

तस्य दध्ना गुणविशेषं विधत्ते,—“शृतातश्च्येन मेध्वत्वाय”
 (५।२।६ अ०) इति । द्विविधं दधि तत्रैकं रजतप्रचेपादिना
 स्वयमेव घनीभवति, अन्यत्तु पक्वचीराद्यातश्चनेन निष्पद्यते ;
 तत्र पक्वचीरातश्चनाभ्यां निष्पन्नं यागयोग्यं, तस्मात् तादृशेनैव
 पूरयेत् ।

तदिदं दधिमधुद्वयं प्रशंसति,—“याम्यं वा एतदन्नं यत्
 दधि आरुष्यं मधु यद्दध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्युभयस्यावरुषे”
 (५।२।६ अ०) इति ।

कल्पः, 'तस्मिन् सुपर्णे मधुल्लत् कुलायीति पुरुषमिरे आदाय'

इति । पाठस्तु,—“तस्मिन्सुपर्णे मधुकृत् कुलायी भजन्नास्ते
मधु देवताभ्यः । तस्यासते हरयः सप्त तोरे खधां दुहाना अमृतस्य
धाराम्^(१५)” इति । ‘तस्मिन्’ (वेतसस्थानोये) पुरुषशिरसि
‘मधुकृत्’ कश्चित् (मधुकरः) ‘आस्ते’। कोदृशः?—‘सुपर्णः’ (शोभन-
पक्षोपेतः); ‘कुलायी’ (कुलायो मधुकराणां निवासस्थानं, सो-
ऽस्थास्तीति कुलायी) । किं कुर्वन्?—‘देवताभ्यः’ (देवतार्थं)
‘मधु’ ‘भजन्’ (सम्पादयन्), ‘तस्य’ (पुरुषशिरसः) ‘तोरे’ (समापे)
‘हरयः’ (मधुहरणशीलाः) सप्तच्छिद्रवर्त्तित्वेन सप्तसङ्ख्याका मधु-
करा ‘आसते’ । किं कुर्वन्तः?—‘खधा’ (खधाकारोपलक्षित-
भोग्यवस्वरूपम्*) ‘अमृतस्य’ (मधुनः) ‘धारां’ ‘दुहानाः’ (खाव-
यन्तः) ते । पुरुषशिरसि प्राणसमृद्धिमम्पादनाय हिरण्यकलप्रक्षेपः
पूर्वमभिहितः, प्राणेषु समृद्धेषु सत्सु चेतनं जीवात्मानमासाद्य
मधुकररूपत्वं सम्पाद्य तेन पुरुषशिरः प्रशस्यते । यथा लोके,
मधुकरः कस्मिंश्चिद् वृक्षे खनिवासाय कुलायं कृत्वा मधु स-
म्पादयति, तत्र मध्वर्थं यदपूर्वं कुलायं कृतं, तस्य छिद्ररूपासु
नाडीषु जुद्रा मधुकराः खस्वशक्तुनुमारेण मधु सम्पादयन्तो
वर्त्तन्ते, तद्वत् । तदेतत्सर्वमत्र रूपकल्पनया सम्पादितम्, इत्थं
प्रशस्तमिदं पुरुषशिरोऽनेन मन्त्रेण स्वीकुर्यात् । यत् पूर्वं विहितं
पुरुषशीर्षमुपदधातीति, तदेतदुपधानं कर्तुमिदं पुरुषशीर्षादानं
द्रष्टव्यम् ।

* रूपामिति पाठो भवितुं युक्तः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

भ्रुवेति स्वयमाट्ठां स्पृशेत्, प्रेति दधाति तां ।
 काण्डाद्, दूर्वेष्टकां, द्वाभ्यामघादां, मधुमन्त्रिभिः ॥
 अग्निक्रि मधुमित्रेण दध्ना कूर्मं, महीति च ।
 कूर्मं दधोत, तद्विष्णोर्मुसलं हि, भ्रुवेत्युखाम् ॥
 यास्ते वाममृतं द्वाभ्यां, विराड्, रेतःसिचस्त्रिभिः ।
 अग्ने-द्वाभ्यामुखाहेमो द्रष्टः पुरुषशीर्षके ॥
 आस्ये स्वर्णं क्षिपेत्तत्र, मन्त्रोऽभ्युदिति वा भवेत् ।
 एते ह्ये इयोरक्ष्णोः सुवर्णशकले क्षिपेत् ॥
 समिद्भ्रा च मधुना पूरयेन्नरशीर्षकम् ।
 तस्मिन्, तच्छिर आदत्ते, पञ्चविंशतिरीरिताः ॥

अथ मोमांसा,—द्वितीयाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे
 चिन्तितम्,—

“इष्टका वरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्विजः ।

स्वामिनः पूर्ववन्नैवमध्यैर्वचनादिति ॥

‘य एतामिष्टकामुपदध्यात् स चीन् वरान् दद्यात्’ इत्यात्रा-
 ध्याध्यैर्गो-त्रयदानं वाचनिकं, न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट-
 यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ • ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जन्त्सहस्रस्य प्रतिमां
विश्वरूपं । परिहंधि हरसा माभिमृक्षः शतायुषं
कृणुहि चीयमानः^(१) । इमं मा हिंस्रीर्हिपादं पशूनां
सहस्राक्ष मेध आचीयमानः । मयुमारण्यमनु ते दि-
शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(२) । वातस्य धाजिं
वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये । शिशुं
नदीनां हरिमद्रिबुद्धमग्ने मा हिंस्रीः ॥ १ ॥

परमे व्योमन्^(३) । इमं मा हिंस्रीरेकशफं पशूनां
कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारण्यमनु ते
दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(४) । अजस्र-
मिन्दुमरुषं भुरण्यमग्निमीडे पूर्वचितौ नमोभिः । स
पर्वभिर्चतुशः कल्पमानो गां मा हिंस्रीरदिति वि-
राजं^(५) । इमं समुद्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं
भुवनस्य मध्ये । घृतं दुहानामदितिं जनायाम्ने मा ॥
॥ २ ॥

हिंस्रीः परमे व्योमन् । गवयमारण्यमनु ते दि-
शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(६) । वरुचिं त्वष्टु-
र्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् ।
महीं साहस्त्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिंस्रीः परमे
व्योमन्^(७) । इमामूर्णायुं वरुणस्य मायां त्वचं पशूनां

द्विपदां चतुष्पदां । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनिचमग्ने
मा हिंसीः परमे व्योमन् । उष्ट्रमारण्यमनु ॥ ३ ॥

ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(८) । ये
अग्निर्गमेस्तपसोऽधिजातः शोचात् पृथिव्या उत वा
दिवस्परि येन प्रजा विश्वकर्मा व्यानट् तमग्ने हेडः
परि ते वृणक्तु^(९) । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गभात् सा वा
अपश्यज्जनिता रमग्ने । तथा रोहमायन्नुप मेध्यास्तया
देवा देवतामग्र आयन् । शरभ, -मारण्यमनु ते दि-
शामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद^(१०) ॥ ४ ॥

अग्ने मा हिंसीः । अग्ने मा । उष्ट्रमारण्यमनु ।
शरभं । नव च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नवमोऽनुवाके स्वयमादृष्टाद्युपधानमुक्तम् । दशमे पशुशीर्षो-
पधानं वक्तव्यम् । कल्पः, 'आदित्यं गर्भमित्युखायां पुरस्ता-
च्चुवुकं प्राचीनमुत्तानं प्राङ्मुख उपधाय' इति । पुरुषश्चिर
इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु,—“आदित्यं गर्भं पयसा समञ्जस्तहस्तस्य
प्रतिमां विश्वरूपं । परिवृंधि हरसा माभिष्टुचः शतायुषं ह्युहि
चीयमानः^(१)” इति । हे अग्ने, त्वं 'चीयमानः' सन् 'आदित्यं'

‘गर्भम्’ (अदितिदेवतायाः सम्बन्धि तत्कार्यरूपं गर्भसदृशम्) इदं पुरुषशीर्षे ‘परिवन्धि’ (परितो वर्जितं कुह) । ‘हरसा’ (तेजसा) त्वदोयञ्जाखारूपेण ‘माऽभिमृचः’ (अभिमर्शनं स्वर्षं मा कुह), ज्वालाया सर्वे दृश्यन्तेत्युपपत्त्यर्थे मा दहेत्यर्थः । अनेन दाहाभावेन तं गर्भं यजमानं वा ‘व्रतायुषं’ ‘हृणुहि’ (कुह) । कीदृशं गर्भं ?—‘सहस्रस्य’ ‘प्रतिमां’ (पशुसहस्रेण तुष्यं, सदृशम्) ; अत एव ब्राह्मणेऽभिहितम्, ‘सहस्रं वै प्रतिपुरुषः पशूनां यच्छति सहस्रमन्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुपदधाति सवीर्यत्वाय’ इति ।

कल्पः, ‘पशुशीर्षाण्युपदधाति यं कामयेतापशुः स्यादिति विषुचीनानि तस्येत्युक्तं, वातस्य भ्राजिमिति पुरस्तात् प्रतोचोगम् अशस्य, अजस्रमिन्दुमिति पश्चात् प्राचीनमृषभस्य, वसन्ति त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीनं वृष्णेः, यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतो दक्षिणं बलस्य ताम्बथवायेनोत्सर्गैरुपतिष्ठते इमं मा हिः सोर्दिपादमिति पुरुषस्य इमं मा हिः सोरेकत्रफमित्यशस्य, इमं समुद्रमित्यृषभस्य, इमाः मूर्धायुमिति वृष्णेः, अजा जग्न इति बलस्य’ इति । तत्तन्मूर्धापधानमन्त्रेभ्योऽन्तरमेवास्मात्तास्तदुपस्थानमन्त्राः, ‘अनु ते दिशामि’ इत्युत्सर्गसिद्धत्वादुत्सर्गा इत्युच्यन्ते । तैत्सोर्मन्त्रैस्तत्तच्छिरस उपस्थानं कुर्यात् ।

तत्र पुरुषशीर्षस्योपस्थानमन्त्रमाह,—“इमं मा हिः सोर्दिपादं पशूनां सहस्राच्च मेध आचीयमानः । मथुमारथ्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषोद^(१)” इति । हे ‘सहस्राच्च’ (सहस्रसङ्ख्याकज्वालारूपचतुर्युक्त), हे ‘मेध’ (यज्ञनिष्पादक), ‘आ-

‘चीय गतः’ (सर्वतः पशुमूर्द्धाभिरुपचयं प्राप्तवानः), ‘पशूनां’ (याम्बाणामारण्यानाञ्च) मध्ये ‘दमं’ (पुरुषशीर्ष-मूर्द्धरूपं) ‘दि-
पादं’ (याम्बपशुं) ‘मा हिंसीः’ (दाहरूपां हिंसां मा कार्षीः) ।
अदि तव भक्ष्यापेक्षा, तर्हि ‘ते’ (तव) भक्षणाथ ‘दमं’ ‘आरखं’
‘मयुं’ (कृष्यवृगं) ‘अनु-’-दिभामि’ (पुरुषशीर्षमनु लङ्कृत्यत्वेनानु-
सृजामि) । ‘तेन’ (मयुभक्षणेन) ज्वाञ्छारूपाः ‘तनुवः’ (त्तदीय-
तनूः) ‘चिन्वानः’ (पोषयन्) ‘निषीद’ ।

अथाश्विरस उपधानमन्वमाह,—“वातस्य भ्राजिं वरुषस्य
नाभिमशं जङ्घान् सरिरस्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरि-
मद्रिबुद्धमग्रे मा हिंसीः परमे खोमन्(१)” इति । हे ‘अग्रे’,
‘अश्वं’ ‘मा हिंसीः’ (ज्वाञ्छया मा दह), (विविधरोगरक्षणमदाहः),
वरुषमश्वस्य रोगाः सन्ति, तेभ्यः सर्वेभ्यः पासनमित्यर्थः । तस्य
परमम् (उत्कृष्टं), रचितस्याश्वस्य पुनरुपद्रवकदा* यथा न जायते
तथा रक्षणं, रक्षणस्य परमत्वं ; तादृश्यां परमे खोमन् एवम्
अश्वं स्थापयेति शेषः । कीदृशमश्वं ?—‘वातस्य’ ‘भ्राजिं’ (वायो-
र्गतिस्वरूपं) वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः । तथा ‘वरुषस्य’ ‘नाभिं’
(अपारुधिपतेर्वरुषस्य नाभिस्थानीयं), यथा खोदरमध्यवर्तिनी
नाभिर्वस्त्रपावर्णादिना पाच्यते, तद्वदत्यन्तप्रियत्वाद् वरुषेण
पासनीयमित्यर्थः । अत एव प्रियत्वमभिप्रेत्य, ‘प्रजापतिर्वरुषाया-
श्चमनयत्’ इत्याश्चायते । अश्वमेधकाण्डेऽपि, ‘वाहणे वा अश्वः’

* पुनरुपद्रवः कदापि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तादृशे इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इत्याद्यातम् । 'सरिरस' 'मध्ये' 'जज्ञानं' (समुद्रजलस्य मध्ये वड्वारूपेणोत्पन्नम्), अत एव 'अपयोनिर्वा' अश्वः' इत्यन्यत्र अतं । 'नदीनां' 'त्रिण्डुं' (यथा नदीनां पतिः समुद्रः पूर्वोक्तन्यायेन पिता, तथा नदीनां मातृत्वादयं तच्छिण्डुः); 'हरिं' (उपर्याकृतस्य पुंसस्य हर्तारं नेतारम्); 'अद्रिबुद्धं' (मार्गमध्ये खुरैस्सूर्षोक्षिता ये अद्रवः बुद्रपाषाणाः, तैर्बुद्धं तादृशान् पाषाणान् दृष्ट्वा मार्गैःस्थितान् अश्वो गत इति बोद्धुं शक्यते) ।

अथाश्वभिरस उपखानमग्नमाह,—“इमं मा हिंसीरेकशफं पशूनां कनिक्कदं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारथ्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानसमुवो निषीद(१)” इति । 'पशूनां' (चतुष्पदां) मध्ये 'एकशफं' 'इमम्' अश्वं 'मा हिंसीः' । कीदृशमश्वं?—'कनिक्कदं' (हेषास्वरूपेणात्यन्तक्रन्दनेनोपेतं) । 'वाजिनेषु' 'वाजिनं' (ब्रीघ्र-गतिवृत्तेषु प्राणेषु अत्यन्तब्रीघ्रगतियुक्तं) । 'गौरः' सिंहः । श्रेष्ठं पूर्ववत् ।

अथ अश्वभिरस उपधानमग्नमाह,—“अजस्रमिन्दुमहषं सुरष्टुमग्निमीडे पूर्वचितौ नमोभिः । स पर्वभिर्षटुत्रः कल्पमानो मां मा हिंसीरदितिं विराजम्(२)” इति । पूर्वेषां महर्षीणां चितिर्बुद्धिः, 'पूर्वचितिः'; पूज्यमानमिति शेषः; तैर्ध्येयम् एतम् 'अग्निं' 'नमोभिः' (नमस्कारैः) युक्तः अहं 'ईडे' (क्षौमि) । कीदृशमग्निं?—'अजस्रमिन्दु' (निरन्तरं परमैश्वर्योपेतम्) । 'अहः'—ब्रह्मेो मर्मवाचो, मर्मसङ्घातं* 'भुरष्टु' (भरन्तं षोडशयन्तं,—

* मर्मसंघातमिति J. पृ० पाठः ।

यथा यजमानस्य मर्माणि वैरिणो नोद्घाटयन्ति तथा कुर्वन्त-
मित्यर्थः । 'सः' (अग्निः) आदित्यरूपेण खित्वा 'पर्वभिः' (अमा-
वास्यादिभिस्त्रिचिभिः) 'अतुभ्रः' (तस्मिन् तस्मिन् अतो) 'कल्पमानः'
(कर्माणि सम्पादयन् वर्त्तते); तादृश हे अग्ने, 'मां' (अपभ-
मूर्द्धानम्) एतं 'मा हिंसोः' । कीदृशमग्निं?—'अदितिं' (अखण्ड-
नीचं) 'विराजं' (विशेषेण राजमानम्) ।

अथ अपभञ्जिरस उपस्थानमन्त्रमाह,—“इमं समुद्रं
व्रतधारसुतं व्यच्यमानं भुवनस्य मध्ये । घृतं दुहानामदितिं
जनाद्याग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् । गवधमारस्यमनु ते
दिशामि तेन चिन्वानस्तनुवो निषीद(१)” इति । 'जनाद्य'
(यजमानार्थम्) 'इमं' (गाम् अपभमूर्द्धानं) 'मा हिंसोः', किन्तु
'परमे व्योमन्' (उत्तमे विविधरक्षणे) खितं कुह । कीदृशं?—
'इमं' 'समुद्रं' (सम्यगुन्नतं) 'व्रतधारं' च (स्वजातीयधेनुद्वारा
व्रतसञ्ज्ञाकक्षीरधारोपेतं); अत एव 'उत्तं' (जलप्रवाहसदृशं) ।
'भुवनस्य मध्ये' 'व्यच्यमानं' (विद्यमानं*, सेच्यमानं वा); 'घृतं
दुहानां' (स्वजातीयधेनुक्षीरादिद्वारा घृतदोहनयुक्तां), 'अदितिं'
(अखण्डनीयां?) । 'गवधो' गोसदृश आरस्यमृगविशेषः । श्रेष्ठं
पूर्ववत् ।

अथ वृष्विञ्जिरस उपधानमन्त्रमाह,—“वदन्ति तदुर्वहस्य
नाभिमविं जज्ञानां रजसः परस्मात् । महीं वा हस्योमसुरस्य
माद्यामग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्(०)” इति । हे 'अग्ने', 'अविं'

* वाच्यमानं इति J. पु० पाठः ।

(वृष्णिश्चिरः) 'मा चिंसोः' । कीदृशोमत्रिं?—'त्वष्टुः' 'वरुचिं'
(रूपार्था निर्माता यस्त्वष्टा, तस्यानुयज्ञादरक्षीयरूपयुक्ता) । 'वरुचस्र
जाभिं' (अग्निष्टनिवारकस्याग्नेर्नाभिस्त्राणोर्था); 'परस्मात्' 'रजसः'
'जज्ञानां' (उत्कृष्टाज्यगद्भ्रजनात् प्रजापत्युरसः 'जज्ञानाम्'
उत्पत्त्यां) । सप्तमकाण्डे, 'उरसो बाहुभ्याम्' इत्यादिवाक्ये 'अविः
यज्ञूनाम्' इति श्रुतं । 'मर्ही' (महतीं) वरुचस्रमूर्खां 'असुरस्र मायां'
(सुवर्भानोरसुरस्र सम्बन्धितेन निर्मितां) । अत एव द्वितीयकाण्डे
'सुवर्भानुः' इत्यादिवाक्येनाभिहितम् ।

वृष्णिश्चिरस उपख्यानमन्त्रमाह,—“इमामूर्खायुं वरुचस्र मायां
त्वचं यज्ञूनां द्विपदां चतुष्पदां । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनिच-
मग्ने मा हिंसीः परमे ध्योमन् । उद्भमारयमनु ते दिशामि
तेन चिन्वानस्रनुवो निषोद^(८)” इति । हे 'अग्ने', 'इमामूर्खायुम्';
(अविं) वृष्णिश्चिरोरूपाम् 'मा चिंसोः' । कीदृशीं?—'वरुचस्र'
'मायां' (अग्निष्टनिवारकस्याग्नेः सम्बन्धितेन निर्मितां); 'द्विपदां'
(मनुष्याणां) 'चतुष्पदां' (गवादीनां) च 'त्वचं' (त्वक्स्रदृशीं), यथा
त्वचा जरीरमावृतं, तथा द्विपादे मनुष्याः शीतनिवारणाय
अविजन्त्येन कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति ; चतुष्पादेऽप्यश्व
बलीवर्दाश्च भारवाहने मार्दवाय पृष्ठे कम्बलेनाच्छादिता भवन्ति ।
तथा 'त्वष्टुः' (प्रजापतेः) सकाशादुत्पद्यमानानां 'प्रजानां' मध्ये
'प्रथमं' 'जनिचं' (प्रधानत्वेनोत्पन्नं), प्राधान्यस्र वीर्यवत्त्वात् ;
वीर्यवत्त्वस्र बाहुजन्यानां सर्वेषामाप्तातं, 'तस्मात् ते वीर्यावन्तो
वीर्याश्चस्रज्यन्त' इति । 'उद्भः' प्रसिद्धः ।

अथ बसुधिरस उपधानमन्त्रमाह,—“यो अग्निरेवस्यो-
ऽधिजातः भोषात् पृथिव्या उत वा दिवस्परि । येन प्रजा
विश्वकर्मा ब्रह्मण्डं तमग्ने हेङ्गः परि ते वृषण्णु(९)” इति । अथ
पञ्चमन्त्रोऽग्निब्रह्मोऽपशीलयोगेन प्रजापतिवाचो । तस्य च सृष्टि-
सङ्कल्परूपं यत् तपः, तस्मात् ‘तपसः’ ‘सः’ अवम् ‘अग्निः’
अवधारधेतुर्जातः, तपोयुक्तादग्निर्जातः—इत्येतद्भेदाद्ब्राह्मणे समा-
जातं,—‘तद्भूयोऽतथ्यत, तस्मात् तेऽपानादग्निर्जायत’ इति ।
प्रजापतेः ‘तपसः’ ‘अधिजातः’ ‘यः’ ‘अग्निः’ ‘पृथिव्याः’ ‘परि’
(भृन्नेहपरि) ‘भोषात्’ (भोषति, तपतीत्यर्थः) । ‘उत वा दिवस्परि’
(अपि च स्वर्गलोपपरि) भोषति । किञ्च ‘येन’ (बसुधेरुपेण) ‘विश्व-
कर्मा’ (अमत्सङ्घा प्रजापतिः) ‘ब्रह्मण्डं’ (विविधाः प्रजाः, पशून्
व्याप्तवान्) । बसुधस्य प्रजापशुसृष्टिसाधनत्वं काम्यपशुकाण्डे
समाजातं,—‘ततोऽजस्रपरः समभवत्* साधै देवतायै आसभत
ततो वै स प्रजाः पशून्सृजत’ इति । हे ‘अग्ने’, तपसा सः
अधिजातः तथाविधे,† ‘हेङ्गः’ (कोपः), ‘येन’ (बसेन) ‘विश्वकर्मा’
ससर्ज, ‘तं’ बसुं ‘परि’-‘वृषण्णु’ (परिवर्जितं करोतु), मा वि-
नाशयत्वित्यर्थः ।

तथैव बसुधिरस उपधानमन्त्रमाह,—“अजा अग्नेरजनिष्ट
गर्भात् सा वा अपमस्यज्जितारमये । तथा रोहमावन्नुप
नेध्यासस्तथा देवा देवतामय आयन् । अरभमारण्यमनु ते दिवामि

* समभवतुः J. पु० पाठः ।

† तथाविध, इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तेन चिन्वानस्त्रुवो निषीद^(१०)” इति । ‘हि’ (ब्रह्मात्) इत्थम्
 ‘अजा’ ‘अग्नेः’ ‘जर्भात्’ (उदरात्) ‘अजनिष्ट’ । अत एव आत्मात्,
 ‘इ’ आत्मनो वपामुदक्खिदत् तामग्नौ प्राग्यज्ञान् ततोऽजस्तुपरः
 समभक्त’ इति । ‘सा’ एव अग्नेः प्रजापतेस्योत्पत्त्यः(?)—‘जनितारं’
 (स्योत्पादकं) प्रजापतिम् ‘अपश्यत्’ (उत्पत्त्यनन्तरमेव दृष्टवती);
 यस्याद्देवम् अजा प्रसूया, तस्मात् ‘तया’ (अजया) ‘मेध्यासः’
 (धागयोग्याः) यजमाया ‘रोक्षं’ (सर्गम्) ‘उपाचन्’ (समीपेनैव
 प्राप्ताः) विश्वम्बमन्तरेण प्राप्ता इत्यर्थः । किञ्च इदानीं वर्तमाना
 ‘देवाः’ अग्नेः पूर्वस्मिन् जगानि ‘तया’ एव (अजया (कर्माद्यनुष्ठाप
 ‘देवताम्’ ‘आयन्’ (देवत्वं प्राप्ताः) । ईदृक्त्रस्य वक्षत्रिरसो
 महिमेति तात्पर्यार्थः । ‘अरभः’ सिंहघातो क्रूरमृगः ।

उत्तैर्मन्त्रैः साध्यं त्रीर्षीपधानं विधत्ते,—“पशुत्रीर्षीणासुप-
 दधाति पशुवो वै पशुत्रीर्षाणि पशूनेवाप्रदन्धे” (४।१।६अ०)
 इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पशुत्रीर्षीणां पशुपत्रीर्षाभिमुख्यं विधत्ते,—
 “यं कामयेतापशुः सादिति विषूचीनानि तस्योपदध्याद्विषूची
 एवास्मात् पशून् दधात्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमागच्छा-
 दिति समोचीनानि तस्योपदध्यात् समीच एवास्मै पशून् दधाति
 पशुमानेव भवति” (५।१।६अ०) इति । ‘विषूचीनानि’ (बहु-
 मुखानि, पुरुषत्रिरः प्रति विमुखानोत्यर्थः), सोऽयं व्यतिरेकः ।
 ‘समोचीनानि’ (पुरुषत्रिरः प्रत्यभिमुखानोत्यर्थः), सोऽयमन्वयः ।

सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते,—पुरस्तात्

प्रतीचीनमदृशोपदधाति पश्चात् प्राचीनमृषभस्त्रापन्नवो वा अन्ये
 गोअश्वेभ्यः पन्नवो गोअश्वानेवास्मै समीचो दधाति" (५।१।
 ८ अ०) इति । अश्वन्निरः पूर्वस्थां द्वित्रि प्रत्यक्षुष उपदध्यात्,
 अश्वन्निरः प्रतीच्यां द्वित्रि प्राक्षुष उपदध्यात् । 'गोअश्वेभ्यः'
 च ये 'पन्नवः', ते जातितः पशुत्वे तु अन्नब्रह्मत्वात् 'अपन्नवः' एव ;
 तस्मात् प्रन्नस्योर्गवाश्वन्निरसोराभिमुख्योपधानेन यजमानार्थं
 सर्वान् 'पन्नून्' अभिमुखान् 'एव' करोति ।

अथोपस्थानमन्त्रेभ्यारण्यानामनुदेन्नस्य तात्पर्यं दर्शयति,—
 "एतावन्तो वै पन्नवो द्विपादस्तुष्यादस्य तान् वा एतदग्नौ
 प्रदधाति यत् पशुभ्योर्षाष्पुपदधात्यमुमारण्यमनु ते द्विभामोत्वाह
 याम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान् पन्नून्कुचमनूत्सृजति तस्मात्
 समावत् पन्नूनां प्रजायमानानामारण्याः पन्नवः कनोयांसः
 श्रुचा चृताः" (५।१।८ अ०) इति । ये 'द्विपादः' (मनुष्यादयः),
 येऽपि 'स्तुष्यादः' (गवादयः), 'एतावन्तः' एव लोके विद्यमानाः
 'पन्नवः', एवं सति पुरुषत्रोर्षस्य पशुभ्योर्षाष्पुपधानेन 'तान्'
 सर्वान् 'अग्नौ' प्रक्षिपति । अतस्तत्परिहारायारण्यपन्नूनामनुदेन्नम् ।
 तेन चानुदेन्नेन 'याम्येभ्यः' 'पशुभ्यः' अपहृत्य 'आरण्यान्'
 'पन्नून्' प्रति 'श्रुचं' (वज्रितापं) प्रेरयति । 'द्वि' (यस्मात्)
 'आरण्याः' 'श्रुचा' (वज्रितापेन) 'चृताः' (प्राप्ताः), 'तस्मात्
 याम्येः' पशुभिदत्पत्तिसाम्येऽपि ते 'कनोयांसः' (मूल्यानर्थाः) ।
 चदुक्तं सूत्रकारेण, 'नमो अस्तु सर्पेभ्य इति दक्षिणेऽङ्गे सर्पेन्निर
 उपदध्याद्विषूचीनं पशुभ्योर्षैरपि वा यजरेव वदशोपदध्यात्' इति ।

तत्रोपधानं विधत्ते,—“सर्पञ्जीर्षमुपदधाति यैव सर्पे त्विषि-
स्वामेवावहन्धे” (५।२।६ अ०) इति । त्विषिर्दीप्तिः ।

मन्त्रपाठमात्रं विधत्ते,—“यत् समीचीनं पशुञ्जीर्वहपदध्याद्
याम्बान् पशून् दृशुकाः सूर्यद्विपूषोगमारष्यान् यजुरेव
वदेदवतां त्विषिः हन्धे या सर्पेन याम्बान् पशून् द्विनस्त्रि
नारष्यान्” (५।२।६ अ०) इति । सर्पञ्जीर्वह सञ्जुखविमुखले च
बाधकसङ्गावात् प्रकारान्तरसम्भवाच्च तदुपधानं परित्यज्य मन्त्रमेव
पठेत्, तदा मन्त्रपाठेन सर्पत्विषिरपि प्राप्यते; सञ्जुखत्रिमुखत्वयो-
रभावात् दोषदशमपि नास्ति ।

तमिमं केवलमन्त्रपञ्चमुपेक्ष्य उपधानपञ्चस्यैव प्राप्तिप्रतिप्रसवं
विधत्ते,—“अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां त्विषि-
मवहन्धे या सर्पे यद्यजुर्वदति तेन ज्ञानम्” (५।२।६ अ०) इति ।
‘सर्पे’ ‘या’ ‘त्विषिः’ ‘ज्ञानम्’ उपधानेन लभते; मन्त्रपाठेन
सर्पत्रिरसः ज्ञानत्वात् दंष्ट्रणमपि न भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

आद्युखायां त्रिरो धत्ते, इममित्युपतिष्ठते ।
वाताम्यस्य त्रिरः प्राच्यां दध्यादिमं, जपेत्तथा ॥
अत्र,—र्षभत्रिरः पश्चादिममित्यभिमन्त्रणम् ।
यद्, दक्षिणतो वृष्णित्रिरस्तन्मन्त्रणं त्विमां ॥
यो, उदीच्यां वसत्रिरस्तन्मन्त्रणमजेत्यतः ।
दक्षमे तनुवाकेऽस्मिन् दक्ष मन्त्रा उदीरिताः ॥

अथ मीमांसा,—प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे षोडशाधिकरणे चिन्तितम् ।

“पञ्चवोऽन्ये गवाश्चेभ्योऽपञ्चवो वा इति श्रुतम् ।

अजादिष्वपशुत्वं हि गुणवादोऽथ वा श्रुतिः ? ॥

स्तुत्यभावाद्गुणस्येषु पशुकार्यनिषेधनम् ।

अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्याभिधाधिना ॥

पञ्चवोऽपशुशब्देन प्राञ्जस्याभावसाम्यतः ।

सह्यास्तत्र निमित्तान्तु प्रश्नस्यैव गवाश्वयोः ॥

इदमाम्नायते, ‘अपञ्चवो वा अन्ये गोश्चेभ्यः पञ्चवः’ इति । तत्राजादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं, तस्मार्थवादत्वं न सम्भवति; पशुत्वमात्रनिषेधेन स्तुतेरप्रतिभानात्; ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणोऽभिधीयते इति चेत् । मैवं, अजादिपशुविधिवैषम्यप्रसङ्गेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपदार्थम् अभिदधाति, तस्मिन् घटादौ गवाश्ववत् प्राञ्जस्त्वं नास्ति, षोऽत्वं प्राञ्जस्याभावोऽजादिषु पशुत्वस्तीति,—अनेनाभिप्रायेण पञ्चव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशुशब्देन सह्यन्ते । पूर्वं च यजमानकार्यसिद्धिराग्नेये मुखजत्वमादित्यतेजस्वित्वञ्च यजमानादि-शब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तं, तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादि-प्रश्नसा; इह तु अपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रश्नस्यैव निमित्तं फलञ्च । द्विप्रकारा हि प्रश्नसा,—वस्तुनि विद्यमान-गुणोत्कर्ष एकः प्रकारः, स्थावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षो-ऽपरः प्रकारः । गवाश्वयोरजादिभ्यः उत्कर्षो लोकसिद्धो यः

योऽथ निमित्तं । अजादयः पञ्चवोऽपि सन्तो गवाश्वेभ्यः पञ्चषः*
 समन्त्राः, ईदृशो गवाश्वयोर्महिमेति स्मृतिः फलं । तस्मात् 'अ-
 पञ्चवो वा अन्ये' इत्ययमर्थवादः । अयमेव न्याय उदाहरणान्तरे
 योजनीयः;—'अयज्ञो वा एष योऽसामा' इत्येकमुदाहरणम् 'असचं
 वा एतद्यदच्छन्दोमम्' इत्यपरमुदाहरणम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
 मासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति, ईदृशः सामो
 महिमा । छन्दोमशब्देन चतुर्विंशत्यनुस्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश
 इत्येते त्रयस्तोमा उच्यन्ते, अक्षरसङ्ख्यासाम्येन गायत्री-त्रिष्टुप्-
 जमतीच्छन्दोभिर्भियमानत्वात् । तेषाञ्च विष्टुतिः सामब्राह्मणे
 द्रष्टव्या । स्वतःसचमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोमरहितत्वादसचं
 भवतोऽप्येवं स्थावकत्वादर्थवादत्वम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयज्ञः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमेऽनुवाकः ॥ • ॥

इन्द्राग्नौ रात्रिना दिवः परि वाजेषु भूषयः । तद्वा
 चेति प्रवीर्य^(१) । अथ हृचमुत संनोति वाजमिन्द्रा यो
 अग्नी सहुरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसुधस्य भूरेः

* अपञ्चवः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सहस्तमा सहसा वाजयन्ता^(१) । प्र चर्षणिभ्यः पृतना-
हवेषु प्र पृथिव्या रिरिषाये दिवश्च । प्र सिन्धुभ्यः प्र
गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या^(२) ।
मरुतो यस्य हि ॥ १ ॥

क्षयं पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो
जनः^(३) । यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां ।
मरुतः शृणुता हव^(४) । त्रियसे कं भानुभिः संमिमिद्विरे
ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः । ते वाशीमन्तो
इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य माहतस्य धाक्^(५) ।
अवते हेड उदुत्तमं^(६) कया नश्चिष आभुवदूती
सदा वृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता^(७) ॥ २ ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भा-
मिनो दुर्हणायून आसन्निषन् हृत्त्वसो मयोभून्व
शेषां भृत्यामृणधत्स जीवात्^(८) । अग्ने नयाऽऽ देवानाऽ
^(९।१२) शन्नो भवन्तु वाजे वाजे^(११।१४) । अस्वमे सधिष्टव
सौषधीरनुवध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः^(१५) । वषा
सोम द्युमाऽ अस्ति वषा देव वषव्रतः । वषा धर्माणि
दधिषे^(१६) । इमं मे, वरुण तत्त्वा यामि^(१७।१८) त्वन्नो अग्ने
स त्वन्नो अग्ने^(१९।२०) ॥ ३ ॥

हि । वृता । मे । एकादश च ॥ ११ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि । दिवस्पति । अन्नपते । अपेत ।
समितं । या जाता । मा नो हिंसीत् । अभ्यस्थात् ।
भ्रुवासि धरुणा । आदित्यं गर्भम् । इन्द्राग्नी रोचना ।
एकादश ॥ ११ ॥

विष्णोः (१अ०) । अस्मिन् हव्या इअ०) । इति
त्वाहं (५अ०) । धीतिभिः (७) । होषा (६अ०) । अष्टा-
चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

॥ * ॥ हरिः शोम् ॥ * ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे द्वितीय-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

॥ ० ॥ समाप्तश्च द्वितीयः प्रपाठकः ॥ ० ॥

इदमेऽनुवाके पशुशिरसामुपधानमुक्तम् । अथैकादशे याव्या-
नुवाक्या उच्यन्ते । चातुर्मासेषु वरुणप्रघासाख्यं चद्वितीयं पर्व,
तस्मिन् हवींषि चत्वार्यांजातानि । 'ऐन्द्राग्नेकादशकपालं, मादतो-
मामिर्षां, वाहणीमामिर्षां कायमेककपालम्' इति । तत्रैन्द्राग्रस्य
पुरोऽनुवाक्यामाह,—“इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु
भृषथः । तदां चेति प्र वीर्यम्^(१)” इति । ‘दिवः’ (द्युलोकस्य)
‘रोचना’ (भासकौ) चे ‘इन्द्राग्नी’, ‘वाजेषु’ (हविर्ब्रह्मण्येवमेषु)

‘परि’-‘भूषयः’ (परितः प्राप्तः) भागमिति शेषः । ‘तत्’ (तस्मात् कारणात्) ‘वां’ (युवयोः) ‘वीर्यं’ (सामर्थ्यं) ‘प्र’-‘चेत्ति’ (प्रकर्षणाच्चायि) लोके सर्वैर्ज्ञातमित्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अथदृचमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी रुडरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्रमा सहसा वाजयन्ता(१)” इति । ‘यः’ (यजमानः) ‘इन्द्रा’-‘अग्नी’ ‘सपर्यात्’ (परिचरति) । कीदृक्काविन्द्राग्नी ?—‘रुडरी’ (समानाङ्गानो) । स यजमानः ‘वृचं’ (वैरिणं) ‘अथत्’ (विनाशयति) । ‘उत’ (अपि च) ‘वाजम्’ (अन्नं) ‘सनोति’ (सर्वेभ्यः प्रयच्छति) । पुनरपि ‘भूरेः’ (वज्रलस्य) ‘वसव्यस्य’ ‘इरज्यन्ता’ (ईश्वरत्वं प्राप्तवन्तौ) । ‘सहसा’ (स्वकीयेन बलेन) ‘सहस्रमा’ (अतिशयेन सोढारौ) परबलस्य अभिभवितारावित्यर्थः । ‘वाजयन्ता’ (वाजमन्नमात्मन इच्छन्तौ) ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह,—“प्र चर्षणिभ्यः पृतनाह्वेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे द्विस्य । प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विन्वा भुवनात्यन्वा(१)” इति । ये ‘इन्द्राग्नी’, ‘पृतना’ (सङ्ग्रामेषु) ‘आह्वेषु’ (हविःस्त्रीकारार्थेषु आङ्गानेषु) च ‘चर्षणिभ्यः’ (मनुष्येभ्यः) ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ (प्रतिकौ अतिरिक्तौ भवथः) सर्वानपि मनुष्यामतिरिच्य वर्त्तये इत्यर्थः । तथा ‘पृथिव्या’ ‘द्विस्य’ ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ (तदुभयमतिरिच्य वर्त्तये) । तथा ‘सिन्धुभ्यः’ ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ । तथा ‘गिरिभ्यः’ (वर्षतेभ्यः) ‘प्र’-‘रिरिचाथे’ । किम्वज्रना ?—‘अत्यन्वा’ (अत्यन्तमितराणि) ‘विन्वा’ ‘भुवना’

(सर्वाणि भुवनानि) 'महिला' (स्रकोयेन महिष्या) युवां अति-
'प्र'रिरिचाथे' (अतिरिच्य वर्त्तये) ।

अथ माहत्या आमिचायाः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“महतो
यस्य हि चये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः^(१)”
इति । हे 'महतः', 'दिवः' (सुलोकात्) आगता यूयं 'यस्य'
(यजमानस्य) 'चये' (गृहे) 'पाथ' (रक्षां कुह्य) । कीदृशा
महतः?—'विमहसः' (विभ्रिष्टं महस्तेजो येषां ते) 'विमहसः' ।
'स' 'जनः' (तादृशो यजमानः) 'सुगोपातमः' (अतिब्रह्मेण रक्षको
भवति) ।

तत्रैव विकल्पितामनुवाक्यामाह,—“यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो
विप्रस्य वा मतोर्ना । महतः शृणुता हवम्^(२)” इति । 'यज्ञ-
वाहसः' (यज्ञस्य बोद्धारः) हे 'महतः', 'यज्ञैर्वा' निमित्तभूतैः
'हवं' (मदीयाङ्गानं) 'शृणुत' । अथ वा 'विप्रस्य' (यजमानस्य)
'मतोर्ना' (चित्तवृत्तीर्ना) अनुग्रहाय 'हवं' (मदीयाङ्गानं)
'शृणुत' ।

तत्रैव बाव्यामाह,—“अियसे कं भानुभिः सस्मिन्चिरे ते
रस्मिन्सिसे षडभिः सुखादयः । ते वाञ्छोमन्त इन्निषो अभी-
रवो विद्रे प्रियस्य माहृतस्य धासः^(३)” इति । हे महतः,†
पुरोवातस्वरूपाः सन्तः 'कं' 'अियसे' (प्राणिभिराश्रयितुं)
'भानुभिः' (भासुरैः) 'रस्मिभिः' (सूर्यरस्मिभिः) सहिताः

* अयम् 'अति'शब्दोऽधिक इव प्रतिभाति ।

† अत्र 'त' (महतः) इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘सचिमिचिरे’ (मेघदृष्ट्या भूमिं सम्यक् वेङ्गुमिच्छन्ति) । ‘ते’ (मदतः) ‘सृक्तभिः’ (याज्यापुरोऽनुवाक्याहृपाभिः सृग्भिः) सृताः सन्तः ‘सुखादयः’ (शोभनं हविः खादितवन्तः) । ततः ‘ते’ मदतः, ‘वाञ्जीमन्तः’ (उत्साहप्रयुक्तघोषरूपबहुविधशब्दवन्तः), ‘दग्निषः’ (स्रग्दृष्टान्प्रति गमितवन्तः), ‘अभोरवः’ (स्रकार्यस्य निष्यन्नत्वेन विघ्नकारिभ्यः असुरेभ्यो भयरहिताः), ‘प्रियस्र’ ‘मादतस्र’ ‘धास्रः’ (मदतां सम्बन्धि यत् प्रियं स्नानं तत्) ‘विद्रे’ (सम्भवन्तः) ।

अथ वादृषीमामिचामित्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“अवते हेडो, उदुत्तमम्^(७-८)” इति । ‘अवते हेडः’ इति पुरोऽनुवाक्या; ‘उदुत्तमम्’ इति याज्या । एतयोर्भयं “वैश्वानरो न जत्या” इत्यस्मिन्ननुवाके (१।५।११ अ०) व्याख्यातम् ।

अथ कायमेककपालमित्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“कथा नश्चिच आभुवदूती सदा वृधः सखा । कथा स्रचिष्ठया वृता^(९)” इति । कस्य (प्रजापतेः) सम्बन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे स्त्रीलिङ्गः केतिशब्दे वर्त्तते । ‘जति’-शब्दे रक्षणवाची । ‘कथा’ जत्या (प्रजापति-सम्बन्धिना रक्षणेन) ‘चिच’ ‘आभुवत्’ (विचित्रोऽयं यज्ञः) ‘नः’ (अस्मान् प्रति) आगतः । कीदृशो यज्ञः ?—‘सदा वृधः’ (सदा वर्द्धमानः); ‘सखा’ (सखिवत् प्रियतमः) । स च यज्ञः ‘कथा’ (प्रजापतिसम्बन्धिन्या) ‘स्रचिष्ठया’ (अतिश्रयितया श्रद्धया) ‘वृता’ (युक्त इत्यर्थः) ।

अत्रैव याव्यामाह,—“को अथ युक्ते धुरि ना चतस्र
त्रिमोवतो भामिनो दुर्हृषायुन् । आसन्नित्पून् इत्सखो मयो-
भून् च एषां श्रुत्यान्वेषत् स जीवात्^(१०)” इति । ‘कः’ (प्रजा-
पतिः) ‘अथ’ (अस्मिन् दिने) ‘चतस्र’ ‘धुरि’ (यज्ञस्य भारे)
वज्रप्रवृत्तिवेलायामित्यर्थः । ‘माः’ (वाम्निशेषान् अस्मदीयस्तुति-
रूपान्) ‘युक्ते’ (स्वचित्ते वोजयति) । कीदृशान् वाम्निशेषान्?—
‘त्रिमोक्तः’ (त्रयंयुक्तान्) एतत्कर्मयोग्यामित्यर्थः । ‘भामिनः’
(स्वार्थावभासकान्) ‘दुर्हृषायुन्’ (दुःखहरणश्रीलान्) ‘आसन्नित्पून्’
(अस्मदीयमासं मुखम् इच्छन्ति गच्छन्तीत्यासन्नित्पूः तान्);
‘इत्सखः’ (इत्सु श्रुत्यानां हृदयेषु तिष्ठन्तीति इत्सखः तान्)
हृदयङ्गमान् अतिप्रियानित्यर्थः । ‘मयोभून्’ (सुखस्य भावयित्वा) ।
‘यः’ (यजमानः) ‘एषां’ (वाम्निशेषाणां) ‘श्रुत्यां’ (भरतक्रियां)
‘अन्वेषत्’ (वर्द्धयति) पुनःपुनः शौतोत्यर्थः । ‘स’ (वज्रमानः)
‘जीवात्’ (धिरं जीवति) ।

अथ खिष्टकृतो याव्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“अग्ने
नयाऽऽ देवानाम्^(११-१२)” इति । ‘अग्ने नय सुपथा’ इति
पुरोऽनुवाक्या । ‘आ देवानामपि पन्था’ इति याव्या ।
एतद्योभयम् “उभा वामिश्राग्नी” इत्यनुवाके (१।१।१४ अ०)
याव्यातम् ।

आमिच्छानुनिष्पादिनो वाजिनहविषो याव्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति,—“ब्रह्मो भवन्तु वाजे वाजे^(११-१४)” इति ।
‘ब्रह्मो भवन्तु वाजिनो हवेषु’ इति पुरोऽनुवाक्या । ‘वाजे वाजे

ऽवत वाजिनः' इति याज्या । एतद्योभयं 'देवस्याह५ सवितुः प्रसवे' इत्यनुवाके (१।७।८अ०) व्याख्यातम् ।

अथावश्ये प्रथमाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अश्वमे सधिष्टव सौषधीरनुदध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः^(१५)” इति । हे 'अग्ने', ते (तव) 'सधिः' (सहेा बलम्) 'अप्सु' वर्त्तते । 'स' त्वम् 'सौषधीरनुदध्यसे' (त्रीद्वियवाद्योषधीरनुसरति*), जाठराग्नि-रूपेण तत्स्वीकारात् । अरण्योः 'गर्भे' स्थितः सन् 'पुनः'-पुन-जायसे ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“वृषा सोम शुमा५ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^(१६)” इति । हे 'सोम', त्वं 'वृषा' (कामानां वर्षयिता) 'असि' । 'शुमान्' (दीप्तिमान्) च 'असि' । हे 'देव', यस्मात् त्वं 'वृषा' (वर्षयिता) तस्मात् त्वं 'वृषव्रतः' (वर्षणनिमित्तं व्रतं कर्म यस्य अथैा वृषव्रतः) । किञ्च यस्मात् त्वं 'वृषा' (वर्षयिता), तस्मात् 'धर्माणि' (पुण्यानि) 'दधिषे' हे सोम (धारयिता असि) ।

अथ वारुणस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इमं मे वरुण तत्त्वा यामि^(१७-१८)” इति । 'इमं मे वरुण शुधि' इति पुरोऽनुवाक्या, 'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः' इति याज्या । एतद्योभयम् “इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरः” इत्यनुवाके (१।१।११अ०) व्याख्यातम् ।

* सरसि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथाग्निवारुणस्त्रिष्टुतः संयाज्ययोः प्रतोके दर्शयति,—“त्वन्नो अग्ने स तन्नो अग्ने(१९-२०)” इति । ‘त्वन्नो अग्ने वहणस्य विदाम्’ इति पुरोऽनुवाक्या, स तन्नो अग्नेऽवमो भवति’ इति याज्या । एतच्चोभयम् “आयुष्ट आयुर्दा अग्ने” इत्यस्मिन्ननुवाके (२।५। १२अ०) व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

वारुणास्यप्रघामेषु याज्या अन्याननुवाकगाः ।
इन्द्राग्नी तिस्र ऐन्द्राग्नेर्मास्ते तु मरु-द्वयम्* ॥
अवोद्, वारुणे यागे; कथा, कायास्ययागको ।
अग्ने, आ देव, संयाज्ये; तन्नो वाजेति वाजिने ॥
अप्सु,-द्वयं चावस्येऽनुवाक्ये आज्यभागयोः ।
इमं, तन्ना, प्रधानस्य प्रोक्ते, त्वं स त्वमित्यमू ॥
संयाज्ये इति मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातोर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अत्र ‘द्वयम्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘कथा को कायायागके’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-
भूपास्यसाक्षात्पुत्रधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयः
प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ तस्मत् ॥०॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अपां त्वेमन्त्साद्याम्यपां त्वाग्मन्त्साद्याम्यपां त्वा
भस्मन्त्साद्याम्यपां त्वा ज्योतिषि साद्याम्यपां त्वा-
ऽयने साद्यामि^(१-५) अणवे सद्ने सीद् समुद्रे सद्ने
सीद् सखिषे सद्ने सीदापां क्षये सीदापाः सधिषि
सीद्^(१-१०) अपां त्वा सद्ने साद्याम्यपां त्वा सधस्त्रे
साद्याम्यपां त्वा पुरीषे साद्याम्यपां त्वा योनौ,
साद्याम्यपां त्वा पाथसि साद्यामि^(११-१५) गायत्रीछ-
न्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगतीछन्दोऽनुष्टुप्छन्दः पंक्तिच्छन्दः
(१६-२०) ॥ १ ॥

योनौ । पञ्चदश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ • ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 प्रपाठके द्वितीये हि चित्तिचेत्रं निरूपितम् ।
 वाच्यासृतीयके पञ्च चित्तयोऽच त्रयोदश ॥
 अनुवाकास्तिभिर्द्वाभ्यां तथा द्वाभ्यां चतुष्टयात् ।
 एकेन चित्तयो याज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमचित्तिगता अपस्याभिधाना इष्टका
 उच्यन्ते । कल्पः, 'अपस्या उपदधात्यर्षां त्वेमन्सादयामीति पञ्च
 पुरस्तात् प्रतीचोरर्णवे सद्ने सोदेति पञ्च दक्षिणत उदीचोरर्षां
 त्वा सद्ने सादयामीति पञ्च पश्चात् प्राचीर्गायत्रीच्छन्द इति
 पञ्चोत्तरतो दक्षिणा' इति । तत्र प्रथमपञ्चकमन्त्रानाह,—“अर्षां
 त्वेमन्सादयाम्यर्षां त्वाद्गन्सादयाम्यर्षां त्वा भस्मन्सादयाम्यर्षां त्वा
 ज्योतिषि सादयाम्यर्षां त्वाऽयने सादयामि^(१-५)” । हे इष्टके, त्वाम्
 'अपाम्' 'इमम्' (जलसम्बन्धिप्रवाहादिगमनप्रकारे) 'सादयामि'
 (स्नापयामि) । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । 'ओद्गम्' (वोचो-
 तरङ्गादिरूपे उदके), 'भस्मम्' (भासके शुक्लरूपे), 'ज्योतिषि'
 (प्रकाशनेर्मन्त्रे इत्यर्थः) । 'अयने' (नदीकूपाद्याधारे) ।

अथ द्वितीयेष्टकापञ्चकमन्त्रानाह,—“अर्णवे सद्ने सोद समुद्रे
 सद्ने सोद सखिले सद्ने सोदापां स्रवे सोदापाः सधिषि

सोद(१-१०)" इति । अर्णवशब्देन सादृश्यात् प्रौढतटाकाद्युपलक्ष्यते । तच्च 'अपां' सदनं । तस्मिन् स्थाने हे इष्टके, 'सोद' (उपविश) । 'समुद्रः' प्रसिद्धः । सलिलशब्देन अनिर्द्धारितविशेषो जलमात्रा-धारे लक्षितः । शीयन्ते शुष्यन्त्यापोऽचेति शुष्कतटाकादिः चयः । जलेन सह मेघे धीयते स्थाप्यते इति सधोर्वर्षोपस्रादिः ।

अथ द्वितीयपञ्चकमन्त्रानाह,—“अपां त्वा सद्ने सादयाम्यपां त्वा सधस्ये सादयाम्यपां त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा योनौ सादयाम्यपां त्वा पाथसि सादयामि(११-१५)" । हे इष्टके, त्वाम् 'अपां' 'सद्ने' (नद्यादौ) 'सादयामि' (स्थापयामि) । अग्निः सह विद्युदादयो यत्र मेघे तिष्ठन्ति, सोऽयं मेघः 'सधस्यः' । पुरीषशब्देन नद्यादिगताः सिकता उच्यन्ते । योनिशब्देन जल-कारणभूतोऽग्निरुच्यते । 'अग्नेरापः' इति श्रुतेः । पीयते जलं मेघैरत्रेति पाथः समुद्रः ।

अथ चतुर्थपञ्चकमन्त्रानाह,—“गायत्रीरुन्दस्त्रिष्टुप्कन्दो जगतीरुन्दोऽनुष्टुप्कन्दः पङ्क्तिश्चन्दः(११-१०)" इति । हे इष्टके, त्वं गायत्र्याख्यश्चन्द्रोरूपासि । एवमितरत्रापि ।

एतैर्भन्तैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“पशुर्वा एष यदग्निर्योनिः खलु वा एषा पश्नोर्विक्रियते यत् प्राचीनमेष्टकाद्यजुः क्रियते रेतोऽ-पस्त्रा अपस्त्रा उपदधाति यानावेव रेतो दधाति”(५।१।१०अ०) इति । योऽयम् 'अग्निः', स 'एष' पशुप्राप्तिहेतुत्वात् 'पशुः' एव । इष्टकोपधानात् पूर्वं यदङ्गजातमनुष्ठीयते, तेन पश्नोरेषा योनिरेव विकृता भवति । यथा लोके ऋतुकाले विकृता योनिः रेतो-

धारणमपेक्षते' तददित्यर्थः । अङ्गिङ्गते*र्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
'अपस्थाः' तासु रेतस्त्राणीयाः, अतस्ता उपदध्यात् । तदुपधानेन
'योनावेव' 'रेतो' धारितं भवति ।

सामान्येन विहितं विशेषाकारेण पुनर्विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति
पाङ्गाः पञ्चवः पञ्चानामेवास्मै प्रजनयति” (५।२।१० अ०) इति ।
अत्र पुरस्तादित्यध्याहर्त्तव्यं । पूर्वस्यां दिशि पञ्चेष्टका उपदध्यात् ।
सपुच्छैः पादैः पञ्चभिर्योगात् 'पञ्चवः' 'पाङ्गाः' ।

अथ द्वितीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पञ्च दक्षिणतो वज्रो
वा अपस्था वज्रोश्चैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः सपहन्ति” (५।२।
१० अ०) इति । वज्रवद्वैरिनिवारणसमर्थत्वाद्पस्त्रानां वज्रत्वम् ।

अथ तृतीयपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पञ्च पश्चात् प्राचीरुप-
दधाति पश्चाद् वै प्राचीनः रेतो धीयते पश्चादेवास्मै प्राचीनः
रेतो दधाति” (५।२।१० अ०) इति । 'प्राचीः' (प्राङ्मुखाः) ।
लोके पश्चिमस्यां दिशि अवस्थितेन प्राङ्मुखेन पुरुषेण 'रेतः'
'प्राचीनं' सम्मुखमेव गर्भाशये स्थाप्यते । अतो यजमानार्थमपि
तथा कृतं भवति ।

पूर्वपश्चिमयोरिष्टकाः सह प्रशंसति,—“पञ्च पुरस्तात् प्राची-
रुपदधाति पञ्च पश्चात् प्राचीस्तस्मात् प्राचीनः रेतो धीयते
प्रतीचीः प्रजा जायन्ते” (५।२।१० अ०) इति । 'प्रतीचीः'
प्रत्यगपवर्गाः । प्राच्यां प्रथमामाधाय ततः पश्चिमायां द्वितीयां

* अङ्गिङ्गतेः इति कश्चित् पाठः साधुरिव प्रतिभाति ।

ततोऽपि पश्चिमाद्यां दतोयेति* एषा रीतिः । प्राचीरित्यत्र तद्विपरीता रीतिः ; लोकेऽपि पुरोऽभिमुखत्वेन रेतःस्त्रापनं, तद्विपर्ययं प्रजननम् ।

चतुर्थपञ्चकस्य देशं विधत्ते,—“पञ्चोत्तरतन्द्वाः पञ्चो वै हृन्दस्वाः पञ्चनेव प्रजातान्स्वमाद्यतनमभिपर्वूहते” (५।१।१० अ०) इति । पूर्वापधानेन ‘प्रजातान्’ ‘पञ्चन्’ अनेनोपधानेन स्त्रस्थानं प्रापयति ।

देशविशेषान् विधाय समुदायाकारेण प्रशंसति,—“इयं वै अग्नेरतिदाहादविभेत् वैता अपस्या अपस्यन्ता उपधत्त ततो वा इमां नात्यदहद्यदपस्या उपदधात्यस्या अगतिदाहाय” (५।१।१० अ०) इति । अपां ब्रान्तत्वादपस्याभिरतिदाहस्य परिहारः ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति,—“उवाच हेयमददित्स ब्रह्मणा-
ऽन्नं यस्यैता उपधीयान्ते य उ चैना एवं वेददिति”(५।१।१० अ०)
इति । ‘यस्य’ (यजमानस्य) ‘एताः’ अपस्या उपधीयन्ते, ‘यः’
‘उच’ विद्वान् एता अपस्या उक्तप्रकारेण जानाति, ‘ह’
(यजमानः) स च वेदिता ‘ब्रह्मणा’ (मुख्यया दृत्या) ‘अजम्’
‘अददित्’ (अन्नमन्ति), ‘एवं’ इदं वाक्यम् ‘इयं’ पृथिवी ‘उवाच’
ह । तस्मात् अपस्याः प्रशस्या इति तात्पर्यार्थः ॥

* इतीचामिति इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

अथ विनियोगसंयहः,—

अपामपद्या दिक्षेता उपधेयास्तु विंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ • ॥

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः
प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्रीयै गायत्रं गाय-
चादुपांशुरुपांशोस्त्रिवृत् चिद्वृत्तौ रथन्तरं रथन्त-
राद्वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं
युक्त्वामि प्रजाभ्यः^(१) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो
वैश्वकर्माणं ग्रीषो मानसस्त्रिष्टुग्रीषी चिष्टुभ रेडमै-
हादन्तर्यामोऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद् वृहद्
वृहत्तो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनः ॥
॥ १ ॥

युक्त्वामि प्रजाभ्यः^(१) अयं पञ्चाद्विश्वव्यचास्तस्य
चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाणि चाक्षषाणि जगती वार्षी

जगत्या ऋक्षममृक्षमाच्छ्रकः शुक्रात् संतदशः संत-
दशाद्वैरूपं वैरूपादिश्चामिष ऋषिः प्रजापतिवृही-
तया त्वया चक्षुर्वृह्णामि प्रजाभ्यः^(१) इदमुत्तरात्
सुवस्तस्य ओचं२ सौव२ शरश्चौद्यनुष्टुप्छारद्यनुष्टुभः
स्वार२ स्वारान्मन्थी मन्थिन एकवि२श एकवि२शाद्
वैराजं वैराजाज्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिवृहीतया ॥ २ ॥

त्वया ओचं वृह्णामि प्रजाभ्यः^(१) इयमुपरि मतिः ।
तस्यै वाद्याती हेमन्तो वाच्यायनः पंक्तिर्हेमन्ती पंक्तैष
निधनवन्निधनवत आग्रयण आग्रयणास्त्रिणवचय-
स्त्रि२शौ चिणवचयस्त्रि२शाभ्या२ शाकररैवते शाकर-
रैवताभ्यां विश्वकर्मर्षिः । प्रजापतिवृहीतया त्वया वाचं
वृह्णामि प्रजाभ्यः^(१) ॥ ३ ॥

त्वया मनः । जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिवृहीतया ।
चि२शच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमेऽनुवाके अपत्या उक्ताः । अथ द्वितीये प्राणभूत
उच्यन्ते । कल्पः, 'अयं पुरो भुव इति पञ्चाशत् प्राणभूतो दश

इत्र प्रतिदिग्मन्त्रणया इत्र मध्येऽन्तरासुपधाय' इति । तत्र पूर्वक्षां दिग्मुपधेयानां दग्धेजावां मन्त्रमाह,—“अथं पुरे सुवसन्तः प्राणो भौवाचनो वसन्तः प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्रियै गायत्रं गायत्ररुपाः शुद्धरुपाः शोक्नित् चित्तो रथन्तरं रथन्तराद् वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिश्च हीतया प्राणं मृहामि प्रजाभः^(१)” इति । भवत्यस्याज्जगदिति 'भुवः', भुवःशब्दः* प्रजापतिमाचष्टे । 'पुरः' (पूर्वक्षां) द्वित्रि 'अथं' 'भुवः' वर्तते इति शेषः; हे इष्टके, तद्रूपाऽसीत्यभिप्रायः । एवम् उत्तरेष्वपि वाक्येषु चोच्यं । 'तस्य' (भुवःशब्दाभिधेयस्य) प्रजापतेः सम्बन्धो 'प्राणः', अत एवापत्यत्वमुपचर्य 'भौवाचनः' इत्युच्यते । तस्य च प्राणस्य आसृष्टिरूपस्यापत्यत्वेनोपचरितः 'प्राणायनो' वसन्तर्गुः । तस्य च सम्बन्धिनी 'वासन्ती' 'गायत्री' । तस्या-
 म्बन्धोरूपाया गायत्र्याः सम्बन्धि 'गायत्रं' साम । तस्माच्च गायत्रवाच्य उत्पन्न इव 'अर्पाशु'-ग्रहः । तस्माच्चोर्पाशुग्रहादुत्पन्न इव 'चित्त' सोमः । तस्मात् चित्तसोमादुत्पन्ननिव 'रथन्तरं' साम । तस्माद्रथन्तरवाच्य उत्पन्न इव वसिष्ठाख्य 'ऋषिः' । हे इष्टके, अथोक्तप्रकारेण प्रजापति-प्राण-वसन्तादिरूपोपचारेण 'प्रजापतिश्च हीतया' 'तया' 'प्रजाभः' (सर्वासां प्रजानां) 'प्राणं' 'मृहामि' (प्रजानां प्राणसिद्धये त्वाम् उपदधामीत्यर्थः) । अथप्ययमेकवाक्यत्वादेक एव मन्त्रः, तथापि प्रतीष्टकावृत्त्या इत्र मन्त्राः सम्पद्यन्ते ।

* भुवशब्द इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ दक्षिणस्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“अथ
दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मेवं घोषो जगत्स्रिष्टुग्-
घैत्री चिष्टुभ ऐदमैदादन्तर्यामोऽन्तर्यामात् पञ्चदशः पञ्चदशाद्
वृषद्वृषतो भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया तया मनो
एहामि प्रजाभ्यः(१)” इति । विश्वानि कर्माणि जगद्वापारूपाणि
सस्य, अथैव ‘विश्वकर्मा’ (प्रजापतिः) । ‘दक्षिणा’ (दक्षिणस्यां)
द्वित्रि यः ‘अथं’ विश्वकर्मा, हे इष्टके, तद्रूपा तमसि । प्राच-
वसन्तादिपरम्परेव मनोघीभादिपरम्परा व्याख्येया । ‘ऐदम्’-इति
सामविशेषः ।

अथ पश्चिमास्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“अथं
पश्चाद्विश्वव्यासस्य अथुर्वैश्वव्यस्यं वर्षाणि चाक्षुषाणि जगती
वार्षी जगत्या ऋषमन्त्रमाम्बुकः शुक्रात् सप्तदशः सप्तदशाद्
वैरूपं वैरूपादिशामिच ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया तया अथु-
र्गृहामि प्रजाभ्यः(१)” इति । विश्वं (सर्वं जगत्) व्यापति व्याप्नोति
इति ‘विश्वव्यसाः’ प्रजापतिः । शेषं पूर्ववद्ध्येजनीयम् । ‘वर्षाणि’
वर्षर्तुः । ‘ऋषमन्त्रम्’ इति सामविशेषः ।

अथोत्तरस्यां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“इदम्
उत्तराक्षुवसास्य ओचः सौवः प्ररत् औती अनुष्टुप् प्रारदो
अनुष्टुभः सारः सारान्मन्वो मन्थिच एकविंश एकविंशादेराञ्चं
वैराजाञ्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिर्गृहीतया तया औचं गृहामि
प्रजाभ्यः(१)” इति । औति सर्वं जगत् प्रेरयतीति सुवन्नब्दः
प्रजापतिवाची । उत्तरस्यां द्वित्रि यदिदं ‘सुवः’ (प्रजापतिवरीरं),

हे इष्टके, त्वं तद्रूपाऽस्येति योज्यम् । स्वारमिति सामविशेषः ।
शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ मध्यमदेशे उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“इयम्
उपरि मतिः तस्यै वाचाती हेमन्तो वाच्यायनः पङ्क्तिर्हेमन्तो
पङ्क्त्यै निधनवन्निधनवत् आययण आययणास्त्रिवचयस्त्रिंशो
त्रिवचयस्त्रिंशोऽग्नाभ्याः आह्वररैवते आह्वररैवताभ्यां विश्वकर्मविः
प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः(५)” इति ।
मन्वते ह्यत्तं जगज्जागतीति ‘मतिः’ प्रजापतिः । ऊर्जायां
दिशि येषं ‘मतिः’ (प्रजापतिर्मतिः), हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि ।
मतिनाम्नः प्रजापतेस्त्वपत्यरूपा सा इयं ‘वाक् माती’ । वाचोऽपत्यं
‘वाच्यायनः’ । ‘निधनवत्’ इति सामविशेषः । तत्रैकैकस्मिन् मन्त्र
प्रजापतिः इन्द्रियम् अतुः हृन्दः सामविशेषपदः सोमः पृष्ठसोचं
साम अषिरिति नवानामेतेषां पदार्थानां यद्यपि लोकप्रसिद्धो
अन्यजनकभावो नास्ति, तथापि मन्त्रार्थत्वेन मनसा भावचितु-
मिदमुक्तमित्यविरोधः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्राणभृत उपदध्रति
रेतस्येव प्राणान् दधाति तस्माद्ददन् प्राणं पश्यन्कृणन् पशु-
र्जायते” (५।२।१० अ०) इति । पूर्वं रेतोरूपा अपस्था उपहिताः,
तत ऊर्द्धं प्राणभृतामुपधानेन ‘रेतसि’ प्राणं स्थापयति । यस्मात्
एवं गर्भाशये शिक्रे ‘रेतसि’ प्राणाः स्थाप्यन्ते, तस्मात् रेतः-
कार्यपशुर्वदनादिभिर्वागादिव्यापारैर्द्युक्तो जायते ।

सामान्देन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते,—“अयं पुरो

भुव इति पुरस्तादुपदधाति प्राचमेवैताभिर्दाधार, अयं दक्षिणा
विश्वकर्मेति दक्षिणतो मग एवैताभिर्दाधार, अयं पश्चाद्विश्वयथा
इति पश्चाच्चतुरैवैताभिर्दाधार, इदमुत्तरात् सुवरित्युत्तरतः
श्राचमेवैताभिर्दाधार इयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद् वाचमेवैताभि-
र्दाधार” (५।१।१०३०) इति । तत्तद्विष्टकोपधानेन चित्यस्ता-
ग्नेर्यजमानस्य वा प्राणादयो धृता भवन्ति ।

एकैकस्मां दिश्युपधेयानामिष्टकानां सङ्ख्यां विधत्ते,—“दक्ष-
दक्षोपदधाति सर्वोर्यत्वाय” (५।१।१०३०) इति । एकैकं मन्त्रं
दक्षकृत्व आवर्त्य दग्नेष्टका उपदध्यात् । तथा सति चित्तेः
सर्वोर्यत्वदाह्यं भवति ।

तत्रोपधाने वक्रत्वं विधत्ते,—“अक्षय्योपदधाति तस्मादक्षय्या
पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै” (५।१।१०३०) इति ।
प्रतीच्यामुपक्रम्य प्राच्यामवसाने सति आर्जवं भवति । नैऋत्या-
मुपक्रम्य नैऋत्या समापनं वक्रत्वम्; एवमितरथापि; तदिदम्
‘अक्षय्या’ इत्यनेनोच्यते । पञ्चवोऽपि दक्षिणं पुरोवर्त्तिपादं
प्रचास्य वामायवर्त्तिपादं प्रचास्यन्ति, एवं पञ्चूनां पादचासने
वक्रत्वम् ।

तत्तद्विम्बिष्णिष्टा इष्टकास्तन्मन्त्रगतान् वसिष्ठादीनृषोश्च
प्रशंसति,—“थाः प्राचीस्ताभिर्वसिष्ठ* आर्ज्ञात्, था दक्षिणा
ताभिर्भरदाजो, थाः प्रतीचोस्ताभिर्विश्वामित्रो, था उदीचोस्ताभि-

* वसिष्ठ इति आदर्शसंहितामुक्तके पाठः ।

अंमदग्निर्वा अर्द्धास्याभिर्विश्वकर्मा” (५।१।१०अ०) इति ।
स्यष्टम् ।

एतद्देदनं प्रशंसति,—“य एवमेतासामृद्धिं वेद ऋषोऽप्येव, य
आसामेवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति, य आसामेवं कृत्तिं वेद
कल्पते अस्त्रे, य आसामेवमायतनं वेद आयतनवान् भवति, य
आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति” (५।१।१०अ०) इति ।
‘ऋद्धिः’ (समृद्धिहेतुत्वम्) । बन्धुतां समूहे ‘बन्धुता’, दद्यातां
समूहाकार इत्यर्थः । ‘कृत्तिः’ वक्रकल्पना । ‘आयतनं’ प्रागादि-
देवविशेषः । ‘प्रतिष्ठा’ तत्र स्थापनम् ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अथं प्राणभृतो दध्यात् पञ्चात्रत् पञ्चमन्त्रकैः ।

अथ मीमांसा, प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे अष्टादशाधिकरुषे
चिन्तितम् ।

“सृष्टिवत् प्राणभृतं तत्र वाङ्मयं सिद्धभूमतः ।

अत्रैकमन्त्रगो सिद्धसमुदायो विभवेत्येते ।

‘प्राणभृत उपदधाति’ इत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति
पूर्वः पक्षः । सिद्धप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेन दृष्टकोपधाने विधिः ।
‘रितस्त्रेव प्राणान् दधाति’ इत्यत्र वक्ष्यमाणस्यार्थवादस्योपपत्तये
प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वच द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिनिष्पानां
वाङ्मयम्, इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्सिद्धमावाचयते,—‘अथं
पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवाचनः’ इति । एकस्यैव मन्त्रस्य प्राण-

सृत्वेऽपि 'हृषिणो गच्छन्ति' इतिवत् तत्सहचरिताः सर्वेऽपि
मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन सक्ष्यन्ते ॥

इति ध्यायनाचार्यविरचिते माधवोक्ते वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽजुवाकः ॥०॥

प्राचीं दिशां वसन्त ऋतूनामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणं
त्रिवृत्स्तोमः स उ पञ्चदशवर्त्तनिस्तुर्यविर्वयः कृतम-
यानां पुरोवातो वातः सानग ऋषिः^(१) दक्षिणा दिशां
ग्रीष्म ऋतूनामिन्द्रो देवता क्षत्रं द्रविणं पञ्चदशः
स्तोमः स उ सप्तदशवर्त्तनिर्दित्यवाङ्वयस्त्रेताऽयानां
दक्षिणादातो वातः सनातन ऋषिः^(२) प्रतीची दिशां
वर्षा ऋतूनां विश्वे देवा देवता विट् ॥ १ ॥

द्रविणः सप्तदशः स्तोमः स उ वेकविःश्वर्त्तनि-
स्त्रिवत्सो वयो द्वापरोऽयानां पश्चादातो वातोऽहधून
ऋषिः^(३) उदीची दिशाः शरदृतूनां मिषावरुणौ
देवता पुष्टं द्रविणमेकविःशः स्तोमः स उ त्रिणव-
वर्त्तनिस्तुर्यवाङ्वय आक्न्दोऽयानामुत्तरादातो वातः
प्रब्र ऋषिः^(४) ऊर्द्धा दिशाः हेमन्तशिशिराऽतूनां
वृहस्पतिर्देवता वस्रो द्रविणं त्रिणवः स्तोमः स उ

अथस्त्रिंशद्वर्त्तनिः पष्टवाद्यो, ऽभिभूरयानां विष्वग्वातो
 वातः सुपर्णं षष्टिः^(१) पितरः पितामहाः परेऽवरे ते
 नः पान्तु ते नोऽवन्वस्मिन् ब्रह्मन्वस्मिन् स्रष्टेऽस्यामा-
 शिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्स्यां देवहृत्याम्^(१) ॥

॥ २ ॥

विट् । पष्टवाद्यो । षष्टाविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके प्राणभूत इष्टका उक्ताः । अथ तृतीये अपान-
 भूत उच्यन्ते । कल्पः, 'वाद्यां प्राची दिशामिति पञ्चाशतमपान-
 भूतो अथा प्राणभूतः' इति । प्राच्या दिशुपधेयानामिष्टकानां
 मन्त्रमाह,—“प्राची दिशां वसन्त षष्टनामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविषं
 चितृत्सोमः स उ पञ्चदशवर्त्तनिस्त्यविवंयः कृतमथानां पुरो-
 वातो वातः सागग षष्टिः^(१)” इति । हे इष्टके, 'दिशां' मध्ये
 था 'प्राची', सा त्वमसि । 'षष्टनां' मध्ये यो 'वसन्तः', तद्रूपाऽसि ।
 देवतानां मध्ये यः 'अग्निः', तद्रूपाऽसि । स्वकीयत्वेन सन्यादनी-
 यानां द्रविषानां मध्ये विभिष्टनाङ्गाण्यरूपं यद्भुजं, तद्रूपा त्वमसि ।
 सोमार्तां मध्ये चितृत्सोमको यः 'सोमः', तद्रूपा त्वमसि ।
 'स उ' (सोऽपि, चितृत्सोमः) 'पञ्चदशवर्त्तनिः' (पञ्चदशसोमश्च

प्रवर्त्तकः), बह्विष्यवमानसोत्रे चिद्वृत्सोमप्रवृत्तौ सत्यां तत् ऊर्ध्वभाविषु आव्यसोत्रेषु पञ्चदश सोमाः प्रवर्त्तन्ते, तत्प्रवर्त्तन-
 ब्रह्मिहोपा त्वमसि । वयसां मध्ये साङ्गसंवत्सररूपं यद् 'वयः',
 तद्रूपा त्वमसि । 'अविः'-शब्दः साङ्गसंवत्सरमुपलक्ष्यति ; तथाहि
 अविजातौ प्रायेण गर्भधारणमारभ्य षष्ठे मास्येव त्रिभूर्जायते ;
 त्रिषष्ट्याका अविजन्मकासा यस्त वयसः, तत् वयः अविशब्देनो-
 च्यते । 'अयानां' मध्ये यत् छतयुगं, तद्रूपा त्वमसि । वायूनां
 मध्ये पुरोवातास्यो यो वायुः, तद्रूपा त्वमसि । अषोषां मध्ये
 यः शानगरस्य 'अषिः', तद्रूपा त्वमसि ।

अथ दक्षिणस्थां दिग्मुपधेयानां मन्त्रमाह,—“दक्षिणा दिग्नां
 योम अतृणामिन्द्रो देवता अचं द्रविणं पञ्चदशः सोमः स उ
 सप्तदशवर्त्तनिर्दित्यवाङ् वयस्त्रेताऽयानां दक्षिणादातो वातः सना-
 तन अषिः(१)” इति । माण्डूक्येनसवने पञ्चदशसोममनुष्ठाय तत्
 ऊर्ध्वभाविषु षष्ठसोत्रेषु सप्तदशसोमोऽनुष्ठायतव्यः, तथा च स एव
 पञ्चदशसोमः सप्तदशसोमं प्रवर्त्तयति ; तत्र या प्रवर्त्तनब्रह्मिः,
 सा त्वमसि । वयसां मध्ये दिसंवत्सरवयोरूपाऽसि ; 'दित्यवाट्'-
 शब्देन संवत्सरद्वयमुपलक्ष्यते, तथाहि 'दित्यं' (पुदवं बालं*) वह-
 तीति 'दित्यवाट्', अजादिभेदेषु कश्चिद्वान्तरजातिरेङ्कः, स च
 संवत्सरद्वयेन बालं वहतीति दित्यवाट्शब्दः संवत्सरद्वयोल्लेखकः ।
 दितिः खण्डनं भाष्यभङ्गादिचापलं, तदर्हतीति 'दित्यः' पुंवाच

* भाष्यमित्येतन्नामो का० इ० पु० पाठः । एवं परच ।

इत्यर्थः । दक्षिणादित्यव्ययं, तत् दक्षिणस्यां दिशोऽत्यमुमर्थं ब्रूते ।
 यो वायुर्दक्षिणस्यां वाति, स 'दक्षिणादातः', तेन वातविशेषणेन
 विशेष्यो यो वायुः, तद्रूपा लमसि । शेषं पूर्ववत् ।

प्रतीच्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“प्रतीची
 दिशां वर्षा ऋतूनां विश्वे देवा देवता विद्मद्भविष्णु सप्तदशः
 सोमः स उ वेकविष्णुवर्त्तनिस्त्रिवत्से वयो द्वापरोऽयानां
 पश्चादातो वातोऽहभून् ऋषिः(१)” इति । अयो वत्स्यः वत्सरा
 यस्यामौ चिवत्सः, वर्षचयं, तत्परिमितं चदयः, तद्रूपा लमसि ।
 अयन्ति गच्छन्ति तत्तत्कासानुसारेण वर्त्तन्ते प्राणिनोऽचेति,
 अया* युगविशेषः । तेषां मध्ये यः 'द्वापरः', तद्रूपा लमसि ।
 पश्चिमायां दिशि यो वायुर्वाति, तस्य 'पश्चादातः' इति सञ्ज्ञाः
 एतत्सञ्ज्ञको यो वातविशेषः, तद्रूपा लमसि । 'अहभून्' इति
 कश्चिद्दुषेर्नामधेयम् ।

उदीच्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“उदीची
 दिशां ऋतूनां मित्रावरुणौ देवता पुष्टं भ्रविष्णमेकविष्णुः
 सोमः स उ चिषववर्त्तनिस्तुर्यवाङ्मय आस्कन्दोऽयानामुत्तरा-
 दातो वातः प्रत्न ऋषिः(२)” इति । पुष्टशब्दः परिचर्यया वर्ष-
 चयपोषकत्वाच्छूद्रजातिमाचष्टे । अत एव वाजसनेयिनः समा-
 मजन्ति, 'स शौद्रां वर्षमसृजत् पूषणम्' इति । तुर्यं चतुर्थं

* एवमेव सर्वत्र पाठः, किन्तु 'अयः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† दौत्रमिति का० ह० पु० पाठः ।

चतुर्थसंवत्सरोपक्रमं वहतीति 'तुर्यवाट्', साङ्ख्यसंवत्सररूपं यत् 'वयः', तद्रूपा त्वमसि । 'आ, (समन्तात्) स्कन्दनं (धर्मस्य शोषणं) यस्मिन् कलौ*, सोऽयम् 'आस्कन्दः' । 'प्रज्ञ' इति कस्यचिद्वृषेर्नाम ।

मध्यदेश उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रमाह,—“ऊर्ध्वा दिशाः हेमन्तत्रिभिराद्युत्तरां बृहस्पतिर्देवता वर्चा द्रविणं त्रिणवः स्तोमः स उ चरत्त्रिभ्रवर्चनिः पष्ठवादयोऽभिभूरथानां विष्वग्वातो वातः सुपर्ण ऋषिः(५)” इति । 'वर्चः' वर्चस्वान् चतुर्व्यपि वर्षेषु यो बलवान्, तद्रूपं धनं त्वमसि । 'पष्ठे' (पृष्ठे) भारं वहतीति 'पष्ठवाट्' स एवां दकारान्तशब्देनोच्यते । चतुर्थवर्षे सम्पूर्णे सति प्रायेण बलवर्द्धो भारं वहति, अतो वर्षचतुष्टयरूपं यद् 'वयः', तद्रूपा त्वमसि । कृत्स्नं धर्ममभिववतीति 'अभिभूः',-कलियुगावसानकालः, तद्रूपा त्वमसि । नानादिषु साङ्ख्येण सञ्चरन् वायुः विष्वग्वात-सञ्ज्ञकः, तथाविधो यो वायुः, तद्रूपा त्वमसि । 'सुपर्ण' इति कस्यचिद्वृषेर्नामधेयम् ।

सर्वेष्वेतेषु पञ्चसु मन्त्रेषु अनुषञ्जनीयशेषमन्त्रमाह,—“पितरः पितामहाः परेऽवरे ते नः पान्तु ते नोऽवन्वस्मिन् ब्रह्मन्वस्मिन् च्चनेऽस्थामात्रिष्यस्थां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्वस्थां देवहृत्याम्(६)” इति । हे 'पितरः', हे 'पितामहाः', हे 'परे' (प्रपितामहादयः),

* कालो इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । काले इत्यपि भवितुमर्हति ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः, एव इति पाठो भवितुं युक्तः ।

हे 'अवरे' (भ्रातृपुत्रादयः) । ईदृग्ना ये भवन्तः सन्ति, 'ते' (भवन्तः) 'नः' (अस्मान्) कर्मणुष्ठानाय 'पान्नु' (पास्यन्तु) । किञ्च 'ते' (भवन्तः) 'नः' (अस्मान्) पास्यन्सिद्धार्थे 'अवन्तु' । 'अस्मिन्' 'ब्रह्मन्' (अस्मां ब्राह्मणजातौ) 'अस्मिन्' 'सचे' (अस्मां सचियजातौ) 'अस्माम् आत्रिषि' (एतस्मां कामनायाम्) 'अस्मां' 'पुरोधायाम्' (एतस्मां राजपौरहित्यवृत्तौ) 'अस्मिन् कर्मन्' (अस्मिन्स्ययनरूपे कर्मणि) 'अस्मां देवहृत्याम्' (एतस्मां देवता-ज्ञानरूपायां) क्रियायाञ्च निमित्तभूतायां सत्यां हे इष्टके त्वासुपदधामीति श्रेयः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्राणभृत उपधाय संघत उपदधाति प्राणानेवास्मिन् धित्वा संयद्भिः संयच्छति तत् संयताः संयत्समथो प्राणे एवापानं दधाति तस्मात् प्राणापानौ सञ्चरतः” (५।२।१० अ०) इति । अन्तर्द्वेषे प्राणभृदाख्याः पूर्वाक्का इष्टका 'उपधाय' बहिर्द्वेषे संयदाख्या इमा अपानभृत उपदध्यात् । तथा सति अग्नौ प्राणान् स्थापयित्वा संयदाख्याभिरिष्टकाभिः 'संयच्छति' (दृढीकरोति) । अतः संयच्छत्येताभिरिति व्युत्पत्त्या संयत्साम सम्यक्सम् । अपि च बहिःसञ्चाररूपे 'प्राणे' पुनरन्तःसञ्चाररूपम् 'अपानं' स्थापयति । तस्मात्सोकेऽपि 'प्राणापानौ' सम्भूय 'सञ्चरतः' ।

प्राणभृद्भ्यो विपरीतप्रकारं विधत्ते,—“विषूचीरुपदधाति तस्मादिव्वच्चौ प्राणापानौ” (५।२।१० अ०) इति । यस्मात् प्राणभृतामपानभृताञ्च अन्योन्यविपर्ययक्रमः, तस्मात्सोकेऽपि प्राणा-

पानौ अन्योन्यविपरीतस्वरूपौ । बहिर्गतिः प्राणः, अन्तर्गतिरपान इति विपर्ययः ।

संयतामासामुपधानं प्रशंसति,—“यदा अग्नेरसंयत-मसुवर्ग्य-मस्य तत् सुवर्ग्योऽग्निर्यत् संयत उपदधाति समेवैनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकरः” (५।१।१००अ०) इति । अग्नेः समन्धि यदङ्गं सम्बद्धनिर्यामितं न भवति, तदङ्गं स्वर्गहितं न भवति, अग्निस्तु स्वर्गहितोऽस्माकमपेक्षितः, तस्मादग्निं स्वर्ग्यं कर्तुं संयत उप-दध्यात् ।

प्रथममन्त्रे कस्मिदिदं ब्रह्म तात्पर्यमाह,—“अविर्वयः हत-मयानामित्याह वयोभिरेवायानवदन्त्रे यैर्वयाऽसि” (५।१।१००अ०) इति । सार्द्धसंवत्सरादिरूपैर्वयोविशेषैरयाभिधेयानि कृतादियुगानि प्राप्नोति, तैश्च युगैस्तान् वयोविशेषान् प्राप्नोति;— न हि वयोविशेषमन्त्रेषु जन्महीनस्य कृतादियुगेः सम्बन्धोऽस्ति, नापि कृतादियुगरूपस्य कालस्याभावे कश्चिदयोविशेषः सम्भवति । महाप्रलये युगराहित्येन जन्मरहितानां वयोविशेषाद्यदर्शनात् । तस्मादन्योन्यसापेक्षयोर्वयोयुगयोर्बभयोरप्यत्रोपादानम् ।

पञ्चस्वपि मन्त्रेषु पुरोवातो दक्षिणाद्वात इत्यादीन् वायु-विशेषान् प्रशंसति,—“सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मादयं सर्वतः पवते” (५।१।१००अ०) इति । यस्मादेता दृष्टकाः सर्वा अपि वायुब्रह्मोपेतमन्त्रैरुपधेयाः, ‘तस्मादयं’ लोकेऽपि वायुः सर्वासु दिक्षु सञ्चरति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्राचोत्थपानभृत्संयदिति-नामद्वयाश्विताः ।

पञ्चाशत् पूर्ववद्विष्णु मध्ये चोपदधाति ताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे छण्ड-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वतीयप्रपाठके द्वतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ध्रुवश्चित्तिर्ध्रुवयोनिध्रुवासि ध्रुवां योनिमासाद
साध्या । उख्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादश्विनाध्वर्युं सा-
दयतामिह त्वा^(१) । स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद देवत्रा
पृथिवी वृहती रराणा । स्वासस्था तनुवा सं विशस्व
पितेवैधि सूनव आ सुशेवाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह
त्वा^(१) । कुलायिनी वसुमती वयोधा रयिन्नो वर्ध
बहुलः सुवीरं ॥ १ ॥

अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना रायस्पोषे यज्ञपति-
माभजन्ती सुवर्धेहि यजमानाय पोषमश्विनाध्वर्युं सा-
दयतामिह त्वा^(१) । अग्नेः पुरीषमसि देवयानी तां
त्वा विश्वे अभियणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा धृतवतीह
सीद प्रजावदस्मो द्रविणाऽऽयजस्वाश्विनाध्वर्युं सादयता-

मिह त्वा^(१०) । दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिविष्टमनी
दिशामधिपत्नी भुवनानां ॥ २ ॥

जर्मिर्द्रष्टो अपामसि विश्वकर्मा ते ष्टाषरश्चिना-
ध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(११) । सजूर्धतुभिः सजूर्वि-
धाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्द्रैः सजूर्रादित्यै सजूर्विश्वै-
र्देवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्रये त्वा वैश्वानरा-
याश्चिनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(१२) । प्राणं मे
पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्या, वि
भाहि ओषं मे श्लोक्य^(१३) अपस्त्रिष्वौषधीर्जिह्व
द्विपात् पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिमेरय^(१४) ॥ ३ ॥

सुवीरं । भुवनानाम् । उर्या । सप्तदश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्यकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

तृतीयेऽनुवाके अपानभृदाख्या इष्टका उक्ताः । तावता प्रथम
चितिः समाप्ता । अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयया चितौ आश्विन्याख्या
इष्टका अभिधीयन्ते । कथम्—‘शोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्षे
द्वितीयां चितिं चिनोति भ्रूचितिर्भ्रुवयोजिरिति पृष्ठाश्विनीरप-

दृधाति' इति । तत्र प्रथमामाह,—“भुवश्चितिर्भुवयोर्निर्भुवाश्चि
 भुवां योनिमासीद वाधा । उख्यस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्नि-
 नाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(१)” इति । ‘भुवा’ (स्विरा) ‘चितिः’
 (निवासभूमिः) यस्या इष्टकायाः, वा ‘भुवश्चितिः’; यस्यां भूमा-
 विष्टका निवसन्ति तस्या भूमेसास्रस्याभावात् स्वैर्यं द्रष्टव्यम् ।
 ‘भुवा’ (नागररहिता) ‘योनिः’ (उत्पत्तिहेतुर्गृहूपा) यस्या इष्ट-
 कायाः, वा ‘भुवयोनिः’ । हे इष्टके तादृशे, त्वं स्वरूपतोऽपि
 ‘भुवाश्चि,’ अर्मकपासादिभिः संयोज्य निर्मितत्वात् भुवत्वं । ‘वाधा’
 अस्याभिः (साधनीया, उपधातव्या) त्वं ‘भुवां योनिं’ (भुवं अग्नि-
 ज्ञेयरूपं स्नानं), आसीद, (आगत्योपवित्र) । तदेव स्नानं वि-
 श्रियते,—‘उख्यस्य’ (उखायां स्त्रितस्य) ‘अग्नेः’ ‘केतुं’ (ज्ञापकं) ‘प्रथमं’
 (इष्टकोपधानात् पूर्वमेव निष्पन्नं), अतो हे इष्टके, ‘इह’ (अस्मिन्)
 अग्निज्ञेये ‘पुरस्तात्’ (पूर्वस्थां) दिशि देवताम् ‘अध्वर्युं’ उभो
 अग्निनौ त्वां ‘सादयतां इह’ (अस्मिन् स्नाने स्नापयतम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“स्त्रे दधे दधपितेह सीद देवचा पृथिवी
 दृहती रराषा । स्नासस्ना तनुवा संवित्रस्य पितेवैधि स्रगव
 आ-सुशेवाश्चिनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा^(१)” इति । हे इष्टके,
 स्नास्नाने निधीद । तत्र दृष्टान्तः,—‘दधपिता’ इति, सुप्तोपमा,—
 अथा ‘दधपिता’, दधायां व्यवहारकुत्रज्ञानां पुत्राणां गृहे पिता
 निधीदति तद्वत् । ‘देवचा’ (देवेषु मध्ये) ‘तनुवा’ (स्त्रकोशेन
 ऋदोरेण) ‘संवित्रस्य’ (सम्पन्नवस्त्रिता भव) । कीदृशो?—‘पृथिवी,’
 (सत्कार्थमेव भूमिसंज्ञका) ‘दृहती’ (प्रौढा); ‘रराषा’ (निरूपद्रव-

नाद्रममाणा); 'सांसन्ना' (सुखकरेऽस्मिन् ज्ञाने स्थिता) हे इष्टके,
 'आ-सुखेवा' (सर्वतः सुखेन सेवितुं प्रक्या) 'रधि' (भव); क इव,
 'सुखे' 'पितेव' (वद्या पुत्रार्थे पिता सुखेन सेव्यो भवति,
 तद्वत्) । अग्निनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“कुलाविनी वसुमती वयोधा रधिचो
 बर्ह वज्रस्य सुवोरं । अपामतिं दुर्मतिं वाधमाणा रावस्योषि
 यज्ञपतिमाभजन्ती सुवर्धेहि यजमानाय योषमग्निनाध्वर्युं माद-
 यतामिह ता(१)” इति । हे इष्टके, तं 'कुलाविनी' (निवाह-
 स्नानवती); 'वसुमती' (धनवती) धनप्रदेत्यर्थः । 'वयोधाः' (दीर्घा-
 युष्यस्य स्यादिका) सती 'नः' (अस्मदर्थे) 'वज्रस्य' 'रधि' (प्रभूर्त
 धनं) 'सुवीरं' (भोमनपुत्रम्) च 'वर्ध' (स्यादय) । 'अमतिं'
 (प्रज्ञामात्रं) 'दुर्मतिं' (पापबुद्धिं) 'अप'-'वाधमाणा' (निःश्रेयस
 विनाशकनी) 'रावस्योषे' (धनपुष्टौ) 'यज्ञपतिं' 'आभजन्ती' (सर्वतः
 प्रापयन्ती) 'सुवः' (सर्गलोके) 'यजमानाय' (यजमानार्थे) 'योषं'
 (पुष्टिं) 'धेहि' (स्यादय) । अग्निनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अग्नेः पुरीषमग्नि देवयानी तां ता
 त्रिये अभिष्टबन्तु देवाः । सोमपृष्ठा चृतवतोह सोद प्रजावदस्ये
 इन्द्रियाऽऽयमसाग्निनाध्वर्युं मादयतामिह ता(२)” इति । हे इष्टके,
 'देवयानी' (देवान् प्राप्नुवती) त्वम् 'अग्नेः पुरीषमग्नि' (चित्त-
 साग्नेः पूरकं वस्यसि); 'तां' (तादृशीं) तां 'त्रिये' 'देवाः' (सर्वे-
 ऽपि देवाः) 'अभिष्टबन्तु' (सर्वतः कीर्तयन्तु) । 'सोमपृष्ठा' (सर्व-
 सोमैर्बुक्तानि इष्टसोपाधि यस्याः सा सोमपृष्ठा), 'पृष्टैरपतिष्ठते'

इति वक्ष्यति । 'धृतवती' (शोच्यमाद्यधृतसंयुक्ता) सती 'इह' (आसन्नम्) सद्यस्ये 'सीद' (तिष्ठ) । 'अस्ये' (अस्यभ्यं) 'प्रजावन्' (पुत्रपौत्रादियुक्तं) 'द्रविषा' (धनम्) 'आयत्रस्य' (सर्वतो देहि) । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमीमाह,—“दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिर्विष्टम्भनी दिव्यामधिपत्नी भुवनानी । जर्मिर्द्रुंशो अपामसि विश्वकर्मा ते अश्विरश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा(१)” इति । हे इष्टके, त्वं सर्वात्मिका असि, कथम्?—इति, तदुच्यते,—‘दिवो मूर्धासि’ (द्युलोकस्य गिरस्त्राणोय आदित्योऽसि); ‘पृथिव्या नाभिः’ (भूमेर्नाभिस्त्राणोया, भूमेर्गिरसि)* । ‘दिव्यां’ ‘विष्टम्भनी’ (प्राच्यादीनां दिवां विविधसाहचर्येण संसम्भयन्ती व्यवस्थापयन्ती); तथा ‘भुवनानी’ सर्वेषाम् ‘अधिपत्नी’ (आधिपत्येण पालयित्री) । ‘अपां’ च ‘जर्मिः’ ‘द्रुषः’ च तदुभयरूपाऽसि; ‘विश्वकर्मा’ (प्रजापतिः) एव तव ‘असिः’ (द्रष्टा) । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमपधानं विधत्ते,—“उत्सजयन्नो वा एष यदग्निः किं वाहैतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यन्नस्य क्रियमाद्यस्त्रान्तर्यन्ति पूयति वा अस्य तदाश्विनोरुपदधाति अश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति (५।३।१२०)” इति । योऽयं चोपमानोऽग्निः, स ‘एष’ ‘उत्सजयन्नः’ एव—अस्मिन्नग्रावनुष्ठेवानां अतिवज्रसत्वात् सर्वेषामपि प्रमादादिना क्वचित् किञ्चिदङ्गम् उत्सजं भवत्येव, एतस्याग्नेः सम्बन्धि किं नाम अङ्गमनुष्ठितमिति को

* एवमेव सर्वत्र पाठः । भूमेरगिरसि इति पाठो भवितुं युक्तः ।

ज्ञातुं ब्रह्मोति, (अहब्रह्मो निषेधार्थः) सर्वथा ज्ञातुं न ब्रह्मोत्येव ;
तथा सत्यनुष्ठीयमानस्य 'यज्ञस्य' 'यत्' अगम् 'अन्तर्वन्ति' (अन्त-
रितं कुर्वन्ति) 'अस्य' (यज्ञस्य) एतत् अङ्गं 'पूयति' एव (नम्य-
त्येव) । 'तत्' (तस्मात्) अन्तरायदोषपरिहारार्थम् 'आश्विनीः'
इष्टका उपदध्यात् । अश्विदेवयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः ।
तदुपधानेन देवभिषग्भ्याम् 'अस्यै' (यज्ञाय) औषधं 'करोति' ।

सङ्घां विधन्ते,—“पञ्चोपदधाति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञ-
स्यस्यै भेषजं करोति” (५।१।१२०) इति ।

कल्पः, 'सजूर्चतुभिरिति पञ्चतन्व्या आश्विनीरनुपधास्य'
इति । पाठस्य,—“सजूर्चतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्वद्रे
सजूरदित्यैः सजूर्विश्वेदेवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा
वैश्वानराद्याश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वा(१-१०)” इति । हे इष्टके,
त्वं 'अतुभिः' (वसन्तादिभिः) 'सजूः' (समानप्रीतिः) अश्विः वस-
न्तादीनां सादृशी प्रीतिः, तादृशी तवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
सजूःशब्दे चोच्यः । (त्रिविधं जगद्वधति पोषयन्ति इति) ब्रह्मादयो
'विधाः' ; एतैः 'विधाभिः' ; वसवो, रुद्राः, आदित्याः, विश्वे देवाः,
देवास्य प्रसिद्धाः । तैरेतैः पञ्चविधैः पञ्चधा मन्त्रभेदः ।
पूर्वोत्तरभागौ सर्वचानुषञ्चेते । 'विधाभिः' इत्यन्तः पूर्वा भागः ;
'सजूर्देवैर्वयोनाधैः' इत्याद्युत्तरो भागः । एतस्मिन् भागे पूर्वोक्ताः
सर्वेऽपि समानदेवब्रह्माभिधेयाः ; ते च सर्वे 'वयोनाधाः,' आयुः-
प्रदा इत्यर्थः । तादृशैः 'देवैः' समानप्रीतिस्त्वं 'वैश्वानराद्य'
'अग्नये' (सर्वपुरुषाणां हितकारि-वक्त्रार्थं) त्वामुपदधामि इति

ब्रह्मः । मयोपहितां त्वां देवानाम् 'अध्वर्युं' आश्विनौ* 'इह' चेचे
स्त्रापयताम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“अतथा उपदधाति
अतृणां कृष्टौ” (५।३।१अ०) इति । वसन्तादीनाम् अतृणां
स्त्रस्त्रव्यापारसामार्थाय एतदुपधानम् ।

इष्टकावस्त्रां विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति पञ्च वा अतवो धावन्त
एवर्त्तवस्त्रान् कथयति” (५।३।१अ०) इति । हेमन्तत्रिभिरयोः
समासेन अतृणां पञ्चत्वं । 'कथयति' (स्त्रस्त्रोचितव्यवहारसमान्
करोति) ।

मन्त्राणामाद्यन्तानुपज्ञौ विधत्ते,—“समानप्रभृतयो भवन्ति
समानोदर्कास्तस्मात् समाना अतवः” (५।३।१अ०) इति ।
'सजूर्त्तुभिः सजूर्विधाभिः' इत्ययमुपक्रमो भागः 'प्रभृतिः' ।
समानप्रभृतयश्च समानधर्माः, गोपक्रमाः सर्वे मन्त्रा इत्यर्थः ।
'सजूर्देवैर्वधोनाधैः' इत्याद्यवसानम् 'उदर्कः'; सोऽपि सर्वेषां मन्त्रार्था
समानः । यस्मात् मन्त्राः समानाः, 'तस्मात्' सोऽपि मास-
दद्यात्प्रकमेन सर्वेऽपि अतवः समानाः ।

मन्त्रेषु समानमंत्रमुक्त्वा भेदकमंत्रं दर्शयति,—“इकेन पदेन
ध्यावर्त्तन्ते तस्मादुतवो ध्यावर्त्तन्ते” (५।३।१अ०) इति ।
'वसुभिः' इत्येकं पदं, तेनेतरैर्भ्यो मन्त्रेभ्य आद्यमन्त्रो ध्यावर्त्तते ।
एवं इन्द्रादित्यादिभिर्भ्यादृष्टिर्व्योजनीया । यस्मादभोपक्रमाव-

* 'अश्विनौ' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अनन्त्याख्ये पदमात्रेण व्यावृत्तिः, तस्मात्तोक्ते मासद्वयात्मकत्व-
साख्येऽपि वसन्तयोश्चादिपदभेदेन चतुर्णां परस्परं व्यावृत्तिः ।

कथम्,—‘प्राचं मे पाहीति पञ्च प्राचस्यत चतस्रा अनुपधाय’
इति । पाठस्य,—“प्राचं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यागं मे पाहि
चक्षुर्मे चक्ष्यां विभाहि श्रोत्रं मे श्लोकव (११-१५)” इति । चे
इत्युक्ते, ‘मे’ (मदीय) ‘प्राचं’ ‘पाहि’* (पाह्य), एवमुत्तरत्रापि;
‘चक्ष्यां’ (वित्रास्यथा दृश्या) ‘वि-’‘भाहि’ (विभेदेण प्रकाशय) दर्शन-
समर्थं कुर्वित्यर्थः; ‘श्लोकव’ (ब्रह्मसङ्घाते ब्रह्मं कुर्व) ब्रह्मवेदब्राह्म-
न्यवसमर्थं कुर्वित्यर्थः ।

एतेर्मन्त्रैः साध्यनुपधानं विधत्ते,—“प्राचभृत उपदधाति
चतुश्चेव प्राचान् दधाति तस्मात् समानाः सम्य चतवो न
कीर्षन्ति श्रोत्रो प्रजनयति एवैवान्” (५।१।१५०) इति । चत-
व्योपधानादूर्ध्वं प्राचभृत उपधाने सति ‘चतुश्चेव प्राचान्’
स्थापयति । यस्माद्देव स्थापिताः प्राचाः, ‘तस्मात्’ पुनःपुनरा-
हृत्तावपि ‘चतवः’ ‘समाना’ एव दृश्यान्ते, न तु कीर्षा भवन्ति ।
अपिच प्राचस्थापनादेतानृत्तान् पुनस्तत्पादयत्येव ।

* अत्र “अं दे नं चं तुं नां यं रं स्यां रं चिं” इत्यधिकः
पाठः सर्वत्रैवास्ति अतः सम्भाव्यते,—यत्, एकस्मिन् पुस्तके प्रथमं,
कर्त्तनचिञ्जेन प्रत्यक्षरमर्षितेनानुसारेण अयं पाठोऽधरोक्तः, ततश्च,
यथादृष्टं तथा लिखितमिति न्यायेन सर्वैरेव प्रतिचिपिकद्विस्तथैवा-
पेक्षीमि अस्माभिरधिगतानां पुस्तकानामेकमेव मूलपुस्तकमासीदिति ।

ऋतव्याभ्य उत्तरभाक्विनीः प्राणभृतः प्रकारान्तरेण प्रव्रंसति,—
 “एष वै वायुः यत् प्राणो यत् ऋतव्या उपधाव प्राणभृत उप-
 दधाति तस्मात् सर्वानृद्वन् वायुरावरीवर्त्ति” (५।३।१अ०)
 इति । घोऽयं ‘प्राणः’, स ‘एव’ ‘वायुः’ एव । तथा सति
 ऋतव्यानामूर्द्धं प्राणभृतामुपधानेन ‘सर्वान्’ अपि ‘ऋद्वन्’ ‘अनु-
 सृत्य वायुः पुनरावर्त्तते ।

कल्पः, ‘अपस्विन्वेति पञ्चापस्था अनुपरिहारम्’ इति ।
 पाठस्तु,—“अपस्विन्वैषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्यादव दिवो
 वृष्टिमेरथ^(१११०)” इति । हे इष्टके, त्वं ‘अपो’ (जलानि) ‘पिन्व’
 (प्रीणय) ; ‘वैषधीः’ अपि ‘जिन्व’ (प्रीणय) ; ‘द्विपात्’ (मनुष्य-
 ब्ररीरं) ‘पाहि’ (पालय) ; ‘चतुष्यात्’ (पशूब्ररीरम्) ‘अव’
 (रथ) ; ‘दिवः’ सकाम्नात् ‘वृष्टिम्’ ‘आ-ईरथ’ (आ समन्तात्
 प्रवर्त्तय) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“वृष्टिसनोदपदधाति
 वृष्टिमेवावदन्धे” (५।३।१अ०) इति । ‘वृष्टिसनीः’ वृष्टिप्रदानेन
 एतस्मामका इष्टकाः ।

तत्र प्रकारविशेषं विधत्ते,—“यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनु-
 परिहारः सादयति तस्मात् सर्वानृद्वन् वर्षति” (५।३।१अ०)
 इति । पञ्चानामेकप्रथमोपधाने सति एकस्मिन् एव ऋतौ वृष्टि-
 र्भवेत्, नेतरेष्वप्युत्पु, अतस्तत्परिहाराय अनुक्रमेण परितो
 हत्वा स्थापयेत्,—प्राचीमुपधाय प्रदक्षिणमिष्टकामावर्त्य दक्षिण-
 मुपदध्यात् ; पुनरपि इष्टकाद्वयः प्रदक्षिणीकृत्य पश्चिमामुप-

इध्यादित्येवं योजनीयं । तथा सति सर्वानप्युक्तान् प्रति वृष्टि-
र्भवति ।

प्राणभृतां वृष्टिसनीनां च पूर्वोत्तरभावं प्रशंसति,—“यत्
प्राणभृत उपधाय वृष्टिसनीरुपदधाति तस्माद् वायुप्रच्युता दिवो
वृष्टिरोत्ते” (५।३।१.अ०) इति । यस्मात् प्राणभृतः पूर्वभाविन्यः,
वृष्टिसनयः पश्चाद्भाविन्यः, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि ‘दिवः’ सकाशात्
पूर्वं वायुना प्रेरिता ‘वृष्टिः’ पश्चात् प्रवर्तते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

द्वितीयस्यां चितौ पञ्च भुवेत्याद्याश्विनीस्तथा* ।
पञ्चतव्याः सजूर्मन्वैरास्यन्तावनुवङ्गकौ ॥
वसुद्रादित्यविश्वैर्देवैर्मन्त्रभिदा भवेत् ।
प्राणं, प्राणभृतः पञ्च ह्यपोऽपस्याश्च पञ्च हि ॥
ता एव वृष्टिसन्याख्याः प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टान्तजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

* तथा इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । तथा इति तु भवितुं युक्तः ।
एवं ‘आश्विनीः’ इति द्वितीयान्तः पाठोऽपि न समीचीनः ।

अविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दो दित्यवाद् वयो विराट्-
 छन्दः पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवत्सो वय उष्णिहा
 छन्दस्तुर्यवाद् वयोऽनुष्टुप्छन्दः पष्ठवाद् वयो वृहती
 छन्द उक्षा वयः सतो वृहती छन्द ऋषभो वयः ककु-
 छन्दो धेनुर्वयो जगती छन्दोऽनञ्चान् वयः पङ्क्ति-
 छन्दो वस्तो वयो, विवृत्तं छन्दो दृष्णिवयो विशालं
 छन्दः पुरुषो वयः, तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं
 छन्दः सिंहे वयश्छदिच्छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपति-
 छन्दः । क्ष्वचं वयो मयन्दं छन्दो विश्वकर्मा वयः
 परमेष्ठी छन्दो मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः^(१९) ॥ १ ॥

पुरुषो वयः । षड्विंशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थानुवाके आम्बन्यादीष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे वयस्या-
 ख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'अविर्वय इति पञ्च दक्षिणस्याः
 ओष्णां, पष्ठवाद् वय इति पञ्चोत्तरस्याः, वस्तो वय इति दक्षिणेऽऽश्वे,
 दृष्णिवय इत्युत्तरेऽऽश्वे, व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्षे, सिंहे
 वय इत्युत्तरे, एतदा विपरीतं; पुरुषो वय इति मध्ये, विष्टम्भो
 वय इति अतसो वयस्याः पुरस्तात् प्रतोचीः' इति । पाठस्तु,—
 "अविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दो^(१)दित्यवाद् वयो विराट्छन्दः^(२) पञ्चा-

विर्वयो गायत्री छन्दः^(१) चिवसो वय उष्णिहा छन्दः^(२)
 तुर्धवाद्भवयोऽनुष्टुप्छन्दः^(३) पष्ठवाद्दयो वृहती छन्दः^(४) उसा
 वयः सतोवृहती छन्दः^(५) ऋषभो वयः ककुच्छन्दः^(६) धेनुर्वयो
 जगती छन्दः^(७) अगङ्गान् वयः पङ्क्तिच्छन्दः^(१०) बसो वयो
 विवसं छन्दः^(११) वृष्णिवयो विज्जालं छन्दः^(१२) पुरुषो वयः
 तम्ब्रं छन्दः^(१३) व्याघ्रो वयोऽनाष्टुष्टं छन्दः^(१४) सिंघो वयः
 हृदिच्छन्दः^(१५) विष्टम्भो वयोऽधिपतिच्छन्दः^(१६) ऋचं वयो मयन्दं
 छन्दः^(१७) विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः^(१८) मूर्धा वयः
 प्रजापतिच्छन्दः^(१९) इति । 'अवि'-शब्दः पूर्वोक्तरीत्या मास-
 षट्कमुपलक्षयति । ततः सार्द्धसंवत्सरपरिमितः कालः 'अविः'
 इत्युच्यते । हे इष्टके, तथाविधं यत् 'वयः' तद्रूपोऽसि ।
 'चिष्टुप्' चतुस्रत्वारिंशदक्षरा, तादृशं 'छन्दः' त्वमसि । एवं
 सर्वत्र योष्यं । 'दित्यवाट्' (द्विसंवत्सरपरिमितं) । 'पञ्चाविः'
 (सार्द्धद्विसंवत्सरपरिमितं) । 'चिवत्सः' (संवत्सरत्रयपरिमितं) ।
 'तुर्धवाट्' (सार्द्धसंवत्सरत्रयपरिमितं) । 'पष्ठवात्' (संवत्सरचतु-
 ष्टयपरिमितं) । 'उसा' (सार्द्धसंवत्सरचतुष्टयपरिमितं) । तावति
 हि काले गौः भोक्ता भवति* । एवम् ऋषभादिशब्दाः
 तत्र तत्र प्रसिद्धार्थद्वारेण तत्तदर्थसम्बन्धिवयोविशेषत्वज्ञेयाः ।
 विवसविज्जालादिशब्दा लोकाप्रसिद्धच्छन्दांसि अगभिदधाना
 अपि अतपथब्राह्मणादिप्रसिद्धच्छन्दोविशेषवाचिन इति द्रष्टव्यं ।
 'विश्वकर्म'-शब्दः प्रजापतिवाचो ; तत्साम्बन्ध्याद् 'विष्टम्भ-चच-

* सोक्षा भवति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

मूर्द्ध'-शब्दाच्च तदीयमेकदेवविशेषमाचक्षते । तत्र विश्वकर्म-
शब्देन प्रजापत्यायुःपरिमितः काल उपलक्ष्यते; 'विष्टम्'-
शब्देन जगद्धारणवाचिना एकस्याः सृष्टेः स्थितिकाल उपलक्ष्यते ।
'सत्र'शब्दो बलवाची, ततः यावता कालेनोत्पन्नं ब्राह्मण्यं प्रवसं
भवति, तावान् कालः सत्रशब्देनोपलक्ष्यते, 'मूर्द्ध'शब्दो युलोक-
रूपं विराजो मूर्द्धानमाचष्टे, तेन युलोकस्य यावान् कालः;
तावान् कालो लक्ष्यते । नानाविधवयोरूपा, नानाविधशब्दो-
रूपा च लभसीति तात्पर्यार्थः ।

एतैर्मन्त्रैरुपधेया वयस्याख्या दृष्टकाः; तार्सा पूर्वाणुवाकावसाने
पठिताभिरपस्याभिः सह पौर्वापर्यं निश्चेतुं प्रसौति,—“पन्नवो
वै वयस्या नानामनसः खलु वै पन्नवो नानाव्रतास्तेऽप एवाभि
समनसः” (५।३।१ अ०) इति । वयस्यानां पशुप्राप्तिहेतुत्वात्
तद्रूपत्वं, पन्नवस्य नानाविधरक्षियुक्ताः,—यस्मै* पन्नवे यादृशं
दृष्टादिकं रोचते, तादृशमेवान्यस्यापि रोचते इति नास्ति
नियमः; एकेनाप्राय परित्यक्तस्यापि दृष्टस्यान्येन भक्षणदर्शनात्;
अतो नानामनस्कत्वं । ततो 'नानाव्रताः' (भिक्षकमांशः),—एकः
पशुर्लोकान् वदति, अपरः ब्रकटं, अन्यस्तु पृष्ठभारम्,—एवं
विविधरक्षयो विविधव्यापारा अपि पन्नवः 'अपः' अभिलक्ष्य
सर्वेऽपि समानमनस्का एव, मध्याह्नकाले युगपदुदकपानदर्श-
नात् ।

* अत्र यस्मै इत्यस्य स्थाने एकस्मै इति पाठो भवितुं युक्तः, अन्यथा
साक्षाद्भूता स्यात् ।

तचाम्यथ्यतिरेकाभ्यां वयस्यानामुत्तरभावित्वं विधत्ते,—यं कामयेतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधायापस्या उपदध्याद-सञ्ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोत्यपशुरेव भवति; यं कामयेत पशुमान्त्स्यादित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उपदध्यात् सञ्ज्ञान-मेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति” (५।३।१अ०) इति । वयःब्रह्मोपेतैः “अविर्वयस्त्रिष्टुप्कृन्दः” इत्यादिभिर्मन्त्रै-रुपधेया इष्टका वयस्याः* । अप्ब्रह्मोपेतैः “अपस्त्रिम्ब” इत्या-दिभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः; तथापस्यानामुत्तरभावित्वे ताभिरितरायां पशुरूपाणामभिभूतत्वात् अस्म यजमानस्य ‘पशुभिः’ ‘सञ्ज्ञानं’ ‘करोति’,—पशुनिमित्तकं सञ्ज्ञानमद्वयं भवति; अतः पशुनामवज्ञातत्वात् पशुरहितो भवति । पशु-रूपाणां वयस्यानामुत्तरभावित्वे पुनः अभिभूतत्वात्† अस्म यज-मानस्य ‘पशुभिः’ ‘सञ्ज्ञानं’ ‘करोति’,—पशुनिमित्तकं ‘सञ्ज्ञानं’ क्वतं भवति? अवज्ञाविपरोत आदरः सञ्ज्ञानं । तेनायं ‘पशुमान्’ भवति ‘एव’ । तस्मादपस्याः पूर्वभावित्वः, वयस्या उत्तरभावित्व इत्यर्थः ।

‘विष्टभो वयः’ इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपधेयानां प्रदेशं विधत्ते,—

* ‘वस्याः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† असञ्ज्ञानमद्वयं भवति इति आदर्शपुस्तके का० ३० पुस्तके च पाठो न सम्यक् । असञ्ज्ञानं क्वतं भवति इति का० सं० पुस्तकपाठः सञ्ज्ञानमद्वयं भवति इति पुस्तकान्तरपाठो वा साधुः ।

‡ गुह्यागभिभूतत्वादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

§ असञ्ज्ञानमद्वयं भवति इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

“चतस्रः पुरस्तादुपदधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो रूपाणि द्वे शुक्रे
द्वे कृष्णे” (५।३।१ अ०) इति ।

चक्षुरिन्द्रियसम्बन्धिनोर्द्वयोर्गोत्रकयोर्मध्ये प्रौढे द्वे शुक्रे मण्डले,
तयोर्मध्ये द्वे कृष्णमण्डले,—इत्येवंरूपचतुष्टयं । तेषु चतुर्षु मन्त्रेषु
अन्तिममन्त्रे यो मूर्द्धन्ब्रह्मं प्रब्रंसति,—“मूर्द्धन्वतीर्भवन्ति तस्मात्
पुरस्तान्मूर्द्धा” (५।३।१ अ०) इति । मूर्द्धन्ब्रह्मोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया
दृष्टका मूर्धन्वत्यः । यस्मात् पूर्वस्यां दिक्षुपधेया मूर्द्धन्ब्रह्मोपे-
तमन्त्रसाध्याः, ‘तस्मात्’ प्रकृत्याकारेण चोद्यमानस्त्राग्नेरपि ‘मूर्द्धा’
पूर्वस्यां दिशि भवति ।

‘अविर्वचः’ इत्यादिमन्त्रपञ्चकेन, ‘पष्ठवादयः’ इत्यादिमन्त्र-
पञ्चकेन च उपधेयानामिष्टकानां द्वेष्टविशेषं विधत्ते,—“पञ्च
दक्षिणायाः ओष्ठामुपदधाति पञ्चोत्तरस्यां, तस्मात् पञ्चादर्षि-
षान् पुरस्तात् प्रवणः पशुः” (५।३।१ अ०) इति । यस्मादत्र
ओष्ठोर्बहव इष्टकाः । ‘तस्मात्’ पञ्चोरपि ओष्ठीतः पूर्वभागे
निवसः ।

अथ मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्द्वेष्टविशेषौ विधत्ते,—“बक्षो वच
इति दक्षिणेऽऽष उपदधाति वृष्णिवच इत्युत्तरेऽऽषावेव प्रति-
दधाति” इति । ‘उत्तरे’ ‘अग्ने उपदधाति’ इत्यनुवर्तते । तेनो-
पधानद्वयेनाग्नेरंशावेव सन्पादयति ।

अन्येन मन्त्रद्वयेनोपधेययोर्द्वेष्टविशेषौ विधत्ते,—“ब्याघ्रो वच
इति दक्षिणे पञ्च उपदधाति सिद्धो वच इत्युत्तरे पञ्चयोरेव
वीर्यं दधाति” (५।३।१ अ०) इति । ‘उत्तरे’ ‘पञ्च उपदधाति’

इत्यनुवर्त्तते । व्याघ्रसिंहयोरधिकवीर्योपेतत्वादेतेनोपधानद्वयेन पञ्चयोर्वीर्यं स्थापयत्येव ।

अन्येन मन्त्रेषोपधेयाया स्नानं विधत्ते,—“पुरुषो वय इति मध्ये तस्मात् पुरुषः पशूनामधिपतिः” (५।३।१अ०) इति । यस्मान्मध्यदेशे उपधानमन्त्रे पुरुषब्रह्मोऽस्ति, ‘तस्मात्’ लोके ‘पुरुषः’ ‘पशूनां’ स्वामी भवति; इतरास्तु वयस्याः पञ्च इति श्रुतम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

तं* अविस्तु वयस्यास्तु दध्यादेकोनविंशतिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां हंहतं युवं । पृष्ठेन
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधतां^(१) । विश्वकर्मा
त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं
भास्वतीं२ स्वरिमतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमे-
र्वन्तरिक्षमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं ह्रहान्तरिक्षं मा
हिः३सीविश्वस्मै प्राणायानाय व्यानार्योदानाय
प्रतिष्ठायै चरिवाय वायुस्त्वाऽभिपातु मद्वा स्वस्था
वृदिषा ॥ १ ॥

* तमिति पदं आदर्शपुस्तके नास्ति ।

शन्तमेन तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद^(१)
 राज्ञसि प्राची दिग्^(२) विराडसि दक्षिणा दिक्^(३)
 सम्राडसि प्रतीची दिक्^(४) स्वराडस्युदीची दिग्^(५)
 अधिपत्यसि वृहती दिक्^(६) आयुर्मे पाहि^(७) प्राणं
 मे पाहि^(८) अपानं मे पाहि^(९) व्यानं मे पाहि^(१०)
 चक्षुर्मे पाहि^(११) ओत्रं मे पाहि^(१२) मनो मे जिन्व^(१३)
 वाचं मे पिन्व^(१४) आत्मानं मे पाहि^(१५) ज्योतिर्मे
 यच्छ^(१६) ॥ २ ॥

छर्दिषा । पिन्व । षट् च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके वयस्याख्या इष्टका उक्ताः । तावता द्वितीया
 चितिः समाप्ता । अथ षष्ठे तृतीयस्यां चितौ स्वयमादृशाद्या
 उच्यन्ते । कल्पः,—‘शोभते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य तृतीयां चितिं
 चिनेतीन्द्राग्नी अव्ययमानामिति स्वयमादृशामभिमृश्याश्वेनोप-
 चाय्य’ इति । पाठस्तु,—‘इन्द्राग्नी अव्ययमानामिष्टकां दृष्टं इतं
 युवं । पृष्टेन द्यावापृथिवी अक्षरिचक्षु विबाधताम्^(१)’ इति ।
 हे ‘इन्द्राग्नी’, ‘युवं’ (युवां) ‘अव्ययमानां’ (भङ्गरहितां) स्वय-
 मादृशाख्याम् ‘इष्टकां’ ‘दृष्टं’ (दृढीकृतं) । इयञ्छेष्टका

स्वकीयेनोपरिभागेन लोकत्रयं 'विबाधतां' (बाधमानेव) व्याप्नो-
त्वित्यर्थः ।

कल्पः, 'विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठ इत्यविदुषा
ब्राह्मणेन सह मध्येऽग्नेरुपदधाति' इति । पाठस्तु,—“विश्वकर्मा
त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचखतीं प्रथखतीं भाखतीं५ सूरि-
मतीम् आ या यां भासि आ पृथिवीम् आ उह अन्तरिक्ष-
मन्तरिचं यच्छान्तरिचं दृ५ शान्तरिचं मा हि५ सोर्विश्वस्यै
प्राणायानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरिचाय वायुस्वा-
ऽभिपातु मद्या खखा हृदिषा ब्रह्ममेन तथा देवतयाऽङ्गिर-
खद्भुवा सीद^(१)” इति । (विश्वानि कर्माणि यस्यासौ 'विश्वकर्मा'
प्रजापतिः) हे स्वयमादृषे, प्रजापतिः, त्वाम् 'अन्तरिक्षस्य' 'पृष्ठे'
(उपरि) 'सादयतु' । कीदृशीं?—'व्यचखतीं' (व्यक्तियुक्तां),
'प्रथखतीं' (विस्तारयुक्तां), 'भाखतीं' (भायुक्तां), 'सूरिमतीं'
(विद्वद्भिर्हृत्विभिर्भयुक्तां), तां; 'या' इयं स्वयमादृष्या, सा त्वं द्युलोकम्
'आ'-'भासि' (सर्वतः प्रकाशयसि) । तथा 'पृथिवीम्' 'आ'-
'भासि' । 'उह' (विस्तीर्णम्) 'अन्तरिचं' त्वम् 'आ'-'भासि' ।
तादृशी त्वम् 'अन्तरिचं' इदं 'यच्छ' (गन्धर्वाण्युरोगणादि-
धारकतया नियमय) । तथा 'अन्तरिचं' 'दृ५' (परोपद्रवराहित्येन
दृढीकुरु) । त्वमपि तत् 'अन्तरिचं' 'मा हिंसोः' । 'विश्वस्यै'
(सर्वस्यै) प्राणायानव्यानादानाख्यवायुवृत्तिसाभाय, 'प्रतिष्ठायै'
(स्वयमे प्रतिष्ठासाभाय), 'चरिचाय' (शास्त्रोपाचरणाय), प्राणि-
नामेतस्य सर्वस्य सिद्धये अयं 'वायुः' त्वाम् 'अभितः' 'पातु' ।

केन रक्षामिति? तदुच्यते,—‘मस्मा स्वस्वा’ (मस्तया योगक्षेम-
सम्पत्त्या) ‘व्रन्तमेन’ ‘हृदिषा’ (सुखकारिणा दीप्तिविशेषेण)
तव स्वामिभूता या देवता, ‘तथा’ अनुमृह्यता, ‘तथा’ ‘भ्रुवा’
(स्थिरा) सती ‘सीद’ (इहोपविश्र) । ‘अङ्गिरस्तत्’ अङ्गिरसां
चयनानुष्ठाने यथा भ्रुवा (स्थिरा) तद्वत् ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमभिर्भर्जनपूर्वकमुपधानं विधत्ते,—“इन्द्राग्नी
अथयमानामिति स्वयमादृशामुपदधातोन्द्राग्निभ्यां वा इमौ लोकौ
विधृतावगयोर्लोकयोर्विधृत्यै” (५।३।२अ०) इति । यस्मा-
दिन्द्राग्निभ्यां लोकद्वयं विधृतं, तस्मादत्रापि लोकद्वयधारणाय
‘इन्द्राग्नी’ इति मन्त्रः प्रयुज्यते ।

प्रकारान्तरेणेन्द्राग्नी मन्त्रगतौ प्रशंसति,—“अधृतेव वा एषा
यन्मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषेन्द्राग्नी इत्याहेन्द्राग्नी वै
देवानामेजोभृतावोजसैवैनामन्तरिक्षे चिनुते धृत्यै” (५।३।
२अ०) इति । अधस्ताच्चितिद्वयं पूर्वमुक्तं, उपरितनक्तु चितिद्वयं
वक्ष्यते, तस्मात् इयं तृतीया चितिर्मध्यमा । सा च भूमि-
स्पर्शाभावात् केनापि ‘अधृता’ वर्तते, अतोऽन्तरिक्षमदृशो,
अतस्तस्याश्चित्तर्धृतिविध्यर्थमिन्द्राग्नी इति मन्त्रं पठेत् । देवानां
मध्ये ताविन्द्राग्नी बलधारिणी, तद्वलेनैवैनामन्तरिक्षे भूमिस्पर्श-
मन्तरेण ‘चिनुते’ । भूमिस्पर्शाभावेऽपि तद्वलेन चित्तत्वात् धृता
भवति ।

पूर्वं विहितानां स्वयमादृशामनूय प्रशंसति,—“स्वयमादृशामुप-
दधात्यन्तरिक्षं वै स्वयमादृशाऽन्तरिक्षमेवोपधत्ते” (५।३।२अ०)

इति । भूमिस्थानाभावाद्गन्तरिचसादृश्यं । यदा तु अयम् उपधान-
विधिः, तदानामेव तदनुवादेन पूर्वोक्तो मन्त्रविनियोगो द्रष्टव्यः ।

उपधानात् प्राचीनमन्त्रोपपन्नपञ्चं विधत्ते,—“अथमुपपन्नापयति
प्राणमेवास्यां दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिर्नैवाग्निं
चिनुते” (५।१।१२अ०) इति ।

द्रष्टकागतच्छिद्रं प्रब्रंशति,—“खलमादृष्टा भवति प्राणानाम्
उत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्थानुस्थायै” (५।१।१२अ०) इति ।
यति हि किद्रे आसोऽनुपहृद्भ्यः सन् निर्गच्छति, आवरणाभावात्,
स्वर्गाऽपि द्रष्टुं ब्रह्मते ।

कस्य,—“राज्यसि प्राची दिगिति पञ्च दिग्भाः प्रतिदिग्भेकां
मध्ये” इति । पाठस्तु,—“राज्यसि प्राची दिक्^(१) विराट्सि दक्षिणा
दिक्^(२) सखात्सि प्रतोची दिक्^(३) खरात्सुदीची दिक्^(४)
अधिपत्यसि वृहती दिक्^(५)” इति । हे द्रष्टके, त्वं राजमाना
दीप्यमाना यती ‘प्राची दिक्’ ‘असि’ (पूर्वदिग्पूपाऽसि) । ‘विराट्’
(विविधं राजमाना) ‘दक्षिणा’ ‘दिक्’ ‘असि’ । ‘सखाट्’ (सम्बद्ध
राजमाना) ‘प्रतोची’ ‘दिक्’ ‘असि’ ‘खराट्’ (खयमेव राजमाना)
‘सुदीची’ ‘दिक्’ ‘असि’ । (अधिकं पातीति) ‘अधिपत्यो’, तादृशी
त्वं, ‘वृहती’ (प्रौढा) ‘ऊर्द्धा’ ‘दिक्’ ‘असि’ ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवानां वै सुवर्गं लोकं
यतां दिग्भ्यः समन्वीयन्त त एता दिग्भा अपमन्तु ता उपादधत
ताभिर्वेते दिग्भो दृष्ट्वन् यदिग्भा उपदधाति दिग्भां विधत्तै”
(५।१।१२अ०) इति । देवाः पुरा भूमौ स्थिताः, कदाचित्

स्वर्गे 'लोकं' गताः, तत्र गच्छतां 'देवानां' सम्यन्धिन्ये था
भृदिष्टा 'दिशः', 'ताः' 'समन्वीयन्त' (रक्षकाभावात् सम्यक्
विभ्रोर्णाः) । दिश्वर्तिनां प्राणिनां अस्वास्वमेव दिशां विभ्ररणम् ।
'ते' तदा विचार्य, दिशां धारणसमर्था 'एता दिश्या' नामेष्टका
'अपस्यन्' । 'दिक्'-ब्रह्मोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका 'दिश्याः' ।
तदुपधानात् 'देवानां' इव यजमानस्यापि दिशो दृढा भवन्ति ।

कल्पः, 'आयुर्मे पाहीति इन्न प्राणभृतः पुरस्तादुपधाय' इति ।
पाठस्तु,—“आयुर्मे पाहि^(८) प्राणं मे पाहि^(९) अपाणं मे पाहि^(१०)
व्यानं मे पाहि^(११) चक्षुर्मे पाहि^(१२) श्रोत्रं मे पाहि^(१३) मनो
मे जिन्व^(१४) वाचं मे पिन्व^(१५) आत्मानं मे पाहि^(१६) ज्योतिर्मे
यच्छ^(१७)” इति । हे इष्टके, मदीयम् 'आयुः' 'पाहि' (रक्ष) ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यं । 'जिन्व' (प्रीणय) । 'आत्मानं' (जोवस्वरूपं) ।
'ज्योतिः' आभिः 'यच्छ' (देहि) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“इन्न प्राणभृतः पुरस्ताद्
उपदधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव पुरस्ताद्भृते
तस्मात् पुरस्तात् प्राणाः” (५।३।२ अ०) इति । प्राणब्रह्मोपेतान्
मन्त्रान् उपधानकाले विभ्रतीति 'प्राणभृतः' । शिरशि सप्त
श्विद्राणि, अधस्तादुभे, तेषु क्षिद्रेषु सञ्चरन्तः 'प्राणा' 'नव'-
षड्भाकाः, 'नाभिर्दशमी' (क्षिद्ररूपा), अतस्तत्रत्यप्राणेन सह 'दश'
प्राणान् पूर्वस्थां दिश्युपहिताः, 'तस्मात्' लोके प्राञ्जुखस्य पुरुषस्य
आसदृष्टिप्रसारादयः पूर्वस्थामेव दिशि भवन्ति ।

चरममन्त्रे ज्योतिःब्रह्मं प्रशंसति,—“ज्योतिःप्रतीमुत्तमामुप-

दधाति तस्मात् प्राणानां वा ज्योतिरुत्तमा” (५।३।२अ०) इति । ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेषोपधातव्या इष्टका ‘ज्योतिस्ततो’ । यस्मात् सा चरमा, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि स्वार्थप्रकाशकत्वेन ज्योतीरूपा वाक् सर्वेषामिन्द्रियाणाम् ‘उत्तमा’ भवति ।

सङ्ख्यां प्रश्नं सति,—“दशोपदधाति दशाचरा विराट् विराट् छन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्ताज्ज्योतिरूपास्महे” (५।३।२अ०) इति । दीप्तिवाचिना राजति-धातुजन्येन निर्दिश्यमानत्वादियं ‘विराट्’ ‘छन्दसां’ मध्ये ‘ज्योतिः’ । तथा सति तादृग्दशानां पूर्वदिश्युपधानेन ज्योतिरेव तत्र धारितं भवति । यस्मात् पूर्वस्यां दिशि ज्योतिर्धृतं, ‘तस्मात्’ वयं प्रातः-सन्ध्याकाले पूर्वस्यां दिशि ज्योतिर्मण्डलम् ‘उपास्महे’ ।

अत्र विनियोगसंयहः,—

द्वितीयस्यां चिताविन्द्रा, स्वयमादृषकां स्पृशेत् ।

विश्वेत्युपधात्येनां, राशि* दिश्यास्तु पञ्चभिः ।

आयुर्दशं प्राणभृतो मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टायजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* श्वमेव सर्वत्र पाठः, ‘राशी’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

मा छन्दः प्रमा छन्दः प्रतिमा छन्दोऽस्त्रीविम्बुन्दः
 पंक्तिम्बुन्द उस्मिहा छन्दो वृहती छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो
 विराट्छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगती छन्दः
 पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो द्यौम्बुन्दः समाम्बुन्दो
 नक्षत्राणि छन्दो मनम्बुन्दो वाक् छन्दः कृषिम्बुन्दो
 हिरण्यं छन्दो गौम्बुन्दोऽजा छन्दोऽश्वम्बुन्दः । अग्नि-
 देवता ॥ १ ॥

वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो
 देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता विश्वे देवा देवता
 मरुतो देवता वृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो
 देवता^(१-११) मूर्धासि राट् भ्रुवासि धरुणा यन्त्यसि
 यमिन्धीषे त्वार्जे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा^(१०-१२) यन्त्री
 राट् भ्रुवासि धरणी धर्त्यसि धरित्याऽऽयुषे त्वा,
 वचसे त्वैजसे त्वा बलाय त्वा^(११-१०) ॥ २ ॥

देवता । आयुषे त्वा । षट् च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 सप्तमेऽनुवाकः ॥०॥

षष्ठेऽनुवाके स्वयमाख्याया इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे
 वृहत्याख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'षट्चिद्भ्रतं वृहतीर्मा छन्द

इति द्वादश दक्षिणतः पृथिवी छन्द इति द्वादश पश्चाद्भिर्देवतेति द्वादशोत्तरतः' इति । पाठस्तु,—“मा छन्दः^(१) प्रमा छन्दः^(२) प्रतिमा छन्दः^(३) अस्तीविम्बन्दः^(४) पङ्क्तिम्बन्दः^(५) उष्णिहा छन्दः^(६) वृहती छन्दः^(७) अनुष्टुप्छन्दः^(८) विराट्छन्दः^(९) गायत्री छन्दः^(१०) त्रिष्टुप्छन्दः^(११) जगतो छन्दः^(१२) पृथिवी छन्दः^(१३) अन्तरिक्षं छन्दः^(१४) द्यौम्बन्दः^(१५) समाम्बन्दः^(१६) मन्त्राणि छन्दः^(१७) मनम्बन्दः^(१८) वाक्छन्दः^(१९) द्वाषिम्बन्दः^(२०) हिरण्यं छन्दः^(२१) गौम्बन्दः^(२२) अजा छन्दः^(२३) असम्बन्दः^(२४) । अग्निदेवता^(२५) वातो देवता^(२६) सूर्यो देवता^(२७) चन्द्रमा देवता^(२८) वसवो देवता^(२९) रुद्रा देवता^(३०) आदित्या देवता^(३१) विश्वे-देवा देवता^(३२) महतो देवता^(३३) वृहस्पतिर्देवता^(३४) इन्द्रो देवता^(३५) वरुणो देवता^(३६)” इति । अत्र ‘मा’-‘प्रमा’-‘प्रतिमा’-‘ऽस्तीवि’-शब्दादयम्बन्दोविशेषाः, केचिद् वेदे प्रसिद्धाः, केचिन्मोक्षेऽपि प्रसिद्धाः । हे इष्टके, त्वं ‘मा’-नामम्बन्दोरूपाऽसि । एवं सर्वत्र योज्यम् । अन्यादीनां देवतात्वं तु प्रसिद्धं । हे इष्टके, त्वम् अग्निदेवतारूपासि । एवमुत्तरचापि योज्यम् ।

एतैर्मन्त्रैरिष्टकोपधानं विधातुं प्रसूति,—“छन्दाऽसि पशु-
ध्वानिमयुस्तान् वृहत्युदजयत् तस्माद्दार्हताः पञ्चव उच्यन्ते”
(५।३।२अ०) इति । पुरा कदाचित् गायत्र्यादिम्बन्दोदेवताः
परस्परं मात्सर्येण कञ्चित् ‘आजिं’ (मर्यादां) प्राप्ता । अहमेव
पशून् स्वीकरिष्यामीति प्रतिज्ञा मर्यादा । तदानो वृहत्याख्या
छन्दोदेवता देवताम्तराणि उल्लङ्घ्य स्वयमेव ‘अजयत्’ । अतस्तदीय-

मासा 'पञ्चवः' 'वार्हताः' इत्येवं प्रसिद्धिं गताः । यथा वृहती
ह्रन्दां मध्ये प्रञ्चसा, एवं वृहत्याख्या इष्टका अपि प्रञ्चसा
इति तात्पर्यार्थः ।

तत एता इष्टका देशविशेषेषु विधत्ते—“मा ह्रन्द इति
दक्षिणत उपदधाति तस्माद्दक्षिणावृत्तो मासाः, पृथिवी ह्रन्द इति
पश्चात् प्रतिष्ठित्यै, अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज
एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायो जयति” (५।३।
२अ०) इति । 'मा'-शब्देन 'मासाः' उच्यन्ते । दक्षिणदिग्-
विधानेन दक्षिणादिवृत्तिः, सूर्यस्य गोलकप्रदक्षिणावृत्त्या निष्पाद्य-
मानत्वाच्चैत्रादिमासा 'दक्षिणावृत्तः' । पश्चिमदिश्युपधेयानाम्
इष्टकानां मन्त्रेष्वादेौ 'पृथिवी'-शब्दः पठितः, पृथिवी च सर्वस्य
जगतः प्रतिष्ठा; तस्मात् तदुपधानं 'प्रतिष्ठित्यै' भवति । उदीच्यां
दिशि उपधेयानामिष्टकानां मन्त्रादेौ 'अग्नि'-शब्दः पठितः,
अग्निश्च दाहकशक्तिद्युक्तत्वात् 'ओजः' इत्युच्यते, तस्मात् 'ओजः'
'एव' उदीच्यामुपहितं भवति । यस्मात् उदीच्यामन्यादि-
देवताशक्तिरूपं 'ओजः' तिष्ठति, 'तस्मात्' उत्तराभिमुखत्वेन
प्रयाणं कुर्वन् तीर्थयात्रादिजन्यपुण्योपेतत्वात् परलोकं 'जयति' ।

मन्त्रपाठप्राप्तामिष्टकां प्रशंसति,—“षट्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते षट्-
त्रिंशद्दक्षरा वृहती वार्हताः पञ्चवो वृहत्यैवास्मै पशूनवहन्ते
वृहती ह्रन्दां स्वाराज्यं परीयाय यस्यैता उपधीयन्ते गच्छति
स्वाराज्यम्” (५।३।२अ०) इति । वृहत्या जितत्वात् पशूनां
वार्हतत्वं । जेहत्वादेव वृहत्याः स्वाराज्यमपि ।

कथ्यः, 'मूर्द्धासि राड़िति सप्त बालखिन्नाः पुरस्तात् प्रतीची-
 र्चन्ती राड़िति सप्त पश्चात् प्राचीः' इति । पाठस्य,—“मूर्द्धासि
 राट्^(१०) भ्रुवासि धरणी^(११) यन्त्रीसि यमिची^(१२) इवे ता^(१३)
 ऊर्जे ता^(१४) ह्यै ता^(१५) चेमाय ता^(१६) यन्ती राट्^(१७)
 भ्रुवासि धरणी^(१८) धर्चीसि धरिची^(१९) आयुषे ता^(२०) वर्चसे
 ता^(२१) ओजसे ता^(२२) बलाय ता^(२३)” इति । हे इष्टके, त्वं
 मूर्द्धवदुत्तमा 'राट्' (राजमाना) च 'असि' । हे इष्टके, त्वं 'भ्रुवा'
 (खिरा) 'धरणी' (धारणहेतुः) च 'असि' । हे इष्टके, त्वं 'यन्ती'
 (खद्यमपि नियता), 'यमिची' (सर्वेषां नियमनकारिणी) च
 'असि' । हे इष्टके, 'इवे' (अस्नाय) तां उपदधामोति श्रेवः ।
 'ऊर्जे' (बलाय) तां उपदधामि, 'ह्यै' (सस्यनिष्पत्तये) तां
 उपदधामि, 'चेमाय' (सम्पादितस्य धनस्य रक्षणाय) तां उप-
 दधामि । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैः पुरस्तादुपधेयाः । हे इष्टके, त्वं
 'यन्ती' (नियमोपेता) 'राट्' (राजमाना) च 'असि'; तथा
 'भ्रुवा' (खिरा), 'धरणी' (धारणहेतुः) च 'असि' । 'धर्ची'
 (धारणं कुर्वन्ती), 'धरिची' (भूमिरूपा) च 'असि' । 'आयुषे'
 (आयुर्वृद्ध्यर्थं), 'वर्चसे' (कान्त्यर्थं), 'ओजसे' (अष्टमधातुवृद्ध्यर्थं),
 'बलाय' इति प्रत्येकमन्वयि; (कार्यार्थं) तां उपदधामि । एतेर्मन्त्रैः
 पश्चिमायां दिक्षुपधानम् ।

तैरेतैश्चभयविधैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सप्त बालखिन्नाः

* अत्र धरिची इति सर्वत्र पाठो न सम्बन्धः ।

पुरस्तादुपदधाति सप्त पश्चात् सप्त वै त्रीर्षस्याः प्राणा इववास्यौ प्राणानां सवीर्यत्वात्” (५।३।१३०) इति । बालखिल्यानामकै-
र्मुनिभिरादौ दृष्टत्वात् इष्टका अपि बालखिल्यास्याः । इष्टका-
गतया सप्तषष्ठ्या त्रीर्षस्यच्छिद्रसाम्यं; पुरस्तात् एकं सप्तकं,
पश्चात् एकं सप्तकमिति सप्तकयोर्द्विवाद्घोदेश्चवर्तिच्छिद्रद्वय-
साम्यम्, अतः सर्वेषां ‘प्राणानां’ ‘सवीर्यत्वात्’ इदमुपधानम् ।

सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विधत्ते,—“मूर्द्धांश्चि राङ्गिति पुरस्ताद्
उपदधाति, यन्त्री राङ्गिति पश्चात्, प्राणानेवास्यौ समीचो
दधाति” (५।३।१३०) इति । सप्तकद्वयस्थानां प्राणानां
परस्परभिमुख्ये सम्यक्त्वं सम्पद्यते । सम्यक्त्वं नाम खल्वव्यापार-
समत्वम् ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

मा, दक्षिणस्यां वृहतीः, ष्टुचि, पश्चादयोत्तरा ।
अग्निरित्यादिकाः सर्वा इादत्र इादभ्रोदिताः ॥
मूर्द्धां, यन्त्री, बालखिल्याः पुरः पश्चाच्च सप्तभिः ।
सप्तमे त्वनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः पश्चाद्भदोरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आशुः, चिद्वृद्धान्तः पञ्चदशो व्योम सप्तदशः प्रतूर्ति-
 रष्टादशस्तपो नवदशोऽभिवर्तः सविंशो धरुण एक-
 विंशो वर्चो द्वाविंशः सम्भरणस्त्रयोविंशो योनि-
 श्चतुर्विंशो गर्भाः पञ्चविंश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेक-
 चिंशः प्रतिष्ठा चयस्त्रिंशो ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो
 नाकः षट्चिंशो विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो धर्षश्चतु-
 ष्टोमः^(१-१८) ॥ १ ॥

आशुः । सप्तचिंशत् ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्यकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

षष्ठमेऽनुवाके वृहत्याद्या इष्टका अभिहितः । तावता तृतीया
 चितिः समाप्ता । अथाष्टमे चतुर्थीं चितौ अक्ष्णयासोमोयास्त्रे-
 ष्टकासु काश्चिदुच्यन्ते । कल्पः, 'श्रोभूते पौर्वाह्निकीर्भां प्रचर्य
 चतुर्थीं चितिं चिनेत्याशुस्त्रिदशेर्भागोऽसीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां
 यथा ब्राह्मणमुपधाय' इति । तत्रासुनुवाकपाठस्तु,—“आशु-
 स्त्रिदत्^(१) भान्तः पञ्चदशो^(२) व्योम सप्तदशः^(३) प्रतूर्तिरष्टादशः^(४)
 तपो नवदशः^(५) अभिवर्तः सविंशो^(६) धरुण एकविंशो^(७)
 वर्चो द्वाविंशः^(८) सम्भरणस्त्रयोविंशः^(९) योनिश्चतुर्विंशः^(१०)

गर्भाः पञ्चविंशः^(११) षोडशिवः^(१२) ऋतुरेकविंशः^(१३) प्रतिष्ठा
 षष्टिविंशः^(१४) ऋग्वेद विष्टयं चतुस्त्रिंशः^(१५) नाकः षट्-
 त्रिंशः^(१६) विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः^(१७) धर्मसप्तष्टोमः^(१८)” इति ।
 अथ चिदृत्पञ्चदशसप्तदशाष्टादशगवदशद्विंशद्वा सोमविशेष-
 वाचिनः । सोमाश्च दृचनिष्ठस्य साश्च आवृत्तिभेदास्त्रिव्यद्यन्ते ।
 आवृत्तिप्रकारस्तु चिदृत्पञ्चदशसप्तदशानां ‘समिधमातिष्ठति’
 इत्यस्मिन्ननुवाके सामब्राह्मणोदाहरणेनास्माभिर्व्याख्यातः ; एक-
 विंश-त्रिणव-चयस्त्रिंशत्वाख्या अपि सोमाः सामब्राह्मणे
 निरूपिताः ; अष्टादश-गवदशद्वयस्तु न्यायेनोक्तेयाः उपसोमाः,
 ते तु ब्राह्मणे आख्याताः, तदुक्तयनार्थस्त्वावृत्तिप्रकारः साम-
 सप्तचादवगन्तव्यः ; अथ चिदृदादयस्सप्तष्टोमान्ता अष्टादशसङ्ख्याका-
 सोमविशेषा आख्याताः । ‘आशुः’ ‘भान्तः’—इत्यादीनि सोम-
 विशेषाणि, तत्र कानिचिद्गुणवाचीनि कानिचिद्द्रव्यवाचीनि,
 तथा षति गुणसम्बन्धद्रव्यतादात्म्यं सोमेषूपचर्यं तत्तत्सोमरूपत्वं
 तत्तदिष्टकायाः प्रशंसार्थमुपन्यस्यते । तत्रैवमन्त्ररयोजना,—‘आशुः’
 (ब्रह्मगुणोपेतः) ‘चिदृत्’-सोमः ; हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि ।
 एवमुत्तरत्रापि बोध्यं । ‘भान्तः’ (भासमानः), ‘द्योम’ (प्रसिद्धं
 द्रव्यं) । (प्रकृष्टा त्वर्त्तिः [त्तरा] यस्मासौ) ‘प्रद्वर्त्तिः’ ऋषिकारिणीत्यर्थः ।
 ‘तपः’ प्रसिद्धं, ‘अभिवर्त्तः’ सामविशेषः । (सह विंशत्या
 सङ्ख्याया वर्त्तते इति) ‘सर्विंशः’ सोमविशेषः । ‘धरवः’ धारकः ।
 ‘वर्षः’ बलहेतुः । ‘सम्भरवः’ सम्यक् पोषकः । ‘द्योनिः’ ।
 ‘प्रज्ञोत्पादकः । ‘गर्भाः’ प्रसिद्धाः । ‘षोडः’ अष्टमो धातुः ।

‘ऋतुः’ ज्योतिष्टोमादिः । ‘प्रतिष्ठा’ स्थितिहेतुः । ‘ब्रध्नस्व’ आदित्य-
 स्व; ‘विष्टपं’ निवासस्थानं ‘अमौ वा आदित्यो ब्रध्नः’ इति
 श्रुत्यन्तरात् । ‘नाकः’ स्वर्गाख्या भोगभूमिः । विपरीतत्वेन वर्त्तनं
 यस्मात्सौ ‘विवर्त्तः’ । त्रिवृत्पञ्चदश-सप्तदशैकविंश-त्रिंशत्-चयस्त्रिंशत्
 अनेनैवाद्यातक्रमेण कश्चिदनुष्ठोयन्ते, कश्चित्तु विपरीतक्रमेण;
 अत एव सूत्रकारेण कश्चिदुक्तं,—‘चयस्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्
 इति । ‘धर्मः’ धारकः । ‘चतुष्टोमः’ त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां
 समूहः । एतैः सोमवाचिभिरष्टादशभिर्मन्त्रैः सोमरूपत्वमापा-
 दिता अष्टादशेष्टका उपदध्यात् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यरूपधानं विधत्ते,—“देवा वै यद्यज्ञे अकुर्वन्त
 तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एता अक्ष्णयासोमीया अपश्यन् ता
 अन्यथाऽनूच्यान्यथोपादधत् तदसुरा गान्धवायन् ततो देवा
 अभवन् परासुरा यदक्ष्णयासोमीया अन्यथाऽनूच्यान्यथोपादधाति
 भ्रातृव्याभिभृत्यै भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति” (५।१।
 १अ०) इति । पुरा कदाचित् देवसाम्यं प्राप्तुं ‘असुरा’
 देवसमीपे गूढचारिणं पुरुषमवस्थाप्य तन्मुखेनावगत्य ‘देवा’ ‘यज्ञे’
 ‘यत्’ (यत् अङ्गम्) अकुर्वन्, ‘तत्’ सर्वं स्वयमपि तथैवानुष्ठित-
 वन्तः । ततोऽसुरान् वदन्त्यितुं ‘देवा’ ‘अक्ष्णयासोमीयास्वा
 ‘एता’ इष्टका ‘अपश्यन्’ । सोमवाचिभ्योपेतेर्मन्त्रैरुपधेयत्वात्
 ‘सोमीयाः’, तथापि मन्त्रपाठक्रममुत्सृज्य वक्रत्वेनानुष्ठेयत्वात्
 ‘अक्ष्णयासोमीयाः’ । कथं वक्रत्वमिति ?—तदुच्यते,—‘अन्यथा’
 मन्त्रानुवचनम्, ‘अन्यथा’ इष्टकोपधानमिति वक्रत्वं । ‘भान्तः

पञ्चदशः' इत्ययम् अनुवचने द्वितीयो मन्त्रः ; उपधाने तुरीयः ।
 'द्योम सप्तदशः' इत्यनुवचने तृतीयो मन्त्रः, उपधाने तु द्वितीयः ।
 एवं सर्वत्र वक्तव्यं द्रष्टव्यं । तदानीं गूढचारो विभ्रान्तः, तन्मुखा-
 दनवगतशब्दा 'असुरा' अपि देवान् अनुगन्तुं नाशकृवन् । ततो-
 ऽसुराणां पराभवो देवानां जयश्चासीत् । तस्मात् यजमानोऽपि
 तथैव उपदध्यात्, तदुपधानं भ्रातृव्यस्थाभिभूत्यै स्वस्य जघाय च
 सन्पद्यते ।

तदेवं सामान्याकारेण विधाय विशेषाकारेण प्रथमं मन्त्रं
 विनियुक्ते,—“आऽस्त्विष्टदिति पुरस्तादुपदधाति यज्ञमुखं वै
 चिष्टद् यज्ञमुखमेव पुरस्तादियातयति” (५।३।३अ०) इति ।
 सोमानीं मध्ये प्रथमभावित्वात् चिष्टतो यज्ञमुखत्वं । तन्मन्त्रो-
 पधानेन पूर्वस्थां दिशि यज्ञमुखं प्रसारयति ।

अथानुवचने तृतीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“द्योम सप्तदश इति
 दक्षिणतोऽन्नं वै द्योमान् सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्
 दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३अ०) इति । द्योमवदाकाशवज्रले
 खेने वज्रधान्यनिष्पत्तेर्व्योम्नोऽन्नत्वं । सप्तदशसोमस्यान्नसम्पादकै-
 र्वैश्वैः सह प्रजापतेर्मध्यदेशादुत्पन्नत्वादन्नत्वं । यस्मादोदृग्नेन मन्त्रेण
 दक्षिणस्थां दिश्युपधानं तद्दिशि अन्नोपधानतुल्यं, 'तस्मात्'
 लोकेऽपि दक्षिणेन हस्तेनान्नं भुज्यते ।

अथ सप्तमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“धरण एकविंश इति पश्चात्
 प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३अ०) इति । सामि-
 धेनीप्रकरणे एकदिशसोमानीं प्रतिष्ठेत्यावातत्वादस्य प्रतिष्ठात्वम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“भान्तः पञ्चदश इत्युत्तरत
 ओजो वै भान्त ओजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मात्
 उत्तरतोऽभिप्रयायी जयति” (५।३।३अ०) इति । भासनस्य
 ओजःकार्यत्वादोजस्त्वम् । अन्यत्र ‘पञ्चदशो वज्रः’ इत्याद्यातत्वात्
 ओजोवद्बलहेतुत्वादोजस्त्वं ।

अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रद्वर्त्तिरष्टादश इति पुर-
 स्नादुपदधाति द्वौ चिद्वृतावभिपूर्वं यज्ञमुखे विद्यातयति” (५।
 ३।३अ०) इति । अष्टादशसोमस्य पूर्वोत्तरभागयोर्नवसङ्घोपेत-
 त्वात् द्वौ चिद्वृतौ सम्यचेते । तौ च ‘अभिपूर्वम्’ (अनुक्रमेण)
 ‘यज्ञमुखे’ प्रसारयति ।

अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अभिवर्त्तः सविष्ट इति दक्षि-
 षतोऽङ्गं वा अभिवर्त्तोऽङ्गं सविष्टोऽङ्गमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मात्
 दक्षिणेनाङ्गमयते” (५।३।३अ०) इति । अभिवर्त्तसाङ्गोऽङ्ग-
 साधनत्वादङ्गत्वं । विष्टसोमस्य दशसङ्घाकदयोपेतस्य विराड्द्वारा
 अस्त्वम् ।

अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“वर्षो द्वाविष्ट इति पश्चाद्
 द्वाविष्टतिर्दे तेन विराजौ यद् दे प्रतिष्ठा तेन विराजोरेवाभि-
 पूर्वमन्नाद्ये प्रतिष्ठति” (५।३।३अ०) इति । द्वाविष्टति-
 सङ्घामध्ये या ‘विष्टतिः’, ‘तेन’ (विष्टतिसङ्घाविशेषेण) दशसङ्घोपेते
 ‘दे’ ‘विराजौ’ सम्यचेते । विष्टतेरुपरि ‘यत्’ ‘दे’ (या दिसङ्घा-
 विशेषेण) पादयोरिव प्रतिष्ठाहेतुत्वात्, ‘प्रतिष्ठा’, ‘तेन’ (तादृश-
 दिसङ्घाविशेषेण) तथा सति ‘विराजोः’ सम्बन्धिन्येव अन्नाद्ये क्रमेण
 प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“तपो नवदश इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोस्तपस्वितरः” (५।१।३अ०) इति । यस्मात् उदीर्घ्यां दित्रि ‘तपः’ इति मन्त्रः प्रवर्त्तते,* ‘तस्मात्’ उत्तरदिम्बर्त्तां वामहस्तो द्योर्हस्तयोर्मध्ये अतिश्रयेण तपस्वी, दक्षिणहस्तवङ्गो जगन्नत्वभावात्, अगन्नस्य तपोरूपत्वात् ।

अथ दशमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“द्योनिश्चतुर्विंश इति पुरस्तादुपदधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञमुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वियातयति” (५।१।३अ०) इति । प्रातःसवने प्रवृत्ते यज्ञायत्र्या यज्ञमुखत्वम् ।

अथैकादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“गर्भाः पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अन्नं पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।१।३अ०) इति । गर्भाणामन्नकार्यत्वादन्नं, पञ्चविंशस्यान्नहेतुत्वादन्नम् ।

अथ द्वादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ओजस्त्रिणव इति पश्चादिने वै लोकास्त्रिणव एवैव लोकेषु प्रतितिष्ठति” (५।१।३अ०) इति । त्रिणवे त्रिसङ्ख्याया विद्यमानत्वात् लोकत्रयरूपत्वम् ।

अथ नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“सम्भरषस्तयोर्विंश इत्युत्तरतस्तस्मात् सव्यो हस्तयोः सम्भार्यतरः” (५।१।३अ०) इति । सम्भग्भरणीयं भिक्षापात्रादिकं येन वामहस्तोऽन्नं, सोऽयं ‘सम्भार्यतरः’, स च अतिश्रयेण हस्तयोर्हस्तयोर्मध्ये धार्यं धारयति ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ऋतुरेकविंश इति

* प्रवर्त्तते इति सर्वत्र पाठो न सम्भवति ।

पुरस्तादुपदधाति वाग् वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाक् यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्
विद्यतयति” (५।३।३३०) इति । मन्त्रनिष्पाद्यत्वात् क्रतोर्वाग्-
रूपत्वं, सा च ‘वाक्’ यज्ञस्य ‘मुखं’, प्रथमं मन्त्रमुच्चार्य पश्चा-
दनुष्ठेयत्वात् ।

अथ पञ्चदशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश
इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो ब्रध्नस्य विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव
दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणोऽर्हो ब्रह्मवर्चसितरः” (५।३।३३०)
इति । यद्यथादित्य एव ‘ब्रध्नः’, ‘विष्टपं’ तु तस्य निवासस्थानं,
तथाप्यत्राभेद उपचर्यते । दक्षिणस्याम् आदित्यमन्त्रेणोपधानात्
दक्षिणहस्तो ब्रह्मवर्चःसाधिकः । यद्वैदिकहोमपूजादिकं धारयति,
‘तस्मात्’ दक्षिणभाग एवातिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तः; अत एव
आशीर्वादादौ स एव प्रसक्तः ।

अथ चतुर्दशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंश इति
पश्चात् प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३३०) इति । मन्त्रगतेनैव प्रतिष्ठा-
शब्देन प्रतिष्ठा सूचिता ।

अथ षोडशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“नाकः षट्त्रिंश इत्युत्तरतः
सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै” (५।३।३३०)
इति । नाकशब्दार्थः प्रसिद्ध एव ।

अत्र विनियोगसंघट्टः,—

आशुरष्टादश्यादध्यादक्ष्णयास्तोमसंयुता इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं चि-
 द्दत्स्तोमः^(१) इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्र-
 स्पृतं पञ्चदशः स्तोमः^(२) नृचक्षसां भागोऽसि धातु-
 राधिपत्यं जनिचक्षुः स्पृतः सप्तदशः स्तोमः^(३) मिचस्य
 भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वाता स्पृता
 एकविंशः स्तोमः^(४) अदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधि-
 पत्यमोजः स्पृतं चिण्वः स्तोमः^(५) वसूनां भागोऽसि ॥
 ॥ १ ॥

रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पात्स्पृतं चतुर्विंशः स्तोमः^(६)
 आदित्यानां भागोऽसि मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः
 पञ्चविंशः स्तोमः^(७) देवस्य सवितुर्भागोऽसि वृहस्पते-
 राधिपत्यः समीचीर्दिशं स्पृताश्चतुष्टोमः स्तोमः^(८)
 यावानां भागोऽस्ययावानामाधिपत्यं प्रजा स्पृता-
 श्चतुश्चत्वारिंशः स्तोमः^(९) ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां
 देवानामाधिपत्यं भूतं निशान्तः स्पृतं चयस्त्रिंशः
 स्तोमः^(१०) ॥ २ ॥

वसूनां भागोऽसि । षट्चत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अथमेऽनुवाके काश्चिदक्षययास्तोमीयाख्या इष्टका उक्ताः ।
अथ नवमेऽवशिष्टास्ता उच्यन्ते । तासामवशिष्टानामिष्टकानां
मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रमाह,—“अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं
ब्रह्म स्यूतं चित्रत्सोमः^(१)” इति । हे इष्टके, योऽयम् ‘अग्नेर्भागः’
(हविर्लक्षणः), यच्च ‘दीक्षाया’ ‘आधिपत्यं’ (स्वामित्वं), ‘स्यूतं’
‘ब्रह्म’ (देवानां प्रीतिकरं मन्त्रजातं ब्राह्मणजातिर्वा), योऽपि
चित्रदाख्यः सोमविशेषः; तत्सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधि-
पत्यं चक्रं स्यूतं पञ्चदशः सोमः^(२)” इति । हे इष्टके, योऽयम्
‘इन्द्रस्य भागः’ (हविर्विशेषः), यच्च ‘विष्णोः’ (परमेश्वरस्य)
‘आधिपत्यं’, यदपि ‘स्यूतं’ (प्रीतिहेतुं) ‘चक्रं’ (बलं चत्रियजाति-
र्वा), योऽपि पञ्चदशाख्यः ‘सोमः’; तत्सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह,—“नृचक्षसां भागोऽसि धातुराधिपत्यं
जनिचं स्यूतं सप्तदशः सोमः^(३)” इति । ये मनुष्याः सन्तः
चक्षते (वेदं व्यक्तमुच्चारयन्ति), ते ‘नृचक्षसः’ (ष्टत्विगादयः);
तेषां ‘भागः’ दक्षिणारूपो गवादिः, ‘धातुः’ प्रजापतेर्यत् ‘आधि-
पत्यं’, यच्च ‘स्यूतं’ (प्रीतिकरं) ‘जनिचं’ (जननशीलम् अन्नं) यो
हि सप्तदशाख्यः सोमविशेषः; तत् सर्वं त्वम् ‘असि’ ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“मिचस्य भागोऽसि वरुणस्याधि-
पत्यं दिवो वृष्टिर्वाताः स्यूता एकविंशः सोमः^(४)” इति ।
प्रीतिहेतवः ‘वाताः’ (वायुविशेषाः) ‘दिवः’ सकाशादागताः;
‘वृष्टिः’ च ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अदित्यै भागोऽसि पूष्ण आधि-
पत्यभोजः सृतं चिणवः सोमः(१)” इति । ‘भोजः’ (बलम्
अष्टमधातुर्वा) ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह,—“वसुनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं
चतुष्यात् सृतं चतुर्विंशः सोमः(२)” इति । ‘चतुष्यात्’ (गवा-
श्चादिः) ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह,—“आदित्यानां भागोऽसि महता-
माधिपत्यं गर्भा सृताः पञ्चविंशः सोमः(३)” इति । ‘गर्भाः’
द्विपदां चतुष्यदां चोदरगताः ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह,—“देवस्य सवितुर्भागोऽसि वृहस्पतेराधि-
पत्यं समीचीर्दिशः सृताश्चतुष्टोमः सोमः(४)” इति । यासु दिक्ष्व-
वास्थिताः प्राणिनोऽनुकूलाः ता ‘दिशः’ समीच्यः ता एव ‘सृताः’ ।

अथ नवमं मन्त्रमाह,—“यावानां भागोऽस्ययावानामाधि-
पत्यं प्रजाः सृताश्चतुस्त्वारिंशः सोमः(५)” इति । युतो
(मिश्रोभवतः) शुक्लकृष्णपक्षौ अत्रेति ‘यावाः’ मासाः । अतथा-
विधत्वात् ‘अयावाः’ अर्द्धमासाः ।

अथ दशमं मन्त्रमाह,—“अभूर्णां भागोऽसि विश्वेषां देवा-
नामाधिपत्यं भूतं निशान्तं सृतं त्रयस्त्रिंशः सोमः(६)”
इति । अभुशब्दे देवसामान्यवाची । गणविश्वेषोविश्वे-देवाः ।
‘भूतं’ निष्यन्नं । ‘निशान्तं’ गृहं ।

एतैर्मन्त्रैरुपधेयासु अर्चयाम्नासोमीयासु इष्टकासु मन्त्रविश्वेषु
देशविश्वेषु च सहापधानं विधीयते ।

तच्च प्रथममन्त्रं विनियुक्ते,—“अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप-
दधाति यज्ञमुखं वा अग्निर्यज्ञमुखं दीक्षा यज्ञमुखं ब्रह्म यज्ञ-
मुखं चिदृद् यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वियातयति” (५।३।३अ०)
इति । प्रथमम् आहितेऽग्नौ पश्चाद्यज्ञस्य प्रवृत्तेरग्निः ‘यज्ञमुखं’ ।
सोमयागस्य दीक्षोपक्रमत्वाद् दीक्षाया यज्ञमुखत्वं । यज्ञस्य
अतिस्वरणपूर्वकत्वात् आर्त्विज्यस्य च ब्राह्मणधर्मत्वात् ब्राह्मण-
जातिः ‘यज्ञमुखं’ । सोचाणां मध्ये प्रथमसोत्रस्य वहिष्यवमानस्य
त्रिवृत्सोमेन निष्याद्यमानत्वात् त्रिवृतो यज्ञमुखत्वं । अनेन
मन्त्रेणोपधाने ‘यज्ञमुखं’ सर्वं ‘पुरस्तात्’ प्रसारयति ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुक्ते,—“नृचक्षसां भागोऽसीति
दक्षिणतः शुश्रुवांसो वै नृचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवास्मै
अन्नमपि दधाति तस्मात्प्रातोऽन्नमन्ति अनिचः स्युतः सप्तदशः
सोम इत्याह्वानं वै अनिचमन्नः सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्मात् दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३अ०) इति । वेदशास्त्रपारं-
गताः ‘शुश्रुवांसः’ एव ‘नृचक्षाः’-शब्देनाभिधीयन्ते, चक्षते व्यक्तं
ब्रुवते इति ‘चक्षसः’, नरस्य ते चक्षस इति ‘नृचक्षसः’; यदा
नृषु मनुष्येषु मध्ये चक्षसो (व्यक्तं वक्तारः) । धातुरस्रोत्पादकत्वा-
दन्नत्वं, अतो मन्त्रे धात्वद्भाष्यपाठेनोत्पन्नाय यजमानाय ‘अन्नं’
सम्पादयति । तस्मिन् मन्त्रे ‘जजिचम्’ इत्याद्युत्तरभागमपि
ब्रूयात् । जायत इति व्युत्पत्त्या अनिचशब्दोऽन्नवाची । सप्तदश-
सोमस्य अन्नकारणत्वादन्नत्वं । एवं सति कृत्स्नमपि ‘अन्नं’ दक्षिणस्यां

दिशि सम्पादयति । यस्मात् दक्षिणदिशोऽन्नभागित्वं, 'तस्मात्' दक्षिणहस्तेनास्रं भुङ्क्ते ।

अथ चतुर्थं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“मित्रस्य भागोऽसीति पश्चात् प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवास्मिन् दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्यूता एकविंशस्रोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३अ०) इति । मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानित्वात् तद्रूपत्वं । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे सर्वस्रोमप्रतिष्ठारूपस्य एकविंशस्याभिधानं 'प्रतिष्ठित्यै' सम्पद्यते ।

अथ द्वितीयं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः श्वमोजः पञ्चदश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी यजति” (५।३।३अ०) इति । इन्द्रादीनां बलवत्त्वात् अजोरूपत्वं । ततः सर्वमपि 'ओजः' उदीर्यां दिशि स्थापितं भवति । ओजोयुक्तत्वादेव उत्तरदिग्गामी तीर्थयात्रादिपुष्टेन स्वर्गं 'जयति' ।

अथ षष्ठं मन्त्रं विनियुङ्क्ते,—“वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुपदधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञमुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्तादियातयति” (५।३।३अ०) इति । 'वसूनां' प्रातःसवनाभिमानित्वात् यज्ञमुखत्वं । प्रातःसवनाभिमानित्वच्च हन्द्वागा आमन्ति, 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद् वसूनां प्रातःसवनम्' इति । 'रुतं' (ब्रह्मं मन्त्ररूपं) द्रवयन्ति* ।

* द्रावयन्ति इति का० ४० पु० पाठः ।

इति 'रुद्राः', तथा सति रुद्रप्रवर्तितमन्त्रपूर्वकत्वात् यज्ञस्येति रुद्राणां यज्ञमुखलोपचारः । 'चतुर्विंशः'* चतुश्चत्वारिंशोऽष्टा-
चत्वारिंशरूपेषु सोमेषु प्रथमत्वाच्चतुर्विंशस्य यज्ञस्य यज्ञमुखत्वम् ।

अथ सप्तमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“आदित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्च-
विंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मात् दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।
२।३अ०) इति ।

“आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” । (मनु०)
इत्यन्नहेतुत्वादादित्यागामन्नत्वं । मरुतां वैश्वरूपत्वेनान्नसम्पादक-
त्वादन्नत्वं । गर्भाणामन्नकार्यत्वादन्नत्वं । पञ्चविंशसोमस्य ज्ञास्त्र-
सिद्धान्नहेतुत्वादन्नत्वम् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अदित्यै भागोऽसीति पश्चात् प्रतिष्ठा वा अदितिः प्रतिष्ठा पूषा प्रतिष्ठा त्रिणवः
प्रतिष्ठित्यै” (५।२।३अ०) इति । 'अदितिः' भूमिः, सा च
निवासहेतुत्वात् 'प्रतिष्ठा' । पूष्णः पोषकत्वेन प्रतिष्ठात्वं । त्रिणव-
सोमस्य ज्ञास्त्रसिद्धं प्रतिष्ठात्वम् ।

अथाष्टमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै देवः सविता ब्रह्म दृष्टस्यतिर्ब्रह्म चतुष्टोभो ब्रह्मवर्चस-
मेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्द्धो ब्रह्मवर्चसितरः सावित्रवती
भर्वाति प्रसृत्यै तस्माद् ब्राह्मणानामुदीचो सनिः प्रसृता” (५।२।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । चतुर्विंश-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

३ अ०) इति । प्रातःसन्ध्यादौ ब्राह्मणैरुपास्यत्वात् सवितुः ब्रह्मत्वं । वृहस्पतेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद् ब्रह्मत्वं । तच्च, 'ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः' इति श्रुत्यन्तरादवगम्यते । चतुष्टोमस्य ब्राह्मसिद्धं ब्रह्मत्वं । सवित्प्रतिपादको मन्त्रः सावित्रः, तेन मन्त्रेणोपहितेष्टका 'सावित्रवती', अतः सा प्रसवाय सम्यक्षते । यस्माद् ब्रह्मरूपसवित्प्रतिपादकमन्त्रेण साध्या इष्टका उत्तरस्यां दिशि उपहिता, 'तस्मात्' 'ब्राह्मणानां' 'उदीची' 'सजिः' 'प्रसृता' (उत्तरस्यां दिशि यज्ञभिषादिरूपा याच्ञा ब्राह्मणेषु भवन्नुज्ञाता) । विन्ध्यस्योत्तरभागे हि पुण्यभूमौ शुद्धा ब्राह्मणा वर्तन्ते, तस्मात् तत्र प्रतिग्रहः प्रशस्तः ।

पूर्वानुवाकास्मात्तौ सप्तदशाष्टादशमन्त्रावितः पूर्वं न विजि-
द्युक्तौ । तत्राष्टादशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“धर्चश्चतुष्टोम इति
पुरस्तादुपदधाति यज्ञमुखं वै धर्चो यज्ञमुखं चतुष्टोमो
यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्विधातयति” (५।३।३ अ०) इति । 'धर्चः'
(धारयिता) 'अग्निष्टोमः', स च सोमयागानां प्रथमभावित्वात्
यज्ञमुखं । 'चतुष्टोमः' तस्य यज्ञभूतचित्तदाद्यात्मकत्वात् 'यज्ञ-
मुखत्वम्' ।

अथ प्रकृतानुवाकगतं नवमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“थावानां
भागोऽधीति दक्षिणतो मासा वै थावा अर्द्धमासा अवावाः
तस्माद्दक्षिणावृता मासा अन्नं वै थावा अन्नं प्रजा अन्नमेव
दक्षिणतो धत्ते तस्मात् दक्षिणेनान्नमद्यते” (५।३।३ अ०) इति ।
गोश्लोकस्य प्रादक्षिण्येण सञ्चरता आदित्येन सम्यक्षत्वात्सामानां

इच्छिणादृत्वं । चावच्छन्ववाच्यानां माषाणां कासरूपाणामन्नपाक-
हेतुत्वादन्नत्वं । प्रजानामन्नभोक्तृत्वादन्नत्वम् ।

अथ दध्नमं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अभ्रूषां भागोऽसीति पश्चात्
प्रतिष्ठित्यै” (५।३।३अ०) इति । देवाणामनुयाहकत्वेन प्रतिष्ठा-
हेतुत्वम् ।

अथ पूर्वानुवाकगतं सप्तदशं मन्त्रं विनियुक्ते,—“विवर्त्तो-
ऽष्टाचत्वारिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय तस्मादिमौ
लोकौ समावदीर्यौ” (५।३।३अ०) इति । सोमानां मध्ये
‘अष्टाचत्वारिंशः’ सोमः सर्वोत्तमः, ततोऽभ्यधिकसोमस्त्वाभावात्,
मनुष्यलोके दिग्नां मध्ये विन्ध्यादुत्तरा दिक् उत्तमा; अत
उत्तमदयमेक्षणेन मनुष्यलोको वीर्यवान् सम्यन्तः । स्वर्गस्य
लोकस्य देवाधिष्ठितत्वात् वीर्यवत्त्वं प्रसिद्धम् । एवञ्च सति उभयोः
‘लोकयोः’ समानवीर्यत्वं भवति । यस्मादेवं मनुष्यलोकस्य वीर्यवत्त्वं
सम्पादितं, ‘तस्मात्’ ‘इमौ’ ‘लोकौ’ ‘समावदीर्यौ’; मनुष्यलोकः
पुष्टानुष्ठाननिष्पादनेन वीर्यवानिति समत्वम् ।

अनुवाकद्वयेन वक्रत्वेवोपहितानाम् दृष्टकानां मध्ये एकैकस्त्री
दिग्नि या उपहितास्ताः सर्वा दिग्विश्वेषोपाधिना संगृह्य
प्रशंसति,—“यस्य मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भवति आ
अस्य मुखो जायते यस्यास्रवतीर्दक्षिणतोऽस्ति अन्नम् आ अस्मा-
न्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावतीः पश्चात् प्रत्येव तिष्ठति यस्यौ-
जस्रतोऽन्तरत ओजस्रेव भवति आ अस्यौजस्वी जायते”
(५।३।३अ०) इति । मुख्यत्वेन पूर्वोक्तेषु अर्थवादिषु स्तुता दृष्टका

‘मुख्यवत्यः’ । तार्सां पूर्वस्थां दिव्युपधानेन स्वयं ‘मुख्यो’ भवति, स्वपुत्रश्च ‘मुख्यो’ ‘जायते’ । अश्वत्वेन सुता इष्टका अश्ववत्यः । तस्मात् इष्टिकायां दिव्युपधानेन स्वयं पुत्रश्चाश्ववत्तौ सम्पद्येते । प्रतिष्ठात्वेन सुता इष्टकाः प्रतिष्ठावत्यः । तार्सां पश्चिमतार्सां दिव्युपधानेन प्रतिष्ठितो भवति । श्वेतस्वेन सुता इष्टका श्वेतवत्यः । ताषामुत्तरस्थां दिव्युपधानेन स्वयं पुत्रश्चाश्ववत्तौ भवतः ।

वक्रत्वेन योऽयमुपधानप्रकारोऽभिहितः तमेतं श्लोचब्रह्मरूपत्वेन प्रशंसति,—“अर्कं वा एष यदग्निस्तस्यैतदेव श्लोचमेतच्छब्दं यदेवा विधा विधीयतेऽर्के एव तदर्थमनुविधीयते” (५।१।३अ०) इति । यः ‘अग्निः’ अस्ति, स ‘एष’ ‘अर्कः’ (अर्चनीयः), तस्य अर्चनापुत्रत्वेन श्लोचब्रह्मे अपेक्षिते, तथा सति योऽयं वक्रत्वेनोपधानप्रकारोऽभिहितः, तत्रैकेनानुवाकेनोक्तं ‘श्लोचम्,’ इतरेष्वानुवाकेनोक्तं ‘ब्रह्मं’ । एवं सति अर्चनीये वक्रौ एवार्चनयोग्यमनुष्ठानं क्रमेण संपादितं भवति ।

एतदनुष्ठानं तद्देदनञ्च प्रशंसति,—“अत्यश्वम् आ अस्त्रावादे जायते यस्त्वैषां विधा विधीयते य उ चैनामेवं वेद” (५।१।३अ०) इति । ‘एनां’ विधाम् ।

अथ त्रिनियोगसंयत्तः,—

अग्ने, त्रिष्टा द्वादध्यादृषयाश्लोमसञ्ज्ञका इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डवज्रः—
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपति-
 रासीत्^(१) तिस्रभिरस्तुवत ब्रह्माऽसृज्यत ब्रह्मणस्पति-
 रधिपतिरासीत्^(२) पञ्चभिरस्तुवत भूतान्दसृज्यन्त
 भूतानां पतिरधिपतिरासीत्^(३) सप्तभिरस्तुवत सप्तर्ष-
 योऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीत्^(४) नवभिरस्तुवत
 पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्यासीत्^(५) एकादशभिर-
 स्तुवतर्तवोऽसृज्यन्तार्तवोऽधिपतिरासीत्^(६) त्रयोदश-
 भिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिः ॥ १ ॥

आसीत्^(७) पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यन्तेन्द्रो-
 ऽधिपतिरासीत्^(८) सप्तदशभिरस्तुवत पशवोऽसृज्यन्त
 बृहस्पतिरधिपतिरासीत्^(९) नवदशभिरस्तुवत शूद्रा-
 र्यावसृज्येतामहेराचे अधिपत्नी आस्ताम्^(१०) एकविं-
 शत्यास्तुवतैकशपाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपति-
 रासीत्^(११) त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त
 पूषाधिपतिरासीत्^(१२) पञ्चविंशत्यास्तुवतारुण्याः पश-
 वोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्^(१३) सप्तविंशत्यास्तुवत
 द्यावापृथिवी वि ॥ २ ॥

एतां वसवो रुद्रा आदित्या अनु व्यायन् तेषामा-
 धिपत्यमासीत्^(१४) नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृ-
 ज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत्^(१५) एकविंशत्यास्तुवत प्रजा

असृज्यन्त यावानाश्चायावानाश्चाधिपत्यमासीत्^(१९)
 चयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमे-
 ष्यधिपतिरासीत्^(२०) ॥ ३ ॥

संवत्सरोऽधिपतिः । वि । पञ्चविंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥०॥

नवमेऽनुवाके अवशिष्टा अक्षय्यासोमीया उक्ताः । अथ
 दशमे सृष्टिब्रह्माभिधेया इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'एकयाऽस्तुवतेति
 सप्तदश सृष्टोः' इति । पाठस्तु,—“एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त
 प्रजापतिरधिपतिरासीत् तिस्रभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पति-
 रधिपतिरासीत् पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पति
 रधिपतिरासीत् सप्तभिरस्तुवत सप्तर्षयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपति-
 रासीन्नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्यासीदेकादश-
 भिरस्तुवत षट्त्रयोऽसृज्यन्तार्तवोऽधिपतिरासीत् त्रयोदशभिरस्तुवत
 मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् पञ्चदशभिरस्तुवत
 षड्मससृज्यन्तेन्द्रोऽधिपतिरासीत् सप्तदशभिरस्तुवत पञ्चवोऽसृज्यन्त
 षट्स्यतिरधिपतिरासीन्नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्थो असृज्येतामहे-
 रात्रे अधिपत्नी आस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पञ्चवोऽसृज्यन्त
 षड्विंशोऽधिपतिरासीत् त्रयोविंशत्यास्तुवत चुद्राः पञ्चवोऽसृज्यन्त

पूषाऽधिपतिरासीत् पञ्चविंशत्यास्तुवत आरण्याः पन्नवोऽसृज्यन्त
 वायुरधिपतिरासीत् सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी वि एतं
 वषवो इन्द्रा आदित्या अनु वि आयन् तेषामाधिपत्यमासीन्नव-
 विंशत्या अस्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेक-
 चिंशत्यास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यावानाञ्चायावानाञ्चाधिपत्यमा-
 सीत् अथस्त्रिंशत्यास्तुवत भूतान्यब्राह्मन् प्रजापतिः परमेष्ठो अधि-
 पतिरासीत्^(११०) इति। पूर्वं महर्षयः कदाचित् यागकाले 'एकया'
 स्तोत्रियथा चक्षुः स्तुतिमकुर्वन्, तस्मामर्थ्यात् 'प्रजाः' 'अधीयन्त'
 (तैः महर्षिभिः उदपाद्यन्त) ; तदानीं 'प्रजापतिः' तासां, प्रजानां
 'अधिपतिरासीत्' । अथ कदाचित् 'तिस्रभिः' स्तोत्रियाभिः
 'अस्तुवत', तस्मामर्थ्यात् 'ब्रह्म' (ब्राह्मणजातिः) तैः 'असृज्यन्त';
 'ब्रह्मणस्पतिः' इति प्रसिद्धो देवः, स ब्राह्मणजातेः 'अधिपति-
 रासीत्' । एवं सर्वत्र योज्यम् । 'भूतानां पतिः' कश्चिद्देवविशेषः ।
 अत एवान्यत्राद्यातम्, 'भूतानां पतये स्वाहा' इति । सोऽयमत्र
 'भूतानां पतिः' 'अधिपतिः' (स्वामी) 'आसीत्' । 'धाता' जगत्-
 स्रष्टा । 'अदितिः' भूमिः । 'आर्त्तवः' षट्पुत्रपालकः कश्चिद्देव-
 विशेषः । 'चक्षुः' स्तोत्रियजातिः । शूद्रः वैश्वस्येति जातिद्वयम् ।
 अर्द्धदेवता रात्रिदेवता चेत्येते जातिद्वयस्य 'अधिपत्नो' (स्वामि-
 रूपे) 'आस्तां' । सप्तविंशतिस्तोत्रियामर्थ्यात् पूर्वमेकोभूते 'द्यावा-
 पृथिव्यौ' परस्परं वियुक्ते अभूतां । तयोर्वियोगम् 'अनु' वखा-
 द्यस्तथो गणाः परस्परं वियुक्ता अभवन् । 'तेषां' (वखादीनां)
 द्यावापृथिव्यौ प्रति 'आधिपत्यम्' 'आसीत्' । 'यावाः' (मास-

देवताः) । ‘अषावाः’ (अर्द्धमासदेवताः), उभयविधदेवतानां प्रजाः प्रति ‘आधिपत्यमासीत्’ । ‘भूतान्वज्जाम्बन्’ (प्राचिनः जाम्बान् उपद्रवरहितान् अकुर्वत) । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति ‘परमेष्ठी’ तादृशः प्रजापतिः स्वामी अभूत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सृष्टीरुपदधाति यथा-
सृष्टमेवावदन्ते” (५।३।३अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

एक, सप्तदश्यादध्यादिष्टकाः सृष्टिसिद्धिकाः ।

अथ मीमांसा, प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् (अ०१७) ।

“सृष्टीरुपदधातीति धे मन्त्राः सृष्टिसिद्धिकाः ।

विधेयास्ये गुणत्वेन वादो वाच गुणो विधिः ॥

आख्यातेनाभिसम्बन्धादविध्यन्तरयोगतः ।

सिद्धप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसम्भवात् ॥

तामनूयेष्टकाधानं विदध्यात् सोऽव्यते यतः ।

यथासृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यत्र वादगोः ॥

एकयाऽस्युवतेत्यादौ मन्त्रसङ्गः क्वचिन्नहि ।

सृष्टिब्रह्मसाधायुक्तिः सृष्टिब्रह्मेण भूमतः ॥

अग्निचयने श्रूयते, ‘सृष्टीरुपदधाति’ इति । सृष्टिब्रह्मोपेता मन्त्रा यासामिष्टकानाम् उपधाने विद्यन्ते, ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते, सृष्टिमान् आसामुपधानो मन्त्रः इति विद्वद्भ्यः “तद्भान्

आशामुपधानः” (४।४।१२५ सू०) इत्यादिव्याकरणसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात् । सृष्टिब्रह्मोपेतासोपधानमन्त्रा “एकयाऽस्तुवत” इत्यस्मिन्ननुवाके समाख्याताः, ब्रह्मासृज्यत भूतान्सृज्यन्त इत्यादिना सृजतिधातोस्त्रेषु मन्त्रेषु प्रयुक्तात् । ते च मन्त्रा अपि सृष्टिब्रह्मेण उपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते । कुतः ? । उपधातो-त्यनेनाख्यातेन सम्बन्धात् । न चार्थवादत्वमस्य सम्भवति, विध्य-त्वेन सहेकवाक्यत्वाभावात् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात् तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसम्बन्धो गम्यते; विशेषसम्बन्धस्तु सृजति-सिद्धादवगन्तव्यः । तथा सति प्राप्तत्वात् ते मन्त्रा अपि विधीयन्ते, किन्तु तान् मन्त्रान्मूद्य इष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिब्रह्मेणानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथा ‘सृष्ट-मेवावबन्धे’ इति हि वक्ष्यमाणोऽर्थवादः । यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादः सृष्टिब्रह्मेण स्यात्, तदागोमर्त्यवादे सृष्टिब्रह्म-प्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः* स्यात् । तस्मान्मन्त्रानु-वादी सृष्टिब्रह्मो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः, ‘एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त’ इति पाठात् । वादं । तथापि द्वितीयतृतीयादिषु सृजतिधातुप्रयोगात् भ्रमरूप-सादृश्यमस्ति,—यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिब्रह्मोपेतानि तत्र

* वैयधिकरण्य इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् । वैयधिकरण्यभ्रम इत्यत्र वैयधिकरण्यमेव स्यात् इति का० दृ० पु० पाठः ।

यथा सृष्टिभ्रमात्, तथात्रापि भ्रमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसङ्घे सृष्टि-
शब्दप्रयोगः ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्यां चरति
प्रविष्टा । वधूर्जीजान नवगज्जनिषी चय एनां महि-
मानः सचन्ते^(१) । छन्दस्वती उषसा पेपिशाने समानं
योनिमनु सञ्चरन्ती । सूर्यपत्नी विशरतः प्रजानती
केतुं कृत्वाने अजरे भूरिरेतसा^(२) । चतस्य पन्था-
मनु तिस्र आगुस्त्रयो धर्मासो अनु ज्योतिषागुः ।
प्रजामेका रक्षत्युजमेका ॥ १ ॥

व्रतमेका रक्षति देवयूनां^(३) । चतुष्टोमो अभवद्या
तुरीया यज्ञस्य पक्षावृषयो भवन्ती । गायत्रीं चिष्टुभं
जगतीमनुष्टुभं वृहद्वर्कं युञ्जानाः सुवराभरन्निदं^(४) ।
पञ्चभिधाता विदधाविदं यत्तासाः स्वस्तृरजनयत्
पञ्च पञ्च । तासामु यन्ति प्रयवेण पञ्च नानारूपाणि
कृतवो वसानाः^(५) । चिःशत्त्वसार उपयन्ति निष्कृतः
समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः ॥ २ ॥

कृत्स्नं स्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये ब्रह्मसः परि
यन्ति भास्वतीः^(१) । ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो
राची देवो सूर्यस्य वृत्तानि । वि पश्यन्ति पशवो जाय-
माना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे^(२) । एकाष्टका
तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रं । तेन
दस्युन् व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः^(३) ।
अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्यन्विच्छ एतत्
भूयासं ॥ ३ ॥

अस्य सुमती यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा
प्रयुक्त^(४) । अभून्मम सुमती विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठा-
मविदद्वि गाधं । भूयासमस्य सुमती यथा यूयमन्या
वो अन्यामति मा प्रयुक्त^(५) । पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च देहा
गां पञ्चनाम्नीमृतवोऽनु पञ्च । पञ्च दिशः पञ्चदशेन
कृताः समानमूर्ध्नीरभिलोकनेकं^(६) ॥ ४ ॥

कृतस्य गर्भः प्रथमा व्युष्यपामेका महिमानं वि-
भर्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवि-
तैकां नियच्छति^(७) । या प्रथमा व्युच्छत् सा धनुर
भवद्यमे । सा नः पयस्वतो धुत्वोत्तरामुत्तराः समां^(८) ।
शुक्लर्षभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद् विश्वरूपा शवली-
रग्निकेतुः । समानमर्थः स्वपस्यमाना विध्वती जरा-

मंजर उष आगाः^(१०) । ऋतूनां पत्नी, प्रथमेयमागा-
दृष्टां मेघो जनिषी प्रजानां । एका सती बहुषोषो
व्युच्छस्यजीणा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्^(११) ॥ ५ ॥

उर्जमेका । प्रतिमुञ्चमाना । भूयासम् । एकं ।
पत्नी । एकोनविंशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इत्यनेऽनुवाके सृष्टिनामका इष्टका मन्त्राः उक्ताः । अथैका-
दशे सृष्टिनामका उच्यन्ते । कस्यः, 'इयमेव सा वा प्रथमा
व्योच्छदिति वोऽन्न व्युष्टीः' इति । तत्र प्रथमामाह,—“इयमेव
सा वा प्रथमा व्योच्छदन्तरस्यां चरति प्रविष्टा । वधूर्जजान
नवगञ्जनिचो चय एनां महिमानः सचन्ते^(१)” इति । अत्रोप-
धीयमाना 'था' इष्टकास्ति, 'इयमेव' 'सा' (तथाविधव्युष्टिरूपा,
तच्छब्देन परामृश्यमाना पुनर्विविच्यते), सेयं व्युष्टिरूपा काखानां
प्रथमभृता सती 'व्योच्छत्' (विशेषेण प्रकाशरूपाऽभृत्) ।
आदिसृष्टिकाखे प्रथमो यः प्रभातकालः तद्रूपेयमिष्टकेत्यर्थः ।
'सा' (सृष्टिकाखीना) 'प्रथमा' व्युष्टिरादित्येनानु'प्रविष्टा' सती
'अस्यां' (पृथिव्यां) दैनन्दिनप्रभातरूपेण 'चरति' । तत्र इष्टाप्ताः,
'वधूर्जजान नवगञ्जनिचो' (नवं वरं गच्छतीति) 'नवगन्' (नूतन-

विवाहवती) 'वधूः' 'अग्निषो' (उत्तरोत्तरप्रजोत्पादिका) 'अजान' (जाता), तद्वदियमपि सृष्टिरुत्तरोत्तरप्रभातनिष्पादिकेत्यर्थः । 'अवः' (अविष्वाकाः) 'महिमानः' (महिमोपेताः) अग्निस्वर्यसम्पन्नरूपा देवता 'एनां' (सृष्टिं) 'सचन्ते' (समवयन्ति) । देवतान्त्यप्रकाश-कानुपहादस्याः प्रभातरूपत्वमित्यर्थः । एवंविधां* सृष्टिरूपा-मिष्टकामुपदधानीत्यभिप्रायः ।

अथ दितोयामाह,—“हृन्दस्वती उषसा पेपिज्ञाने समानं योनिंभु सञ्चरन्तो । सूर्यपत्नी विचरतः प्रजानतो केतुं कृष्वाने अजरे भरिरेतसा(१)” इति । द्वे स्युषसौ,—एका सृष्टिकालीना, 'प्रथमा' इति पूर्वमश्लोका; अपरा प्रतिदिनसञ्चारिणी; सापि 'अस्यां चरति प्रविष्टा' इति पूर्वमश्लोका । एवं सती 'उषसा' 'विचरतः' (द्वे अयुषसौ विविधं चरतः); रात्रावपि प्रलयकाले तिरोहितजगत आविर्भावस्यसृष्टिरूपा सती दिवससादृश-मापादयति, तदिदमेकस्यां चरणम्, त्रार्वरतमोनिवर्त्तकत्वमपरस्यां चरणं । कीदृशौ उषसौ ?—'हृन्दस्वती' (हृन्दोयुक्तैर्मन्त्रैः सृष्ट्य-मानतया हृन्दस्वत्यौ); 'पेपिज्ञाने' (भृशं प्रकाशयन्त्यौ); 'समानं' 'योनिं' 'अनुसञ्चरन्ती', उभयोः कालविवेकत्वात् कालसामान्यमेव योनिः (हेतुः), स चोभयोः समानः,—महाप्रभातं सृष्टिरूपं कल्पप्रभातं दैनन्दिनं चेत्युभौ कालविवेकौ, तौ च स्वकीयं

* एवंविधमिति सर्वत्र पाठा न सम्यक् ।

† 'सहप्रभातं सृष्टिरूपकल्पप्रभातम्' इति वा० ४० पु० एवं B. पु० पाठः । वस्तुतः 'महाप्रभातं सृष्टिरूपम्, कल्पप्रभातम्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कास्रषामान्वम् 'अनु'-सृत्य वर्त्तते इति 'अनु'-सञ्चरन्त्यौ उषसौ ;
ते च 'सूर्यपत्नी' (सूर्यस्य जाये) ; 'प्रजानती' (स्वयं देवता-
रूपत्वेन प्रजानवत्यौ) ; 'केतुं' 'क्षणाने' (ज्ञानं कुर्वन्त्यौ),
प्रकाशप्रदानेन हि प्राणिनां रूपज्ञानं जनयन्तः) ; 'अजरे'
(कदाचिदपि जरारहिते) ; 'भूरिरेतसा' (प्रभूतरेतस्के) बड-
व्यापारकारणभूते इत्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह,—“सृतस्य पन्थामनु तिस्र आऽगुस्तयो
घर्मासो अनु ज्योतिषाऽऽगुः । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका व्रतमेका
रक्षति देवयूनाम्^(१)” इति । “तिस्रः” उषसः ‘सृतस्य’ (यज्ञस्य)
‘पन्थां’ (मार्गम्) ‘अनु’-‘आ’-‘अगु’ (अनुप्राप्ताः) यज्ञरक्षकत्वेन
व्यक्ता व्यवस्थिता इत्यर्थः । ‘जयो घर्मासः’ (दीप्तिरूपाः) अग्नि-
चन्द्रादित्याः ‘ज्योतिषा’ (प्रकाशदानेन यज्ञमार्गम्) ‘अनु’-‘आ’-
‘अगुः’ (अनुप्राप्ताः) । तिस्रणामुषसां देवीनां मध्ये यजमानस्य
‘प्रजामेका’ ‘रक्षति’ ; यजमानस्य ‘ऊर्ज’ (बलम्) ‘एका’
‘रक्षति’ ; देवान् आत्मन इच्छतां यजमानानां ‘व्रतं’ (कर्मानुष्ठानम्)
‘एका’ ‘रक्षति’ ।

अथ चतुर्थीमाह,—“चतुष्टोमो अभवद् या तुरीया यज्ञस्य
पञ्चावृषयो भवन्तो । गायत्रीं चिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं वृहदकं
पुञ्जागाः सुवराभरन्निदम्^(२)” इति । यद्यप्येकैव उषा, तथापि
जगद्रक्षणाय योगैश्वर्यादानेकत्ररीरस्त्रीकारे सति बहव उषसो
भवन्ति । तत्र ‘या’ ‘तुरीया’ (चतुर्थी), या च उषा ‘चतुष्टोमः’
(चिष्टदादिसोमचतुष्टययुक्ताग्निष्टोमकतुरूपः) ‘अभवत्’ । कोद्ब्रवी?—

‘अश्वत्थ’ ‘पशौः’ (प्राच्यप्रतीच्याङ्गुरूपौ पशुमदृशौ दाववथवौ)
 ‘भवन्ती’ (भावयन्ती) सम्भावयन्तीत्यर्थः, तथा ‘अवयः’ (अधीन्
 अश्वनिष्पादकान् अविजः) जनयन्ती; तथा ‘वृहदर्क’ (प्रौढ-
 मर्चनारूपं शोचं) ‘युञ्जानाः’ (सम्पादयन्ती); गायत्र्यादिदेवता-
 स्रतसः, ‘सुवः’ (फलभूतं स्वर्गम्), ‘इदं’ कर्म च ‘आभरन्’ (सर्वतो
 हरन्ती) पोषयन्तीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“पञ्चभिर्धाता विदधाविदं यन्तासाः
 स्वसृरजनयत् पञ्च-पञ्च । तासामु यन्ति प्रयवेण पञ्च गाना-
 रूपाणि क्रतवो वसानाः(५)” इति । ‘यत्’ ‘इदं’ अस्ति तत्सर्वं ‘धाता’
 (स्रष्टा प्रजापतिः) ‘पञ्चभिः’ उषोभिर्देवोभिः ‘विदधौ’ (निर्मित-
 वाग्) । ‘तासां’ (पञ्चानामुषसां) प्रत्येकं ‘पञ्च’-‘पञ्च’ ‘स्वसृ-
 रजनयत्’ । एवञ्च सति पञ्चसङ्ख्याका ज्येष्ठा उषसः, तासां स्वसारः
 पञ्चविंशतिसङ्ख्याका इत्येकस्मिन् मासि प्रतिपदादिरूपास्त्रिंशदुषसः
 सम्यचन्ते । ‘तासामु’ (तासामपि) उषसां ‘प्रयवेण’ (प्रकृष्टरूपेण
 मिश्रणेन) ‘पञ्च’ मुख्या उषसः ‘क्रतवः’ (क्रतुनिष्पादिकाः),
 ‘वसानाः’ (आच्छादयन्त्यः, क्रत्वङ्गानि सर्वाणि व्याप्नुवन्त्यः),
 ‘गानारूपाणि’ (बहुविधस्वरूपाणि) ‘यन्ति’ (प्राप्नुवन्ति) । तत्रैका
 दिनं दिनम् अग्निहोत्रं निष्पादयति; ततो द्वे दर्शपूर्णमासौ
 निष्पादयतः; त्रौपवसथ्यदिनकृत्यम् एका निष्पादयति; सुत्या-
 दिनकृत्यमेकेत्येवं पञ्चानामुपयोगात् प्रकृष्टमिश्रणानां* प्रकृष्टोप-
 कारित्वं, क्रत्वान्तरभेदनिष्पादकत्वेन† गानारूपत्वम् ।

* प्रकृष्टमित्यंशानामिति क्वचित् पाठः ।

† वान्तरनिष्पादकत्वेन इति B. एवं का० ह० पु० पाठः ।

अथ षष्ठीमाह,—“चि०ब्रत् खवार उपयन्ति निष्कृतं समानं
केतुं प्रतिमुञ्चमाणाः । अट्टं सन्वते कवचः प्रजानतीर्मध्येहृन्दसः
परि यन्ति भास्वतीः(१)” इति । ‘चि०ब्रत्’ (मासतिथिरूपेषु
चि०ब्रत्सङ्ख्याकाः) ‘खवारः’ (भगिन्यः) उपयो देख्यो ‘निष्कृतम्’
(अजस्रं हतम्*) अग्निहोत्रादिकर्म ‘उपयन्ति’ (प्राप्नुवन्ति) ।
कीदृशः?—‘समानं केतुं’ (सदृशं चिह्नं) प्रकाररूपं ‘प्रति-
मुञ्चमाणाः’ (कञ्चु कञ्चद्वारयन्त्यः); तासु ‘कवचः’ (विद्वत्समाणाः);
‘प्रजानतीः’ (तत्तद्दिनसम्पादनीयं प्रजानन्त्यः); ‘अट्टं सन्वते’
(स्वयमेव पुनःपुनरावर्तनेन वसन्तादीन् अट्टम् सन्पादयन्ति);
हृन्दसां वेदानां मध्ये तिष्ठतीति ‘मध्येहृन्दाः’ सूर्यः; तथा
शान्यपासायते, ‘अग्निः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते । चतुर्वेदे
तिष्ठति मध्येअह्नः । सामवेदेनासामये महीयते । वेदैरग्नून्व-
स्त्रिभिरेति सूर्यः’ इति । तस्य ‘मध्येहृन्दसः’ (सूर्यस्य) ‘परि’
(पार्श्वेषु) ‘भास्वतीः’ (भास्वत्यः प्रकारमाणाः) ‘यन्ति’ (मच्छन्ति)
वर्तन्ते इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्रौ देवी
सूर्यस्य प्रतानि । वि पश्यन्ति पश्यतो जायमाना नानारूपा मातु-
रसा उपश्ये(२)” इति । ज्येष्ठाया ‘ज्योतिष्मती’ (ज्योतीरूपैर्नक्षत्रै-
र्द्युक्त्वात्); ‘रात्रौ’ ज्येष्ठा, सूर्योदयात् पूर्वभावितात्; ‘देवी’
दीप्यमाना; तादृग्वा ‘नभः’ (नभस्य[?]) ‘सूर्यस्य’ प्रतानि
(सूर्यसम्बन्धित्वेन व्रतवस्त्रियतानि) रश्मिजाखानि ‘प्रति’-‘मुञ्चते’

* अजस्रं हतमिति पाठः का० ह० मुंक्तके नास्ति ।

(कक्षुकमिव स्त्रीकरोमि) । तस्यामुषसि 'नागाहृपाः' (गोमहिषादि-
जातिभेदभिन्नाः) 'पञ्चवः' 'जाषमाणाः' (जम्बसदृशं जिह्वायाः
प्रबोधं प्राप्नुवन्तः) ; 'मातुः' (मातृसमानायाः) 'अस्याः' भूत्वा
'उपस्ये' (उत्सृजे) पश्यन्ति* (विविधमरथ्यगमनादिव्यवहारमव-
लोकयन्ति) ।

अथाष्टमीमाह,—“एकाष्टका तपसा तप्यमाना अजान गर्भं
महिमानमिन्द्रं । तेन दक्षून् व्यसहन्त देवाः हन्ताऽसुराणामभव-
न्ब्रह्मीभिः^(८)” इति । 'एकाष्टका' इति माषहृणाष्टमी कथ्यते,
तथा चापस्तम्बः, 'या माघाः पौर्णमास्या उपरिष्टात् द्वाष्टका
तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सन्पद्यते तामेवेष्टकेत्याचक्षते' इति । सेयम्
'एकाष्टका' 'तपसा तप्यमाना' (पुषार्थं तपश्चरन्ती) 'महिमानं'
(महिमोपेतं) 'गर्भं' (स्त्रोदरवर्तिनं) 'इन्द्रं' 'अजान' (उत्पाद-
वामास), 'तेन' (इन्द्रेण) 'देवाः' सर्वे 'दक्षून्' (तस्कररूपान्
राक्षसान्) 'व्यसहन्त' (विभ्रेषेणाभिभूतवन्तः) । स चेन्द्रः 'ब्रह्मीभिः'
(स्वकीयशक्तिभिः) 'असुराणां' 'हन्ता' 'अभवत्' ।

अथ नवमीमाह,—“अनानुजामनुजां मामकर्त्तं सत्यं वद-
न्वन्विच्छ हतत् । भृषासमस्य सुमतौ यथा द्यूमन्वा वे
अन्यामति मा प्रयुक्त^(९)” इति । हे एकाष्टका देवो, 'मां'
अजमानं पूर्वम् 'अनानुजां' सन्नम् इदानीं 'अनुजां' 'अकर्त्तं'
(हतवत्यः) । 'आ' (समन्तात्) कर्मानुष्ठानस्यानुकूलत्वेन जायत इति
'अनुजा', तद्विपरीतस्तु 'अनानुजाः' ; अनुष्ठानरहितं 'मां' अनु-

* एवमेव सर्वत्र पाठः । वि-पश्यन्ति इति पाठस्तु भवितुं युक्तः ।

अथ षष्ठीमाह,—“चिद्वत् स्वसार उपयन्ति निष्कृतः समानं
केतुं प्रतिमुञ्चमानाः । अद्वत् सन्वते कवचः प्रजानतीर्मध्येहृन्द्वाः
परि यन्ति भास्यतीः^(१)” इति । ‘चिद्वत्’ (मासतिथिरूपेषु
चिद्वत्सङ्ख्याकाः) ‘स्वसारः’ (भगिन्यः) उपरो देवो ‘निष्कृतम्’
(अजस्रं हतम्*) अग्निहोत्रादिकर्म ‘उपयन्ति’ (प्राप्नुवन्ति) ।
कीदृशः?—‘समानं केतुं’ (सदृशं चिद्वत्) प्रकाररूपं ‘प्रति-
मुञ्चमानाः’ (कञ्चुकवद्भारयन्त्यः); तासु ‘कवचः’ (विद्वत्समानाः);
‘प्रजानतीः’ (तत्तद्दिनसम्पादनीयं प्रजानन्त्यः); ‘अद्वत् सन्वते’
(स्वयमेव पुनःपुनरावर्तनेन वसन्तादीन् अद्वत् सन्पादयन्ति);
हृन्द्वा वेदानां मध्ये तिष्ठतीति ‘मध्येहृन्द्वाः’ सूर्यः; तथा
आन्यथाप्राप्यते, ‘अग्निः पूर्वाङ्गे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे
तिष्ठति मध्येअङ्गः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरग्रून्-
स्त्रिभिरेति सूर्यः’ इति । तस्य ‘मध्येहृन्द्वाः’ (सूर्यस्य) ‘परि’
(पार्श्वेषु) ‘भास्यतीः’ (भास्यत्यः प्रकारमानाः) ‘यन्ति’ (मच्छन्ति)
वर्तन्ते इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“ज्योतिष्मती प्रतिमुञ्चते नभो रात्रौ देवी
सूर्यस्य व्रतानि । वि पश्यन्ति पत्रवो जायमाना गगनारूपा मातु-
रक्षा उपपद्ये^(२)” इति । ज्येष्ठाया ‘ज्योतिष्मती’ (ज्योतीरूपैर्गर्भजै-
र्द्युक्तात्); ‘रात्रौ’ ज्येष्ठा, सूर्योदयात् पूर्वभावितात्; ‘देवी’
दीप्यमाना; तादृगुषा ‘नभः’ (नभस्य[?]) ‘सूर्यस्य’ ‘व्रतानि’
(सूर्यसम्बन्धित्वेन व्रतवस्त्रियतानि) रश्मिजात्यानि ‘प्रति’-‘मुञ्चते’

* अजस्रं हतमिति पाठः का० ह० मुंकाके नास्ति ।

(कक्षुकमिव स्त्रीकरोति) । तस्यामुपसि 'नागारूपाः' (गोमहिषादि-
जातिभेदभिक्षाः) 'पञ्चवः' 'जायमानाः' (जस्यसदृशं निद्रायाः
प्रबोधं प्राप्नुवन्तः) ; 'मातुः' (मातृसमानायाः) 'अस्याः' भूत्वा
'उपस्ये' (उत्सङ्गे) पश्यन्ति* (विविधमरण्यगमनादिष्ववधारमव-
लोकयन्ति) ।

अथाष्टमीमाह,—“एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं
महिमानमिन्द्रं । तेन दक्षुन् अश्वत्त देवाः हन्ताऽसुराणामभव-
च्छचीभिः^(८)” इति । 'एकाष्टका' इति माघशष्ठाष्टमी कथ्यते,
तथा चापस्तम्बः, 'आ माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टात् द्यष्टका
तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सत्यद्यते तामेवेष्टकेत्याचक्षते' इति । सेयम्
'एकाष्टका' 'तपसा तप्यमाना' (पुषार्थं तपश्चरन्ती) 'महिमानं'
(महिमेरुपेतं) 'गर्भं' (स्रोदरवर्तिनं) 'इन्द्रं' 'जजान' (उत्पाद-
वामास), 'तेन' (इन्द्रेण) 'देवाः' सर्वे 'दक्षुन्' (नस्कररूपान्
राक्षसान्) 'अश्वत्त' (विश्वेषेणाभिभूतवन्तः) । स चेन्द्रः 'शचीभिः'
(सखीयव्रत्तिभिः) 'असुराणां' 'हन्ता' 'अभवत्' ।

अथ नवमीमाह,—“अगानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वद-
न्वन्विच्छ एतत् । भृशसमस्य सुमती यथा धूमन्वा वो
अन्यामति मा प्रयुक्त^(९)” इति । हे एकाष्टका देव्यो, 'मां'
यजमानं पूर्वम् 'अगानुजां' सन्तम् इदानीं 'अनुजां' 'अकर्त्त'
(हतवत्यः) । 'आ' (समन्तात्) कर्मानुष्ठानस्नानकूलस्त्रेण जायत इति
'अनुजा', तद्विपरीतस्तु 'अगानुजाः'; अनुष्ठानरहितं 'मां' अनु-

* एवमेव सर्वत्र पाठः । वि-पश्यन्ति इति पाठस्तु भवितुं युक्तः ।

हानोपेतं हतवत्य इत्यर्थः । कीदृश एकाष्टकाः?—‘सत्यं वदन्तीः’ (अवितथं धर्मं वदन्त्यः) हे यजमान, एवमेतं धर्ममनुतिष्ठेत्येवं बोधयन्त्य इत्यर्थः । अतस्त्वत्प्रसादात् सन्मार्गवृत्तिरहम् ‘एतत्’ ‘अन्विच्छे’ (वक्ष्यमाणमेतत् अपेक्षितं प्रार्थये) । किन्तदपेक्षितमिति?— तदुच्यते, हे एकाष्टकाः, ‘यूयम्’ ‘अस्य’ (युष्मत्पुत्रस्य) इन्द्रस्य ‘सुमतौ’ (कल्याणबुद्धौ) ‘यथा’ स्थिताः, एवमहमपि ‘अस्य’ (इन्द्रस्य) ‘सुमतौ’ अनुग्रहक्षिते ‘भूयासं’ । ‘वः’ (युष्माकं) मध्ये ‘अन्यां’ (इतरां) ‘अति’-लङ्घ्यु ‘मा प्रयुक्त’ (प्रयोगव्यवहारं न करोति) किन्तु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरन्ति* ; तदहमप्युत्तिजामनुकूल-व्यवहारयुक्तो ‘भूयासम्’ ।

अथ दशमोमाह,—“अभूत्सम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्भि गाधं । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त(१०)” इति । ‘मम’ यजमानस्य ‘सुमतौ’ (भक्तियुक्तायां बुद्धौ) ‘विश्ववेदाः’ (सर्वजगदभिज्ञा) इत्यमुषा ‘अभूत्’ (स्थितवती) । सा च ‘प्रतिष्ठां’ ‘आष्ट’ (अष्टादनुग्रहे स्वैर्यं ज्ञातवती ; ‘हि’ (यस्मात्) इत्यमुषा ‘गाधं’ (प्रतिष्ठानिमित्तभूतं) यजमानम् ‘अविदत्’ (लभ्यवती), तस्मान्नादनुग्रहे स्वैर्यवतीत्यर्थः । भूयासमित्यादि पूर्ववत् ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । वक्तुतः—‘अन्यां’ (इतरां) ‘अन्याम्’ (इतराम्) ‘अति’-लङ्घ्यु ‘यथा’ ‘मा प्रयुक्त’ (प्रयोगव्यवहारं न करोति) किन्तु परस्परानुकूल्येनैव व्यवहरन्ति इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथैकादशीमाह,—“पञ्च व्युष्टीरनु पञ्च दोहा गां पञ्च-
 नाञ्चीमृतवोऽनु पञ्च । पञ्च दिग्भः पञ्चदशेन कृप्राः समान-
 मूर्द्धीरभि लोकाभेकम्^(११)” इति । अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमासौपवसथ्य-
 सत्याख्यकर्भनिष्पादिकाः पञ्च मुख्याः उषसो याः पूर्वमुक्ताः,
 तान्(?)‘पञ्च व्युष्टीरनु’पञ्चात्मकं सर्वमिदमुत्पन्नमिति । तदुच्यते—
 ‘पञ्च दोहा’ उत्पन्नाः,—तमिस्रा ष्योत्स्ना सन्ध्यादयम् अहरित्येते
 पञ्च दोहाः । ते च होत्रब्राह्मणे, ‘इदं वा अग्ने नैव किञ्चन
 आसीत्’ इत्यनुवाके, ‘यास्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । सा
 तमिस्राऽभवत्’ इत्यादिना समाधाताः । तत्रैव, ‘तेभ्यो मृत्पुत्रये
 पाचेऽस्वमुदहत्’ इत्यादिना दोहा आधाताः । आधाय चान्ते
 तदुपसंहृतम्,—‘एते वै प्रजापतेर्दोहाः’ इति । एते ‘पञ्च दोहाः’
 ‘पञ्च व्युष्टीरनु’ उत्पन्नाः । येषं गौः (पृथिवी), ‘पञ्चनाञ्चीं’ (पञ्च-
 विधनामोपेताम्) अपि पञ्च व्युष्टीरनुत्पन्नां विद्यात्,—वसन्तर्त्तौ
 पुष्पवतीति नाम, शीतर्त्तौ तापवतीति नाम, वर्षर्त्तौ वृष्टिवतीति
 नाम, शरदर्त्तौ* जलप्रसादवतीति नाम, हेमन्तशिशिरयोः शैत्य-
 वतीति नाम, सैव पञ्चनाञ्ची व्युष्टीरनुत्पन्ना । तथा हेमन्त-
 शिशिरयोरैक्येन ‘पञ्च’ ‘मृतवो’ व्युष्टीः ‘अनु’ उत्पन्नाः । तथा
 प्राच्यादयः सहोर्द्ध्या ‘पञ्च’ ‘दिग्भो’ व्युष्टीरनुत्पन्नाः । पञ्चदशाख्य-
 लोमेन ‘कृप्राः’ (सम्पादिताः), पञ्चविधवृत्त्युपेताः स्त्रोत्रियाः पञ्च

* शरदर्त्तौ इति सर्वत्र पाठः, शारदर्त्तौ इति शरदृतौ इति वा पाठो
 भवितुं युक्तः । एवं वृष्टिवतीत्यत्र वृष्टिमतीति पाठो भवितुं युक्तः ।

† व्युष्टीरनुत्पन्नाः इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

द्युष्टीरनूत्पन्नाः । तस्य सोमस्य विधायके ब्राह्मणे 'पञ्चभ्यो
 चिह्नरोति' इत्येवं चिवारमाप्नातं । ता एताः पञ्च द्युष्टयः । 'एकं
 'लोकम्' 'अभि' 'समानमूर्द्धीः',—'लोकः' आलोकः प्रकाशः,
 तमेकं प्रति समानस्वभावाः । मूर्द्धशब्द उत्तमाङ्गवाचो सन् मुख्यं
 स्वभावमुपलक्षयति । मुख्यस्वभावस्य द्युष्टीनां प्रकाशत्वं । एवं-
 विधद्युष्टिरूपेयमित्येति ख्यते ।

अथ द्वादशोमाह,—“अतस्य गर्भः प्रथमा द्युष्ट्यापामेका
 महिमानं विभर्त्ति । सूर्यस्यैका चरति जिष्कृतेषु घर्मस्यैका
 सवितैकां नियच्छति^(११)” इति । या एताः पूर्वाङ्गाः पञ्चोषो
 मुख्याः, तासां मध्ये 'प्रथमा' या द्युष्टिरुषःकासरूपाऽसि, या
 'अतस्य' (सत्यस्य) 'गर्भः' (गर्भसदृशी) तेन आदित्येन सहैव
 वर्त्तते । 'एका' काचिदुषाः रश्मिसहकारिणी 'अपी' 'महिमानं'
 'विभर्त्ति' (घर्मकाले रश्मिद्वारा जलमानीय मेघोदरे गर्भ-
 रूपत्वं महत्त्वं पोषयति) । 'एका' काचिदन्या उषाः 'सूर्यस्य'
 सम्बन्धिषु 'जिष्कृतेषु' प्रदेशेषु 'चरति' (प्रकाशं कुर्वती वर्त्तते) ।
 'एका' काचिदन्योषाः 'घर्मस्य' (दीप्यमानस्य) अग्नेः सम्बन्धिषु
 'चरति' (प्रकाशं करोति) । 'एका' काचिदन्यामुषसं 'सविता'
 'नियच्छति' (दैनन्दिनं प्रकाशकारित्वेन नियतां करोति) ।

अथ त्रयोदशोमाह,—“या प्रथमा द्यौच्छत् सा धेनुरभवद्
 यमे । सा नः पयस्वती धुच्छोत्तरामुत्तराऽसमाम्^(१२)” इति ।
 मुख्यासु पञ्चसु उषःसु 'या' 'प्रथमा' उषा 'द्यौच्छत्' (तमो
 व्यवाचयत्) प्रकाशोत्पादनेन तमो निराकरोतीत्यर्थः । 'सा'

(तादृग्नुषाः) 'बमे' 'धेनुभवत्' (यमस्त्रामिके लोके प्रकाश-
प्रदानेन धेनुवत् प्रीतिहेतुरभवत्) । तथाविधे उषः, 'घा' त्वं
'पयस्वती' (सुसुदकयुक्ता वती) 'नः' (अस्माकं) उत्तरोत्तरेषु
सर्वेष्वपि संवत्सरेषु निरन्तरं 'धुक्' (दोहनं कुह) । यथा धेनुः
शौरं प्रयच्छति, तद्वत् त्वं व्युष्टिं प्रकाशश्च* प्रयच्छेत्यर्थः ।

अथ चतुर्दशोमाह,—“शुक्लर्षभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद्विश्व-
रूपा ब्रह्मखीरग्निकेतुः । समानमर्थः स्वपश्यमाना विभ्रतो
जरामजर उष आगाः^(११)” इति । येयमुषा 'शुक्लर्षभा' (शुक्लेषु
प्रकाशरूपेषु नषादिषु मध्ये श्रेष्ठा), येयमुषाः 'नभसा' 'ज्योतिषा'
(आकाशवर्तिप्रकाशेन युक्ता) 'आगात्' (इह समागता) ।
कीदृशी?—'विश्वरूपा' (सर्वाणि प्रकाशानि यस्याः सा 'विश्वरूपा');
'ब्रह्मखीरः' (सूर्योदयात्पूर्वम् अन्धकारलेजानुवृत्तेर्मिश्रणः); 'अग्नि-
केतुः' (अग्निहेत्रिभिरुषःकाले विद्यत्य प्रज्वालिता येऽग्नयस्के
केतवो ध्वजस्थानीया यस्याः सा 'अग्निकेतुः' । 'समानमर्थः'
'विभ्रतो',—सूर्यस्य यत्प्रयोजनम् अन्धकारनिवारणरूपं,—तदेवो-
षस्योऽपि प्रयोजनं, अतः सूर्येण सह समानप्रयोजनोपेता;
'स्वपश्यमाना' (ब्रह्मणान्यर्षासि कर्माणि तानि आत्मन इच्छन्तीति
'स्वपश्यमाना' । हे 'अजरे' 'उषः', त्वं 'जराम्' 'आगाः' (ब्रह्म-
पश्चितादिरूपजरारहितापि सृष्ट्यादिमारभ्य प्रवृत्तत्वात् चिर-
कालस्य चर्षां जरां प्राप्ताऽसि । तादृगुषारूपा इयमिष्टकेत्यर्थः ।

* व्युष्टिः प्रकाशश्च इति सर्वत्र प्रथमान्तपाठो न सम्भङ् ।

† अतयोजनम् इति का० इ० प० पाठः ।

अथ पञ्चदशीमाह,—“ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादङ्गां
नेचो जनिचो प्रजानां । एका सती ब्रह्मधोषो व्युच्छस्यजोर्षा त्वं
जरयसि सर्वमन्यत्^(१५)” इति । ‘इत्थं’ ‘प्रथमा’ उषा ‘आगात्’
(इह कर्मण्यागता) । कीदृशी ?—‘ऋतूनां’ (वसन्तादीनां) ‘पत्नी’
(पालयित्री), उषःकालस्यासकृदावृत्त्या ऋतवः सम्पद्यन्ते । ‘अङ्गां’
‘नेचो’ (नयनस्य हेतुः, प्रकाशप्रदानेन निष्पादिकेत्यर्थः) । ‘प्रजानां’
‘जनित्री’ (उत्पादयित्री) उषःकालवृत्त्या हि नवमासगर्भ-
धारणादिना प्रजा उत्पद्यते । हे ‘उषः’, ‘त्वं’ स्वरूपेण ‘एका’
‘सती’ ‘ब्रह्मधा’ (दिग्भेदेन ब्रह्मप्रकारा) भूत्वा ‘व्युच्छसि’
(तमो वासयसि) निष्कासयसीत्यर्थः । कीदृशी त्वं ?—‘अजोर्षा’
(बलीपलितादिजरारहिता) । ‘सर्वम् अन्यत्’ (मनुष्यभरीरादिकं)
‘जरयसि’ (जीर्णं करोसि) । इत्थं पञ्चदशाद्याताः, षोडशी
त्वन्वच द्रष्टव्या ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“न वा इदं दिवा न
नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एता व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत
ततो वा इदं व्यौच्छस्यस्यैताः उपधीयन्ते थेवास्मा उच्छत्यथोत्तम
एवापहते” (५।३।४अ०) इति । ‘इदं’ कालस्वरूपं यत्
दिवारात्रयोर्व्यावृत्तिकया उषसा रहितत्वात् ‘अव्यावृत्तं’ ‘आसीत्’,
तथा सति ‘दिवा’ अपि ‘न’ ‘आसीत्’, ‘नक्तम्’ अपि ‘न’ ‘आसीत्’
व्यावृत्तस्वरूपस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्, तदानां ‘देवाः’ व्यावृत्ति-
कारिणोर्व्युष्टिसञ्ज्ञका ‘एता’ इष्टका ‘अपश्यन्’ । (विशेषेण) ‘उच्छति’
तमो विनाशयतीति ‘व्युष्टिः’ उषःकालः, तद्वाचकशब्देनोपेतैर्मन्त्रैरुप-

धेया इष्टका व्युत्थयः । 'ताः' व्युष्टोरिच्छो* 'उपादधत' । 'ततः' ऊर्द्धम् 'इदं' कालस्वरूपं 'व्यौष्कत्' (व्यावृत्तिकया व्युष्ट्या दिवा-
नक्तभेदेन व्यावृत्तमासीत्) । तस्मात् व्युष्टीरुपदध्यात् । तदुपधाने
हि यजमानार्थं 'व्युष्कति' एव । अपि च बुद्धिगतभ्रान्तिरूपं
'तमो' विनाशयति ।

अत्र विनियोगसंयहः,—

इयं व्युष्टिरुपादध्यात् मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥

इति षायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नें जा॒तान् प्र॒णु॒दा नः स॒प॒त्नान् प्र॒त्यजा॑तां जा॒त-
वे॒दो नु॒दस्व । अ॒स्मे दी॑दि॒हि सु॒मना॑ अ॒हे॒ड॒न्तव॑ स्या॒ः
श॒र्मं चि॒वरू॑थ उ॒द्भित्^(१) । स॒हसा॑ जा॒तान् प्र॒णु॒दा नः
स॒प॒त्नान् प्र॒त्यजा॑तां जा॒तवे॒दो नु॒दस्व । अ॒धि नो॑ ब्रू॒हि
सु॒मन॑स्य॒मानो व॒यः स्या॑म॒ प्र॒णु॒दा नः स॒प॒त्नान्^(२) ।
च॒तुश्च॑त्वारि॒ंशः स्तो॒मो व॒र्चो॑ द्र॒विणः^(३) षोड॑शः स्तो॒म
आ॒जो द्र॒विणं^(४) पृथि॒व्याः पु॒रो॒षम॑सि ॥ १ ॥

* व्युष्टीदृष्ट्या इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

असौ नाम^(१) । एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्दः शुभ्रञ्छन्दः
परिभूञ्छन्द आच्छन्दो मनञ्छन्दो व्यञ्छन्दः सिन्धु-
ञ्छन्दः समुद्रं छन्दः सलिलं छन्दः संयञ्छन्दो विय-
ञ्छन्दो वृहञ्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायञ्छन्दो विवध-
ञ्छन्दो गिरञ्छन्दो भ्रजञ्छन्दः सष्टुपञ्छन्दोऽनुष्टुपञ्छन्दः
ककुञ्छन्दस्त्रिककुञ्छन्दः काव्यं छन्दोऽंकुपं छन्दः ॥ २ ॥

पदपंक्तिञ्छन्दोऽक्षरपंक्तिञ्छन्दो विष्टारपंक्तिञ्छन्दः
क्षुरोभृज्वां छन्दं प्रछञ्छन्दः पक्षञ्छन्दः एवञ्छन्दो
वरिवञ्छन्दो वयञ्छन्दो वयस्कृञ्छन्दो विशालं छन्दो
विष्वङ्गाञ्छन्दश्छदिञ्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्दो-
ऽकांकं छन्दः^(१-४५) ॥ ३ ॥

असि । अंकुपं छन्दः । अयस्त्रिंशच्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीय-
प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकादशानुवाके व्युत्थाख्या इष्टका अभिहिताः, तावता
चतुर्थचित्तिः समाप्ता । अथ द्वादशे पञ्चम्यां चित्यामसपत्नाख्या
सप्तमे । कल्पः, 'सो भूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य पञ्चमो चितिं
चिनेत्यग्ने जातान् प्रणुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति'
इति । पाठस्तु,—“अग्ने जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्

जातवेदो नुदस्व । अग्ने दीदिहि सुमना अहेङ्गव स्याः ब्रमन्
 चिवरूच उद्भित्^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘नः’ (अस्माकं) ‘जातान्’
 ‘सपत्नान्’ (ये पूर्वमुत्पन्नाः ब्रह्मवः तान्) ‘प्रणुद’ (प्रकर्षेण नात्रय) ।
 हे ‘जातवेदः’, ये पूर्वमनुत्पन्ना इतः परमुत्पत्तिप्रसक्तिसुक्तास्मान्
 ‘अजातान्’ ब्रून् ‘प्रति’-‘नुदस्व’ (उत्पत्तिप्रतिबन्धेन निराकुर्व) ।
 ‘सुमनाः’ (शानुपहृषितः) त्वं ‘अहेङ्ग’ (अकुर्वन्) ‘चिवरूचः’
 (चिवरूचः प्राग्वंश-सदो-हविर्द्वानरूपमृहन्धोपेतः) ‘उद्भित्’
 (अनुष्ठेयकर्मोत्पादकः) सन् ‘अग्ने दीदिहि’ (अस्मादादीन् प्रकाशय) ।
 ‘तव’ प्रसादात् ‘ब्रमन्’ ‘स्याम्’ आसुखवान् भवेद्यम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“अग्ने जातान् प्रणुदा नः
 सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति जातानेव भ्रातृभ्यान् प्रणुदते”
 (पू।३।५।अ०) इति ।

कल्पः, * “सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रथजातां
 जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयः स्याम
 प्रणुदा नः सपत्नान्^(१)” इति । ‘सहसा’ (बलेन) ‘जातान्’ इति
 पूर्ववत् । ‘सुमनस्यमानः’ (सौमनस्यं प्राप्तः) सन् ‘नः’ (अस्मान्)
 ‘अधि’-‘ब्रूहि’, ‘वयम्’ अपि त्वदनुपहादधिकाः ‘स्याम’, ‘नः’
 (अस्मादीयान्) ‘सपत्नान्’ (ब्रून्) ‘प्रणुद’ ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—“सहसा जातानिति पश्चा-
 द्भ्रजनिव्यमाणानेव प्रणुदते” † (पू।३।५।अ०) इति । ‘पश्चात्’ ‘उप-

* अत्र तु ‘सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नानिति पश्चादुपदधाति
 इति । पाठस्तु’ इत्यधिकः पाठो भवितुं युक्तः ।

† ‘प्रतिनुदते’ इति आदर्शं पुस्तकपाठः ।

दधाति' इत्यनुवर्तते । पूर्वमन्त्रे उत्पन्नविनाशप्राधान्यम् इह तु उत्पत्त्यमानप्रतिबन्धप्राधान्यम्,—अनेनाभिप्रायेषोभयत्र एवकार-प्रयोगः ।

कल्पः, 'चतुस्रत्वारिंश इति दक्षिणतः' इति । पाठस्तु,—
“चतुस्रत्वारिंशः सोमो वर्षो द्रविणम्^(१)” इति । योऽयं 'सोमः'
चतुस्रत्वारिंशदावृत्त्या सम्यक्, 'वर्षः' (बलरूपं धनं) ; हे इष्टके
तदुभयरूपा त्वमसि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“चतुस्रत्वारिंशः सोम इति दक्षिणतः,
ब्रह्मवर्षसं वै चतुस्रत्वारिंशो ब्रह्मवर्षसमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्माद्दक्षिणोऽर्हो ब्रह्मवर्षसितरः” (५।३।५अ०) इति ।
ब्राह्मणानामात्विज्यात्, तैर्निष्पाद्यस्य सोमस्य ब्रह्मवर्षः स्वरूपत्वम् ।

कल्पः, 'षोडशः सोम इत्युत्तरतः' इति । पाठस्तु,—“षोडशः
सोम ओजो द्रविणम्^(४)” इति । षोडशभिरावृत्तिभिर्निष्पाद्यः
'षोडशः', यस्माद्दशः 'सोमः', यस्माष्टमधातुरूपं धनं वा, हे इष्टके
तदुभयरूपा त्वमसि ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“षोडशः सोम इत्युत्तरत ओजो वै
षोडश ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयायी जयति”
(५।३।५अ०) इति । षोडशसोमस्य ओजोवृद्धिहेतुत्वात्
ओजस्त्वम् ।

अथेष्टकादयं सह प्रशंसति,—“वज्रो वै चतुस्रत्वारिंशो वज्रः
षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जाताः सैव जनिष्यमाणाः स
भाद्रव्यान् प्रणुद्य वज्रमनुप्रहरति स्यूतै” (५।३।५अ०) इति ।

स्योमथोरनिष्टनिवारकत्वेन वञ्चत्वं । 'प्रषोदनम्' अस्मात् स्नाना-
न्निवारणं । ततो वञ्चस्नानुप्रहारः 'सृत्यै' (हिंसायै) सम्पद्यते ।

कल्पः, 'दृष्टकायां पुरीषमध्वूञ्च पृथिव्याः पुरीषमसीति
मध्येऽग्नेः पुरीषवतीम्' इति । पाठस्तु,—“पृथिव्याः पुरीषमस्यस्यो
नाम(५)” इति । हे दृष्टकास्वरूप, त्वं 'पृथिव्याः' (चितिरूपायाः)
'पुरीषं' (पूरकम्) 'असि' । स्नाति भक्षयति विनाशयतीति सः,
न स्नातीत्यसः । हे दृष्टके त्वम् 'असुः' 'नाम' 'असि' ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पुरीषवतीं मध्य उपदधाति
पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते” (५।३।५ अ०) इति ।
पुरीषमध्वूञ्च तस्योपर्युपधीयमानत्वात् पुरीषवती । 'पुरीषं वै'
'आत्मनः' (गवादिशरीरस्य)* 'मध्यं' उदरमध्ये वर्तमानत्वात् ।
अतः पुरीषत्वेन 'सात्मानं' (शरीरसहितम्) 'एव' 'अग्निं' 'चिनुते' ।

एतद्देदनं प्रशंसति,—“सात्माऽमुभिंज्ञोके भवति य एवं वेद”
(५।३।५ अ०) इति । नामकरणं पूर्वमुक्तम् ।

दृष्टकापञ्चकं प्रशंसति,—“एता वा असपत्ना नामेष्टका यस्यैता
उपधीयन्ते नास्य सपत्नो भवति” (५।३।५ अ०) इति । सपत्नानां
ब्रह्मणां विनाशकत्वात् 'असपत्ना' इत्येतासामिष्टकानां नाम धेयम् ।

कल्पः, 'एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्द इति चत्वारिंशत्तं विराजो
दन्न दन्न प्रतिदिन्नमक्ष्णाय' इति । पाठस्तु,—“एवञ्छन्दो(१) वरि-
वञ्छन्दः(२) ब्रह्मूञ्छन्दः(३) परिभूञ्छन्दः(४) आञ्छञ्छन्दो(५)”

* मवादिशरीरस्य इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† नामधेयमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

मगच्छन्दो(११) यथच्छन्दः(१२) सिन्धुच्छन्दः(१३) समुद्रं छन्दः(१४)
 सलिलं छन्दः(१५) मन्थच्छन्दो(१६) विद्यच्छन्दो(१७) दृष्टच्छन्दो(१८)
 रथकारं छन्दो(१९) निकामच्छन्दो(२०) विवधच्छन्दो(२१) गिर-
 च्छन्दो(२२) भ्रमच्छन्दः(२३) सद्युपच्छन्दः(२४) अगुद्युपच्छन्दः(२५)
 ककुच्छन्द(२६) क्षिककुच्छन्दः(२७) काथं छन्दः(२८) अकुप
 छन्दः(२९) । पङ्क्तिच्छन्दो(३०) रथपङ्क्तिच्छन्दो(३१) विष्टारपङ्क्ति-
 च्छन्दः(३२) सुरोभङ्गी छन्दः(३३) प्रच्छच्छन्दः(३४) पञ्चच्छन्द(३५)
 एवच्छन्दो(३६) वरिवच्छन्दो(३७) वयच्छन्दो(३८) वथक्काच्छन्दो(३९)
 विशासं छन्दो(४०) विष्यह्नाच्छन्दः(४१) हृदिच्छन्दो(४२) दूरोहसं
 छन्दः(४३) तत्रं छन्दः(४४) अङ्गाङ्गं छन्दः(४५) ” इति । ‘एवः’
 ‘वरिवः’ इत्याद्याः प्रश्नाः स्वर्गलोकवर्तिनां छन्दोविशेषाणां
 नामधेयानि । हे इष्टके, तन् ‘एवच्छन्दो’ यत्, तद्रूपाधि ।
 एवं सर्वत्र ऊहनीयम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“पशुर्वा एष यदग्निर्विराज
 उत्तमायी चित्यामुपदधाति विराजनेषोत्तमां पशुषु दधाति
 तस्मात् पशुमागुत्तमां वाचं वदति” (५।३।५अ०) इति ।
 पशुर्वाग्निहेतुत्वादग्नेः पशुत्वम् । अतः ‘पशुषु’ ‘उत्तमां’ ‘विराजं’
 (धीरदध्यादिरूपमन्त्रं) स्थापयितुम् अस्मिन् पशुरूपेऽग्नौ ‘उत्तमायां’
 पञ्चम्यां ‘चित्यां’ विराडाख्या इष्टका उपदधात् । विराड्रूपत्वं
 तु वक्ष्यमाणदशमशब्दाया सम्पद्यते । यस्मात् पशुरूपेऽग्नावन्नरूपं
 ‘विराजं’ ‘उपदधाति’, ‘तस्मात्’ लोकेऽपि बह्वपशुयुक्तः पुरुषः
 समागतान् अतिथीन् प्रति ‘उत्तमां’ ‘वाचं’ ‘वदति’,—अन्ता

धूयं मङ्गुहे समागच्छत, भुञ्जन्ताम्* इति । वेयं उक्तमा
वाक् ।

एकैकस्यां द्वित्रोष्टकासङ्घां विधत्ते,—“द्व द्वत्रोपदधाति
सवीर्यलाव” (५।३।५अ०) इति । ‘सवीर्यलं’ (शास्त्रोपेतलं) ।
तच्च बद्धभिरिष्टकाभिः सम्यसते ।

सम्यक्पङ्क्तिरूपत्वं वारयित्वां वक्रत्वं विधत्ते,—“अद्वयोप-
दधाति तस्मादद्वयया पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठियै” (५।३।
५अ०) इति ।

उक्ता विराजः प्रब्रंषति,—“यानि वै हृन्दांसि सुवर्ग्याण्या-
सन् तैर्देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेनर्षयोऽश्राम्यन् ते तपोऽतप्यन्त
तानि तपसा अपश्यन् तेभ्य एता इष्टका निरमिमतेवच्छन्दो वरिव-
च्छन्द इति ता उपादधत ताभिर्वैते सुवर्गं लोकमायन् यदेता
इष्टका उपदधाति यान्येव हृन्दांसि सुवर्ग्याणि तैरेव यजमानः
सुवर्गं लोकमेति” (५।३।५अ०) इति । स्वर्गम् अर्हन्त्विति
‘सुवर्ग्याणि’, तादृशानि ‘यानि’ आवातानि ‘हृन्दांसि’ स्वर्गलोके
स्थितानि, तैश्चन्दोभिः ‘देवाः’ स्वर्गं प्राप्ताः,—तत्पाठस्येषां स्वर्ग-
प्राप्तिसाधनं । ‘अपश्यः’ च ‘तेन’ (स्वर्गप्राप्तिनिमित्तेन) ‘अश्राम्यन्’
(उपायमन्विष्यालभमानाः खिन्ना आसन्) ‘ते’ पुनर्विचार्य
स्वर्गप्राप्त्यर्थं ‘तपः’ कृतवन्तः, ततोऽनुष्ठितेन ‘तपसा’ ‘तानि’

* भुञ्जन्ताम् इति तु क्वचित् पाठः ।

† अत्र वारयितुमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘हृन्दांसि’ स्वर्गसाधनानि ‘अपम्यन्’, ‘तेभ्यः’ (हृन्दोभ्यः) ‘एता’ (विराडाख्या) ‘इष्टका’ निर्मितवन्तः, निर्माय च ‘एवञ्छन्दो’ ‘वरिवञ्छन्दः’ इति मन्त्रैः ‘ता’ (विराजः) ‘उपादधत’ ‘ताभिः’ (इष्टकाभिः) तद्विषयं प्राप्ताः । अतो यजमानोऽपि तदुपधानेन स्वर्ग्यसौञ्छन्दोभिः स्वर्गं प्राप्नोत्येव ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

पञ्चम्यान् चितावग्निर्ह्यसपत्नास्तु पञ्च च ।

एवंश्चत्वारिंशदुक्ता विराजो दिक्षु वक्रगाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निर्हृत्वाणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्थया । समिद्धः
शुक्रं आहुतः^(१) । त्वं सौमासि सत्यतिस्त्वं राजोत
हृत्वा । त्वं भद्रो असि क्रतुः^(२) । भद्रा ते अग्ने
स्वनीक संहृद्योरस्य सतो विषुणस्य चारुः । न यत्ते
शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तनुवि रेप आधुः^(३) ।
भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आरौचते सूर्यस्य ॥
॥ १ ॥

रुशद्दृशे दृशे नक्तया चिदरूक्षितं दृश आ रूपे
 अन्नं^(५) । सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यथा देवाः
 आयजिष्ठः स्वस्ति । अदब्धो गोपा उत नः परस्या
 अग्ने शुमदुत रेवद्दिदीहि^(६) । स्वस्ति नो दिवो अग्ने
 पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव । यत् सीमहि
 दिविजात प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चिचं^(७) ।
 यथा होतर्मनुषः ॥ २ ॥

देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि एवा नो
 अद्य समना समानानुशन्नम उशतो यश्चि देवान्^(८) ।
 अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारः
 रत्नधातमं^(९) । वृषा सोम शुमाः असि वृषा देव वृष-
 व्रतः । वृषा धर्माणि दधिषे^(१०) । सान्तपना इदः
 हविर्मरुतस्तज्जुष्टन । युष्माकोती रिशादसः^(११) । यो
 नो मर्तो वसवो दुर्हणायुस्तिरः सत्यानि मरुतः ॥ ३ ॥

जिघाःसात् । द्रुहः पाशं प्रति स मुचीष्ट तपिष्टेन
 तपसा हन्तना तं^(१२) । संवत्सरीणा मरुतः स्वर्का उरु-
 क्षयाः सगणा मानुषेषु । तैस्सत् पाशान् प्रमुञ्चन्वः-
 हसः सान्तपना मंदिराः मादयिष्णवः^(१३) । पिप्रीहि
 देवाः उशतो यविष्ट विद्वाः ऋतुः ऋतुपते यजेह ।
 ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वः होतृणामस्यायजि-

ष्टः^(११) । अग्ने यदद्य विप्रो अध्वरस्य होतः पावक ॥

॥ ४ ॥

शोचे वेत्स्वः हि यज्वा । ऋता यजासि महिना
वि यद्गूह्व्या वह यविष्ट या ते अद्य^(११) । अग्निना रयि-
मन्नवत् पोषमेव दिवे-दिवे । यशसं वीरवत्तमं^(१२) ।
गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पृष्टिवह्नः । सुमिचः
सौम नो भव^(१३) । यद्दमेधास आगत मरुतो माय-
भूतन । प्रमुञ्चन्तो नो अश्वसः^(१४) पूर्वीभिर्हि ददा-
शिम शरद्भिर्मरुतो वयं । महोभिः ॥ ५ ॥

चर्षणीनां^(१५) । प्र बुभ्रिया ईरते वो महाशस्ति
प्र खामानि प्र यज्जवस्तिरध्वं । सहस्रियं दम्यं भागमेतं
यद्दमेधीयं मरुतो जुषध्वं^(१६) । उप यमेति युषतिः सु-
दक्षं दोषावस्तोर्हविष्मती घृताची । उप स्वैनमरमति-
र्वसूयुः^(१७) । इमे अग्ने वीततमानि हव्याजसो वक्षि
देवतातिमच्छ । प्रति न ई सुरभीणि वियन्तु^(१८) ।
क्लीडं वः शर्हो मारुतमनर्वाणः रयेशुभं ॥ ६ ॥

कखा अभि प्रगायत^(१९) । अत्यासो न ये मरुत
स्वञ्चो यद्गूह्वशो न शुभयन्त मर्याः । ते हर्म्येष्टाः शिशवो
न शुधा वत्सासो न प्रक्लीडिनः पयोधाः^(२०) । प्रैषा
मज्जेषु विद्युरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद् युञ्जते शुभे ।

ते क्रीडयो धुनयो आजहृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त
धूतयः^(१७) । उपहृष्टेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः
केन ॥ ७ ॥

चित् पथा । श्रोतन्ति कोशा उप वो रथेषा घृत-
मुक्षता मधुवर्णमर्चते^(१५) । अग्निर्मग्निः हवीमभिः सदा
हवन्त विप्रपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं^(१६) । तः हि शश्वन्त
ईडते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निः हव्याय वोडवे^(१७) ।
इन्द्राग्नी रोचना दिवः अथदृचम्^(१८-१९) इन्द्रं वो
विश्वतस्परीन्द्रं नरो^(१०-११) विश्वकर्मन् हविषा वाह-
धानो विश्वकर्मन् हविषा वहनेन^(१२-१३) ॥ ८ ॥

सूर्यस्य । मनुषः । मरुतः । पावक । महोभिः ।
रथेशुभं । केन । षट्चत्वारिंशच्च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके
षयोद्गोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अपां त्वेमन् । अयं पुरः । प्राची । ध्रुवक्षितिः ।
व्यविः । इन्द्राग्नी । मा छन्दः । आशुस्त्रिहृत् । अग्ने-
र्भागोऽसि । एकया । इयमेव सा या । अग्ने जातान् ।
अग्निर्हृषाणि जङ्घनत् । षयोद्दश ॥ १३ ॥

अपां त्वा (१।१) । इन्द्राग्नी (ई।१) । इयमेव
सा (११।१) देवताता (१३।३) । षट्षिंशत् ॥ ३६ ॥
हरिः ओम् ॥

॥०॥ समाप्तश्च तृतीयप्रपाठकः ॥०॥

द्वादशेऽनुवाके असपत्ना विराजसोक्ताः । अथ त्रयोदशस्य
अन्यानुवाकत्वात् तत्र चाख्यानुवाक्या उच्यन्ते । चातुर्मास्ये साक-
मेधास्ये द्वितीये पर्वणि 'अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपासं
निर्वपति साकः सूर्येषोद्यता' इत्यादिर्हवीषि* आस्तातानि । तत्र
प्रथमस्याख्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“अग्निर्दृषाणि जङ्गमद्
द्रविषः सुर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः^(१)” इति । अयम्
'अग्निः' अस्मान्गुट्टात्विति शेषः । कीदृशः अग्निः?—‘दृषाणि’
'जङ्गमत्' (कर्मानुष्ठाननिवारकाणि पापान्यतिव्रजेन हतवान्) ;
'विपन्यया' (अस्मत्कृतया स्तुत्या) 'द्रविषस्युः' (अस्मदर्थे
द्रविषेषुः); 'समिद्धः' (सम्यक् प्रज्वालितः); 'शुक्रः' (शोचमानः);
'आहुतः' ('आ' समन्तात् अस्माभिराकारितः, अनेनाख्येनाहुतो
वा)[†] ।

अथ द्वितीयाख्यभागस्य पुरोनुवाक्यामाह,—“त्वः सोमासि
सत्यतिस्त्रः राजोत दृषद्वा । त्वं भद्रो असि क्रतुः^(२)” इति ।

* इत्यादीनि हवीषि इति, इत्यादिना हवीषि इति वा पाठो
भवितुं युक्तः ।

† अनेनाख्ये ऊतो वा इति क्वचित् पाठः ।

हे 'सोम', 'त्वं' सतां (सन्धगनुष्ठितानां) कर्मणां 'पतिः' 'असि'; किञ्च 'त्वं' 'राजा' (दीप्तिमान्); अपि च 'त्वं' 'दृक्' (पापघातो); किञ्च 'त्वं' 'भद्रः' (फलप्रदत्वेन मङ्गलः); 'ऋतुः' 'असि' (तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात्) । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयस्योदकप्राप्तं, तथाप्यमावास्याविक्रतित्वप्रयुक्तं दृधन्वयोः प्राप्तिं वारयितुं पुनः-
पाठः ।

अथ प्रधानस्याग्नेरनीकवतो इविषः पुरोनुवाक्यामाह,—
“भद्रा ते अग्ने स्तनोक सदृग्घोरस्य सतो विषुषस्य चाहः ।
न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तनुवि रेप आधुः(१)”
इति । शोभनमनीकं सैन्यं यस्यासौ स्तनोकः, तादृक् हे 'अग्ने';
'ते' (त्वदीयानि) च गात्राणि 'भद्रा' (भद्राणि मङ्गलानि) ।
कथं भद्रत्वमिति ?—तदुच्यते,—त्वं 'सदृक्' (यजमानान् पश्यसि,
यजमानादिभिर्वा सम्यक् दृश्यसे) । तथा त्वं 'घोरस्य' (उग्रस्य),
'सतः' (सर्वथा विद्यमानस्य), 'विषुषस्य' (बहुज्वालारूपेषु विष्वग्-
व्याप्तस्य) 'चाहः' (चरषहेतुः), अरिष्टनिवारकस्य निरन्तस्य
ज्वालासमूहस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । 'यत्' 'ते' (तव) 'शोचिः'
(प्रकाशनं), तत् कदाचिदपि 'तमसा' 'न' 'वरन्त' (नाप्रियन्ते) ।
'ध्वस्मानः' (ध्वंसहेतवः) राक्षसाः 'तनुवि' (शरीरे) त्वदीये 'रेपः'
(प्रहाररूपं पापं) 'न' 'आधुः' (नैव सम्पादितवन्तः) ।

अथ तत्रैव याव्यामाह,—“भद्रं ते अग्ने सदृसिस्तनोकमुपाक
आ-रोचते सूर्यस्य । इन्द्र इन्द्रे ददुन्ने नक्तया सिद्धचित्तं इन्द्र
आ रूपे अक्षम्(२)” इति । 'सहो' (बलम्) अस्मास्मीति सहस्री,

तादृशं हे 'अग्ने', 'सूर्यस्य' 'ते' (सूर्यसदृशस्य तव) 'भद्रं' (कल्याणं) 'अनीकं' ज्वालारूपं (सैन्यं) 'उपाके' (उपान्तिके समीपे) 'आ-रोचते' (सर्वतो दीप्यते) । तादृशं ज्वालारूपं त्वदीयम् अनीकं नक्तम् अपि गाढान्धकारावृतायां रात्रावपि 'दृष्ट्वे' (विस्फुल्लं प्राप्तिभिर्दृश्यते) । किमर्थं रात्रौ तज्ज्वालार्द्रमिति ?-तदुच्यते,— 'दृशत्' (हिंसकं सर्वाधिकं) 'दृष्टे' (मार्गे द्रष्टुं), तथा रात्रौ भोजनवेलायां 'आ*' 'रूपे' (पुरतो निरूपिते पात्रे) 'अरुचितं' (रुक्षोपलक्षितं मक्षिकाद्युपद्रवम्) अभितम्(?)† 'अन्नम्' 'आ'- 'दृष्टे' (सर्वतो द्रष्टुम्) ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याच्यमाह,—“सैनानीकेन सुविदधो अस्मो यष्टा देवाः आयजिष्ठः स्रस्ति । अदभ्यो गोपा उत नः परस्वा अग्ने द्युमदुत रेवद्दिदीहि^(५)” इति । हे 'अग्ने', 'स' त्वं 'द्युमत्' (दीप्यमानः); 'उत' (अपि च) 'रेवत्' (बहुधनयुक्तं गृहश्रेत्रादिकं) 'दिदीहि' (प्रकाशय) । कीदृशस्त्वं ?—'एनानीकेन' (एतेन ज्वालामूहेन), 'सुविदधः' (सुष्ठु वेदिता) 'अस्मो' (अस्मदर्थं) 'देवान्' 'यष्टा' (देवान् उद्दिश्य चागनिव्यादकः) 'स्रस्ति' (विघ्नराहित्यं) यथा भवति, तथा 'आयजिष्ठः' (अतिशयेन दृष्ट्वाग्निमाप्तिकारी); 'अदभ्यः' (केनाप्यहिंसितः); 'गोपाः' (यज्ञस्य गोप्याः) 'उत' (अपि च) 'नः' (अस्माकं) 'परस्वा' (अतिशयेन पालयिता) ।

* 'आ' इति पाठो का० ४० पुस्तके नास्ति ।

† रुक्षोपलक्षितमक्षिकाद्युपद्रवरहितम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ गोप्ता इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“स्वस्ति नो दिवो अग्ने
 पृथिव्या विश्वायुर्धेहि यजथाय देव । यत् सोमहि दिविजात
 प्रब्रह्मं तदस्मासु द्रविषं धेहि चित्रम्^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘नः’
 (अस्माभ्यं) ‘स्वस्ति’ (निर्विघ्नं) ‘विश्वायुः’ (सम्पूर्णमायुः) ‘धेहि’ (सम्पा-
 दय) । किमर्थं?—‘यजथाय’ (यागानुष्ठानार्थं) । कुत्र?—‘दिवः’
 (द्युलोके), ‘पृथिव्या’ (भूलोके) । हे ‘देव’, यथा द्युलोके भूलोके
 तिष्ठामः, तथा सर्वसम्पूर्णमायुः प्रयच्छेत्पर्यः । हे ‘दिविजात’
 (स्वर्गसमुत्पन्न) अग्ने, ‘यत्’ ‘द्रविषं’ ‘सोमहि’ (वयं सेवेम), ‘तत्’
 ‘द्रविषम्’ ‘अस्मासु’ ‘धेहि’ (सम्पादय) । कीदृशं द्रविषं?—
 ‘प्रब्रह्मं’ (विद्यमानश्रेष्ठं); ‘चित्रं’ (सिंमुक्तादिजात्युपेतम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः
 सृजो सहसो यजासि । एवा नो अथ समना समानानुब्रह्मण
 उब्रतो यच्च देवान्^(२)” इति । ‘सहसो’ (मथनरूपस्य बलस्य)
 ‘सृजुः’ (पुत्रः) अग्निः, स च देवानामाज्ञाता, हे ‘सहसः’ ‘सृजो’
 ‘होतः’, अग्ने, ‘यथा’ ‘मनुषो’ (मनुष्यान्) अनुग्रहेण पालयसि,
 ‘देवताता’ (देवान्) अपि यज्ञैः ‘यजासि’ (पूजयसि) । ताति-
 प्रत्ययस्य स्वार्थे विहितत्वाद् देवा एव देवतातयः; ‘देवताता’
 (देवतातिन्*) । इतरयजमानानां पालनं तदीयदेवयजनस्य दृष्टान्तः,
 दार्ष्टान्तिकम् स्वकीयदेवयजनमुच्यते । ‘एवा’ (एवमेव) हे ‘अग्ने’,
 ‘नः’ (अस्माकं) ‘अथ’ (अस्मिन् कर्मणि) ‘देवान्’ ‘यच्चि’ (त्वं
 यज) । कीदृशस्त्वं?—‘समना’ (तिर्देवैः सह समानमनस्कः), यदा

* ‘देवतातीन्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

समानसौर्देवैस्तु स इत्यर्थः; 'उन्नन्' (कामयमानः) आस्त्रायुक्त इत्यर्थः । कीदृशान् देवान्?—'समानान्' (तथा तुषान्) । 'उन्नतः' (कामयमानान्) त्वयि प्रीतियुक्तानित्यर्थः ।

अथ महद्भ्यः सान्त्पतेभ्यो मध्यन्दिने चरमित्यत्र प्रथमाच्च-
भावस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देव-
मृत्विजं । हेतारं रत्नधातमम्^(९)” इति । इमम् 'अग्निम्'
अहम् 'ईडे' (सौमि) । कीदृशं?—पुरोदेवे आहवनीये
स्थापितं; 'यज्ञस्य' (अनुष्ठेयमानस्य कर्मस्य); 'मृत्विजं' (मृत्विज-
निष्पादक*); 'देवं' (द्योतमानं); 'हेतारं' (देवतानामाङ्गातारं);
'रत्नधातमं' (मणिमुक्ताप्रभृतीनां सन्पादकम्) ।

अथ द्वितीयाव्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“वृषा सोम
शुमां अशि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माशि दधिषे^(१०)”
इति । हे 'सोम', त्वं कामानां वर्षयिता । 'शुमां' (दोषिमान्)
'अशि' । यस्मात् त्वं 'वृषव्रतः' (वृषनिमित्तं कर्म यस्माच्चै
वृषव्रतः) । किञ्च यस्मात् त्वं वर्षयिता, तस्मात् पुष्यानि 'दधिषे'
(धारयसि) ।

अथ प्रधानस्य हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“सान्त्पना
इदं हविर्महतस्तज्जुष्टन । युष्माकोतो रिन्नादसः^(१०)” इति ।
सम्यक् तप्यन्ते ब्रह्म एभिरिति 'सान्त्पनाः', तादृशा हे 'महतः',
अस्माभिर्दीयमानं यत् 'इदं' 'हविः' अस्ति, 'तत्' 'जुष्टन'
(शेवध्वं) । 'युष्माकोतो' (युष्माकमूतये जुद्धाधातो रक्षणाच्च) ।

* निष्पादक इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कीदृशा मरुतः?—‘रिञ्चादसः’ रिञ्चन्ति हिंसन्तीति रिञ्चाः,
तान् अदन्ति भक्षयन्ति विनाशयन्तीति ‘रिञ्चादसः’ ।

अथ तत्रैव याज्यामाह,—“यो नो मर्तो वसवो दुर्हृषायु-
स्त्रिरः सत्यानि मरुतो जिघांसात् । क्रुहः पात्रं प्रति स मुचीष्ट
तपिष्ठेन तपसा हन्तना तम्^(११)” इति । ‘वसवः’ (वासहेतवः) हे
‘मरुतः’, ‘यः’ ‘मर्तः’ (मनुष्यः) ‘दुर्हृषायुः’ (दुष्टक्रोधोऽत्यन्तं-पाप-
युक्तबुद्धिः) सन् ‘सत्यानि’ ‘तिरः’ अस्मान् प्रतिहृतान् सर्वथा
नानिष्टं करिष्यामीत्येवंरूपां श्रपयां* तिरस्कृत्य ‘नः’ (अस्मान्)
‘जिघांसात्’ (हन्तुमिच्छेत्), स ‘क्रुहः’ (द्रोही) ‘पात्रं’ (भवदीयं
बन्धनरज्जुं) ‘प्रति’-‘मुचीष्ट’ (प्रतिमुञ्चतु) खगले बध्नालित्यर्थः ।
‘तं’ द्रोहिणं ‘तपिष्ठेन’ ‘तपसा’ (अत्यधिकेन सन्तापेन) ‘हन्तना’
(मारयत) ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह,—“संवत्सरीणा मरुतः स्सर्का
उरुचयाः सगणा भानुषेषु । तेऽस्मत् पात्रान् प्रमुञ्चन्वहसः
साम्पना मदिरा मादयिष्णवः^(१२)” इति । ये ‘मरुतः’ सन्ति,
‘ते’ ‘पात्रान्’ (खकीयबन्धनरज्जुं) ‘अस्मत्’ (अस्मत्तः) अपनीय
‘भानुषेषु’ विरोधिजनेषु ‘प्रमुञ्चन्तु’ (गले बध्नुन्तु) । कीदृशान्?—
‘अहसः’ (पापिष्ठान् अत्यन्तगोचहेत्वनित्यर्थः) । कीदृशा मरुतः?—
‘संवत्सरीणाः’ (सकृद्यामेनाराधिताः संवत्सरपर्यन्तं रक्षकाः) ;
‘स्सर्का’ (सुष्टु अर्चनीयाः) ; ‘उरुचयाः’ (विस्तीर्षागृह्णाः) ; ‘सगणाः’
(सप्तभिर्गणैः सहिताः), ‘सप्तगणा वै मरुतः’ इति श्रुत्यन्तरात् ।

* एवंप्रमाणं श्रपयाम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘साम्पनाः’ (सम्यक् प्रच्युतापकारिणः); ‘मदिराः’ (स्वयं हृष्टाः);
‘मादयिष्णवः’ (अस्मानपि हर्षयन्तः) ।

तत्रैव खिल्लुक्ततः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“पिप्रोहि देवाः उन्नतो
यविष्ठ विद्वाः ष्टुः ष्टुपते यजेह । ये दैव्या ष्टुजस्तेभि-
रग्ने त्वः होदृणामस्या यजिष्ठः^(१९)” इति । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम)
‘अग्ने’, ‘उन्नतः’ (कामयमानान्) ‘देवान्’ ‘पिप्रोहि’ (अतिप्रयेन
प्रीणय) । हे ‘ष्टुपते’ (सूर्यात्मना कासपरिपालक), ‘त्वं’ ‘ष्टुन्’
(कासविशेषान्) ‘विद्वान्’ (जानन्) वर्त्तसे । तस्मात् ‘इह’
(उचितकाले) ‘यज’ । देवेषु भवा ‘दैव्या’ ‘ये’ ‘ष्टुजः’ सन्ति,—
‘अग्निर्होता अग्निनाध्वर्युं त्वष्टामोत्’ इत्यादिना आस्ताः, ‘तेभिः’
(तैः) देवैः सह ‘त्वं’ यजमानस्य सम्बन्धिना ‘होदृणां’ ष्टुजां
मध्ये ‘आ यजिष्ठः’ (सर्वतो यष्टुतमः) ‘असि’ ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अग्ने यदद्य विभो अध्वरस्य होतः
पावक शोचे वेस्त्वः हि यज्वा । ष्टुता यजासि महिना वि
यद्गृह्येया वह यविष्ठ या ते अद्य^(२०)” इति । हे खिल्लुक्त ‘अग्ने’,
‘विभः’ (प्रविष्टस्थानुष्ठितस्य) ‘अध्वरस्य’ सम्बन्धि ‘यत्’ हविरस्ति तत्
‘अद्य’ ‘वेः’ (अज्ञान भक्षय) । ‘होतः’ (होमकर्त्तः) ‘पावक’ (शोधक),
‘शोचे’ (दीप्यमान) ; तान्येतानि अग्निविशेषणानि । ‘हि’ (यस्मात्)
‘त्वं’ ‘यज्वा’ (यागस्य कर्त्ता); तस्मात् ष्टुते अस्मदीय-‘महिना’
(महिम्ना), ‘यजासि’ (देवान् प्रीणयसि) । ‘यत्’ (यस्मात्
कारणात्) ‘वि’-‘भूः’ (विशिष्टो भवसि), तत् (तस्मात् कारणात्)

* व्यापक इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

हे 'यविष्ठ' (युवतम), 'अद्य' 'ते' (तव) 'या' (यानि) हव्यानि अस्माभिर्दीयन्ते, तानि स्त्रीकुह* । यद्यप्येतन्मन्त्रद्वयं दार्ष्टिके शौच-काण्डे समाह्वातत्वात् षोडशोद्देव प्राप्तं, तथापि विस्मयार्थं पुनर्वचनमिति द्रष्टव्यम् ।

अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चहमित्यत्र प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निना रयिमन्नवत् पोषमेव दिवे-दिवे । यन्नसं वीरवत्तमम्^(१५)” इति । अनेन 'अग्निना' 'रयिं' (धनम्) 'अन्नवत्' (सर्वो जनः प्राप्नोति) । न केवलं धनस्य स्वरूपमात्रं, किन्तु दिने-दिने तस्य धनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति न तु ह्रासं । 'यन्नसं' (कीर्तिकरं), 'वीरवत्तमं' (वीरा अस्मदीयाः पुत्रा अस्मेति वीरवान् अतिशयेन तथाविधम्) ।

अथ द्वितीयाज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“गयस्त्वानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भव^(१६)” इति । हे 'सोम', 'नः' (अस्मान्) उच्यमानविशेषणविशिष्टो 'भव' । कानि तानि विशेषणानि? इति, तान्युच्यन्ते,—‘गयस्त्वानः’ (गृहाणां वर्द्धयिता); ‘अमीवहा’ (रोगाणां हन्ता), ‘वसुवित्’ (धनस्य सञ्चयिता); ‘पुष्टिवर्द्धनः’ (गवादिपुष्टेर्वर्द्धयिता); ‘सुमित्रः’ (शोभनं यजमानरूपं मित्रं यस्यासौ सुमित्रः) ।

अथ प्रधानस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“गृहमेधास आगत मरुतो माऽपभृतन प्रमुञ्चन्तो नो अहसः^(१७)” इति । गृहे क्रियमाणो मेधो यज्ञो येषां ते 'गृहमेधासः', तादृशा हे

* अत्र 'वह' (स्त्रीकुह) इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘मदतः’, ‘आगत’ (आगच्छत) । ‘माऽप भूतन’ (कदाचिदपि मा गच्छत*) । किं कुर्वतः ?—‘अंहसः’ (पापात्) ‘नः’ (अस्मान्) ‘प्रमुञ्चन्तः’ (प्रकर्षेण मोचयन्तः) ।

तत्रैव याव्यामाह,—“पूर्वाभिर्हि ददात्रिम ऋद्धिमदतो वयं । महोभिस्पर्षणीनाम्^(१८)” इति । हे ‘मदतः’, ‘वयं’ (यजमानाः†) ‘पूर्वाभिः’ (अनादिकासप्रवृत्ताभिः) त्रीणादि-सम्पूर्यतया महनीयाभिः ‘ऋद्धिः’ (संवत्सरैः) ‘पर्षणीनां’ (मनु-व्याणां कृत्विजां) मध्ये स्वायोभिः यस्मात् ‘ददात्रिम’ (द्विर्ददेम), तस्माद् द्युधम् इह आगच्छत ।

तत्रैव विकल्पितां याव्यामाह,—“प्र बुध्निया ईरते वो महांसि प्र णामानि प्र यज्वस्तिरध्वं । सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मदतो जुषध्वम्^(१९)” इति । हे ‘मदतः’, ‘बुध्निया’ (बुध्ने मूले भवानि बुध्नियानि कासप्रवृत्तानीत्यर्थः), ‘वो महांसि’ (द्युभाकं तेजांसि) ‘प्र-‘ईरते’ (प्रकर्षेण गच्छन्ति) प्रवृत्तानीत्यर्थः । ‘प्र-‘यज्वः’ (प्रकृष्टयागयुक्ताः) द्युधं ‘नामानि’ (गृहमेधिनः मदतो वयमित्यादीनि भवदीयनामधेयानि) ‘प्र-‘तिरध्वं’ (प्रकर्षेण लोके ख्यायत) । ‘सहस्रियं’ (सहस्रसमार्हे) ‘गृहमेधीयं’ (गृहमेधिना युष्मानुद्दिष्ट दीयमानमेतं भागं पुरोडाशरूपं) ‘जुषध्वं’ (सेवध्वम्) ।

अथ तत्रैव खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“उप चमेति युवतिः सुदृच्छं दोषा वस्कोर्हविष्मती घृताशी । उप खैनमरमति-

* मा गच्छतः इति आ० ४० पु० पाठः ।

† यजमान इति सर्व्वत्र एकवचनान्तः पाठो न सत्यक् ।

वसूयुः(१०)” इति । ‘युवतिः’ (मन्त्रेषु मिश्रीभूता) ‘हविष्मती’ (सम्पूर्णहविर्युक्ता) ‘घृतापो’ (घृते पुष्टा) इयमाहुतिः ‘दोषा’ (रात्रौ) दिवसे च ‘दक्षं’ (कुत्रक्षं) ‘यं’ (स्त्रिष्टुतमग्निम्) ‘उप’-‘एति’ (प्राप्नोति) । येन स्त्रिष्टुतमग्निम् ‘अरमतिः’ (कदाचिदप्युपरमतिरहितः), ‘वसूयुः’ (धनमिच्छन्) यजमानः, ‘स्त्रा’ (स्त्रकीयेन) हविषा ‘उप’-‘एति’ (प्राप्नोति), सेवत इत्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह,—“इमो अग्ने वीततमानि हव्याऽजस्रो वचि दवतातिमच्छ । प्रति न ईः सुरभीषि वियन्तु(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘इमो’ (इमानि), ‘वीततमानि’ (अतिब्रह्मेण कान्तानि), ‘हव्या’ (हवीषि) ‘देवतातिमच्छ’ (देवानभिप्राप्तुम्) ‘अजस्रः’ (अनुपरतः), ‘वचि’ (वचनान्मत्सम्बन्धीनि), ‘सुरभीषि’ (सुगन्धीनि) हवीषि ‘प्रति न ईः’ (प्रत्येकमेव) ‘वियन्तु’ (भक्षयन्तु) ।

अथ ‘मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशस्य सप्तकपालं निर्वपति साकः सूर्येषोद्यत’ इत्यस्य हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“क्रीडं वः शर्धा मारुतमनर्वाणः रथेऽभं कणा अभिप्रगायत(१२)” इति । हे ‘कणाः’ (कणप्रभृतयो वेदाचार्याः), ‘शर्धः’ (बलम्) ‘अभिप्रगायत’ (अभितो वैदिकैः शोचैः प्रकर्षेण गानं कुरुत) । क्रीडुं वक्षं?—‘वः’ ‘क्रीडं’ (युष्माकं क्रीडाकारणं), ‘मारुतं’ (मरुतां सम्बन्धि), ‘अनर्वाणं’ (भ्राष्ट्रव्यैरतिरुद्धतं), ‘भ्राष्ट्रव्यो वा अर्वा’ इति श्रुत्यन्तरात् । ‘रथेऽभं’ (रथप्रेरणे समर्थम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“अत्यागो न ये मरुत स्वस्रो यच्चदृशो

* ‘सुदक्षं’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

न शुभयन्त मर्याः । ते हर्म्येष्ठाः त्रिज्जवो न शुभ्रा वत्साषो
 व प्रक्रीडिनः पयोधाः(११)” इति । हे ‘मरुतः’, ‘शुभयन्त’
 (शोभयन्ते) स्वसञ्चारेण सर्वे जगदलंकुर्वन्तीत्यर्थः । ततोऽस्मान्
 अमुगृह्णन्विति शेषः । कीदृशा मरुतः?—‘अत्याषो न’ (सतत-
 यमनशीला अन्धादय इव), ‘स्वसञ्चः’ (शोभनगतयः), ‘यत्तदृशो न’
 ‘मर्याः’ (यागदर्शनार्थिनो मर्या इव) चैतुक्तेनात्र समागता
 इति शेषः । हे ‘हर्म्येष्ठाः त्रिज्जवो न शुभ्राः’ (प्रासादमारूढा
 राजवासका इव पर्वतेषु शुभ्राः) सञ्चरन्तीति शेषः । ‘वत्साषो
 न प्रक्रीडिनः’ (यथा अत्यन्तवासवत्साः शीघ्रमितस्ततः पलायमानाः
 प्रकर्षेण क्रीडन्ति, तथा अत्र सञ्चरन्तः क्रीडापराः), ‘पयोधाः’
 (मेघानुत्पाद्य जलधारिणः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाच्यामाह,—“प्रैषामज्जेषु
 विद्युरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्भु युञ्जते शुभे । ते क्रीडयो
 धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महिलं पनयन्त धूतयः(१४)” इति ।
 ‘एषां’ (मरुतां) ‘अज्जेषु’ (गमनेषु) ‘भूमिः’ प्रकर्षेण ‘रेजते’
 (कम्पते), भृशं भुकम्पजनकानि मरुतां गमनानीत्यर्थः । तत्र
 दृष्टान्तः,—‘विद्युरेव’ (यथा भर्त्सरहिता योषित्यालकाभावाद-
 त्यक्तं कम्पते तदत्) । यद्वा येभिर्मरुतः* ‘यामेषु’ (जलस्य
 नियामकेषु मेघेषु) ‘युञ्जते’ (जलं योजयन्ति), ‘ते’ (मरुतः)
 ‘महिलं’ (स्वकीयं महिमानं) ‘स्वयं’ ‘पनयन्त’ (स्वयमेव व्यव-
 हरन्ति स्तुवन्ति वा) । कीदृशास्ते?—‘क्रीडयः’ (क्रीडापराः),

* येऽमी मरुतः इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

‘धूनयः’ (कल्पयुक्ताः सर्वदा बलवन्त इत्यर्थः), ‘भ्राजदृष्टयः’ (भ्राजो दीप्तिर्विद्युद्गुण येषां ते भ्राजदृष्टयः), ‘धूतयः’ (ब्रह्मणा कल्पहेतवः) ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याव्यामाह,—“उपङ्करेषु यदचिधं ययिं वयः इव महतः केनचित् पथा । स्योतन्ति कोत्रा उप वो रथेव्या घृतमुचता मधुवर्षमर्चते^(१)” इति । हे ‘महतः’, ‘यत्’ (यदा) वयं ‘केनचित् पथा’ (केनापि मार्गेण) ‘उपङ्करेषु’ (उपेत्य अर्तव्येषु ताडनीयेषु मेघेषु) ‘ययिम्’ ‘अचिधं’ (गतिं सन्पादितवन्तः), यथा जलपूर्णमेघमास्त्रालयन्ति भवन्त इत्यर्थः । तदानो ‘कोत्राः’ (धनपूर्णगृहसदृशाः जलपूर्णमेघाः*) ‘वः’ (युष्माकं) ‘रथेषु’ ‘उप’ (समीपम्) आगतेषु सन्तु ‘स्योतन्ति’ (स्त्रावयन्ति) । धूयमपि ‘अर्चते’ (यजमानाद्य) ‘मधुवर्षे’ (मधुररसोपेतं) ‘घृतं’ (घृतसमानमुदकम्) ‘आ’ (समन्तात्) ‘श्चसत’ (सिञ्चत) ।

अथ तत्रैव खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विष्पतिं । हव्यवाहं पुरप्रियम्^(२)” इति ‘अग्निमग्निं’ (तत्तद्यागगतखिष्टकृतं) ‘हवीमभिः’ (आह्वानपरैः) ‘सदा हवन्त’ (सर्वदा यजमाना आह्वयन्ति) । कीदृशमग्निं ?—‘विष्पतिं’ (प्रजानां पालकं), ‘हव्यवाहं’ (देवान् प्रति हविषो वोदारं), ‘पुरप्रियं’ (पुरूषां बहूनां यजमानानां प्रीतिहेतुम्) ।

* मेघ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

तथैव थाव्यामाह,—“तः हि ब्रह्मन् ईदते सुषा देवं घृत-
सुता । अग्निं हव्याय वोदवे(१०)” इति । ‘ब्रह्मन्ः’ (निरन्तर-
मनुतिष्ठन्तः) अतिजः ‘घृतसुता’ (घृतं रचता) ‘सुषा’ युक्ताः ‘तं’
‘अग्निं’ ‘देवम्’ ‘ईदते’ (सुवते) । किमर्थं?—‘हव्याय वोदवे’
(हविर्वोदुम्) ।

अथ थाव्यन्यानि षोडश हवींश्यान्नातानि, ‘ऐन्द्राग्रमेका-
दशकपालमेन्द्रं षडं वैश्वकर्मणमेककपालम्’ इति । तत्रैन्द्राग्रस्य
थाव्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इन्द्राग्नी रोचना दिवः
अथदृचम्(१८-१९)” इति । ‘इन्द्राग्नी रोचना दिवः’ इति
पुरोऽनुवाक्या । ‘अथदृचम्’ इति थाव्या । एतद्योभयं पूर्व-
प्रपाठकस्थान्दानुवाके व्याख्यातम् ।

अथैन्द्रस्य थाव्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“इन्द्रं वो
विश्वतस्परि नरः(१०-११)” इति । ‘इन्द्रं वो विश्वतस्परि’
इति पुरोऽनुवाक्या ; ‘इन्द्रं नरः’ इति थाव्या । एतद्योभयम्
‘इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः’ (१।६।१२अ०) इत्यनु-
वाके व्याख्यातम् ।

अथ वैश्वकर्मणस्य थाव्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—
“विश्वकर्मन् हविषा वावृधानो विश्वकर्मन् हविषा वद्धनेन(११-१२)”
इति । तत्र ‘विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः’ इति पुरोऽनुवाक्या,
‘विश्वकर्मन् हविषा वद्धनेन’ इति थाव्या । एतद्योभयं ‘इमा*
विश्वो भुवनानि जुहुत’ इत्यनुवाके (४।६।१२अ०) व्याख्यास्यते ॥

* अत्र ‘य इमा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ विनियोगसंयहः,—

अथ चाज्या साकमेधेऽन्यनीक इति चागके ।
 आज्यभागानुवाक्ये दे अग्निर्वृषेति वर्णिते ॥
 भद्रा,-तिस्रः प्रधाने स्युः, स्वस्ति, खिष्टकृति इयम् ।
 अग्निं, सान्तपनीयाज्यभागयोर्दे, प्रधानके ॥
 सान्तेति तिस्रः, पिप्रोहि,-इयं खिष्टकृतोरितम् ।
 अग्निना, गृहमेधोये दे स्यातामाज्यभागयोः ॥
 गृह, प्रधाने तिस्रः स्युः, खिष्टकृति इयम् ।
 क्रीडं,-चतुष्टयं क्रीडे, क्रीयाग्निं वमिति* इयम् ॥
 संयाज्ये सामथेन्द्राग्नी, अथथेन्द्राग्नयागके ।
 इन्द्रमग्निं चैन्द्रयागे, विश्व,-दे वैश्वकर्मणि ॥
 चयस्त्रिंशद्बृचः प्रोक्ता अनुवाक इहान्तिमे ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ॥
 पुमर्थांश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमश्चेत्परः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
 भूपालशास्त्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयः
 प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

* अत्र “वमिति” इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘इन्द्रमिन्द्रं’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व प्रेतिरसि धर्माय
त्वा धर्मं जिन्वान्वितिरसि दिवे त्वा दिवं जिन्व
सन्धिरस्यन्तरिक्षाय त्वान्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिरसि
पृथिव्यै त्वा पृथिवीं जिन्व विष्टम्भोऽसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं
जिन्व प्रवास्यह्ने त्वाहर्जिन्व^(१-०) अनुवासि राक्षिण्यै त्वा
राक्षिं जिन्वोशिगसि ॥ १ ॥

वसुभ्यस्त्वा वसूँ जिन्व प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्रां
जिन्व सुदीतिरस्यादित्येभ्यस्त्वाऽऽदित्यां जिन्वौजोऽसि
पितृभ्यस्त्वा पितॄं जिन्व तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा
जिन्व पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वा पशूँ जिन्व^(५-१४) रेव-
दस्योषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वाभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय
त्वेन्द्रं जिन्वाधिपतिरसि प्राणाय ॥ २ ॥

त्वा प्राणं जिन्व यन्तास्यपानाय त्वापानं जिन्व
 स॒सर्पोऽसि चक्षुषे त्वा चक्षुर्जिन्व वयोधा असि
 ओचाय त्वा ओचं जिन्व चि॒वृद॑सि^(१५-१९) प्र॒वृद॑सि
 स॒वृद॑सि वि॒वृद॑सि स॒रोहो॑ऽसि नीरोहोऽसि प्र॒रो-
 होऽस्य॑नुरोहोऽसि^(२०-२८) वसु॒कोऽसि वे॒षश्चि॑रसि वस्य-
 ष्चि॒रसि^(२९-३१) ॥ ३ ॥

उ॒शिर्ग॑सि । प्रा॒णाय॑ । चि॒चत्वारि॑श॒श्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

यस्य जिन्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके तृतीये हि चितयः पञ्च वर्णिताः ।

चतुर्थे पञ्चमचितेः शेषः सर्वो विधीयते ॥

तत्र प्रथमानुवाके सोमभागा उच्यन्ते । कल्पः, 'रश्मिरसि
 ज्ञाय त्वा ज्यं जिन्वेति सोमभागाः सप्त सप्त प्रतिदिशमवब्रिष्टा
 मध्ये' इति । तत्र पूर्वस्थां दिशुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रा-
 नाह,—“रश्मिरसि ज्ञाय त्वा ज्यं जिन्व^(१) प्रेतिरसि धर्माय त्वा

धर्मं जिन्व(१) अन्वितरसि दिवे ता दिवं जिन्व(२) सन्धिरस्त्रन्त-
रिचाय ताऽन्तरिचं जिन्व(३) प्रतिधिरसि पृथिव्यै ता पृथिवीं
जिन्व(४) विष्टभोऽसि वृष्यै ता वृष्टिं जिन्व(५) प्रवास्यङ्गे ताह-
र्जिन्व(६) इति । हे इष्टके, तन्मादित्यरश्मिरूपासि । अतः
'स्याय' (निवाससिङ्घर्षे) त्वाम् उपदधामि, त्वं च अस्माकं
'स्यं' (निवासं) 'जिन्व' (प्रीणय, सम्पादयेत्यर्थः) । एवं सर्वत्र
योजनीयं । प्रकृष्टा गतिर्यस्याः सा 'प्रेतिः' । 'धर्मः' विहित-
कर्मानुष्ठानं । अनुकूला गतिर्यस्यासौ 'अन्वितिः' । सौः स्वर्गः ।
द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्त्तिदेशः 'सन्धिः' । 'अन्तरिचं' गन्धर्वादिलोक-
भागः, अन्तरिचब्रह्मेण भूलोकभाग उपलक्ष्यते । * विशेषेण
सम्भ्यते जलमत्र वार्यते इति 'विष्टभः' मेघः । प्रथमं वाति
गच्छति, प्रवर्त्तत इत्युपःकासः । उषा हि सूर्यादयात् पूर्वं
प्रवर्त्तते, अतोषासिङ्घर्षे त्वाम् उपदधामि ।

अथ दक्षिणस्थां दिश्युपधेयानामिष्टकानां षण्ण मन्त्रानाह,—
“अनुवाऽसि रात्रियै ता रात्रिं जिन्व(७) उन्निरसि वसुभ्यस्त्वा
वसूं जिन्व(८) प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यस्त्वा रुद्रां जिन्व(९) सुदोति-
रस्यादित्येभ्यस्त्वादित्यां जिन्व(१०) ओजोऽसि पितृभ्यस्त्वा पितॄं
जिन्व(११) तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजा जिन्व(१२) पृतनाषाडसि
पशूभ्यस्त्वा पशून् जिन्व(१३)” इति । 'अनु' सूर्यास्तमयात् पश्चाद्
वाति चरति प्रयातीति 'अनुवा' सायंसन्ध्या । 'उन्निरसि'

* अत्र प्रतिधिग्रह्यार्थप्रकाशकोऽंशः पतित इव प्रतिभासि ।

† अत्र 'अत उषासिङ्घर्षम्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(काम्यमानासि), अतः 'वसुभ्यः' (वसुनां प्रीत्यर्थं) त्वाम् उप-
 दधामि, त्वं 'वसुं' 'जिन्व' (प्रीषय) । एवमुत्तरत्र योऽयं ।
 प्रहृष्टः कृतः प्रकेतः, इद्राणां यः 'प्रकेतः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
 शोभना दितिर्दीप्तिः* 'सुदीतिः', सा त्वम् 'असि' । 'ओजः'
 बर्षं, पितृणां यद्वसुमनुयहसमर्थं तद्रूपा त्वम् 'असि' । 'तन्तुः'
 पुत्रपौत्रादिसान्त्वयं । स्वकीयान् गवादिपशून् अपहर्तुम् आगता
 वा परकीयसेना सा घृतगा, तां सहते अभिभवतीति
 'घृतगाषाट्' ।

अथ पश्चिमायां दिक्षुपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह,—
 "रेवदस्योषधोभ्यस्त्वोषधोर्जिन्व(१४), अभिजिदसि युक्तपावेन्द्राय
 वेन्द्रं जिन्व(१५), अधिपतिरसि प्राणाय त्वा प्राणं जिन्व(१६),
 यन्तास्यपानाय त्वापानं जिन्व(१७), संसर्पोऽसि चक्षुषे त्वा
 चक्षुर्जिन्व(१८), वयोधा असि ओषाय त्वा ओषां जिन्व(१९),
 चिददसि(२०)" इति । रा अस्यासीति 'रेवत्' ओषधिसाध्यं
 यद्वनं तद्वत् जीवनं, तद्रूपा त्वम् 'असि' । अभितो जयसि ब्रह्मन्
 अभिभवसीति 'अभिजित्' । पाषाणसदृशो वज्रमिव 'युक्तः' (इत्ये
 स्त्रोद्धतः) 'पावा' यस्यासौ 'युक्तपावा' । 'इन्द्रः' चक्षुरादीन्द्रिया-
 ष्यधिष्ठाय पालयिता । यः आसुरूपो वायुः स 'अधिपतिः',
 तद्रूपा त्वम् 'असि' । बहिर्निर्गतवतः आसस्य पुनरप्यन्तःप्रवेशाय
 नियामको यो वायुविशेषः स 'यन्ता', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
 सम्यक् सर्पयति बलेनेति 'संसर्पो' अहो धनदृष्टिप्रसारणया धनम्

* अत्र दीतिर्दीप्तिरिति पाठो भवितुं युक्तः ।

अवति एवं मामवतुं धने दृष्टिं प्रसारय* । 'वयः' पक्षो तदन्तु
 दधातीति 'वयोधाः' पक्षो, तत्र तत्र गत्वा स्वकार्यं साधयति,
 तथा ओचेन्द्रियशक्तिः तत्रां शब्दं प्राप्य निश्चिनोति, तच्छक्तिरूप
 त्वम् 'असि' । तिस्रः 'आवृतः' (अवचवविशेषः) यस्य मिथुनो-
 भावस्य सोऽयं 'विवृतः,—पुमान् योषित् सङ्गस्येत्यवचनयं, तथा-
 विधमिथुनीभावरूपा त्वम् 'असि' ।

अथोदीच्यां दिशि उपधेयानामिष्टकानां सप्त मन्त्रानाह,—
 "प्रवृदसि(१९), संवृदसि(१९), विवृदसि(२४), स॒रोहोऽसि(२५),
 नोरोहोऽसि(२९), प्ररोहोऽसि(२०), अनुरोहोऽसि(२८)" इति ।
 स्त्रीपुरुषयोः संसर्गानन्तरभाविनी या प्रवृत्तिः सा 'प्रवृत्', तद्रूपा
 त्वम् 'असि' । प्रवृत्त्यनन्तरभावी यः सम्यग्व्यापारः सोऽयं 'संवृत्',
 तद्रूपा त्वम् 'असि' । सङ्घापारादूर्द्धं या निवृत्तिः सा 'विवृत्',
 तद्रूपा त्वम् 'असि' । सम्भोगादूर्द्धं वीजस्य स्त्रे च यः समारोपः
 सोऽयं 'सरोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' । स्त्रे च स्त्रिप्रस्य वीजस्य
 निःश्लेषेण गर्भाशयव्याप्तिः 'नोरोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' । गर्भा-
 शये व्याप्तस्य शरीराकारः परिणामः 'प्ररोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।
 तस्य च परिणतस्य शरीरस्थानुकूलः पुत्रादिरूपेण प्रादुर्भावः
 'अनुरोहः', तद्रूपा त्वम् 'असि' ।

* अत्र 'अहो' इत्यत्र अहिरिति एवं 'मामवतुं' इत्यत्र मामवितु-
 मिति पाठो भवितुं युक्तः । सम्यक् सर्पयति बधेनानिवाहीति अन्तु
 मां वति धनदृष्टिप्रसारणाय दृष्टि इति का० ह० पु० एवं B. पु०
 पाठः ।

† तदन्तु धावतीति आदर्शपु० पाठः ।

‡ तत्तत् इति आदर्शपु० पाठः ।

अथ मध्यदेशे उपधेयानामिष्टकानां चीन् मन्त्रानाह,—
 ‘वसुकोऽसि(१६), वेवन्निरसि(१७), वस्यष्टिरसि(१८)’ इति । ‘वसु’
 (धनम्) अस्यास्तीति ‘वसुकः’ (धनीपुत्रः*) तद्रूपा त्वम् ‘असि’ ।
 ‘वेवः’ व्याप्तं धनं, वेवं अयति सेवत इति ‘वेवन्निरः’ (प्राप्तस्याभिवृद्धि-
 कारीत्यर्थः), तद्रूपा त्वम् ‘असि’ । ‘वसुनः’ (अभिवृद्धस्य धनस्य)
 ‘अष्टिः’ (भोजनं) यस्मान्नो ‘वस्यष्टिः†’ (धनं सन्पाद्य तदभिवृद्धिं च
 कृत्वा तथाऽभिवृद्ध्या जीवतोत्यर्थः), तद्रूपा त्वम् ‘असि’ ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा
 असृजत ता सोमभागैरेवासृजत यत्सोमभागा उपदधाति प्रजा
 एव तद् यजमानः सृजते” (५।३।६ अ०) इति । ‘प्रजापतिः’
 यदा ‘यज्ञेन’ ‘प्रजा’ ‘असृजत’, तदानीं यज्ञमध्यवर्तिनः सोम-
 भागमन्त्रा एव वृद्धिहेतवः, त्रिवृदादिसोमयुक्तानि यानि
 वहिष्यवमानादिसोत्राणि, तानि भजन्ते इति । रश्मिरित्यादयो
 मन्त्रा सोमभागाः । ब्रह्मा तु सोत्राण्यभ्यनुज्ञातो रश्मिरित्या-
 दिकमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य अभ्यनुज्ञानाति । एतच्च अस्रमभिः पूर्वम्
 “सृषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षम्” (३।५।१) इत्यनुवाके स्पष्टमुक्तम् ।
 अतो रश्मिरित्यादयो मन्त्राः सोमभागाः । तदुपधानेन ‘यज-
 मानः’ ‘प्रजाः’ ‘सृजते’ ‘एव’ ।

तत एता सोमभागास्त्वा इष्टका यज्ञप्रतिष्ठात्वेन च क्रमेण
 प्रशंसति,—“वृहस्पतिर्वा एतद् यज्ञस्य तेजः समभरद् यत्सोम-

* धनीपुत्रः किंवा धनी पुत्र इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† वकारस्थाने यकारः कथमिति चिन्तनीयम् ।

भागा यत्सोमभागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिनुते वृह-
स्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यत् यत्सोमभागा यत्सोम-
भागा उपदधाति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (५।३।६ अ०) इति ।

सामान्येन विहितं पुनर्विज्ञेवाकारेण प्रशंसति,—“सप्त सप्तोप-
दधाति सर्वोर्थत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै” (५।३।६ अ०)
इति । एकैकस्मां द्वित्रि सप्त सप्तोपधानेन सर्वोर्थत्वं* दास्यं भवति ।
‘मध्ये’ तिसृणामपधानेन प्रतिष्ठास्वैर्यं भवति ।

प्रजापतिः सोमभागैरेव प्रजा असृजत इति सामान्यत उक्तं,
तच्च कैः सोमभागैः किमसृजत ?—इति एकैकमिष्टकामर्षं विभजते,
—“रश्मिरित्येवादित्यमसृजत, प्रेतिरिति धर्मम्, अन्वितिरिति
दिवश्, सन्धिरित्यन्तरिचं, प्रतिधिरिति पृथिवीं, विष्टस्य इति
वृष्टिं, प्रवेत्यहः, अनुवेति रात्रिम्, उग्निगिति वसून्, प्रकेत इति
वृद्रान्, सुदीतिरित्यादित्यान्, ओज इति पितृन्, तन्तुरिति
प्रजाः, घृतावाडिति पशून्, रेवदित्योषधीः” (५।३।६ अ०)
इति । अत्र रश्मिरित्यादयो मन्त्रास्तत्तत्सृज्यपदार्थसम्बन्धित्वेन
पूर्वं व्याख्याताः । अतस्तेन तेन मन्त्रेषु तत्तत्पदार्थमसृजतेत्युपपन्नम् ।
एवं पञ्चदशभिर्मन्त्रैः सृष्टिरभिहित्वा ।

अथ सृष्टस्य जगतो रक्षाहेतुत्वं घोडन्नमन्त्रस्य दर्शयति,—
“अभिजिदसि युक्तपावा इन्द्राय त्वेन्द्रं जिम्भेत्येव दक्षिणतो वज्रं
पर्शोद्ददभिजित्यै” (५।३।६ अ०) इति । अस्मिन् मन्त्रे वज्र एव
सम्बोध्यते । हे वज्र, त्वं ‘अभिजित्’ (जयहेतुः), ‘युक्तपावा’

* सर्वोर्थत्वस्य इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्वस्मिन् पुरुषो जयहेतु इति निर्विसर्गः पाठो न सम्यग्निवाभाति ।

(स्थापितपावाह इव दृढः) च 'असि' । अत इन्द्रप्रोत्यर्थं तां पर्युहामि, तेन 'इन्द्रं' प्रोषय इति मन्त्रार्थः । प्रजापतिरेतन्मन्त्र-मुच्चारयन् दक्षिणहस्तेन सृष्टस्य जगतः प्रेरितवान्, तेन बाधक-विनाशे सति सृष्ट्याऽभिजयोऽभूत् ।

याः सृष्टाः प्रजा वज्रेणाभिरक्षितास्तासु शरीररूपासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन इन्द्रियस्थापनं दर्शयति,—“ताः प्रजा अपप्राणा असृजन तास्वधिपतिरसीत्येव प्राणमदधाद्, यन्तेत्यपानः, सः स्र्षर्ष इति चक्षुः, वयोधा इति श्रोत्रम्” (५।३।६अ०) इति ।

एवमिन्द्रिययुक्तैः शरीरैर्व्यवहरन्तीषु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन मिथुनीभावसम्पत्तिं दर्शयति,—“ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः शृण्वन्तीर्न मिथुनी अभवन् तासु चिदृदसीत्येव मिथुनमदधात्” (५।३।६अ०) इति ।

मिथुनीभूतासु प्रजासु मन्त्रचतुष्टयेन प्रजोत्पादनसामर्थ्यं दर्शयति,—“ताः प्रजा मिथुनीभवन्तीर्न प्राजायन्त ताः सः-रोहोऽसि नीरोहोऽसीत्येव प्राजनयत्” (५।३।६अ०) इति ।

अपत्योपेतानां प्रजानां प्रतिष्ठा भवतीत्येतद्दर्शयति,—“ताः प्रजाः प्रजाता न प्रत्यतिष्ठन् ता वसुकोऽसि, वेषश्रिरसि, वस्य-ष्टिरभीत्येवैषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद् यदाह वसुकोऽसि वेषश्रिरसि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता एषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति” (५।३।६अ०) इति ।

एतद्देहनं प्रशंसति,—“सात्मान्तरिक्षः रोहति स प्राणोऽ-मुच्चिक्षोके प्रतितिष्ठत्यव्यर्धकः प्राणःपानाभ्यां भवति य एवं

वेद” (पू।३।६अ०) इति । ‘सात्मा’ (सञ्चरोरः) ‘अन्तरिक्षं’ गत्वा
 चक्षुगन्धर्वादिलोकेषु भोगान् भुङ्क्ते, स्वर्गलोकेऽपि प्राणञ्चरोरयुक्त
 एव ‘प्रतितिष्ठति’, ‘प्राणपानाभ्यां’ कदाचिदपि न वियुक्तो
 ‘भवति’ ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

इष्टका रश्मिरित्येकचिञ्चत्तु क्षोमभागका । इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे हृषण्यजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

राक्षसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्नि-
 हेतीनां प्रतिधर्त्ता चिद्वत् त्वा स्तोमः पृथिव्याः
 अयत्वाज्यमुख्यमव्यथयत् स्तभातु रथन्तरः साम
 प्रतिष्ठित्यै^(१) विराडसि दक्षिणा दिग्द्रास्ते देवा अधि-
 पतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्त्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः
 पृथिव्याः अयत् प्रउगमुख्यमव्यथयत् स्तभातु वृहत्
 साम प्रतिष्ठित्यै^(२) सुव्राडसि प्रतीची दिक् ॥ १ ॥

आदित्यास्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रति-
 धर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याः अयत् महत्वतीय-
 मुख्यमव्यथयत् स्तभातु वैरूपः साम प्रतिष्ठित्यै^(१)

स्वराडस्युदीची दिक् विश्वे ते देवा अधिपतयो वरुणो
हेतीनां प्रतिधर्तैकविंशत्त्वा स्तोमः पृथिव्याः अयत्तु
निष्कैवल्यमव्यययत् स्तम्भातु वैराजः साम् प्रति-
ष्ठित्यै^(४) अधिपत्यसि वृहती दिङ् मरुतस्ते देवा अधि-
पतयः ॥ २ ॥

वृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता चिण्वचयस्त्रिंशौ त्वा
स्तौमौ पृथिव्याः अयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे
अव्यययन्ती स्तम्भोताः शाक्तररैवते सामनी प्रति-
ष्ठित्यै^(५) अन्तरिक्षायर्षयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो
माचया वरिणा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते
त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके यज-
मानश्च सादयन्तु^(६) ॥ ३ ॥

प्रतीची दिक् । मरुतस्ते देवा अधिपतयः । चत्वा-
रिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमोऽनुवाके स्तोमभागाख्या इष्टका उक्ताः । अथ द्वितीये
नाकसदाख्या इष्टका अभिधीयन्ते । कल्पः, 'राक्षसि प्राची दिगिति
पञ्च नाकसदः प्रतिदिग्भेकां मध्ये' इति । पाठस्तु,—तत्र

प्रथमामाह,—“राज्ञसि प्राची दिव्सवसो देवा अधिपतयो-
ऽग्निहेतीनां प्रतिधर्त्तां चितृत्वा सोमः पृथिव्यां अथत्वाव्य-
मुख्यमव्ययत् सञ्जातु रथन्तरं साम प्रतिष्ठित्यै(१)” इति ।
हे इष्टके, त्वं ‘राज्ञी’ (राजमाना) ‘प्राची दिक्’, तद्रूपा त्वम्
‘असि’ । ‘ते’ (तव) ‘वसवः’ अष्टसङ्ख्याका ‘अधिपतयः’ (अधिकं
पालयितारः); ‘अग्निः’ तवोपद्रवकराणां ‘हेतीनां’ (परकीयायु-
धानां) ‘प्रतिधर्त्ता’ (निराकर्त्ता); योऽयं चितृदास्व्य-सोमः, स
त्वां ‘पृथिव्यां’ स्थापयतु । यत् ‘आव्यमुख्यम्’ (आव्यगामकं,
‘प्र वो देवायाम्ये’ इत्यादिकं ब्रह्मम् अवस्थितं, त्वाम् ‘अव्यययत्’
(व्यथारहितां कुर्वन्*) ‘सञ्जातु’ (दृढीकरोतु) । यत् ‘रथन्तरं’
‘साम’ तत्, ‘प्रतिष्ठित्यै’ (तव चिरावस्थानाय) भवतु । एवमुत्तरे-
ष्वपि मन्त्रेषु योष्यम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“विराडसि दक्षिणा दिगुद्रास्ते
देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्त्ता पञ्चदशस्वा सोमः
पृथिव्यां अथतु प्र उगमुख्यमव्ययत् सञ्जातु वृहत्साम प्रति-
ष्ठित्यै(१)” इति । तत्तत्सम्बन्धिनस्त्रितृदादयांसोमास्ते च “समिध-
मातिष्ठ” (१।८।१३) इत्यत्रैव व्याख्याताः । “वायुरये गाः”
इत्यादिकं ब्रह्मं ‘प्र उगम्’ ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह,—“सवाडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते
देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्वा सोमः

* कुर्वन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तत्तत्सम्बन्धिनस्त्रितृदादय इत्यंशः का० ४० पुस्तके नास्ति ।

पृथिव्याः अचतु मद्दत्ततोयमुक्थमव्यथयत् साक्षात् वैरूपः साम प्रतिष्ठित्यै^(१)” इति । “आ ता रथं यथोतयः” इत्यादिकं ‘मद्दत्ततोयं’ ब्रह्मम् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“स्वराड्स्वुदीची दिक् विभे ते देवा अधिपतयो वरुणे हेतीनां प्रतिधर्त्तैकविः३स्वा सोमः पृथिव्याः अचतु निष्केवस्वमुक्थमव्यथयत् साक्षात् वैराजः साम प्रतिष्ठित्यै^(४)” इति । “अभि ता शूरो नोनुम” इत्यादिकं ‘निष्केवस्वम्’ ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अधिपत्स्यधि दृहती दिग्भरतसो देवा अधिपतयो दृहस्यतिहेतीनां प्रतिधर्त्ता चिखवत्रयस्त्रिः३सौ ता सोमौ पृथिव्याः अथतां वैश्वदेवाग्निमाहते उक्थे अव्यथयन्तो स्तञ्जीताः प्राकरैवते सामनो प्रतिष्ठित्यै^(५)” इति । अधिकं पाण्डिचो ‘अधिपत्नी’ । ‘दृहती दिक्’ (प्रौढा ऊर्द्धा दिक्) । “तत्सवितुर्दृषीमहे” इत्यादिकं ब्रह्मं वैश्वदेवम् । “वैश्वानराय पृथुपाजस” इत्यादिकं ब्रह्मम् आग्निमाहृतम् ।

अथ सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुषञ्चनीयं ब्रह्ममाह,—“अन्तरिचाय-
र्षयस्त्रा प्रथमजा देवेषु दिवो माचया वरिषा प्रथन्तु विधर्त्ता
चायमधिपतिश्च ते ता सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोके
यजमानश्च सादथन्तु^(१)” इति । ‘देवेषु’ मध्ये याः* ‘प्रथमजा’
‘ष्टषयः’ (नारदाद्याः), अत एव स्मर्यन्ते, ‘देवर्षिर्नारदस्यथा’
इति, ‘ते’ (महर्षयः) तां (दृष्टकां) ‘दिवो’ ‘माचया’ (आकाशस्य
यत् परिमाणं, तेन परिमाणेन) ‘प्रथन्तु’ (विस्तारयन्तु) ।

* ये इति पाठो भवितुं युक्तः ।

किमर्थे ? । अन्तरिक्षार्थे—अन्तरिक्षं व्याप्तमित्यर्थः । कीदृशेन प्रमाणेन ?—‘वरिष्ठा’ (वरणीयेन) । न केवलमृषयः प्रथन्तु, किन्तु ‘विधर्त्ता चायमधिपतिश्च’ (योऽयमिष्टकानां निष्पादयिता यश्च पालकः) तार्वापि प्रथर्ता । तेन* महर्षयः विधर्त्ता अधिपतिश्च ‘सर्वे’ ‘संविदानाः’ (परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः) ‘नाकश्च’ ‘पृष्ठे’ (स्वर्गसदृशस्यास्य चेतस्योपरि) ‘त्वा’ ‘सादयन्तु’, ‘यजमानश्च’ ‘स्वर्गे’ ‘लोके’ ‘सादयन्तु’ ।

अत्र धान्यदाहृतानि ब्रह्माणि तान्याश्चलाचनो दर्शयति,—
 “प्र वो देवायेत्याध्यमुपसन्नगुयादिति । वायुरये गा यज्ञप्रोरिति सप्तानां पुरोहतां तस्यास्तस्याः उपरिष्ठान्मृचस्तृचं शंसेदायवा-
 याहि दर्शतेति सप्तदश द्वितीयां, प्र उगे त्रिः इति । महत्वतीयं ब्रह्मं शंसेत् अध्वर्यो भौ सावोमिति माध्यन्दिने ब्रह्मादिव्याहाव
 आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमंध इति महत्वतीयस्य प्रतिपदगुचराविति । निष्केवस्यस्त्राभि त्वा शूर नो नुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ सोत्रियानुरूपौ यदि रथन्तरपृष्ठमिति । तत्सवितुर्षणोमहे धानो देवसवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदगुचरावि-
 ति । स्वभयमाग्निमाहृतं तस्यां पच्छः ऋगावानं पच्छः ब्रह्माचेदर्धर्षत्र इतरां सन्तानमुत्तमेनां वचनेन वैश्वानराय पृथुपाजसे” इति ।

राज्ञस्यीत्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“नाकसद्भि-
 र्भै देवाः सुवर्भे लोकमायन्तं नाकसदां नाकसत्त्वं यत् नाकसद

* ‘ते’ च इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† उत्तमे ये इति ह० पु० पाठः ।

उपदधाति नाकसङ्घिरेव तद्यजमानः सुवर्गे लोकमेति” (५।३।
७अ०) इति । ‘नाकः’ (स्वर्गः) सद्यते प्राप्यते यैर्मन्त्रैर्नाकः* ते
‘नाकसदः’, तथा च मन्त्रलिङ्गं ‘नाकस्य पृष्ठे सुवर्गे लोकं यजमानस्य
षादयन्तु’ इति, तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि ‘नाकसदः’ । यस्मात्
ताभिः ‘देवाः’ स्वर्गे गताः, तस्मात् ‘नाकसत्’ इति नाम सन्त्यजं,
तदुपधानेन यजमानः स्वर्गे लोकं प्राप्नोति ।

दुःखनिवारकत्वेन तदुपधानं प्रशंसति,—“सुवर्गे वै लोको
नाको अस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति” (५।३।७अ०)
इति । कं सुखं ‘अकं’ दुःखं, न विद्यते तद्दुःखं यत्र सोऽयं
‘नाकः’; स्वर्गस्य तादृशः । ततो नाकसदामुपधाने यजमानस्य
दुःखं न भवति ।

पुनरपि स्नानसम्पादकत्वेन प्रशंसति,—“यजमानायतनं वै
नाकसदो यन्नाकसद उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुर्वते”
(५।३।७अ०) इति ।

पृष्ठसोत्रसम्बन्धितैोरूपत्वेन पुनः प्रशंसति,—“पृष्ठानां वा
एतन्तेजः सन्भृतं यन्नाकसदो यन्नाकसद उपदधाति पृष्ठानामेव
तेजोऽवदन्ते” (५।३।७अ०) इति ॥

अत्र विनियोगसंयहः,—

राज्ञिं,—नाकसदः पञ्च, सर्वशेषोऽन्तरित्ययम् ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययज्ञः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* अत्र ‘नाकः’ इति शब्दः अधिक इव प्रतिभाति ।

† ‘राज्ञी’,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथयत्सश्च
 रथौजाश्च सेनानिग्रामण्यौ पुञ्जिकस्थला च द्रुतस्थला
 चाप्सरसौ यातुधाना हेतो रक्षांसि प्रहेतिः^(१) अयं
 दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेच्चिचश्च
 सेनानिग्रामण्यौ मेनका च सहजन्वा चाप्सरसौ
 दंष्ट्रावः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिः^(२) अयं
 पश्चाद्विश्वव्यथास्तस्य रथप्रोत्थासंमरयश्च सेनानिग्रा-
 मण्यौ प्रन्वोचन्ती च ॥ १ ॥

अनुन्वोचन्ती चाप्सरसौ सर्पा हेतिर्याघ्राः प्रहेतिः^(३)
 अयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेखश्च सेनानि-
 ग्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सरसावाप्यो हेति-
 र्वातः प्रहेतिः^(४) अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्ट-
 नेमिश्च सेनानिग्रामण्यावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसौ
 विद्युहेतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिः^(५) तेभ्यो नमस्ते नो
 मृडयन्तु ते यं ॥ २ ॥

दिशो यश्च नो हेष्टि तं वो जभे दधामि^(६) आयोस्त्वा
 सद्ने सादयाम्यवतम्हायायां नमः समुद्राय नमः
 समुद्रस्य चक्षसे^(७) परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे
 व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं विभूमतीं प्रभूमतीं परिभूमतीं

* नायं खतन्वो मन्तः ।

दिवं यच्छ दिवं दृष्टुं दिवं मा हिःसीर्विश्वस्यै प्राणा-
यापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय सूर्य-
स्वाभिपातु मद्वा स्वस्त्या, च्छर्दिषा शन्तमेन तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वद्भवा सीद^(१) । प्रोद्यदश्चो न यवसे
अविष्यन् यदा महः सवरेणाद् व्यस्थात् । आदस्य
वातो अनु वाति शोचिरधं स ते व्रजनं हृष्यामस्ति^(२) ॥

॥ ३ ॥

ग्रन्धोचन्ती च । यः । स्वस्त्या । अष्टाविंशतिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थ-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके नाकसदाख्या इष्टका उक्ताः । अथ तृतीये
चोडाख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'तासु पुरीषमधूञ्च, 'अयं पुरः'
इति पञ्चचोडा अभ्युपदधाति, द्वेषं मनसा ध्यायन् पश्चात्
प्राचीमुत्तमाम् इति । तत्र प्रथममाह,—“अयं पुरो हरिकेशः
सूर्यरश्मिस्तस्य रथमृतस्य रथोजस्य वेगानिग्रामस्यौ पुञ्चिक-
खला च छतखला चापरसौ यातुधाना देती रचाऽपि प्र-
हेतिः^(१)” इति । 'अयम्' (अग्निः) 'पुरः' (पूर्वस्थां दिग्नि)
'हरिकेशः' (हिरण्यवर्षकेभ्यसमाणा ज्वाला यस्यासौ हरिकेशः),
'तस्य' (तादृक्प्रत्याग्रेः) परिचारकौ द्वौ 'वेगानि—ग्रामस्यौ',—

एकः सेनां परराज्येषु नयति, अपरः स्वराज्ये यामं नयति । तत्र 'रथस्तसः' इति सेनान्यो नामधेयं । तस्यो गर्धवान्*, यस्य रथे महती द्रव्या सोऽयं 'रथस्तसः' । 'रथौजाः' इति यामस्थो नामधेयम् । ओजा बलं, यस्य रथारोहणे बलाधिक्यं, स 'रथौजाः' । यथैतौ मुख्यौ परिचारकौ, तथा हे 'अप्सरसौ' परिचारिके, तत्र 'पुञ्जिकस्यला' इत्येकस्या नामधेयं, 'हृतस्यला' इत्यपरस्या नामधेयं । 'यातुधाना' 'रक्षांसि' 'च' इत्यवान्तरजातिभेदोऽवगम्यः । 'हेति—प्रहेती' अप्यायुधविशेषौ,—तत्र यातुधाना क्रूरास्तीक्ष्णहेतिस्वरूपाः; 'रक्षांसि' अतिक्रूराः तीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि । यस्याग्नेरिदं सर्वं, हे इष्टके, तदग्निस्वरूपाऽसीत्यभिप्रायः । एवं सर्वत्र योज्यम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्तनस्य रथेचित्रस्य सेनानियामस्थौ मेनका च सहजन्वा चाप्सरसौ दंक्ष्णवः पन्नवो हेतिः पौहषेयो वधः प्रहेतिः(९)” इति । विश्वानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि यस्याग्नेः, सोऽयं 'विश्वकर्मा' दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । 'तस्य' 'रथस्तनः' 'सेनानोः' । 'रथेचित्रः' 'यामसोः' । 'मेनका' इति 'सहजन्वा' इति चाप्सरसोः नामधेयं । 'दंक्ष्णवः' (दंक्ष्णशीला व्याघ्रादयः) 'हेतिः' । सङ्ग्रामेषु पुरुषसम्बन्धो यो 'वधः' स 'प्रहेतिः' ।

अथ तृतीयमाह,—“अयं पश्चाद्विश्वव्यासास्तस्य रथप्रोतस्यासमरथस्य सेनानियामस्थौ प्रक्षोचन्ती चानुक्षोचन्ती चाप्सरसौ

* तस्यो गन्धर्वान् इति ह० पु० पाठः ।

सर्पा हेतिर्थाद्याः प्रहेतिः^(१)” इति । विश्वं व्यचति प्राप्नोतीति
‘विश्वव्यचाः’ । सर्वमन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ चतुर्थे मन्त्रमाह,—“अयमुत्तरात् संयदसुस्तस्य सेनाजिह्व
सुषेणस्य सेनानियामस्यौ विश्वाचो च घृताचो चाप्सरसावापो
हेतिर्वातः प्रहेतिः^(२)” इति । ‘संयत्’ (प्राप्तं) ‘वसु’ (धनं) यस्याग्नेः,
सोऽयं ‘संयदसुः’, सोऽग्निः ‘उत्तरात्’ (उत्तरस्थां दिग्नि) वर्तते ।
श्रेष्ठं पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य तार्क्ष्याश्वा-
रिष्टनेमिस्य सेनानियामप्लावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसो विद्यु-
द्धेतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिः^(३)” इति । ‘अर्वाग्वसुः’ (अधोमुखत्वेन)
‘वसुनो’ (मेघात्) भूमौ पतनात् वैद्युतोऽग्निस्रथोच्यते, स च
‘उपरि’ (ऊर्द्धायां दिग्नि) प्रवर्तते । भयहेतुः प्रकाशा (?) ‘विद्युत्’ ।
मारको अग्निः ‘अवस्फूर्जन्’ ।

एतेषु पञ्चस्यपि मन्त्रेष्वनुपञ्चनीयं श्रेष्ठमाह,—“तेभ्यो नमस्ते
नो मृडयन्तु ते यं दिशो यस्य नो देष्टि तं वो जम्भे दधामि^(४)”
इति । योऽयमग्निः, यो च ‘सेनानियामस्यौ’, ये च ‘अप्सरसो’
यो च ‘हेतिप्रहेती’, ‘तेभ्यः’ सर्वेभ्यः ‘नमः’ अस्तु ‘ते’ सर्वे ‘नः’
(अस्मान्) ‘मृडयन्तु’ (सुखयन्ति*) । ‘यं’ वैरिणं ‘ते’ वयं
‘दिशः’, ‘यस्य’ वैरी ‘नः’ (अस्मान्) ‘देष्टि’, ‘तं’ वैरिणं
युष्माभिरनुमृहीतोऽहं ‘वः’ (युष्माकं) ‘जम्भे’ (विदारिताख्ये)
‘दधामि’ (स्नापयामि) ।

* सुखयन्तु इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एकः सेनां परराज्येषु नयति, अपरः स्वराज्ये यामं नयति । तत्र 'रथस्यः' इति सेनान्यो नामधेयं । स्यो गर्धवान्*, यस्य रथे महती दृष्ट्या सोऽयं 'रथस्यः' । 'रथौजाः' इति यामस्यो नामधेयम् । ओजो बलं, यस्य रथारोहणे बलाधिक्यं, स 'रथौजाः' । यथैतौ मुख्यौ परिचारकौ, तथा द्वे 'चाप्सरसौ' परिचारिके, तत्र 'पुञ्जिकसला' इत्येकस्या नामधेयं, 'द्वतसला' इत्यपरस्या नामधेयं । 'यातुधाना' 'रक्षांसि' 'च' इत्यवान्तरजातिभेदोऽवगन्तव्यः । 'हेति—प्रहेती' अप्यायुधविशेषौ,—तत्र यातुधाना क्रूरास्तीक्ष्णहेतिसंरूपाः; 'रक्षांसि' अतिक्रूराः तीक्ष्णप्रहेतिसंरूपाणि । यस्याग्नेरिदं सर्वं, हे इष्टके, तदग्निस्वरूपाऽसीत्यभिप्रायः । एवं सर्वत्र बोध्यम् ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह,—“अयं इक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्यनस्य रथेषिचस्य सेनानियामस्यौ मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ दंक्ष्णवः पन्नवो हेतिः पौहवेयो वधः प्रहेतिः(१)” इति । विश्वानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि यस्याग्नेः, सोऽयं 'विश्वकर्मा' इक्षिणस्यां दिशि स्थितः । 'तस्य' 'रथस्यनः' 'सेनानीः' । 'रथेषिचः' 'यामस्योः' । 'मेनका' इति 'सहजन्या' इति चाप्सरसोः नामधेयं । 'दंक्ष्णवः' (दंन्नगशीला व्यान्नादयः) 'हेतिः' । सङ्ग्रामेषु पुद्गलसम्बन्धी यो 'वधः' स 'प्रहेतिः' ।

अथ तृतीयमाह,—“अयं पञ्चाद्विश्वव्यासास्तस्य रथप्रोतस्यासमरथस्य सेनानियामस्यौ प्रक्षोचन्ती चागुक्षोचन्ती चाप्सरसौ

* स्यो गर्धवान् इति ह० पु० पाठः ।

सर्पा हेतिर्याद्याः प्रहेतिः^(१)” इति । विश्वं व्यचति प्राप्नोतीति
‘विश्वव्यचाः’ । सर्वमन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह,—“अथमुत्तरात् संयदसुस्तस्य सेनजिह्व
सुषेणस्य सेनानियामशौ विश्वाचो च घृताचो चाप्सरसावापो
हेतिर्वातः प्रहेतिः^(२)” इति । ‘संयत्’ (प्राप्तं) ‘वसु’ (धर्मं) यस्याग्नेः,
सोऽयं ‘संयदसुः’, सोऽग्निः ‘उत्तरात्’ (उत्तरस्थां दिग्नि) वर्तते ।
श्रेष्ठं पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह,—“अथमुपर्यर्वाम्बसुस्तस्य तार्क्ष्या-
रिष्टनेमिस्य सेनानियामण्यावुर्वशी च पूर्वचितिस्याप्सरसौ विद्यु-
द्धेतिरवस्फूर्जन् प्रहेतिः^(३)” इति । ‘अर्वाम्बसुः’ (अधोमुखत्वेन)
‘वसुनो’ (मेघात्) भूमौ पतनात् वैद्युतोऽग्निस्रथोच्यते, स च
‘उपरि’ (ऊर्द्धायां दिग्नि) प्रवर्तते । भयहेतुः प्रकाशा (?) ‘विद्युत्’ ।
मारको अग्निः ‘अवस्फूर्जन्’ ।

एतेषु पञ्चस्यपि मन्त्रेष्वनुषञ्जनीयं श्रेष्ठमाह,—“तेभ्यो नमस्ते
नो मृडयन्तु ते यं दिग्भो यस्य नो द्वेष्टि तं वो जम्भे दधामि^(४)”
इति । योऽयमग्निः, यौ च ‘सेनानियामशौ’, ये च ‘आप्सरसो’
यौ च ‘हेतिप्रहेती’, ‘तेभ्यः’ सर्वेभ्यः ‘नमः’ अस्तु ‘ते’ सर्वे ‘नः’
(अस्मान्) ‘मृडयन्तु’ (सुखयन्ति*) । ‘यं’ वैरिणं ‘ते’ वयं
‘द्विभः’, ‘यस्य’ वैरी ‘नः’ (अस्मान्) ‘द्वेष्टि’, ‘तं’ वैरिणं
युष्माभिरनुद्वेष्टीतोऽहं ‘वः’ (युष्माकं) ‘जम्भे’ (विदारितास्ये)
‘दधामि’ (स्नापयामि) ।

* सुखयन्तु इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“पञ्चचोडा उपदधाति
अप्सरस एवैनमेता भूता अमुञ्चिंलोक उपभ्रेरतेऽथो तनूपानीरेवैता
यजमानस्य” (५।३।७अ०) इति । ‘गूह संवरणे’ इत्यस्मादातो-
इत्पञ्चचोडाशब्दः; नाकसदामुपरि च्छिद्रावरणार्थत्वात् ‘चोडाः’
इत्युच्यन्ते । पञ्चसङ्ख्याकाचोडाः ‘पञ्चचोडाः’; तासामुपधाने
षति ‘एता’ इष्टकाः ‘अप्सरसः’ ‘एव’ ‘भूताः’ स्वर्गलोके ‘एनं’
(यजमानम्) ‘उपभ्रेरते’ । अपि च ‘एता’ ‘अप्सरसः’ ‘यजमानस्य’
‘तनूपानीरेव’ (ब्रह्मीरपाख्यनपरा एव) ।

उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते,—“यं द्विष्यान्तमुपदधद्
ध्यायेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आवृषति ताजगार्त्तिमार्च्छति” (५।
३।७अ०) इति । अयं यजमानः, ‘यं’ पुरुषं ‘द्विष्यात्’ ‘तं’ (द्वेष्यम्)
अध्वर्युरुपधानं कुर्वन् ‘ध्यायेत्’ । तेन ध्यानेन ‘एताभ्यः’ ‘एव’
(अग्निसेनान्यादिभ्यः) ‘देवताभ्यः’ ‘एनं’ द्वेष्यम् ‘आवृषति’ (सर्वतो
विच्छिन्नं करोति) ‘ताजक् आर्त्तिमार्च्छति’ (तदानोमेव मरणं
प्राप्नोति) ।

नाकसदामुपरि पञ्चचोडाधानं विधत्ते,—“उत्तरा नाकसङ्घ
उपदधाति यथा जायामानीय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत्”
(५।३।७अ०) इति । गृहस्थानीया नाकसदः, जायास्थानीयाः
पञ्चचोडाः ।

तत्र ‘अयं पश्चात्’ इति द्वितीयमन्त्रेषोपधेया येथमिष्टका,
तस्मात्परमत्वं विधत्ते,—“पश्चात् प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्
पश्चात् प्राची पत्यन्वास्ते” (५।३।७अ०) इति । यस्मात्

पश्चिमाद्यां दिग्नि प्राङ्मुखत्वेनोपधेया इष्टका चरमत्वेनोपधत्ते,
'तस्मात्' पश्चिमाद्यां दिग्भवत्वाय प्राङ्मुखी पत्नी गार्हपत्यमुपविशति ।

कल्पः, 'आयोस्त्वा सद्ने सादयामीति स्वयमाह्वयामभि-
मृश्यान्वेनोपधाय परमेष्ठी त्वा सादयत्वित्यविदुषा ब्राह्मणेन सह
मध्येऽग्नेरुपदधाति' इति । अभिमर्शनमन्त्रपाठस्तु,—“आयोस्त्वा
सद्ने सादयाम्यवतश्चायार्था नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य
चक्षसे^(१)” इति । एति निरन्तरं गच्छतीति 'आयुः' आदित्यः, स
च सर्वं जगद् अवति, तस्मात् 'अवतः' 'आयोः' 'ह्यायार्थां' सत्यां,
सन्नापपरिहारेण त्रैत्ये कृते सतीत्यर्थः । 'सद्ने' (अस्मिन्
स्थाने) हे इष्टके, 'त्वां' 'सादयामि' । 'समुद्राय' (समुद्रसदृशा-
दित्याय) 'नमः' अस्तु । 'समुद्रस्य' 'चक्षसे' (प्रकाशकाय) 'नमः'
अस्तु ।

उपधानमन्त्रपाठस्तु,—“परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे
व्यचक्षतीं प्रथक्षतीं विभ्रमतीं प्रभ्रमतीं परिभ्रमतीं दिवं यच्छ
दिवं दृष्ट्वा दिवं मा द्विः शीर्विंश्चस्यै प्राणायानाय व्यानायो-
दानाय प्रतिष्ठायै चरिचाय सूर्यस्वाभिपातु मद्वा स्वस्त्या हृदिषा
श्रन्तमेन तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद^(१)” इति । 'परमे' (उत्कृष्टे
सत्यलोके) तिष्ठतीति 'परमेष्ठी' (ब्रह्मा) । स 'त्वा' 'दिवः' 'पृष्ठे'
(स्वर्गस्थोपरि) 'सादयतु' । कीदृशीं त्वां?—'व्यचक्षतीं' (अभि-
व्यक्तिमतीं), 'प्रथक्षतीं' (विस्तारवतीं), 'विभ्रमतीं' (विविधवर्तने-
त्पादग्नक्तिमतीं), 'प्रभ्रमतीं' (प्रभुत्वग्नक्तिमतीं), 'परिभ्रमतीं' (पर-
सैन्यपराभवग्नक्तिमतीं), 'दिवं' 'यच्छ' (स्वर्गभागं यजमानाधीनतया

नियतं कुह) । 'दिवं' 'दृ५५' (द्युलोके भोगं दृढीकुह) । 'दिवं'
 'मा हि५सीः' (दिवं द्युलोकभोगं, मा हिंसोर्मा विनाशय) ।
 'विश्वस्यै' (सर्वस्यै) प्राणापानद्यानोदानास्वत्रायुवृत्तिलाभाच्च, 'प्रति-
 ष्टायै' (स्वष्टहे स्थितिलाभाय), 'चरिचय' (शास्त्रीयाचरणाय) ;—
 प्राणिनाम् एतस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थं अयं 'सूर्यः' 'लाम्' अभितः
 'पातु' । केन रक्षणमिति ?—तदुच्यते, 'मद्या' 'स्वस्या' (महत्या
 योगक्षेमसम्पत्त्या), 'ब्रह्ममेव' 'हृदिषा' (अत्यन्तसुखकारिणा
 दीप्तिविशेषेण), तव स्वामिभूतया 'देवतया' अनुगृहीता स्मिरा
 सती 'सीद' (इहोपविश) । 'अङ्गिरस्सत्' (अङ्गिरसा चयमानुष्ठाने
 यथा त्वं 'भवा' स्थिता, तद्वत्) ।

कष्यः, 'प्रोचदस्य इत्युत्तरेऽ५५ विकर्णाम्' इति । पाठस्तु,—
 "प्रोचदस्यो न यवसे अविद्यन् यदा महः संवरेणाद् व्यस्नात् ।
 आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्य ते ब्रजनं कृष्यमस्ति^(६)" इति ।
 अयमग्निः, 'अस्यो न' (अस्य इव) 'प्रोचत्' (प्रोचति, जाज्वल्यमानः
 ब्रह्मं करोति) । दृष्टान्तभूतोऽस्यः कथं ब्रह्मं करोति ?—इति,
 तदुच्यते, 'यदा' 'महः' (महतः) 'संवरेणात्' (अस्यज्वालारूपात्
 संवृतस्नागात्) 'व्यस्नात्' (विनिर्गच्छति), तदानीम् अरस्ये 'यवसे'
 'अविद्यन्' (घासार्थं गमिष्यन्) ब्रह्मं करोति । 'आत्' (अतः)
 अनन्तरं 'अस्य' (ब्रह्मं कुर्वतोऽग्नेः) 'शोचिः' 'अनु' (दीप्तिमनु)
 'वातो' 'वाति' (वायुः प्रवर्त्तते),—अग्निज्वालाम्ब्रह्मसमनन्तरमेव
 वायोरवशं प्रवृत्तेरयमग्निर्वायुसख इति लोकेऽभिधीयते । 'अध'-
 ब्रह्मो वर्गचतुर्थयुक्तोऽप्यागन्तर्यमेवाचष्टे । हे अग्ने, तव ज्वालाया

वायुसंयोगानन्तरं 'ब्रजनम्' (अरप्यगमनस्थानं) 'दृष्यमस्ति' (दाहेन दृष्यमस्ति, दाहेन दृष्यवर्षमेवावभासते) ।

आयोस्त्रेत्यादिमन्त्राद्युपधानं विधत्ते,—“स्वयमादृष्याश्च विकर्षीस्योत्तम उपदधाति प्राणो वै स्वयमादृष्यायुर्विकर्षी, प्राण-स्यैवायुश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते, तस्मात् प्राणस्यायुश्च प्राणानामुत्तमौ” (५।३।७अ०) इति । 'स्वयमादृष्या' (स्वतस्त्रिद्रेष्टका) पूर्वमप्युक्ता ; उत्तरेऽंशे संसृष्टा सती, वामभागे विभक्तः कर्ष इवावभासमानत्वात् इयमिष्टका 'विकर्षी' इत्युच्यते । या 'स्वयमादृष्या' वा च 'विकर्षी' ते उभे अपि 'उत्तमे' उपदध्यात् ; सर्वासाम् इष्टकानामवसाने तयो रूपधानमित्यर्थः । स्वयमादृष्यायाः प्राणरूपत्वात् विकर्षीस्यायुःस्वरूपत्वात् तयो रत्तमत्वे सति चक्षुरादीनां प्राणानां मध्ये आस्यरूपमायुस्योत्तमत्वेन धृतवान् भवति, तस्मात्त्रोकेऽपि आसायुषि* सर्वेषां 'प्राणानां' इतरेषां मध्ये उत्तमे, तयो स्त्रितयोश्चक्षुरादीन्द्रियवैकल्यमपि सहन्ते ।

अन्यासामिष्टकानामुपरि यथैते इष्टके उपहिते, तथा तयो-रुपरि अन्येष्टकोपाधानप्रसक्तिं वारयितुं निषेधति,—“नान्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् यदन्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात् पशूनाश्च यजमानस्य च प्राणस्यायुस्यापि दध्यात् तस्मान्प्रान्योत्तरेष्टकोपधेया” (५।३।७अ०) इति । एतयो रुपरि अन्येष्टकोपाधाने आसायुषी च्छादिते भवतः, 'तस्मात्' 'अन्यां' न 'उपदध्यात्' ।

* अत्र आसायुषी इति पाठो भवितुं युक्तः ।

प्रथमचितौ वा स्वयमाहवा, सा भूमिलेन क्षुता ; मध्यम-
चितौ अन्तरिक्षलेन । इदानीं पञ्चमचितौ सुलोकलेन ज्ञोति,—
“स्वयमाहवामुपदधात्यसौ वै स्वयमाहवामुमेवोपधत्ते” (५।२।
७अ०) इति ।

उपधानात् प्रागशोपघ्रापघं विधत्ते,—“अशुमुपघ्रापघति
प्राशमेवास्त्री दधात्यथो प्राजापत्यो वा अशुः प्रघ्रापतिनैवाग्निं
चिनुते स्वयमाहवा भवति प्राणागामुत्सृष्टौ अथो सुवर्गस्य लोक-
स्थानुस्थ्यात्थै एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यदिकर्षी यदिकर्षीमुप-
दधाति देवानामेव विक्रान्तिमनु विक्रमते” (५।२।७अ०) इति ।
विकर्षी एव पराक्रमरूपत्वात् तदुपधानेन अजमानोऽपि देववत्
पराक्रमवान् भवति ।

उत्तराक्षरूपदेशं विधत्ते,—“उत्तरत उपदधाति तस्याद्
उत्तरत उपचारोऽग्निः” (५।२।७अ०) इति । तेषु उपचारेषु
देशविशेषो न विहितस्तो सर्वेऽपि वक्त्रेः ‘उत्तरतः’ स्थित्वा कर्त्तव्याः,
तद्यथा ब्रह्मवरदानाधानजपादयः ।

अथैतस्या उपधाने ‘आदस्य वातो अनुवाति शोचिः’ इति
वायुवाचिशब्दान्तरं विनियुक्ते,—“वायुमतो भवति समिधे”
(५।२।७अ०) इति । सति हि वायवग्निः समिधते ।

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अयं पुरः, पञ्चशोदासोभ्य, इत्यनुषव्यते ।

आ, सृजेत् स्वयमाहवा, परमेठीति सादयेत् ।

प्राचद्, विकर्षोमादध्यात्मन्ना वष्टाविहेरिताः* ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं । अपाः
रेताःसि जिन्वति^(१) । त्वामग्ने पुष्करादध्यथवा निर-
मन्यत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाधतः^(२) । अयमग्निः सह-
स्रिणो वाजस्य शतितनस्पतिः । मूर्द्धा कवीरयोणां^(३) ।
भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यचानियद्भिः सचसे शि-
वाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षा जिह्वामग्ने
चक्षुषे हव्यवाहं^(४) । अबोध्यग्निः समिधा जनानां ॥
॥ १ ॥

प्रति धेनुमिवायतोमुषासं । यद्वा इव प्रव्यामुज्जि-
ह्वानाः प्रभानवः सिद्धते नाकमण्ड^(५) । अबोचाम
कवये मेधाय वषो वन्दारं वृषभाय वृष्णो । गवि-
ष्ठिरो नमसा स्तोममम्रौ दिवोव रुक्ममूर्ध्वचमग्नेत्^(६) ।
जनस्य गोपा अजनिष्ठ जायविरग्निः सुदध्नः सुविताय

* अष्टाविहेरिता इति पाठो भवितुं युक्तः ।

नव्यसे । घृतप्रतीको वृहता दिविस्पृशा द्युमदिभाति
भर तेभ्यः शुचिः^(९) । त्वामग्ने अङ्गिरसः ॥ २ ॥

गुहाहितमन्वविन्दञ्छिअियाणं वने-वने । स जायसे
मथ्यमानः स हो महत्त्वामाहुः सहसस्पृचमङ्गिरः^(८)
यज्ञस्य कोतुं प्रथमं पुरोहितमग्निन्नरस्त्रिषधस्थे समि-
न्धते । इन्द्रेण देवैः सरथः स वर्हिषि सोदनिहोता
यजथाय सुक्रतुः^(८) । त्वां चिचश्रवस्तम इवन्ते विद्यु
जन्तवः । शोचिक्वैशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे^(९) ।
सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं ॥ ३ ॥

स्तोमञ्चाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्तु स-
हस्वते^(११) सः समिद् युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ ।
इडस्पदे समिन्धसे स ना वसून्याभर^(११) । एना वो
अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे प्रियं चेतिष्ठमरतिः
स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतं^(११) । स योजते अरुषो
विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः
सुशमी ॥ ४ ॥

वसूनां देवः राधो जनानां^(१४) । उदस्य शोचिरः-
स्थादाजुह्वानस्य मीढुषः । उद्गूमासो अरुषासो दिवि-
स्पृशः समग्निमिन्धते नरः^(१५) । अग्ने वाजस्य गोमत्
ईशानः सहसो य हो । अस्मै धेहि जातवेदो महि-

अवः^(१९) । स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा ।
रेवदस्मभ्यं पूर्वणीक दीदिहि^(१०) । क्षपो राजन्नुत
त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः स तिग्मजम्भ ॥ ५ ॥

रक्षसो दह प्रति^(१५) । आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं
देवाऽजरं । यद्वा स्या ते पनीयसी समिहीदयति द्यवी-
षः स्तोतृभ्य आभर^(१६) । आ ते अग्न कृचा हविः
शुक्रस्य ज्योतिषस्यते । सुश्वन्द्र दस्म विप्रते हव्यवाद
तुभ्यः ह्वयत इषः स्तोतृभ्य आभर^(१७) । उमे सुश्वन्द्र
सर्पिषो दवी श्रीणीष आसनि । उतो न उत्पुपूर्याः ॥
॥ ६ ॥

उक्थेषु शवसस्यत इषः स्तोतृभ्य आभर^(१९) । अग्ने
तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुन्न भद्रः हृदिस्पृशं । कृध्याम ते
चौहैः^(२२) । अधा अग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।
रथीर्कृतस्य वृहतो बभूयः^(२३) । आभिष्टे अद्य गीर्भि-
र्युणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः^(२४) ।
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् ॥ ७ ॥

सुवर्न ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनोकैः^(२५) ।
अग्निः होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुः सहसो
जातवेदसं । विप्रन्न जातवेदसं । य ऊर्द्धया स्वध्वरो
देवो देवाच्या हृपा । घृतस्य विश्वाष्टिमनु शुक्रशोचिष

आजुह्वानस्य सर्पिषः^(१७) । अग्ने त्वन्नो अन्तमः । उत
 चातो शिवो भव वरूथ्यः^(१७) । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
 सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः^(१८) । वसुरग्निर्वसुश्रवाः ।
 अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः^(१९) ॥ ८ ॥

अनानाम् । अङ्गिरसः । इषः । सुश्रमो । तिग्म-
 जम्भ । पुपूर्या । अर्वाङ् । वसुश्रवाः । पञ्च च ॥
 ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ द्वितीयेऽनुवाके पञ्चषोडाशय इष्टका उक्ताः । अथ
 चतुर्थेऽनुवाके छन्दोभिधा इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'अग्निर्मूर्द्धंति
 तिचो गायत्रीः पुरस्तादुपदधात्वेवमुत्तराणि चीषि चिष्टुभो
 दक्षिणतो जगतीः पश्चादनुष्टुभ उत्तरतो वृहतीदृष्टिहाः पङ्क्ती-
 रक्षरपङ्क्तीरिति विषुर्रूपाणि छन्दाः सि यथावकाशमतिछन्दसं
 मध्ये द्विपदा अन्ततः' इति । तत्र तिष्ठषु गायत्रीषु प्रथमां
 गायत्रीमाह,—“अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं । अपाः
 रेताः सि जिञ्चति^(१)” इति । 'अयम्' 'अग्निः' आदित्यरूपेण 'दिवः'
 (द्युलोकस्य) 'ककुत्' (उच्छ्रितः) 'मूर्द्धा' (गिरस्त्राणीयः) । 'पृथिव्याः'
 'पतिः' (बाहपाकादिकारित्वेन पासन्नोऽपि) 'अयं' । किञ्च

‘अपीं’ ‘रैतांसि’ (उदककार्याणि स्थावरजङ्गमधरोराणि) जाठराग्नि-
रूपेषु ‘जिन्वति’ (प्रीत्यति) ।

अथ द्वितीयामाह,—“त्वामग्ने पुष्करादक्षथर्वा निरमन्वत ।
मूर्द्धा विश्वस्य वाघतः^(१)” इति । हे ‘अग्ने’, अथर्वाख्य ऋषिः
‘पुष्करपर्षादधि’ (पद्मपत्रस्योपरि) ‘त्वां’ ‘निरमन्वत’ (निःश्लेषेण
मथितवान्) । अत एव पञ्चमकाण्डे ब्राह्मणमाध्यातं, “पुष्करे पर्षे
श्लेणमुपश्रितमविन्दत्” इति । कोदृश्यात् पुष्करपर्षात् ?—‘मूर्द्धः’
(उत्तमाङ्गवत् प्रशस्यात्), ‘विश्वस्य’ ‘वाघतः’ (सर्वस्य जगतो वाह-
कात्) । इदं हि पुष्करपर्षम् अग्निमन्वन् यज्ञनिष्यादनाद्विद्वारा
सर्वं जगत्सिर्वहति ।

अथ तृतीयामाह,—“अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य व्रतिन-
स्यतिः । मूर्द्धा कवी रथीणाम्^(१)” इति । ‘अयं’ समिधमानः
‘अग्निः’ सहस्रसङ्घावतः व्रतसङ्घावतस्य अस्यस्य ‘पतिः’ । अत
एत ‘मूर्द्धा’ (त्रिरोवदुत्तमः), ‘कविः’ (विद्वान्), तादृशो ‘रथीणां’
(धनानां) दाता भवतु ।

अथ तिस्रसु चिदृषु प्रथमां चिदृभमाह,—“भुवो वज्रस्य
रजसस्य नेता यत्रानियुद्धिः सचसे त्रिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिषे
सुवर्षां जिह्वामग्ने चक्षुषे ह्यव्यवाहम्^(४)” इति । अयमग्निः,
भूखोकस्य (तत्रानुष्ठेयस्य) ‘यज्ञस्य’ तस्मिन् यज्ञे प्रवर्त्तकस्य ‘रजसः’
(गुणस्य) ‘च’ ‘नेता’ (निर्वाहकः) । तादृश हे ‘अग्ने’, ‘यत्र’ (यस्यां
दिवि) सूर्यरूपो भूत्वा ‘नियुद्धिः’ (रथे नितरां योष्यमानाभिः)
‘त्रिवाभिः’ (उत्तमाभिरस्यजातिभिः) ‘सचसे’ (समवैषि), तस्यां

‘दिवि’ ‘मूर्द्धानं’ (त्रिरोवदुक्तस्थितिं) ‘दधिषे’ (धारयसि) ।
 कीदृशं मूर्द्धानं?—‘सुवर्षा’ (सुवः स्वर्गं स्यति सर्वदा तिष्ठतीति
 सुवर्षास्तां) । सोमपात्रवद्वत् पुंसिज्जोऽयं । हे ‘अग्ने’, त्वम् अस्मिन्
 यज्ञे हव्यवाहं’ (हविःप्रापिकां) ‘जिह्वा’ (ज्वालां) ‘चक्रुषे’ (करोषि) ।

अथ द्वितीयां चिष्टुभमाह,—“अबोध्भिः समिधा जनानां
 प्रति धेनुमिवायतीमुषासं। यज्ञा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः
 मिस्रते नाकमच्छ(१)” इति । ‘जनानाम्’ अविजां सम्बन्धिना
 ‘समिधा’ अयम् ‘अग्निः’ ‘अबोधि’ (प्रबोधितः, प्रज्वलितोऽभूत्) ।
 तत्र दृष्टान्तः,—‘आयतीमुषासं’ ‘प्रति’ ‘धेनुं’ उपःकाखे समागते
 सति दोहनाय त्रयणाङ्गेण यथा उत्थापयति, तद्वत् । बुध्यमानस्य
 अग्नेः ‘भानवः’ (रश्मयः) ‘प्र’-‘उज्जिहानाः’ (प्रकर्षणोद्गच्छन्तः),
 अपि एधि प्रबोधितः(?) । ‘नाकमच्छ’ (स्वर्गमभिप्राप्तं) ‘प्र’-‘मिस्रते’
 (अतित्रयेण प्रसरन्ति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘वर्षां’ ‘यज्ञा’ ‘इव’—
 ‘वर्षां’ (वीणां, पक्षिणां) मध्ये ‘यज्ञा’ (महान्तः) पक्षिणो यथा
 प्रकर्षणोत्पतन्ति तद्वत् ।

अथ तृतीयां चिष्टुभमाह,—“अवोचाम कवये मेधाय वचो
 वन्दार वृषभाय वृष्ये । गविष्ठिरो नमसा सोममग्नौ दिवोव
 द्वाङ्गमुर्व्यञ्जमग्नेत्(१)” इति । वयं ‘कवये’ (विदुषे) वक्तव्ये ‘वचो’
 (वाक्यम्) ‘अवोचाम’ । कीदृशाय कवये?—‘मेधाय’ (धन-
 योग्याय), ‘वृषभाय’ (श्रेष्ठाय), ‘वृष्ये’ (कामानां वर्षयिन्ने), ‘गविष्ठिरः’-
 गविष्ठिराय (भूमौ स्थिरत्वेनावस्थिताय) । कीदृशं वचः?—‘अग्नौ’

* अत्र वर्षः इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‘नमसा’ ‘सोमं’ (अग्निविषये नमस्कारेण युक्तं, सोत्ररूपं), अत एव ‘वन्दाम्’ (वन्दनशीलं) । तत्र दृष्टान्तः,—यथा ‘दिवि’ (द्युलोके) ‘इव’ ‘इक्ष्मं’ (रोचमानं), ‘उर्व्यस्रं’ (विस्तीर्णगतिम्), आदित्यं सन्ध्यावन्दनादिषु ब्राह्मणैः प्रयुक्तं वाक्यम् ‘अश्रीत्-’ (आश्रयति) तदत् अस्मदसोऽपि वक्रिमाश्रयतु ।

अथ तिसृषु जगतीषु प्रथमा जगतीमाह,—“जगस्य गोपा अजनिष्ठ जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृग्ना शुमदिभाति भर तेभ्यः शुचिः^(१)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘अजनिष्ठ’ (उत्पन्नः) । किमर्थं?—‘सुविताय’ ‘नव्यसे’ (सुष्टु दीप्ताय स्तुतियुक्ताय कर्मणे), एतत्कर्मसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । कीदृशस्य*?—‘जगस्य’ ‘गोपाः’ (प्राणिनो रक्षकः), ‘सुदक्षः’ (अत्यन्तकुशलः), ‘जागृविः’ (कर्मणि सावधानः), (घृतं प्रतीकं मुखे यस्यासौ) ‘घृतप्रतीकः’; तादृशोऽयम् ‘अग्निः’ ‘बृहता’ (प्रौढेन) ‘दिविस्पृग्ना’ (द्युलोकस्पर्शिना) ज्वालासमूहेन ‘शुमत्’ (दीप्यमानः) ‘शुचिः’ (शुद्धः सन्) ‘भर’, ‘तेभ्यः’ (भरणकुशल-यजमानाद्यर्थं) ‘विभाति’ (विश्लेषेण भासते) ।

अथ द्वितीयां जगतीमाह,—“त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहाहित-मन्वविन्दञ्छ्रियाणं वने-वने । स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्युत्रमङ्गिरः^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वाम्’ ‘अङ्गिरसः’ महर्षयः ‘अन्वविन्दन्’ (अन्विष्य लब्धवन्तः) । कीदृशं

* अत्र कीदृशः स ? इति पाठो भवितुं युक्तः ।

त्वां ?—गुहाहितं ?—(अरणीप्रधतोषु गोप्यस्थानेष्ववस्थितं), 'वने-
वने' 'त्रिअिथाषं' (तस्मिन् तस्मिन् वने दावाग्निरूपेणाश्रितं) ।
'स' त्वं 'महत्' 'सहः' (प्रौढं बलं) वि- 'मन्वमानः' 'आयसे' । हे
'अग्निः' (अङ्गसौष्टवयुक्त अग्ने), 'त्वां' 'सहसस्युचं' (बलस्य पुत्रम्)
'आहुः', महता बलेन मन्वने सति आयमानत्वात् ।

अथ इतीषां जगतीमाह,—“यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहित-
मग्निहरस्त्रिषधस्त्रे समिन्धते । इन्द्रेण देवैः सरथं स वर्हिषि
षोढं नि होता यजथाय सुक्रतुः^(९)” इति । सह-स्थितानि स्थानानि
सधस्थानि, षोषि सधस्थानि यस्मिन् देवयजने तत् 'त्रिषधस्त्रं',
तस्मिन् 'गरः' (अस्त्रिजः) 'अग्निं' 'समिन्धते' (दीपयन्ति) ।
कीदृशं ?—'यज्ञस्य' 'केतुं' (ज्ञातारं), 'प्रथमं' (यागोपक्रम एव
सम्पन्नं), 'पुरोहितं' (पुरोदेशवर्तिनं) । 'सुक्रतुः' (ब्रोभनक्रतु-
निष्पादकः), 'स' अग्निः 'यजथाय' (यागसिद्ध्यर्थं) 'होता'
(देवानामाह्वाता) सन् 'इन्द्रेण' 'देवैः' च सह 'सरथं' (रथ-
सहितो यथा भवति, तथा 'वर्हिषि' अस्मिन् यज्ञे 'निषीदत्'
(उपविष्टवान्) ।

अथ चिन्वन्तुषु प्रथमामाह,—“त्वां चिन्वन्तस्य हवन्ते
विष्णु जन्तवः । शोचिष्केषं पुरप्रियाग्ने इव्याय वोढवे^(१०)” इति ।
'चिन्वन्तो' (विचिन्वा कीर्तिर्यज्ञाद्यौ चिन्वन्तोः) अतिशयेन चिन्व-
न्तोः 'चिन्वन्तस्यः' । 'पुरुषां' (वजमानानां) 'प्रिय', तथाविध
हे 'अग्ने', 'विष्णु' (प्रजासु) मध्ये 'जन्तवः' (जन्तव इव जनाः) 'त्वां'
'हवन्ते' (आहुयन्ति) । किमर्थं ?—'इव्याय' 'वोढवे' (हवि-

वैदुम्) । कीदृशं तां ?—‘त्रोचिच्छेन्नं’ (त्रोचीषि ज्ञासा एव
नेत्रस्थानीया यस्यासौ त्रोचिच्छेन्नः तं) ।

अथ द्वितीयामनुष्टुभमाह,—“सखाय सं वः संम्वस्रमिषः
सोमञ्चाग्रये । वर्षिष्ठाय चित्तीनामूर्जा नग्ने सहस्रते^(११)” इति ।
हे ‘सखायः’ (परस्परसख्ययुक्ता अतिग्यजमानाः), ‘वः’ (युष्माकं)
‘संम्वस्रमिषं’ (समीचीनमभीष्टासं) सम्पादयतु । समित्यस्योपसर्ग-
स्त्रापेक्षितः त्रेषोऽध्याहृतः । यूयं च ‘अग्रये’ ‘सोमं’ (सोचं)
सम्पादयत । कीदृशायाग्रये ?—‘चित्तीनां’ मध्ये (रक्षकाणां मध्ये)
‘वर्षिष्ठाय’ (वृद्धतमाय) । ‘ऊर्जा’ ‘नग्ने’ (बलस्य न पातयिचे,
विनाशमकुर्वते)* स्वयमतिशयेन बलवते ।

अथ तृतीयामनुष्टुभमाह,—“सः समिद् युवसे वृषस्रगे
विश्वान्वर्धे आ । इडस्यदे समिध्यसे स नो वसुन्याभर^(११)” इति ।
हे ‘वृषन्’ (कामानां वर्षक) ‘अस्रगे’, ‘विश्वानि’ (सर्वाणि) फलानि
‘सं-समित्’ (सम्पाद्य सम्पाद्य) एवं ‘युवसे’ (यजमाने) संमिश्रयसि ।
‘अर्थ’ ‘आ’ (ईश्वरस्वभागत्य) ‘इडस्यदे’ (पृथिवीरूपाया वेद्याः
ज्ञाने) ‘समिध्यसे’ (सम्यक् ज्ञास्यसे) । एतादृशो महानुभावस्त्वं
‘नः’ (अस्रभ्यं) ‘वसुनि’ (धनानि) ‘सम्-’-‘आभर’ (सम्यगाहृत्य
प्रयच्छ) ।

अथ तिस्रषु वृहतीषु प्रथमामाह,—“एना वो अग्निं नम-
सोर्जा नपातमाहवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं विश्वस्य दूत-
ममृतम्^(११)” इति । हे अतिग्यजमानाः, ‘वः’ (युष्माकं) समन्विनम्

* अत्र ‘सहस्रते’ इति शब्दः पतित इवाभाति ।

‘अग्निम्’ ‘एना’ ‘नमसा’ (एतेन नमस्कारेण युक्तः) अहम् ‘आहुवे’ (आहुयामि) । कीदृशमग्निं ?—‘ऊर्जा’ (अस्रस्य) ‘नपातं’ (अविनाशयितारं), ‘प्रियं’ (यजमानानां प्रीतिहेतुं), ‘चेतिष्ठं’ (अतिव्रथेन चेतयितारं, ज्ञातारं) ‘अरतिं’ (रतिः इक् तद्रहितं) सर्वदोषुक्तमित्यर्थः । ‘स्वध्वरं’ (शोभनस्य क्रतोर्निष्पादकं), ‘विश्वस्य दूतं’ (सर्वस्य जगतो दूतवत् कार्यकर्तारं), सर्वस्य हि ष्टहे दाहपाकादिकार्यं करोति । ‘अमृतं’ (मरणरहितं); न हि मनुष्यवद्देवानां सहसा मरणमस्ति ।

अथ द्वितीयां बृहतीमाह,—“स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुब्रमी वसूनां देवः राधो जनानाम्^(१४)” इति । ‘स’ (अग्निः) ‘योजते’ (प्रस्तुतं कर्म योजयतीत्यर्थः) । ‘अरुषः’ (रोषरहितः) यजमाने श्लिग्ध इत्यर्थः । ‘विश्वभोजसा’ (विश्वं जगद्भोजनीयं दाह्यत्वेन यस्यासौ विश्वभोजसः, ‘स’ अग्निः ‘राधः’ (अस्रं) ‘दुद्रवत्’ (द्रवयतु) सन्पादयतु इत्यर्थः । कीदृशं ‘राधः’ ?—‘वसूनां’ ‘जनानां’ (निवासार्थिनां प्राणिनां व्यवहारकारणं) । कीदृशः सोऽग्निः ?—‘स्वाहुतः’ (ष्टत्विग्निः सुष्टु कर्मस्थारुतः), ‘सुब्रह्मा’ (शोभन ऋत्विगूपो ब्रह्मा यस्यासौ सुब्रह्मा, शोभनमन्त्रो वा), ‘यज्ञः’ (यजनीयः), ‘सुब्रमी’ (पापं सुष्टु ब्रमयतीति सुब्रमी) ।

अथ तृतीयां बृहतीमाह,—“उदस्य शोचिरस्यादाजुङ्गानस्य मीढुषः । उद्भ्रमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः^(१५)” इति । ‘अस्र’ (अग्नेः) ‘शोचिः’ (दोषिः) ‘उत्’-‘अस्यात्’

(उत्थितं) । कीदृशस्त्राग्नेः ?—‘आजुङ्गानस्य’ (सर्वतो होमनिष्पाद-
कस्य), ‘मीढुषः’ (आऊतिद्वारा वृष्टिसेचनसमर्थस्य), ‘उड्ढूमासः’
(धूमास्रोत्थिताः) । ‘अरुषासः’ (रोषरहिताः), चक्षुराद्युपद्रवमकुर्वन्त*
इत्यर्थः । ‘दिविस्पृशः’ (आकाशस्पर्शिनः) अत्युन्नता इत्यर्थः । अथे-
तत्सर्वं भवति । तथा ‘गरः’ (अल्पिग्यजमानाः) ‘अग्निमिन्धते’
(दीपयन्ति) ।

अथ तिसृषुष्णिसु प्रथमामुष्णिहमाह,—“अग्ने वाजस्य गोमत
ईशानः सहसो यशे । अस्मे धेहि जातवेदो महिअवः^(१९)” इति ।
‘सहसः’ (बलस्य) ‘यशः’ (सूनो), ‘जातवेदः’ (उत्पन्नजगद्भिन्न)
‘अग्ने’, ‘गोमतः’ (गोभिर्युक्तस्य) ‘वाजस्य’ (अन्नस्य) ‘ईशानः’ लं
‘अस्मे’ (अस्मासु) ‘महिअवः’ (महतीं कीर्त्तिं) ‘धेहि’ (सम्पादये) ।

अथ द्वितीयामुष्णिहमाह,—“स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो
गिरा । रेवदस्रभं पुर्वणोक दीदिहि^(२०)” इति । पुद् वज्र
अनीकं सैन्यं यस्य असौ ‘पुर्वणोकः’ । तादृश हे अग्ने, ‘स’ लम्
‘अस्रभं’ ‘रेवत्’ (धनयुक्तं, गृहचञ्चादिकं) ‘दीदिहि’ (प्रयच्छ) ।
कीदृशस्त्रं ?—‘इधानः’ (दीप्यमानः), ‘वसुः’ (निवासहेतुः), ‘कविः’
(विद्वान्), ‘अग्निः’ (अगणीः), प्रथमं यज्ञप्रवर्त्तक इत्यर्थः । ‘गिरा’
(मन्त्ररूपया वाचा) ‘ईडेन्यः’ (स्तुत्यः) ।

अथ तृतीयामुष्णिहमाह,—“क्षपो राजसुत त्मनाग्ने वसो-
हतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति^(२१)” इति । हे ‘अग्ने’,

* अत्र ‘उड्ढूमासः’ (धूमास्रोत्थिता यस्मात् तस्य), ‘अरुषासः’
(रोषरहितस्य) चक्षुराद्युपद्रवमकुर्वन्त इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘वसूः’ (अहानि) ‘अपः’ (अपव) । ‘उत’ (अपि च) ‘उवः’ (उवः-
कालान्) अपि अपव । द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगवाचिवात्
सर्वेष्वप्युवःकालेषु राक्षसान् विनाशयेत्यर्थः । हे ‘राजन्’ (दोष-
मान) ‘अग्ने’, न केवलं स्वकीयसेनामुखेन राक्षसां अपणं, ‘तमना’
अपि (स्वयमपि) अपयेति मुखविदारवाचिना जम्भत्र्येन ज्वाला
उपलक्ष्यन्ते । तिग्मासोक्ष्णा जम्भा यस्यासौ ‘तिग्मजम्भाः’, ‘स’
त्वं ‘राक्षसो’ (राक्षसान्) ‘इह’ (भस्मीकुरु) ।

अथ तिस्रषु पङ्क्तिषु प्रथमामाह,—“आ ते अग्न इधीमहि
द्युमन्तं देवाऽजरं । यद्वा स्या ते पनीयसी समिद्दीदयति सवोषः
सोऽहभ्य आभर^(१९)” इति । हे ‘अग्ने’ ‘देव’, ‘अजरं’ (जरारहितं)
‘ते’ (त्वां) ‘द्युमन्तं’ (दीप्तिमन्तं) ‘इधीमहि’ (सर्वतः प्रज्वालयामः) ।
‘सत्’ (यस्मात् कारणात्) ‘पनीयसी’ (अतिव्रथेन क्षुतिद्युक्ता)
या* ‘ह’ ‘समित्’ (अचेतनरूपा या समिदपि) सवि-सवि
(प्रतिदिनं) ‘दीदयति’ (त्वां प्रकाशयति), तस्माच्चेतना वचं
दीपयाम इति किमु वक्तव्यं । तच्च ‘इधम्’ (अन्नं) ‘सोऽहभ्यः’
सत्विग्भ्यः ‘आभर’ (सम्पादय) ।

अथ द्वितीयां पङ्क्तिमाह,—“आ ते अग्न अथा हविः शुक्रस्य
ज्योतिषस्यते । सुसन्द् दस्य विशते हव्यवाट् तुभ्यः ज्ञयत इषः
सोऽहभ्य आभर^(२०)” इति । ‘शुक्रस्य’ (शुद्धस्य) ‘ज्योतिषः’ ‘पते’
(पालक), (सुदु आह्लादकारिन्) ‘सुसन्द्’, (पापस्योपक्षपयिता)
‘दस्य’, (प्रजानां पालक) ‘विशते’, (हविषो वोढा) ‘हव्यवाट्’ ;

* अत्र ‘स्या’ इति पाठो भवितुं युक्तः । एवं उत्तरत्र सवि सवि
इत्यत्र ‘सवि’ इति ।

तथाविध हे 'अग्ने', 'ते' 'अथा' (त्वत्सम्बन्धिना मन्त्रेण) 'तुभ्यं'
'इविः' 'आ' (समन्तात्) 'ह्यते' । 'इवम्' इत्यादि गतम् ।

अथ तृतीयां पङ्क्तिमाह,—“उभे सुस्रन् सर्पिषो दर्वी श्रीषोष
आसनि । उतो न उत्पूर्याः । उक्थेषु ब्रवसस्यत इवः सोऽहभ
आभर(११)” इति । हे 'सुस्रन्' (सुष्टु आङ्गादकर), 'आसनि'
(त्वदीयास्ते) 'सर्पिषः' सम्बन्धिना 'उभे' 'दर्वी'सदृशे हनु
'श्रीषोषे' हनुपूरणपर्यन्त* सर्पिस्त्वया पीतमित्यर्थः । 'उतः'
(अपि च) हे 'ब्रवसस्यते' (बलस्याधिपते) 'उक्थेषु' (ब्रह्मवत्सु)
यज्ञेषु 'नः' (अस्मान्) 'पुपूर्याः'† (उत्कर्षेण पूरय) प्रापयेत्यर्थः ।
'सोऽहभः' (यजमानेभ्यः) 'इवम्' (अवम्) 'आभर' (सम्पादय) ।

अथरपङ्क्तिषु चतुर्थुं प्रथमामाह,—“अग्ने त्वमद्यासं न सोमैः
क्रतुञ्च भद्रः इदित्युग्रं । अघ्याम ते चौरैः(११)” इति । हे
'अग्ने', 'इदित्युग्रं' (इद्यम्, अन्तःप्रियं) तं त्वाम् 'अस' (अस्मिन्
कर्मणि) 'चौरैः' (समूहरूपैः) 'सोमैः' (त्वदीयैः सोमैः) 'अघ्याम'
(सम्बद्धं करवाम) । तत्रैको दृष्टान्तः,—“असं न”,—यथा असं
चासादिप्रदानेन समर्थयन्ति तद्वत् । अथापरो दृष्टान्तः,—“क्रतुं
न भद्रं” यथा समीचीनं ज्योतिष्टोमादिक्रतुं सर्वयागानुष्ठानेन
समर्थयन्ति तद्वत् । 'भद्रं' (कल्याणम्) इत्यग्निविशेषणं वा ।

अथ द्वितीयामथरपङ्क्तिमाह,—“अथा अग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य

* अत्र हनुपूरणपर्यन्तमिति पाठो भवितुं युक्तः । अन्यथा प्रक्रम-
भङ्गदोषः स्यात् ।

† 'उत्'—'पुपूर्याः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

साधोः । रथीष्टतस्य बृहतो बभूय^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अध’ (अस्मदीयसोचानन्तरं) ‘ऋतोः’ (अनुष्ठेयमानस्य कर्मणः) ‘रथीः’ ‘बभूय’ ‘हि’ (रथोऽस्यास्तीति रथी सारथिर्निर्वाहकः, तथा त्वं निर्वाहको बभूय खलु) । कीदृशस्य ‘ऋतोः’ ?—‘भद्रस्य’ (कल्याणरूपस्य), ‘दक्षस्य’ (स्वपदप्रधानसमर्थस्य*) ‘साधोः’ (रश्मिभिः† साध्यस्य) ‘ष्टतस्य’ (सत्यस्य, अमोघवस्तस्य) ‘बृहतः’ (प्रौढस्य) ।

अथ तृतीयामचरपङ्क्तिमाह,—“अभिष्टे अथ गीर्भिर्गणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुभाः^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘अथ’ (अस्मिन् कर्मणि) आभिः ‘गीर्भिः’ (मन्त्ररूपाभिः) ‘गणन्तः’ (स्तुवन्तः) वयं ‘दाशेम’ (हविर्दंभः) । ‘ते’ (तृतीयाः) ‘शुभाः’ (प्रवृत्ता ज्वालाः) त्वां प्रकर्षेण ‘स्तनयन्ति’ (ब्रह्मयन्ति) । तत्र दृष्टान्तः,—‘दिवो न’ (द्युत्या मेघा इव) ।

अथ चतुर्थीमचरपङ्क्तिमाह,—“एभिर्नो अर्केर्भवा नो अर्वाङ् सुवर्नं ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः^(१३)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘विश्वेभिः’ ‘अनीकैः’ (सर्वसैन्यैः) सहितः ‘सुमनाः’ (सौमनस्यं प्राप्तः) ‘एभिः’ (इदानीं क्रियमाणैः) ‘नः’ (अस्मात्सम्बन्धिभिः) ‘अर्कैः’ (अर्चनीयैः) ‘नः’ (अस्मान् प्रति) ‘अर्वाङ्’ ‘भव’ (समीपस्थो भव), समीपदेशमभिगच्छतीति अर्वाङ् । तत्र दृष्टान्तः,—‘सुवर्नं’ (स्वर्गलोकप्रकाशरूप आदित्यो यथा समीपवर्ती भवति तद्वत्) ।

* स्वपदप्रदानसमर्थस्य इति पाठोऽत्र भवितुं युक्तः ।

† रथिभिरिति रश्मिभिरिति च पाठान्तरम् ।

अथातिच्छन्दसमाह,—“अग्निं होतारं मन्ये दाखन्तं वसोः
सुनुं सहसो जातवेदसं । विप्रञ्ज जातवेदसं । य ऊर्द्धया खध्वरो
देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनु शुक्रशोचिष आजुह्वानस्य
सर्पिषः(११)” इति । इमम् ‘अग्निं’ ‘होतारं’ (देवानामाह्वानतारं)
अहं ‘मन्ये’ । कीदृशमग्निं?—‘वसोः’ ‘दाखन्तं’ (धनस्य दातारं),
‘सहसः’ ‘सुनुं’ (बलस्य पुत्रं) ‘जातवेदसं’ (उत्पन्नजगदभिन्नं) ।
तत्र दृष्टान्तः,—‘विप्रं न जातवेदसं’ (यथा ब्राह्मणकुलीनमुत्पन्न-
पुत्राद्यभिन्नं मन्यन्ते तदत्) । ‘यः’ अग्निः ‘देवः’ ‘ऊर्द्धया’
(अत्युन्नतया) ‘देवाच्या’ (देवान् प्रति गच्छन्त्या), कृपया
(स्वाप्तया) ‘खध्वरः’ (सुष्टु यागनिष्पादको भवति) । सोऽग्निः
‘घृतस्य’ ‘विभ्राष्टिं’ (विभ्रेषेण दीप्तिम्) ‘अनु’हाय दीप्यत इति
शेषः । कीदृशस्य घृतस्य?—‘शुक्रशोचिषः’ (शुद्धदीप्तिपुक्तस्य),
‘आजुह्वानस्य’, (सर्वतो ह्यथमानस्य) ‘सर्पिषः’ (सर्पणशीलस्य) ।

अथ तिसृषु द्विपदामाह,—“अग्ने त्वजो अन्तमः ।
उत चातो शिवो भव । वरूय्यः(१०)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’
‘नः’ (अस्माकं) ‘अन्तमः’ (अन्तिकतमो भव) । ‘वरूय्यः’ (वरूये
गृहे नित्यसन्निहितो भव) ।

अथ द्वितीयां द्विपदामाह,—“तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
सुखाय नूनमीमहे सखिभ्यः(१२)” इति । हे ‘शोचिष्ठ’ ‘दीदिवः’
(शुद्धतम दीप्यमान), ‘सखिभ्यः’ (सखीनामस्माकं) ‘सुखाय’
(सुखाय) ‘नूनं’ (पूर्वात्तगुणयुक्तं) त्वाम् ‘ईमहे’ (प्राप्नुमः) ।

अथ तृतीयां द्विपदामाह,—“वसुरग्निर्वसुश्रवाः । अच्छा

नञि युमन्तनो रधिं दाः(१८)” इति । ‘वसुः’ (वसुमान्) अयम्
‘अग्निः’, वसुहृदादिदेवैरादरेण श्रूयत इति ‘वसुश्रवाः’, हे
तादृशान्ने, खाभिमुखो ‘नञि’ (प्राप्नुचि) ।

एतैरग्निर्मूर्धत्यादिभिः* साध्यमुपधानं विधत्ते,—“हृन्दाः सुप-
दधाति पन्नवो वै हृन्दाःसि पन्नूनेवावदन्धे हृन्दाःसि वै देवानां
वामं पन्नवो वाममेव पन्नूनवदन्धे एताः ह वै यज्ञवेन-
स्यैचिन्वायवसितिं विहास्यकार तथा वै स पन्नूनवावदन्धे यदेतामुप-
दधाति पन्नूनेवावदन्धे” (५।३।८अ०) इति । गायत्र्यादिहृन्दो-
शुक्लैर्मन्त्रैरपधेया इष्टका अपि ‘हृन्दांसि’ इत्युच्यन्ते, तदुपधाने सति
हृन्दांसी पन्नूहेतुत्वाद्यजमानः ‘पन्नून्’ प्राप्नोति । किञ्च ‘हृन्दांसि’
‘एव’ ‘देवानां’ वननीयधनरूपाणि, अतस्त्वादृशान् ‘पन्नून्’ अवं
प्राप्नोति । किञ्च चिचनामकस्य चित्पुरुषस्य वंशे समुत्पन्नो यज्ञ-
वेननामकः कश्चित् पुरुष एताभिश्चहृन्दोभिर्धाभिरिष्टकाभिः
सम्पादितां चितिं विदित्वा स्मितवान्, ततस्तथैव चित्या पन्नून्
प्राप्नोत्, एवमन्योऽपि प्राप्नोति ।

सामान्येन विहितं पुनर्विज्ञेयाकारेण विधत्ते,—“गायत्रोः
पुरस्तादुपदधाति तेजो वै गायत्रो तेज एव मुखतो धत्ते” (५।
३।८अ०) इति । अग्निर्मूर्धत्यादिभिर्गायत्रोश्चहृन्दोभिर्द्युक्लैर्मन्त्रैरप-
धेया इष्टका गायत्र्यः ।

मन्त्रेषु मूर्धञ्चहृन्दास्य तात्पर्यमाह,—“मूर्धन्वतीर्भवन्ति मूर्धा-
जमवैनः समानानां करोति” (५।३।८अ०) इति । मूर्धञ्चहृन्दा-

* अग्निर्मूर्धत्यादिभिरिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

युक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका मूर्धन्वत्यः । समानानां मध्ये यजमानस्य
मूर्धत्वं त्रिरोवदुक्तव्यम् ।

भुवो यज्ञस्येत्यादिभिस्त्रिष्टुप्कन्दोयुक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकान्*
विधत्ते,—“त्रिष्टुभ उपदधातीन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव मथ्यतो
धत्ते” (५।३।८अ०) इति ।

जनस्य गोपा इत्यादिभिर्जगतोऽकन्दोभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
विधत्ते,—“जगतीरुपदधाति आगता वै पञ्चवः पञ्चमेवावहन्धे”
(५।३।८अ०) इति ।

तां चित्रश्रमेत्यादिभिरनुष्टुप्कन्दोयुक्तेर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
विधत्ते,—“अनुष्टुभ उपदधाति प्राचा वा अनुष्टुप् प्राणानाम्
उत्सृष्ट्यै” (५।३।८अ०) इति ।

‘एना वो अग्निम्’ इत्यादिभिः, ‘अग्ने वाजस्य’ इत्यादिभिः,
‘आ ते अन्न इधीमहि’ इत्यादिभिः, ‘अग्ने तमग्न’ इत्यादिभिश्चोप-
धेया विधत्ते,—“बृहतीरुष्णिहाः पङ्कीरक्षरपङ्कीरिति विषु-
रूपाणि कन्दाः सुपदधाति विषुरूपा वै पञ्चवः पञ्चवः कन्दाः सि
विषुरूपानेव पञ्चनवहन्धे” (५।३।८अ०) इति । पूर्वोक्तेषु कन्दःसु
समानाक्षराः सर्वे पादाः, बृहत्यादिषु विषमाक्षराः, अतो विषु-
रूपत्वं । ‘पञ्चवः’ अपि गोमहिषादयः परस्परविलक्षणत्वादिषु-
रूपाः कन्दसाच्च पश्यहेतुत्वात् पश्यत्वं । तथा सति एतदुपधानेन
वज्रविधान् पञ्चनाश्रोति ।

अद्योपधानेन वेदनस्य प्रशंसति,—“विषुरूपमस्य गृहे इत्यन्ते

* अत्र उपधेया इष्टका इति पाठो भवितुं युक्तः ।

यस्येता उपधीयन्ते य उ चैनाः एवं वेद" (५।३।८अ०)
इति । 'विषु रूपं' (बहुविधं धनं) ।

अग्निं होतारमिति मन्त्रेषोपधेयां विधत्ते,—“अतिच्छन्दस-
मुपदधात्यतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दाःषि सर्वेभिरैवेन छन्दो-
भिस्त्रिभुते वर्धे वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा यदतिच्छन्दसमुप-
दधाति वर्धेवै नः समागानां करोति" (५।३।८अ०) इति ।
गायत्र्यादीनां सर्वच्छन्दसां येयमचरषस्त्र्या तस्या अतिच्छन्दस्वा-
भावात् सर्वच्छन्दोरूपत्वं । किञ्च सर्वेषामन्तर्भावादेवैतदीयेष्टका
अतिच्छन्दोभिधानादन्यासां छन्दोभिधानानां इष्टकानां शरीरम् ।
अत एतदुपधानेन यजमानं समानानां पुरुषाणां शरीरस्थानं
करोति, सर्वेऽप्येनमुपजीवन्तीत्यर्थः ।

‘अग्ने तन्नः’ इत्यादिभिरुपधेया इष्टका विधत्ते,—“द्विपदा
उपदधाति द्विपाद् यजमानः प्रतिष्ठत्यै" (५।३।८अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्निं,—सिद्धस्तु गायत्र्यो, भुवस्तु, त्रिष्टुभा चयं ।

जन, तिस्रो जगत्यः स्युस्त्वां चित्रानुष्टुभा चयं ॥

एना, तिस्रो बृहत्यः स्युरग्न इत्युष्णिहा चयं ।

आ ते, पंक्तिचयं, अग्नेऽचरपंक्तिचतुष्टयं ॥

अग्निमेका अतिच्छन्दा, अग्ने त्वं, द्विपदाचयं ।

एकोनचिंनदेतानि छन्दांसुपदधाति हि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ • ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्म्याघाराभ्यां
 तेजसा वर्षसोक्थेभिः स्तोमैभिश्छन्दोभी रथ्यै पोषाय
 सजातानां मध्यमस्थेयाय मया त्वा सयुजा युजा
 युनजिम^(१-८) अम्बा दुला नितत्रिरुधयन्ती मेघयन्ती
 वर्षयन्ती चुपुणीका नामासि प्रजापतिना त्वा विश्वा-
 भिर्धोभिरुपदधामि^(८-१५) पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा
 मनुष्यास्ते गोप्तारोऽग्निर्वियत्तोऽस्यां तामहं प्रपद्ये
 सा ॥ १ ॥

मे शर्म च वर्म चास्तु^(११) अधि द्यौरन्तरिक्षं ब्रह्मणा
 विष्टा मरुतस्ते गोप्तारो वायुर्वियत्तोऽस्यां तामहं प्रपद्ये
 सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(१०) द्यौरपराजिताऽमृतेन
 विष्टादित्यास्ते गोप्तरः सूर्यो वियत्तोऽस्यां तामहं
 प्रपद्ये सा मे शर्म च वर्म चास्तु^(१८) ॥ २ ॥

सा । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थेऽनुवाके छन्दोभिधाना इष्टका उक्ताः । अथ पञ्चमे
 संयुगादय इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा
 युजा युनज्मोत्वष्टौ सयुजः' इति । पाठस्तु,—“इन्द्राग्निभ्यां त्वा

सयुजा युजा युनञ्जिगाराभ्यां तेजसा वर्चसोऽस्येभिः सोमेभि-
 ष्छन्दोभी रथ्यै पोषाय सजातानां मध्यमस्येयाय मया त्वा
 सयुजा युजा युनञ्जि (१-८) इति । सह योजयतीति सयुक्, उत्तरेषु
 युक्श्चन्देन सम्बन्धोऽभिधीयते । हे इष्टके, 'इन्द्राग्निभ्यां' सह
 योजयिता यः सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेनाहं त्वां 'युनञ्जि' (इह
 खेत्ते युक्तां करोमि) । 'आचाराभ्याम्' इत्यादिभिः षत्तभिस्तृ-
 तीयान्तैः सह प्रत्येकं 'त्वा सयुजा' इत्यादिशेषस्वानुषङ्गे सति
 षण्मन्त्राः सम्पद्यन्ते । 'आचारौ' (आहुती), 'तेजः' (कान्तिः),
 'वर्चः' (धनं), 'उक्थानि' (ब्रह्मवाणि), 'सोमानि' (सोचाणि),
 'छन्दांसि' (गायत्र्यादीनि) । 'रथ्या' इत्यादिरष्टमो मन्त्रः । 'रथ्यै'
 (धनार्थं), 'पोषाय' (पुष्पार्थं) । 'सजातानां मध्यमस्येयाय' (ज्ञातीनां
 मध्ये मुख्यत्वेनावस्थानार्थं, हे इष्टके, 'मया' सह तव योजना यः
 सम्बन्धेन सम्बन्धेन त्वां इह खेत्ते युक्तां करोमि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“सर्वाभ्यो वै देवताभ्यो-
 ऽग्निश्चीयते यत् सयुजो नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं वृञ्जीरन्
 यत्सयुज उपदधात्यात्मनैवैनं सयुजं चिनुते नाग्निना व्यृथ्यतेऽथो
 यथा पुरुषः स्त्रावभिः सन्तत एवमेवेताभिरग्निः सन्ततः” (५।२।
 ८ अ०) इति । योऽयं चीयमानः 'अग्निः' स सर्वदेवतार्थः । तथा
 सति सयुगाख्यानामिष्टकानामनुपधाने सति 'अस्याग्निं' इन्द्रा-
 न्धाधारादिदेवताः परित्यजेयुः । देवताभिः सहाग्निं योजय-
 न्तीति सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि 'सयुजः' ।
 तासामुपधाने सति यजमानः खेन सह योजयित्वाऽग्निं चितवान्

भवति । ततो नाग्निना वियुक्तो भवति । अपि च यथा लोके पुद्गलः स्थावभिः प्ररीरे सर्वतो व्याप्तः तद्देताभिरिष्टकाभिरग्निः सर्वतो व्याप्तो भवति, तस्मादेता उपदध्यात् ।

कल्पः, 'अग्ना नामासीति सप्त छत्तिका' इति । पाठस्तु,—
 "अग्ना दुखा नितम्बिरभ्रयन्ती मेघघन्ती वर्षयन्ती चुपुष्ठीका
 नामासि प्रजापतिना ता विश्वाभिर्धीभिर्दुपदधामि(९-१५)" इति ।
 अग्नादिचुपुष्ठीकान्तानि सप्त पदानि सप्तानां छत्तिकादेवीनां
 नामानि । 'नामासि' इत्यादिशेषः सर्वेष्वपि पदेष्वनुषज्यते, ततः
 सप्तैते मन्त्राः । हे इष्टके, या इष्टका 'अग्ना'नामा तद्रूपं
 त्वम् 'असि', तादृशी त्वं 'प्रजापतिना' देवेन प्रेरिता, या अस्मद्-
 बुद्धयः ताभिः सर्वाभिः 'उपदधामि', (सावधानोऽहं बुद्धि-
 वैचित्र्येण सम्यगुपदधामीत्यर्थः) । एवं 'दुखा' 'नामासि' इत्यादिकं
 योजनीयम् ।

इतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“अग्निना वै देवाः सुवर्गं
 लोकमायन् ता अमूः छत्तिका अभवन् यस्मैता उपधीयन्ते
 सुवर्गमेव लोकमेति गच्छति प्रकाशं चित्रमेव भवति” (५।२।९)
 इति । पूर्वमेताभिरिष्टकाभिस्त्रितेन 'अग्निना' 'देवाः' स्वर्गं प्राप्ताः,
 'ताः' च इष्टकाः तैः सह गत्वा तत्र 'अमूः' (दृश्यमानाः छत्तिकाः)
 'अभवन्' अतस्तदुपधानेन स्वर्गप्राप्तिः भवति । किञ्च अनेन
 स्वर्गं 'प्रकाशं' प्राप्नोति, 'चित्रम्' (आभरणादिकं) च अस्मि
 'भवति' ।

कल्पः, 'पृथिव्युदपुरमन्त्रेनेति मण्डलेष्टकाम्' इति । पाठस्तु,—

“पृथिव्युदपुरमखेन विष्टा मनुष्याखे गोप्तारोऽग्निर्विद्यन्तोऽस्यां तामहं प्रपद्ये सा मे ब्रह्मं च वर्मं चास्तु^(११)” इति । ‘अखेन’ ‘विष्टा’ (अखेन समूर्णा) या पृथिवी, हे इष्टके, सा ‘पृथिवी’ ‘उदपुरं’ (उदसमूर्णं(?)) । ‘मनुष्याः’ ‘ते’ (तव) ‘गोप्तारः’ (रक्षितारः), ‘अस्यां’ (पृथिव्याम्) ‘अग्निर्विद्यन्तः’ (रक्षणाय विज्ञेयैः प्रयत्नवान्), तादृशीं पृथिवीरूपां ‘तां’ (इष्टकाम्) ‘अहं’ ‘प्रपद्ये’ (प्राप्नोमि) । ‘सा’ (तथाविधेष्टका) ‘मे’ (मम) यजमानस्य ‘ब्रह्मं’ (ब्रह्मं, ष्टहस्त्रानं) ‘चास्तु’, ‘वर्मं’ ‘च’ रक्षणाय (कवचस्त्राणीयम्) अपि ‘चास्तु’ ।

कल्पः, ‘अधिचौरिति मष्टलेष्टकाम्’ इति । पाठस्तु,—
“अधिचौरन्तरिचं ब्रह्मणा विष्टा भरतखे गोप्तारो वायुर्विद्यन्तो-
ऽस्यां तामहं प्रपद्ये सा मे ब्रह्मं च वर्मं चास्तु^(१०)” इति । ‘ब्रह्मणा
विष्टा’ (प्रौढेन जनेन विष्टा युक्ता) ‘अधिचौरः’ दिवोऽप्यधिका
या * पूः, सा ‘अन्तरिचं’ (अन्तरिक्षनामकं) हे इष्टके, तव पुरं
‘भरतः’ (वाचवः), तेखेको मुखो वायुः । शेषं पूर्ववत् ।

कल्पः, ‘चौरपराजितेति मष्टलेष्टकाम्’ इति । पाठस्तु,—
“चौरपराजितामृतेन विष्टादित्याखे गोप्तारः सूर्यो विद्यन्तोऽस्यां
तामहं प्रपद्ये सा मे ब्रह्मं च वर्मं चास्तु^(१८)” इति । ‘अमृतेन
विष्टा’ (पीयूषेण पूर्णा) ‘चौरः’ (द्युलोकाख्या) हे इष्टके, तव पूः,
तेनापि ‘अपराजिता’ । ‘आदित्या’ द्वादशसङ्ख्याकाः तेखेको
मुखः सूर्यः । शेषं पूर्ववत् ।

* अधिकायाः इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“मण्डलेष्टका उपदधाति इमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका देवपुरा देवपुरा एव प्रविशति नार्त्तिमार्च्छत्यग्निं चिक्षागः” (५।३।६-अ०) इति । मण्डलाख्या इष्टकास्तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमचितिषूपदध्यात् । तासां षेष्टकानां लोकत्रयरूपत्वात् लोकत्रयस्य देवपुरत्वात् ‘देवपुरा एव’ अग्निचित् ‘प्रविशति’ ॥

अत्र विनियोगसंयहः,—

इन्द्रेति सयुजस्वष्ट, आचारादिपदेऽपि ।

अनुषङ्गस्त्विति तथा ‘रथ्या’ इत्यष्टमो मतः ॥

अन्वेति कृत्तिकाः सप्त, नामासीत्यनुषङ्गतेन

पृथि,—चिभिर्मण्डलाख्या मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं
विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छामिस्तेऽधि-
पतिः^(१) विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योति-
ष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ
वायुस्तेऽधिपतिः^(२) प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे

ज्योतिष्मतीं विश्वस्मै प्राणायानाय विश्वं ज्योति-
र्यच्छ परमेष्ठी तेऽधिपतिः^(९) पुरोवातसनिरस्यधसनि-
रसि विद्यत्सनिः ॥ १ ॥

असि स्तनयित्नुसनिरसि दृष्टिसनिरसि^(१०-११) अग्ने-
र्यान्धसि देवानामग्नेयान्धसि^(१२-१३) वायोर्यान्धसि देवा-
नां वायोर्यान्धसि^(१४-१५) अन्तरिक्षस्य यान्धसि दे-
वानामन्तरिक्षयान्धसि^(१६-१७) अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय
त्वा^(१८-१९) सल्लिलाय त्वा सर्णीकाय त्वा सतीकाय त्वा
केताय त्वा प्रचेतसे त्वा विवस्वते त्वा दिवस्त्वा ज्योतिष
आदित्येभ्यस्त्वा^(२०-२१) अर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा,
भासे त्वा ज्योतिषे त्वा^(२२-२३) यशोदां त्वा यशसि
तेजोदां त्वा तेजसि पयोदां त्वा पर्यसि वर्चोदां त्वा
वर्चसि द्रविणोदां त्वा द्रविणे सादयामि तेनर्षिणा
तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाज्जिरस्वद्भुवा सीद^(२४-२५) ॥२॥
विद्युत्सनिः । द्युते त्वा । एकान्नचि२शच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमेऽनुवाके षयुजाद्या इष्टका उक्ताः । अथ षष्ठे विश्व-
ज्योतिराद्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'दृष्टस्यतिस्त्वा सादयतु

पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषाम्* इति । पाठस्तु,—“पृथ्व्यतिस्त्रा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्यै प्राणायामनाथ विश्वं ज्योतिर्यच्छाग्निस्तेऽधिपतिः(१)” इति । हे इष्टके, तां ‘पृथ्व्यतिः’ ‘पृथिव्याः’ ‘पृष्ठे’ (उपरि) स्थापयतु । कीदृशीं तां ?—‘ज्योतिष्मतीं’ (प्रकाशवतीं) । किमर्थं ?—‘विश्वस्यै’ ‘प्राणायामनाथ’ ।

कल्पः, ‘विश्वकर्मा ता सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिष्मतीमिति । विश्वज्योतिषम्’ इति । पाठस्तु,—“विश्वकर्मा ता सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्यै प्राणायामनाथ विश्वं ज्योतिर्यच्छ वायुस्तेऽधिपतिः(१)” इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

कल्पः, ‘प्रजापतिस्त्रा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम्’ इति । पाठस्तु,—“प्रजापतिस्त्रा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मतीं विश्वस्यै प्राणायामनाथ विश्वं ज्योतिर्यच्छ परमेष्ठौ† तेऽधिपतिः(१)” इति । एतदपि पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“विश्वज्योतिष उपदधाती-मानेवैताभिर्लोकान् ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणानेवैता यजमानस्य दाप्रत्येता वै देवताः सुवर्ग्यास्ता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति” (५।३।८ अ०) इति । विश्वज्योतिषोपेतैश्च मन्त्रैरुपधेया ‘विश्वज्योतिषः’

* एवमेव सर्वत्र पाठः । विश्वज्योतिषमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अधिक इव पाठः प्रतिभाति ।

‡ अत्र परमेष्ठौति टकारयुक्तः सर्वेषु भाष्येषु पाठो न सम्यक् ।

तासु तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमत्रितिषु उपदध्यात्, तदुपधानेन लोकान् प्रकाश्रवतः करोति । किञ्च एता इष्टका 'यजमानस्र' प्राणान् दृढं धारयन्ति । एतेषु मन्त्रेषु प्रतीयमाना दृष्टस्यत्या-दयः 'एता' 'देवताः' स्वर्गयोग्याः 'ता' 'एव' अनुसृत्येष्टका उपधाय स्वर्गं प्राप्नोति ।

कल्पः, 'पुरोवातस्रनिरसीति पञ्च दृष्टिस्रनीरनुपरिहारम्' इति । पाठस्तु,—“पुरोवातस्रनिरस्रध्रस्रनिरसि विद्युत्स्रनिरसि ज्ञानधिस्रस्रनिरसि दृष्टिस्रनिरसि^(१-२)” इति । पुरो वातं स्रनोति इदातीति 'पुरोवातस्रनिः', हे इष्टके तथाविधा लम् 'स्रसि' । एवमध्रादिषु योज्यम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं* विधत्ते,—“दृष्टिस्रनीरुपदधाति दृष्टि-मेवावदन्त्रे” (५।३।१०।अ०) इति । “दृष्टिस्रनिमन्त्रयुक्तैर्मन्त्रैरुप-धीया इष्टका दृष्टिस्रनयः । तदुपधानेन दृष्टिं प्राप्नोति ।

एकप्रथमोपधानं वारयितुमनुक्रमेण परितो हत्वा हत्वा तदुपधानं विधत्ते,—“यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेदनुपरिहारः सादयति तस्मात् सर्वान् स्रत्नं वर्षति” (५।३।१०।अ०) इति । एकामिष्टकां† इष्टो धत्वा चयनघेचं प्रदक्षिणीकृत्योपदध्यात् । एवमनुक्रमेणोपधाने सति सर्वेष्वप्यृतुषु दृष्टिर्भवति ।

मन्त्रेषु पुरोवातादिमन्त्रानां तात्पर्यं दर्शयति,—“पुरोवात-स्रनिरसीत्याहैतद्दे दृष्ट्यै रूपः रूपेणैव दृष्टिमवदन्त्रे” (५।३।

* 'विधानं' इत्यधिकः पाठः का० इ० पुस्तकेऽस्ति ।

† अत्र इष्टका इति निरनुस्वारः पाठो न सम्यक् ।

१० अ०) इति । पुरोवाताभ्रविद्युत्स्रगचिन्नुवर्षणानि मिश्रित्वा पञ्च दृष्टेः स्वरूपम्, अतो दृष्टिवाचिना मन्त्रेषुव दृष्टिं प्राप्नोति ।

कल्पः, 'अग्नेर्यान्वसीति द्वे संयान्यौ' इति । पाठस्तु,— 'अग्नेर्यान्वसि देवानामग्नेर्यान्वसि(९-१०)" इति । हे इष्टके, त्वम् 'अग्नेः' (चोयमानस्य वक्त्रेः) 'यानी' (प्रापिका) 'असि' । अनेन मन्त्रेण यजमानस्यापि प्राप्तिरुक्ता । द्वितीये देवानामग्निप्राप्तिरुच्यते । हे 'अग्ने' (त्वं) 'यानी' (प्राप्नोतीत्येतादृगुच्चारणं) यस्याम् इष्टकार्यां सेयम् 'अग्नेयानी' । इष्टके देवानां सम्बन्धिनी तथाविधा त्वम् 'असि' ।

कल्पः, 'वायोर्यान्वसीति द्वे संयान्यौ' इति । पाठस्तु,— "वायोर्यान्वसि देवानां वायोयान्वसि(११-१२)" इति । पूर्ववद्वाख्येयं ।

कल्पः, 'अन्तरिक्षस्य यान्वसीति द्वे संयान्यौ' इति । पाठस्तु,— "अन्तरिक्षस्य यान्वसि देवानामन्तरिक्षयान्वसि(१२-१४)" इति । एतदपि पूर्ववद्वाख्येयं ।

कल्पः, 'अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय त्वेति द्वे संयान्यौ' इति । पाठस्तु,— "अन्तरिक्षमस्यन्तरिक्षाय त्वा(१५-१६)" इति । हे इष्टके, त्वं अन्तरिक्षरूपासि । हे द्वितीयेष्टके, अन्तरिक्षप्रोत्यर्थं त्वाम् उपदधामीति श्रेयः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,— "संयानोभिर्वै देवा इमां-
ल्लोकान्समयुक्तसंयानीनाः संयानोत्वं यत्संयानीरुपदधाति यथासु
नावा संयान्येवमेवैताभिर्यजमान इमांल्लोकान्संयानी" (५।३।
१० अ०) इति । संयानीशब्देऽपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः संयान्यः ।

ताभिः 'देवाः' 'इमान्' 'लोकान्' सम्यक् प्राप्ताः । ततः सम्यक्
यान्ति लोकानाभिरिति संयानोऽशब्दो व्युत्पन्नः, तदुपधाने सति
अथा लोके नद्यादिजलेषु नावा परतीरं सम्यग् याति, एवम्
'एताभिः' 'लोकान्' सम्यक् प्राप्नोति ।

पूर्वं नौदृष्टान्तेन प्रशंसा कृता, अथ अवरूपत्वमारोप्य
प्रशंसति,—“अवो वा एषोऽग्नेर्यत्संयानीर्यत्संयानोऽपदधाति अव-
मेवैतमग्नय उपदधाति” (५।३।१० अ०) इति । चोद्यमानस्याग्नि-
समुद्रस्य संयानोऽसमूहोऽयं अवरूपः, अतस्तदुपधानेनाम्यर्थं
अवरूपमेवोपदधाति ।

प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति,—“उत यक्षेतास्यपहिताखापो-
ऽग्निश्च इत्यहत्त एवास्याग्निः” (५।३।१० अ०) इति । अपि च
तदुपधानाद्द्रुङ्गां यदि कथञ्चित् बज्जलदृष्टिं सम्पादितप्रवाहेषु*
चोद्यमानो हतो भवेत् तथापि 'अस्य' (यजमानस्य) 'अग्निः'
'अहत्तः' 'एव' भवति ।

कल्पः, 'सलिलाय खेत्यष्टावादित्येष्टका' इति । पाठस्तु,—
“सलिलाय त्वा सर्षीकाय त्वा सतीकाय त्वा केताय त्वा प्रचेतसे
त्वा विवस्वते त्वा दिवस्त्वा ज्योतिष आदित्येभस्त्वा^(१०-१४)” इति ।
सलिल-सर्षीक-सतीकशब्दा जलावान्तरविशेषवाचिनः,—यस्मिन्
बज्जले जले पतितं वस्तु क्षीनं भवति, तद्बज्जलजलं 'सलिलं' । हे
दृष्टके, तथाविधजलसिद्धार्थं त्वाम् उपदधामि । एवमुत्तरत्रापि

* एवमेव सर्वत्र पाठः । तदुपधानाद्द्रुङ्गां यदि कथञ्चित् बज्जल-
दृष्टिसम्पादितप्रवाहेषु इति पाठस्तु भवितुं युक्तः ।

द्योत्यं । प्रवाहरूपेण सरणशीलं जलं 'सर्णीकं' । तत्रैव सद्भावमापन्नं जलं 'सतीकं' । 'केतो' ज्ञानमात्रं । 'प्रचेतः' प्रकृतज्ञानं । त्रिभेषेण वासहेतुः* सूर्यप्रकाशो हि 'विवस्वान्' । द्युलोकवर्त्ता नक्षत्रादि-प्रकाशो 'दिवो' 'ज्योतिः' । आदित्याः प्रसिद्धाः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“आदित्येष्टका उपदधा-
त्यादित्या वा एतं भृत्यै प्रतिगुदन्ते योऽसं भृत्यै सन् भूतिं न
प्राप्नोत्यादित्या एवैनं भूतिं गमयन्त्यसौ वा एतस्यादित्यो ह्य-
मादन्ते योऽग्निं चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसा-
वेवास्मिन्नादित्यो ह्यसं दधाति यथासौ देवानां रोचत एवमेवैष
मनुष्याणां रोचते” (५।१।१०।अ०) इति । आदित्यब्रह्मोपेतै-
र्मन्त्रैरुपधेया 'आदित्येष्टकाः' । 'यः' राजा अमात्यादिपुत्रत्वेन भृत्यर्थं
समर्थोऽपि 'भूतिं न प्राप्नोति', 'एगम्' 'आदित्या' एव भूतेर-
पगच्छति, अतस्तस्यादित्येष्टकोपधानेन आदित्या एव भूतेः प्राप-
यितारो भवन्ति । 'यः' (यजमानः) उक्तक्रमेण 'अग्निं चित्वा'
अपि मनुष्येभ्यो न 'रोचते' । अयमग्निश्चिदित्येवं मनुष्या वज्रमानं
न कुर्वन्ति, तदानीमस्याग्निश्चितो 'ह्यसं' (प्रीतिम्) 'आदित्य' उप-
'आदन्ते' । तस्यादित्येष्टकोपधाने सति आदित्य एव तस्मिन् स्थाप-
यति । ततः शास्त्रीयवचनेन यथा देवानां प्रियः 'एवमेव'
'मनुष्याणां' प्रियो भवति । ततः—

“अग्निचित् कपिला सची राजा भिन्नमंष्ट्रादधिः ।

* वसहेतुरिति का० स० पु० ।

दृष्टमावाः पुनश्चेते तस्मात् पश्येत नित्यम् ॥

इत्यादिस्मृतिविषयत्वेनैव मनुष्या गणयन्ति ॥

कल्पः, 'अचे त्वा इचे त्वेति पञ्च घृतेष्टकाः' इति । पाठस्तु,—
 "अचे त्वा इचे त्वा अचुते त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा(१५-१९)"
 इति । हे इष्टके, पादबद्धं* मन्त्रसाध्यस्तुत्यर्थं त्वाम् उपदधामि ।
 एवमुत्तरत्रापि योज्यं । प्रकाशवाचिनी 'इक्' । 'द्युत्'-'भा'-
 'ज्योतिः'-ब्रह्मा आदित्यचन्द्राग्निश्चक्षदोत्रिविषयतया क्रमेण
 व्याख्येयाः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“घृतेष्टका उपदधत्येतदा
 अग्नेः प्रियं धाम यद्दृतं प्रियेष्वैवैनं धात्वा समर्द्धयत्यथो तेजसा”
 (५।३।१०अ०) इति । घृतपिण्डा एव 'घृतेष्टकाः' । अष्टम्ययीषु
 इष्टकासु सूचकारेण परिगणितत्वात् घृतस्त्राग्निप्रियद्रव्यत्वात्
 तेनाग्निः समृद्धो भवति । किञ्च 'तेजसा' अपि युक्तो भवति ।

तत्रापि पूर्ववदेकैकस्त्रा इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं वि-
 धत्ते,—“अनुपरिहारः सादयत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो दधाति”
 (५।३।१०अ०) इति । परितः कापि वर्जनं कृत्वा सर्वतो
 यजमाने 'तेजः' स्थापयति ।

कल्पः, 'यज्ञोदां त्वेति पञ्च यज्ञोदा' इति । पाठस्तु,—
 यज्ञोदां त्वा यज्ञसि तेजोदां त्वा तेजसि पयोदां त्वा पयसि वर्चोदां
 त्वा वर्चसि द्रविषोदां त्वा द्रविषे सादयामि तेनर्षिणा तेन

* पादबद्ध-इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अकृत्वा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

ब्रह्मणा तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुता सोद(१०-१४)” इति । ‘यज्ञः’
 कीर्त्तिः । ‘तेजः’ कान्तिः । ‘वर्षः’ बखं । ‘पयः’ क्षीरं । ‘द्रविणं’
 धनं । हे इष्टके, यज्ञःप्रदां तां यज्ञोनिमित्तं ‘सादयामि’ । केन
 सह?—यत्नदभिन्न ऋषिः, यच्च ब्रह्मत्वप्रतिपादकं मन्त्रवाक्यं,
 या च त्वदभिमानिनी देवता; तैः सर्वैः सह त्वाम् अहं ‘सादयामि’ ।
 यथा अङ्गिरसः सादयन्ति तद्वत् । एवं ‘तेजोदां ता’ इत्यादिषु
 ऋतुर्षु मन्त्रेषु सादयामीत्यादिकं सर्वमनुषञ्च व्याख्येयम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“प्रजापतिरग्निमधिगत स
 यज्ञसा व्यार्धत स एता यज्ञोदा अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स
 यज्ञ आत्मजधत्त यज्ञोदा उपदधाति यज्ञ एव ताभिर्यजमान
 आत्मजधत्ते” (५।३।१०।अ०) इति । अग्निं चित्वाप्येतासामनुप-
 धानात् ‘प्रजापतिः’ यज्ञसा वियुक्त आसीत् । तत एता दृष्ट्वा ता
 उपधाय यज्ञो सन्धवान् । एवं यजमानोऽपि तदुपधानेन
 यज्ञो सन्धते ।

इष्टकासङ्घां विधत्ते,—“पञ्चोपदधाति पाङ्कः पुरुषो यावा-
 नेव पुरुषस्तस्मिन् यज्ञो दधाति” (५।३।१०।अ०) इति । हस्त-
 पादङ्घ्रिरोभिः पञ्चभिरवयवैः पुरुषस्य पाङ्कत्वम् ॥

अत्र विनियोगसंघट्टः,—

वृह,—विश्व,—प्रजेत्येता विश्वज्योतिष ईरिताः ।

पुरो,—वृष्टिसनीः पञ्च, यज्ञोः, संथानिकाष्टकम् ॥

सख्यादित्येष्टका अष्टावृषे पञ्च घृतेष्टकाः ।

यत्तः,—पञ्च यज्ञोदाः स्युः सादयाम्यनुवच्यते ।

वष्टानुवाके संप्रोक्तास्तुल्लिङ्गानु मन्त्रकाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके वष्टोऽनुवाकः ॥ ० ॥

भूयस्त्वृदसि वरिवस्त्वृदसि प्राच्यस्यूर्द्धास्यन्तरिक्ष-
सदस्यन्तरिक्षे सीद^(१-५) असुषदसि श्येनसदसि यभ्रस-
दसि सुपर्णसदसि नाकसदसि^(१-११) पृथिव्यास्त्वा द्रविणे
सादयाम्यन्तरिक्षस्य त्वा द्रविणे सादयामि दिवस्त्वा
द्रविणे सादयामि दिशां त्वा द्रविणे सादयामि द्रवि-
णोदां त्वा द्रविणे सादयामि^(११-१५) प्राणं मे पाङ्गपानं
मे पाहि ध्यानं मे ॥ १ ॥

पाङ्गायुर्मे पाहि विश्वायुर्मे पाहि सर्वायुर्मे पाहि^(१६-१९)
अग्ने यत्ते परः हन्नास तावेहि सरभावहै पाञ्च-
जन्येष्वर्ष्येध्यग्ने^(१९) यावा अयावा एवा जमा सन्नः सगरः
सुमेकः^(१९-२६) ॥ २ ॥

ध्यानं मे । द्वाविंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वष्टेऽनुवाके विन्धव्योतिरादय इष्टका उक्ताः । अथ सप्तमे भूयस्कदादय इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'भूयस्कदादसीति पञ्च भूयस्कतः' इति । पाठस्तु,—“भूयस्कदादसि वरिवस्कदादसि प्राच्य-
सूर्जास्यन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे षोड्(१-५)” इति । हे इष्टके, त्वं, 'भूयो'
(वाङ्मयं) करोतीति 'भूयस्कत्', तथाविधा 'असि' । एवमुत्तरत्रापि
योष्यं । 'वरिवो' (भूमेः पूज्यत्वं) करोतीति 'वरिवस्कत्' ।
स्यष्टमन्वत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयत्ता आसन्,
कनीचाश्चो देवा आसन्, भूयाश्चोऽसुरासो देवा एता इष्टका
अपश्यन्, ता उपदादत भूयस्कदादसीत्येव भूयाश्चोऽभवन्, वन-
स्यतिभिरोषधीभिर्वरिवस्कदादसीतीमामजयन्, प्राच्यसीति प्राचीं
दि ब्रह्मजयन्सूर्जासीत्यमूमजयन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे षोडेत्यन्तरिक्ष-
मजयन् ततो देवा अभवन्, पराऽसुरा यद्येता उपधीयन्ते भूयानेव
भवत्यभीमाँल्लोकान् जयति भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति”
(५।३।११अ०) इति । देवास्य असुरास्य यदा युद्धायोद्युक्ताः,
तदा देवाः पुरुषसङ्घाया द्रव्यसम्पत्त्या* च अस्या भूत्वा तत्परि-
हाराय 'एता इष्टका' इत्या 'ता' उपधाय प्रथममन्त्रेण वनस्यत्यो-
षधिद्रव्यसम्पत्त्या तदुपलक्षितपुरुषसम्पत्त्या च अतिवज्रत्वा अभवन् ।
उपरितनैर्मन्त्रैर्भूम्यादिजयं प्राप्ताः, ततो देवा विजयिनोऽभवन्,
असुरास्य पराभूताः । यजमानोऽप्येतासामुपधानेन तथा भवति ।

कल्पः, 'असुषदसीति पञ्चाग्निरूपाणि' इति । पाठस्तु,—

* द्रव्यसङ्घाया चेति क० ह० मु० पाठः ।

“अप्सुषदसि श्नेगसदसि ग्भ्रसदसि सुपर्णसदसि नाकसदसि(१-१०)” इति । योऽग्निरप्सु षीदति, हे इष्टके, तद्रूपा त्वम् ‘असि’ । आरुषकेतुकचयने, जानुदधीमुत्तरवेदिमङ्गिः पूरयित्वा तास्त्रग्नि-क्षीयते । श्नेगग्भ्रसुपर्णाः पश्चिमिन्नेषाः, तत्तदाकारेण स्थितोऽग्निः श्नेगसदादिब्रह्मैरुच्यते । नाके (स्वर्गे) वर्त्तमानोऽग्निः ‘नाकसत्’ ; तदग्निरूपा इष्टके त्वम् ‘असि’ इति चोच्यम् ।

मन्त्रेष्वप्सुषदादिपदानामन्याकारवत्त्वं दर्शयति,—“अप्सुषदसि श्नेगसदसीत्याहेतदा अग्नेरूपश्च रूपेषैवाग्निमवदन्धे” (५।३।११अ०) इति । अन्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेषु युक्तमग्निमेव प्राप्नोति । अग्निरूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वादिष्टका अप्यग्निरूपाषीत्येवोच्यन्ते ।

कल्पः, ‘पृथिव्यास्त्रा इविणे सादयामीति पञ्च इविषोदा’ इति । पाठस्तु,—“पृथिव्यास्त्रा इविणे सादयाम्यन्तरिक्षस्य त्वा इविणे सादयामि दिवस्त्रा इविणे सादयामि दिशां त्वा इविणे सादयामि इविषोदां त्वा इविणे सादयामि(११-१५)” इति । ‘पृथिव्याः’ सम्बन्धि यत् इविणं (धनं), तस्मिन् ‘इविणे’ ‘त्वां’ ‘सादयामि’ । एवमुत्तरत्रापि चोच्यं । इविणप्रदां त्वाम् अनुक्त-विन्नेषेऽपि सर्वस्मिन् ‘इविणे’ ‘सादयामि’ ।

मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति,—“पृथिव्यास्त्रा इविणे सादयामीत्याहेमानेवैताभिर्लोकान् इविणावतः कुर्वते” (५।३।११अ०) इति ‘एताभिः’ एतन्मन्त्रसाध्याभिः, इविषोदास्त्राभिर्इविषोदा-ब्रह्मयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेयत्वात् ‘इविषोदा’ इत्यासां नाम ।

कल्पः, 'प्राणं मे पाहीति षडायुष्याः' इति । पाठस्तु,—“प्राणं मे पाञ्चपानं मे पाहि ध्यानं मे पाञ्चायुर्मे पाहि विश्वायुर्मे पाहि सर्वायुर्मे पाहि(११-११)” इति । हे इष्टके, मदीयां प्राणवृत्तिं पास्यथ । एवं सर्वत्र । स्वकीयायुषः साकस्य विश्वब्रह्मेणोच्यते । स्वसम्बन्धिषु पुत्राद्यायुष्यं* सर्वब्रह्मेणोच्यते ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“आयुष्या उपदधात्यायु-
रेवास्मिन् दधाति” (५।३।११अ०) इति । आयुःब्रह्मोपेतैर्मन्त्रै-
रुपधेयत्वादेता इष्टका 'आयुष्याः' ।

कल्पः, 'अग्ने यत्ते परं इक्षामेत्यग्नेर्हृदयम्' इति । पाठस्तु,
—“अग्ने यत्ते परं इक्षाम तावेहि संरम्भावहै पाञ्चजन्येष्वप्ये-
ध्यग्ने(११)” इति । हे 'अग्ने', 'इत्' इति 'यत्ते' 'परम्' (उक्तष्टं)
'नाम', अनिष्टपापं हरतीति 'इत्' तेन नास्मा युक्तस्वम् 'एहि'
(मत्समीपमागच्छ) । 'तौ' (लक्ष्म अहश्च इत्युभौ) आर्वा 'संरम्भावहै'
(सङ्गतौ कुर्मः† कुर्वः) । पञ्चजनशब्दः सञ्ज्ञार्था समस्तत्वाद् च
चित्पञ्चकमाचष्टे । हे 'अग्ने', त्वं 'पाञ्चजन्येष्वपि' (पञ्चचित्-
सम्बन्धेषु सर्वेष्वपि स्थानेषु) 'एधि' (अवस्थितो भव) ।

मन्त्रस्य प्रथमपादे इच्छद्वाच्यं तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने यत्ते
परं इक्षामेत्याहैतदा अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामो—
पाप्नोति” (५।३।११अ०) इति । इच्छद्वाच्यं पापहारिस्वरूपं
'यत्', तदेव 'अग्नेः' 'प्रियं' स्थानम् ।

मध्यभागे संरम्भावहै इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“तावेहि

* स्वसम्बन्धिषु पुत्राद्यायुष्यमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† “कुर्मः” इति अधिक इव प्रतिभाति ।

सप्रभावहा इत्याह खेवैनेन परिधन्ते” (५।३।११अ०) इति ।
सहानुष्ठानप्रार्थने सति ‘अनेन’ अग्निना स्वस्य परिधानं प्रावरणं
विशेषेण कृतं भवति ।

इतोयभागे पाञ्चजन्यशब्दार्थं दर्शयति,—“पाञ्चजन्येष्वेष्वग्रे
इत्याहैष वा अग्निः पाञ्चजन्यो यः पञ्चचितीकस्यस्मादेवमाह”
(५।३।११अ०) इति ।

कल्पः, ‘थावा अथावा इति सप्तर्त्तव्याः’ इति । पाठस्तु,—
“थावा अथावा एवा जमाः सप्तः सगरः सुमेकः(११-१८)”इति ।
थावाथाः षट् शब्दा वसन्ताद्युत्तुवाचिनः । सुमेकशब्दः संवत्सर-
वाची । हे इष्टके त्वं तद्रूपासीति योज्यम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधन्ते,—“ऋतव्या उपदधात्येतदा
ऋतूनां प्रियं धाम यदृतव्या ऋतूणामेव प्रियं धामावहन्ते ।
सुमेक इत्याह संवत्सरो वै सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामो-
पाप्नोति” (५।३।११अ०) इति । एतद्वावादिशब्दानामृतु-
सम्बन्धितात् तैदपधेया इष्टका अपि ‘ऋतव्या’ इत्युच्यन्ते ॥

अथ विनियोगसंज्ञाहः,—

भूयो,—भूयस्कृतः पञ्च, पञ्चाप्लित्यग्निरूपकाः ।

पृथि,—पञ्च द्रविणोदाः, प्राणमायुष्यकास्तु षट् ॥

अग्ने,—ऽग्नेर्हृदयं प्रोक्तं, थावाः सप्त ऋतव्यकाः ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नेकोनचिंशदीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निना, विश्वाषाट्^(१) सूर्येण खराट्^(२) क्रत्वा
 ब्रह्मीपतिः^(३) ऋषभेण त्वष्टा^(४) यज्ञेन मघवान्^(५)
 दक्षिणया सुवर्गो^(६) मन्युना वृचहा^(७) सौहार्धेन
 तनूधा^(८) अन्नेन गयः^(९) पृथिव्यासनेद्^(१०) अग्नि-
 रन्नादो^(११) वषट्कारेणर्धः^(१२) साम्ना तनूपा^(१३) विराजा
 ज्योतिष्मान्^(१४) ब्रह्मणा सोमपा^(१५) गोभिर्यज्ञं दा-
 धार^(१६) क्षत्रेण मनुष्यान्^(१७) अश्वेन च रथेन च
 वज्री^(१८) अतुभिः प्रभुः^(१९) संवत्सरेण परिभूः^(२०)
 तपसानाष्टुष्टः^(२१) सूर्यः संतनूभिः^(२२) ॥ १ ॥

अग्निना । एकान्नपञ्चाशत् ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

सप्तमोऽनुवाके भूयस्कादाद्या इष्टका उक्ताः । अष्टमोऽनु-
 तन्वाख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'अग्निना विश्वाषाडिति
 द्वाविंशतिमिन्द्रतनूः' इति । पाठस्तु,—“अग्निना विश्वाषाट्^(१)
 सूर्येण खराट्^(२) क्रत्वा ब्रह्मीपतिः^(३) ऋषभेण त्वष्टा^(४) यज्ञेन
 मघवान्^(५) दक्षिणया सुवर्गो^(६) मन्युना वृचहा^(७) सौहार्धेन
 तनूधा^(८) अन्नेन गयः^(९) पृथिव्याऽसनेद्^(१०) अग्नि-
 रन्नादो^(११)

वषट्कारेणर्धः(१२) साक्षा तनूपा(१३) विराजा ज्योतिष्मान्(१४)
 ब्रह्मणा सोमपा(१५) गोभिर्यज्ञं दाधार(१६) अक्षेण मनुष्यान्(१७)
 अग्नेन च रथेन च वज्री(१८) अतुभिः प्रभुः(१९) संवत्सरेण
 परिभूः(२०) तपसाऽनाष्टष्टः(२१) सूर्यः सन् तनूभिः(२२)" इति । विश्वं
 सहते तत्पासनप्रथासमप्लीकरोतीति 'विश्याषाट्' । 'अग्निना'
 सह 'विश्याषाट्' य इन्द्रः, हे इष्टके तद्रूपा त्वम् अग्नि । एवं
 सर्वत्र योज्यं । 'सूर्येण' सह स्वतो राजत इति 'स्वराट्'
 इन्द्रः । 'क्रत्वा' (ज्योतिष्टोमादिप्रौढकर्मणा) सहितः । ब्रह्मणाः
 देव्याः 'पतिः' इन्द्रः । 'अक्षभेण' (वर्षिणा धर्मेण) सह 'त्वष्टा'
 (रूपकृत्) इन्द्रः । 'अग्नेन' (अग्नेन पाकयज्ञेन) सहितो 'मघवान्'
 (अन्नवान्) इन्द्रः । 'दक्षिण्या' (गवादिरूपया) 'सुवर्गः'
 (स्वर्गलोकात्मको यः) इन्द्रः । 'मन्युना' (क्रोधेन सह) 'वृषहा'
 (बभ्रुघाती) इन्द्रः । सुहृदो भावः 'सौहास्यं' खेहातिव्रयः, तेन
 सहितः 'तनूधाः' (त्ररीरधारी) इन्द्रः । 'अग्नेन' सहितः 'गवः'
 (गृहविशेषरूपः) इन्द्रः । 'पृथिव्या' सह 'असनेत्' (द्रव्यादिदानं
 कृतवान्) इन्द्रः । 'अग्निः' मन्त्रविशेषैः सहितः, 'अन्नादो'
 (हविर्लक्षणस्यान्नस्य भोक्ता) इन्द्रः । 'वषट्कारेण' (हविःप्रदानहेतुना)
 सह 'अद्भुः' (समृद्भुः) इन्द्रः । 'साक्षा' (गीयमानमन्त्रेण) सह
 'तनूपाः' (त्ररीरपासकः) इन्द्रः । 'विराजा' (दन्नाचरच्छन्दसा)
 सह 'ज्योतिष्मान्' (प्रकाशवान्) इन्द्रः । 'ब्रह्मणा' (मुख्येन
 अलिजा, मन्त्रेण वा) सह 'सोमपाः' (सोमपानस्य कर्ता) इन्द्रः ।
 'गोभिः' (दक्षिणारूपाभिः) सह 'यज्ञं दाधार' (यज्ञधारकः)

इन्द्रः । 'सन्नेष' (राज्ञा) सह 'मनुष्यान्' दाधारेत्यनुवर्तते* ।
 योऽयम् अश्वः यस्य रथः, ताभ्यामुभाभ्यां सह 'वञ्जी' (वज्रयुक्तः)
 इन्द्रः । 'स्रतुभिः' (वसन्तादिभिः) सह 'प्रभुः' (फलदानसमर्थः)
 इन्द्रः । 'संवत्सरेण' (कालरूपेण) सह 'परिभूः' (परितो
 व्याप्तवान्) इन्द्रः । 'तपसा' (अन्नवर्जनधनदानादिरूपेण)
 'अनाष्टुः' (केनाप्यतिरस्त्रतः) इन्द्रः । 'तनूभिः' (दादन्नमूर्तिभिः)
 सह 'सूर्यः सन्' (सूर्यरूपो भूत्वा) इन्द्रो वर्तते । हे इष्टके
 तद्रूपा लमसि ।

एतैर्मन्त्रैः साध्वमुपधानं विधत्ते,—“देवासुराः संयन्ता आसन्
 ते न व्यजयन्त स एता इन्द्रस्तनूरपस्यत् ता उपधातन् ताभिर्वै
 स तनुवमिन्द्रियं वीर्यमात्मस्रधन्त ततो देवा अभवन् पराऽसुरा
 यद्विन्द्रतनूरुपदधाति तनुवमेव ताभिरिन्द्रियं वीर्यं यजमान
 आत्मन्धत्तेऽथो चेन्द्रमेवाग्निं सतनुं चिनुते भवत्यात्मना परास्र
 आहृथो भवति” (५।४।१अ०) इति । देवानामसुराणाञ्च
 संग्रामे प्राप्ते दुर्बला देवा विजयं न प्राप्ताः, तदानीं विजयाय
 'स' 'इन्द्रः' 'एताः' 'तनू'-नामिका इष्टका इष्ट्वा तदुपधानेन
 प्ररीरपुष्टिम् इन्द्रियपाटवं शौर्यपाटवञ्च धृतवान् । ततो देवानां
 जयोऽसुराणां पराभवश्चाधीत् । ततो यजमानोऽपि इन्द्रतनूनाम्
 उपधानेन तथाविधो भवति । विश्वाषाडित्यादिशब्दा इन्द्रतनू-
 विशेषवाचकाः । तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतन्वाः† ॥

* “तथा मनुष्यधारक इन्द्रः” इत्यधिकः पाठ आदर्शपुस्तक एवास्ति ।

† तनुव इति आ० ह० पु० पाठः । तनुव इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्नीष्टतवयामानो द्वाविंशतिरितीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रजापतिर्मनसान्धोऽष्टेतो^(१) धाता दीक्षायाः^(२)
सविता मृत्या^(३) पूषा सौमक्रयस्यां^(४) वरुण उपनृषो^(५)
असुरः ॥ क्रीयमाणो^(६) मिचः क्रीतः^(७) शिपिविष्ट आ-
सादितो^(८) नरंधिषः प्रोक्षमाणो^(९) अधिपतिरागतः^(१०)
प्रजापतिः प्रणीयमानो^(११) अग्निराग्नीध्रे^(१२) दृहस्पति-
राग्नीधात् प्रणीयमान^(१३) इन्द्रो हविर्दाने^(१४) अदिति-
रासादितो^(१५) विष्णुरुपावह्रियमाणो^(१६) ऽथर्वोपेतो^(१७)
यमोभिषुतो^(१८) अपृतपा आधूयमानो^(१९) वायुः पूय-
मानो^(२०) मिचः क्षीरश्रीः^(२१) मन्थी संक्रुश्रीः^(२२) वैश्वदेव
उज्जीतो^(२३) रुद्रः, आहुतो^(२४) बयुराहुतो^(२५) नृचक्षाः
प्रतिस्थातो^(२६) भक्ष आगतः^(२७) पितृणां नाराशंसो^(२८)
ऽसुरात्तः^(२९) सिन्धुरवमृथमवप्रयन्^(३०) समुद्रोऽवगतः^(३१)
सखिषः प्रभुतः^(३२) सुवदृष्टं गतः^(३३) ॥ १ ॥

रुद्रः । एकविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकारण्डे चतुर्थप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अष्टमोऽनुवाके इन्द्रतन्वाख्या इष्टका उक्ताः । अथ नवमे यज्ञ-
तन्वाख्या इष्टका उच्यन्ते । कल्पः, 'प्रजापतिर्मनसान्धोऽष्केत इति
चयस्त्रिंशत्तं यज्ञतनुः' इति । पाठस्तु,—“प्रजापतिर्मनसान्धो-
ऽष्केतो^(१) धाता दीक्षाया^(२) सविता भृत्यां^(३) पूषा सोम-
क्रयस्थां^(४) वरुण उपनद्धः^(५) असुरः क्रीयमाणो^(६) मिचः
क्रीतः^(७) त्रिपिपिष्ट आसादितो^(८) नरंधिषः प्रोक्ष्यमाणः^(९)
अधिपतिरागतः^(१०) प्रजापतिः प्रणीयमानः^(११) अग्निराग्नीध्रे^(१२)
दृहस्यतिराग्नीध्रात् प्रणीयमानः^(१३) इन्द्रो हविर्द्वाने^(१४) अदिति-
रासादितो^(१५) विष्णुरुपावद्भ्रियमाणः^(१६) अथर्वोपोत्तो^(१७) यमो-
भिषुतः^(१८) अपूतपा आधूयमानो^(१९) वायुः पूयमानो^(२०)
मिचः चोरश्रोः^(२१) मन्यो सक्तुश्रोः^(२२) वैश्वदेव उक्षीतो^(२३)
रुद्र आहुतो^(२४) वायुरावृतो^(२५) नृचचाः प्रतिख्यातो^(२६) भक्ष
आगतः^(२७) पिद्वर्णा नाराण्यसः^(२८) असुरान्तः^(२९) सिन्धुरवभ्य-
मवप्रयन्^(३०) समुद्रोऽवगतः^(३१) सखिलः प्रस्रुतः^(३२) सुवरुदृचं
गतः”^(३३) इति । अत्र सरूपमारभ्य समाप्तपर्यन्तं ये सोम-
वागाः, ते यज्ञपुद्वस्य तनुविशेषाः । तद्रूपत्वमिष्टकानामुच्यते ।
सो यजमानोऽस्ति असौ, 'मनसा', 'अन्धः' (अन्नं) तेन तद्धेतुर्थज्ञ
उपलक्ष्यते, यज्ञं 'अष्केतः' (प्राप्तं गतः); मनसा यज्ञं करिष्यामि

इति सङ्कल्पितवानित्यर्थः । सोऽयं सङ्कल्पदशामापन्नो यज्ञस्य
 विग्रहः 'प्रजापति'-नामकः । हे इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । 'दोचार्या'
 सोऽयं विग्रहो यज्ञसम्बन्धी, स 'धाता' (धातृसदृशमूर्तिः) । हे
 इष्टके, तद्रूपा त्वमसि । एवं सर्वत्र योष्यं । 'भृतिः' यज्ञभिजा,
 तस्यां सवितृसमानमूर्त्तिर्यज्ञतनुः । 'सोमक्रयणी' (एकहायनी
 गौः), तस्यां पूषसमानो* यज्ञविग्रहः । 'उपनद्धः' (वस्त्रेण बद्धः)
 यः सोमः, स वरुणसमानवरीरो यज्ञपुरुषः । 'क्रीयमाणः' यः,
 सोऽयम् 'असुरः' इन्द्रसमानविग्रहः । ब्रह्मणस्पति क्षिपतीति
 असुरः, असृज् (प्राणान्) रति (ददाति) इति वा असुरः । यः
 'क्रीतः' सोमः, सोऽयं मित्रसमानविग्रहो यज्ञः । 'आसादितः'
 यजमानस्य स्वरौ यः स्थापितः सोमः, सोऽयं 'त्रिपिविष्टः'
 (विष्णुसमानविग्रहो) यज्ञः । 'प्रोद्धमाणः' ब्रकटेन प्राञ्चं प्रति
 नीयमानो यः सोमः, सोऽयं 'नरंधिवः' (अग्निसमानविग्रहो)
 यज्ञः । नरैर्यजमानैर्धीयते आधीयते इति 'नरंधिवः' (अग्निः) ।
 'आगतः' प्राञ्चं आसन्दीं प्रति समागतो यः सोमः, सोऽयम्
 'अधिपतिः' (अधिकं पासकः) य आहवनीयः, तत्समान-
 विग्रहः । 'प्रणीयमानः' प्राञ्चं आदाग्नीधीयं प्रति नीयमानो यः
 सोमः, सोऽयं प्रजापतिषमानविग्रहः । 'आग्नीध्रे' अवस्थितो
 यः सोमः, सोऽयमग्निषमानविग्रहः । 'आग्नीध्रात्' हविर्धानं
 प्रति नीयमानो यः सोमः, सः वृहस्पतिसमानविग्रहः । 'हविर्धाने'

* पूषं समान इति सर्वत्र पाठो न सम्भवति ।

प्रविष्टः 'इन्द्र'-समानविद्यहः । 'आसादितः' (आसन्धां स्थापितः) सोमः 'अदिति'-समानविद्यहः । 'उपावद्विद्यमाषः' (ब्रकटा-दधिव्ववषफसकस्यपावस्ववरोप्यमाषः) सोमः 'विष्णु'-समान-विद्यहः । 'उपोत्तः' (वसतीवरोभिरङ्गिः क्षोदितः) सोमः 'अथर्वा' (अथर्वमहर्षिसमानविद्यहः) । 'आधूयमानः' (अदाभ्यगहे सोमां-शुभिस्यास्यमानः) । अपूतं मूचाद्युपहतं भूपदेभ्रं पाति शोषयतीति* विज्ञेषेण शुद्धं करोतीति 'अपूतपाः' (आदित्यः) । 'पूयमानः' (दन्नापवित्रेण शोध्यमानः) सोमः 'वायु'-समानविद्यहः । 'शीरन्त्रीः' (मैत्रावदृष्यगहे पथसा मिश्रितः) सोमः 'मित्र'-समानविद्यहः । 'सक्तुन्त्रीः' (मन्विद्यहे सक्तुभिर्मिश्रितः) सोमो 'मन्वी' (मन्वि-द्यहदेवतारूपेन्द्रसमानविद्यहः) । 'उक्षीतः' (चमसेषु पूरितः सोमः) 'वैश्वदेवः' (विश्वैर्देवैः समानविद्यहः) । 'आजतः' (वज्रौ प्रक्षिप्तः) सोमः 'इन्द्र'-समानविद्यहः । 'आदृतः' (भचार्यं सदसि आनेतुं प्रतिनिवृतः) सोमः 'वायु'-समानविद्यहः । 'प्रतिख्यातः' (भचार्यमपेक्षितः) सोमः 'मृचक्षाः' (मनुष्यदृष्टिसमानविद्यहः) । 'आगतः' (आस्थे प्रवेक्षितः) सोमः 'भक्षः' (वैश्वानरसमानविद्यहः) । भक्षयन्तीति व्युत्पत्त्या भक्षश्चक्षदाक्षी । 'नाराशंसः' (भक्षितशेषः सन् पुनर्वसतीवरोभिराप्यायितः) सोमः पितृसमानविद्यहः । 'अन्नः' (अवसृद्यगमनार्थं स्वीकृतः) सोमः, 'असुः' प्राणदेवतासमानविद्यहः ।

* "शोषयतीति" इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'आसः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘अवष्टयमवप्रषण्’ (अवष्टयकर्मार्थं नार्जे नष्टन्) सोमः ‘विभुः’
 नदीदेवतासमानविषयः । ‘अवगतः’ (अवष्टयप्रदेशं प्राप्तः) सोमः
 समुद्रदेवतासमानविषयः । ‘प्रभुतः’ (जले प्रविष्टः) सोमो जल-
 देवतासमानविषयः । ‘उदृचम्’ (उत्तमामृचं समाप्तिरूपं जतः)
 सोमः स्वर्गनिवासिदेवतासमानविषयः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“यज्ञो देवेभ्योपाक्रमत्
 तमवरन्धं नाश्रुवन् त एता यज्ञतनूरपश्चन् ता उपादधत
 ताभिर्वै ते यज्ञमवारन्धत यद्यज्ञतनूरुपदधाति यज्ञमेव ताभि-
 र्यजमानोऽवरन्धे” (५।४।१अ०) इति । केनापि निमित्तेन
 ‘देवेभ्यः’ अपरक्तो यज्ञोऽन्यत्रापगच्छत् । ‘तं’ (यज्ञं) देवा अप-
 रोहुं ‘नाश्रुवन्’, तदवरोधोपायत्वेन यज्ञतन्वाख्या इष्टका
 दृष्ट्वा ता उपधाय ‘यज्ञमवारन्धत’ । ततो यजमानोऽपि यज्ञ-
 तनूमिर्यज्ञं प्राप्नोति । यज्ञतनुप्रतिपादकब्रह्मद्वयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया
 इष्टका यज्ञतनवः ।

इष्टकासंज्ञां विधत्ते,—“अयस्त्रिंशत्तमुपदधाति अयस्त्रिंशद्वै
 देवता देवता एवावरन्धेऽथो सात्मानमेवाग्निं सतनुं चिनुते”
 (५।४।१अ०) इति । हविर्भाजां देवतानामिदं संज्ञा चिंश-
 त्तयस्त्रेति मन्त्रे समाख्याता । अतः संज्ञया तावती देवताः
 प्राप्नोति । अपि च तनूपधानेन संज्ञरीरमेवाग्निं चितवान्
 भवति ।

एतद्देदं प्रशंसति,—“सात्मानमुष्णोक्ते भवति य एवं वेद”
 (५।४।१अ०) इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण, 'ज्योतिष्मतो त्वा सादयामोति दादत्र ज्योतिष्मतोः' इति ।

तदिदं विधत्ते,—“ज्योतिष्मतीरुपदधाति ज्योतिरेवास्मिन् दधात्येताभिर्वा अग्निश्चितो ज्वलति ताभिरेवैनम् समिन्ध उभयो- रस्मै लोकयोर्ज्योतिर्भवति” (५।४।१२०) इति । ज्योतिष्मती- शब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्मत्यः । ते च मन्त्रा आरण्य- काण्डे समाह्वानाः । तदुपधानेन ज्योतिः स्थापयतीति । किञ्च एताभिः 'चितः' 'अग्निः' प्र-'ज्वलति', अतः 'ताभिरेवैनम्' अग्निं दीपितवान् भवति । ततः 'अस्मै' यजमानाय 'उभयोः' 'लोकयोः' 'ज्योतिः' सम्पद्यते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

प्रजेति यज्ञतनवस्तयस्त्रिंशतमीरिताः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवताग्नेरुचः स्थ प्रजापतेर्धातुः
सोमस्यर्चे त्वा रुचे त्वा द्युते त्वा भासे त्वा ज्योतिषे
त्वा^(१) रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता मृगशीर्षं नक्षत्रम्
सोमो देवतार्द्रा नक्षत्रम् रुद्रो देवता पुनर्वसू नक्षत्रम्-

मदितिर्देवता तिथ्यो नक्षत्रं दृहस्यतिर्देवतास्त्रेषा नक्ष-
त्रं सर्पा देवता मृधा नक्षत्रं पितरौ देवता फल्गुनी
नक्षत्रं ॥ १ ॥

अयमा देवता फल्गुनी नक्षत्रं भर्गो देवता इस्तो
नक्षत्रं सविता देवता शिवा नक्षत्रमिन्द्रो देवता
स्वाती नक्षत्रं वायुर्देवता विशाखे नक्षत्रमिन्द्राम्री देव-
तानूराधा नक्षत्रं मिथो देवता रोहिणी नक्षत्रमिन्द्रो
देवता विष्टुतौ नक्षत्रं पितरौ देवता अषढा नक्षत्रमापो
देवताऽषाढा नक्षत्रं विश्वेदेवा देवता आषाढा नक्षत्रं
विष्णुर्देवता अविष्ठा नक्षत्रं वसवः ॥ २ ॥

देवता शतभिषङ्गक्षत्रमिन्द्रो देवता प्रोष्ठपदा नक्ष-
त्रमज एकपाद्देवता प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देव-
ता रेवती नक्षत्रं पूषा देवताश्चयुजौ नक्षत्रमश्विनौ
देवतापभरणीर्नक्षत्रं यमो देवता (१-१०) पूर्णा पश्चात्^(१)
यत्ते देवा अर्द्धः^(२) ॥ ३ ॥

फल्गुनी नक्षत्रं । वसवः । चयस्त्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥०॥

नक्षत्रेऽनुवाके यज्ञतन्वाख्या इष्टका उक्ताः । अथ दक्षने नक्षत्रे-
 ष्टका उच्यन्ते । कस्यः, 'पूर्णा पश्चादिति पूर्णमासीं पुरस्तादुपधात्
 कृत्तिका नक्षत्रमिति नक्षत्रेष्टकाः पुरस्तात् प्रतीचीरसः स्रष्टाः पूर्वां
 पूर्वामुपधायापरामपरामाविद्याखाभ्यां दक्षिणेन खयमादृषाः
 रीतिं प्रतिपादयति यत्ने देव अदधुरित्यमावास्तां पश्चादुपधाया-
 वन्निष्टायां पूर्वामापभरणीभ्य उत्तरेण खयमादृषाः रीतिं
 प्रतिपादयति पौर्णमासीमन्ततः । अथे त्वा इथे त्वेति सर्वासु
 नक्षत्रेष्टकास्त्रनुषजति' इति । येन खयमादृषेष्टका तस्याः पूर्वस्यां*
 द्वित्रमारभ्य प्रदक्षिणादृषेष्टका उपदध्यात् । तत्र या इष्टका
 पौर्णमास्याख्या पूर्वस्यां दिक्षुपधेया, तां सर्वामाम् 'अन्ततः'
 उपदध्यात् । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु,—“कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवताग्ने-
 रूचः स्र प्रजापतेर्धातुः सोमस्रर्चे त्वा इथे त्वा द्युते त्वा भावे
 त्वा ज्योतिषे त्वा(१)” इति । अन्वाड्रजा-(?) नितन्निरित्यादिका
 ज्योतिरूपा या देवता दिव्या भासन्ते ताः कृत्तिकाः । तासां
 समुदायरूपमेकं नक्षत्रं, तस्य च नक्षत्रस्याग्निर्देवता स्वामित्वेन
 वर्तते । हे कृत्तिकाः, यूयम् 'अग्नेः' 'प्रजापतेः' 'धातुः' 'सोमस्र'
 च सम्बन्धिनो ये! 'इचः' (दीप्तयः) 'स्र' । प्रजापतेर्धातुश्च पाल-
 क्लोत्पादकत्वाकारेण भेदः । उक्तदेवतारूपे हे इष्टके, 'अथे'
 (स्तुतिरूपमन्त्रसिद्ध्यर्थं) त्वाम् उपदधामि । तथा 'इथे' (शारीर-

* पूर्वामिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अन्वाड्रजा इति का० द० पु० पाठः ।

‡ सम्बन्धिनो वा इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कामिसिध्यर्थं) त्वाम् उपदधामि । द्युतिभाज्योतिःशब्दा
अग्निसूर्यचन्द्राणां दीप्तिवाचकाः; तस्मिन्ध्यर्थं त्वाम् उपदधामि ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् ।

द्वितीयमन्त्रमन्त्रमारभ्य षड्विंशतिमन्त्रमन्त्राणां पाठस्तु,—
“रोहिणी मन्त्रं प्रजापतिर्देवता^(१) मृगशीर्षमन्त्रं चोमो
देवता^(२) आर्द्रा मन्त्रं रुद्रो देवता^(३) पुनर्वसु मन्त्रमदिति-
र्देवता^(४) तिथो मन्त्रं बृहस्पतिर्देवता^(५) अश्लेषामन्त्रं सर्पा
देवता^(६) मघा मन्त्रं पितरो देवता^(७) फल्गुनी मन्त्रं अर्यमा
देवता^(८) फल्गुनी मन्त्रं भगो देवता^(९) हस्तो मन्त्रं सविता
देवता^(१०) चित्रा मन्त्रमिन्द्रो देवता^(११) स्वाती मन्त्रं वासु-
र्देवता^(१२) विज्या मन्त्रमिन्द्राग्नीदेवता^(१३) अनूराधा मन्त्रं
मिषो देवता^(१४) रोहिणी मन्त्रमिन्द्रो देवता^(१५) विष्वतौ मन्त्रं
पितरो देवता^(१६) अषाढा मन्त्रमापो देवता^(१७) अषाढा मन्त्रं
विश्वेदेवा देवता^(१८) श्रौषा मन्त्रं विष्णुर्देवता^(१९) अविष्ठा मन्त्रं
वसवो देवता^(२०) श्रतभिषङ्गमन्त्रमिन्द्रो देवता^(२१) प्रोष्ठपदा
मन्त्रमजएकपाद्देवता^(२२) प्रोष्ठपदा मन्त्रमर्ध्वुद्भियो देवता^(२३)
रेवती मन्त्रं पूषा देवता^(२४) अश्लेषा मन्त्रमग्निर्देवता^(२५)
अपरश्वीर्नक्षत्रं यमो देवता^(२६)” इति । अत्र रोहिण्यादयो
मन्त्रविशेषा ज्योतिःशास्त्राभिज्ञेषु तदीयव्यवहाराभिज्ञेषु च
प्रसिद्धाः । ‘तिथ्यः’ पुथ्यः । द्वितीया रोहिणी ज्येष्ठा । विष्वत-
शब्दो मूलवाची, ज्योतिर्मण्डलद्विरूपतो दिवचनं । पितृशब्दोऽत्र
निर्घृतिवाची । आधानेन पाठनात् पितृत्वम् । श्रौषाशब्दः

अवष्टवाची । अविष्टान्नन्दो धनिष्ठावाची । अतभिषङ्गचक्षु
वह्णो देवता, स च परमैश्वर्ययोगादिन्द्र इत्युच्यते । 'प्रोष्ठपदाः'
भाद्रपदाः ।

अथ पौर्णमास्यमावास्याभिधेययोरिष्टकथोर्यौ मन्त्रौ तयोः
प्रतीके दर्शयति,—“पूर्णा पश्चात्^(१) यत्ते देवा अद्भुः^(२)” इति ।
एतद्योभयं तृतीयकाष्ठस्य पञ्चमप्रपाठकादौ व्याख्यातम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते,—“नक्षत्रेष्टका उपदधात्ये-
तानि वै दिवो ज्योतिषि तान्येवावहन्धे” (५।४।१अ०) इति ।
नक्षत्रब्रह्मोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका 'नक्षत्रेष्टकाः' । यानि छत्तिका-
दीनि शुलोकसम्बन्धीनि 'ज्योतीषि', अत* उपधानेन 'तान्येव'
प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रव्रंशति,—“सुहृतां वा एतानि ज्योतीषि
यस्यचत्राणि तान्येवाप्नोत्यथो अनूकान्नमेवैतानि ज्योतीषि कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै” (५।४।१अ०) इति । ये ज्ञोभनं
ब्राह्मविहितं पुण्यं कर्म कुर्वन्ति ते सुहृतिनः, तेषाम् 'एतानि'
दिवि दृश्यमानानि नक्षत्ररूपाणि 'ज्योतीषि' । ते हि पुण्यकृतः
स्वर्गं गत्वा भासमानविद्यदाः तान्याप्नुवन्ति । अत एव तदुपधानेन
तदीयानि 'ज्योतीषि' प्राप्नुवन्ति । अपि च 'एतानि' नक्षत्र-
ज्योतीषि 'अनु' तेनोपधानेन किञ्चित्प्रकाशं करोति । स च प्रकारः
स्वर्गलोकाविर्भावाय सम्पद्यते ।

अथोपधाने कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“यत् सः स्पृष्टा उपदध्याद्

* अनेन इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दृष्टौ लोकमपि दद्यादवर्षुकः पर्जन्यः स्यादस्यसृष्टा उपदधाति
दृष्ट्या एव लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति” (५।४।१३०)
इति । दृष्टकानां परस्परसंस्पर्शे सति दृष्टेः स्थानस्याच्छादितत्वात्
‘पर्जन्यो’ दृष्टिरहितो भवति । असंस्पर्शे तु तच्छिद्रस्य दृष्टिस्थान-
मात् मेघो वर्षणशीलो भवति ।

उपधाने विज्ञेयान्तरं विधत्ते,—“पुरसादत्याः प्रतोचोदप-
दधाति पसादत्याः प्राचोस्रस्मात् प्राचोनानि च प्रतोचोनानि च
नक्षत्राण्यवर्त्तन्ते” (५।४।१३०) इति । स्वयमादृष्ट्याया दक्षिण-
भागे पूर्वी दिग्भमारभ्य प्रत्यगवसानाः कृत्तिकादिविज्ञाख्यान्ता
दृष्टका उपदधात् । अनूराधा आरभ्य भरणीन्ता दृष्टकाः
स्वयमादृष्ट्याया उत्तरभागे प्रतीचीं दिग्भमारभ्य प्रागवसाना
उपदधात् । स्वयमादृष्ट्याया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पञ्चोर्मध्ये
पश्चिमायां दिशि समरूपेण अमावास्यामिष्टकामुपदधात् ।
स्वयमादृष्ट्याया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पञ्चोर्मध्ये पूर्व्यां दिशि
समरूपेण पौर्णमास्यामिष्टकामुपदधात् । अस्मादेवं, तस्या-
होकेऽपि नक्षत्राणि नोत्सकस्यापि दक्षिणभागे पश्चिमाभिमुखानि,
उत्तरभागे तु प्राक्मुखानित्येवमावर्त्तन्ते ॥

अत्र विनियोगसंयहः,—

कृत्तिकानक्षत्रेष्टकाः स्युः (?) सप्तविंशतिरीरिताः ।

अथे त्वा सर्वश्रेष्ठः स्यात् पूर्णा, यत्ते, इति द्वयम् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थतारुणे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाहृत^(१-२) शुक्रश्च शुचिश्च
 ग्रीष्माहृत^(२-४) नभश्च नभस्यश्च वार्षिकाहृत^(१-१) दूष-
 खोर्जश्च शारदाहृत^(५-६) सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिका-
 हृत^(९-१०) तपश्च तपस्यश्च शैशिराहृत^(११-१२) अग्नेरन्त-
 खेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधीः
 कल्पन्तामग्रयः पृथञ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रता ॥ १ ॥

येऽग्रयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी शैशिराहृत
 अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवता अभिसंविशन्तु^(०)
 संयच्च प्रचेताश्चाग्नेः सोमस्य सूर्यस्य^(१) उग्रा च भीमा
 च पितृणां यमस्येन्द्रस्य^(२) भ्रुवा च पृथिवी देवस्य
 सवितुर्मरुतां वरुणस्य^(३) धर्ची च धरिची च मिचा-
 वरुणयोर्मिचस्य धातुः^(४) प्राची च प्रतीची च वरुणाः
 रुद्राणां ॥ २ ॥

आदित्यानां^(५) ते तेऽधिपतयस्तेभ्यो नमस्ते नो
 मृडयन्तु ते यं हिष्णो यश्च नो देष्टि तं वो जग्मे
 दधामि^(६) सहस्रस्य प्रमा असि सहस्रस्य प्रतिमा
 असि सहस्रस्य विमा असि सहस्रस्योन्मा असि
 साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा^(१-५) इमा मे अम इष्टका
 धेनवः सन्वेका च शतं च सहस्रं चायुतं च ॥ ३ ॥

नियुतञ्च प्रयुतञ्चावुदञ्च न्यवुदञ्च समुद्रश्च मध्यं

चान्तस्य परार्धश्रेमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्तु षष्टिः
 सहस्रमयुतमक्षीयमाणा ऋतस्थाः स्यर्तावृधो घृतश्रुते
 मधुश्रुत ऊर्जस्वती स्वधाविनीस्ता मे अग्न इष्टका
 धेनवः सन्तु विराजो नाम कामदुधा अमुषामुषि-
 स्त्रोके^(१) ॥ ४ ॥

सब्रता । रुद्राणाम् । अयुतश्च । पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमेऽनुवाके नक्षत्रेष्टका उक्ताः । अथैकादशे ऋतव्याख्या
 इष्टका उप्यन्ते । कल्पः, 'मधुश्च माधवश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया
 देवते' इति । पाठस्तु,—“मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्^(१-१)”
 इति । 'मधुः' चैत्रमासः, 'माधवः' वैशाखमासः, तावुभौ
 वसन्तसम्बन्धिनावृत्ववयवौ । यद्यप्येतौ द्वौ मन्त्रौ, तथापि सहपठित-
 त्वात् तथा देवतयेति शेषं सद्यदेव उच्यार्थं द्वे इष्टके प्रथमचिता-
 वुपदध्यात् ।

कल्पः, 'शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया देवते' इति ।
 पाठस्तु,—“शुक्रश्च शुचिश्च यैश्चावृत्^(१-४)” इति । 'शुक्रः' (ज्यैष्ठः),
 'शुचिः' (आषाढः) । तावुभौ योऽसम्बन्धिनावृत्ववयवौ । एतेन
 मन्त्रेण द्वितीयस्त्री चितौ द्वे उपदध्यात् ।

कल्पः, 'नभस्य नभस्यस्येति चतस्रश्चतव्या द्वे द्वे समानतया देवते' इति । पाठस्तु,—“नभस्य नभस्यस्य वार्षिकावृत्त(५-१) इषस्योर्जस्य शरदावृत्त(०-८)” इति । 'नभः' आवणः, 'नभस्यः' भाद्रपदः, तावुभौ वर्षाणां सम्बन्धिणौ चतवयवौ । 'इषः' आश्वयुजः । 'जर्जः' कार्तिकः, तावुभौ शरत्सम्बन्धिणौ चतवयवौ । एतन्मन्त्रसाध्याश्चतस्र इष्टका मध्यमचितावुपदध्यात् ।

कल्पः, 'सहस्र सहस्रस्येति द्वे चतव्ये समानतया देवते' इति । पाठस्तु,—“सहस्र सहस्रस्य हेमन्तिकावृत्त(९-१०)” इति । 'सहः' मार्गशीर्षः, 'सहस्रः' पौषः, तावुभौ हेमन्तसम्बन्धिणौ चतवयवौ । एतन्मन्त्रसाध्ये द्वे इष्टके चतुर्थ्यां चितावुपदध्यात् ।

कल्पः, 'तपस्य तपस्यस्येति द्वे चतव्ये समानतया देवते' इति । पाठस्तु,—“तपस्य तपस्यस्य त्रैश्विरावृत्त(११-१२)” इति । 'तपः' माघः, 'तपस्यः' फाल्गुनः, एतावुभौ त्रैश्विरसम्बन्धिणौ चतवयवौ । एतन्मन्त्रसाध्ये द्वे इष्टके पञ्चम्यां चितावुपदध्यात् ।

अथ सर्वेष्वप्यनुषञ्चनीयं मन्त्रशेषमाह,—“अग्नेरन्तःक्षेपोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधीः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्गम ज्यैष्ठाय सप्रता येऽग्नयः समगसोऽन्तरा द्यावापृथिवी त्रैश्विरावृत्त अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु(०)” इति । हे चतुर्विधेषु, त्वं चोद्यमानस्य 'अग्नेरन्तःक्षेपोऽसि', यथा कुशस्यान्तर्दार्ढ्यार्थं काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् 'मम' (अग्निं चिन्वतो यजमानस्य) 'ज्यैष्ठाय' उत्कर्षार्थं इमे द्यावापृथिव्यौ 'कल्पेतां' (स्त्रोचितमपुकारं सन्पादयतां) । समानं 'व्रतं' (कर्म) येषां

ते 'सत्रताः', एकस्मिन् कर्मस्यवस्थिता आहवनीयास्यग्रयोऽपि 'वृथक्' 'कल्पन्तां' (स्वस्रोचितव्यापारं सत्यादयन्तु) । किञ्च 'द्यावापृथिवी' 'अन्तरा' (द्यावापृथिव्योर्मध्ये) वर्त्तमानाः 'समनसः' (एकमनस्काः) 'येऽग्रयः', ते सर्वेऽपि त्रिन्निरसन्मन्थिनो अत्यवयवौ 'अभिकल्पमानाः' (सर्वतः सत्यादयन्तः) एतत् कर्म 'अभिसंविन्नन्तु' । 'इन्द्रमिव देवाः',—यथा अन्ये सर्वे देवा इन्द्रमभितः सेवन्ते, तदन्तु । हे इष्टके, ईदृष्टतुस्वरूपां त्वामुपदधातीति तात्पर्यायः । यदा वसन्ताद्यृतुमन्त्रविशेषत्वेनायं पश्यते, तदागीं 'त्रैन्निरादृढं' त्रैन्निरसमानौ वासन्तिकादृढ इत्याद्यर्थो व्याख्येयः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते,—“अतव्या उपदधात्यृतुनां कृष्यै इन्द्रमुपदधाति तस्माद् इन्द्रमृतवः” (५।४।१अ०) इति । यस्मादिष्टकयोर्इन्द्रमुपधीयते, तस्मान्मासयोर्इन्द्रमृतुस्वरूपं भवति ।

मध्यमचित्तौ चतुष्टयोपधानं विधत्ते,—“अष्टतेव वा एषा मध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एष इन्द्रमन्यासु चित्तीषूपदधाति चतस्रो मध्ये हृत्स्यै” (५।४।१अ०) इति । येषा मध्यमा चितिः, येषं भूमिं न स्पृशति नापि दिवं, तस्माद् इयम् 'अष्टतेव' (आधाररहितेव) तिष्ठति, अत एवान्तरिक्ष-समाना । तस्मात् 'अन्यासु' 'चित्तिषु' इन्द्रमाचोपधानेऽप्यस्यां चित्तौ धारणार्थं 'चतस्रः' उपदध्यात् ।

अथ सर्वा अतव्याः सामान्येण प्रशंसति,—“अन्तःश्लेषणं वा एतास्त्रितीनां सदृतव्या यदृतव्या उपदधाति चित्तीनां विष्टस्यै”

(५।४।१अ०) इति । यथा कुश्यादेर्दृढधारणाय पाषाणान्नः-
श्लेषणं, तथा चित्तोर्ना दृढधारणाय 'स्रतस्याः' उपदध्यात् ।

एतासास्रतस्यानामुपरि त्रैवासास्रोपनिधानं विधत्ते,—“अव-
कामनूपदधात्येवा वा अग्नेर्योनिः । सयोनिमेवाग्निं चिनुते”
(५।४।१अ०) इति । उदकजन्यां त्रैवासापरपर्यायां 'अवकाम्'
उपरि उपदध्यात् । आपो हि अग्नेः स्थानं, 'स निस्रायत सोऽपः
प्राविशत्' इति श्रुत्यन्तरात् । अवका च जलस्य कार्यत्वाज्जलव-
दग्नेर्योनिः । अतस्तदुपधानेन सयोनिमेवाग्निं चितवान् भवति ।

प्रकारान्तरेणावकासहिता स्रतस्यास्रदेदन्तु प्रब्रंमति,—
“उवाच ह विश्वामित्रोऽददित् स ब्रह्मणामं यस्मैता उपधीयन्ते
य उ चेना एवं वेदत्” (५।४।१अ०) इति । 'यस्य' (यजमानस्य)
अवकायुक्ता स्रतस्या 'उपधीयन्ते', योऽप्येता जानाति, 'स'
(उपधाता ज्ञाता च) 'ब्रह्मणा' (मुख्यत्वात् ब्राह्मणवृत्त्या) 'अजम्'
'आदत् इत्' (सर्वथाप्यस्य भक्षयत्येव) इति 'विश्वामित्रः' 'स' 'ह'
अजम् 'उवाच' । तस्मादेताः स्तुत्या इत्यर्थः ।

कल्पः, 'अथ यो न प्रतिष्ठेत् स ऋतुमारभमाण
एकचित्तोकमेव चिन्वीत संयस्य प्रचेतास्येति पञ्च नामानस्या
उत्तरवेद्यामुपदध्यात्' इति । तत्र प्रथमेष्टकामन्त्रमाह,—“संयस्य
प्रचेतास्राग्नेः सोमस्य सूर्यस्य(१)” इति । अग्निशोमसूर्याणां 'संयत्'
(संयमनकारणं) यदस्ति, 'प्रचेताः' (प्रकाशज्ञानहेतुः) च योऽस्ति,
हे इष्टमे, तदुभयरूपा त्वमसि ।

अथ द्वितीयेष्टकामन्त्रमाह,—“उवाच च भीमा च पिद्वेषां

यमस्त्रेन्द्रस्य^(१)” इति । पिशादीनां येषाम् ‘उया’ (ताडनादिब्रुक्तिः),
या च ‘भीमा’ (भयङ्करो ब्रुक्तिः) तदुभयरूपा त्वमसि ।

अथ द्वितीयेष्टकामन्त्रमाह,—“ध्रुवा च पृथिवी च देवस्य
सवितुर्मदता वरुणस्य^(१)” इति । सविशादीनां या ‘ध्रुवा’
(स्विरा ब्रुक्तिः), या च ‘पृथिवी’ (विस्तीर्णा ब्रुक्तिः) तदुभयरूपा
त्वमसि ।

अथ चतुर्थेष्टकामन्त्रमाह,—“धर्षी च धरिषो च मिचा-
वरुणयोर्मिषस्य धातुः^(१)” इति । मिचावरुणादीनां या धारण-
ब्रुक्तिः, या च परप्रेरणारूपा धारयित्वब्रुक्तिः, तदुभयरूपा
त्वमसि ।

अथ पञ्चमेष्टकामन्त्रमाह,—“प्राची च प्रतीची च वसुनाः
रुद्राणाम् आदित्याणाम्^(१)” इति । वसूनादीनां प्राम्वर्त्तिनी या
ब्रुक्तिः, या च प्रतीचीदिम्बर्त्तिनी, तयोर्हि दिग्भोः सर्वे प्राग्निः
एतदाज्ञानगुणैव वर्त्तन्ते, हे इष्टके तथाविधब्रुक्तिरूपा त्वमसि ।

अथ सर्वेष्वप्यनुषञ्जनीयं मन्त्रत्रयमाह,—“ते तेऽधिपतयस्त्रेभ्यो
नमस्ते नो नृडयन्तु ते यं दिग्भो यस्य नो देष्टि तं वो जग्ने
दधामि^(१)” इति । ‘ते’ अग्निषोमादयः तत्तन्मन्त्रोक्ता देवाः,
हे इष्टके ‘ते’ (तव) अधिकं पास्तयितारः, तेभ्यो नम इत्यादिकं
तु पञ्चचोडामन्त्रवद्भाष्येयम् ।

ता एता इष्टकाः षष्ठ्यन्तौ विधातुमादौ षष्ठीं चितिं
विधत्ते,—“संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते योऽग्निं चित्वा न
प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाञ्चितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते

षट् वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति” (५।४।२अ०) इति । यो यजमानः पूर्वाक्तप्रकारेण पञ्चचित्तिकमग्निं चित्वापि उत्तरकत्वनुष्ठानाय इत्यादिसम्पत्तिरूपां प्रतिष्ठां न प्राप्नोति, एतं यजमानं संवत्सराभिमानी देवः ‘प्रतिष्ठाद्यै’ अप-
नुदति, तथा सति याः पूर्वाः पञ्च चित्तय आसन्, ताभिः प्रतिष्ठाया
अस्माभात् तदपेक्षया येयं चितिः षष्ठी, तां चिनुयात्, षट्संख्यया
बुद्धिस्या ‘ऋतवः’ तद्वारा ‘संवत्सरे’ ‘प्रतितिष्ठति’ ।

षष्ठीं चितिं विधाय तत्र संयचेत्यादिमन्त्रसाध्यमुपधानं
विधत्ते,—“एता वा अधिपत्नीर्गामेष्टका यस्मैता उपधीयते-
ऽधिपतिरेव समानायां भवति” (५।४।२अ०) इति । अधिपति-
ब्रह्मदुर्गमैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अधिपत्यः । तदुपधानेन स्वसमानानां
पुरुषाणां स्वयमधिपतिर्भवति ।

उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते,—“यं द्विव्याक्तमुपदधद्
ध्यायेदेताभ्य एवैतं देवताभ्य आरुहति ताजगार्त्तिमार्च्छति” (५।
४।२अ०) इति । एतदाक्यं पञ्चचोड़ात्राह्याषवद्वाख्येयम् ।

कल्पः, ‘सहस्रस्य प्रमा असीति सहस्रेण हिरण्यस्रस्रौर्द्ध-
स्तिष्ठन्* प्रतिदिन्नमग्निं प्रोचति’ इति । पाठस्तु,—“सहस्रस्य प्रमा
असि सहस्रस्य प्रतिमा असि सहस्रस्य विमा असि सहस्रस्योन्मा
असि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा^(१-५)” इति । हे इष्टके, प्राच्यां
दिशि इष्टका ‘सहस्रस्य, प्रमातुस्या ‘असि’ । एवं दक्षिणस्यां

* ऊर्द्धं तिष्ठन् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दिशि 'सहस्रस्र, प्रतिमातुष्या 'असि' । तथा पश्चिमाद्यां दिशि 'सहस्रस्र, विमातुष्या 'असि' । तथोत्तरस्यां दिशि 'सहस्रस्र, उन्मातुष्या 'असि' । हे पित्याग्ने, त्वं ऊर्जायां दिशि साहस्र-सम्बन्धसि । अतः 'सहस्राय' (सहस्रसङ्गाकफलसिद्धयर्थं) त्वां प्रोचामि ।

एतन्मन्त्रसाध्यं प्रेषणं विधत्ते,—“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृतिरासीत् तामृषिभ्यः प्रत्यौहन् तद्द्विरष्ट-मभवद् द्द्विरष्टब्रह्मैः प्रोचति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो भेषज-मेवासौ करोत्यथो रूपेषैवैतद् समर्धवत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोकमेति” (५।४।२अ०) इति । 'अङ्गिरसो' महर्षवः कर्मानुष्ठापिनो यदा स्वर्गं गताः, तदानीं 'यज्ञस्य' चक्षुष्यं स्वाधीनत्वकारणसाधनद्रव्यं, तदप्येभ्य ऋषिभ्यः प्रददुः । 'तत्' च द्रव्यं 'हिरण्यमभवत्' ततो 'हिरण्यब्रह्मैः' हस्तोद्भूतैः सह प्रोचणं यत्, तच्छूष्यदानेन यज्ञनिष्कृत्यार्थं सम्यसते । अपि च वैकल्पपरि-हाररूपं 'भेषजम्' अन्वयर्थं सम्पादयति । अपि च हिरण्यसम्बन्धात् 'एनम्' अग्निं रूपसमृद्धं करोति । अत इवाग्न्याज्ञातं, 'यथा ह वै योषं सुवर्षद् हिरण्यं पेषणं विभ्रती रूपाण्यासौ' इति । अपि चायं यजमानो हिरण्यरूपेषैव ज्योतिषा मार्गं दृष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।

तस्मिन् प्रोचणे सहस्रस्र प्रमेत्यादिमन्त्रं विनियुक्ते, “साहस्र-वता प्रोचति साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेरास्यै” (५।४।२अ०) इति । साहस्रोऽस्योत्येवं साहस्रब्रह्मो यस्मिन् प्रोचणमन्त्रसङ्घेऽस्ति

चोऽयं साहस्रवान् । प्रजापतिश्च सहस्रसङ्ख्याकजगदुत्पादकत्वात्
साहस्रः, अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति ।

कल्पः, 'इमा मे अग्र इष्टका धेनवः सन्त्वितोष्टका धेनू-
र्यजमानः कुर्वते' इति । पाठस्तु, "इमा मे अग्र इष्टका धेनवः
सन्त्वेका च व्रतं च सहस्रं चादुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं
च न्यर्बुदं च समुद्रस्य मधुं चान्तस्य परार्धस्येमा मे अग्र इष्टका
धेनवः सन्तु षष्टिः सहस्रमयुतमचीवमाणा षतस्थाः स्रतावृधो
घृतस्रुतो मधुस्रुत जर्जस्रुतीः स्वधाविनीस्ता मे अग्र इष्टका धेनवः
सन्तु विराजो नाम कामदुघा अमुचामुष्मिलोके^(१)" इति । हे
अग्ने, 'इमा' उपहिता 'इष्टकाः' 'मे' (मम) 'धेनवः' (धेनुवत्
प्रीतिहेतवः) 'सन्तु' । व्रतादयः परार्धान्ता दशोत्तराः सङ्ख्या-
विशेषा एकव्रतसहस्रादिसङ्ख्यासङ्ख्येययोः सत्योः मां प्रीणयन्तु ।
यदा ममैकया प्रीतिः तदा 'व्रतं' भूत्वेत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । उत्तर-
वाक्यसम्बन्धार्थम् 'इमा मे अग्र' इत्यादेः पुनर्वचनम् । हे
'इष्टकाः', षष्ठादिसङ्ख्यासङ्ख्येयाः सत्यः 'अचीवमाणाः (चय-
रहिताः) 'षतस्थाः' (यज्ञवर्तिन्यस्थाः), 'स्रतावृधः' (यज्ञ-
वर्धयिञ्चः) भवत । 'घृतस्रुतः' (घृतचरणशीलाः), 'मधुस्रुतः'
(मधुररसचरणशीलाः), 'जर्जस्रुतीः' (बलवत्यः), 'स्वधाविनी.'
(अन्नवत्यश्च) 'स्त' (भवत) । 'ता मे अग्र' इत्यादि वक्ष्यमाण-
वाक्यसम्बन्धार्थं । 'विराजः' (विविधराजमाणाः), 'कामदुघाः'
(कामानां दोग्धः), 'अमुच' (सामान्येन खर्गमात्रे), 'अमुष्मिलोके'
(विशेषतः इन्द्रादिलोके) कामं धेनवः 'सन्तु' इत्यन्वयः ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“इमा मे अग्ने इष्टका धेनवः
सन्वित्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एगं कामदुषा अमुचामुष्मिन्नोक्त
उपतिष्ठन्ते” (५।४।१अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंयहः,—

मधुस्य दादन्नर्त्तव्याः, अग्नेरित्यनुषज्यते ।
संयसोया ध्रुवा धर्त्ता प्राची पञ्चेष्टका इमाः ॥
षष्ठां चितौ सर्वज्ञेषः ते त इत्यादिको मतः ।
सहस्रं पञ्चभिर्मन्त्रैर्दिक्षु मध्ये च तां चितिं ॥
सहस्रस्वर्णशकलैः प्रोचते तत इमामिति ।
स्वामीधेनूः करोत्येतास्तथोविंशतिमन्त्रकाः ॥

अथ मोमांसा,—चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे (१अ०) चिन्तितम् ।

नित्या षष्ठी चितिर्ना वा पञ्चापूर्वत्वतोऽपिमः ।
अपटुत्वावप्रतिष्ठान्निमित्तोक्तव्ये नोऽपिमः ॥

अग्नौ श्रूयते, ‘योऽग्निं चित्वा न प्रतिष्ठति पञ्च पूर्वाञ्चितयोः
भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते’ इति । साङ्गलेन कृष्टभूर्वां धाम-
माचे भूप्रदेशे गानाविधाभिरिष्टकाभिः पञ्चाकारेण स्वर्णखं
निष्पाद्यते सेयं चितिः । तादृशः पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते ।
तत्र षष्ठी चितिः, तत्र षष्ठां पूरणो षष्ठीति व्युत्पत्तौ पूर्वाः पञ्च
चितयोऽपेक्ष्यन्ते, अन्यथा षट्सङ्ख्यापूरकत्वासम्भवात् । तस्मादेक-
प्रथोर्गनिधमादितरचितिवत् नित्येति चेत् । मैवं, अग्निं चित्वेति
पूर्वाभिरेव पञ्चभिश्चितिभिर्नित्यस्याग्निचयनस्य समाप्तौ सत्यां

पश्चात् षो ग प्रतितिष्ठतीति, अथै षष्ठीं चितिं चिनुत इति कर्तृसमानाधिक्रतेन यच्छब्देन अप्रतिष्ठां निमित्तोक्तस्य विधानात् षष्ठी नैमित्तिकी । ततः पञ्चचितिको नित्योऽग्निः, नैमित्तिक-स्त्रेकचितिक इति न प्रयोगैक्यं, पूरणप्रत्ययस्तु अभिधानापेक्षया उपपद्यते । पूर्वाः पञ्चचितयोऽभिहितः, अभिधासमानानां* षष्ठीं चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दस्यजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

स॒मि॒द्दि॒शामा॒शया॑ नः सुव॒र्वि॒न्मधो॑रतो माध॒वः
पात्व॒स्मान् । अ॒ग्निर्दे॒वो दुष्ट॑री॒तुरदा॑भ्य इ॒दं क्ष॒च॒
र॑क्षतु पात्व॒स्मान्^(१) । र॒थ॒न्तर॑ साम॒भिः पात्व॒स्मान्
गाय॑त्री च्छन्द॒सां विश्व॑रू॒पा । चि॒द्वन्नो॑ वि॒ष्टया॑ स्तोमो
अ॒ज्ञा॑ समु॒द्रो वात॑ इ॒दमो॑जः पिप॒र्तुं^(२) । उ॒ग्रा दि॒शा-
म॒भिभू॑तिर्वयो॒धाः शु॒चिः शु॒क्रे अ॒ह॒म्योज॑सीना । इन्द्रा-
धि॒पतिः॑ पि॒ष्टता॑दतो नो म॒हि ॥ १ ॥

* अभिधासमानां इति पाठो भवितुं युक्तः ।

क्ष्वं विश्वतो धारयेदं^(१) । इहत्सामं क्ष्वचष्टुदृष्ट-
 वृष्णियं चिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरं । इन्द्र स्तोमैर्न
 पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष^(२) । प्राचीं
 दिशाः सहयशा यशस्वती विश्वे देवाः प्रावृषाहाः
 सुवर्वती । इदं क्ष्वं दुष्टरमस्त्वोजोऽनाष्टष्टः सहस्रि-
 यः सहस्वत्^(३) । वैरूपे सामन्निह तच्छकेम जगत्यैनं
 विष्टवावैश्यामः । विश्वे देवाः सप्तदशेन ॥ २ ॥

वर्षे इदं क्ष्वचः सलिलवातमुग्रं^(४) । धर्षी दिशां
 क्ष्वचमिदं दाधारोपस्थाशानां मिचवदस्त्वोजः । मिचा-
 वरुणा शरदाह्नां चिकित्मू अस्मै राष्ट्राय महि शर्म
 यच्छतं^(५) वैराजे सामन्निधि मे मनीषानुष्टुभा सम्भृतं
 वीर्यः सहः । इदं क्ष्वं मिचवदार्रदानु मिचावरुणा
 रक्षतमाधिपत्यैः^(६) । स्रष्टाट् दिशाः सहसाम्नी सह-
 स्वत्यृतुर्हेमन्तो विष्टया नः पिपर्तु । अवस्युवाताः ॥
 ३ ॥

इहतीर्नुं शक्नरीरिमं यज्ञमवन्तु नो घृताचीः^(७)
 सुवर्वती सुदुघा नः पर्यस्वती दिशां देव्यवतु नो
 घृताची । त्वं गोपाः पुर एतोत पश्चाद् इहस्यते
 याम्यां युद्धधि वाचं^(८) । ऊर्द्धा दिशाः रन्तिराशौष-
 धीनाः संवत्सरेण सविता नो अह्नां । रेवत् सामान्ति-

अन्दा उ अन्दाऽजातशत्रुः स्याना नो अस्तु^(११) । स्तोम-
चयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वहाते अभि नः ॥

॥ ४ ॥

गृणाहि घृतवती सवितराधिपत्यैः पयस्वती रन्तिराशा
नो अस्तु^(१२) । भ्रुवा दिशां विष्णुपत्न्यघौरास्येशाना
सहसो या मनोता । बृहस्पतिर्मातरिश्वोत वायुः
सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु^(१३) । विष्टम्भो दिवो
धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी । विश्व-
व्यचा इषयन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्वदितिरुपस्यै^(१४) ।
वैश्वानरो न जत्या^(१५) पृष्टो दिवि^(१६) अनु नो ऽद्यानु-
मतिः^(१७) अन्विदनुमते त्वं^(१८) कया नश्चिन्न आ भवत्^(१९)

को अद्य युङ्क्ते^(२०) ॥ ५ ॥

महि । सप्तदशेन । अवस्युवाता । अभि नः । अनु
नः । चतुर्दश च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

रश्मिरसि । राज्ञसि । अयं पुरो हरिकेशः ।
अग्निर्मूर्धा । इन्द्राग्निभ्यां । बृहस्पतिः । भूयस्कृदसि ।
अग्निना विश्वाषाट् । प्रजापतिर्मनसा । कृत्तिका ।
मधुश्च । समिद्दिशां । द्वादश ॥ १२ ॥

रश्मिरसि (१अ०१) । प्रति घेनुम् (४अ०२) । अस्ति
स्तनयित्सुसनिरसि (ईअ०२) । आदित्यानां (११अ०३) ।
सप्तचिंशत्* ॥ ३७ ॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

॥०॥ समाप्तश्च चतुर्थप्रपाठकः ॥०॥

एकादशेऽनुवाके अतथाद्या इष्टका उक्ताः, तावता चित्तवः
समाप्ताः । अथान्तिमे द्वादशे याव्यानुवाक्या उच्यन्ते । अश्वमेध-
प्रकरणे कथ्यः पद्यते,—‘अग्नये गायत्रायेति दश हविषाः सर्व-
पृष्ठां निर्वपति समिद्दिशामाश्रया न इति यथासिद्धं याव्यानु-
वाक्याः’ इति । तत्र ‘अग्नये गायत्राय चिष्टते रायन्नराय वासन्ता-
चाष्टकपालः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—‘समिद्दिशामाश्रया नः
सुवर्विन्धोरतो माधवः पालस्मान् । अग्निर्देवो दुष्टरीतुरदाभ्य
इदं चक्षु रक्षतु पालस्मान्^(१)’ इति । ‘दिशां’ मध्ये या दिक्
‘समित्’ (समिन्धनहेतुः) । तदेव कथम्? इति । तदुच्यते, ‘सुवर्वित्’
स्वर्गस्वमादित्यं विन्दते सभते इति सुवर्वित् । आदित्योदय-
स्थानत्वात् प्राच्या दिशः समिन्धनहेतुत्वं । तादृशी दिक् ‘नः’
(अस्मान्) ‘आश्रया’ ‘पालु’, (अस्माकं धनादिविषया या काचिद्
आत्रा वर्त्तते, तस्याः पूरणेन ‘नः’ [अस्मान्] रक्षतु) । मधुः
चैवमासः, ‘माधवः’ वैशाखमासः, तावुभावपि पूर्वदिश्वत्
समिन्धनहेतुः, तयोर्मासयोरदित्यप्रकाशस्थानितीच्छ्रान्त्वात् । तत्रापि

* प्रथमेऽनुवाके ३, द्वितीये ३, तृतीये ३, चतुर्थे ८, पञ्चमे २, षष्ठे
२, सप्तमे २, अष्टमे १, नवमे १, दशमे ३, एकादशे ४, एवं द्वादशे
५ इति सप्तचिंशत् ।

‘अतः’ (अस्मात्) ‘मधोः’ (चैवमासात्) अधिकप्रकाशे यो ‘माधवः’ (वैत्राखमासः), सः ‘अस्मान्’ सन्नापभयात् ‘पातु’ । दुःखेन स्तरीता (आच्छादयिता) ‘दुष्टरीता’, यो वैरो प्रावरणवस्त्रेषु दुःखेन आच्छादयति, तस्यापि दुःखकारिणो वैरिणः ‘अदाभ्यः’ दम्भितुं हिंसितुमशक्नो यः ‘अग्निर्देवः’, सोऽयम् ‘इदं चञ्च’ (अस्मदीयमिदं बलं), अस्मांश्च ‘रचतु’ ।

तत्रैव याज्यामाह,—“रथन्तरं सामभिः पात्वस्मान् गायत्री च्छन्दसां विश्वरूपा । चिष्टस्यो विष्टया सोमो अङ्गां समुद्रो वात इदमोजः पिपर्तुं^(१)” इति । यत् ‘रथन्तरं’ साम, तदन्यैः ‘सामभिः’ सह ‘अस्मान्’ ‘पातु’ । ‘छन्दसां’ मध्ये ‘गायत्री’ ‘विश्वरूपा’ षडमध्यपिपीकामध्यादिभेदैर्बहुरूपा, सा ‘अस्मान्’ रचतु । चिष्टदास्यो यः ‘सोमः’ ‘अङ्गाम्’ एकाहादिसम्बन्धिन्या ‘विष्टया’ (विविधया स्त्रित्या) युक्तः, अहःसु विविधं प्रयुज्यत इत्यर्थः, तादृशः ‘अस्मान्’ ‘पातु’ । समुद्रास्यो यः ‘वातः’ अस्ति,—‘समुद्राव त्वा वाताय स्नाहा । समुद्रोऽसि नभस्मान्’ इत्यादावाच्चातः, तादृशो वायुः ‘इदमोजः’ (अस्मदीयं बलं) ‘पिपर्तु’ (पात्वतु पूरयतु वा) ।

अथ ‘इन्द्राय चैष्टुभाय पञ्चदशाय वार्षताय यैत्रायैकादश-कपालः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“उषा दिशामभिभूति-र्वयोधाः शुचिः शुक्ले अहन्यो जसीना । इन्द्राधिपतिः पिष्टतादतो नो महि चञ्चं विश्वतो धारयेदम्^(१)” इति । ‘दिशां’ मध्ये येषं ‘उषा’ (दक्षिणा दिक्), उयले हेतुः,—‘अभिभूतिः’, पापानामभि-भवहेतुलादुत्पलं । सा ‘वयोधाः’ (वय आयुष्यं, तस्मिन्नतोते सति

मृतान् पुरुषान् यमलोके दधाति स्थापयतीति वयोधाः) । वयसोऽन्ते दधातीति मध्यमपदलोपो द्रष्टव्यः । 'शुचिः' आषाढ-
मासः, 'शुकः' ज्येष्ठः, तयोः सन्निधि दिवसे यदौष्यमस्ति,
ततोऽपि 'शुचिः' 'श्राजशोना' (अतिशयेनौष्यरूपौजायुक्तः) ।
हे 'इन्द्र' (परमैश्वर्ययुक्त), त्वम् 'अधिपतिः' (तस्या उपाया दिवः,
तयोरत्युष्णयोश्च स्वामी । तादृशस्त्वं 'अतः' (उभयस्मात्) 'नः'
(अस्मान्) 'पिपृतात्' (पालय) । किञ्च 'विश्वतः' 'महि' (सर्व-
स्मात् महत्) 'इदं' 'क्षत्रं' (बलं) 'धारय' (सम्पादय) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“बृहत् साम क्षत्रभृद्दृष्टव्ययं त्रिष्टु-
भोजः शुभितमयवीरं । इन्द्र सोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं
वातेन सगरेण रक्ष(५)” इति । बृहदाख्यं यत् 'साम', तत् 'त्रिष्टुभा'
हृन्दसा सह, पिपृत्वित्यनुवर्त्तते, अस्मान् पालयत्वित्यर्थः । कोदृशं
साम?—'क्षत्रभृत्' (बलस्य धारयित्वा), 'दृष्टव्ययं' (उत्पिनपुंस्कां),
'श्राजः' (बलप्रदं), 'शुभितं' (शोभमानं), 'उयवीरं' (तोत्रपुत्र-
प्रदं) । हे 'इन्द्र', पञ्चदशाख्येन 'सोमेन' सगराख्येन 'वातेन'
सहितः सन् 'इदं' 'मध्यं' 'रक्ष' (अतोतानागतयोर्मध्ये स्थितं
इदमस्मादीयं वीरं पालय) ।

अथ 'विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो
वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“प्राची
दिग्नाः सहयशा यज्ञस्ततो विश्वे देवाः प्रावृषाणाः सुवर्त्ती । इदं
क्षत्रं दुष्टरमस्त्रोऽनाष्टवृष्टं सहस्त्रियं सहस्त्रत्(५)” इति । अत्र
प्रज्ञब्दः प्रतिज्ञब्दार्थे वर्त्तते । तथा सति 'दिग्ना' मध्ये या 'प्राची'

पश्चिमा दिगित्यर्थः, सा च 'सहयज्ञाः' (अस्मासु सम्पाद्यमानेन यज्ञसा सहिता), स्वयमपि 'यज्ञस्वती,' सा च 'सुवर्वती' (स्वर्ग-निवासिनी) सूर्येणास्तमयकालभाविना युक्ता; तथाविधा दिक् अस्मान् पालिति श्रेवः । तथा 'विश्वे देवाः' 'प्रावृषा' (वर्षर्तुना) तदोद्यानाम् 'अङ्गां' समूहेन सहिता अस्मान् पालयन्ति श्रेवः । 'इदं चक्रं' (अस्मत्परिपालकं राजशरीरं) केनाप्यन्येन वैरिणा तरितुं सङ्घचितुमशक्यम् 'अस्तु' । 'श्रेजो' (मदीयं बलं) 'अना-ष्टुष्ट' (केनाप्यतिरस्कृतम्) अस्तु । तथा 'सहस्रियं' (सहस्रसङ्ख्या-योग्यं) 'सहस्रत्' (प्रबलं धाम) अस्तु ।

तत्रैव ध्यायामाह,—“वैरूपे सामन्निह तच्छकेम जगत्त्र्येण विष्णावेज्ञयामः । विश्वे देवाः सप्तदशेन वर्षे इदं चक्रं सलिला-वातमुद्यम्^(१)” इति । वैरूपाख्यं यत् सामान्ति, तस्मिन्नाश्रिता वयम् 'इह' (कर्मणि) यत् फलमपेक्षितं, 'तत्' 'शकेम' (सम्पादयितुं शक्ताः स्मः) । तथा जगत्याख्यया कन्दोदेवतया अनुगृहीता वयं 'एजं' (यजमानं) 'विचु' (प्रजासु) 'आवेज्ञयामः' (प्रजानां स्वामिनं कुर्म इत्यर्थः) । हे 'विश्वे देवाः' सप्तदशाख्येन स्तोत्रेण युष्माभिश्च अनुगृहीतं 'इदं चक्रम्' (अस्मत्पालकं राजशरीरं) 'वर्षः' (तेजोयुक्तं) सलिलाख्येन वायुविशेषेणानुगृहीतं,—‘सलिलाय त्वा वाताय त्वा’ इति । 'उद्यं' (वैरितिरस्कारचमम्) अस्तु ।

अथ 'मिचावरुणाभ्यामनुष्टुभाभ्यामेकविंश्याभ्यां वैराजाभ्यां शरदाभ्यां पयस्या' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“धर्वा दिशां चक्र-मिदं दाधारोपस्थाग्रानां मिचवदस्त्रोजः । मिचावरुणा शरदाङ्गां

चिकिञ्जू चक्षे राज्ञाय महि ब्रमं यच्छतम्^(१)” इति । ‘दिर्घा’ मध्ये ‘धर्षी’ (अस्माकं धारयिषी), इयमुदीची ‘इदं चक्षम्’ (अस्मत्पात्रकं चक्षियन्नरीरं) ‘दाधार’ (पोषयामास) । कीदृशी?— ‘आत्रानाम्’ उपस्येया (अस्माकं धनादिविषयाद्यामात्रानां विषयै वेद्या), यथा दिग्मः प्रसादादस्मदीयम् ‘ओजो’ (बलं) ‘मिचवद्’ ‘अद्’ (बहुभिर्मिचैरुपेतमसु) । हे ‘मिचावहृषा’ ‘ब्ररदा’ (ब्ररजामकेन) चतुना तदीयानाम् ‘अर्जा’ ‘चिकिञ्जू’ (ज्ञातारौ) युवां ‘अस्मै’ (इदानीं वर्तमानाय) ‘राज्ञाय’ ‘महि’ ‘ब्रमं’ ‘यच्छतं’ (महत् सुखं सन्पादयतम्) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“वैराजे सामस्यधि ते मनीषानुष्टुभा यश्चतं वीर्यं सः । इदं चक्षं मिचवदाद्रंदानु मिचावहृषा रक्षतमाधिपत्यैः^(२)” इति । वैराजाख्यं यत् सामस्यि, तस्मिन् ‘जे’ (मदीषा) ‘मनीषा’ (बुद्धिः) आमिता तथाऽस्मिन्नि श्रेयः । तथा ‘वीर्यम्’ (अस्मदीयं ब्ररीरस्यवहारसामर्थ्यं), ‘सः’ (वैरितिरस्कारकं बलं) च ‘अनुष्टुभा’ (हन्द्वादेवतया) ‘यश्चतं’ (सन्पादितम्) अस्तु । ‘मिचावहृषा’ (हे मिचावहृषो), ‘इदं चक्षं’ (राजब्ररीरं) ‘मिचवत्’ (मिचैर्बहुभिर्हृपेतं), ‘आद्रंदानु’ (आद्रंश्च जस्यस्यूर्णस्य चेनादेर्धाट्*) यथा भवति, तथा युवां ‘आधिपत्यैः’ ‘रक्षतं’ (आधिपत्यान् विदित्वा पात्रयतम्) ।

अथ ‘दृहस्यतये पाङ्गाय चिचवाच ब्राह्मराय हेमनिकाय

* ‘धाट्’ इति पाठः समीचीन इव द्रविमाति ।

चः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“सघाद् दिग्नाः सहासी सह-
 स्तयुतुर्देमनो विष्टया नः पिपर्तु । अवसुवाता हृत्सीर्नुः ऋकरीरिर्न
 यज्ञमवन्तु नो घृतापी(९)” इति । ‘दिग्नां’ मध्ये (सन्वयान्ते इति)
 ‘सघाद्’ ‘ऊर्ध्वा दिक्’, सा च ‘सहसासी’ (सामभिः सहिता), ‘सह-
 स्तयती’ (सहवती), ‘नः’ (अस्मान्) ‘पिपर्तु’ (पासघतु) । तद्य हेमन्तास्य
 ‘सतुः’ ‘विष्टया’ (विष्टिष्टया स्त्रित्या) ‘नः पिपर्तु’ । ‘अवसुवाताः’
 (अवस्रवो रक्षयितारो वाताः वायवः यासां हृत्सीनाम्बसां, ताः
 अवसुवाताः), ‘हृत्सीः’ (हृत्स्यस्यन्दोयुक्ताः), ‘ऋकरीः’ ‘नु’
 (भाकरसासो योनिभूता चः अपि), ‘घृतापीः’ (घृताऊतिघुक्ताः)
 सत्वः ‘नः’ (अस्मादीयं) ‘इमं’ ‘यज्ञमवन्तु’ ।

तत्रैव याज्यामाह,—“सुवर्ती सुदुषा नः पयस्यती दिग्ना देव्यसु
 नो घृतापी । त्वं गोपाः पुर एतेत पश्चाद् हृत्स्यते धाम्नां
 सुद्धि वाचम्(१०)” इति । ‘दिग्नां’ सामिभूता देवी* ‘सुवर्ती’
 (स्वर्गघुक्ता स्वर्गप्रदेत्यर्थः), ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘सुदुषा’ (काम-
 धेनुवत् सुदु दोहनशीला), अत एव ‘पयस्यती’ (शीरादिरसद्रव्य-
 पूर्णा), विशेषतः ‘घृतापी’ (घृतं प्राप्नुवती), हे ‘हृत्स्यते’, ‘त्वं’ ‘पुर’
 ‘घृता’ (पुरतो गन्ता सम्) ‘गोपाः’ (रक्षकः); ‘ऊन’ (अग्नि च)
 ‘पश्चात्’ (पृष्ठतः) अपि रक्षकः, तादृशस्य ‘धाम्नां’ (यममधीं) ‘वाचं’
 ‘सुद्धि’ (योजय), एवमेव वर्तस्य आदिश्रेत्यर्थः ।

अथ ‘सवित्रे अतिष्कन्दशाय पद्यस्त्रिःश्रय रैकताय त्रैत्रिराश
 दादशकपाशः’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—“ऊर्ध्वा दिग्नाः रन्नि-

* ‘देवीः’ इति सर्वत्र याठो न सम्यक् ।

राश्रीषधीनां संवत्सरेण सविता नो अङ्गा । रेवत् सामातिच्छन्दा
 उ च्छन्दोऽजातब्रुः खोना नो अस्तु^(११)” इति । ‘दिर्गा’ मध्ये
 घेयम् ‘ऊर्जा’ दिक्, सा ‘रन्तिः’ (प्रीतिहेतुः), सा च ‘ओषधीनां’
 वृष्टिद्वारा सन्पादिकेति शेषः । तादृशी ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘खोना’
 (सुखदा) ‘अस्तु’ । तथा ‘अङ्गां’ समूहरूपेण ‘संवत्सरेण’ सह ‘सविता’
 (सुखप्रदः) ‘अस्तु’ । तथा ‘रेवत्’ (रैवताख्यं) यत् ‘साम’ ‘अति-
 च्छन्दा उ’ (अतिच्छन्दोयुक्ता षगपि), तथा तस्याष्टषि वर्तमान-
 च्छन्दस्येतेषु समूहः ‘अजातब्रुः’ ‘अस्तु’,—अस्मदीयः ब्रुचुर्यथा
 नोत्पद्यते तथा करोत्वित्यर्थः ।

तथैव याज्यामाह,—“सोमचयस्त्रिंशे भुवनस्य पत्नि विवस्वदाते
 अभि नो मृणाहि । घृतवती सवितराधिपत्यैः पयस्वती रन्तिरात्रा
 नो अस्तु^(११)” इति । हे ‘सोमचयस्त्रिंशे’ (चयस्त्रिंशाख्यः सोमो यस्या
 ऊर्जादिः सा सोमचयस्त्रिंशा तत्सम्बन्धनमिदम्), ‘भुवनस्य
 पत्नी’ (भूतजातस्य पत्नी पाषयित्री),* हे ‘विवस्वदाते’ (विवस्वन्नामको
 वातो वायुर्यस्याः सा विवस्वदाता, तत्सम्बन्धनमिदं), ‘विवस्वते
 त्वा वाता स्नाहा’ इत्यन्यथाच्चातं । तथाविधा ‘नः’ ‘अभि’
 ‘मृणाहि’ (अस्मान् प्रति हितसुपदिङ्) । हे ‘सवितः’, इयम्
 ‘आत्रा’ (दिक्) ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘घृतवती’ (बज्रलघृतसन्पादिका),
 ‘अधिपत्यैः’ (अधिकपासनशक्तिभिः) योजयित्री, ‘पयस्वती’ (शीर-
 सन्पादिका), ‘रन्तिः’ (प्रीतिहेतुः) ‘अस्तु’ ।

* अत्र, ‘भुवनस्य पत्नि, भूतजातस्य पत्नी पाषयित्री, तत्सम्बन्धन-
 मिदम्’ इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

अथ 'अदित्यै विष्णुपत्न्यै सहः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 “भ्रुवा दिक्षां विष्णुपत्न्यघोरास्त्रेभ्राणा सहसो या मनोता । हृहस्पति-
 मातरिभ्योत वायुः सन्धुवाना वाता अभि नो गृणन्तु^(१२)” इति ।
 ‘दिक्षां’ मध्ये या ‘भ्रुवा’ (स्विरा, सूर्यगतिषापेक्षप्राच्यादिविभागरहिता
 समारूपा) दिक्, यस्य ‘हृहस्पतिः’ यस्य मातरिभ्यास्त्रे मुख्यवायुः,
 ये च अन्ये ‘सन्धुवानाः’ (सम्यक् तत्र तत्र कम्पयन्तः) ‘वाताः’ ते सर्वेऽपि
 ‘नः’ ‘अभि’ ‘गृणन्तु’ (अस्मान् प्रति हितमुपदिशन्तु) । कीदृशी भ्रुवा ?
 ‘विष्णुपत्नी’ (विष्णुः पतिः पाखको यस्याः सा ‘विष्णुपत्नी’), ‘अघोरा’
 (भ्रान्तरूपा), ‘अस्य’ ‘सहसः’ (सर्वस्य बलस्य) ‘ईशाना’ (नियामिका) ।
 ‘मनोता’ (मनसि जता पूजितेत्यर्थः) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या अस्त्रेभ्राणा
 जगतो विष्णुपत्नी । विश्वव्यथा इषयन्ती सुभ्रूतिः श्रिवा नो अस्त्र-
 दितिरूपस्त्रे^(१३)” । ‘अदितिः’ (अस्त्रण्डनीया) दिक्सामान्यरूपा
 देवता ‘उपस्त्रे’ (स्त्रोत्सङ्गे) स्थितान् ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘श्रिवा’
 (भ्रान्ता) ‘अस्य’,—सुखकरी भवतु । कीदृशी अदितिः ? ‘दिवो’ ‘विष्टम्भः’
 (द्युलोकस्याधारभूता), ‘पृथिव्या’ ‘धरुणः’ (भूभेर्धारयन्त्री), ‘अस्य’
 ‘जगतः’ ‘ईशाना’ (सर्वस्य जगतः स्वामिभूता), (विष्णुः पतिः पाखको
 यस्याः सा) ‘विष्णुपत्नी’, ‘विश्वव्यथा’ (जगद्व्यापिनी), ‘इषयन्ती’
 (इषमसं कुर्वती), ‘सुभ्रूतिः’ (ज्ञाभनैश्वर्योपेता) ।

अथ ‘अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालः’ इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः
 प्रतीके दर्शयति,—“वैश्वानरो न जत्या पृष्टो दिवि^(१५-१६)” इति ।
 ‘वैश्वानरो न जत्या’ इति पुरोऽनुवाक्या । ‘पृष्टो दिवि’ इति याज्या ।

एतद्योभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठकस्यानुवाक्ये व्याख्यातम् ।

अथ 'अनुमन्त्रै चक्षुः' इत्यस्य व्याख्यानवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—
 "अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वं(१०-१८)" इति । 'अनु नोऽद्यानुमतिः'
 इति पुरोऽनुवाक्या, 'अन्विदनुमते त्वम्' इति व्याख्या । एतद्योभयम्
 "इदं वामाख्ये चविः" (३।३।१२) इत्यस्मिन्ननुवाक्ये व्याख्यातम् ।

अथ 'काच एककपाच' इत्यस्य व्याख्यानवाक्ययोः प्रतीके दर्श-
 यति,— "कचा नक्षिच आभुत् को अथ युक्ते(१८-२०)" इति । 'कचा
 नक्षिच आभुवत्' इति पुरोऽनुवाक्या, 'को अथ युक्ते' इति व्याख्या ।
 एतद्योभयम्,— "इन्द्राग्नी रोचना" (४।१।१२) इत्यस्मिन्ननुवाक्ये
 व्याख्यातम् ।

अथ विनियोगसंयहः,—

अथान्वयेषु या त्विष्टिर्विभिर्दक्षभिर्घृता ।

विधीयतेऽग्नये गाद्येत्यनुवाक्येन (७।५।१४अ०) तथ च ॥

दे दे व्याख्यानवाक्ये सामित्युपो विंशतिस्त्रिंशद् ॥

वेदार्थस्य प्रकारेण तसो दार्दं विनाशयन् ।

मुमर्थाश्चतुरो देवादिद्यातीर्धमश्मरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लक्ष्मणः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्म-
 क्षपास्यवावाज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाशनामकतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः
 संपूर्णः ॥०॥   ॥०॥ ॐ तत्सत् ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । नमस्ते
अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः^(१) । या त इषुः शिव-
तमा शिवं बभूव ते धनुः । शिवा शरव्या या तव तथा
नो रुद्र मृडय^(२) । या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापाप-
काशिनी । तथा नस्तनुवा शंतमया गिरिशंताभि
चाकशीहि^(३) । यामिषुं गिरिशंत हस्ते ॥ १ ॥

विभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरिष तां कुरु मा हिंसी
पुरुषं जगत्^(४) । शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छां
वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्णः सुमना
असत्^(५) । अर्धवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अहीः३ सर्वान् अभयन्त्सर्षाश्च यातुधान्यः^(६) । असौ
यस्तामो अरुण उत बभुः सुमङ्गलः । ये चेमाः रुद्रा
अभितो दिक्षु ॥ २ ॥

अत्रिताः सहस्रशोऽर्षेणां हेड ईमहे^(१०) । असी यो-
 ऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उतैनं गोपा अह-
 शन्नहशनुदहार्यः उतैनं विश्वा भूतानि सः दृष्टो मंड-
 याति नः^(११) । नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मी-
 दुषे । अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरन्नमः^(१२) ।
 प्र मुञ्च धन्वंनस्त्वमुभयोरार्त्तियार्त्थां । याञ्च ते हस्त
 इषवः ॥ ३ ॥

परा ता भगवो वप^(१०) । अवतत्य धनुस्वः सह-
 स्राक्ष शर्तेषुषे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना
 भव^(११) । विश्वं धनुः कपर्दिनो विशल्यो वारुवाः
 उत । अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गधिः^(१२) । या ते
 हेतिमीदुष्टम हस्ते वमूष ते धनुः । तयास्मान् विश्व-
 तस्त्वमयस्त्वया परि भुज^(१३) । नमस्ते अत्वायुधाया-
 मातताय धृष्णावे । उभाभ्याम्, उत ते नमो बाहुभ्यां
 तव धन्वने^(१४) । परि ते धन्वने हेतिरस्मान् वृणक्तु
 विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्नि धेहि तम्^(१५)
 ॥ ४ ॥

हस्ते । दिक्षु । इषवः । उभाभ्यां । द्वाविंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकारण्डे पञ्चमप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥
 दृष्टकाचितयः सर्वास्यतुर्थे हि समापिताः ।
 रुद्राध्याये पञ्चमे तु चित्यग्रौ होम उच्यते ॥२॥
 कर्मप्रकरणे पाठात् कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।
 ज्ञानहेतुत्वमथस्य तथोपनिषदीरितम् ॥३॥
 किं ज्येनामृतत्वं नो ब्रूहीत्युक्ते मुनिर्जगौ ।
 ब्रतरुद्रीयकेणेति जाबाला आमनन्ति तत् ॥४॥
 स्रत्यागमपुराणेषु रुद्राध्यायप्रब्रंशनम् ।
 ब्रह्मि तदिसारेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥५॥
 इह कर्माङ्गता यादृग्बर्णिता ब्राह्मणेन ताम् ।
 वोढुं ब्रह्मार्थमाचस्य विवृतिः क्रियते स्फुटा ॥६॥

कल्पः,—‘ब्रतरुद्रीयं जुहोति, जर्निस्त्रयवाग्वा गवीधुकथवाग्वा
 जुहुयात् । जर्निस्त्रैर्गवीधुकसक्रुभिर्वा कुञ्जयवसर्पिषा अजाशीरेण मृगी-
 शीरेण वार्कपर्णेनोदङ्तिष्ठन्, उत्तरस्य पक्षस्य उत्तरापरस्थां स्रक्त्यां
 विकर्थां स्वयमादृषायामनु परिचारं वा नमस्ते इद्रमन्यव इत्येतान्
 अनुवाकांस्त्रेधा विभज्य, अपि वा प्रथमादुपक्रम्य, नमस्तत्त्वभ्य इति
 जानुदन्ने धारयमाणः, रथकारेभ्यः अथ इत्युपक्रम्य, नमः स्वायुधाथ
 चेति नाभिदन्ने श्लेषेण प्रागवसानेभ्य आस्यदन्ने ऊत्वा, सहस्राणि सहस्रान्

इति द्वावदानां ऊत्वाऽन्वारोहं जुहोति, नमो रुद्रेभ्यो यो
 षुधिव्यामिति जानुदग्ने धारयमाणः, नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति
 नाभिदग्ने, नमो रुद्रेभ्यो ये दिवीत्याख्यदग्ने ऊत्वा, एतानेव यजमानं
 वाचयित्वातेव विपरीतान् प्रत्यवरोहान् ऊत्वा, सञ्चरे पशूनामर्क-
 पर्णमुदस्यति यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरः' इति । तत्र प्रथमानुवाके
 प्रथमाष्टकमाह,—“नमस्ये रुद्र मन्यवे उतो ते इववे नमः । नमस्ये
 अस्तु धन्वने बाहुभ्यासुत ते नमः^(१)” इति । हे ‘रुद्र’, त्वदीयो यो
 ‘मन्युः’ (क्रोपः) तस्मै ‘नमः’ ‘अस्तु’, स मन्युरस्मद्दैरिष्वेव प्रसरतु न
 तस्मात्सु । ‘उतो’ (अपि च) ‘ते’ ‘इववे’ ‘नमः’ (त्वदीयाश्च वाषाश्च
 नमः) ‘अस्तु’, तथा ‘ते’ ‘धन्वने’ (त्वदीयाश्च धनुषे) ‘नमः’ ‘अस्तु’, ‘उत’
 (अपि च) ‘ते’ ‘बाहुभ्यां’ (त्वदीयाभ्यां धनुर्वाणोपेताभ्यां हस्ताभ्यां)
 ‘नमः’ अस्तु । एतत्सर्वं वैरिष्वेव प्रवर्त्ततां न तु मधीत्यभिप्रायः ।

द्वितीयाष्टकमाह,—“या त इषुः श्रिवतमा श्रिवं बभूव ते धनुः । श्रिवा
 ब्रथ्या या तव तथा नो रुद्र मृडय^(१)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘ते’ (त्वदीया)
 ‘या’ इयम् ‘इषुः’ ‘श्रिवतमा’ (श्रान्ततमा) ‘बभूवः’, तथा त्वदीयं यत्
 ‘धनुः’ श्रान्ततमं बभूव, ‘या’ च ‘ब्रथ्या’ ‘तव’ (इषुधिः) ‘तया’ श्रान्तया
 इत्या तेन च श्रान्तेन बाणेन, श्रान्तेन धनुषा, तथा श्रान्तया ब्रथ्यया
 ‘नः’ (अस्मान्) ‘मृडय’ (सुखय) भक्तेषु प्रवृत्त्यभावस्योर्षां श्रान्तत्वम् ।

अथ तृतीयाष्टकमाह,—“या ते रुद्र श्रिवा तनूरघोराऽपापका-
 श्रिनी । तथा नस्तनुवा श्रंतमथा गिरिश्रंताभि चाकशीहि^(१)” इति ।
 हे हि रुद्रस्य तनू, तथा योपरिष्ठादात्पायते, ‘रुद्रो वा एष
 च्छ्रिवास्त्वैते तनूवौ घोरान्या श्रिवान्या’ इति । श्रिषिका घोरा ।

अनुयाहिका त्रिवा । हे 'रुद्र', 'ते' (तव) 'या' 'तनूः' 'त्रिवा' (अस्मासु अनुयाहकारिणी), अत एवार्हसिका भवति । अघोरत्वमेव स्पष्टीक्रियते,—'अपापकात्रिणी' (पापं हिंसारूपमनिष्टं कात्रयतीति पापकात्रिणी, तादृशी न भवतीत्यपापकात्रिणी) । (गिरौ कैलाशे खिला नित्यं प्राणिभ्यो यः ब्रं सुखं तनोति, तत्सन्वोधनं) हे 'गिरिब्रंत' । तथाविध हे रुद्र, 'ब्रंतमया' (अतिब्रयेन सुखकारिण्या) 'तथा' 'तनुवा' 'अभि चाकशीहि' (मामभिलच्छ प्रकाशं कुरु) । तादृशीं त्वदीयां तनूं प्रकाशयन् मां सुखिनं कुर्वित्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—'यामिषुं गिरिब्रंत हस्ते विभर्ष्यस्तवे । त्रिवां गिरिच तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्^(१)' इति । हे 'गिरिब्रंत', 'याम्' 'इषुं' (वाणं) 'अस्तवे' (वैरिषु प्रचेतुं) 'हस्ते' 'विभर्षिः', (गिरिं कैलासं चायते पासयति इति 'गिरिचः', तत्सन्वोधनं) तथाविध हे रुद्र, 'तां' 'हस्ते' धृत्याम् 'इषुं' 'त्रिवां' अस्मासु (त्रान्तां) 'कुरु' । 'पुरुषम्' (अस्मदीयं मनुष्यं), 'जगत्' मनुष्यव्यतिरिक्तमपि (जगत् अङ्गमं) गवादिकं 'मा हिंसीः' ।

अथ पञ्चमीमाह,—'त्रिवेन वचसा त्वा गिरिवाच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिच्छगदयच्छा सुमना असत्^(२)' इति । (गिरौ कैलाशे ब्रंते तिष्ठतीति गिरिब्रः) हे 'गिरिब्रंत', त्वाम् 'अच्छ' (प्राप्तुं) 'त्रिवेन' (मङ्गलेन) स्तुतिरूपेण 'वचसा' 'वदामसि' (वचं प्रार्थयामहे),—'यथा' (द्येन प्रकारेण) 'नः' (अस्मदीयं), 'सर्वमित्' 'जगत्' (यथा सर्वमपि मनुष्यपश्चादिकं अङ्गमजातं) 'अयच्छाम्'

(अदोर्गं*) 'सुमना' 'अस्त' (अभवत्),—सौमनसोपेतं यथा भवति;
तथा कुर्व ।

अथ षष्ठीमाह,—“अथवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अहीँस्य सर्वान् जम्भबन्सर्वास्य यातुधान्यः(१)” इति । यो रुद्रः
'अधिवक्ता' (अधिकोऽयमित्येवं सर्वेषां अपे मां प्रतिवक्तुं क्षमः),
तेनेत्के वति मम सर्वाधिकं तदानीमेव विध्यति । अतस्तद्दृष्टो रुद्रः
'अथवोचत्' (मां सर्वाधिकं वक्ति) । कीदृशोऽधिवक्ता ? 'प्रथमः'
(देवानां मध्ये मुख्यः) 'दैव्यः' (सर्वान् देवान् अर्हति), स्वयं देवान्
पालयितुं क्षम इत्यर्थः । 'भिषक्' (एतस्य ध्यानमात्रेण सर्वदोषोप-
श्रमणादयं चिकित्सकः) । किं कुर्वन् ? 'अहीँस्य' 'सर्वान्' (सर्वव्याघ्रादीन्
सर्वाणपि), 'सर्वास्य' 'यातुधान्यः' (सर्वाणपि राक्षसान्) 'जम्भबन्'
(विनाशयन्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“अही वसामो अरुण उतं बभुः सुमङ्गलः ।
ये केमाँरु रुद्रा अभितो दिक्षु मिताः सहस्रब्रह्मोऽवैषां हेड ईमहे(१)”
इति । 'यः' रुद्रः, 'असौ' (मण्डलस्वादित्यरूपः), य य 'तासः'
(उदयकाले अत्यन्तरक्तः), 'अरुणः' (उदयादूर्ध्वमीषद्रक्तः) । 'उत'
(अथ च) 'बभुः' (गतोऽप्युर्ध्वं पिङ्गलः) । ह्यमन्येऽपि कर्षास्तत्कालगतता
उल्लेखः । 'सुमङ्गलः' (मानावर्षः बन् तदा तदा अन्धकारादिनिवर्त-
नस्यत्यन्तमङ्गलः) । 'ये च' अन्ये रश्मिरूपा 'रुद्राः' 'इमाम्' 'अभितः'
(अस्या भ्रजेः परितः) 'दिक्षु' 'मिताः' (प्राच्यादिदिक्षु अवस्थिताः),
ते च 'सहस्रब्रह्मः' (अनेकसहस्रसङ्घाताकाः), 'एषाम्' (आदित्य-तद्भूमि-

* 'अदोर्गं' इति सर्वत्र पृष्ठे न सम्भवं ।

रूपाणां सर्वेषां दृष्टाणां 'दृष्टः' (क्रोधवदृष्टं तीक्ष्णम्) 'अव'-'ईमहे'
(भस्मिन्मस्कारादिना निवारणाय) ।

अथाष्टमीमाह,—“असौ योऽवसर्पति नीलपीवो विलोहितः ।
उत्तैर्न गोपा अदृक्कमदृक्कमुदहार्यः । उत्तैर्न विश्वा भूतानि चः दृष्टो
मृडयति नः^(५)” इति । 'अः' इदं, 'नीलपीवः' (कालकूटविष-
धारणे नीलवर्णा पीवा यस्य असौ नीलपीवः), च एव 'विलोहितः'
(विशेषेण लोहितः सन्) 'असौ' मण्डलवर्ति भूत्वा 'अवसर्पति'
(उदवाहकमयं स्यादयितुं प्रवर्तते) । तस्य च इदं मण्डलवर्तित्व-
रूपधारणे प्रयोजनमुच्यते,—‘उत’ (अपि च), ‘गोपाः’ (वेदसंस्कार-
रक्षिता गोपासाः) अपि ‘एनं’ (मण्डलवर्तिनमादित्यरूपं इदम्)
'अदृक्कम्' (पश्यन्ति*) । 'उदहार्यः' (उदकाणां हरिषो योषिन्) अपि
'एनम्' 'अदृक्कम्' (पश्यन्ति) । 'उत' (अपि च) 'एनं' (मण्डलवर्तिन-
मादित्यरूपिणं इदं) 'विश्वा' 'भूतानि' (गोमहिषादयः सर्वेऽपि
प्राणिनः) पश्यन्ति । सर्वेषां दर्शनार्थमेव हि इदं स्यादित्यमूर्तिधारणं,
कैलासादिवर्तिं इदं रूपं वेदशास्त्राभिज्ञैरेव दृश्यते नान्यैः । तादृशो
इदः 'दृष्टः' सन् 'नः' (अस्मान्) 'मृडयति' (अतिसुखिनः करोतु) ।

अथ नवमीमाह,—“नमो अस्तु नीलपीवाय सहसाहाय मीढुषे ।
अथ्ये ये अथ्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरममः^(६)” इति । यः पूर्वोक्त-
रीत्या नीलपीवः, च एव इन्द्रमूर्तिधारणेन सहसाहायः, च पुनः
परमन्यमूर्तिधारणेन मीढवान् (सेचकः) दृष्टिकर्तेत्यर्थः । तादृशाय इदं

* का० श्री० पुस्तके 'पश्यन्ति स' इति पाठः । परन्तु परच
पश्यन्ति इत्येव पाठः ।

‘नमः’ ‘अस्तु’ । ‘अचो’ (अपि च) ‘ये’ केचिद् ‘अस्तु’ (इत्थं) ‘सत्वानो’ (इत्येषाः प्राणिनः) ‘तेभ्यः’ (सर्वेभ्यः) ‘अहं’ ‘नमः’ ‘अकरम्’ (नमस्करोमि) ।

अथ द्वावमीमाह,—“प्र मुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्त्रियोर्ध्वा । यास्य ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप^(१०)” इति । हे ‘भगवः’ (भगवान्, पूजावान्[?] महदैश्वर्यसम्पन्न) इदं, ‘त्वं’ ‘धन्वनः’ (तदीयस्य धनुषः) ‘उभयोरार्त्त्रियोः’ (कोट्योः) अवस्थितां ‘व्याम्’ (मैत्रीं) ‘प्र मुञ्च’ (अवरोपय) । ‘यास्य’ ‘ते’ ‘हस्ते’ ‘इषवः’ वर्तन्ते, ‘ता’ अपि ‘परा’ —‘वप’ (परित्यज्य[?]) ।

अथैकादशीमाह,—“अवतत्य धनुस्त्वाष्ट्रं सहस्राक्षं व्रतेषुधे । नि-
त्रीर्यं ब्रह्मणां सुखा त्रिवो नः सुमना भव^(११)” इति । इन्द्ररूपेण
सहस्रसङ्ख्याकानि अशीषि यस्यासौ सहस्राक्षः । व्रतसङ्ख्याका इषुधयो
वाणस्त्रापनकोशा यस्य असौ व्रतेषुधिः । तादृश हे इदं, ‘धनुः’ ‘अवतत्य’
(अवरोपितव्याकं कृत्वा) ‘ब्रह्मणां’ ‘सुखा’ (इषुगतलोहानाम्
उद्याषि*) ‘नित्रीर्यं’ (इषुधिषु न्यग्भावेन शीर्षां कृत्वा) ‘नः’ (अस्मान्)
प्रति ‘सुमना’ (अनुग्रहयुक्तः) ‘त्रिवः’ (त्रान्तः) ‘भव’ ।

अथ द्वादशीमाह,—“विज्यं धनुः कपर्दिनो विज्यस्यो वाणवाष्ट्रं
उत । अनेत्रस्येषव आभुरस्य निषङ्गधिः^(१२)” इति । कपर्दी
जटाजूटः, योऽस्त्रास्तीति कपर्दी इदं, तस्य ‘धनुः’ ‘विज्यं’ (विगत-
व्याकम्) अस्तु । ‘उत’ (अपि च) वाणमस्त्रिन् तिष्ठतीति वाणवान् इषुधिः,

* ‘उद्याषि’ इति पाठो भवितुं युक्तः । एवं परत्र श्रोत्रानिक्त्र
‘श्रोत्रानि’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

स च 'विश्वस्यः' अस्तु,—इषुगतानां ब्रह्म्यानां तदुदरे गोपितत्वेन बहिराविर्भूतब्रह्मरहितोऽस्तु । 'अस्य' (रुद्रस्य) 'इषवः' (वाणाः) इषुधौ प्रविप्ता 'अनेन्नन्' (बेङ्गुमसमर्थाः) भवन्तु । 'अस्य' (रुद्रस्य) 'निषङ्गयिः' (वाणाधारः) 'आभुः' अस्तु (ईषप्रभुः) अस्तु । कुडूसानिखातब्रह्मावासं-जितत्वेन(?) वाणान् धारयितुमेव प्रभवति न तु वाणाकर्षणयोग्य इत्यर्थः । अथ वा 'निषङ्गयिः' (खड्गकोत्रः) ; सोऽपि पूर्ववत् कश्चि-दारोपितत्वेन खड्गं धारयितुमेव प्रभवति, न तु खड्गाकर्षणसमर्थः ।

अथ चयोदशीमाह,—“या ते हेतिर्मीढुष्टम हसो बभूव ते धनुः । तयास्मान् विश्वतस्त्वमयस्त्रया परि भुज^(१९)” इति । हे 'मीढुष्टम' (अतिब्रजेन कामाभिवर्धक), 'या' 'ते' 'हेतिः' (तव सम्बन्धि खड्गादिरूपं यदायुधं), यदपि तव 'हसो' 'धनुः' 'बभूव' । 'अयस्त्रया' (अनुपद्रवकारिष्ठा) 'तया' हेत्या तथाविधेन धनुषा च 'त्वम्' 'अस्मान्' 'विश्वतः' 'परि भुज' (सर्वतः परिपालय) ।

अथ चतुर्दशीमाह,—“नमसो अस्त्रायुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्याम्, उत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने^(१४)” इति । हे रुद्र, 'ते' (त्वदीयाय) 'आयुधाय' (वाणरूपाय) 'नमः' 'अस्तु' । कीदृशाय आयुधाय ?—'अनातताय' (धनुषि सन्धानाभावादनपसारिताय), 'धृष्णवे' (स्वरूपेण प्रहर्तुं प्रगल्भाय) । किञ्च 'ते' (त्वदीयाभ्याम्) 'उभाभ्यां' 'बाहुभ्यां' 'नमः' अस्तु । तथा 'तव' (त्वदीयाय) 'धन्वने' 'नमः' अस्तु ।

अथ पञ्चदशीमाह,—“परि ते धन्वने हेतिरस्मान् वृष्णकु विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारे अस्मिन् धेहि तम्^(१५)” इति । हे रुद्र,

'ते' (तदीयस्य) 'ध्वजः' 'हेतिः' वाच्यस्यरूपा 'अज्ञान' 'विज्ञतः' (सर्वतः) 'परि वृणक्तु' (वर्जितान् करोतु) मा बाधतामित्यर्थः । 'अज्ञो' (अपि च) 'यः' 'तत्र' 'इदुधिः' 'असाद्' 'आरे' (अज्ञानो दूरे) 'नि'-'धेहि' (स्नापय) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशाञ्च पतये नमः^(१)
 नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमः^(२) नमः ।
 सस्त्रिञ्चराय त्विषीमते पथीनां पतये नमः^(३) नमो
 बभ्रुशाय विव्याधिनेऽज्ञानां पतये नमः^(४) नमो हरि-
 केशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः^(५) नमो भवस्य
 हृत्यै जगतां पतये नमः^(६) नमो रुद्रायातताविने
 श्चेत्राणां पतये नमः^(७) नमः सूतायाहन्याय वनानां
 पतये नमः^(८) नमो, रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये
 नमः^(९) नमो मन्त्रिणै वाणिजाय कक्षाणां पतये
 नमः^(१०) नमो भुवन्तये वारिवत्कृतायैषधीनां पतये
 नमः^(११) नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये
 नमः^(१२) नमः हस्तस्त्रवीताय धावते सत्वनां पतये
 नमः^(१३) ॥ १ ॥

वनानां पतये नमः । एकाक्षत्रिः शश्व ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमेऽनुवाके भगवतो रुद्रस्य या प्रधानभूता तनुः, तां वज्रध्व
प्रसाद्य तस्य ये स्त्रीसाविद्यस्य जगन्निर्वाहहेतवः तेऽष्टभिरनुवाकैः
प्रसाद्यन्ते । तेषु चानुवाकेषु सर्वाण्यपि यजूषि ; तानि च द्विविधानि,—
सभ्यतो नमस्काराणि अन्यतरतो नमस्काराणि च । तत्र त्रिषु
अनुवाकेषु नमस्कारादिकं नमस्कारान्तकम् एकैकं यजुः ; इतरेषु
पञ्चसु अनुवाकेषु नमस्कारादिकम् एकैकं यजुः । तत्र द्वितीयेऽनुवाके
प्रथमं यजुराह,—“नमो हिरण्यवाहवे सेमान्ये दिशाश्च पतये नमः^(१)
इति । हिरण्यबिर्मितानि आभरणानि बाह्वोः यस्यासौ हिरण्यबाहुः ।
संघामेषु सेनां नयतीति सेनावी । तादृशमूर्तिधारी सो रुद्रः,
तस्मै ‘नमः’ अस्तु । यस्य ‘दिशां’ पासको रुद्रः तस्मै ‘च’ ‘नमः’ अस्तु ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां
पतये नमः^(२)” इति । हरितवर्णाः केशा येषां वृक्षाणां, ते हरिकेशाः,
तादृशेभ्यो वृक्षेभ्यो रुद्रमूर्तिधारिभ्यः ‘नमः’ अस्तु । सो रुद्रः
‘पशूनां’ पासकः, तस्मै ‘नमः’ अस्तु ।

अथ तृतीयं यजुराह,—“नमः अस्त्रिभ्यश्चरभ्यः पिपीमते मयीनां
पतये नमः^(३)” इति । अस्त्रिभ्यश्चरभ्यो बालदण्डवाची । पीतरक्तसङ्कीर्ण-
कान्ती अपिचरः, बालदण्डकम् पिचरः अस्त्रिभ्यः । स च पिपीमान्*

* पिपीमते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दीप्तिमान् । तथाविधरुद्रमूर्त्तये 'नमः' अस्तु । 'पयीनां' (शास्त्रोक्त-
दक्षिणोत्तरद्वितीयमार्गाणां) पतिः (पालको) यो रुद्रः, तस्मै 'नमः'
अस्तु ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो बभ्रुत्राय विव्याधिनेऽङ्गानां पतये
नमः^(७)” इति । विभिर्त्ति रुद्रमिति बभ्रुर्दृषभः, स एव बभ्रुः, तस्मिन्
ब्रूते तिष्ठतीति बभ्रुत्रः, स च विद्वेषिणो विद्वेषेण विध्यतीति
विव्याधी । तथाविधाय 'नमः' अस्तु । यस्व 'अङ्गानां' पालको रुद्रः,
तस्मै 'नमः' अस्तु ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो हरिकोत्रायोपवीतिने पुष्टानां पतये
नमः^(८)” इति । नीलासकमूर्द्धजटाय, पलितरहिताय, 'उपवीतिने'
(मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे) रुद्राय 'नमः' अस्तु । 'पुष्टानां'
(परिपूर्णगुणानां पुरुषाणां) 'पतये' (स्वामिने) 'नमः' अस्तु ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमः^(९)”
इति । भवः संसारः, तस्व हेतिरायुधं । संसारच्छेत्ते रुद्राय 'नमः'
अस्तु । 'जगतां' यः पालको रुद्रः, तस्मै 'नमः' अस्तु ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमो रुद्रायातताविने क्षेत्राणां पतये
नमः^(१०)” इति । आततेन विस्वारितेन धनुषा श्रवति रक्षतीत्याततावी,
तस्मै रुद्राय 'नमः' अस्तु । 'क्षेत्राणां' पालको यो रुद्रः, तस्मै 'नमः'
अस्तु ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नमः सूतायाहन्याय वनानां पतये
नमः^(११)” इति । सूतः सारथिः । अहन्यो वैरिभिर्हन्तुमशक्यः ।
तादृत्राय रुद्राय 'नमः' अस्तु । यः 'वनानां' पालकः, तादृत्राय
रुद्राय 'नमः' अस्तु ।

अथ नवमं यजुराह,—“नमो रोहिताय स्वपतये वृषाणां पतये नमः(८)” इति । रोहितो लोहितवर्णः । स्वपतिः प्रभुः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘वृषाणां’ यः पालकः, तस्मै ‘नमः’ अस्तु ।

अथ दशमं यजुराह,—“नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कशाणां पतये नमः(९)” इति । राजसभार्या मन्त्रालोचनचतुरो मन्त्री, स च वाणिजां स्वामित्वेन वाणिजः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । वनगता गुल्मादयः कशाः, तेषां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथैकादशं यजुराह,—“नमो भुवन्तये वारिविस्तृतायौषधीनां पतये नमः(१०)” इति । भुवं तनोतीति भुवन्तिः । ‘वरिवः’ (धनं) तस्य कर्त्ता वरिविस्तृतः, स एव वारिविस्तृतः, तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘ओषधीनां’ यान्यारण्यानां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथ द्वादशं यजुराह,—“नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्नीनां पतये नमः(११)” इति । युद्धकाले उच्च्रितो घोषो ध्वनिर्यस्य अमौ उच्चैर्घोषः, आक्रन्दयन् वैरिणां रोदयिता; तस्मै रुद्राय ‘नमः’ अस्तु । ‘पत्नीनां’ (पादचारिणे घोषाः पत्निबन्धवाद्याः, तेषां) पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

अथ त्रयोदशमाह,—“नमः हस्तस्त्रवीताय धावते सत्वनां पतये नमः(१२)” इति । हस्तं सैन्यं वीतं वेष्टितं येनासौ हस्तस्त्रवीतः, ‘धावते’ (पलायमानानां परकीयसैन्यानां पृष्ठतो गच्छन् धावन् तस्मै) सत्वनः पालकाः, तेषां पालकाय ‘नमः’ अस्तु ।

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्ययजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

नमः सहमानाय निष्याधिर्न आष्याधिनीनां पतये
 नमः^(१) नमः ककुभाय निषङ्गिण्यै स्तेनानां पतये
 नमः^(२) नमः । निषङ्गिण्यै इषुधिमते तस्कराणां पतये
 नमः^(३) नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः^(४)
 नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः^(५) नमः
 सृक्काविभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमः^(६) नमो-
 ऽसिमद्भ्यो नक्तश्चरद्भ्यः प्रहन्तानां पतये नमः^(७) नम
 उष्णीषिण्यै गिरिचराय कुक्षुञ्चानां पतये नमो^(८)
 नमः ॥ १ ॥

इषुमद्भ्यो धन्वाविभ्यश्च वो नमः^(९) नम आतन्वा-
 नेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः^(१०) नम आ यष्टद्भ्यो
 वि सृजद्भ्यश्च वो नमः^(११) नमोऽस्यद्भ्यो विध्वद्भ्यश्च वो
 नमः^(१२) नमो आसीनेभ्यः शयानेभ्यश्च वो नमो नमः
 स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च
 वो नमो नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमो
 अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यः, च वो नमः^(१३-१४) ॥ २ ॥

कुक्षुञ्चानां पतये नमो नमः । अश्वपतिभ्यः ।
 षीणि च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके उभयतो नमस्काराणि कानिचिद् यजूंषि उक्तानि ।
अथापराणि तथाविधान्येव तृतीये अस्यष्टार्थानि द्वादश, स्यष्टार्थानि
पञ्च* कानिचिदुच्यन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह,—“नमः सहमानाय
निव्याधिग्न आव्याधिनीर्णां पतये नमः^(१)” इति सहमानो विरोधिग्नो-
ऽभिभवन् । नितरां विरोधिग्नो विध्यतीति निव्याधी । तादृशाश्च
रुद्राय ‘नमः’ । ‘आ’ (समन्ताद्) विध्यन्तीति आव्याधिग्न्यः शूराः
खेगाः, तासां पालकाय ‘नमः’ ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नमः ककुभाय निषङ्गिणे खेगानां
पतये नमः^(२)” इति । ‘ककुभाय’ ककुत्सदृशाय प्रधानभूताद्येत्यर्थः ।
निषङ्गी खड्गहस्ताः, तस्यै ‘नमः’ । ‘खेगाः’ गुप्तचोराः तेषां पालकाय
‘नमः’ । रुद्रो हि खीलयाम गट इव तत्तदेवं धत्ते । यदा तस्य
सर्वज्जगदात्मकात्मात् ये यत्र यथा वर्तन्ते, तेषु तत्र रुद्र एव तत्तद्रूपेषु
वर्तन्ते । इति रुद्रस्य सार्वभौममनुबन्धातुं मन्त्रैरेवमुच्यते । खेगादि-
शरीरेषु रुद्रो देवा वर्तन्ते, जीवरूपेष्वश्वरूपेषु च, तत्र यज्जीवरूपं
तत् खेगादिब्रह्मणाम् वाच्योऽर्थः, स एव ब्राह्मणेषु निम्बः, यत्तु ईश्वर-
रूपं तन्तु खेगादिब्रह्मैरुपसृष्यते, तदनुबन्धानन्तु पापक्षयहेतुत्वेन
परमपुरुषार्थ इति, स्रष्टार्यविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः ब्रह्माः
प्रयुज्यन्ते इति द्रष्टव्यं । उपसृष्यकवाच्यार्थद्वारेण स्रष्टार्यो सुगर्भ-
रपि सहसा सम्यक् बोद्धुं शक्यते, यथा ब्राह्मणे चन्द्र इत्यत्र ।

* ‘अस्यष्टार्थानि द्वादश, स्यष्टार्थानि पञ्च’ इति पाठः कश्चित्
गच्छति ।

† वर्तते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

तस्मात्सव्यार्थस्यैव विवशाद्यामपि सुखावबोधद्वारात्वेन मुख्यार्थवाचकाः
ब्रह्माः प्रयोक्तव्याः ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नमो निषङ्गिषु इषुधिमते तस्कराणां
पतये नमः^(१)” इति । धनुषि सन्धातुं हस्ते धृतो वाणो निषङ्गः,
वृष्टे बद्धो वाणाधार इषुधिः, तदुभययुक्ताय ‘नमः’ । तस्कराः
प्रकाशचोराः, तेषां पासकाय ‘नमः’ ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो वञ्चते परिवञ्चते स्नायूनां पतये
नमः^(२)” इति । स्नामिन् आप्तो भूत्वा तदीयक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु
यत्र- कापि यत्किञ्चिद्द्रव्यापह्नवो वञ्चनं, सर्वेष्वपि व्यवहारेषु
अपह्नवः परिवञ्चनं, तदुभयरूपाय ‘नमः’ । गुप्तचोरा द्विविधाः,—
दूरादागत्य राचावज्ञाताः सन्तः कपाटाद्युद्घाटनेन ये द्रव्यापहर्त्तारस्ये
सोनाः, स्वकीया एवभूता राचौ अहनि वा अन्यैरज्ञाताः सन्तोऽप-
हर्त्तारो ये ते स्नायवः, तेषां पासकाय ‘नमः’ ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो निषेरेवे परिचरायारक्षणां पतये
नमः^(३)” इति । स्नामिन् एव कदा अपहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या
सावधानो निरन्तरं चरणशीलो निषेहः, परित आपणविथी-
प्रवाटिकादौ अपहारेष्वन्या चरणशीलः परिचरः, तदुभयरूपाय
‘नमः’ । मार्गे गन्तुं द्रव्यापहारेण बाधितुम् अरक्ष्ये वर्त्तमानास्योरा
आरक्षाः, तेषां पासकाय ‘नमः’ ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमः सृकाविभ्यो जिघांसद्भ्यो सुष्णतां
पतये नमः^(४)” इति । सृक्शब्दो वज्रवाची तेन स्वप्नरीरं अवन्ति
रक्षन्तीति सृकाविन्, प्राणिना इन्तुमिच्छन्स्योरा जिघांसन्तः,

तदुभयरूपाय 'नमः' । कृषिकाः सन्तो स्वामिधान्यापहर्तारो सुष्मन्तः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमोऽसिमन्तो नक्तं चरन्तः प्रहन्तानां पतये नमः^(७)” इति । असिमन्तः खड्गधारिणः, ये रात्रौ चरन्तो वीथ्यां निर्गतान् प्राणिनो बाधमानास्येराः ते नक्तं चरन्तः, तदुभयरूपाय 'नमः', इत्यैवापहरन्तः प्रहन्ताः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः^(८)” इति । त्रिरोवेष्टनवान् उष्णीषी, साम्यजनवद् उष्णीषेण त्रिरो वेष्टयित्वा तन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानस्यैर उष्णीषी, गिरौ काष्ठादिसम्पादकानां वस्त्रादिकमपहर्तुं चरतीति गिरिचरः, तदुभयरूपाय 'नमः' । 'कु' (भूमिं गृह्णते चादिरूपां) कुञ्चन्ति (अपहरन्तीति) कुलुञ्चाः, तेषां पालकाय 'नमः' ।

अथ नवमं यजुराह,—“नम इषुमन्तो धन्वाविभ्यश्च वो नमः^(९)” इति । भीषयितुं हस्ते वाणधारिण इषुमन्तः, तथा, भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणे धन्वाविनः, तदुभयरूपा हे रुद्राः, 'वः' (युष्मभ्यं) 'नमः' इति विशेषणद्वयेन वाक्यं भेन्तुं द्विर्नमस्कारः ।

अथ दशमं यजुराह,—“नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः^(१०)” इति । धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानाः, तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं रुद्रेभ्यः 'नमः' । धनुषि वाणं सन्ध्यानाः, तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं 'नमः' ।

अथैकादशं यजुराह,—“नम आयच्छन्तो विसृजन्तश्च वो

नमः^(११)” इति । व्याकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तः । वाचं सुब्रह्मो
विब्रजन्तः । ब्रह्मं पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ द्वादशं यजुराह,—“नमोऽस्यज्ञो विष्वङ्मस्य वो नमः^(१२)”
इति । सुब्रह्मस्य वाणस्य सख्यपर्यन्तं गमनं चसनं, तस्य कर्त्तारो
असन्तः । सख्यसमीपं गतस्य वाणस्य सख्ये प्रवेगो वेधः, तस्य
कर्त्तारो विष्वन्तः ।

अथ त्रयोदशयजुरादि—सप्तदशयजुःपर्यन्तानि स्पष्टार्थान्याह,—
“नम आसीनेभ्यः ब्रह्मिणेभ्यश्च वो नमो^(१३) नमः स्वपज्ञो आस्यश्च
वो नमो^(१४) नमस्त्रिष्ठज्ञो धावश्च वो नमो^(१५) नमः सभाभ्यः
सभापतिभ्यश्च वो नमो^(१६) नमो अग्नेभ्योऽग्निपतिभ्यश्च वो नमः^(१७)”
इति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

नमं आद्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः^(१)
नम उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः^(२) नमो वृत्सेभ्यो
वृत्सपतिभ्यश्च वो नमः^(३) नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च
वो नमः^(४) नमो गण्येभ्यो गण्यपतिभ्यश्च वो नमः^(५)
नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः^(६) नमो

महद्गाः क्षुक्षुकेभ्यश्च वो नमः^(९) नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च
वो नमः^(९) नमो रथेभ्यः ॥ १ ॥

रथपतिभ्यश्च वो नमो नमः सेनाभ्यः सेनाभिभ्यश्च
वो नमो नमः क्षत्रभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नम-
स्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः
कर्मारैभ्यश्च वो नमो नमः पुञ्जिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च
वो नमो नम इषुक्षुक्षो धन्वक्षुक्षुश्च वो नमो नमो
सृगयुभ्यः श्रुनिभ्यश्च वो नमो नमः श्रुभ्यः श्रुपतिभ्यश्च,
वो नमः^(९-१०) ॥ २ ॥

रथेभ्यः । श्रुपतिभ्यश्च । द्वे च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयेऽनुवाके यानि उभयतोनमस्काराणि यजूंषि उक्तानि,
तेभ्योऽन्यानि कानिचिदुभयतोनमस्काराणि च यजूंषि चतुर्थेऽभिधी-
यन्ते । तत्र प्रथमं यजुराह,—“नम आद्याधिनीभ्यो विविधन्तीभ्यश्च
वो नमः^(१)” । ‘आ’ (समन्तात्) वेद्मं प्रक्या स्त्रीमूर्त्तय आ-
द्याधिन्यः, विज्ञेयेषु वेद्मं प्रक्या विविधन्त्यः, ताभ्यः ‘नमः’ ।

अथ द्वितीयं यजुराह,—“नम उगणाभ्यस्तृप्तीभ्यश्च वो नमः^(१)”

इति । उक्तष्टा गणरूपाः सप्तमाहकाद्या च्चिद्य उगणाः, चिञ्चितुं समर्था दुर्गाद्या उग्रदेवताः द्वंद्वतयः ताभ्यः 'नमः' ।

अथ द्वतीयं यजुराह,—“नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः^(१)” इति । गर्धनग्रीवा गृत्साः, विषयसम्पटा इत्यर्थः, तेषां पासका गृत्सपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ चतुर्थं यजुराह,—“नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमः^(२)” इति । नानाजातीयानां संघाता व्राताः, तेषां पासका व्रातपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ पञ्चमं यजुराह,—“नमो गण्डेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमः^(३)” इति । देवस्नानुचरा भूतविशेषा गणाः, तेषां पासका गणपतयः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ षष्ठं यजुराह,—“नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः^(४)” इति । विरूपा विकृतरूपा नग्नमुष्णादयः, विश्वरूपाः तुरङ्गजवज्रादिगानाविधिरूपधारिणो भृत्याः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ सप्तमं यजुराह,—“नमो महद्भ्यः सुहृतेभ्यश्च वो नमः^(५)” इति । अग्निमाद्यैश्वर्यापेता महान्तः, तद्रहिताः सुहृताः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथाष्टमं यजुराह,—“नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमः^(६)” इति । रथमारूढा रथिनः, तद्रहिता अरथाः, तेभ्यः 'नमः' ।

अथ नवममारभ्य सप्तदशपर्यन्तानि यजूंषि स्थष्टार्थानि यजूंषि आह,*—“नमो रथेभ्यो रथपतिभ्यश्च वो नमो^(६) नमः सेनाभ्यः

* अथ यजूंषि इत्येकोऽधिक इव प्रतिभाति ।

केनाग्निभ्यश्च वो नमो^(१७) नमः सद्यभ्यः सङ्गुहीदभ्यश्च वो नमो^(१८)
 नमस्तत्त्वभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो^(१९) नमः कुखालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च
 वो नमो^(२०) नमः पुञ्चिष्टेभ्यो निषादेभ्यश्च वो नमो^(२१) नम इषुकङ्गो
 धन्वद्वयश्च वो नमो^(२२) नमो मृगयुभ्यः स्रग्निभ्यश्च वो नमो^(२३)
 नमः स्रग्भ्यः स्रपतिभ्यश्च वो नमः^(२४) इति । पक्षिपुञ्जानां घातकाः
 पुञ्चिष्टाः । मत्स्यघातिनो निषादाः । शुर्णा गलेषु बङ्कानां पात्रानां
 धारकाः स्रग्भ्यः ।

अत्र द्वितीयानुवाको स्त्रीलार्थदेवतानूर्त्तिप्राधान्येन स्रोतुं प्रवृत्तः ।
 तृतीयानुवाकश्चौरमूर्त्तिप्राधान्येन स्रोतुं प्रवृत्तः । चतुर्थोऽनुवाको
 नागाजातिप्राधान्येनेति विभागो द्रष्टव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे छन्दश्चतुः-
 शंखिताभास्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये
 च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च नमः कप-
 र्दिने च व्युत्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शत-
 धन्वने च नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो
 मीढुष्टमाय चेषुमते च नमो ह्रस्वाय च वामनाय च
 नमो वृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च संवृध्वने
 च ॥ १ ॥

नमो अग्नि॑याय च प्रथ॑माय च नम आश्वे॑ चा-
जि॒राय॑ च नमः शीघ्रि॑याय च शी॒भ्याय॑ च नम॑
ऊ॒र्ध्याय॑ चावस्व॒न्याय॑ च नमः॑ स्रोत॒स्याय॑ च दी॒र्ष्याय॑
च^(१-१५) ॥ २ ॥

संवृ॑ध्वने च । पञ्च॑विंशतिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थेऽनुवाके उभयतो नमस्काराणि यजूंषि समापितानि; अथ
पञ्चममारभ्य नवमान्तेष्वनुवाकेषु नमस्कारोपक्रमणेष्वेव यजूंषि
आषाद्यन्ते । तत्र पञ्चमानुवाके प्रथमं यजुरारभ्य पञ्चदशान्तानि
यजूंषि आह,—“नमो भवाय च रुद्राय च^(१) नमः सर्वाय च पशुपतये
च^(२) नमो नीलघीवाय च त्रितिकण्ठाय च^(३) नमः कपर्दिने च
शुभ्रकेशाय च^(४) नमः सहस्रान्नाय च शतधन्वने च^(५) नमो गिरिशाय च
त्रिपिविष्टाय च^(६) नमो मीढुष्टमाय सेषुमते च^(७) नमो ब्रुहाय च
वामनाय च^(८) नमो वृहते च वर्षीयसे च^(९) नमो वृद्धाय च
संवृध्वने च^(१०) नमो अग्नि॑याय च प्रथ॑माय च^(११) नम आश्वे॑
चाजि॒राय॑ च^(१२) नमः शीघ्रि॑याय च शी॒भ्याय॑ च^(१३) नम ऊ॒र्ध्याय॑
चावस्व॒न्याय॑ च^(१४) नमः स्रोत॒स्याय॑ च दी॒र्ष्याय॑ च^(१५)” इति ।
भवन्ति प्राणिनोऽस्मादिति भवः । रुद्रो,—रोदनहेतुभूतं दुःखं
द्रावयतीति रुद्रः । शृणोति हिनसि पापमिति ब्रह्मः । पशु-

समानान् अज्ञानिनः पुद्गलान् पाक्षयतीति पशुपतिः । काण्डकूट-
 धारणेन गीस्ववर्षो गीवैकदेशो यस्यासौ गीस्वपीथः । श्रितिः
 श्वेतवर्णावशिष्टः कण्ठप्रदेशो यस्यासौ श्रितिकण्ठः । कपर्दी जटाजूटो
 यस्यास्तीति कपर्दी । मुण्डितकेशो व्युत्तकेशः । पाशुपतादिवेषेण
 कपर्दित्वं, यत्यादिवेषेण मुण्डितकेशत्वं । इन्द्रवेषेण सहस्राक्षत्वं ।
 सहस्रभुजावतारेण ब्रतसङ्गाकैर्धनुर्भिरुपेतत्वं । गिरौ कैलासे श्रुते
 द्विष्टतीति गिरिभ्रः । विष्णुमूर्त्तिधारी श्रिपिविष्टः, 'विष्णुः श्रिपिविष्टः'
 इति श्रुतेः । मेघरूपेणात्यन्तं वर्षयित्वा मीढुष्टमः । वाणधारक
 इषुमान् । शरीरेऽल्पप्रमाणत्वं द्रुखत्वं । अङ्गुल्याद्यवयवसङ्कोचाद्
 वामनत्वम् । आकारेण प्रौढो वृहत् । मुखैः समृद्धो वर्षीयान् ।
 वयसाऽधिको वृद्धः । सम्यक् स्तुतिभिर्वर्धितः संवृद्धा । जगदुत्पत्तेः
 पूर्वमवस्थितोऽग्रियः । सभार्या सुखः प्रथमः । आशुर्ब्यापी । अजिरो
 गमनकुञ्जलः । श्रीघ्नियः श्रीघ्नगामी । श्रीभञ्जद उदकप्रवाहवाची, तत्र
 अवस्थितः श्रीभ्यः । ऊर्मैस्तरङ्गैः स्थित ऊर्म्यः । अवस्वने (ध्वनिरहिते)
 स्थिरजलेऽवस्थितोऽवस्वन्यः । स्रोतसि (प्रवाहे) स्थितः स्रोतस्यः । द्वीपे
 वारिमध्यवर्त्तिभूमौ स्थितो द्वीप्यः । अत्रैकैकस्मिन् यजुषि चतुर्थ्यन्ताभ्यां
 पदाभ्यां नमःशब्दं पृथगन्वेतुं समुच्चयार्थं चकारौ पठितौ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

नमो ञ्छेष्टाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चा-
 परजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो
 जघन्याय च बुध्नियाय च नमः सोभ्याय च प्रति-
 सूर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नम उर्वर्याय
 च खल्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमो
 वन्याय च कक्षाय च नमः अवाय च प्रतिअवाय च,
 नम आशुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चाव-
 भिन्दते च नमो वर्मिणे च वरूथिने च नमो विल्बिने
 च क्वचिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च^(१-१५) ॥
 ॥ १ ॥

प्रतिअवाय च । पञ्चविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

पञ्चमेऽनुवाके कानिचिद् अन्यतरतो नमस्काराणि यजुषि उक्तानि ।
 अथ षष्ठे तथाविधान्येव कानिचिद् यजुषि उच्यन्ते । तत्र विद्यमानानि
 पञ्चदश यजुषि आह,—“नमो ञ्छेष्टाय च कनिष्ठाय च^(१) नमः पूर्वजाय
 चापरजाय च^(२) नमो मध्यमाय चापगल्भाय च^(३) नमो जघन्याय
 च बुध्नियाय च^(४) नमः सोभ्याय च प्रतिसूर्याय च^(५) नमो याम्याय
 च क्षेम्याय च^(६) नम उर्वर्याय च खल्याय च^(७) नमः श्लोक्याय

चावसान्यास च^(८) नमो वन्याय च कक्ष्याय च^(९) नमः अवाय च
 अतिअवाय च^(१०) नम आशुषेणाय चाशुरथाय च^(११) नमः
 शूराय चावभिन्दते च^(१२) नमो वर्मिणे च वरुधिने च^(१३)
 नमो विलिप्ने* च कवचिने च^(१४) नमः श्रुताय श्रुतसेनाय
 च^(१५)” इति । विद्यैश्वर्यादिभिरधिको ज्येष्ठः । तैः रहितो अर्यः
 कनिष्ठः । पूर्वं (जगदादौ) हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजः ।
 अपरस्मिन् (जगदवसानकाले) संहर्तुं कासान्यादिरूपेणोत्पन्नोऽपरजः ।
 मध्यकाले देवतिर्यगादिरूपेणोत्पन्नो मध्यमः । अपगच्छो प्रौढे-
 न्द्रियो वासुः । जघने (गवादीनां पश्चाद्भागे) वत्सादिरूपेण भवो
 जघन्यः । बुध्ने (वृक्षादीनां मूले) शाखादिरूपेणोत्पन्नो बुध्नियः ।
 उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सह वर्त्तत इति सोभ्यो† मनुष्यलोकः । अत
 एव आथर्वणिका आमनन्ति, ‘पुण्येन पुण्यं लोकं गयति पापेन पाप-
 सुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्’ इति । तत्र भवः सोभ्यः । प्रतिसरो
 विवाहादौ हस्ते धार्यमाणो रक्षाबन्धः, तमर्हतीति प्रतिसर्थः । यम-
 लोके पापिञ्चिकरूपेण भवो याम्यः । सेनो मोक्षः, तमर्हतीति
 सेम्यः । उर्वरा सर्वसस्याद्या भूमिः, तामर्हति धान्यविशेषरूपेणैति
 उर्वर्यः । खलो धान्यविवेचनदेशः, तमर्हति मेघ्यादिरूपेणैति खल्यः ।
 स्रोका वैदिकमन्त्राः, तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवः स्रोक्थः । अवसानं
 वेदान्तः‡, तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र भवोऽवसान्यः । वने वृक्षादिरूपेण
 भवो वन्यः । कचे सतादिरूपेण भवः कक्ष्यः । श्रूयत इति अवः-

* संहितायां विलिप्ने इति पाठः ।

† अथ सोभ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ अवसानवेदान्त इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

ब्रह्मः, प्रतिश्रवः प्रतिध्वनिः । आशुः ब्रीह्यामिनी सेना यस्यासी
 आशुषेणः । ब्रीह्यागामी रथो यस्यासावाशुरथः । शूरो युद्धे धैर्य-
 वान् । अश्वभिन्दन् वैरिणां प्रहर्ता । वर्मा कञ्जुनोपेतः । वरुथी
 मृहोपेतः । विल्लां विल्लोपेतं युद्धे त्रिरोरक्षकं, तदस्यासीति विल्ली ।
 कवचः त्ररीररक्षकः, सोऽस्यासीति कवची । अतो वेदेषु प्रसिद्धः ।
 अतौ वेदेषु प्रसिद्धा सेना यस्य सः* अतसेनः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च नमो धृष्यवे च
 प्रमृशाय च नमो दताय च प्रहिताय च नमो
 निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णोषवे चायुधिने च
 नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च नमः सुत्याय च पथ्याय
 च नमः काव्याय च नीप्याय च नमः सूद्याय च
 सरस्याय च नमो नाद्याय च वैशन्ताय च ॥ १ ॥

नमः कूप्याय चावध्याय च नमो वर्ध्याय चावर्ध्याय
 च नमो मेध्याय च विद्युत्याय च नम ईध्रियाय
 चात्प्याय च नमो वात्याय च रेष्मियाय च नमो
 वास्तव्याय च वास्तुपाय च^(१-११) ॥ २ ॥

* यस्याः स इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

वैश्वन्ताय च । विश्वेश्व ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

षष्ठेऽनुवाके यानि अन्यतरतो नमस्काराणि यजूंषि उक्तानि,
तेभ्योऽन्यानि कानिचित् सप्तमेऽभिधीयन्ते । तत्र विद्यमानानि षोडश
यजूंष्याश्च,—“नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च^(१) नमो धृष्णवे च
प्रमृशाय च^(२) नमो दूताय च प्रहिताय च^(३) नमो निषङ्गिणे
सेषुधिमते च^(४) नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च^(५) नमः स्वायुधाय च
धन्वने च^(६) नमः सुत्याय च पथ्याय च^(७) नमः काव्याय च
नीप्याय च^(८) नमः सुद्याय च सरस्याय च^(९) नमो नाद्याय च
वैश्वन्ताय च^(१०) नमः कूप्याय चावद्याय च^(११) नमो वर्ध्याय
चावर्ध्याय च^(१२) नमो मेथ्याय च विद्युत्याय च^(१३) नम ईभ्रियाय
चातप्याय च^(१४) नमो वात्याय च रेभ्रियाय च^(१५) नमो वास्तव्याय
च वास्तुपाय च^(१६)” इति । दुन्दुभौ (भेरीं) भवः ब्रह्मो
दुन्दुभ्यः । आहन्यते ताद्यतेऽनेनेत्याहननं दुन्दुभ्याघातार्थो दण्डः,
तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहन्यः । धृष्णुः युद्धे पलायनरहितः ।
प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्शकः । दूतः तद्वृत्तान्तज्ञानकुशलः । प्रहितः
स्वामिना प्रेषितः पुरुषः । निषङ्गी खड्गहस्तः । इषुधिमान् वाणा-
धारयुक्तः । तीक्ष्ण इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः । बह्वनि आयुधानि
अस्य सन्तीत्यायुधी । शोभनमायुधं त्रिशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः ।

शोभनं ध्वम्* पिनाकरूपं यस्यासौ सुधन्वा । स्रुतिः पादसञ्चारमाच-
 योग्यः सुद्रमार्गः, तमर्हतीति स्रुत्यः । पन्वाः अश्वादिषञ्चारक्षमः† प्रौढो
 मार्गः, तमर्हतीति पथ्यः । कुम्भितमटति जलमचेति‡ काटः, अल्प-
 प्रवाहयोग्यः कुल्याप्रदेशः; तच्चाल्परूपेण भवः काव्यः । यस्मिन् प्रदेशे
 पर्वताद्याज्जलं न्यग्भावेन पतति स प्रदेशो गीपः, तच्च भवो गीप्यः ।
 सरः कर्दमप्रदेशः, तच्चत्य-जलरूपः सरस्यः । सरः प्रसिद्धं, तच्चत्य-
 जलरूपः सरस्यः । नदीगतजलरूपो नाद्यः । अल्पसरो वैग्रन्तः,
 तच्चत्य-जलरूपो वैग्रन्तः । कूपस्त्रजलरूपः कूप्यः । अवटस्त्रजलरूपो
 ऽवच्यः । वर्षजलरूपो वर्ष्यः । अवर्ष्यः,—वर्षनिरपेक्षसमुद्रादिजलरूपेण
 अवर्ष्यः । मेघेषु स्थितो मेघ्यः । विद्युता सह चरितो विद्युत्यः ।
 ईध्रं निर्मलरूपत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं, तच्च भव ईध्रियः । आतपेन
 सह दृष्ट आतप्यः । वातेन सह दृष्टो वात्यः । रिथ्यन्ति विगम्यन्ति
 भूतानि अचेति रेन्नः प्रलयकालः, तच्च भवः शर्करापाषाणादिसहितो
 दृष्टिजलविश्लेषो रेन्नियः । वसु धनं (गवादिपदार्थरूपं), तच्च तत्कार्य-
 रूपेणावस्थितो वास्तव्यः । गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तुः, तत्पासको
 वास्तुपः ॥

इति षायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

* अथ धनुः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† पञ्चारश्वादिक्षम इति सर्वत्र पाठो न सम्भक् ।

‡ मन्वेति सर्वत्र पाठो न सम्भक् ।

नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय
 च नमः शङ्गाय च पशुपतये च नम उग्राय च
 भीमाय च नमो अग्नेवधाय च दूरेवधाय च नमो
 हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नम-
 स्ताराय नमः शम्भवे च मयोभवे च नमः शङ्कराय च
 मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ १ ॥

नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः पायीय चावा-
 यीय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नम आता-
 र्थीय चालाद्याय च नमः शर्षाय च फेन्याय च नमः
 सिकत्याय च प्रवाद्याय च^(१-१०) ॥ २ ॥

शिवतराय च । चि०श० ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्यकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमोऽनुवाके यानि यजूंषि अन्यतरतो नमस्कारानि उक्तानि,
 तेभ्योऽन्यानि कानिचिदन्यतरतो नमस्काराणि यजूंषि अष्टमे
 कथ्यन्ते । तत्र विद्यमानानि सप्तदश यजूंषि आह,—“नमः सोमाय
 च रुद्राय च^(१) नमस्ताम्राय चारुणाय च^(२) नमः शङ्गाय च
 पशुपतये च^(३) नम उग्राय च भीमाय च^(४) नमो अग्नेवधाय च
 दूरेवधाय च^(५) नमो हन्त्रे च हनीयसे च^(६) नमो वृक्षेभ्यो

हरिकेशेभ्यो^(७) नमः ताराय^(८) नमः ब्रह्मणे च मघोक्षवे च^(९)
 वसः ब्रह्मराय च मयस्कराय च^(१०) वसः त्रिवाय च त्रिवतराय
 च^(११) नमस्तीर्थाय च कृत्वाय च^(१२) नमः पार्याय चावार्याय
 च^(१३) नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च^(१४) नम आतार्याय चासा-
 द्याय च^(१५) नमः ब्रह्माय च फेन्याय च^(१६) नमः सिकत्याय च
 प्रवाद्याय च^(१७) इति । उमया सह वर्त्तत इति योमः । रुद्रो
 रोदनहेतुभूतदुःखं द्रावयति विनाशयतीति रुद्रः । आदित्यरूपेण
 उदयकालेऽत्यन्तं रक्तः तासः । उदयादूर्द्ध्वम् ईषद्रक्तोऽरुणः । अं
 सुखं गमयति प्रापयतीति ब्रह्मः । पशूनां पालयिता पशुपतिः ।
 विरोधिने नाम्बभितुं क्रोधयुक्त उग्रः । दर्शयमानेषु विरोधिनां
 भयहेतुर्भीमः । अग्रे पुरतो वधोऽस्येति अग्नेवधः, एवं दूरेवधः ;
 पुरतो दूरे वा वर्त्तमानं विरोधिनां अवाथासेन हन्तीत्यर्थः । लोके
 ऽपि यत्र विरोधिनां हन्ति तत्र तद्रूपेणायमेव हन्ता ; अत
 ह्वेन्मरेणाजुं प्रत्युक्तं,—“मयैवेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव
 स्वयसाचिन्” इति । संहारकालेऽतिशयेन सर्वेषां हन्ता हनीयान् ।
 हरितवर्णानि केससदृशानि वर्णानि येषां ते हरिकेशाः, तथाविधा
 ये वृक्षाः कल्पतदप्रभृतयः, तद्रूपोऽयं रुद्र इत्यर्थः । तारः प्रणव-
 प्रतिषाद्यः । अं (सुखं) भावयति उत्पादयतीति ब्रह्मः । मयः सुखं
 भावयतीति मयोभूः । एकं विषयसुखम्, अपरं मोक्षसुखमिति
 तयोर्विवेकः । पित्रादिरूपेण अं (लौकिकसुखं) करोतीति ब्रह्मरः ।
 अचार्यरूपेण मयो मोक्षसुखं करोतीति मयस्करः । साक्षात्सुख-
 कारित्वमेताभ्यां पदाभ्यामुक्तं । एतन्मुखेन कारयित्वा पूर्वाभ्यां

पदाभ्यामिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपः, स्वयं निष्कलमप इत्यर्थः ।
 अतिशयेन शिवः शिवतरः, स्वभक्तान् अपि निष्कलमपान् करोती-
 त्वर्थः । तीर्थे प्रयागादौ सन्निहितस्तीर्थः । कूले नदीतीरादौ
 प्रतिष्ठापितलिङ्गरूपेणावतिष्ठत इति कूल्यः । पारे संसारसमुद्रस्य
 परतीरे मुमुक्षुभिर्धैर्यत्वेनावतिष्ठत इति पार्यः । श्वारे श्रवाक्षीरे
 संसारश्रीहेतुकाम्यफलप्रदत्वेनावतिष्ठत इत्यवार्थः । प्रकृष्टेन मन्त्र-
 जपादिरूपेण पापतरणहेतुः प्रतरणः । तत्त्वज्ञानरूपेण कृत्स्नसंसारो-
 त्तारणहेतुरुत्तरणः । सम्भवत्यपि संसारोत्तरणहेतौ तत्त्वज्ञाने तदुपेक्ष्य
 काम्यकर्मानुष्ठानेन संसारे पुनरागमनम् आतारः, तमर्हतीत्यातार्यः,
 काम्यफलप्रद इत्यर्थः । अलं सम्पूर्णं कर्म यथा भवति, तथा कर्म-
 फलमन्तीत्यलादौ जीवः, 'तथोरम्यः पिप्पलं स्वादत्ति' इति श्रुतेः, तस्य
 प्रेरकत्वेन तत्सम्बन्धित्वादात्लाद्यः । श्वयं वासवदणं, गङ्गातीरादा-
 वुत्पन्नकुम्भाकुरादि, तदर्हतीति श्वयः । नदीमध्यगतं फेनमर्हतीति
 फेन्यः । सिकतामर्हतीति सिकत्यः । प्रवाहमर्हतीति प्रवाह्यः । यः
 पुरुषः अद्भालुः सन् स्वानादितत्परो निरन्तरं गङ्गादितीरे वर्तते
 तद्रूप इति श्वयादिशब्दानां तात्पर्यार्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

नम इरिष्याय च प्रपथ्याय च नमः किश्शिलाय
 च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नमो
 गोद्याय च घृद्याय च नमस्तल्पाय च गेद्याय च
 नमः काव्याय च गह्वरेष्ठाय च नमो हृदय्याय च
 निवेष्ट्याय च नमः पांसव्याय च रजस्याय च नमः
 शुष्काय च हरित्याय च नमो लोप्याय चोत्प्याय
 च ॥ १ ॥

नम ज्व्याय च सूर्याय च नमः पर्याय च पर्ख-
 शद्याय च नमोऽपगुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आरि-
 खदुते च प्ररिखदुते च नमो वः किरिकेभ्यो देवानां
 हृदयेभ्यो नमो विश्वीरुकेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो
 नम आनिर्हतेभ्यो नम आमीवत्केभ्यः^(१-१६) ॥ २ ॥

उत्प्याय च । अयस्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अष्टमोऽनुवाके यानि अन्यतरतानमस्काराणि यजूषि उक्तानि,
 तेभ्योऽप्यन्यानि कानिचिन्नवमोऽनुवाके उच्यन्ते । तत्र विद्यमानानि
 एकोनविंशतिसंज्ञाकानि यजूषि आह,—“नम इरिष्याय च प्रपथ्याय
 च^(१) नमः किश्शिलाय च क्षयणाय च^(२) नमः कपर्दिने च पुलस्तये

च^(१) नमो गोष्ठ्याय च गृह्याय च^(२) नमस्तस्याय च गेह्याय
 च^(३) नमः काव्याय च गङ्गरेष्ठाय च^(४) नमो ब्रह्म्याय च निवेद्याय
 च^(५) नमः पांसव्याय च रजस्याय च^(६) नमः शुष्क्याय च
 हरित्याय च^(७) नमो लोप्याय चोत्प्याय च^(८) नम ऊर्ध्याय च
 सूर्ध्याय च^(९) नमः पर्श्याय च पर्णश्याय च^(१०) नमोऽपगुरमाणाय
 चाभिन्नते च^(११) नम आरिखदते च प्ररिखदते च^(१२) नमो वः
 किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो^(१३) नमो विचीणकेभ्यो^(१४) नमो
 विचिन्वत्केभ्यो^(१५) नम आनिर्हतेभ्यो^(१६) नम आमीवत्केभ्यो^(१७)”
 इति । इरिणम् ऊवरं, तत्र भव इरिणः । प्रपथो बह्वभिः सेवितो
 मार्गः, तत्र भवः प्रपथः । कुम्भिताः क्षुद्राः शिला यत्र प्रदेशे, तादृशः
 बार्करिलः प्रदेशः किंशिलः । जयणो निवासयोग्यो देशः । कपर्दी
 जटाबन्धनवान् । भक्तानां पुरतस्तिष्ठतीति पुस्तिसिः । गवां स्थानं
 गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यः । गृहे भवो गृह्यः । तस्ये खट्वायां श्रयानः
 तस्यः । गेहे प्रासादे भवो गेह्यः । कुम्भितमटति कण्टकलतादि-
 पूर्णतया दुष्प्रवेत्तलं प्राप्नोतीति दुर्गमारण्यविशेषः काटः, तत्र भवः
 काव्यः । गङ्गरे विषमे गिरिगुहादौ तिष्ठतीति गङ्गरेष्ठः । ब्रह्मेषु
 अगाधजलेषु भवो ब्रह्म्यः । निवेद्यं नीहारजलं तत्र भवो निवेद्यः ।
 पांसुषु परमाणुष्ववस्थितः पांसव्यः । रजसि विस्फष्टायां धूम्रामवस्थितो
 रजस्यः । शुष्केषु काष्ठेषु भवः शुष्क्यः । हरितमार्द्रं, तत्र भवो
 हरित्यः । लुप्यते तृणादिकमस्मिन्निति लोपः कठिनप्रदेशः, तत्र
 भवो लोप्यः । उलपा बन्धजतृणादयः, तत्र भव उलयः । ऊर्ध्यां
 पृथिव्यां भव ऊर्ध्वः । शोभना ऊर्मयो यस्या नद्या सेयं सूर्मिः,

तत्र भवः सूर्यः । पर्णेषु पत्रेषु भवः पर्णः । शुष्काणां पर्णानां सङ्घातः
पर्णञ्जदः, तत्र भवः पर्णञ्जदः । अपगुरमाण उद्यतासुधः । अभिन्नं
प्रहरन् । आरिखदन् इषत्खेदयन् । प्ररिखदन् अत्यन्तं खेदयन् ।
किरन्ति भक्तेभ्यो धमानीति किरिका उदाराः रुद्रावताराः ।
ते च देवानां हृदयभूताः, सर्वदेवप्रियत्वात्; तादृग्भ्यो 'वो'
(युष्मद्भ्यं) नमः । शीणकेभ्यो विपरीता विशीणकाः, कदाचिदपि क्षय-
रहिता इत्यर्थः । विचिन्वन्ति अपेक्षितमर्थं साधयन्तीति विचिन्वत्काः ।
'आ' समन्तात् निःशेषेण हतं पापं यैस्ते आनिर्हताः । 'आ' समन्तात्
मीवन्ति* प्राप्नुवन्तीति आमीवत्काः । अत्र 'देवानां हृदयेभ्यः'
इति विशीणविचिन्वदानिर्हतामीवत्केषु† अप्यनुषज्यते ।

पञ्चमानुवाकमारभ्य नवमान्नेश्वनुवाकेषु अन्यतरतो नमस्काराणि
बहूनि यजूंषि अभिहितानि । तैः सर्वैः परमेश्वरस्य सार्वभौम्यं प्रतिपादयितुम्
एकैकेन यजुषा स्वावरं जङ्गमं कैकैकं रूपमभिहितं । अनुवाकभेदस्तु
ऋतोर्वह्निःप्रयोगे मन्त्रभेदाभिप्रायेण द्रष्टव्यः । एकैकोऽनुवाक एकैको
मन्त्रः । तस्य पुरश्चरणादिप्रकारस्तु रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

* 'मीवन्ती' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† अत्र विशीणवक्त्र-विचिन्वत्कानिर्हतामीवत्केषु इति पाठो भवितुं
युक्तः । 'विशीणविचिन्वदानिर्हत आमीवत्केषु' इति सर्वत्र पाठो न
सम्यक् ।

द्रापे अन्धसस्यते दरिद्रन्वील्लोहित । एषां पुहषा-
 क्षामषां पशूनां मा भेर्मारो मो एषां किञ्चनाममत्^(१) ।
 या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी । शिवा
 रुद्रस्य भेषजी तथा नो मृड जीवसे^(२) । इमाः रुद्राय
 तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतिं । यथा
 नः शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन् ॥
 ॥ १ ॥

अनातुरं^(३) । मृडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षय-
 द्वीराय नमसा विधेम ते । यच्छ्व योश्च मनुरायञ्चे
 पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतौ^(४) । मा नो महान्त-
 मुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितं ।
 मा नो वधीः पितरं मेत मातरं प्रिया मा नस्तनुवः ॥
 ॥ २ ॥

रुद्र रीरिषः^(५) । मा नस्तोके तनये मा न आयुषि
 मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो
 रुद्र भामितो वधीहविषन्तो नमसा विधेम ते^(६) ।
 आरात्ते गोघ्न उत पूरुषघ्ने क्षयद्वीराय सुहृमस्मे ते
 अस्तु । रक्षा च नो अधि च देव ब्रूह्यधा च नः शर्म
 यच्छ द्विवर्हाः^(७) । स्तुहि ॥ ३ ॥

अतं गर्त्तसद् युवानं मृगं न भीममुपहृत्तुमुग्रं ।

मृडा अरिचे रुद्रस्तवानो अन्यं ते अस्मन् नि वपन्तु
 सेनाः^(८) । परिं खो रुद्रस्य हेतिर्वृषक्र परि त्वेषस्य
 दुमतिरघायोः । अथ स्थिरा मधवङ्गस्तनूष मीङ्-
 स्तोकाय तनयाय मृडय^(९) । मीढुष्टम् शिवतम शिवो
 नः सुमना भव । परमे वृष आर्युधं निधाय कृत्तिं
 वसान आ चर पिनाकं ॥ ४ ॥

बिभ्रदागृहि^(१०) । विकिरिद् विलोहित नमस्ते
 अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मन्नि-
 वपन्तु ताः^(११) । सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः ।
 तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि^(१२) ॥ ५ ॥

अस्मिन् । तनुवः । स्तुहि । पिनाकम् । एकाक्ष-
 चिःशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥०॥

द्वितीयानुवाकमारभ्य नवमान्नेष्वनुवाकेषु विविधानि यजुषि
 उभयतोनमस्काराणि अन्यतरतोनमस्काराणि चोक्तानि । अथ दशमे-
 ऽनुवाके ऋगूपा मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमाष्टममाह,—“द्रापे
 अन्धसस्यते दरिद्रं नीललोहित । एषां पुरुषाणामेषां पशूनां मा भे-

मोऽरो नो एषां किञ्चनाममत्^(१)” इति । द्रापयति (कुक्षितां गतिं प्रापयति) इति द्रापिः, पापिने नरकप्रदानेन क्षोत्रयतीत्यर्थः । अन्धोऽक्षं तस्य ण्तिः (पासकः), भक्तानामक्षं पासयतीत्यर्थः । दरिद्रत् अकिञ्चनः, स्वर्णविरक्त इत्यर्थः । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहित इति नीललोहितः । एतैः ऋद्भिः सम्बोधमान हे इद्र, ‘एषां’ अस्मदीयानां ‘पुरुषाणां’ (पुत्रपौत्रादीनां) अस्मदीयानां ‘पशूनां’ (गोमहिष्यादीनाञ्च) समूहं ‘मा’ ‘भेः’ (मा भीषय) । ‘एवाम्’ उक्तानां सर्वेषां मध्ये ‘किञ्चन’ (एकमपि वस्तु) ‘मा अरः’ (मा गच्छतु) मा विनश्यत्वित्यर्थः । ‘मो’ ‘आममत्’ (मैव इग्यमभूत्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“या ते इद्र श्रिवा तनूः श्रिवा विश्वाह-भेषजी । श्रिवा इद्रस्य भेषजी तथा नो ऋद्भि जीवसे^(१)” इति । हे ‘इद्र’, त्वदीया ‘श्रिवा’ (श्रान्ता) ‘तनूः’ ‘या’ विद्यते, ‘तथा’ तन्वा ‘नः’ (अस्मान्) ‘जीवसे’ (जीवयितुं) ‘ऋद्भि’ (सुखय) । कथं तन्वाः श्रिवत्वम्?—इति तदुच्यते, यस्मादेवं,—‘विश्वाहभेषजी’ (सर्वेष्वहःसु रोगदारिद्र्यादेरौषधवदिनाशहेतुः) तस्मात् ‘श्रिवा’ । किञ्च यस्मात् ‘इद्रस्य’ तादात्म्यप्राप्तये ‘भेषजी’ (शौषधरूपा),—ज्ञानप्रदानेन जन्ममरणादिदुःखं निवारयति तस्मादप्येषा ‘श्रिवा’ ।

अथ तृतीयामाह,—“इमां इद्राय तवसे कपर्दिने क्षयदीराय प्र भरामहे मतिं । यथा नः प्रमसत् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं घामे अस्मिन्ननातुरम्^(१)” इति । ‘यथा’ (येन प्रकारेण), ‘नः’ (अस्मदीयाय) ‘द्विपदे’ (पुत्रपौत्रादिरूपाय मनुष्याय), ‘चतुष्पदे’ (गोमहिष्यादिरूपाय पशवे) च, ‘प्रम्’ ‘प्रमसत्’ (सुखं स्यात्) । किञ्च

‘अस्मिन्’ ‘ग्रामे’ ‘विश्व’ (सर्वं प्राणिजातं) ‘पुष्टं’ (सुखपूर्णं) ‘अनातुरम्’ (उपद्रवरक्षितं) यथा भवति, तथा वयं ‘रुद्राय’ (रुद्रार्थं) ‘इमां’ (पूजाध्यानादिविषयां बुद्धिं) ‘प्र भरामहे’ (प्रकर्षेण पोषवामः) । कीदृशाय रुद्राय?,—‘तवसे’ (वसाय), अस्मदपेक्षितं कर्तुं समर्थाय इत्यर्थः । ‘कपर्दिने’ (जटाबन्धयुक्ताय) तापसवेषाय इत्यर्थः । ‘क्षयदीराय’ (क्षयिमाणप्रतिपक्षपुरुषाय) अन्यथाभागरूपपापविनाशहेतवे इत्यर्थः* ।

अथ चतुर्थीमाह,—‘मृडा नो रुद्रोत नो मयस्त्रधि क्षयदीराय नमसा विधेम ते । यत् ब्रह्म योस्य मगुरायजे पिता तदस्माम तव रुद्र प्रणीतौ(१)’ इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मान्) मृडय इह लोके (सुखय) । ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्माकं) परलोकेऽपि ‘मयः’ (सुखं) कुरु । ‘क्षयदीराय’ (क्षयितास्मदीयपापाय) ‘ते’ (तुभ्यं) ‘नमसा’ (नमस्कारेण) ‘विधेम’ (परिचरेम) । ‘पिता’ (पासकः) ‘मनुः’ (प्रजापतिः) ‘ब्रह्म’ (सुखञ्च) ‘योस्य’ (दुःखप्रथग्भावस्य) ‘यत्’ ‘आयजे’ (यत्किञ्चित् सन्पादितवान्), तत् सर्वं, वयं हे ‘रुद्र’,

* ‘यथा’ (येन प्रकारेण) ‘नः’ (अस्मदीयाय) ‘दिपदे’ (पुत्र-बौत्रादिरूपाय मनुष्याय), ‘चतुष्पदे’ (गोमहिष्यादिरूपाय), ‘तवसे’ (वसाय), अस्मदपेक्षितं कर्तुं समर्थाय इत्यर्थः । ‘क्षयदीराय’ (क्षयिमाणप्रतिपक्षपुरुषाय) पापविनाशहेतवे इत्यर्थः । ‘ब्रह्म’ ‘असत्’ (सुखं स्यात्) । ‘यथा’ (येन प्रकारेण) ‘अस्मिन्’ ‘ग्रामे’ यस्मिन् वयं वसामः, तस्मिन्, ‘विश्वम्’ अपि प्राणिजातं, ‘पुष्टं’ ‘अनातुरं’ च स्यात्, तेन प्रकारेण ‘इमां’ ‘मतिं’ (इंद्रशीं बुद्धिं मानसजात्यां) ‘प्र’ ‘भरामहे’, सर्व्वदा व्रजस्तुता आराधयाम इत्यर्थः । कीदृशाय व्रजाय? इति क० सं० पु० पाठः ।

‘तव’ ‘प्रसीतौ’ (प्रणये, स्नेहातिशये) सति ‘अस्माम’ (प्राप्नुवाम) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“मा नो महान्तसुत मा नो अर्भकं मा न उच्चन्तसुत मा न उच्चितं । मा नो वधीः पितरं मोत मातरं प्रिया मा नस्तनुवो रुद्र रीरिषः^(५)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘महान्तं’ पुरुषं (स्वविरं पुरुषं*), ‘मा’ ‘रीरिषः’ (मा हिंसीः) । ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘अर्भकं’ (वास्तकं) ‘मा’ ‘रीरिषः’ । किञ्च ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘उच्चन्तं’ (सेचनसमर्थं) युवानं पुरुषं ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘उत’ (अपि च) ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘उच्चितं’† (गर्भस्थं) ‘मा रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयं) ‘पितरं’ ‘मा वधीः’ । ‘उत’ (अपि च) ‘मातरं’ ‘मा वधीः’, ‘नः’ (अस्मदीयाः) ‘प्रियाः’ च ‘तनुवः’ (ब्रवीराणि) ‘मा’ ‘रीरिषः’ ।

अथ षष्ठीमाह,—“मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधी-हविष्मन्तो नमसा विधेम^(६)” इति । हे ‘रुद्र’, ‘नः’ (अस्मदीये) ‘तोके’ (अपत्यमात्रे) ‘तनये’ (विशेषतः पुत्रे) ‘मा’ ‘रीरिषः’ (मा हिंसां कुरु) । ‘नः’ (अस्मदीये) ‘आयुषि’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयासु) ‘गोषु’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘नः’ (अस्मदीयेषु) ‘अश्वेषु’ ‘मा’ ‘रीरिषः’ । ‘भामितः’ (क्रुद्धः सन्) ‘नः’ (अस्मदीयान्) ‘वीरान्’ श्रुत्यान् ‘मा’ ‘वधीः’ । वयं ‘हविष्मन्तः’ (हविर्युक्ताः) ते (तुभ्यं) ‘नमसा’ (नमस्कारेण) ‘विधेम’ (परिचरेम) ।

* इदं पुरुषपदं च० सं० पुस्तके नास्ति ।

† उच्चन्तमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अथ सप्तमीमाह,—“आराणे गोत्र उत पूरुषन्ने च्यदीराय सुखमस्ते ते अस्तु । रवा च नो अधि च देव ब्रूहधा च नः ब्रम् चच्छ दिवर्हाः(१)” इति । गोत्रे ‘गोत्रः’ तस्य, ‘पूरुषन्ने’ (पुत्रपौत्रादि-पूरुषज्ञस्य), ‘च्यदीराय’ (च्यदितश्च्यस्य), ‘ते’ (तव) उपस्यरूपम् ‘आरात्’ ‘अस्तु’ (दूरे तिष्ठतु) । यन् ‘सुखं’ (तदीयस्वरूपं सुखकरं) तत् ‘अस्ते’ (अस्मान्) ‘अस्तु’,—चोराऽन्या त्रिवाऽन्येति चच्छरीरद्वयम् उभं, तयोर्मध्ये यत् चोरं शरीरं, तत् दूरे गच्छतु । किञ्च ‘नः’ (अस्मान्) ‘रच’ (सर्वतः पास्य) । किञ्च हे ‘देव’, ‘अधि’—‘ब्रूहि’ (अस्मान् इतरेभ्यो यजमानेभ्योऽधिकान् देवेषु ब्रूहि) । ‘उत’ (अपि च) ‘दिवर्हाः’ (द्वयोर्लोकयोर्वर्द्धयिता) च ‘ब्रम्’ ‘यच्छ’ (सुखं देहि) ।

अथाष्टमीमाह,—“सुहि अतं गर्भसदं युवानं मृगं न भीमसुपहृजु-सुयं । मृडा जरिचे रुद्र स्वानो अन्धं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः(२)” इति । हे* मदीयं वचः ‘अतं’, मदीयमात्मन्, रुद्रं ‘सुहि’ । कीदृशं?,—‘गर्भसदं’ (गर्भसदृशे हृदयपुच्छरीके सर्वदा तिष्ठन्ते), “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” इति अतः । ‘युवानं’ (नित्यतरुणं) ‘उपहृजु’ (प्रसन्नकाले सर्वं जगत् संहर्तुं) उपहृपिणं, तच्च दृष्टान्तः,—‘भीमं’ ‘मृगं’ ‘न’ (भयकरं सिंहमिव),—अथा गज-विदारणाद्योयः सिंहे भवति तद्वत् । हे रुद्र, ‘स्वानः’ (अस्मद्वचसा स्त्रयमानः) ‘जरिचे’ (जरणशीले देहे) दिने दिने क्षीयमाणे अस्मच्छरीरे ‘मृड’ (सुखं कुरु) । ‘ते’ (तदीयाः) ‘सेनाः’ ‘अस्मत्’ ‘अन्धं’ वैरिणं ‘नि’—‘वपन्तु’ (विनाशयन्तु) ।

* अत्र हे ‘रुद्र’ इति आदर्शपुस्तकपाठो न सम्भ्यक् ।

अथ नवमीमाह,—“परि षो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः । अथ स्त्रिरा मधवद्भ्यामनुष्य मीढुसोकाय तनयाश्च मृडय(८)” इति । इत्यन्ते अगयेति ‘हेतिः’ आयुधं । ‘रुद्रस्य हेतिः’ ‘नः’ (अस्मान्) ‘परि’—‘वृणक्तु’ (परितो वर्जितान् करोतु), कदाचित् मा विश्वत्वित्यर्थः । ‘त्वेषस्य’ (क्रोधोन्मत्तितस्य) ‘अघायोः’ (अघः पापं प्रहाररूपमिच्छतः) रुद्रस्य या ‘दुर्मतिः’ (उद्यबुद्धिः) सापि अस्मान् परिवृणक्तु । ‘स्त्रिरा’ (विरोधिनाश्चाय या वृद्धा दुर्मतिः) अस्ति, तां ‘मधवद्भ्याः’ (इविर्लक्षणाद्युक्तोभ्यो यममानेभ्यः) सकाशात् ‘अव’—‘तनुष्व’ (अवततां अपनीतां कुरु) । हे ‘मीढुः’ (कामानामभिवर्षक), ‘तोकाय’ (अस्मत्पुत्राय) ‘तनयाय’ (तदीयपुत्राय) च ‘मृडय’ (सुखं देहि) ।

अथ दशमीमाह,—“मीढुष्टम श्रिवतम श्रिवो नः सुमना भव । परमे वृच आयुधं निधाय कृत्स्निं वसान आ चर पिनाकं विभ्रदा-र्गहि(९)” इति । हे ‘मीढुष्टम’ (अतिशयेन सेषक, कामानामभिवर्षक), हे ‘श्रिवतम’ (अतिशयेन शान्तस्वरूप), ‘नः’ (अस्मान्) प्रति ‘श्रिवः’ (शान्तः) ‘सुमनाः’ (सौमनस्येन खेहेन युक्तः) च ‘भव’ । ‘आयुधं’ (त्रिशूलादिकं) ‘परमे’ (अत्युन्नते) ‘वृत्ते’ (वटान्यत्यादिरूपे)* ‘निधाय’ यथाऽस्त्राभिर्न दृश्यते, तथा अत्रस्याप्य, ‘कृत्स्निं वसानः’ (व्याघ्रचर्ममात्रं परिदधानः) ‘आ’—‘चर’ (अस्त्रदाभिमुख्येनागच्छ) । आगच्छन्नपि ‘पिनाकं’ ‘विभ्रत्’ (भ्रूषणार्थं धनुर्मात्रं हस्ते धारयन्) व्यावासादिकं परित्यज्य ‘आगहि’ (आगच्छ) ।

* ‘वटान्यत्यादेरूपे’ इति सर्वत्र पाठो न सम्भक् ।

अथैकादशीमाह,—“विकिरिद् विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः ।
 यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्वमस्मिन्नपि वपन्तु ताः^(११)” इति । कीर्त्तने^०
 भक्तानां सन्निधौ बद्धधा प्रशिष्यन्त इति विकिरयो धनानि, तानि
 ददातीति ‘विकिरिद्ः’, ‘विलोहितः’ (सौहित्यरहितः) श्वेत इत्यर्थः ।
 अत एव मान्त्रिकाः पद्माक्षरध्याने स्मरन्ति,—‘ध्येयो मुक्तापरागा-
 म्भृतरसकक्षिताद्रिप्रभवः’ इति । यद्वा विज्ञेयं लोहितो ‘विलोहितः’
 इति, अत एवाष्टाक्षरध्याने स्मरन्ति, ‘काञ्चनाभो ध्येयः पद्मा-
 सनस्रः’ इति । भगवान् षड्गुणसम्पन्नः, भगवन्मस्र षड्गुणवाचिन्त्वं
 स्मर्यते,—

“एतन्मर्थस्य समयस्य धर्मास्य यज्ञसः त्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणा” ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि स्मर्यते,—

“उत्पत्तिञ्च विनाञ्चञ्च भूतानामागतिं गतिं ।

वेन्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति” ॥

यथोक्तविज्ञेयवचययुक्त हे रुद्र, ‘ते’ (तुभ्यं) ‘नमः’ ‘अस्तु’ । ‘ते’
 (तव) ‘सहस्रं’ (सहस्रसङ्ख्याका) ‘हेतयः’ यानि आयुधानि सन्ति
 ‘ताः’ सर्वा ‘अस्मात्’ ‘अन्यं’ विरोधिन् ‘नि’-‘वपन्तु’ (विनाशयन्तु) ।

अथ द्वादशीमाह,—“सहस्राणि सहस्रधा बाहुवोस्तव हेतयः ।
 तासामीज्ञानो भगवः पराचीना मुखा ह्यधि^(११)” इति । हे रुद्र,
 ‘तव’ ‘बाहुवोः’ (हस्तयोः) ‘हेतयः’ ‘सहस्रधा’ (सहस्रप्रकाराः)
 ‘सहस्राणि’ (सहस्रसङ्ख्याकाः) विद्यन्ते ; धनुः खड्गस्त्रिशूलमित्येवं

* विकीर्यन्ते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

जातिभेदेन सहस्रप्रकारं, एकैकस्यां जातौ बहवः सहस्रसङ्ख्याकाः ।
 हे 'भगवः' (षड्गुणोपेत), त्वं 'ईश्वानः' समर्थः सन्, तासां हेतीनां
 'सुखा' (सुखानि) ब्रह्मानि 'पराचीनाः' 'अधि' (अस्मत्तः पराङ्मुखानि
 कुरु) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

सहस्राणि सहस्रयो ये रुद्रा अधि भूम्यां । तेषां
 सहस्रयोजनेऽव धेर्मानि तन्मसि^(१) । अस्मिन् महत्य-
 खवेऽन्तरिक्षे भवा अधि^(२) नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः
 शर्वा अधः क्षमाचराः^(३) । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा
 दिवः रुद्रा उपश्रिताः^(४) ये वृक्षेषु सप्सिञ्जरा नील-
 ग्रीवा विलोहिताः^(५) । ये भूतानामधिपतयो विशि-
 खासः कपर्दिनः^(६) । ये अस्त्रेषु विविध्यन्ति पाशेषु
 विबन्तो जनान्^(७) । ये पृथां पथिरक्षय ऐलवृदा
 यव्युधः^(८) । ये तीर्थानि ॥ १ ॥

प्रचरन्ति सृक्कावन्तो निषङ्गिणः^(९) । य एतावन्तश्च
 भूयांसश्च दिशो रुद्रा वि तस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव

धन्वामि तन्मसि^(१०) । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ये
 अन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो
 दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धा-
 स्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं हिष्णो यश्च, नो द्वेष्टि
 तं वो जभे दधामि^{(११-१२)*} ॥ २ ॥

तीर्थानि । यश्च । षट् च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

नमस्ते । नमो हिरण्यवाहवे । नमः सहमानाय ।
 नम आद्याधिनीभ्यः । नमो भवाय च । नमो ज्येष्ठाय
 च । नमो दुन्दुभ्याय च । नमः सोमाय च । नम
 हरिण्याय च । द्रापे । सहस्राणि ॥ एकादश ॥ ११ ॥

नमस्ते^(१-१) । नमो भवाय च^(१-१) । द्रापे^(१०-१) ।
 सप्तविंशतिः† ॥ २७ ॥

॥०॥ हरिः सोम ॥०॥

* इदं यजुःत्रयं ।

† प्रथमे ४, द्वितीये २, तृतीये २, चतुर्थे २, पञ्चमे २, षष्ठे २
 सप्तमे २, अष्टमे २, नवमे २, दशमे ५, एकादशे च २, इति २० ।

दशमेऽनुवाके ऋगूपाः केचिन्मन्त्रा उक्ताः, अथैतादृशे श्रिष्टा ऋचः श्रिष्टानि च यजूंषि उच्यन्ते । तथादौ दशसङ्ख्याका ऋचः, तासु प्रथमामाह,—“सहस्राणि सहस्रत्रो ये रुद्रा अधि भूर्ग्या । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि^(१)” इति । ‘भूर्ग्याम्’ ‘अधि’ (भूर्ग्वेदपरि) ‘ये रुद्राः’ ‘सहस्रत्रः’ (सहस्रप्रकाराः) ‘सहस्राणि’ (सहस्रसङ्ख्याकाः) सन्ति । सहस्रत्र इति जात्युक्तिः ; विनायकप्रथम-श्रैलादयो जातिभेदाः, ते सर्वेऽपि रुद्रविशेषाः, तथाप्येकस्यां जातौ बह्वभिः सहस्रैः सङ्ख्याता मूर्त्तिविशेषाः, ‘तेषां’ सर्वेषां ‘धन्वानि’ (धनूंषि) ‘सहस्रयोजने’ (अस्मत्तः सहस्रयोजनव्यवहिते देवे) ‘अव-’ ‘तन्मसि’ (अवततज्याकानि स्थापयामः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि^(२)” इति । ‘अस्मिन्’ दृश्यमाने ‘महति अर्णवे’ (महासमुद्रसदृशे) प्रौढे ‘अन्तरिक्षे’ ‘अधि’-अत्रित्य वर्त्तमाना ‘भवाः’ (रुद्रमूर्त्तिविशेषाः) ये सन्ति ; ‘तेषां सहस्रयोजने’ इत्युत्तरार्द्धे द्वितीयादिषु नवमान्तासु ऋचु अनुषज्यते, तदनुषङ्गद्योतनायैव दशम्यामृचि पुनः पठितम् ।

अथ तृतीयामाह,—“नीलघीवाः श्रितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः^(३)” इति । घीवायामेकस्मिन् प्रदेशे नीलवर्णा ‘नीलघीवाः’ । प्रदेशान्तरे श्वेतवर्णाः ‘श्रितिकण्ठाः’ । कीदृशाः ?—‘शर्वाः’ (रुद्र-मूर्त्तिविशेषाः) । ‘अधः’ ‘क्षमाचराः’ (भूमेरधस्तात् पातालेषु सञ्चरन्ति) । तेषामित्यादि पूर्व्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“नीलघीवाः श्रितिकण्ठा दिवः रुद्रा उपश्रिताः^(४)” इति । ‘दिवम्’ ‘उपश्रिताः’ (स्वर्गे वर्त्तमानाः) ।

अथ षष्ठमीमाह,—“ये वृक्षेषु सपिञ्चरा नीलपीवा वि-
खोक्षिताः^(१)” इति । यथा खोक्षेभ्यवस्थिता इद्राः, तथा ‘वृक्षेषु’
अवस्थिताः । तेषु केचित् ‘सपिञ्चराः’ (ब्रह्मवत् वासुदेववत् पिञ्चर-
वर्णाः), ‘नीलपीवाः’ (केचित् पीवादेभ्यो नीलवर्णोपेताः), अपरे पुनः
‘विखोक्षिताः’ (विशेषेण रक्तवर्णाः), ईदृशा ये सन्ति । तेषामित्यादि ।

अथ षष्ठीमाह,—“ये भूतानामधिपतयो विब्रिह्यासः कपर्दिनः^(१)”
इति । भूतब्रह्मेण अन्तर्हितब्रह्मीराः सन्नो मनुष्योपद्रवकारिणो गह-
विशेषा उच्यन्ते, तेषाम् ‘अधिपतयः’ ‘ये’ (इद्राः), तेषु केचित्
‘विब्रिह्यासः’ (मुष्टितमूर्द्धानः), अपरे ‘कपर्दिनः’ (अटानूटबन्धने-
पेताः) । तेषामित्यादि ।

अथ सप्तमीमाह,—“ये अक्षेषु विविधन्ति पात्रेषु पिवतो
जनान्^(१)” इति । ‘ये’ (इद्राः) ‘अक्षेषु’ भुज्यमानेषु गूढत्वेनावस्थिताः
सन्नो ‘जनान्’ ‘विविधन्ति’ (विशेषेण धातुवैषम्यादिना वाधन्ते) । तथा
‘पात्रेषु’ (पातत्र्येषु क्षीरोदकादिषु) गूढत्वेनावस्थिताः ‘पिवतः’ ‘जनान्’
‘विविधन्ति’ । तेषामित्यादि ।

अथाष्टमीमाह,—“ये पर्था पथिरक्षय ऐलहृदा यव्युधः^(१)”
इति । ‘ये’ इद्राः ‘पथिरक्षयः’ (लौकिकवैदिकमार्गाणां रक्षकाः) ।
नाथ केवाञ्चिदेव मार्गाणां किन्तु सर्वेषां ‘पर्था’ ते च रक्षकाः ।
‘ऐलहृदाः’—(इडं अक्षं, तस्य समूह ऐडं, ऐडमेवैलं, तद्विभ्रतीति
ऐलभृतः, ऐलभृत एव ‘ऐलहृदाः’) अक्षप्रदानेन पोषका इत्यर्थः ।
ते ‘यव्युधः’ (यौति मिश्रीभवति विरोधं करोतीति युः ब्रुः युभिः
ब्रुभिः सह युध्यन्तीति ‘यव्युधः’?) अक्षदनिष्टनिवारका इत्यर्थः ।
तेषामित्यादि ।

अथ नवमीमाह,—“ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकावन्तो नि-
षङ्गिणः(९)” इति । ‘ये’ इद्राः ‘तीर्थानि’ (काशीप्रवागादीनि)
रक्षितुं ‘प्रचरन्ति’ । कीदृशा इद्राः ?—‘सृकावन्तः’ (सृका चुरिका*
इत्ये प्रियमाणा तीक्ष्णया, आयुधविशेषः) तद्युक्ताः केचित् । यदे
तु ‘निषङ्गिणः’ (सङ्गयुक्ताः) । तेषामित्यादि ।

अथ दशमीमाह,—“य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिवो इद्रा वि-
तस्त्रिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि(१०)” इति । ‘ये’
इद्राः ‘एतावन्तश्च’ (‘सहस्राणि सहस्रत्रः’ इत्याद्युभिर्यावन्त उक्ता-
स्तावन्तोऽपि) ‘भूयांसश्च’ (इतोऽप्यधिका अन्ये बहवोऽपि) ‘दिवः’
‘वि’-‘तस्त्रिरे’ (सर्वा दिवः प्रविश्य स्थिताः) । तेषामित्यादि पूर्वम् ।

इत्थं दशसंख्याकाश्च उक्ताः । अथ षीषि यजुषि उच्यन्ते,—
“नमो इद्रेभ्यो ये पृथिव्यां ये अन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्नं वातो
वर्षमिषवस्तेभ्यो दन्न प्राचीर्दन्न दक्षिणा दन्न प्रतीचीर्दन्नोदीचीर्दन्नो-
र्द्धास्तेभ्यो नमस्ते नो मृडयन्तु ते यं दिवो यस्य नो हेष्टि तं वो
जम्भे दधामि(११-१२)” इति । तत्र पृथिव्यादिलोकभेदेनोद्दिष्टभेदाद्
दिग्भेदाच्च यजुस्त्वयं द्रष्टव्यं । तदा एवं पाठः सम्पद्यते,—‘नमो
इद्रेभ्यः’ इत्युपक्रम्य ‘ये पृथिव्यां’ ‘येषामन्नम्’ ‘इषवः’ इत्याद्यो
मन्त्रः । ‘ये अन्तरिक्षे’ ‘येषां’ ‘वातः’ ‘इषवः’ इति द्वितीयो मन्त्रः ।
‘ये दिवि’ ‘येषां’ ‘वर्षमिषवः’ इति तृतीयो मन्त्रः । ‘तेभ्यः’ ‘दन्न
प्राचीः’ इति सर्वत्र समानं । ‘ये’ इद्राः ‘पृथिव्यां’ वर्षन्ते, तेव्यपि
इद्रेषु येषां इद्रविशेषाणाम् ‘अन्नम्’ एव ‘इषवः’ (वाणाः),—

* चुरिका इति भा० ४० पु० पाठः ।

अपञ्चास्रभक्षणे प्रवर्त्य वा अन्नार्थं चौर्यं कारयित्वा वा यान्
 हिंसन्ति, तान् प्रति हिंसकानां रुद्राणाम् अन्नमेवेषवः, 'तेभ्यः'
 पृथिव्यां स्थितेभ्योऽन्नवाणेभ्यश्च रुद्रेभ्यो 'नमः' । तथा 'ये' रुद्राः
 'अन्तरिक्षे' वर्त्तन्ते, तेषामपि मध्ये 'येषां' 'वातः' 'इषवः' (तीव्रेषु
 वायुना रोगानुत्पाद्य हिंसन्ति) 'तेभ्यः' अन्तरिक्षवर्त्तिभ्यो वातेभ्यश्च
 रुद्रेभ्यः 'नमः' अस्तु । तथा 'ये' रुद्राः, 'दिवि' वर्त्तन्ते, तेष्वपि येषां
 रुद्रविशेषाणां 'वर्षम्' एव 'इषवः' (अतिवृक्षणावृष्टिर्भां प्राणिनो
 हिंसन्ति), 'तेभ्यः' (दिविस्थितेभ्यो वर्षर्तुभ्यश्च रुद्रेभ्यः) 'नमः' अस्तु ।
 कीदृशो नमस्कारः? इति, स एव विज्ञेयते । 'दक्ष प्राचीः,—
 प्राङ्मुखेनाञ्जलिकरणे दशाङ्गुल्यः प्रागया भवन्ति । एवं दक्षिणादिषु
 ऊर्ध्वान्तेषु योज्यं । ईदृशैरञ्जलिविशेषैः 'तेभ्यः' (रुद्रेभ्यः) 'नमः'
 अस्तु । 'ते' च रुद्राः 'नः' (अस्मान्) 'मृडयन्तु' (सुखयन्तु) । रुद्राः
 सन्तः 'य' (वैरिणं) तूष्णीमवस्थितमपि 'द्विभ्यः', 'यश्च' वैरी 'नः'
 (अस्मान्) तूष्णीमवस्थितानपि 'द्वेष्टि', 'तम्' (उभयविधं वैरिणं) हे
 रुद्राः, 'वः' (युष्माकं) 'जम्भे' (विदारितास्ये) 'दधामि' (स्थापयामि) ।

तमिममेकादशानुवाकात्मकं रुद्राध्यायं विनियुक्ते,—“रुद्रो वा
 एष षदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वस्यितः स यथा वसो जातः
 स्तनं प्रेषत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेषति तस्मै यदाहुतिं न
 जुहुयादध्वर्युश्च यजमानश्च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहेति भागधेवेनैवैतन्
 ज्ञमयति नार्त्तिमार्त्त्यध्वर्युर्न यजमानः” (५।४।३३) इति ।
 यस्मिन् काले चीयमानः 'अग्निः' अग्नेषचित्तिनिष्पादनेन 'सर्वस्यितः'
 भवति, तस्मिन् काले अथमग्निरत्यजो भवति, सोऽयमुत्पन्नोऽग्निरेव

‘रुद्रः’ इत्युच्यते,—देवैः स्वकीयवामवस्वदामे सति रोदनात् प्राणिनां सुरोदनहेतुदुःखस्य द्रावणाद्वा अग्निरेव रुद्रः ; ‘यथा’ लोके ‘जातः’ ‘वत्सः’ तदानीमेव ‘स्तनं’ प्राप्तुमिच्छति, एवमेव ‘एष’ एतस्मिंश्चित्-सम्पूर्त्तिकाले समुत्पन्नो रुद्रनामकोऽग्निः स्वकीयं भागं इच्छति ; तस्मात् अग्नये कस्यासिदाङ्गतेरहोमे ‘यजमानम्’ ‘अध्वर्युञ्च’ भक्षयितुं ‘ध्यायेत्’ अग्निः, अतस्तत्परिहाराय ‘अतरुद्रीयं’* जुहुयात् । अत-मित्यपरिमितत्वं लक्ष्यते, अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रति-पाद्यन्ते, सोऽध्यायः अतरुद्रीयः, तेन होमे सति स्वकीयभागेन रुद्रस्य तुष्टत्वादध्वर्युयजमानौ न क्षियेते ।

अथ होमद्रव्यं विधत्ते,—“यद्गाम्याणां पशूनां । पयसा जुहुयाद् गाम्यान् पशून् शुचाऽर्पयेद्यदारणानामारणान् जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न गाम्यान् पशून् हिनस्ति नारणान्” (५।४।३अ०) इति । ‘शुचा अर्पयेत्’ (सन्तापेन रोगेण योजयेत्) । ‘जर्त्तिलाः’ (आरण्यतिलाः) । ‘गवीधुकाः’ (आरण्यगोधूमाः) ।

पचान्तरं विधत्ते,—“अथो स्वस्वाङ्गरनाङ्गतिर्व जर्त्तिलास्य गवी-धुकास्येत्यजर्त्तरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजाङ्गत्यैव जुहोति न गाम्यान् पशून् हिनस्ति नारणान्” (५।४।३अ०) इति । अदनीयं यद्द्रव्यं तदेव आङ्गतियोग्यं,—‘यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः’ इति न्यायात् । जर्त्तिला गवीधुकास्य मनुष्यैर्नाद्यन्ते, तस्मान्नाङ्गतियोग्या इति ‘आङ्गः’, (पूर्वपक्षोपन्यासादूर्द्धमाङ्गः) । तस्मादुभयं परित्यज्य

* इन्द्रियमिति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अजाचीरेण* जुहुयात् । अजाम्योद्भवयोः प्रजापतिमुखजन्वत्वेन साम्यात् इयमजा आग्नेयी यजने आज्जतियोग्यैव । अतस्तत्चीरद्रव्येषु जुहोति, साम्यारण्यपयसोः स्त्रीकारात् तेषुपि पञ्चवो न हिंस्यन्ते ।

होमसाधनभूतां जुहुमपवदितुं साधनान्तरं विधत्ते,—“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽजायां घर्मं प्राविञ्चन् सा भोचन्ती पर्णं परा-
त्रिहीत सोऽर्कोऽभक्तु तदर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनित्वाच्च”
(५।४।३अ०) इति । प्रवर्ग्यकाले महावीरे सन्तत्य-घृतं चीरसहितं घर्मं,
तं ‘घर्मं’ प्रयाणव्यया ‘अङ्गिरसः’ प्रमादात् ‘अजायां’ प्रकर्षेणाविञ्चन् ।
‘सा’ ‘भोचन्ती’ (सापि अजा तेन उष्णघृतेन तप्यमाना) पर्णसदृशं स्वकीयं
रोमसङ्घं भूमावपातयत् । स च रोमसङ्घातो ‘अर्कः’ प्रसिद्धार्करूपेषु
प्ररूढः । अर्पणीयेन पूज्येन प्रवर्ग्यघृतेन तथाविधेन अजारोमसङ्घातेन
चोत्पन्नत्वात्स्य स्वावरस्य अर्कनाम सम्पत् । तेन ‘अर्कपर्णेन’ होमे
सति पर्णचीरयोद्भवयोरप्यन्यकार्यत्वात् समानयोनित्वं सम्पाद्यते ।

होमकाले कश्चिद्विशेषं विधत्ते,—“उदक् तिष्ठन् जुहोत्येषा वै
रुद्रस्य दिक् स्वायामेव दिग्नि रुद्रं निरवदयते चरमाथामिष्टकार्या
जुहोत्यन्त एव रुद्रं निरवदयते” (५।४।३अ०) इति । अन्व्यप्रदेष्ट-
वर्त्तिनी चरमेष्टका, सा च सूत्रकारेण दर्शिता,—‘उत्तरस्य पक्षस्य
उत्तरापरस्थाः सक्त्यां विकर्षाः स्वयमादृशायाम्’ इति । अन्व्य-
देष्टगतेन होमेन क्रूरमिमं ‘रुद्रम्’ ‘अन्त एव’ निःसारयति ।

रुद्राध्याये होमसाधनं मन्त्रविभागं विधत्ते,—“त्रेधा विभक्तं
जुहोति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्त्समावदीर्यान् करोति”

* अजचीरेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(५।४।३अ०) इति । तत्र चेधाविभाग एवं करणीयः,—“नमस्ते रुद्र” इत्यारभ्य “सभापतिभ्यश्च वो नमः” इत्यन्तः प्रथमो भागः । “नमो अश्वेभ्यः” इत्यारभ्य “अवार्याय च” इत्यन्तो द्वितीयो भागः । “नमः प्रतरणाय च” इत्यारभ्य “य एतावन्तश्च” इति च्चत्वा सहितः तृतीयो भागः ।

त्रिष्वप्याहुतिषु क्रमेण जानुदन्नादिदेवेषु सुग्धारणं हस्ताभिनयेन विधत्ते,—“इयति अग्रे जुहोति अथ इयति अथ इयति चय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यः ब्रमयति” (५।४।३अ०) इति ।

नमो रुद्रेभ्यो धे पृथिव्यामित्यादियजुस्त्वयसाधं होमं विधत्ते,—“तिष्ठ उत्तरा आहुतीर्जुहोति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा षतव षतुभिरेवैनं ब्रमयति” (५।४।३अ०) इति ।

पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा अनुपरिक्रम्य होमं विधत्ते,—“यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारिणं रुद्रं कुर्यादथो खल्वाहुः कस्यां वा अह दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्यमपरिवर्गमेवैनं ब्रमयति” (५।४।३अ०) इति । ‘अनुपरिक्रामं’ (अनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा) यदि ‘जुहुयात्’, तदानीं तं ‘रुद्रं’ ‘अन्तरवचारिणम्’ (अग्निचेचस्व मध्ये प्रविश्य चरन्तं) कुर्यात् । स च प्रविष्टः क्रूरत्वात् उपद्रवं करोत्येव । तस्मात् परिभ्रमणं न कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । अथोद्भवः सिद्धान्तोपक्रमार्थः,—अभिज्ञास्त्वैवम् ‘आहुः’ । खलु-अह* इत्युपन्यस्तपक्षनिराकरणद्योतनार्थः,—यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तत्र

* अत्र अभिज्ञास्त्वैयमाहुः । खलु-अहःशब्द इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

भवतीत्यर्थः । अर्थ 'रुद्रः' सर्वत्र सञ्चरन् कदा 'कक्षां' 'द्विषि' वर्त्तते, कक्षां वा न वर्त्तत इति को ज्ञातुं समर्थः, अतो रुद्रमन्त्रेषुम् अनुक्रमेण परिभ्रमणं कृत्वैव होतव्यं । तथा सति परितो यत्र-कापि स्थितं रुद्रं श्रवर्जयित्वैव श्रान्तं करोति । श्रान्तत्वादेव अन्तः प्रविश्य यं,* रुद्रः सन् अन्तः सञ्चरन् न उपद्रवं करोतीत्यर्थः ।

“नमो रुद्रेभ्यः” इत्यादिमन्त्राणां यजमानवाचनं विधत्ते,—“एता वै देवताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाचयति ताभिरेवैनप् सुवर्गं लोकं गमयति” (५।४।३अ०) इति । एतैर्व्यजुर्भिः प्रतिपाद्या या देवताः सन्ति, ताः स्वर्गहेतवः । अत एवोत्तमाः (उत्कृष्टाः), शरममन्त्रप्रतिपाद्यत्वाद्वा उत्तमत्वं । ता अध्वर्युर्यजमानं वाचयेत्, तत्प्रतिपादकानि यजूषि पाठयेदित्यर्थः । तथा सति ताभिरेव देवताभिरेनं यजमानं स्वर्गं प्रापयति ।

अर्कपर्णस्य परित्यागदेशं विधत्ते,—“यं द्विष्यात् तस्य सञ्चरे पशूनां न्यस्येद् यः प्रथमः पशुरभितिष्ठति स आर्त्तिमाच्छति” (५।४।३अ०) इति । ‘यं’ पुरुषं यजमानः ‘द्विष्यात्’, ‘तस्य’ ‘पशूनां’ ‘सञ्चरे’ प्रदेशे तदर्कपर्णं परित्यजेत् । तत् त्याज्यं पर्णं यः पशुः प्रथमः इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वं सन् अभिक्रम्य तिष्ठति, स क्षियेत ॥

अत्र विनियोगसंप्रहः,—

प्रश्ने तु पञ्चमे प्रोक्तः अतरुद्रीयहोमकः ।

सभापतिभ्य इत्यन्त एको मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥

श्रवार्थायेत्यन्त एकस्तान्मसीत्यन्त उत्तरः ।

* यत्र अयमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘नमो रुद्रेभ्यः’ इत्येष पृथिव्यादिविभेदतः ॥

त्रेधा भिन्नस्ततो होमे षण्मन्वा इह कीर्त्तिताः ॥

अथ मीमांसा,—द्वन्माध्यायस्याष्टमपादे (४ अ०) चिन्तितम् ।

जर्त्तिलोक्तैस्तुर्धा किं विकल्पोऽथ पयःश्रुतिः ? ।

विकल्पः पूर्ववत्, मैवं वाक्यैक्यात् पयसा सह ॥

अग्नौ श्रूयते,—“जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्वा वा, न याम्यान् पशून् द्विनस्त्रि नारण्यानथो खजाज्जरनाज्जतिर्वै जर्त्तिलास्य गवीधुकास्येत्यज्जीरेण जुहोत्याग्नेयी वा एषा यदजा आज्जत्यैव जुहोति” (५।४।३ अ०) इति । ‘जर्त्तिलाः’ आरण्यतिलाः । ‘गवीधुकाः’ आरण्य-गोधूमाः । तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौत एव । ‘अनाज्जतिः’ इति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वात् होमाभावस्तृतीयः पक्षः । न चात्र जर्त्तिलगवीधुकयो-रनाज्जतित्ववचनेन पर्युदासः सम्भवति, आज्जतिपदान्वितस्य नञ्पदस्य जर्त्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात्, पयोषिधिस्यतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावेन षोडशीयहणायहणवद्विकल्पः । इति प्राप्ते ब्रूम,—पयोविधिना सह जर्त्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थ-वादत्वं युक्तं,—याम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्त्तिल-गवीधुकयोरग्निहोमं प्रति आज्जतित्वं नास्ति, पयसस्तु तदस्ति ; इत्थं महाभागं पय इति, तस्मादर्थवादः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन् ।

पुमर्थांस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-
भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः
सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ ॐ नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अश्वन्नुजं पर्वते शिश्रियाणां वाते पर्जन्ये वरुणस्य
शुभे । अद्वा ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्योऽधिसम्भृतां तां
न इषमूर्जं घत्त मरुतः सरराणाः^(१) । अश्वंस्ते
क्षुद्रमुं ते शुष्टुत्तु यं द्विषः^(२) । समुद्रस्य त्वाऽवाक-
याग्ने परिव्ययामसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव^(३) ।
द्विमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि । पावको
अस्मभ्यं शिवो भव^(४) उप ॥ १ ॥

उमन्नुप वेतसेऽवत्तरन्दीघा । अग्ने पित्तम्पाम-
सि^(५) । मण्डूकि ताभिरागद्वि सेमन्त्रो यज्ञं । पावक-
वर्णं शिवं हवि^(६) । पावक आ चित्तयन्त्या कृपा ।
धामन् रुच उषसो न भानुना^(७) । तूर्वक यामन्नेत-
शस्य न रण आ यो घृणे । न तत्तृषाणो अजरः^(८) ।

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ
देवान् ॥ २ ॥

वृक्षि यक्षि च^(८) । स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः
हृहा वह । उप यज्ञः हविश्च नः^(९) । अपामिदं न्यय-
नः समुद्रस्य निवेशनं । अन्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतयः
पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(१०) । नमस्ते हरसे
शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे । अन्यं ते अस्मत्तपन्तु
हेतयः । पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(११) । नृषदे वट् ॥
॥ ३ ॥

असुषदे वड् वनसदे वड् वर्हिषदे वट् सुवर्दिदे
वट्^(१२) । ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानाः संवत्स-
रीणमुप भागमासते । अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन्
स्वयं जुहुध्वं मधुनो घृतस्य^(१३) । ये देवा देवेषधि
देवत्वमायन् ये ब्रह्मणः पुर एतारो अस्य । येभ्यो नर्ते
पर्वते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि
सुषु^(१४) । प्राणदाः ॥ ४ ॥

अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दा वर्चोदा धरिवोदाः ।
अन्यं ते अस्मत्तपन्तु हेतयः । पावको अस्मभ्यः शिवो
भव^(१५) । अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यःसद्विश्चं न्यचिणं ।
अग्निर्नो वःसते रयिं^(१६) । सैनानीकेन सुविदधो

अस्म यष्टा देवाः आर्यजिष्ठः स्वस्ति^(१८) । अद्व्यो
गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवाद्दीहि^(१९) ॥

॥ ५ ॥

उप । द्वान् । वट् । प्राणदाः । चतुश्चत्वारिंशच्च ।
॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

यस्य निम्नमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्द्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके पञ्चमे हि चितिसम्पूर्णनन्तरं ।

वर्णितो रुद्रहोमोऽथ षष्ठे वाच्याऽग्निसंस्कृतिः ॥

परिषेचनमारभ्य संस्कारा ये चिकीर्षिताः ।

ते पञ्चखनुवाकेषु प्रोक्ताः शेषोऽश्वमेधगः ॥

तत्र प्रथमानुवाके परिषेचनविकर्षणादयोऽभिधीयन्ते । कल्पः,
'उदकुम्भमादायाध्वर्युरश्मन्नूर्जमिति चिः प्रदक्षिणमग्निं परिषिञ्चन्
पर्वति' इति । पाठस्तु,—“अश्मन्नूर्जं पर्वते शिञ्जियाणां वाते पर्जन्ये
वरुणस्य शुभे । अद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्यतिभ्योऽधिसम्भृतां तां न

इक्षुमूर्धं धत्त मरुतः सःरराणाः^(१)” इति । हे ‘मरुतः’, ‘संरराणाः’ (सम्पदानश्रीलाः) द्युयम् अग्न्यादिगताम् ‘ऊर्जं’ (बलहेतुम्) ‘इक्षुम्’ (अन्नं) ‘नः’ (अन्नार्थं) ‘धत्त’ (सम्पादयत) । कीदृशमिदं ? ‘अग्नान्’ (पाषाणो), ‘पर्वते’ (नेरुविन्ध्यश्चिमवदादौ), ‘वाते’ (प्रचण्डवायौ), ‘पर्जन्ये’ (वर्षणक्षमे प्रौढे मेघे), ‘वहस्यस्य शुभ्रे’ (वहस्यसम्बन्धिनि बले) च ‘त्रिभ्रियाणाम्’ (आश्रिताम्), ‘ऊर्जे’ (सारभृतां), तथा ‘अग्न्यः’ (जलेभ्यः), ‘ओषधीभ्यः’ (ग्रीहियवादिभ्यः), ‘वनस्पतिभ्यः’ (उदुम्बरादिभ्यः), सकात्रात् ‘अधिसभृतां’ (अधिकत्वेन सम्यक् सम्पादितां) । यदक्षम् अग्न्यादिस्वाश्रित्य सारत्वेनावतिष्ठते, यच्च जलादिभ्यः सम्पाद्यते, यदपि अस्माकं बलहेतुः, तथाविधमन्नं प्रयच्छ ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“अग्निसूर्जमिति परिषिञ्चति मार्जव-
त्वेनमथो तर्पयथेव स एनं दप्तोऽस्तुध्यन्नश्रोषन्नसुभिँलोक उपतिष्ठते”
(५।४।४अ०) इति । ‘एनं’ अग्निं ‘मार्जयति’ (शुद्धं करोति), अपि
च ‘तर्पयति’, ‘स’ ‘दप्तः’ अग्निः स्वर्गलोके क्षुत्पीडारहितः सन् ‘एनं’
(यजमानं) सेवते ।

एतद्देवं प्रशंसति,—“दृष्यति प्रजया पशुभिर्च एव वेद” (५।४।
४अ०) इति ।

मन्त्रस्य चतुर्थपादे ‘ऊर्जे’ ‘मरुतः’ इति पदद्वयस्य तात्पर्यं
दर्शयति,—“तां न इक्षुमूर्धं धत्त मरुतः सःरराणा इत्याहन्नं वा
ऊर्जं अन्नं मरुतोऽन्नमेवावसन्धे” (५।४।४अ०) इति । ‘ऊर्जं’
(बलहेतुः) ‘अन्नमेव’; ‘मरुतः’ अपि अन्नसम्पादकत्वात् ‘अन्नं’, अत
सम्भोः पठनादन्नं प्राप्नोति ।

कल्पः, 'अग्नांस्ते जुदमुं ते इष्टुच्छत्विति चिः परिषिञ्चन् पर्येति' इति । पाठस्तु,—“अग्नांस्ते जुदमुं ते इष्टुच्छतु यं द्विभः(१)” इति । हे 'अग्नां' (इष्टकाभिर्दृढं निष्पादितत्वात् पाषाणसदृश) अग्ने, यत् 'ते' 'जुत्' (त्वदीया जुत्पीडा) या च 'ते' 'इक्' (त्वदीयः सन्नापः), तदुभयमपि 'यं' वैरिणं 'द्विभः', 'अमुं' देव्यम् 'च्छतु' (प्राप्नोतु) ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्नांस्ते जुदमुं ते इष्टुच्छतु यं द्विभ इत्याह यमेव देष्टि तमस्य जुधा च इष्टा चार्ययति” (५।४।४अ०) इति ।

परिवेषनकाले प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते,—“चिः परिषिञ्चन् पर्येति चिष्टदा अग्निर्यावानेवाग्निस्य इष्टुच्छ इमयति” (५।४।४अ०) इति । अग्नेराहवनीयादिरूपेण चिगुणत्वम् ।

परिवेषनरहितामप्रदक्षिणावृत्तिं* विधत्ते,—“चिः पुनः पर्येति षट् सम्पद्यन्ते षट्वा षतव षतुभिरेवास्य इष्टुच्छ इमयति” (५।४।४अ०) इति । पूर्वेण प्रदक्षिणायामे षट् षट्सङ्ख्यासम्पत्तिः ।

कल्पः, 'अवकां वेतसत्राणां मण्डूकस्य दीर्घवन्त्रे प्रवथ्य समुद्रस्य त्वाऽवाकयेति सप्तभिरष्टाभिर्वाग्निं विकर्षति' इति । तत्र प्रथमामाह,—“समुद्रस्य त्वा अवाकयाग्ने परिष्यथामसि । पावको अस्मभ्यश्च त्रिवो भव(१)” इति । अवाका शैवालं । हे 'अग्ने', त्वां 'समुद्रस्य' 'अवाकया' (समुद्रसम्बन्धिना शैलेना) 'परिष्यथामसि' (परितः संदृषोमि) उपरि-

* परिवेषनरहितामप्रदक्षिणावृत्तिमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

† शैवालोऽत्र इति पाठो भवितुं युक्तः ।

भागे सर्वत्र विकर्षामीत्यर्थः । तच्च 'अस्मभ्यम्' (अस्मदर्थं) 'पावकः' (शोधकः) 'शिवः' (शान्तः) च 'भव' ।

अथ द्वितीयामाह,—“हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि । पावको अस्मभ्यः शिवो भव(५)” इति । हे 'अग्ने', त्वां 'हिमस्य' (शैत्यस्य), 'जरायुणा' (जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन) । श्रेष्ठं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“उप उमक्षुप वेतसेऽवत्तरन्नदीष्वा । अग्निं पित्तमपामसि(६)” इति । हे 'अग्ने', 'उमा' पृथिवी, तस्याम् 'उप'-गतो वर्त्तसे । तथा 'वेतसे' (वञ्जुलके) 'उप'-गतो वर्त्तसे । तथा 'नदीष्वा' (नदीजलपि*) 'अवत्तरन्' (अतिशयेन रक्षकत्वं) यथा भवति, तथा उपगतो वर्त्तसे । तथा त्वम् 'अपां' 'पित्तम्' 'असि' (तेजोऽसि) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं । पावकवर्णम् शिवं ह्यधि(७)” इति । हे 'मण्डूकि' (मण्डूकजातीये), 'ताभिः' (समनन्तरोक्ताभिः ऋग्भिः) सह 'आगहि' (आगच्छ) । 'सा' त्वम् 'इमं' (अनुष्ठीयमानं) 'नः' (अस्मादीयं) 'यज्ञं' 'पावकवर्णम्' (अग्निस्मान्तेजस्कं) 'शिवं' (फलप्रदत्वेन शान्तं) 'ह्यधि' (कुह) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“पावक आ चितयन्था कृपा । क्षामन् इहसे उषसो न भानुना(८)” इति । हे मण्डूकि, 'पावके' (अस्मिन्नग्ने) विषयभृते सति 'चितयन्था' (चिन्वानथा) 'कृपा' (कृपया) 'क्षामन्' युक्ता सती 'आ' (इहागच्छ) । त्वयि आगतयां सत्यां अयमग्निः 'क्षामन्'

* 'नदीजलेष्वपि' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(चाञ्चि पृथिव्यां) 'रुक्षे' (दीप्तिमान्) । तत्र दृष्टान्तः,—'उषसः न भानुना' (उषःकालसम्बन्धिना प्रकाशेन यथा पदार्था दीप्यन्ते तदत्) ।

अथ षष्ठीमाह,—“द्वर्षन्न यामन्नेतन्नस्य नू रण आ यो घृणे । न तद्वषाणो अजरः^(८)” इति । 'यः' अग्निः, 'एतन्नस्य' (गमनकुशलस्य अन्नस्य) 'यामन्' (नियामकः) 'रणे' (युद्धे) 'द्वर्षन्न' (परवसानि द्विंसन्निव) 'आ'—'घृणे' 'नु' (सर्वतो दीप्यते खलु), सोऽग्निः 'अजरः' (अरारहितः) 'तद्वषाणः' 'न' (दृष्णायुक्तो न) भवति । यथा लोके शीघ्रगमनस्वभावम् अन्नं वामहस्तगतेन खलीनेन दृढं नियम्य रणे प्रवर्त्तमानः पुरुषः परवसानि द्विंसन् न त्वरते, एवमयमग्निः प्रज्वलति, न कदाचित् जीर्यति, नायसौ दृष्णायुक्तः, किन्तु दृप्त इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वञ्चि यञ्चि च^(९)” इति । हे 'पावक' (शोधक), 'देव' (द्योतनात्मक), 'अग्ने', 'रोचिषा' (दीप्तिमत्या) 'मन्द्रया' (सञ्चय्या) 'जिह्वया' (वाचा) 'देवान्' 'आ'—'वञ्चि' (आवह), 'यञ्चि' (यज) ।

अथाष्टमीमाह,—“स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः इहावह । उप यज्ञः हविश्च नः^(१०)” इति । हे 'पावक' (शोधक), 'दीदिवः' (दीप्यमान), 'अग्ने', 'नः' (अस्मादर्थं) 'देवान्' 'इह' (कर्माणि) 'आवह', अस्माकम् इमं 'यज्ञं' 'हविश्च' 'उप' (देवसमीपे) प्रापय ।

एतैरष्टभिर्मन्त्रैः साध्यं विकर्षणं विधत्ते,—“अपां वा एतत् पुष्यं यदेतसोऽपाः अरोऽवका वेतसशाखया चावकाभिश्च विकर्षति आपो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्व शुचः श्रमयति” (५।४।४अ०) इति ।

द्योऽयं 'केतसः', द्योऽयम् 'अपां' पुष्यस्त्राणीवः, अपु जासमानतात् ।
 यास्य 'अवकाः' (द्वैवासाभिधाः) ता 'अपां सरः' (सारं* दध्ना मण्डमिव) ।
 तस्मात् एताभ्यामग्निं विकर्षेत,—चितेरपरि नानादिषु विविधमेतदुभयम्
 आकर्षेदित्यर्थः) । 'आपो' दाहनिवारकत्वात् 'ब्रान्ताः', अपसम्बन्धिना
 द्रव्यद्वयेन विकर्षणे सति 'ब्रान्ताभिः' अग्निः 'एव' 'अस्य' अग्नेः 'शुभ्रं'
 'ब्रमयति' ।

पृष्ठाङ्गद्रव्यद्वयेन सप्त मण्डूकस्यपि कर्षणशोभकत्वं विधत्ते,—
 "यो वा अग्निं चितं प्रथमः परस्परधिक्रामतीश्वरो वै तस्य सप्त
 प्रदहो मण्डूकेन विकर्षत्येष वै परस्परानुपजीवनीयो न वा एष
 ग्राम्येषु परसु चितो नारण्येषु तमेव शुचाऽर्पयति" (५।४।४ अ०) इति ।
 गोमहिषाजादीनां मध्ये 'अः' 'पशुः' इमम् दृष्टकाभिः 'चितम्'
 'अग्निं' प्रथमम् अधिरुद्र पादेन आक्रामति, 'तं' पशुं सन्नापेन प्रदग्धुम्
 अथसग्निः प्रभुर्भवति । तस्मात् पश्चन्तरेण विकर्षणं न कुर्यात्, किन्तु
 'मण्डूकेन' कुर्यात् । मण्डूकस्य ग्राम्ययोगेषु 'ग्राम्येषु' 'नारण्येषु' च
 परसु अगन्तर्भावोक्तोऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनस्युप-
 जीव्यो न भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं सन्नापेन
 सोजयति ।

तस्मिन् विकर्षणे "समुद्रस्य त्वा" इत्यादीन् सन्तान् विनियुक्ते,—
 "अथाभिर्विकर्षत्यष्टाक्षरा गायत्री मयचोऽग्निर्वावेकाग्निस्तस्य सप्त
 ब्रमयति" (५।४।४ अ०) इति ।

* सार इति भवितुं युक्तः ।

सामान्वतो विहितान् मन्त्रान् विभ्रेषतो विधत्ते,—“पावक-
वतीभिरसं वै पावकोऽस्मैवास्त्रं शुभं प्रमथति” (५।४।४अ०) इति ।
‘पावकः अस्त्रभ्यं शिवो भव’ इत्येवं पावकब्रह्मे यासु शब्दु विद्यते,
ताः पावकवत्य इत्यर्थः; ताभिः ‘विकर्षतीत्यनुवर्तते । पावकस्याग्नेरस-
त्रं हेतुत्वात् अस्त्रम् ।

कल्पः, ‘अपामिदं न्ययनं, नमस्ते हरसे शोचिषा इति द्वाभ्या-
मग्निमधिरोहति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“अपामिदं न्ययनं
समुद्रस्य निवेजनं । अग्न्यं ते अस्त्रत् तपन्तु हेतयः पावको अस्त्रभ्यं
शिवो भव^(१९)” इति । ‘इदं’ पितृयागिस्थानं ‘अपां’ ‘न्ययनं’
(नियमेन प्राप्तस्थानं), यागद्वारापि आपः प्राप्यन्ते । अत एव अपां
बहुलत्वात् ‘समुद्रस्य’ ‘निवेजनं’ (गृहस्थानीयं) । तद्रूपं हे अग्ने,
त्वदीया ‘हेतयः’ अस्त्रान्तः ‘अग्न्यं’ विरोधिनं पुरुषं ‘तपन्तु’ (क्लेशयन्तु) ।
‘अस्त्रभ्यं’ (अस्त्रदर्थं) ‘पावकः’ (शुद्धः) ‘शिवः’ (जान्तः) च ‘भव’ ।

अथ द्वितीयामाह,—“नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्रर्षिषे ।
अग्न्यं ते अस्त्रत् तपन्तु हेतयः पावको अस्त्रभ्यं शिवो भव^(१९)” इति ।
हे अग्नि, ‘ते’ (तव) ‘हरसे’ (रसानां हन्त्रे) ‘शोचिषे’ (शोषणहेतवे)
तेजसे ‘नमः’ ‘अस्तु’ । किञ्च ‘ते’ (तव) ‘अर्षिषे’ (पदार्थान् प्रकाश-
यित्रे तेजसे) ‘नमः’ ‘अस्तु’ । अन्यमित्यादिपूर्ववत् ।

एतन्मन्त्रवाधात् अधिरोहणात् पूर्वमुपान्तप्रतिमौचनं विधत्ते,—
“मृत्युर्वा एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत् क्षणाजिनं कार्णां उपा-
नहायुपमुक्षते ब्रह्मणैव मृथोरनार्धने” (५।४।४अ०) इति । अग्ने-
र्दाहकत्वान्मृत्युत्वं प्रसिद्धं, ‘क्षणाजिनं’ तु ‘ब्रह्मणः’ (वेदस्य) ‘रूपं’; अत

एव दीक्षाप्रकरणे समाच्यते, “अन्त्याने वै देवेभ्यो यज्ञायातिष्ठमाने
 कृष्णो रूपं कृष्णापकृष्णातिष्ठताम्” (६।१।३अ०) इति । कृष्णाजिनेन
 निश्चिते ‘उपानहौ’ ‘कार्ष्णी’, तयोः प्रतिमोके सति वेदेनैव ‘मृत्युः’
 अन्तर्हितो भवति ।

उपानहूयस्य प्रतिमोकाप्रतिमोकयोर्दोषसङ्गावात् एकस्या एव
 प्रतिमोकं विधत्ते,—“अन्तर्हृत्योर्धन्नेऽन्तरन्नाद्यादित्याऽऽरन्वासुपसुञ्चते
 ऽन्यान् न अन्तरेव मृत्योर्धन्नेऽवासाद्यः सन्धे” (५।४।४अ०) इति ।
 उभयोरपि अप्रतिमोकतया मृत्युबाधः; प्रतिमोकेन मृत्योरन्तर्धानं,—
 मृत्युरपघ्नान्धति । अस्मि त्वन्यो दोषः, यथा मृत्योरन्तर्धानं, एवमन्ना-
 द्यादपि अन्तर्हितो भवति इत्येवमभिज्ञा आहुः; अतस्तत्परिहारायैकाम्
 उपानहं उपसुञ्चते, इतरां नोपसुञ्चते । तथा सति उपमोकेन
 मृत्योरन्तर्धानं भवति, अनुपमोकेन च अन्नाद्यं प्राप्नोति ।

उपानदुपमोकादूर्द्धं यत् पितेरधिरोहणं, तदङ्गभूते द्वितीयेऽस्मिन्
 मन्त्रे प्रथमार्द्धस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“नमस्ते हरसे त्रोचिष इत्याह
 नमस्कृत्य हि वसीयाःसमुपचरन्ति” (५।४।४अ०) इति । खोके हि
 योऽतिशयेन वसुमान् भवति, तं भृत्या आदौ ‘नमस्कृत्य’, पश्चाद्
 ‘उपचरन्ति’; ततोऽग्रेरप्यत्र नमस्कारो युक्तः ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अन्यं ते अस्मत् तपन्तु
 हेतय इत्याह यमेव देष्टि तमस्य ऽनुचार्पयति” (५।४।४अ०) इति ।
 ‘तं’ (द्वेष्यम्) ‘अस्य’ (अग्नेः) सन्नापेन योजयति ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पावको अस्मभ्यः त्रिवो
 भवेत्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवावहन्धे” (५।४।४अ०) इति ।

अपामिदं न्यमित्यादिमन्त्रसङ्ख्याविशिष्टम्* अधिरोहणं विधत्ते,—

“दाभ्यामधिक्रामति प्रतिष्ठित्यै” (५।४।४अ०) इति ।

सामान्येन विनियुक्तौ मन्त्रौ पुनर्विशेषाकारेण विनियुक्ते,—
“अपस्ववतीभ्याः ज्ञान्त्यै” (५।४।४अ०) इति । “अपामिदम्” इत्येवम्
अपस्ववती यथोर्ध्वोऽपस्ववती, ताभ्यामधिरोहणे सति अग्नि-
तापस्य ज्ञान्तिर्भवति ।

कथ्यः, ‘गृषदे वडिति पञ्चभिर्हस्तरवेदिवदग्निः स्वयमादृशां वा
व्याघार्य’ इति । पाठस्तु,—“गृषदे वट् अफुषदे वट् वनसदे वट्
बर्हिषदे वट् सुवर्विदे वट्^(११)” इति । गृषु (मनुष्येषु) जाठराग्निरूपेण
सीदतीति ‘गृषत्’, तस्मै ‘वट्’ (हविर्दत्तं) । वाङ्मरूपेणापु सीदतीति
‘अफुषत्’ । दावाग्निरूपेण वने सीदतीति ‘वनसत्’ । आहवनीयादिरूपेण
बर्हिषि यज्ञे सीदतीति ‘बर्हिषत्’ । आदित्यरूपेण सुवर्गं विन्दते,
सभते, इति ‘सुवर्वित्’ ।

एतान् मन्त्रान् विनियुक्ते,—“गृषदे वडिति व्याघारयति पञ्चधा-
ऋत्या पञ्चसुखमारभते” (५।४।५अ०) इति । पञ्चसङ्ख्यापेतया
आऋत्या यज्ञे सुखमङ्गं उपक्रान्तवान् भवति ।

अथ दक्षिणमंसमुत्तरां ओषिमित्यादिकं (?) वज्रत्वं विधत्ते,—
“अऋण्या व्याघारयति, तस्मादऋण्या पञ्चवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रति-
ष्ठित्यै” (५।४।५अ०) इति ।

मन्त्रगतं वट्कृद्दं प्रशंसति,—“यद्वषट्कुर्याद् यातयामस्य वषट्-
कारः स्याद् यज्ञ वषट्कुर्याद्द्रक्षाःसि यज्ञः इत्युर्वडित्याह परोक्षमेव

* न्ययनमित्यादिमन्त्रसङ्ख्याविशिष्टमिति पाठो भवितुं युक्तः ।

वषट्कारेति नास्व धातवामा वषट्कारो भवति न यञ्च रषाश्चि
 प्रन्ति” (५।४।५अ०) इति। एतच्च वाक्यं,—“सन्ने वायुर्मातरिश्वा रधातु”
 (४।१।४अ०) इति मन्त्रे, “तस्मै च देवि वषट्सु तुभ्यम्” इत्यस्य
 व्याख्यानरूपत्वं (?) ब्राह्मणेन (५।१।५अ०) उदाहरत्त बभ्यम्बितम् ।

कल्पः, ‘ये देवा देवानामिति द्वाभ्यामनु परिवारं दग्ना मधु-
 मिश्रेण दर्भेषुमुष्टिनाग्निं व्यवोचति’ इति । तत्र प्रथमाह्वयमाह,—
 “ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्सरीणनुप भागमासते ।
 अजतादो इविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं जुष्टध्वं मधुनेः घृतस्य^(*)”
 इति । द्विविधा देवा इविर्भुजः,—इन्द्रवत्सादयः ब्रह्मीरनिर्वाहकाः,
 प्राचात्मकाः प्राचापानादयश्च, दीव्यतीति श्रुत्यन्तेरभवथापि सन्त्यः;
 उभयेऽप्येते यज्ञियाः, तपेन्द्रादयो ‘देवाः’ यज्ञेन पूज्यत्वाद् यज्ञियः,
 प्राचादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद् यज्ञियाः । एवं सति ‘यज्ञियत्वनाम्’
 इन्द्रादीनां ‘देवानां’ सम्बन्धिनः प्राणरूपाः ‘ये’ यज्ञियार्थं
 ‘संवत्सरीणं’ (संवत्सरेण साध्यं) पितृयाग्निं ‘भागं’ (मज्जीवम्) ‘उप-
 आसते’ (सेवन्ते) । प्राचाद्या ‘अजतादः’,—जतं स्वाहाकारे समर्पितम्
 अदन्तीति जताद् इन्द्रादयः, तद्विपरीतत्वात् प्राचा ‘अजतादः’ ।
 तथाविधा हे प्राणाः, ‘अस्मिन्’ ‘यज्ञे’ ‘इविषः’ (अज्ञतमिर्द्ध्वमानस्य)
 मधुस्थां मगं ‘जुष्टध्वं’,—मदीयेन स्वाहाकारसमर्पणेन विना ‘स्वयम्’
 एव स्वीकुरुत ।

* अत्र ‘यज्ञीयाः’ ते इति किं वा ‘यज्ञीयाः’ इति पाठो भवितुं
 युक्तः ।

† अत्र ‘मधुनेः घृतस्य’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ द्वितीयामात्र,—“ये देवा देवेभ्यधि देवलमाद्यन् वे ब्रह्मणः
 नृद एतारो अस्म । सेभ्यो नर्त्ते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न
 पृथिव्या अग्निं क्षुषु^(१५)” इति । ‘ये’ प्राणा ‘देवेषु’ (इन्द्रादिषु)
 अपि ‘अग्निं’ (अग्निष्ठादत्नेन) ‘देवलमाद्यन्’ (प्राणाः) प्राणैरेवाधिष्ठिता
 एवेन्द्रादिविपश्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । किञ्च ‘ये’ प्राणाः ‘अस्म’ ‘ब्रह्मणः’
 (वीथमानस्याग्नेः, परिच्छदश्च) ‘पुरः’ ‘एतारः’ (पुरतो गन्तारः) निर्वाहका
 इत्यर्थः । न खलु प्राणैर्विना वीथमानोऽग्निर्निवेद्नुं शक्यते । किञ्च
 ‘सेभ्यः’ ‘अग्ने’ (यान् विना) ‘किञ्चन’ ‘धाम’ विद्वां ‘न पवते’ (न
 इड्डं भवति, ‘ते’ (प्राणरूपा देवाः) ‘दिवो न’ (दिव्यपि न)
 तिष्ठन्ति । ‘पृथिव्यां न’ (भूमावपि न) तिष्ठन्ति, किन्तु ‘क्षुषु’
 (पर्वतसानुसदृशेषु शरीरगतचक्षुरादिगोखलोषु) आश्रित्य वर्त्तन्ते ।

एतद्व्यञ्जद्वयं विनियुक्ते,—“उतादो वा अन्ये देवाः अउतादोऽन्ये
 क्षानग्निचिदेवोभयान् प्रीणाति ये देवा देवानामिति दधा मधु-
 मिश्रेणावोचति, उतादसैव देवान् अउतादस यजमानः प्रीणाति,
 ते यजमानं प्रीणन्ति, दध्नैव उतादः प्रीणाति मधुनाऽउतादो, यान्
 वा एतदसं यदधि, आरथं मधु, यद्दधा मधुमिश्रेणावोक्तं उभयस्त्वाव-
 दध्ने” (५।४।५ अ०) इति । ‘उतादः’ इन्द्रादयः, ‘अउतादः’ प्राणाः,
 ‘तान्’ ‘उभयान्’ अपि ‘देवान्’ अथम् ‘अग्निचिन्’ प्रीणयितुमर्हन्ति,
 अतः ‘मधुमिश्रेण’ ‘दधा’ अवोचनं कुर्यात् । तेन योभये प्रीतः
 सन्तो यजमानमपि ‘प्रीणयन्ति’ । तथापि इन्द्रादीनां दध्न प्रीतिः,
 प्राणानां ‘मधुना’ प्रीतिः । किञ्च दध्नो याम्यन्तात् मधुनसारणत्वाद्,
 उभाभ्याम् अवोचने सति उभयमपि सम्यादितं भवति ।

अबोक्षणसाधनं प्रौढदर्भसृष्टिं विधत्ते,—“गुमुष्टिनाऽबोक्षति प्राजापत्यो वै गुमुष्टिः सद्योनित्वाय” (५।४।५अ०) इति । गुरुः स्त्रूषो दर्भसृष्टिः ‘गुमुष्टिः’, तस्य प्रजापतिवत् प्रौढत्वात् प्राजापत्यत्वम्, अतस्तेनावोक्षणं ‘सद्योनित्वाय’ भवति । अग्निरपि प्रजापतिनेोत्पादितत्वात् ‘प्राजापत्यः’ ।

तेन समानयोनित्वं मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।५अ०) इति ।

अबोक्षणकाले परितो भ्रमणं विधत्ते,—“अनुपरिचारमबोक्षति अपरिवर्गमेवैनाम् प्रीणाति” (५।४।५अ०) इति । ‘अनुपरिचारम्’ (अनुक्रमेण परितस्परित्वा) ‘अपरिवर्गम्’ ‘एव’ (अन्वयवयवेषु कस्यापि अवर्जनमहात्मेव) ‘एनाम्’ (अन्वयवयवान्) ‘प्रीणाति’ ।

कल्पः, ‘प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोक्ष’ इति । पाठस्तु,—“प्राणदा अपानदा व्यानदाश्चतुर्दा वर्षोदा वरिवोदाः । अन्यं ते अस्मत् तपन्नु हेतयः पावको अस्मभ्यः शिवो भव^(१९)” इति । यजमानाय प्राणं ददातीति ‘प्राणदाः’, प्राणं सुस्थिरं करोतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वर्षो बलं । वरिवः प्रजा । अन्नमित्यादि पूर्ववत् ।

प्राणादिदानप्रसक्तिपूर्वकं मन्त्रं व्याचष्टे,—“वि वा एष प्राणैः प्रजया पशुभिर्हृद्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिक्रामति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणानेवात्मन्वत्ने वर्षोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा वै वर्षः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्वत्ने” (५।४।५अ०) इति । यो यजमानोऽग्निचयनकालेऽग्निमधिरोहति, एष प्राणादिभिर्वियुज्यते, अतः प्राणादिदानं प्रार्थनीयमिति मन्त्रः प्रवर्त्तते । तत्र पूर्वभागेन प्राणादीन्

स्वात्मनि सुस्थितान् करोति । उत्तरभागेन बलवाचिना वर्षःशब्देन पुत्रपौत्रादिरूपा प्रजा उपलक्षिताः, तासु हि सतीषु व्यवहृतं प्रबलत्वात् । पूजावाचिना वरिवःशब्देन पञ्चव उपलक्षिताः, तेषु सत्सु क्षीरादिसम्पत्त्या पूज्यो भवति ।

कल्पः, 'अग्निस्तिग्मेनेति दाभ्यामग्नयेऽनीकवते एकामाहुतिश्च
हुत्वा' इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यश्चद्
विश्वं न्यचिषं । अग्निर्नो वृषते रथिं (१०)” इति । अयं चीयमानः
'अग्निः' 'तिग्मेन शोचिषा' (तीक्ष्णया ज्वालयया), 'न्यचिषं' (राक्षसादि)
'विश्वं' (सर्वं) विरोधिन् 'नि'-'धंसत्' (नियमयत्), विनाशयत्वित्यर्थः ।
'अत्रम्' अदनशीलं बाधकमनिष्टं, तदस्यास्तीति 'अत्रिं', तं वि-
नाशयत् । किञ्च अयम् 'अग्निः' 'गः' (अस्मदर्थं) 'रथिं' (धनं) 'वंसते'
(वसितुं सम्भाजयितुम् इच्छत्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सैनागीकेन सुविद्वो अस्मे यथा देवाश्च
आयजिष्ठः स्वस्ति । अद्व्यो नोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत
रेवद्दिदीहि(१८)” इति । हे 'अग्ने', 'स' त्वं 'द्युमत्' (दीप्यमानं) 'उत'
(अपि च) 'रेवत्' (धनयुक्तं) गृह्येचादिकं 'दिदीहि' (प्रकाशय) ।
कीदृशस्त्वं?—'एनागीकेन' 'सुविद्वः' (अग्नेन ज्वालासमूहेन सुदु-
वेदिता), 'अस्मे' 'देवान्' 'यथा' (अस्मदर्थं देवानुद्दिश्य याग-
निष्पादकः) । 'स्वस्ति' (विघ्नराहित्यं) यथा स्यात् तथा 'आयजिष्ठः'

* अत्र 'अभिषं' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र 'अग्नी' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ वृद्धनयुक्तम् इति का० इ० पु० पाठः ।

(अतिब्रथेन कृत्स्नयागसमाप्तकारी), 'अदधः' (केनाप्यर्द्धसितः),
 'गोपाः' (मन्त्रस्य गोप्ता), 'उत' (अपि च) 'नः' (अस्माकं) 'परस्याः'
 (अतिब्रथेन पासयिता) ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

षष्ठे पञ्चानुवाकाः स्युरग्निशेषस्ततः परे ।
 चत्वारो ह्यश्वमेधार्था अग्नेति परिविञ्चति ॥
 अग्नेस्ते प्रतिपर्येति, समुद्रेत्यग्निमष्टभिः ।
 विकर्षेदित्यपां दाभ्यामारोहति चितिं, गृषत् ॥
 व्याघारः पञ्चभिः*, 'ये दे' दाभ्यामग्निमवोचति ।
 प्राणदा अवरुह्याग्निस्तिग्मेनेत्याहुतित्वयम् ॥
 प्रथमे त्वनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा द्वाविंशतिरीताः (?) ।

अथ मीमांसा,—नवमाध्यायस्य प्रथमपादे (८अ०) चिन्तितम्,—

“विकर्षप्रोक्षणे कार्यं प्रतीष्टकमुतैकधा ।

आद्योऽवयवसम्बन्धेन मैवं भूदेवसत्वतः ॥

'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इति श्रूयते, तच्चेदमासायते,—'मण्डूकेन
 अग्निं विकर्षति । वेतसग्नाखया चावकाभिस्त्राग्निं विकर्षति ।
 हिरण्यकक्षसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति' इति । आखाये मण्डूकं बद्ध्वा तेन
 विकर्षतीत्यर्थः । ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्त्तव्ये । कुतः ? ।
 चिताश्व इष्टकाभ्यः पृथग् अग्निब्रह्मार्थस्य कस्यचिदवयविद्रव्यस्याभावाद्
 इति चेत् । मैवं,—उपहिताभिरिष्टिकाभिः संयुक्तस्य प्रदेवस्यावयवि-

* 'द्वन्द्वे वट्ट' इत्यत्र (५७३ ए० ८ प०) वडन्ता प्रश्न मन्त्रा बोध्याः ।

द्रव्यत्वात्, तस्य चान्याधारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वं । तस्मादग्नेरेकत्वात्
सकृदेव विकर्षणप्रोक्षणे कुर्यात् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता निषसाद
पिता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदे
वर आविवेश^(१) । विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाता
विधाता परमेत सन्दृक् । तेषामिष्टानि समिषा
मदन्ति यच्च सप्तर्षीन् पर एकमाहुः^(२) । यो नः पिता
जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्या सज्जान ॥ १ ॥

यो देवानां नामधा एक एव तः संप्रभं भुवना
यन्त्यन्या^(३) । त आ यजन्त द्रविणः समस्मा च्छषयः
पूर्वे जरितारो न भूना । अस्तर्ता स्तर्ता रजसो वि-
माने ये भूतानि समक्ष्वन्निमानि^(४) । न तं विदाथ
य इदं जजानान्यद् युष्माकमन्तरं भवाति । नीहारेण
प्रावृता जल्पया चासुतृप उक्थशासञ्चरन्ति^(५) । परो
दिवा पर एना ॥ २ ॥

पृथिव्या परो देवेभिरसुरगुहा यत् । कः स्विज्ञभं

प्रथमं दध्न आपो यष देवाः समगच्छन्त विश्वे^(१) ।
 तमिद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यष देवाः समगच्छन्त
 विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं
 भुवनमधि अितं^(२) । विश्वकर्मा अजनिष्ठ देव आदि-
 गन्धर्वो अभवद्द्वितीयः । तृतीयः पिता जनिताष-
 धीनां ॥ ३ ॥

अपां गर्भं व्यदधात् पुरुषा^(३) । चक्षुषः पिता
 मनसा हि धीरो घृतमेने अजनस्रस्रमाने । यदेदन्ता
 अददहन्त पूर्वं आदिद्यावापृथिवी अप्रयेतां^(४) ।
 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वत-
 स्यात् । सं बाहुभ्यां नमति संपतचैर्द्यावापृथिवी जन-
 यन् देव एकः^(५) । किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भं
 कतमस्वित् किमासीत् । यदी भूमिं जनयन् ॥ ४ ॥

विश्वकर्मा वि द्यामौर्षोऽग्निना विश्वचक्षाः^(६) ।
 किंस्विदनं क उ स दृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी
 निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद् यदध्य-
 तिष्ठद् भुवनानि धारयन्^(७) । या ते धामानि पर-
 माणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिक्षा
 सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः^(८) ।
 वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये ॥ ५ ॥

मनोयुजं वाजे अद्या हुवेम । स नो नेदिष्टा
 हवनानि जोषते विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा^(१) । विश्व-
 कर्मन् हविषा वाहृधानः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः ।
 मह्यं त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरि-
 रस्तु^(२) । विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन चातारमिन्द्र-
 मक्षणोरवध्यं । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रे
 विह्व्यौ यथासत्^(३) । समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां
 पतये नमः । नदीनां सर्वासां पिबे जुहुता विश्व-
 कर्मणे विश्वाहामर्त्यः हविः^(४) ॥ ६ ॥

अजान । एना । ओषधीनां । भूमिं जनयन् ।
 ऊतये । नमः । नव च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

प्रथमोऽनुवाके परिषेचनादिकमुक्तं । अथ द्वितीयेऽनुवाके सूक्ता-
 र्थां होमौ उच्येते । कल्पः, 'षोडशगृहीतेन क्षुचं पूरयित्वा वैश्व-
 कर्मणानि जुष्टेति । य इमा विश्वा भुवनानि जुष्टश्चक्षुषः पिता
 मनसा हि धीर इति नामासूक्ताभ्यां द्वे आहुती । यं कामयेत
 शिरं पाप्मानो निर्मुच्येत्येकैकं तस्येत्युक्तम्' इति । तत्र प्रथमसूक्ते
 प्रथमाष्टमहाह,—“य इमा विश्वा भुवनानि जुष्टदृषिर्होता निषसाद्
 पिता नः । स आग्निषा इविषमिच्छमानः परमच्छदो वर आ-

विवेक^(१)” इति । ‘यः’ विश्वकर्मा परमेश्वरः, ‘इमा विश्वा भुवनानि जुहुत’ (प्रलये पृथिव्यादीन् इमान् सर्वान् लोकान् स्वात्मन्याहुति-प्रक्षेपवत् संहरन्), ‘सृष्टिः’ (अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः), ‘होता’ संसार-होमकर्त्ता), ‘नः’ (अस्माकं) ‘पिता’ (जनकः), ‘निषदाद्’ (स्वयं खितवान्), प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वान् लोकान् संहृत्य अस्माकमपि संहर्त्ता, पुनः सृष्ट्या च सन् सर्वज्ञो यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीत् । अत एव सर्वा अप्युपनिषद् एवमाहुः, “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत् किञ्चन निषत्” (ऐत० १ ख०) । “सदेव सोम्येदमय आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६ अ० २ ख०) इत्याद्याः । ‘स’ (तादृक्) परमेश्वरः ‘आग्निषा’ (बहुस्यां प्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः-सिसृक्षया) ‘द्रविणमिष्कमागः’ (धनोपलक्षितं जगद्भोगमपेक्षमाणः) ‘परमश्चदः’ (परमं स्वकीयमेवाद्वितीयं पारमार्थरूपमावृण्वन्) ‘वरे’ (स्वेन सृष्टे शरीरमध्यवर्तिनि पुण्डरीकस्थाने) ‘आविवेक’ (जीवरूपे* प्रविष्टः) । एतच्च सर्वमुपनिषदि (तैत्ति० ६ अ०) आच्चातं,— “सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविञ्जत्” इति । एवमन्या अप्युपनिषद् उदाहार्थाः ।

अथ द्वितीयामाह,—“विश्वकर्मा मनसा यद्विहाया धाता विधाता परमेत संदृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यच्च सप्तर्षीन् पर एकमाहुः^(१)” इति । विश्वविषयाणि कर्माणि सृष्टिस्थिति-संहाररूपाणि यस्यासौ ‘विश्वकर्मा’, तस्य च तेषु कर्मसु सत्यत्वादय

* जीवरूपेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

एव साधनं, सत्यसङ्कल्पत्वात् । 'यत्' (यस्मात्) अयं 'मनसा*' (सत्यसङ्कल्पमात्रेण) 'विश्वकर्मा', तस्मात् 'धाता', 'विधाता', 'विहाया' इति चोच्यते,—'धाता' उत्पादकः; 'विधाता' पोषकः; विशेषेण च हाति परित्यजतीति 'विहायाः' संहर्तृत्वर्थः । 'उत' (अपि च) अत एव 'परमा' (परमः सर्वेभ्य उल्लस्यः) । सम्यक् पश्यतीति 'संदृक्' (सर्वज्ञ इत्यर्थः) । 'यत्र' (यस्मिन्) 'परे' (परस्मिन्) ईश्वरे 'सप्तर्षिन्' 'एकमाहुः',—य एते मरीच्यचिप्रमुखाः सप्तर्षयो विविधा दृश्यन्ते, ते सर्वे सृष्टेः प्राक् परस्मिन्नेकीभृता इति वेदान्तपारगा आहुः । स च परमेश्वरः, 'तेषां' (सप्तर्षिप्रभृतीनाम्) 'इष्टानि' (अपेक्षितानि) स्थानानि 'इषा' (स्नेह्यामात्रेण) संपादयतीति, तेन च ते महर्षयो हृष्यन्ति ।

अथ द्वतीयामाह,—“यो नः पिता जनिता यो विधाता यो नः सतो अभ्या सञ्जान । यो देवानां नामधा एक एव तः सम्प्रभं भुवना यन्थन्या^(१)” इति । 'यः' विश्वकर्मा 'नः' (अस्माकं) 'पिता' (पालयिता) न केवलं पालकः, उत्पादकोऽपि । किमनेनास्माकम् उत्पादक इति सङ्कोचेन, 'यः' 'विधाता' (सर्वस्य जगतः उत्पादकः), 'यः' विश्वकर्मा 'नः' (अस्माकम्) उत्पन्नानां 'सत्' वर्त्तमानमिदं भोग्यजातं 'सतो' 'जजान' "सदेव सोम्य" इति श्रुत्युक्तात् स्वस्वरूपात् उत्पादयामास । 'यः' च विश्वकर्मा 'देवानां' 'नामधाः' (स्वयमेव सर्वदेवरूपेणाविर्भूय इन्द्रमिचादिदेवतानामानि धारयति । अत एव अन्यत्रास्मात्,—“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः रथो दिव्यः स सुपर्णे

* मानसा इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

गहत्मान् । एकं सदिप्रा बन्धुधा वदन्वसिं यमं मातरिस्थानमाहुः”
 (अष्ट० १ म० १ ६ ४ सू०) इति । अत एव बहूनां देवानां नामानि
 धारयन्नपि वस्तुतः स्वयम् एक एव । ‘तं’ विश्वकर्माख्यं परमेश्वरं
 ‘अन्या’ ‘भुवना’ (तस्माद् अन्यानि सृष्टानि सर्वाणि भुवनानि)
 ‘सम्प्रभ्रं’ यथा भवति तथा ‘यन्ति’ (प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति),
 एकीभावयुक्ते प्रलये क ईश्वरः कानि भुवनातीति एवं प्रभ्रं सम्प्र-
 धारणं प्रवर्त्तते विभागाभावेन* श्रुत्यनभिज्ञैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“त आ यजन्त द्रविष् समस्ता षडयः
 पूर्वे जरितारो न भूना । असूर्त्ता सूर्त्ता रजसो विमाने षे भूतानि
 समस्तसन्निमानि(†)” इति । पूर्वोदाहृतेन विश्वकर्मणा प्रथमसुत्या-
 दिता ‘ये’ सृष्टारः, ‘इमानि’ ‘भूतानि’ (सर्वानेतान् प्राणिनः)
 ‘समस्तसन्नि’ (सम्यगुत्पादितवन्तः) । ‘ते’ ‘पूर्वे’ सृष्टारः ‘असूर्त्ता’ (सृष्टार्या
 जगते) ‘द्रविष्’ (धनरूपं भोग्यजातं) ‘सम्’-‘आयजन्त’ (सम्यक्
 सन्पादितवन्तः) । कीदृशाः ते ? ‘षडयः’ (अतीन्द्रियद्रष्टारः) सर्वज्ञा
 इत्यर्थः । ‘भूना’ ‘जरितारो न’ (भूनाः स्वकीयेन महत्त्वेन कदाचित्
 अपि जीर्णा न भवन्ति) । कीदृशानि भूतानि ? ‘असूर्त्ता’ (असुभिः
 प्राणैरीरितानि प्राणयुक्तानीत्यर्थः) । तथा ‘रजसो’ ‘विमाने’ ‘सूर्त्ता’
 (रज्जनात्मकस्वभोगस्य विशेषेण प्रमितौ स्वस्वकर्मभिः सुष्ठु प्रेरितानि) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“न तं विदाथ य इदं जजानान्यसुष्माक-
 मन्तरं भवाति । नीक्षारेषु प्रासुता जलथा चासुहृप उवसन्नास-

* ‘विभागाभावेन’ इति पाठो न सम्यक् ।

† ‘सृष्टा’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ ‘भूना’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

स्वरन्ति^(१)” इति । ‘यः’ विश्वकर्मा ‘इदं’ ‘जजाम’ (उत्पादितवान्) ‘तं’ विश्वकर्माणं ‘न’ ‘विदाथ’ (तेन सृष्टा हे जीवाः, ध्रुवं न जानीथ) । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमित्येवं सर्वेऽपि वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यद्युच्येत, तदसत्, न हि अहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य, किन्तु ‘युष्माकं’ अहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यम् ईश्वरतत्त्वं ‘भवति’ (विद्यते) । तथापि, जीवरूपवत् कुतो न जानीमः ? इति चेत्, ‘नीहारेण’ ‘प्रावृताः’ (भवन्तो नीहार-सदृशेनाज्ञानेनावृतत्वात् न जानन्ति), यथा नीहारो नात्यन्तमसद्* दृष्टेरावरकत्वात्, नाप्यत्यन्तसन् काष्ठपाषाणादिरूपान्तरेण सम्बद्धम् अयोग्यत्वात्; एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सत् वाधमाचनित्यत्वात् । ईदृशेन अनिर्वचनीयेन अज्ञानेन भवन्तः सर्वेऽपि जीवाः ‘प्रावृताः’ न केवलं तत्त्वां, किन्तु ‘जल्प्या’ ‘स’ (देवोऽहं मनुष्योऽहं ममेदं लेचमित्याद्यनृतजल्पनपरास्य) । किञ्च ‘असुदृपः’ (असुषु दृष्यन्तीति असुदृपः),—केनापि प्रकारेण प्राणान् पोषयित्वा तावतैव दृष्यन्ति भवन्तः, न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्त्तन्ते, न केवलमिह लोके भोगमाचदन्तिः, किन्तु ‘उक्थञ्चासः’ (परलोकेऽपि भोगं सम्पादयितुं नामाविधेषु यज्ञेषु उक्थानि शस्त्राणि शंसन्तीति उक्थञ्चासः), तादृशा भूत्वा भवन्तः ‘स्वरन्ति’ (ऐहिकामुष्मिकभोगे सर्वदा प्रवर्त्तन्ते), तस्मादज्ञानमिथ्या-ज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ।

* नात्यन्तमसन् इति पाठो भवितं दुःकृतः ।

† अत्र ‘न जानन्तः’ इत्येवंरूपः कश्चिदंशः पतित इव प्रतिभाति ।

अथ षष्ठीमाह,—“परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्गुहा यत् । कस्त्रिभ्रं प्रथमं दध आपो यच देवाः समगच्छन्त विश्वे(१)” इति । ‘यत्’ ईश्वरतत्त्वं ‘गुहा’ (हृदयपुच्छरीवे) गूढं ‘दिवा’ ‘परः’ (ध्रुवोकादपि दूरे तिष्ठति), ‘एना पृथिव्या परः’ (अस्त्राः पृथिव्या अपि दूरे तिष्ठति), ‘देवेभिरसुरैः’ ‘परः’ (देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च दूरे तिष्ठति), सकारान्तः परःशब्दो दूरवाची । दूरत्वं नाम विलक्षणत्वं, सर्वजगद्विलक्षणत्वात् गुह्यास्तमुखैर्ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च ‘यच’ (यस्मिन्) गर्भे ‘विश्वे’ (सर्वे) अपि ‘देवाः’ ‘समगच्छन्त’ (सङ्गताः, सम्भूय वर्तन्ते), तं ‘कस्त्रिभ्रं’ ‘आपः’ ‘प्रथमं’ ‘दधे’, अङ्गिः पूर्वं धृते गर्भे देवमनुष्यादयः सर्वे प्राणिनो वर्तन्ते,—इत्येवं ज्ञातप्रसिद्धिः । सोऽपि गर्भः क इति न ज्ञायते; यदा लूलोऽप्यथ जगदाधारो न ज्ञातः, तदा अत्यन्तसूक्ष्मत्वं* न ज्ञायते इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ।

अथ सप्तमीमाह,—“तमिभ्रं प्रथमं दध आपो यच देवाः समगच्छन्त विश्वे । अत्रस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिच्चिदं विश्वं भुवनमधि अत्रितम्(०)” इति । इदानीं गुह्यास्तानुशासनोपेतेषु पुरुषेषु विद्यमानस्तुतिः अनयाऽभिधीयते । यस्मिन् ब्रह्माण्डगर्भे ‘विश्वे’ ‘देवाः’ ‘समगच्छन्त’, ‘तमित्’ (तमेव) ‘गर्भं’ ‘आपः’ ‘प्रथमं’ ‘दधे’ (धृतवत्यः) । तद्धारणप्रकार एव स्पष्टीक्रियते,—‘अत्रस्य’ (जन्मरहितस्य) परमेश्वरतत्त्वं ‘नाभौ’ (नाभिस्त्रामीये स्वरूपमध्ये), ‘एकं’ (किञ्चिद्) बीजम् ‘अधि-’ ‘अर्पितं’ (अधिकत्वेन स्थापितं); ‘यस्मिच्चिदं’ ‘विश्वं’ (सर्वम्) अपि ‘भुवनम्’ ‘अधि-अत्रितम्’ (अधिकत्वेन स्थापितं), तद्बीजमर्पितम्;—

* अत्यन्तसूक्ष्मत्वं इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्भ्रैमं कौटिसूर्थ्यसमप्रभम्” । (मनु० १।८-९)

इति ।

अथाष्टमीमाह,—‘विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देवा आदिद्गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः । द्वितीयः पिता जनितौषधीनामपां गर्भं व्यदधात् पुरुचा^(८)’ इति । ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ऋण्डमध्ये प्रथमं ‘विश्वकर्मा’ (देवतिथ्यंगादिविश्वभेदकर्ता) सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः ‘अजनिष्ट’ (उत्पन्नः) । ‘आदित्’ (अनन्तरमेव) तदपेक्षया ‘द्वितीयः’ ‘गन्धर्वः’ ‘अभवत्’ (उत्पन्नः) । तत ऊर्द्धम् ‘ओषधीनां’ (पालकः) ‘पिता’, ‘जनिता’ (य उत्पादकः) सोमः पूर्वोक्तदयापेक्षया ‘द्वितीयः’ ‘अभवत्’ । तदेवम् ‘अपां’ ‘गर्भं’ (ब्रह्माण्ड) परमेश्वरः ‘पुरुचा’ ‘व्यदधात्’ (बहुधा व्यक्तं कृतवान्) । इत्येकं सूक्तं समाप्तम् ।

अथ द्वितीयसूक्ते प्रथमामृचमाह,—“चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनस्रजमाने । यदेदन्ता अददृष्टन्त पूर्वं आदित् द्यावापृथिवी अप्रथेताम्^(९)” इति । ‘चक्षुषः’ (चक्षुरादेः प्राण-समुदायस्य) ‘पिता’ (उत्पादकः), ‘धीरः’ (धैर्यवान्), ‘मनसा’ (स्नेह्या) ‘घृतं’ (घृतवत्) प्राणिनामुपभोगसाधनभूते ‘एने’ (द्यावापृथिव्यौ) परस्परानुकूल्येन ‘गस्रमाने’ (नमनोपेते) ‘अजनत्’ (उत्पादितवान्) । ‘यदेत्’ (यदैव) ‘पूर्वं’ (प्रथमाः) ‘अन्ता’ (अनन्युक्ताः, चेष्टावन्तः) चक्षुरादिप्राणा ‘अददृष्टन्त’ (दृढा अभवन्), ‘आदित्’ (अनन्तरमेव) ‘द्यावापृथिवी अप्रथेतां’ (द्यावापृथिव्यौ विस्तृते अभूताम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“विश्वतश्चक्षुरत विश्वतोमुखो विश्वतो-

इहा उत विश्वतस्यात् । सं बाहुभ्यां नमति सम्यतचैर्द्यावापृथिवी
 जनयन् देव एकः^(१)” इति । चक्षुरादिप्राणानां द्यावापृथिव्यो-
 स्यात्पत्नेरुद्धं विश्वरूपधरः परमेश्वर एवं भासते (?) । किमिति ? ।
 तदुच्यते,—‘विश्वतः’ (सर्वतः) चक्षूंषि यस्यासौ ‘विश्वतश्चक्षुः’, परमेश्वरस्य
 सर्वप्राण्यात्मकत्वात्, यस्य प्राणिनो ये चक्षुषी, ते तदुपाधिकस्य
 परमेश्वरस्यैवेति सर्वथास्य चक्षूंषि सम्यचन्ते । एवं मुखहस्तापादेष्वपि
 योजनीयं । स तादृश ‘एकः’ ‘देवः’ ‘द्यावापृथिवी’ ‘जनयन्’
 ‘बाहुभ्यां’ (बाहुस्थानीयाभ्यां) धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां ‘सं’-
 ‘नमति’ (जगत् सर्वं सम्यक् नतं स्वाधीनं करोति) । तथा ‘पतचैः’
 (पतनत्रीलैः) अनित्यैः पञ्चभूतैः उपादानकारणैः ‘सं’-‘नमति’ (जगत्
 स्वाधीनं करोति) ।

अथ तृतीयामाह,—“किंस्त्रिदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्त्रित्
 किमासीत् । यदी भूमिं जनयन् विश्वकर्मा त्रि द्याभौर्णान्महिना
 विश्वचक्षाः^(१)” इति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुसालो मृहादिकं
 किञ्चित् स्नानमधिष्ठाय मृद्भूयेण चक्रादिरूपैरुपकरणसाधनैर्घटं
 निष्पादयति, ईश्वरस्य निरपेक्षत्वात्, सर्वमत्र आचिष्यते,—द्यावापृथिव्यो-
 स्यात्पादनवेलायामीश्वरस्य ‘अधिष्ठानं’ (निवासस्थानं) ‘किंस्त्रिदासीत्’
 (किं नामाभूत्)? न किञ्चिदित्यर्थः । तथा ‘आरम्भणं’ ‘कतमत्स्त्रित्’
 (किमासीत्, आरभ्यते अनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं, तदपि कतमत्
 भवेत्)? न हि द्यावापृथिव्यौ जनयितुं समर्थं किञ्चिदुपादानं सम्भ-
 वति । तथा दण्डचक्रादिवन्निमित्तमपि ‘किमासीत्’? न किञ्चित्
 सम्भवतीत्यर्थः । ‘विश्वचक्षाः’ (सर्वद्रष्टा) ‘विश्वकर्मा’ ‘यदी’ (यस्मिन्)

काले) 'भूमिं' (भूलोकं) 'जगयन्' वर्त्तते, तस्मिन् काले हि 'महिना' (महिषा) एवं साधनान्तरं विनैव, विशेषेण 'धामौर्षोत्' (सृष्ट्या द्यावापृथिव्यौ आच्छादितवान्), अचिन्त्यशक्तिरयं परमेश्वरः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“किंस्त्रिदशं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्^(५)” इति । लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्दिमाणः कस्मिंश्चित् प्रौढे वने कश्चिन्महान्तं वृक्षं क्त्वा तक्षणादिना काष्ठैः प्रासादमुच्चैस्तरं सम्पादयति, इह तु परमेश्वरप्रेरितं जगत् सृष्टिः, 'यतः' (यस्मात्) वनात् यं वृक्षमादाय 'द्यावापृथिवी' 'निष्ठतक्षुः' (तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवान्), तत् 'वनं' 'किंस्त्रि' नाम स्यात्? न किञ्चित् तादृशं सम्भवति । तथा 'क उ स वृक्षः' (तादृशः स प्रौढवृक्षोऽपि कः) स्यात्? न किञ्चित् सम्भवतीति । हे 'मनीषिणः' (विदांसः) 'मनसा' स्वकीयेन विचिन्त्य 'पृच्छतेत्' (इदं सर्वं पृच्छतैव) । किञ्च ईश्वरः 'भुवनानि' 'धारयन्' 'यदध्यतिष्ठत्' (यत् स्थानमधिष्ठितवान्) 'तत्' अपि सर्वथा पृच्छत । एतस्य प्रश्नस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्राह्मणग्रन्थे सूक्तप्रपाठके (२।८।६) “ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्” इत्येतस्यामृषि आस्तातं; स्वरूपव्यतिरिक्तवस्त्वादिनिरपेक्षत्वमेवास्त्वनिरस्याभिप्रायः । अतोऽत्रापि किंस्त्रिदशमित्यादि आक्षेपपरत्वेनैव योजितं । पृच्छतेदित्यस्याप्ययमभिप्रायः,—भवद्भिः पृष्ठेऽपि निरपेक्षत्वमेवाभिज्ञा वदिष्यन्तीति ।

अथ पञ्चमीमाह,—“था ते धामानि परमाणि याऽवमा था मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिवा शस्त्रिभ्यो हविषि स्वधावः स्वथं

यजस्व तनुवं जुषाणः^(५)” इति । हे ‘विश्वकर्मन्’, ‘ते’ (त्वदीयानि) ‘परमाणि’ यानि ‘धामानि’ उत्कृष्टानि सन्ति, यानि मध्यमानि अत्रमानि च ‘धामानि’ (स्थानानि) सन्ति, तानि इमानि सर्वाणि स्थानानि ‘सखिभ्यः’ (सखिभ्यः प्रियेभ्यः) ‘हविषि’ (हविःप्रदाननिमित्तं) ‘शिशु’ (उपदिश) । हे ‘स्वधावः’ (स्वधोपलक्षितहविलक्षणास्रवन्), ‘विश्वकर्मन्’ ‘तनुवं’ ‘जुषाणः’ (यजमानश्चरीरं खेवमानः) ‘स्वयं’ ‘यजस्व’,* त्वद्गुणहमन्तरेण को वान्यो यद्युं शक्त इत्यर्थः ।

अथ षष्ठीमाह,—“वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोयुजं वाजे अथा ऊवेम । स नो नेदिष्ठा हवनानि जोषते विश्वश्चक्षूरवशे साधुकर्मा^(६)” इति । ‘विश्वकर्माणं’ परमेश्वरं ‘अथ’ (अस्मिन् दिने) ‘वाजे’ (अग्ने) निमित्तभूते सति ‘ऊतये’ (भक्षणाय) ‘ऊवेम’ (आह्वयाम) । कीदृशं विश्वकर्माणं? ‘वाचस्पतिं’ (मन्त्ररूपाया वाचःपालकं), कर्मणि अस्मन्मनषो योजयितारं । ‘स’ विश्वकर्मा ‘नः’ (अस्मदीयानि) नेदिष्ठानि अत्यन्तसमीपवर्तीनि ‘हवनानि’ (हवींषि आह्वानानि वा) ‘जोषते’ (खेवते) । किमर्थं? ‘अत्रशे’ (अस्मान् अचितुं रचितुं) । कीदृशः सः? ‘विश्वश्चक्षूः’ (सर्वस्मिन् जगति सुखस्य भावयिता), ‘साधुकर्मा’ (अस्मदनुकूलव्यापारवान्) ।

अथ सप्तमीमाह,—“विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व तनुवं जुषाणः । सुहृन्त्वन्धे अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरि-रस्तु^(७)” इति । हे ‘विश्वकर्मन्’, अस्मदीयेन ‘हविषा’ ‘वावृधानः’

* ‘यजस्व’ इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

(अत्यन्तं वर्द्धमानः) 'तनुतं जुषाणः' (ब्रवीरं स्त्रीकुर्वाणः) 'स्वयं यजस्व' ।
 अस्मत्तः 'अन्ये' 'सपत्नाः' 'इह' कर्मणि 'मुह्यन्तु' (भ्रान्ता भवन्तु) ।
 'अस्माकं' तु 'मघवा' (अन्नयुक्तः) 'सुरिः' (विद्वान्) पुत्रः 'अस्तु' ।

अथाष्टमीमाह,—“विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन चातारमिन्द्रम-
 ह्णोरवर्थं । तस्मै विन्नः समनमन्त पूर्वीरयमुषो विह्व्यो यथा-
 सत्^(८)” इति । हे 'विश्वकर्मन्', 'अस्मदीयेन 'हविषा वर्द्धनेन'
 युक्तस्त्वं इमं यजमानं 'चातारम्' (अन्येषां रक्षकम्) 'इन्द्रं' (परमै-
 श्वर्ययुक्तम्) 'अवर्थं' (केनापि हिंसितुमशक्यम्) 'अह्णोः' (कुह) ।
 'तस्मै' (यजमानाय) 'पूर्वीः' 'विन्नः' (वृद्ध्या वितत्यमानाः प्रजाः)
 'समनमन्त' (सम्यङ् गताः एतदधीना भवन्तु) । 'अयं' (यजमानः)
 'उयः' (तीव्रशक्तिः सन्) केनाप्यपरिभूतः 'विह्व्यः' (विविधयागयोग्यः)
 'यथाऽसत्' (यथा भवति), तथा कुह ।

कल्पः, 'यद्येनमुदकेऽभिविन्देदुदकाञ्जलिमादाय समुद्राय वयु-
 नायेत्यसु जुहुयादित्ययन्नसंयुक्तः कल्पः' इति । पाठस्तु,—“समुद्राय
 वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः । नदीनां सर्वासां पित्रे जुहुता
 विश्वकर्मणे विश्वाहाऽमर्त्यः हविः^(९)” इति । यो विश्वकर्मा
 समुद्ररूपेणावतीर्णः, तस्मै 'समुद्राय' 'नमः' अस्तु । कीदृशाय ? 'वयुनाय'
 (कान्ताय), 'सिन्धूनां' 'पतये' (स्यन्दमानानां हन्त्रे), समुद्राकारेण
 हर्त्ता, विश्वकर्माकारेण 'सर्वासां' 'नदीनां' 'पिता' (उत्पादकः);
 तादृशाय 'विश्वकर्मणे' हे अस्त्वियजमानाः, 'विश्वाहा' (सर्वाणि
 अहानि) निरन्तरमित्यर्थः 'अमर्त्यम्' (अविनश्यरं) 'हविः' 'जुहुत' ।

अग्निशिग्मेनेति मग्नद्वयेन 'य इमा विश्वा' इति सूक्तद्वयेन च

साध्यं हेमं विधातुं प्रसूति,—“इन्द्रो वृचमहन् तं वृचो हतः
 षोडशभिर्भोगैरसिनात् स एतामग्नयेऽनीकवत् आज्जतिमपश्यत् ताम्
 अजुहोत् तस्याग्निरेनीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः षोडशधा वृचस्य
 भोगानप्यदहद्वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निरमुच्यत यदग्नयेऽनीकवते आज्जतिं
 जुहोति, अग्निरेवास्यानीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि
 दहति वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते” (५।४।५ अ०) इति । ‘इन्द्रः’
 यदा ‘वृचं’ वज्रेण प्रहतवांस्तदा वज्रप्रहतः स वृच आसुरमायया
 सहसा षोडश सर्पाकाराणि शरीराणि स्त्रीकार, स्त्रीकृत्य च भोग-
 शब्दाभिधेयैस्त्रैः सर्पाकारशरीरैः ‘तम्’ इन्द्रं हस्तपादाद्यवयवेषु बद्धधा
 ‘असिनात्’ (बभञ्च) । तदानीमिन्द्रः प्रतीकारं विचार्य अनीकेन (सैन्येन)
 युक्ताय ‘अग्नये’ ‘एताम्’ ‘अग्निस्त्रियमेन’ इतिमन्त्रद्वयसाध्यामाज्जतिं दृष्ट्वा
 ज्तवान् । ततः षोऽग्निः ‘अनीकवान्’ दृष्टो वृचस्य षोडश सर्पाकाराणि
 शरीराणि अदहत् । तत ऊर्ध्वमिन्द्रो ‘य इमा विश्वा’ इतिस्त्रुक्द्वयसाधयेन
 वैश्वकर्मणहोमेन वृचबधजन्यपाप्मनो निर्मुक्तः ।

इदानीं तदुभयं विधत्ते,—“यदग्नयेऽनीकवत् आज्जतिं जुहो-
 त्यग्निरेवास्य अनीकवान्त्वेन भागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति
 वैश्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते” (५।४।५ अ०) इति । रोगादिरूप-
 दृष्टबधहेतोः पापस्य अनीकवत्याज्जत्या* दाहः ; पारलौकिकात्
 नरकहेतोः पापाद् वैश्वकर्मणहोमेन निर्मोकः ।

तत्रेदं विचिन्वते,—किमयं वैश्वकर्मणहोमः प्रति—मन्त्रं पृथक्

* ‘पापस्थानीयत्वत्वाज्जत्या’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

कार्यः, किं वा सूक्तद्वयं सहोच्चार्य्यं सहस्रदुष्टेयः, अहोस्वित् एकैकं सूक्तमुच्चार्य्यं अनुष्ठेयः ? इति । तत्राद्यं पञ्चद्वयं शाखात्सरगतस्येवाङ्गी-
करोति,—“यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेति एकैकं तस्य जुहुयात्, चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते ; यं कामयेत ताजक् पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्यानुद्रुत्य जुहुयात्, ताजमेव पाप्मनो निर्मुच्यते ; अथो खलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति, नानैव सूक्तयोर्वीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै” (५।४।५।अ०) इति । ‘एकैकं’ मन्त्रहोमेन जनैः पापनिर्माको भवति, सर्वसूक्तहोमेन तु तदानीमेव पापनिर्माकः, पृथक्सूक्तद्वयेऽपि सामर्थ्यं पृथक् सम्पादितं भवति । अपि च सूक्तद्वयं यजमानस्य प्रतिष्ठायै सम्पद्यते, तस्मादयमेव पञ्चः श्रेयान्तित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

‘य इमा’ ‘चतुषो’ दाभ्यां सूक्ताभ्यामाहुतिद्वयम् ।
समुद्रेति जले होमो मन्वाः सप्तदशेरिताः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उदेनमुत्तरां नयाम्ने घृतेनाहुत । रायस्योषेः
 सःसृज प्रजया च धनेन च^(१) । इन्द्रेमं प्रतरां ह्यधि
 सजातानामसहशी । समेनं वर्चसा सृज देवेभ्यो
 भागधा असत्^(२) । यस्य कुर्मो ह्यवियुहे तमग्ने वर्चया
 त्वं । तस्मै देवा अधिब्रवन्त्यच्च ब्रह्मणस्पतिः^(३) ।
 उदु त्वा विश्वे देवाः ॥ १ ॥

अग्ने भरन्तु चितिभिः* । स नो भव शिवतमः सु-
 प्रतीको विभावसुः^(४) । पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवी-
 रपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । रायस्योषे यज्ञपतिमा
 भजन्तीः^(५) । रायस्योषे अधि यज्ञो अस्थात् समिहे
 अग्नावधि मामहानः । उक्थपञ्च ईशो यभीतस्तप्तं घर्मे
 परिमृष्ट्वा यजन्त^(६) । जर्जा यद्यज्ञमशमन्त देवा दैव्याय
 धर्चे जोग्रे । देवश्रीः श्रीमणाः शतपयाः ॥ २ ॥

परिमृष्ट्वा देवा यज्ञमायन्^(७) । सूर्यैरग्निर्हरिकेशः
 पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाः अजस्रं । तस्य पूषा
 प्रस्रवं याति देवः सम्यश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः^(८) ।
 देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थ वीतः शमिषे शमिता
 यजध्वै । तुरीयो यज्ञो यच ह्यव्यमेति ततः पावका
 आशिषो नो जुषन्तां^(९) । विमान एष दिवो मध्यं

* 'चितिभिः' इति B पुस्तकपाठः ।

आस्ते आपमि॒वान् रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षं । स वि॒श्वार्ची॑-
र॒भि ॥ ३ ॥

च॒ष्टे घृ॒ताची॑रन्तरा पूर्वमपरं च केतुं^(१०) । उ॒क्ष्वा
स॒मुद्रो अ॒रु॒खः सु॒पर्ख॑ पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश ।
मध्ये दि॒वो नि॒हितः पृ॒श्निर॒श्मा वि॒चक्रमे॑ रजसः
पा॒त्यन्तौ^(११) । इन्द्रं विश्वा अवीरुधन् समुद्रव्यचस
गिरः । रथीतमः रथीनां वाजानाः सत्यतिं पतिं^(१२) ।
सु॒क॒ह्य॒यो दे॒वाः आ च॑ वक्ष्यक्षदग्निर्दे॒वो दे॒वाः
आ च॑ वक्षत्^(१३) । वाजस्य ॥ ४ ॥

मा प्र॒स॒वेनो॑द्ग्राभेणोद्ग्रभीत् । अथास॒पत्नाः
इन्द्रो मे नि॒ग्राभे॑णाधराः अकः^(१४) । उ॒द्ग्राभ॑श्च
नि॒ग्राभ॑श्च ब्रह्मं दे॒वा अवी॑रुधन् । अथास॒पत्ना-
नि॒न्द्राग्नी॑ मे विषूची॒नान् व्य॑स्यतां^(१५) ॥ ५ ॥

विश्वे दे॒वाः । श॒त॒प॒याः । अ॒भि । वा॒ज॒स्य॒ । षड्-
वि॒श॒तिश्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीये वैश्वकर्मणहोमो विहितः ; अथ तृतीयेऽग्निप्रणयनमुच्यते ।
कल्पः,—उदेनमुत्तरां नयेति तिस्रभिरौदुम्बरीः समिधो घृताषिता-

स्त्रिय आधाय पशुबन्धवदग्निं प्रणयति' इति । तत्र प्रथमामाह,—
 “उदेनमुत्तरां गयाम्ने घृतेनाहुत । रायस्योषेण ससृज प्रजया च
 धनेन च^(१)” इति । ‘घृतेन’ इत्येष ‘आहुत’ (सर्वतो ह्ययमान)
 हे ‘अग्ने’, ‘एन’ (यजमानम्) ‘उत्तराम्’ (अस्त्युत्कृष्टमैश्वर्यं) प्रति
 ‘उत्’-‘जय’ (उत्कर्षेण प्रापच), ग्रीष्मं प्रापयेत्यर्थः । उत्कृष्टमैश्वर्यमेव
 प्रपद्यते,—‘रायस्योषेण’ (धनसमृद्ध्या) ‘ससृज’ (संयोजय) । तथा
 ‘प्रजया’ पुत्रपौत्रादिरूपया, ‘धनेन’ गवान्धादिरूपेण संसृज ।

अथ द्वितीयामाह,—“इन्द्रं प्रतरां ह्यधि सजातानामसदग्नी ।
 समेन वर्षसा सृज देवेभ्यो भागधा असत्^(२)” इति । हे ‘इन्द्र’
 (परमैश्वर्येण) अग्ने, ‘इमं’ (यजमानं) ‘प्रतरां’ ‘ह्यधि’ (अतिशयेन प्रकृष्टं
 कुरु) । तदेव प्रकृष्टत्वं विभ्रदीक्रियते,—‘सजातानां’ (सहोत्पन्नानां
 ज्ञातीनां) ‘वशी’ ‘असत्’ (नियमनसमर्थो भवतु) । किञ्च ‘एनं’
 ‘वर्षसा’ (बलेन) ‘सं’-‘सृज’ । अयं यजमानः, ‘देवेभ्यः’ ‘भागधा’
 ‘असत्’ (यज्ञेषु भागप्रदो भवतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“यस्य कुर्मो हविर्महे तमग्ने वर्द्धया त्वं ।
 तस्मै देवा अधिब्रवन्नयश्च ब्रह्मणस्यतिः^(३)” इति । वयमृत्विजः,
 ‘यस्य’ (यजमानस्य) ‘महे’ ‘हविः’ ‘कुर्मः,’ हे ‘अग्ने,’ ‘त्वं’ ‘तं’ (यजमानं)
 ‘वर्द्धय’ । ‘देवाः’ च ‘तस्मै’ (यजमानाय) ‘अधिब्रवन्’ (‘अयं
 यजमानः सर्वेभ्योऽधिकः’ इति ब्रुवन्तु) । ‘अयश्च’ (यजमानः)
 ‘ब्रह्मणस्यतिः’ (वैदिकस्य कर्मणः पालको भवतु) ।

तानेतान् मन्वान् विनिसृजे,—“उदेनमुत्तरां गयेति समिध
 आदधाति यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृगेव तत्” (५।४।६ अ०)

इति । 'यथा' लोके दूरदेशे ग्रामान्तरवर्तिनं प्रति 'यते' (गच्छते) पुरुषाय 'श्रवसं' (मार्गरक्षाकरं पाथेयं संपादयति), तत् समिदाधानं प्रणेष्यमाणाग्रये 'तादृगेव' भवति ।

समित्सङ्घां विधत्ते,—“तिस्र आदधाति चितृद्वा अग्निर्धावानेव अग्निस्तस्यै भागधेयं करोति” (५।४।६अ०) इति । आहवनीयादिभेदेन त्रिगुणत्वम् ।

समिद्व्यं विधत्ते,—“भौदुम्बरीर्भवन्धूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्त्रा अपि दधाति” (५।४।६अ०) इति ।

कल्पः, 'उदु त्वा विश्वे देवा इत्युख्यमुद्यम्ब' इति । पाठस्तु,—“उदु त्वा विश्वे देवाः अग्ने भरन्तु चितिभिः । स नो भव श्रिवतमः सुप्रतीको विभावसुः^(१)” इति । हे 'अग्ने', 'विश्वे' (सर्वे) अपि 'देवाः' प्राणरूपाः 'चितिभिः' (उद्यमनकुशलाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः), 'उदु' (ऊर्जमेव) 'त्वां' 'भरन्तु' (धारयन्तु) । 'स' त्वं 'नः' (अस्माकं) 'श्रिवतमः' (शान्ततमः), 'सुप्रतीकः' (सुमुखः), 'विभावसुः' (प्रभविता वासयिता च) 'भव' ।

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे वैश्वदेवशब्दार्थं दर्शयति,—“उदु त्वा विश्वे देवा इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणैरेवैनमुद्यच्छते” (५।४।६अ०) इति । दीव्यन्ति स्वस्वकार्येषु व्यवहरन्तीति 'देवाः' 'प्राणाः' ।

द्वितीयपादे अग्न्यादिशब्दान् परित्यज्य चितिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने भरन्तु चितिभिरित्याह यस्मा एवैनं चिताय उद्यच्छते तेनैवैनं समर्ह्यति” (५।४।६अ०) इति । चितिशब्देन

चितमाचगतेन* 'चितम्' (अभिप्रेतकार्यं) सूच्यते, तथा सति यस्मै कार्याय इदमुद्यमं तेनैव कार्येण एनमग्निं समृद्धं करोति ।

कल्पः, 'पञ्च दिवो देवीरिति पञ्चभिर्हरत्याग्नीभात्' इति । तत्र प्रथमामाह,—“पञ्च दिवो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । रायस्योषे यज्ञपतिमा भजन्ति^(१)” इति । इमाः प्राच्यादयः 'पञ्च दिवः' 'देवीः' (इन्द्रयमादीनां सम्बन्धिन्यः) 'देवीः' (स्वयमपि देवतारूपाः) 'अमतिं' (अस्मदीयां प्रज्ञां) 'दुर्मतिं' (दुष्टां पापविषयां बुद्धिं) च 'अप'—'बाधमानाः' (त्रिनाशयन्त्यः) 'रायस्योषे' (धनसमृद्धौ) 'यज्ञपतिं' (यजमानम्) 'आ' (समन्तात्) सेवमानां इमं 'यज्ञं' 'अवन्तु' (रक्षन्तु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“रायस्योषे अधि यज्ञो अस्यात् समिद्धे अग्नावधि मामहानः । उक्थपच ईशो गृभीतस्तप्तं घर्मं परिगृह्णात यजन्त^(२)” इति । अयं 'यज्ञः' 'रायस्योषे' (धनसमृद्धौ) 'अधि' 'अस्यात्' (अधिकमवस्थितः सन् सर्वदा धनपुष्टिं ददातु इत्यर्थः) । कीदृशो यज्ञः?—'समिद्धे' (सभ्यक् प्रज्वलितेऽग्नौ) 'अधि मामहानः' (अधिकं पुनः पुनः पूज्यमानः) । 'उक्थपचः',—'उक्थानि' (शक्तानि) 'पचं' (वाहनं) यस्य, असौ उक्थपचः । 'ईशः' सत्यः, 'गृभीतः' (श्लिग्यजमानैः परिगृहीतः) । ते च 'तप्तं' (प्रज्वलितं) 'घर्मम्' (अग्निं) 'परिगृह्णात' 'आ'—'यजन्त' (यजन्ति) ।

अथ तृतीयामाह,—“जर्जा यद् यज्ञमग्मन्त देवा देव्याय धर्मे

* 'चितिमन्त्रगतेन' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र 'भजन्तीः' (सेवमानाः) इति पाठो भवितुं युक्तः ।

जोद्धे । देवश्रीः श्रीमणाः श्रतपयाः परिगृह्य देवा यज्ञमायन्^(०)” इति । ‘देवाः’ (दीव्यन्तो व्यवहरन्तः) ऋत्विग्यजमाना धात्रादिविशेषणैर्विशेषिताय अग्रये ‘यत्’ (यस्मिन् काले) ‘ऊर्जा’ (हविःस्वरूपेणास्त्रेण) ‘यज्ञम् अग्रमन्त’ (ज्ञानं तुष्टिहेतुम् अकुर्वत), कीदृशायामग्रये?—‘दैव्याय’ (देवानां हिताय), ‘धर्त्रे’ (धागद्वारा जगतो धारयित्रे), ‘जोद्धे’ (अस्माभिर्दीयमानस्य हविषः सेवित्रे); तस्मिन् कालेऽयमग्निरीदृशो भवति, कीदृशः? तदुच्यते?—‘देवश्रीः’,—देवानेव अयति हविर्वहनेनेति देवश्रीः, ‘श्रीमणाः’,—अग्रये सेवते इति श्रीर्जमानस्तस्मिन्ननुग्रहरूपं मनो यस्यासौ श्रीमणाः, ‘श्रतपयाः’,—श्रतसङ्ख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवींषि यस्यासौ श्रतपयाः । तादृशमग्निं ‘परिगृह्य’ ‘देवा’ ऋत्विग्-यजमानाः इमं ‘यज्ञं’ ‘आयन्’ (प्राप्नुवन्ति, अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयात् अजस्रं । तस्य पूषा प्रसवं याति देवः सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः^(८)” इति । दारिद्र्यं हरतीति हरिर्हरिण्यं, हिरण्यवर्णाः केशस्थानीयाः शिखा यस्यासौ ‘हरिकेशः’ अग्निः, स च ‘सूर्यरश्मिः’ भूत्वा ‘सविता’ (प्राणिनां तत्तद्भवहारेषु प्रेरकः) ‘ज्योतिः’ (मण्डलरूपः) सन् पूर्वस्थां दिग्निं ‘अजस्रं’ (प्रतिदिनम्) ‘उदयात्’ (उदेति); यस्मिन्नुदये सति ‘पूषा’ (पोषकः) सः ‘देवः’ ‘तस्य’ ‘प्रसवं’ (जगतः प्रेरणं) ‘याति’ (प्राप्नोति) । कीदृशो देवः?—‘गोपाः’ (रक्षकः), किं कुर्वन्? ‘विश्वा’ ‘भुवनानि’ (सर्वान् लोकान्) ‘पश्यन्’* (अवलोकयन्) ।

* ‘सम्पश्यन्’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्य वीतः अमिचे
अमिता यजथै । तुरीयो यज्ञो यज इव्यमेति ततः पावका आग्निषो
नो ज्यन्ताम्^(६)” इति । पशुबन्धरूपो यज्ञस्तुर्भागः, तत्र उपा-
करणान्तः प्रथमः, उपाकृतस्य ब्रामिचदेशे स्थितिर्द्वितीयः, यामाद्यं
यत् संस्कारं करोति स तृतीयः, इविःप्रदानान्तस्तुर्थः । तदिदं
भागस्तुष्टयं क्रमेणात्मभिधीयते । ‘देवाः’ (अस्मिग्यजमानाः) ‘देवेभ्यः’
(इविः स्त्रीकार्दभ्यः), ‘अध्वर्यन्तो’ (यामं कर्तुमिच्छन्तो) ‘अस्य’ (तिष्ठन्ति,
उपाकरणान्तमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः) । तत ऊर्ध्वं ‘अमिचे’ ‘वीतं’ (ब्रामिच-
देशे प्रापितं) पशुरूपं इविर्भवति । तत ऊर्ध्वं ‘अमिता’ ‘यजथै’
(यामाद्यं संस्कारोति), स तृतीयः । उपरितनस्तुर्थो यज्ञभागः ;
‘यज’ (यजिन्) भागस्तुष्टयोपेते यज्ञे ‘इव्यमेति’ (देवता इतिः
प्राप्नोति) । ‘ततः’ (तस्मात्) भागस्तुष्टयोपेताद् यज्ञात् ‘पावकाः’
(आश्वनीयादयोऽग्निः) ‘नः’ (अस्मदीयाः) ‘आग्निषः’ (अपेक्षितान्
फलविशेषान्) ‘ज्यन्तां’ (सम्पादयन्वित्यर्थः) ।

एषु सन्धेषु प्रथमसन्धे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“पञ्च
दिशो दैवीर्यज्ञमन्नन्तु देवीरित्याह दिशो ज्योषोऽनुप्रच्यवते” (५।४।
६ अ०) इति । ‘एषः’ यजमानः प्राच्याद्याः पञ्च दिशोऽनुक्रमेण
यज्ञरक्षार्थं प्रेरयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अपामतिं दुर्मतिं ब्राध-
माना इत्याह रक्षमानपह्य” (५।४।६ अ०) इति । अमतेर्दुर्मतेषु
रक्षोभिः सम्पादितत्वात् तद्वाधेन रक्षांस्त्रेव अपहृतानि भवन्ति ।

तृतीयपादे रायस्योषधेन विवक्षितार्थं दर्शयति,—“रायस्योषे

यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पञ्चवो वै रायस्योषः पशून्मेवावहन्धे”
(५।४।६अ०) इति ।

‘उदु त्वा किषे देवाः’ इत्यनेनाद्यमगमन्धेषु सहितसुत्तरमन्त्र-
पञ्चकं विनियुक्ते,—“षड्भिर्हरति षड्वा षटव षटुभिरेवैन् ष हरति”
(५।४।६अ०) इति ।

‘रायस्योषे अधि यज्ञः’, ‘ऊर्जा यद्यज्ञम्’ इति मन्त्रद्वयं विशेषतः
प्रशंसति,—“हे परिमृष्ट्यावती भवतो रक्षसामपहृत्यै” (५।४।६अ०)
इति । ‘परिमृष्ट्यायजन्’, ‘परिमृष्ट्या देवा यज्ञमायन्’ इत्येवं
परिमृष्ट्याशब्दे ययोर्ध्रस्वो परिमृष्ट्यावत्यौ । परिमृष्टः पृथक्-
स्त्रीकारः, तेन यज्ञं विनाशयितुमसमर्थानि रक्षांसि स्वयमेवापहन्यन्ते ।

षट्सु मन्त्रेषु पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सूर्यरश्मि-
र्हरिकेनः पुरस्तादित्याह प्रसृत्यै” (५।४।६अ०) इति । ‘पूषा प्रसवं
याति’ इति तत्राभिधानादयं मन्त्रः प्रसृत्यै सन्पद्यते ।

षष्ठमन्त्रस्य चतुर्थपादे पावकशब्दतात्पर्यं दर्शयति,—“ततः
पावका आश्रिषो नो जुषन्तामित्याहान्नं वै पावकोऽन्नमेवावहन्धे”
(५।४।६अ०) इति । अग्निवाचकः पावकशब्दस्येन पथ्यमानमन्नम्
उपलक्ष्यते ।

कश्यपः, ‘विमान एष दिवो मध्य आसु इति द्वाभ्यामाग्नीध्रे-
ऽग्मानं निधाय’ इति । तत्र प्रथमामाह,—“विमान एष दिवो मध्य
आसु आ पप्रिवान् रोदसी अन्तरिचं । स विन्धाषीरभि षष्टे धृताषी-
रन्तरा पूर्वमपरं च केतुम्^(१)” इति । ‘एषः’ अग्ना ‘विमानः’ (विविधं
जगन्निर्मिमाणः) सन् ‘दिवो मध्ये आसु’ (आग्नीध्रस्थानीयस्याकाशस्य

मध्ये तिष्ठति) । कीदृशोऽग्ना ? 'रोदसी' (द्यावापृथिवी) 'अन्तरिक्षं' च 'आ'-'पप्रिवान्' (सर्वतः पूरितवान्) । यद्यप्यथमग्ना न किञ्चित् जगन्निर्मिमीते, नापि लोकत्रयमापूर्य तिष्ठति, तथापि परमेश्वरमुखैरस्य स्त्रयमानत्वात् न कोऽपि विरोधः । 'स' (तथा स्त्रयमानः) 'विद्याधीः' (विश्वव्यापिनीः) द्वित्रः 'अभि'-'सष्टे' (सर्वतः प्रकाशयति) । तथा 'भृताधीः' (भृतप्राप्तिहेतुभ्रताः) धेनूः 'अभि'-'सष्टे' । तथा 'अन्तरा' (ब्रह्माण्डस्य) 'पूर्वमपरं' 'च' 'चेतुम्' (उदयास्तमथाग्नां पूर्वापरदिशो-सिद्धभूतं सूर्यम्) 'अभि'-'सष्टे' ।

अथ द्वितीयामाह,—“उवा समुद्रो अह्वयः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेन्न । मध्ये दिवो निहितः पृथिव्या विषकामे रजसः पात्यन्तौ(११)” इति । अथम् 'अग्ना' 'उवा' (मेघः), वागदारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः; 'समुद्रः' (बहुफलप्रदत्वात् समुद्रसदृशः); 'अह्वयः' (पूर्वमन्त्रे सर्वप्रकाशकत्वेनापचरितत्वात् सूर्यसदृशः); 'सुपर्णः' (स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः) । तथाविधः 'अग्ना' 'पितुः' (पालकस्य) पूर्वदिग्दर्शनं आह्वनीयस्य 'योनिं' (कारणभूतम्) आग्नीध्रम् 'आ-विवेन्न' (प्रविष्टवान्) । 'येषां दीक्षितानामाह्वनीय उवाचेत्' (आग्नीध्रादुद्धरेत्) इत्याह्वनीययोनित्वमाग्नीध्रस्यान्यथाद्यातम् । अथ 'पृथिव्या' (स्येतवर्णाः) 'अग्ना' 'दिवः' 'मध्ये' 'निहितः' सन् 'रजसः' (रश्मनीयस्य जगतः) 'अन्तौ' (उत्पत्तिप्रसथरूपं कोटिद्वयं) 'पाति' (परमेश्वररूपेण पालयति) ।

कथम्, 'इन्द्रं विश्वा अवीष्टधञ्जिति सतस्यभिरापुच्छद्भवा' इति । तत्र प्रथमामाह,—“इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन् समुद्रव्यसथं गिरः । रथीतमः

रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम्^(११)” इति । ‘विद्या’ ‘गिरः’ (सर्वा स्तुतयः) ‘इन्द्र’ (परमैश्वर्योपेतम्) अग्निं ‘अवीरुधन्’ (वर्द्धितवत्यः) । कीदृशमिन्द्रं?—‘समुद्रव्यसं’ (समुद्रवद्भापिनं); ‘रथीतमं’ रथ एवाम् अस्तीतिव्युत्पत्त्या रथिभ्येन राजामात्यादय उच्यन्ते, तेषां मध्ये अतिभ्येन रथी रथीतमः, तं; ‘वाजानां’ ‘पतिम्’ (अन्नानां पालकं); तथा ‘सत्पतिं’ (सन्मार्गवर्त्तियजमानानां पालकम्) ।

अथ द्वितीयामाह,—“सुखस्य देवाः आ च वक्षसदग्निर्देवा देवाः आ च वक्ष^(१२)” इति । ‘सुखस्य’ (प्रजापत्यरूपस्य सुखस्य) आङ्गाता सन्पादयिता; ‘यज्ञः’ ‘च’ ‘देवान्’ ‘आ’-‘वक्षत्’ (आवक्षतु) । ‘वक्षदग्निः’ ‘च’ (पूर्वोक्ताग्निरपि) ‘देवान्’ ‘आ’-‘वक्षत्’ (आवक्षतु) ।

अथ तृतीयामाह,—“वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेषोदयभीत् । अथा सपत्न्या इन्द्रो मे निपाभेषाधराः अकः^(१३)” इति । ‘इन्द्रः’ (परमैश्वर्ययुक्तः) अग्निः ‘वाजस्य’ (अस्यस्य) प्रसूतिनिमित्तेन ‘उद्ग्राभेष’ (उद्ग्राहणसामर्थ्येन) मां यजमानं ‘उदयभीत्’ (उत्कर्षं प्रापितवान्) । ‘अथ’ (अनन्तरं) ‘इन्द्रः’ (परमैश्वर्ययुक्तः) अयमग्निः ‘निपाभेष’ (निग्रह-सामर्थ्येन) ‘मे’ ‘सपत्न्यान्’ ‘अधरान्’ ‘अकः’ (निगृहीतान् करोतु) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“उद्ग्राभस्य निपाभस्य ब्रह्म देवा अवीरुधन् । अथासपत्न्यानिन्द्राग्नी मे विषूचीगान् व्यस्यताम्^(१४)” इति । ‘देवाः’ सर्वे ‘ब्रह्म’ (परिवृष्टाः) ‘उद्ग्राभं’ (अस्यदीयमुत्कर्षं) ‘निपाभं’ ‘च’ (वैरिणो निकर्षञ्च) ‘अवीरुधन्’ (वर्द्धितवन्तः) । ‘अथ’ (अनन्तरं) ‘इन्द्राग्नी’ ‘विषूचीगान्’ (सर्वतः पलायमानान्) ‘मे’ ‘सपत्न्यान्’ (वैरिणः) ‘व्यस्यतां’ (विनाशयताम्) ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘उत्’ चिभिः समिधो दध्यात् उदुलोद्यच्छतेऽनसम् ।

पञ्चेति पञ्चभिर्हत्वा ‘वि’दाभ्यामग्रमः खितिः ॥

‘इन्द’ चतुर्भिरापुष्पाद्गच्छेत्, पञ्चदशैरिताः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्यत्यनुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

आशुः शिशानो वृषभो न युधो घनाघनः क्षीमख-
श्चर्षणीनां । सङ्गन्दनोऽनिमिष एकवीरः शत५ सेना
अजयत् साकमिन्द्रः^(१) । सङ्गन्दनेनानिमिषेख जिष्णुनां
युत्कारेख दुश्चयनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेख जयत् तत्
संहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्ट्या^(२) । स इषुहस्तैः
स निषङ्गिभिर्वशी स५स्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन । स५-
सृष्टजित् सोमपा बाहुशङ्खैर्द्धधन्वा प्रतिहिताभिर-
स्ता^(३) । वृहस्पते परिदीय ॥ १ ॥

रथेन रक्षोहामिषाः अपबाधमानः । प्र-
भञ्जन्त्सेना प्रमृषो युधा जयन्त्समाकमेधविता रथा-
नां^(४) गोषभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमजम प्रमृखन्त-
मोजसा । इम५ सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रः५ सखायो-

ऽनु सशरभध्वं^(१) । बलविज्ञाय स्वविरः प्रवीरः सह
 खान् वाजो सहमान उग्रः । अभि वीरो अभि सत्त्वा
 सहोजा जैवमिन्द्ररथमा तिष्ठ गोवित्^(२) । अभि गोचाशि
 सहसा गाहमानोऽदायः ॥ २ ॥

वीरः शतमन्युरिन्द्रः दुश्शयवनः पृतनाषाडयुधो-
 ऽस्माकं सेना अवतु प्रयुत्सु^(३) । इन्द्र आसां नेता वृह-
 स्पतिर्हृष्टिणा यज्ञः पुर एतु सोमः देवसेनानामभि-
 भञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्वग्रे^(४) । इन्द्रस्य
 वृष्णो वरुणस्य राघ्न आदित्यानां मरुताः शङ्ख उग्रं ।
 महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुद-
 स्थात्^(५) । अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेषुस्माकं या
 इषवस्ता जयन्तु ॥ ३ ॥

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्वस्मानु देवा अवता
 हवेषु^(६) । उर्ध्वय मघवन्नायुधान्युत्सवनां मामकानां
 महाशसि । उद्दृचहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां
 जयतामेतु घोषः^(७) । उपग्रेतु जयता नरः स्थिरा वः
 सन्तु वाहवः । इन्द्रो वः शर्म यच्छत्वनाधृष्या यथा-
 ऽसथ^(८) । अवस्तृष्टा परा पतु शरव्ये ब्रह्म सशिता
 गच्छामिचान् प्र ॥ ४ ॥

विशमैषां कच्छनोच्छिषः^(९) । ममाशि ते वर्मभि-

म्हादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनाभिवस्तां । उरो-
 र्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तु त्वामनुमदन्तु देवाः^(११) ।
 यच्च वाखाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव । इन्द्रो
 नस्तच्च वृषहा विश्वाहा शर्मं यच्छतु^(१२) ॥ ५ ॥

दीय । दायः । जयन्तु । अमिचान् प्र । चत्वारिंशच्च
 ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

इतोयेऽग्निप्रणयनमुक्तम्; अथाप्रतिरथसूक्तमुच्यते । कल्पः, 'आग्ः
 ज्ञिज्ञान इति दक्षिणतो ब्रह्मा दक्षिणान्धेति, मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्तातौ'
 इति । तच्च प्रथमामाह,—“आग्ः ज्ञिज्ञानो वृषभो न युधो घना-
 घनः सोमणस्र्षणीनां । सङ्गन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना
 अजयत् साकमिन्द्रः^(१)” इति । अयम् 'इन्द्रः' (परमैश्वर्योपेतः) 'शतं'
 'सेनाः' (शतसङ्घाताः परकीया सेनाः) 'साकम्' (एकप्रसङ्गेन)
 'अजयत्' । कीदृशः इन्द्रः ? 'आग्ः' (श्रीघकारि); 'ज्ञिज्ञानः' (तीक्ष्णः);
 अत्युप इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः, 'वृषभो न युधः' (यथा वृषभो
 वृषभान्तरेण योद्धुमुत्सहते तददयमपि); 'घनाघनः' (अतिघनेन
 ब्रह्मणा द्विषकः, घातकः); 'स्र्षणीनां' (परसेनागतमनुव्याणां) 'सोमणः'

* 'सोमणः' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

(सोमहेतुः); 'सङ्क्रन्दनः' (समीचीनं क्रन्दनं परमयहेतुर्धर्मिण्यस्य, स सङ्क्रन्दनः); 'अग्निमिषः' (कदाचिदपि निमेषं न करोति), अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । *परामपेक्षेण स्वयं एक एव जेतुं समर्थः, प्रूरः ।

अथ द्वितीयामाह,—“सङ्क्रन्दनेनाग्निमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुस्यवनेन धृष्णुना । तदिद्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्येन वृष्वा^(१)” इति । 'युधः' (युद्धार्थिनः) हे 'नरः' (मनुष्याः), 'इद्रेण' अनुगृहीताः सन्तः 'तत्' (परबलं) 'जयत' (वशीकुरुत) ; वशीकृत्य च 'तत्' 'सहध्वं' (अभिभवत) विनाजयतेत्यर्थः । कीदृशेन 'इद्रेण' ? 'सङ्क्रन्दनेन,' 'अग्निमिषेण' (पूर्ववद्वाख्येयम्) ; 'जिष्णुना' (जयशीलेन) ; 'युत्कारेण' (युद्धकारिणा) ; 'दुस्यवनेन' (आवयितुं दुःशक्येन) ; 'धृष्णुना' (भीतिरहितेन) ; 'इषुहस्येन' (वाणाद्यायुधोपेतैः) ; 'वृष्वा' (कामवर्षकेण) ।

अथ तृतीयामाह,—“स इषुहस्यैः स निषङ्गिभिर्वशी सःसष्टा स युध इन्द्रो गणेन । सःसष्टजित् सोमपा बाहुशर्द्धा ऊर्द्धधन्वा प्रतिहि-
ताभिरस्ता^(१)” इति । इषवो येषां हस्तेषु ते इषुहस्ताः, तैः साकं 'स' (इन्द्रः) 'वशी' (परबलं स्ववशं करोति), 'निषङ्गिभिः' (खड्गहस्यैः) साकं 'सः' (इन्द्रो) 'वशी', स्वकीयैर्धानुष्यैः खड्गहस्यैस्त्रोपेतत्वात् परसैन्यं वशीकरोतीत्यर्थः । यदा परसैन्यगतैर्धानुष्यैः खड्गहस्यैश्च सहितं तद् वशीकरोति । 'स' 'इन्द्रः' 'युधः' (योद्धा) सन् 'गणेन' (परकीयभटसमूहेन) 'सःसष्टा' (सहसा गत्वा सद्यं मिश्रितो भवति),

* 'एकवीरः' इति पाठो ऽपि उक्तार्थमुचितः ।

मित्रीभूय च ये खेन संसृष्टास्तान् सर्वान् जयतीति 'संसृष्टजित्' ।
 *यजमानानां यागेषु सोमं पिवति; अत एव 'बाहुब्रह्मी'
 (बाहुबलोपेत.); 'ऊर्ध्वधा' (निरन्तरसुद्यतधनुष्कः) । 'प्रतिहिताभिः'
 (तेन धनुषा प्रेरिताभिः) इषुभिः 'अस्ता' (ज्ञेप्ता), विनाशयतीत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“दृहस्यते परिदीय । रथेन रक्षोहामिचाः
 अपबाधमानः । प्रमञ्जस्वेनाः प्रमृणो युधा जयन्समाकमेधि अविता
 रथानाम्^(७)” इति । 'दृहत्' वाक्, तस्याः पासको दृहस्यतिरिन्द्रः;
 अत एव शाखान्तरे समाप्तातम्, 'वाम्ने दृहत्तस्या एव पतिस्तस्माद्
 दृहस्यतिरेष' इति । व्याकरणकर्तृत्वमिन्द्रस्य वाक्पतित्वं । तच्चान्यत्र
 आप्तातम्, 'ते देवा इन्द्रमद्भुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति' इति ।
 तथाविध हे इन्द्र, त्वं 'रथेन' 'परिदीय' (सर्वतो गच्छ) । कीदृश
 इन्द्रः?—'रक्षोहा' (रक्षसां हन्ता); 'अमिचान्' (ब्रह्मन्) 'अपबाधमानः'
 (यथाऽपयन्ति तथा बाधमानः); 'स्वेनाः' परकीयाः 'प्रमञ्जन्'
 (प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन्); 'प्रमृणः' (प्रकर्षेण हिंसकः); 'युधा' (युद्धेन)
 'जयन्' (सर्वत्र विजयमानः); 'अस्माकम्' (अस्मादीयानां) 'रथानां'
 'अविता' 'एधि' (रक्षको भव) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“गोचभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म
 प्रमृणन्तमोजसा । इमं सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं सखायोऽनु
 स्रभध्वम्^(८)” इति । हे 'सजाताः' (समानजन्मानः अस्मादीया
 ज्ञातयः), यूयम् 'इमं' 'इन्द्रं' 'अनु-वीरयध्वं',—अयमिन्द्रः पुरतः वीरः
 (शूराः) अभवत्, पश्चाद् यूयं शूरा भवत । हे 'सखायः', 'इन्द्रम्'

* अत्र 'सोमया' इति पाठः पतित इव प्रतिभाति ।

अनुसंरभध्वं,—इन्द्र* पुरतो युद्धं सम्यगाभरतां, पश्चाद्भवन् आरभन्तां ।
कीदृशमिन्द्रं?—‘गोचमिदं’ (गोचान् पर्वतान् भिनन्ति तदीयपक्षां-
श्चिनन्तीति गोचमिद्, तं), गां भूमिं विन्दते लभते इति गोवित्,
तं ‘गोविदं’, वज्रो बाहौ यस्य स ‘वज्रबाहुः’, तं, ‘अज्ज’ ‘जयन्तं’
(भूमिरास्थितं ब्रह्मणा यथा भवति, तथा विजयमानं), ‘ओजसा’
(बलेन) ‘प्रमृषणन्तं’ (प्रकर्षेण हिंसन्तम्) ।

अथ षष्ठीमाह,—“बलविज्ञायः स्वविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी
सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्त्वा सहोजा जैचमिन्द्र रथमा
तिष्ठ गोवित्(१)” । हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘जैचं’ (जयनशीलं) ‘रथम् आ तिष्ठ’
(आरोह) । कीदृशस्त्वं ? (बलं परकीयसामर्थ्यं विजानातीति) ‘बल-
विज्ञायः’, ‘स्वविरः’ (पुरातनः), ‘प्रवीरः’ (शूरेष्वप्यतिशूरः),
‘सहस्वान्’ (बलवान्), ‘वाजी’ (अश्ववान्), ‘सहमानः’ (परेषाम् अभि-
भविता), ‘उग्रः’ (युद्धेषु क्रूरः), (अभितो वीरा शूरभटा यस्यासौ)
‘अभिवीरः’, (अभितः सन्तानः परिचारका यस्यासौ) ‘अभिसत्त्वा’,
(सहसो बलाज्जातः) ‘सहोजाः’, बलाधिक इत्यर्थः ; (गां भूमिं
विन्दते, लभते इति) ‘गोवित्’ ।

अथ सप्तमीमाह,—“अभि गोचाणि सहसा गाहमानोऽदायः
वीरः व्रतमन्युरिन्द्रः । दुश्चरवणः प्रतनाषाडयुधोऽस्माकं सेना अवतु
प्र युत्सु(२)” इति । अयम् ‘इन्द्रः’ ‘प्र युत्सु’ (प्रकृष्टेषु युद्धेषु)
‘अस्माकं’ ‘सेनाः’ ‘अवतु’ । कीदृशः इन्द्रः ? ‘अभि’ (सर्वतोऽव-
स्थितानि) ‘गोचाणि’ (युद्धक्षेत्राणि) ‘सहसा’ (शीघ्रं) ‘गाहमानः’

* ‘इन्द्रः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(प्रविशन्), 'अदायः' (दायारहितः*), 'वीरः' (शूरः), 'व्रतमन्वुः' (विविधक्रीधयुक्तः), 'दुःखवनः' (आवयितुं दुःखकः), 'पृतनाषाट्' (परकीयसेनानामभिभविता), 'अद्युधः' (केनापि योद्धुमशक्यः) ।

अथाष्टमीमाह,—“इन्द्र आसां नेता वृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वये^(८)” इति । याः सेना अस्मदनुग्रहार्थं गच्छन्ति 'आसां' 'इन्द्रः' 'नेता' भवतु । यः 'वृहस्पतिः', या च 'दक्षिणा' देवी, यश्च 'यज्ञः'; यश्च 'सोमः', एतेषामेकैकः पुरतो गच्छतु । यासैतत्सम्बन्धिन्यो देवसेनाः परबलमभिभञ्जयन्त्यो जयन्ती, तासाम् 'अये' 'मरुतः' 'यन्तु' ।

अथ नवमीमाह,—“इन्द्रस्व वृष्णो वरुणस्व राज्ञ आदित्यानां मरुताः शर्द्ध उयं । महामनसां भुवनस्थवानां घोषो देवानां जयतामुदस्तात्^(९)” इति । 'वृष्णः' (कामाभिवर्षिणः), 'इन्द्रस्व', 'राज्ञः' (राज्यं कुर्वतः), 'वरुणस्व' 'शर्द्धः' (बलम्) 'उयं' (युद्धेषु अतितीव्रं), 'महामनसां' (युद्धे स्त्रिरचिन्तानां), 'भुवनस्थवानां' (ब्रह्मन् भुवनेभ्यश्चावयितुं समर्थानां), 'जयतां', 'देवानां' 'घोष'-ध्वनिं 'उदस्तात्' (सर्वत उत्थितोऽभूत्) ।

अथ दशमीमाह,—“अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मानु देवा अत्रता इवेषु^(१०)” इति । युद्धार्थं परसैन्येषु सम्यक् प्राप्तेषु सत्सु 'अस्माकम्'

* एवमेव सर्वत्र पाठः । दायरहितः इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'जयन्त्यः' इति 'जयन्ति' इति वा पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ 'घोषो ध्वनिः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‘इन्द्रः’ रक्षिता भवत्विति शेषः । तदानीम् ‘अस्माकं’ ‘या’ ‘इषवः’ अस्मदीयैर्मुक्ताः, ‘ता जयन्तु’ (परसैन्यानि विधन्तु); ‘अस्माकं’ धे ‘बीराः’ (भटाः), ते ‘उत्तरे’ ‘भवन्तु’ (परकीयभटेभ्य अधिका भवन्तु); ‘देवाः’ ‘हवेषु’ (युद्धेषु) ‘अस्मान्’ एव ‘अवत’ (अवन्तु रक्षन्तु*) । इत्थं दशमस्य अप्रतिरथसूक्तं समाप्तम् ।

अथ तत्रैव विकल्पिताः पञ्च ऋषयः उच्यन्ते । तत्र प्रथमामाह,—
 “उद्दुर्षय मघवस्त्रायुधान्युत्सवर्णां मामकानां महाशंसि । उद्दुष्टचहन्
 वाजिनां वाजिनान्युद्ग्रथानां जयतामेतु घोषः(११)” इति । हे
 ‘मघवन्’ (इन्द्र), ‘आयुधानि’ अस्मदीयानि ‘उद्दुर्षय’ (परकीयेभ्य
 उल्लंघानि कृत्वा अस्मान् हर्षय), ‘मामकानां’ (मदीयानां) ‘सवर्णां’
 (प्राणिनां) ‘महाशंसि’ (तेजांसि) ‘उत्-’कृष्टानि कृत्वा तान् हर्षय । हे
 ‘दुष्टचहन्’, ‘वाजिनाम्’ अस्मदीयानाम् (अश्वानां) ‘वाजिनानि’ (श्रीघ्न-
 गमनानि) ‘उत्-’कृष्टानि कृत्वा हर्षय । ‘जयतां’ (विजयं प्राप्नुवतां)
 ‘रथानाम्’ अस्मदीयानां ‘घोषः’ (महान् ध्वनिः) ‘उत्-’एतु
 (उद्गच्छतु) ।

अथ द्वितीयामाह,—“उप प्रेत जयतां नरः स्थिरा वः सन्तु
 बाहवः । इन्द्रो वः शर्म यच्छ्वलनाष्टव्या यथाऽसथ(११)” इति ।
 हे ‘नरः’ (अस्मदीयाः पुरुषाः), ‘उप प्रेतः’ (परसैन्यसमीपे प्रकर्षेण
 गच्छत) । ततः ‘जयतां’ (विजयं प्राप्नुवतां) ‘वः’ (युष्माकं) ‘बाहवः’
 स्वकीयायुधैः प्रहरणेषु ‘स्थिराः’ ‘सन्तु’ । ‘यथा’ यूयम् ‘अनाष्टव्याः’

* (अवतु रक्षतु) इति पाठो न सम्भक् ।

‘असद्य’ (केनाप्यतिरस्कृत्या भवद्य), तथाऽयम् ‘इन्द्रः’ ‘वः’ (युष्माकं) ‘वर्म’ ‘यच्छतु’ (ददातु) ।

अथ तृतीयामाह,—“अवसृष्टा परा पत ब्ररथ्ये ब्रह्मसञ्ज्ञिता गच्छामिचान् प्र विन्न मैषां कञ्चनोच्छिषः^(१२)” इति । हिंसका हेतिः ब्ररथ्या, हे ‘ब्ररथ्ये’, ब्रह्मणा ‘संज्ञिता’ (तीक्ष्णीकृता) त्वं ‘अवसृष्टा’ (अस्माभिर्मुक्ता) सती ‘परा’-‘पत’ (सहसा परसैन्ये पतिता भव), पतित्वा च ‘अमिचान्’ ‘गच्छ’ (प्राप्नुहि), प्राप्य च ‘प्र-विन्न’ (एतेषां ब्ररीरमध्ये प्रवेष्टं कुह), प्रविश्य च ‘एषां’ मध्ये ‘कञ्चन’ पुरुषं मा ‘उच्छिषः’ (अवसृष्टं मा कुह) सर्वानपि जहीत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मर्माणि ते वर्मभिन्हादयामि सोमस्त्वा राजासृतेनाभि वस्तां । उरोर्वरीयो वरिवस्ते अस्तु जयन्तं त्वामनु मदन्तु देवाः^(१३)” इति । हे यजमान, ‘ते’ (तव) ‘मर्माणि’ ‘वर्मभिः’ (कवचैः) ‘हादयामि’, ‘सोमः’ ‘राजा’ त्वां ‘असृतेन’ (मरण-निवारकेण) केनापि कवचविज्ञेयेण ‘अभि वस्तां’ (अभित आच्छादयतु), ‘ते’ (तव) ‘वरिवः’ (धनं) ‘उरोर्वरीयः’ ‘अस्तु’ (अदीयात्(?) अधिकादप्यत्यन्तमधिकमस्तु) । ‘जयन्तं’ (विजयं प्राप्नुवन्तं) ‘त्वां’ ‘अनुमदन्तु’ (अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“यच वाणाः सम्यतन्ति कुमारा विभिन्खा इव । इन्द्रो गस्तव वृचहा विन्धाहा वर्म यच्छतु^(१४)” इति । ‘यच’ (यस्मिन्) युद्धे ‘वाणाः’ परैर्मुक्ताः ‘सम्यतन्ति’ (इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति), तच्च वृष्टान्तः,—‘कुमाराः विभिन्खा इव’ (मुण्डितशिरस्का* विभीर्ष-

* यच ‘यथा मुण्डितशिरस्काः’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

क्षेत्रा वा अत्यन्तबालाश्चपलाः सक्त इत्येतस्य गच्छन्ति तदत्) ।
 'तत्र' युद्धे अयम् 'इन्द्रः' 'विश्राहा' (परकीयसर्वप्राणिघाती), 'वृषहा'
 (विशेषतो वैरिघाती) सन् 'नः' (अस्मभ्यं) 'शर्म' 'यच्छतु' ।

'आप्तुः शिञ्जान' इत्येतत् सूक्तं विनियुक्ते,—“देवासुराः संयन्ता
 आसन् ते देवा एतदप्रतिरथमपश्यन् तेन वै ते अपत्यसुरामजयन्
 तदप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो हेताम्बाहाप्रथेव तेन
 यजमानो भ्रातृव्यान् जयत्यथो अनभिजितमेवाभिजयति” (५।४।
 ६अ०) इति । यदा देवास्य असुराश्च युद्धाय उद्यतासदानीं 'देवाः'
 विजयप्रदत्वेन अप्रतिरथास्थमेतत् सूक्तम् 'अपश्यन्'; 'तेन' एव देवा
 निवार्य* सौक्तिको 'यजमानः' सर्वान् 'भ्रातृव्यान्' प्रतिकूलराहित्यं
 यथा भवति तथैव 'जयति' । अपि च पूर्वम् 'अनभिजितम्' अपि
 धनं देशविशेषं वा सर्वथा 'अभिजयति' एव ।

सूक्तमन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते,—“दश्रुषं भवति दशाक्षरा विराट् वि-
 राजा इमौ लोकौ विधृतावनयोर्लोकयोर्विधृत्या अथो दशाक्षरा
 विराड्दं विराट् विराज्येवास्त्राद्ये प्रतितिष्ठति” (५।४।६अ०) इति ।
 अस्मिन्ननुवाके समाख्यातानाम् 'उद्धर्षय' इत्यादिपञ्चानां विकल्पार्थत्वात्
 सूक्तगता ऋचो दशैव सम्पद्यन्ते । विराट्कन्दसो दशाक्षरत्वात् तस्य
 कन्दसः सामर्थ्येनैव लोकयोर्विधृतत्वात् तयोर्विधृत्यर्थमिदं दश्रुषं
 सूक्तं सम्पद्यते । अपि च दशाक्षरस्य विराट्कन्दसोऽन्येतेतुल्येन
 असत्त्वाद्दशसङ्ख्याद्वारा तस्मिन् अस्त्राद्ये प्रतितिष्ठति ।

* 'असुरान् यजयन्'—इत्यादिरूपः कश्चित् पाठोऽत्र पतित इव
 प्रतिभाति ।

अथ पूर्वानुवाकोक्त-“विमान”-इत्यादिमन्त्रद्वयसाध्यमन्त्रनिधानं विधत्ते,—“असदिव वा अन्तरिक्षं अन्तरिक्षमिवाग्नीध्रमाग्नीध्रेऽश्मानं निदधाति सत्वाय” (५।४।६ अ०) इति । भूमिवस्तूर्त्स्वरूपाभावात् इदमन्तरिक्षम् अविद्यमानसदृशं भवति, अन्तरिक्षसदृशं चाग्नीध्रं, हविर्धानञ्चकसञ्चरयहसादनादीनामभावेन शून्यत्वप्रतिभानात्, अतः शून्यत्वनिवारणेन च सुसङ्गावाय तत्रापि कश्चित् ‘अश्मानं’ निदध्यात् ।

मन्त्रद्वित्वं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।६ अ०) इति ।

प्रथममन्त्रे विमानञ्च्यतात्पर्यं दर्शयति,—“विमान एष दिवो मध्य आस्य इत्याह ख्येवैतया मिमीते” (५।४।६ अ०) इति । ‘एतया’ च्यत्वा पूर्वं शून्यम् आग्नीध्रं वस्तुविशिष्टं यथा भवति तथा ‘मिमीते’ ‘एव’ (प्रमितं करोत्येव) ।

द्वितीयमन्त्रे पृश्निञ्च्यतात्पर्यं दर्शयति,—“मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेत्याहान्नं वै पृश्नि अन्नमेवावहन्धे” (५।४।६ अ०) इति । पक्वं ब्राह्म्यन्नं श्वेतं भवति, अतः श्वेतेनाग्ना तादृशमन्नं प्राप्नोति ।

‘इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्’ इत्यादिमन्त्रचतुष्टयसाध्यं गमनं विधत्ते,—“सतस्रभिरापुष्पादेति सत्वारि कृन्दाऽसि कृन्दोभिरेव” (५।४।६ अ०) इति । आग्नीध्रान्निर्गत्य पुच्छपर्यन्तमेतैर्मन्त्रैर्गच्छेत् । गासत्र्यादीनां मुख्यकृन्दाणां चतुष्टयात् मन्त्रसङ्ख्यायाः, कृन्दोभिरेव युक्तः सन् गतवान् भवति ।

प्रथममन्त्रस्य प्रथमपादे अवीवृधन्निति पदस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्याह वृद्धिमेवोपावर्त्तते” (५।४।६ अ०) इति ।

तत्रैव चतुर्थपादे वाजसन्दितात्पर्यं दर्शयति,—“वाजानां सत्यं पतिमित्यादासं वै वाजोऽसमेवावहन्धे” (५।४।६ अ०) इति ।

द्वितीयमन्त्रे सुखस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सुखस्यैव देवाः आ च वचदित्याह प्रजा वै पन्नवः सुखं प्रजामेव पशूनात्मन्धते” (५।४।६ अ०) इति ।

अस्मिन्नेव मन्त्रे उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“यच्चदग्निर्देवा देवाः आ च वचदित्याह स्वगाकृत्यै” (५।४।६ अ०) इति । ‘देवान् आ च वचत्’ इत्युक्त्या तान् देवान् स्वगतान् स्वाधीनान् करोति ।

तृतीयमन्त्रगतयोरुद्गाभनियामन्त्रयोस्तात्पर्यं दर्शयति,—“वाजस्य मा प्रसवेनोद्गाभेणोदयभीदित्याह अथौ वा आदित्य उच्यमुद्गाभ एष निष्चोचन्नियाभो ब्रह्मणैवात्मानमुद्गृह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं निगृह्णाति” (५।४।६ अ०) इति । ऊर्ध्वपक्ष्णवाचिना उद्गाभस्येन उद्गच्छन्, नियामस्येन अधो गच्छन् असावादित्यो लक्ष्यते, अतस्तदुभयप्रतिपादकेन मन्त्रेण स्वात्मानम् ‘उद्गृह्णाति’, (उत्कर्षं प्रापयति,) स्वभ्रातृव्यं ‘निगृह्णाति’ (नियहं प्रापयति) ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

अश्रुरित्यप्रतिरथं हेताम्वाह दशर्षकं ।

उद्गृह्णति विकल्पार्था मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ इति ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यथ्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

प्राचीमनु॑ प्रदिशं॑ प्रेहि॑ विद्वानग्नेरग्ने॑ पुरो अग्नि-
 भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो वि भाञ्जूजं॑ नो घेहि
 द्विपदे॑ चतुष्पदे^(१) । क्रमध्वमग्निना॑ नाकमुख्यः॑ हस्तेषु
 विधत्तः । दिवः पृष्ठः॑ सुवर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वं^(२) ।
 पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमाह॑हमन्तरिक्षादिवमारुहं ।
 दिवो नाकस्य पृष्ठात्सुवर्ज्योतिरगां ॥ १ ॥

अहं^(१) सुवर्यन्तो नापेक्षन्त आद्याः रोहन्ति रोदसी ।
 यज्ञं ये विश्वतो॑ धारः सुविदाः सो वि ते निरे^(२) ।
 अग्ने प्रेहि॑ प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानां ।
 इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः सुवर्यन्तु यजमानाः
 स्वस्ति^(३) । नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते
 शिशुमेकः समीची द्यावा क्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति
 देवा अग्निं धारयं द्रविणोदाः^(४) । अग्ने सहस्राक्ष ॥ २ ॥

शतमूर्द्धञ्छतं ते प्राणाः सहस्रमपानाः । त्वः सा-
 हस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा^(५) ।
 सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृथिव्याः सीद पृष्ठे पृथिव्याः
 सीद^(६) भासान्तरिक्षमा पृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान्
 तेजसा दिश उहृः॑ह^(७) । आजुज्ञानः सुप्रतीकः पुर-
 स्तादग्ने स्वां योनिमासीद साध्या अस्मिन्त्सधस्थे
 अधुत्तरस्मिन् विश्वे देवाः ॥ ३ ॥

यजमानश्च सीदत^(१०) । प्रेक्षो अग्ने दीद्विहि पुरो
 नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ । त्वाऽ शश्वन्त उप यन्ति
 वाजाः^(११) । विधेम ते परमे जन्मन्मग्ने विधेम स्तोमै-
 रवरे सधस्थे । यस्माद्योनेरुदारिद्र्या यजे तं प्र त्वे
 हृषीऽपि जुहुरे समिद्धे^(१२) । ताऽ सवितुर्वरेण्यस्य
 चिचामाहं वृषे सुमतिं विश्वजन्या । यामस्य कश्यो
 अदुहत् प्रपीनाऽ सहसंधारां ॥ ४ ॥

पर्यसा मूर्हो गां^(१३) । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त
 जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा
 त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृणस्व घृतेन^(१४) । ईदृक्
 चान्यादृक् चैतादृक् च प्रतिदृक् च मितश्च सम्मि-
 तश्च सभराः । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्य-
 ज्योतिश्च ज्योतिष्माऽश्च सत्यश्चर्तपाश्चात्यऽहाः ॥ ५ ॥

कृतजिश्च सत्यजिश्च सेनजिश्च सुषेणश्चान्त्यमिचश्च
 दूरे अमिचश्च गणः कृतश्च सत्यश्च भ्रुवश्च धरुणश्च
 धर्ता च विधर्ता च विधारयः । ईदृक्षास एतादृक्षास
 ऊ पु षः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन । मितासश्च
 सम्मितासश्च न ऊतये सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन्निन्द्रं
 दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानः ; यथेन्द्रं दैवीर्विशो

म॒रुतोऽनु॑व॒र्त्मान॑ ए॒वमि॑मं॒ यज॑मानं॒ दैवो॑श्च॒ विशो॑
मानु॑षीश्चानु॑व॒र्त्मानो॑ भवन्तु^(१५) ॥ ६ ॥

अ॒गां । स॒हस्रा॑क्ष । दे॒वाः । स॒हस्र॑धा॒राम् । अत्य॑ः॒हाः ।
अनु॑व॒र्त्मानः॑ । षोड॑श च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थेऽनुवाकेऽग्निप्रणयनाङ्गमप्रतिरथसूक्तमुक्तं ; अथ पञ्चमेऽग्नि-
स्वापनमुच्यते । कल्पः, 'प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विदानिति पञ्चभि-
रग्निमधिरुह्य' इति । तत्र प्रथमामाह,—“प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि
विदानग्रेग्रे पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो वि भाहूर्जं
नो धेहि दिपदे चतुष्पदे^(१)” इति । 'अग्ने' (इदानीमानीत हे
वक्त्रे), 'प्राचीं' 'दिशं'*—(प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशं) 'विदान्' त्वं 'अनु'-
'प्रेहि' (अनुक्रमेण प्रकर्षो यथा भवति तथा गच्छ) । त्वम् 'अग्नेः'
(इष्टकानिष्पादितस्य चितिरूपस्य वक्त्रेः) 'इह' (अस्मिन् कर्षणि) 'पुरो
अग्निर्भव' (पूर्वभागवर्त्ती वज्रिर्भव, यदा पुरोगन्ता सुख्योऽग्निर्भवे-
त्यर्थः) । 'विश्वा' 'आशाः' (सर्वा अपि दिशः) 'दीद्यानः' (प्रकाशयन्)
'वि भाहि' त्वमपि (विशेषेण प्रकाशस्व) । ततः 'नः' (अस्मदीयाय)
'दिपदे' 'चतुष्पदे' च 'जर्जम्' (अन्नं) 'धेहि' (सम्पादय) ।

* 'प्रदिशं' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ द्वितीयामाह,—“क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु विभ्रतः ।
दिवः पृष्ठं सुवर्गत्वा मित्रा देवेभिराध्वम्^(१)” इति । हे अस्मि-
न्यजमानाः, ‘नाकं’ (स्वर्गसाधनम्), ‘उख्यं’ (उखायां पूर्वं संपादितम्),
अग्निं ‘हस्तेषु’ ‘विभ्रतः’ (धारयन्तः) तेन ‘अग्निना’ सह ‘क्रमध्वं’
(अग्नेरुपरि पादान् विक्षिपत) । ततो ‘दिवः पृष्ठम्’ (आकाशस्योपरि
वर्तमानं) ‘सुवर्गत्वा’ (स्वर्गलोकं प्राप्य) ‘देवेभिः’ ‘मित्राः’ (देवै-
रेकीभृताः) ‘आध्वं’ (उपविभ्रत) ।

अथ तृतीयामाह,—“पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्
दिवमारुहं । दिवो नाकस्य पृष्ठात् सुवर्ज्योतिरगामहम्^(२)” इति ।
‘अहं’ यजमानः ‘पृथिव्या’ उद्गत एतत् ‘अन्तरिक्षम्’ ‘आरुहं’
(आरूढोऽस्मि) । तस्मादेव ‘अन्तरिक्षात्’ उद्गतो ‘दिवम्’ ‘आरुहं’
(धुलोकमारूढोऽस्मि) । ‘दिवः’ धुलोकसम्बन्धी ‘नाको’ दुःखरहितो
यः प्रदेशः, तस्य, ‘पृष्ठात्’ (उपरिष्ठात्) स्वर्गलोकवासि ज्योतिर्मण्डल-
मादित्यरूपम् ‘अगां’ (प्राप्तोऽस्मि, यदा प्राप्स्यामि) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“सुवर्यन्तो नापेक्षन्ते आ द्यां रोहन्ति
रोदसी । यच्चं ये विश्वतो धारं सुविदांसो वि तेनिरे^(३)”
इति । ‘ये’ यजमानाः ‘सुविदांसः’ (सुष्टु कर्मानुष्ठानप्रकारं जानन्तः)
‘विश्वतो धारं’ (सर्वं जगतो धारणहेतुं) यं अग्निं ‘वि तेनिरे’
(विश्वरेषानुतिष्ठन्ति), ते यजमाना ‘द्यां’ (अन्तरिक्षम्) ‘आ-
‘रोहन्ति’ तथा ‘रोदसी’ (द्यावापृथिव्या) आरोहन्ति, ततः
‘सुवर्यन्तः’ (स्वर्गवासमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तः), तदग्निस्थानान्यत्
किमपि स्थानं ‘नापेक्षन्ते’ ।

अथ पञ्चमीमाह,—“अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चतुर्देवानामुत मर्यातां । इत्यवमाणा भृगुभिः सजोषाः सुवर्षन्तु यजमानाः स्वास्त्रि(५)” इति । देवान् आत्मन इच्छन्तो देवयन्तो यजमानाः, तेषामुपकाराय, हे ‘अग्ने’ त्वं ‘प्रथमः’ ‘प्रेहि’ (पुरतो गच्छ), यतस्त्वं ‘देवानां’ मनुष्याणाञ्च चतुस्त्राणीयः । सोमे हि मच्छतः मुदयस्व इष्टिः पुरतो याति । ‘इत्यवमाणा’ (यदुमिच्छन्तः) ‘यजमानाः’ ‘भृगुभिः’ ‘सजोषाः’ (अनुष्ठानपरैर्भृगुनामकैर्बुग्निभिः समानप्रियाः) यन्तः, यमा यथा भवति तथा ‘सुवर्षन्तु’ ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह देवलोकनेवैतयोपावर्त्तते” (५।४।७अ०) इति । देवलोकनेवोद्दिश्य अग्नया यथा प्रवृत्तो भवति ।

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“क्रमध्वमग्निना नाकमित्याहे-मानेवैतया लोकान् क्रमते” (५।४।७अ०) इति । ‘इमानेव’ ‘लोकान्’ उद्दिश्य अग्नया यथा पादविन्यासं करोति ।

तृतीयमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति पृथिव्या अहमुदन्तरिकमारोह-मित्याहेमानेवैतया लोकान्त्समारोहति” (५।४।७अ०) इति । ‘इमानेव’ ‘लोकान्’ उद्दिश्य अग्नया यथा सम्यगारोहति ।

चतुर्थमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सुवर्षन्तो नापेक्षन्त इत्याह सुवर्षनेवैतया लोकमेति” (५।४।७अ०) इति । स्वर्गप्राप्तिप्रति-पादकमन्त्रस्यापि बद्धावाप्तदृष्ट्या स्वर्गप्राप्तिः ।

पञ्चममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयता-मित्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु चतुर्दधाति” (५।४।७अ०) इति ।

समयचतुःप्रतिपादकस्य ब्रह्मस्यापि सद्भावाच्च तथा चचा समयच
चतुःस्थापनम् ।

मन्त्रान् विनियुक्ते.—पञ्चभिरधिकामति पाङ्क्तो यज्ञो धावानेव
यज्ञस्येन सह सुवर्गं लोकमेति” (५।४।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘गन्तोषावाऽग्ने सहस्राचेति द्वाभ्यां संक्षिप्ताभ्यां इध्नः पूर्णा-
मौदुग्मरीः स्यमात्स्यार्वा जुष्टेति’ इति । तत्र प्रथमामाह,—
“गन्तोषावा समनसा विरूपे धापयेते त्रिष्टुमेकः समीची । धावा
चामा इक्षो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् इविषोदाः(१)” इति ।
गन्तोषावाश्च ‘गन्तोषावा’ (राशिदिवसावित्यर्थः), ‘समनसा’ (पर-
स्परमैकमत्ययुक्ते), ‘विरूपे’ (राशिः छान्ना, दिवसस्य इष्ट इति
विसृष्टरूपे), ‘समीची’ (अनुकूले) सत्यौ ‘एकं’ ‘त्रिष्टुं’ अग्निरूपं
‘धापयेते’ (यजमानकर्तृकमग्निधारणं सन्पादयतः) । ‘धावा’ (सुलोको),
‘चामा’ (क्षिप्तौ), ‘अन्तः’ (तदुभयमध्यवर्तिनि अन्तरिक्षे) ‘इक्षोः’
(रोचमानः) अयमग्निः ‘विभाति’ (विशेषेण प्रकाशते) । दीव्यन्ति
व्यवहरन्तीति ‘देवाः’ (प्राणाः); ते च ‘इविषोदाः’ (धागदारेण
धनरूपं फलं प्रयच्छन्ति) । तादृग्ना यजमानस्य प्राणा अग्निमेतं
‘धारयन्’ (धृतवन्तः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“अग्ने सहस्राच व्रतमूर्द्धञ्जतं ते प्राणाः
सहस्रमपानाः । तत्र साहस्रस्य राय ईन्निषे तस्यै ते विधेम वाजास्य
स्नाहा(०)” इति । व्रतसहस्रञ्जयोः अपरिमिताभिप्रायेण*, ‘विश्वतश्चतुः’

* अपरिमिताभिप्रायेण इति पाठो भवितुं युक्तः ।

—इत्यादिमन्त्रोक्तमूर्तिरूपत्वेनायमग्निरथ स्वयते । तस्मादस्मिन्पूर्वप्राणा-
पानाः हे 'अग्ने', तव बहवः । तथा 'त्वं' 'साहस्रस्य' (बहुसहस्रसमूह-
परिमितस्य) 'रायः' (धनस्य) 'ईश्विषे' (प्रभुर्भवसि) । 'तस्यै' 'ते'
(तादृशाय तुभ्यं) 'वाजाय' (अन्नसिद्धार्थं) 'विधेम' (परिचरेभ) ।
'इविषे' 'स्वाहा' (इदं इविः स्वाऽतमस्य) ।

तत्र प्रथममन्त्रं विनियुक्ते,—“नक्तोषाद्येति पुरोऽनुवाक्यामन्वाह
प्रत्यै” (५।४।७अ०) इति । पुरोभवः प्रदानमन्त्रः पूर्वमनुक्रमेणो-
च्यते इति पुरोऽनुवाक्या । 'प्रत्यै' उत्तरेण मन्त्रेण इविःप्रदानाय
आदौ तान् ब्रूयात्, 'पुरोऽनुवाक्यामनूच्य चाज्यया जुहोति'
इत्यन्यत्राभिहितत्वात् ।

द्वितीयमन्त्रस्य वैराजरूपप्रापकत्वं दर्शयति,—“अग्ने सहस्राद्ये-
त्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै” (५।४।७अ०) इति ।
सहस्रसङ्ख्याकचक्षुरादिसम्बन्धो विष्टरूपधरस्य विराण्मूर्तेः सम्भवति,
नान्यस्य, अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतिप्राप्तये भवति ।

अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे वाजमन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“तस्यै
ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याह अन्नं वै वाजोऽन्नमेवावहन्धे” (५।
४।७अ०) इति ।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“दध्नः पूर्णामौदुम्बरीः स्वय-
मादृश्यायां जुहोत्यूर्ध्वं दधि ऊर्कं उदुम्बरोऽसौ स्वयमादृशाऽसुस्थानेवोर्ध्वं
दधाति तस्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवामः” (५।४।७अ०) इति ।
जुह्वसदृशी काचित् सुक् औदुम्बरी । दधुदुम्बरयोरन्नरूपत्वात्
स्वयमादृश्यायाश्च स्वर्गरूपत्वात्, तस्याच्च तद्द्वेनेन स्वर्ग एवान्नं

स्वापयति । यस्मात् स्वर्गे ऊर्कं अवस्थिता 'तस्मादसुतो' द्युलोकात्
'अर्वाची' (वृष्टिरूपेणाधः पतन्तीम्) 'ऊर्कम्' (अन्नं) वयम् 'उप
जीवामः' ।

कल्पः, 'सुपर्णे गृह्णन्मिति तिसृभिः स्वयमादृष्टायामग्निं
प्रतिष्ठाप्य' इति । तत्र प्रथमामाह,—“सुपर्णेऽसि गृह्णन्मिति पृथिव्याः
सीद पृष्ठे पृथिव्याः सीद^(८)” इति । हे अग्ने, त्वं 'सुपर्णः' (पक्ष्या-
कारः), 'गृह्णन्' (गृह्णन्मानः) 'असि'; अतोऽस्यां चितिरूपायां
'पृथिव्यां' 'सीद' (उपविश) । तथापि तस्याः 'पृष्ठे' उपविश ।

अथ द्वितीयामाह,—“भासान्तरिक्षमा पृष्ण ज्योतिषा दिवम्
उत्तमान तेजसा दिग् उदृह^(९)” इति । 'भासा' (स्वकीयेन प्रकाशेन)
'अन्तरिक्षम्' 'आ पृष्ण' (सर्वतः पूरय) । 'ज्योतिषा' (स्वकीयेन सामर्थ्येन)
'दिवं' (द्युलोकं) 'उत्तमान' (ऊर्द्धस्तम्भितां) कुह । तथा, 'तेजसा'
(स्वकीयेन सामर्थ्येन) 'दिग्' (प्राच्यादिकाः) 'उदृह' (उत्कर्षेण
दृढीकुह) ।

अथ तृतीयामाह,—“आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वां
द्योनिमा सीद साध्या । अस्मिन् सधस्ये अष्टुत्तरस्मिन् विश्वे देवा
यजमानस्य सीदत^(१०)” इति । हे अग्ने, त्वम् 'आजुह्वानः' (आभि-
मुख्येन ह्यमानः), 'सुप्रतीकः' (सुमुखः) सन् 'पुरस्तात्' (पूर्वस्थां
दिग्निं) 'साध्या' (साध्वीं समीचीनां) 'स्वां' 'द्योनिं' (स्वकीयं स्थानं)
'आ सीद' (आगत्य प्राप्नुहि) । हे विश्वे 'देवाः', ध्रुवं 'यजमानस्य'
'अस्मिन्' (पुरोवर्तिनि) 'सधस्ये' (अग्निना सह स्यातुं योग्ये) 'अष्टु-
त्तरस्मिन्' (अधिकमुत्कृष्टस्थाने) 'सीदत' (उपविशत) ।

एताभ्यन्मान् विविद्युक्ते,—“तिस्रभिः सादधति पितृद्वै अग्नि-
र्धावानेवाग्निं प्रतिष्ठां गमयति” (५।४।७अ०) इति ।

कल्प., ‘प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो नः इति औदुम्बरीः समिध-
मादधाति’ इति । पाठस्तु,—“प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया
सूर्वां यविष्ठ । नः अजस्रया उप यन्ति वाजाः(११)” इति । हे
‘अग्ने’, ‘प्रेहूः’ (पूर्वमपि प्रकर्षेण दीप्तः) ‘त्वं’ ‘पुरो’ ‘नः’ (अस्माकं
पुरोदेवो) ‘अजस्रया’ (निरन्तरवर्तिन्या) ‘सूर्वां’ (सूर्मिसमानया
ज्वालयया) ‘दीदिहि’ (पुनरपि दीप्यस्व) । अजस्रणी खोहमयी रूप्या
‘सूर्मी’ । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम) अग्ने, त्वां ‘अजस्रयाः’ निरन्तरभाविनः
‘वाजाः’ (अजानि) ‘उप यन्ति’ (साधीयेन प्राप्नुवन्ति) ।

तत्रेते मन्त्रं विविद्युक्ते,—प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरी-
मादधाति एषा वै सूर्मी कर्षकावती एतया ह स्र वै देवा असुराणां
व्रततर्हाः स्रूः सन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतर्त्रीं
यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति स्रूया अश्वम्भङ्गारम्” (५।४।७अ०)
इति । अजस्रणी खोहमयी रूप्या ‘सूर्मी’, सा च ‘कर्षकावती’ (छिद्रवती,
अन्तरपि अजस्रणीत्यर्थः), तत्समागा इयम् अक् । एकेनैव प्रहारेण
व्रतसङ्घान् मारयन्तः शूराः ‘व्रततर्हाः’, ‘असुराणां’ मध्ये तादृशान्
एतया अत्र ‘देवाः’ हिंसन्ति । अनया समिधाधाने ‘व्रतग्रीम्’ एनाम्
अत्र ‘वज्रं’ कृत्वा वैरिणं ‘प्रहरति’ । ‘अश्वम्भङ्गारं’ (स्रस्त्रा विनाशः)
यथा न भवति तथेत्यर्थः ।

कल्प., ‘विधेम ते परमे अजस्रया इति वैकङ्कतो समिधमा-
दधाति-इत्यनुवर्तते’ इति । पाठस्तु,—विधेम ते परमे अजस्रया विधेम

सोमैरवरे सधस्ये । यस्माद्योनेरदारिया यजे तं प्र त्वे हवींषि जुष्टरे
 समिद्धे^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ (तव) ‘परमे’ जन्मनि ‘विधेम’
 (वयं ज्ञानेन परिचरेम) । ‘सधस्ये’ (अस्माभिः सह स्वातुं योग्ये)
 ‘अवरे’ (निकृष्टे भूलोकवर्तिनि जन्मनि) ‘सोमैः’ (सोमैः) ‘विधेम’
 (परिचरेम) । ‘यस्माद्योनेः’ (द्रष्टकचितिरूपात् स्वानात्) ‘उदारिया’
 (त्वमुद्रतः आविर्भूतोऽसि), ‘तं’ (योनिं) ‘यजे’ (पूजयामि) ।
 ‘समिद्धे’ (सम्यक्प्रव्यसिते) त्वयि ‘हवींषि’ ‘प्र’-‘जुष्टरे’ (स्रविजः
 प्रकर्षेण जुङ्गति) ।

एतन्मन्त्रं विनियुक्ते,—“विधेम ते परमे जन्मजग्न इति वैकङ्कती-
 मादधाति भा एवाव हन्धे” (५।४।७अ०) इति । अग्नेर्भासो
 विकङ्कते प्रविष्टत्वात् तदीयसमिधो ‘भाः’ प्राप्यन्ते ।

कल्पः, ‘तां सवितुर्वरेण्यस्य चिचामिति जमीमयीम्’ इति ।
 पाठश्च,—“तां सवितुर्वरेण्यस्य चिचामा अहं वृणे सुमतिं
 विश्वजन्त्यां । यामस्य कक्षो अदुहत् प्रपीणां सहस्रधारां पयसा महो
 गाम्^(११)” इति । पुरा कदाचित् कक्षाख्यो महर्षिः ‘अस्य’ (अग्नेः)
 ‘यां’ सुमतिम् (अनुग्रहकारिणीं बुद्धिम्) ‘अदुहत्’ (दुग्धवान्) ।
 तत्र दृष्टान्तः,—‘प्रपीणां’ (प्रभृतः पीनस्रससङ्घो यस्याः सा प्रपीणा,
 तां), सहस्रसङ्घाकाः क्षीरधारा यस्याः सा सहस्रधारा, तां, ‘महो’
 ‘पयसा’ (क्षीरेण सम्पूर्णां) ‘गाम्’ (धेनुं) यथा सौकिका दुहन्ति,
 तद्वदयमग्नेः सुमतेः उपदर्शितबुद्धेः स्वाभीष्टं फलं प्राप्तवान् ।
 ‘वरेण्यस्य’ (सर्वैर्वरणीयस्य) ‘सवितुः’ (प्रेरकस्य) अग्नेः सम्बन्धिनीं
 ‘तां’ (कक्षेन दुग्धां) ‘सुमतिम्’ ‘अहम्’ ‘आ’-‘वृणे’ (सर्वतः

प्राच्ये) । कीदृशीं सुमतिं ?—‘चिचां’ स्थापेक्षितवज्रविधफलप्रदान-
समर्थामित्यर्थः । विश्वं जन्ममुत्प्राचं यस्याः सा विश्वजन्या तां,
जगदुत्पादनसमर्थामित्यर्थः ।

तमेतं मन्त्रं विनियुक्ते,—“तां ववितुर्वरेण्यस्य चिचामिति
ब्रमीमयीं ब्रान्मै” (५।४।७अ०) इति । ब्रम्वाः ब्रमनहेतुत्वा-
च्छान्दर्थत्वं युक्तम् ।

मन्त्रस्य पूर्वार्द्धे ‘ववितुस्तां सुमतिमा अहं वृषे’ इत्यस्य तात्पर्यं
दर्शयति,—“अग्निर्वा इ वै अग्निचितं दुहेऽग्निचिदा अग्निं दुहे तां
ववितुर्वरेण्यस्य चिचामित्याहैव वै अग्नेर्दोहः” (५।४।७अ०) इति ।
द्विविधो मन्त्रदोहः सम्भवति,—अग्निकर्त्तव्यो यजमानकर्त्तव्यक होहो दोहः,
अथा, अग्निर्हि यजमाने यन्भावितं हविः स्तुत्यादिरूपं दोग्धि ।
तथा यजमानकर्त्तव्योऽग्निकर्त्तव्यो द्वितीयो दोहः,—यजमानो अग्नेौ
यन्भावितं स्थापेक्षितं फलं दोग्धि । तच्च ववितुः सुमतिमिति वचनेन
अग्निकर्त्तव्यो दोहो विवक्षितः ।

द्वितीयार्द्धे कस्योदाहरणस्य तात्पर्यं दर्शयति,—तमस्य कस्य एव
आयसोऽवेत्नेन इ खीनं च दुहे” (५।४।७अ०) इति । अग्नेः
सम्बन्धिगं ‘तं’ फलसखीकाररूपं दोहं कस्यास्यः ‘एव’ महर्षिः पूर्वमेव
ज्ञातवान्, स च ‘कस्यः’ आयसोऽपत्यं ‘आयसः’, अतोऽस्मिन्नुत्तरार्द्धे
पठिते सति ‘तेन’ कस्यसुनिरेव* एतमग्निं च यजमानो दुग्धवान्
भवति ।

* अथ कस्यसुनिरेवेति पाठो भवितुं युक्तः ।

एतन्मन्त्रविहितं समिदाधानं प्रव्रजति,—“यदेतथा समिधम्
आदधात्यग्निषिदेव तदग्निं दुहे” (५।४।७अ०) इति ।

कल्पः, ‘दादधत्यग्नीतेन स्रुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः
सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्वाञ्जतिं जुहोति’ इति । पाठश्च,—
“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षवः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा वृषस्य घृतेन^(१७)” इति ।
हे ‘अग्ने’, तव ‘समिधः’ सप्तसङ्ख्याकाः,—अश्वत्योदुम्बरपञ्चाशत्समी-
त्रिकङ्कताग्रनिस्तदृक्पुष्करपर्षरूपाः । अत एव सूत्रकार आधान-
प्रकरणे सप्त मन्त्रकान् अनुक्रम्य ‘इति वागस्यत्याः’ इत्युपसंज्ञहार ।
व्याख्यारूपा जिह्वाश्च सप्त । तथा चाश्वर्षिका आमगन्ति,—
‘काशी कराली च मनोजवा च सुखोद्दिता या च सुधूषवर्षा ।
स्रुचिज्जिगी विश्वरची च देवी लोचान्यमाना इति सप्त जिह्वाः’ इति ।

अथ यो मन्त्राः, ते च यथोक्तसमित्सम्पादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः,—
‘अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्ये तिष्ठ(?)’ इत्यादयः समाजाताः ।
‘प्रियाणि’ ‘धाम’ (स्नानानि) आश्वनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसम्भावसथ-
प्राञ्जिताग्नीधीयास्त्राणि सोमयागे वज्रिधारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि ।
‘होत्राः’ होत्रप्रमुखा वषट्कर्त्तारः,—होता, प्रजाप्ता, ब्राह्मणाच्छ्रुषी,
वेता, नेष्टा, अग्नीत्रः, अश्वामाकश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः । त्वां यजमानाः
‘सप्तधा’ ‘यजन्ति’,—अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थः, घोडुग्नी
अतिराचः, अत्रोर्थामः, वाजपेथश्चेति सप्तप्रकाराः । तादृक्त्वां ‘सप्त
योनीः’ आश्वनीयादिस्नानानि ‘घृतेन’ सर्वतः पूरय ।

अथ मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“सप्त ते अग्ने समिधः सप्त

जिह्वा इत्याह सप्तैवाह्य साप्तानि प्रीणाति” (५।४।७अ०) इति । सप्तसङ्क्षोपेतं द्रव्यस्वरूपं साप्तं । तानि च ‘साप्तानि’ पुनः सप्त-सङ्खाकानि । समित्सप्तकमेकं, जिह्वासप्तकं द्वितीयं, ऋषिसप्तकं तृतीयं, धामसप्तकं चतुर्थं, होत्सप्तकं पञ्चमं, यजमानप्रकारभेदे सप्तकं षष्ठं, पूरणीययोगिसप्तकमेकं । अग्नेः सम्बन्धीनि साप्तानि समिदादिसप्तकानि यानि सन्ति तानि साप्तानि* प्रीणयथेव ।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“पूर्णाया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराष्ट्रै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै” (५।४।७अ०) इति । द्वादशस्यहीतेनाज्येन पूर्णा या जुहुः, तथा जुहुयात् । प्रजापतेः प्राप्तसर्वकामत्वात् पूर्णत्वं, अतस्तत्पूर्तिः ‘प्रजापतेः’ प्राष्ट्रै भवति । सुखकल्पनेन पूर्णत्वं विधाय अनुकल्पनेन न्यूनत्वमप्यङ्गीक्रियते । ‘न्यूनात्’ ‘अस्यात्’ वीजात् ‘प्रजापतिः’ प्रौढानि शरीराणि ‘असृजत’ । अतः ‘प्रजानां’ ‘सृष्ट्यै’ न्यूनत्वमङ्गीक्रियते, किमु वक्तव्यं पूर्णत्वमित्यभिप्रायः ।

होमकाले ध्यानं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्यो निस्साहत स दिशोऽनु प्राविशज्जुहुग्नसा दिशो ध्यायेद्दिग्भ्य एवैनमव इन्द्रे” (५।४।७अ०) इति ।

एनं दिशु प्रविष्टमग्निं, पूर्वमनुष्ठितां दध्याहुतिम्, इदानीमनुष्ठीय-मानामाज्याहुतिञ्च मिश्रित्वा प्रशंसति,—“इधा पुरस्ताच्छुहोत्याज्येन उपरिष्ठान्नेजस्यैवास्मै इन्द्रियञ्च समीची दधाति” (५।४।७अ०)

* अत्र साप्तानि इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

इति । अग्निस्त्रापनात् पूर्वं दधिहोमः, उपरिष्टादाव्यहोमः । तत्राज्यं तेजोरूपं, दधि च इन्द्रियरूपं,—‘तेजो वा आज्यं, इन्द्रियं वै दधि’ इति श्रुत्यन्तरात् । अतो यजमानार्थमुभयमपि सन्धक् संपादितं भवति ।

कस्य, ‘उपांशुमाहतां सर्वहतां जुहोति ईदृक् षान्यादृक् चेति सप्तभिर्गणैराधीनो ह्येन गणेन गणमनुद्रुत्य माहतां जुहोति, मध्येऽरथेऽनुवाक्येन गणेन जुहोतीत्येके, माहतैः सर्वतो वैश्वानरं परिचिनोतीत्येके, स्ततवाꣳस्य, अप्रघासी च, शान्तपणस्य, गृहमेधी च, क्रीड़ी च, सांकी च, ऊर्जिषी चेत्येष षष्ठ आवाताः, मितासस्य सन्धितासस्य न इति सर्वचानुषजति’ इति । पाठस्तु,—“ईदृक् च, अन्यादृक् च, एतादृक् च, प्रतिदृक् च, मितस्य, सन्धितस्य, सभराः । शुक्रज्योतिस्य, चिचज्योतिस्य, सत्यज्योतिस्य, ज्योतिष्माꣳस्य । सत्यस्य, ऋतपास्य, अत्यꣳहाः । ऋतजिष्य, सत्यजिष्य, सेनजिष्य, सुषेणस्य, अन्वमिष्य, दूरे-अमिष्य, गणः । ऋतस्य, सत्यस्य, ध्रुवस्य, धरुणस्य, धर्ता च, विधर्ता च, विधारयः । ईदृक्षासः एतादृक्षास, ऊ पु णः, खदृक्षासः, प्रतिषदृक्षासः एतन् । मितासस्य सन्धितासस्य न ऊतये सभरसो महतो यज्ञे अस्मिन्निन्द्रं दैवीर्विशो महतोऽनुवर्तमानः, यथेन्द्रं दैवीर्विशो महतोऽनुवर्तमान एवमिमं यजमानं दैवीस्य विशो मानुषीशानुवर्तमानो भवन्तु^(१५-२१)” इति । अत्र हि महतां गणाः पञ्च आवाताः,—‘ईदृक्’ इत्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां महतामेको गणः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः । तथा शुक्रज्योतिरित्यादीनि सप्त नामानि तैरभिधेयानां महतां गणो

द्वितीयः । अतज्जिदित्यादिगणसृतीचः । अतश्चेत्यादिसत्तुर्थः । ईदृचाश्च इत्यादीनि चत्वारि नामधेयानि सोऽयं पञ्चमो मन्त्रः । हे गणपञ्चकस्वा 'मदतः', एतेन समुच्चयेन वर्त्तन्ते*, छूवं सर्वे समुच्चित्य सुहु 'नः' (अस्मान्) प्रति आगच्छत । 'मितासश्च' (गणपतुष्टयेण सप्तसङ्ख्याया प्रमिताः), 'सञ्चितासश्च' (सङ्ख्यमण्डले पतुःसङ्ख्याया सङ्घिष्य प्रमिताः), 'जतचे' 'नः' (अस्माकं रक्षसाश्च) 'सभरसः' (भरेषादरेष वर्त्तन्ते इति सभरसः), तादृशा हे 'मदतः', 'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'एतन्' (आगच्छत) । 'द्वैवीर्विश्वः' (देवसमन्वित्यः प्रजाऋपाः) एते 'मदतः' 'इन्द्रं' 'अनुवर्त्मानः' । इन्द्रस्वामिनमनुसृत्य, तदनुसारेण यथा वर्त्तन्ते 'मदतः', 'एवं' दैव्यो मानुषश्च सर्वाः प्रजाः 'इमं' 'यजमानं' अनुसृत्य वर्त्तमाना 'भवन्तु' । एतैर्मन्त्रैः साध्या मादतहेमा उपरि विधास्यन्ते ।

एतेभ्यो मादतपुरोडाशेभ्यः पुरा निर्वपणीयं वैश्वानरमादौ विधत्ते,—“द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साचादेव वैश्वानरमवदन्त्ये” (५।४।७अ०) इति ।

उत्सवाग्नेः संवत्सरधारणेन अग्नेः संवत्सररूपत्वं सोदकप्राप्तान् प्रयाजानूयाजान् अपवदति,—“यत्प्रयाजानूयाजान् कुर्याद्विकक्षिः सा यज्ञस्य दर्विहेमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (५।४।७अ०) इति । विशेषेण कक्षिर्नागो विकक्षिः तत्परिहाराय अन्यत्र प्रयाजानूयाजान् अहत्वा यथा दर्विहेमं कुर्वन्ति । तद्दृचापि दर्विहेमं

* 'वे ते' इत्येवंकल्पः कश्चित् पाठ पठित इव प्रतिभाति ।

प्रयाजानूयाजादिरहितं 'सुर्यात्', ततो विकचोरभावात् यज्ञः प्रतिष्ठितो भवति ।

वैश्वानरपुरोडाश्रहोममन्त्रमेव भारतपुरोडाश्रहोमं विधत्ते,—
“राष्ट्रं वैश्वानरो विष्णुमरतो वैश्वानरश्च ऊत्वा भारतान् जुहोति राष्ट्र
एव विष्णुमनु बभ्राति” (५।४।७अ०) इति । राष्ट्रस्वानीयस्य वैश्वानरस्य
पूर्वभावितात् पश्चाद्भावीयप्रजास्वानीयभारतहोमेन राष्ट्रे प्रजां
सोजितवान् भवति ।

भारतहोमे मन्त्रध्वनिं विधत्ते,—“उच्चैर्वैश्वानरस्य आ आवयति
उपाश्रुत्वा भारतान् जुहोति तस्माद्राष्ट्रं विष्णुमति वदति” (५।४।७अ०)
इति । उच्चध्वनित्वात्त्रावणे षोडशप्रान्तं । तस्माद्राष्ट्रस्वानीये वैश्वानरे
उच्चैः ध्वनिः, प्रजास्वानीये भारते उपाश्रुत्वा, 'तस्मात्' लोकेऽपि
प्रजाम् अतिक्रम्य 'राष्ट्रं' एवाधिकं सर्वो जनो वक्ति, सति हि राष्ट्रे
प्रजानामन्वेषणम् ।

अथ भारतपुरोडाश्रहोमं प्रशंसति,—“भारता भवन्ति मरतो वै
देवानां विश्वः, देवविभ्रैर्नैवास्मै मनुष्यविष्णुमवदन्ते” (५।४।७अ०)
इति । दैव्येण प्रजासमूहेन यजमानाय मानुषं प्रजासमूहं
सम्पादयति ।

पुरोडाश्रहोमं सञ्ज्ञां विधत्ते,—“सप्त भवन्ति सप्त गणा वै मरतो
मन्त्रश्च एव विश्वमवदन्ते” (५।४।७अ०) इति । अतएव मन्त्रेष्वभावात्
पञ्च गणाः, चारुष्काण्डे समाख्यातो 'धुनिश्च ध्वानश्च' इत्यपरो
मन्त्रः, सूक्तोक्तः 'सप्तवान्' इत्यादिरेकः ;—अतः सप्तसञ्ज्ञाभिश्च
वृद्धविधनसङ्ख्यां प्रजां प्राप्नोति ।

होमकाले मन्त्रोच्चारणे कञ्चिद्विघ्नं विधत्ते,—“गण्डेन गण्डमनु
द्रुत्य जुहेति, विघ्नमेवास्मै अनुवर्तमानं करोति” (५।४।७अ०)
इति । यदा प्रथमगण्डेन जुह्वा द्वितीयगण्डेन जुहेति, तदानीं
प्रथमगण्डसुचार्यं पश्चाद् द्वितीयगण्डेन जुहेति । तथा द्वितीयगण्ड-
सुचार्यं तृतीयगण्डेन जुहुयात् । एवं सति सर्वां प्रजाम् ‘अस्मै’
यजमानाय अनुकूलत्वेन वर्त्तमानां ‘करोति’ ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

प्राचीति पञ्चभिः साग्निरारोहेन्निर्भिर्तां चितिम् ।
पूर्णामौदुम्बरीं दध्वा जुहेत्येते क्रतौ तदा ॥
याज्यानुवाक्ये नक्तेति, सुपर्णेऽस्यादिभिस्त्रिभिः ।
स्वयमादृशकायान्नु सुख्याग्निं स्थापयेत्ततः ॥
प्रेङ्गु, ओदुम्बरीं दध्वादिधे, वैकङ्कतीं तथा ।
अमीमयीति तां सेति, सप्ताज्यं ह्ययते सुषा ॥
मारुतेषु तु यागेषु प्रोक्ताः पञ्च मरुद्गणाः ।
ईदृङ् सेत्यादयः, शेषो मितासश्च समीरितः ॥
अनुवाक्ये पञ्चमेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डायजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यदमीं याति समदा-
मुपस्थे । अनाविद्धया तनुवा जय त्वः स त्वा वर्मसो
महिमा पिपर्तुं^(१) । धन्वना गा धन्वनाजि जयेम
धन्वना तीव्राः समदा जयेम । धनुः शर्षोरपक्वामं
छसोति धन्वना सर्वाः प्रदिशे जयेम^(२) । वक्ष्यन्ती-
वेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियः सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्गे वितताधिधन्वन् ॥ १ ॥

आ इयं समने पारयन्ती^(३) । ते आचरन्ती
समनेव योषा मातेव पुषं विधृतामुपस्थे । अप शर्षून्
विध्यताः संविदाने आर्त्वी इमे विस्फुरन्ती अ-
मिचान्^(४) । बह्वीनां पिता बहुरस्य पुषश्चिश्चा छसोति
समनावगत्य । इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे
निनद्धो जयति प्रहृतः^(५) । रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः
पुरो यच्च यच्च कामयते सुषारथिः । अभीश्रूनां
महिमानं ॥ २ ॥

पनायत् मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः^(६) । तीव्रान्
घोषान् छण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह
वाजयन्तः । अवक्वामन्तः प्रपदैरमिचान् छिण्वन्ति शर्षू-
रनपव्ययन्तः^(७) । रथवाहनः हविरस्य नाम यथा-
युधं निहितमस्य वर्म । तत्रा रथमुप शग्मः संदेम

विश्वाहा वयश् सुमनस्यमानाः^(८) । स्वादुषश्सदः
 पितरो वयोधाः दृष्ट्वाश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।
 विचसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उरवो
 वातसाहाः^(९) । ब्राह्मणासः ॥ ३ ॥

पितरुः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।
 पूषा नः पातु दुरितादृतादृधो रक्षा माकिर्नो अघ-
 शश्स ईशत^(१०) । सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः
 सन्नद्धा पतति प्रहता । यत्रा नरः सञ्च वि च द्रवन्ति
 तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यश्सन्^(११) । ऋजीते परि वृद्धि
 नोऽश्मा भवतु नस्तनूः सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः ॥
 ॥ ४ ॥

शर्म यच्छतु^(१२) । आ जह्वन्ति सान्वेषां जघनाश्
 उप जिघ्रते । अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु
 चोदय^(१३) । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हृतिं
 परि वाधमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्
 पुमान् पुमाश्सं परि पातु विश्वतः^(१४) । वनस्पते
 वीचङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
 गोभिः सन्नद्धो असि वीडयस्वास्याता ते जयतु
 जेत्वानि^(१५) । दिवः पृथिव्याः परि ॥ ५ ॥

ओज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याद्धृतश्सहः । अपा-

मोज्मानं परि गोभिराद्यतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं
 यज^(१९) । इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो
 वरुणस्य नाभिः । सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव
 रथं प्रति हव्या यभाय^(२०) । उपश्वासय पृथिवीमुत
 द्यां पुरुचा ते मनुतां विष्टितं जगत् स दुन्दुभे सज्ज-
 रिन्द्रेण देवैर्दूरात् ॥ ६ ॥

द्वीयो अप सेध शत्रून्^(२१) । आ क्रन्दय बलमोजो
 न आ धा निष्टनिहि दुरिता वाधमानः । अप प्रोच
 दुन्दुभे दुच्छुनाः इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वोडयस्व^(२२) ।
 आमूर्ज प्रत्यावर्त्तयेमाः केतुमहुन्दुभिर्वावदीति । स-
 मश्रवणाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जय-
 न्तु^(२३) ॥ ७ ॥

धन्वन् । महिमानं । ब्राह्मणासः । अदितिः ।
 पृथिव्याः परि । दूरात् । एकचत्वारिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥* ॥

पञ्चमेऽनुवाके चित्यारोहणादयो मास्तद्देमान्ताः अङ्गविशेषा
 उक्ताः । अथ षष्ठेऽश्वमेधकर्तुः रथसञ्जीकरणभावीनि कवच-

स्त्रीकारादीनि अङ्गानि उच्यन्ते । तस्य चाग्निप्रकरणे* सम्बन्धा-
 भावात् इत उक्तव्याश्रमेधप्रकरणे सम्बन्धो द्रष्टव्यः । अश्वघनार्थमेव
 केवलमत्र मन्त्रपाठः । कस्यः, 'जीमूतस्येति कवचमधूहते' इति ।
 पाठस्तु,—“जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यदमीं याति समदासुपस्ये ।
 अनाविद्धया तनुवा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तुं^(१)”
 इति । 'यत्' (यदा) 'वर्मी' (कवचयुक्तो) राजा 'समदां' (ब्रह्मणाम्) ।
 'उपस्ये' (समीपे) 'याति', (अनेन सह मात्सर्येण माद्यन्तीति समदः
 ब्रह्मवः), तदा 'जीमूतस्य' (मेघस्य) 'प्रतीकं' (मुखम्) इव 'भवति',—
 सैन्यद्वयं युद्धार्थं यदा मिलति, तदानीं, वर्षितुं यतस्तत आगताः
 प्रौढा मेघा यथा अन्तरिक्षं सर्वमावृण्वन्ति, एवं भूमिं सर्वां
 व्याप्तं भवतीत्यर्थः । तस्मिन् काले हे राजन्, 'अनाविद्धया'
 (परकीयप्रहाररक्षितया) 'तनुवा' (स्वशरीरेण) युक्तो भूत्वा विजयं
 प्राप्नुहि । 'वर्मणः' (कवचस्य) तादृशः 'महिमा' त्वां 'पिपर्तुं'
 (पास्यतु) ।

कस्यः, 'धन्वना गा इति धनुः' इति । पाठस्तु,—“धन्वना गा
 धन्वना आजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम । धनुः
 ब्रह्मरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम^(२)” इति ।
 वयं 'धन्वना' (धनुषा) 'गाः' 'जयेम' (परकीयगवादीन् आहरेम) ।
 तथा 'धन्वना' 'आजिं' (युद्धं) 'जयेम' । तथा 'धन्वना' (धनुषा)
 'तीव्राः' (शूरभटोपेताः), 'समदः' (मदसहिताः परसेनाः) 'जयेम' ।
 इदं 'धनुः' 'ब्रह्मोः' (ब्रह्मदीयवैरिणः) 'अपकामं' कृणोतु

* 'प्रकाशे' इति सर्वत्र पाठो न सम्बन्धः ।

(कामेभ्योऽपगतः,—अपकामः, तं करोतु) । किं वज्रना 'सर्वाः' अपि 'प्रदिशः' (उत्कृष्टान् सर्वदिग्बर्त्तिञ्चून्) 'जयेम' ।

कल्पः, 'वक्ष्यन्तीवेति ज्यामभिमृञ्चति' इति । पाठस्तु,—“वक्ष्यन्ती इवेत् आ गनीगन्ति कर्षं प्रियं सखायं परिषस्वजाना । योषेव शिङ्गे वितताऽधिधन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती^(१)” इति । 'इयं' 'ज्या' (धनुषि आरोपिता मौर्वी) 'वक्ष्यन्ती' 'इव' (किञ्चिद्द्रव्यं वाक्यं वदिष्यन्तीव*) 'कर्षं' 'गनीगन्ति' (कर्षसमीपमागच्छति) । तच्च दृष्टान्तः,—‘प्रियं सखायं’ ‘परिषस्वजाना’ (प्रीतिगुक्तं सखिसमानं विश्रम्भयवहारयोग्यं भर्त्तारमालिङ्गन्ती) ‘योषेव’ ‘शिङ्गे’ (अव्यक्तशब्दं करोति),—सा यथा स्वकीयं योगत्वेन शनैः कथयति, तद्वदियमपि ज्या वक्ष्यतीत्यर्थः । कीदृशी ज्या?,—‘अधिधन्वन्’ (धनुष उपरि) ‘वितता’ (विशेषेण प्रसारिता), ‘समने’ (युद्धे) ‘पारयन्ती’ (युद्धसमाप्तिं गमयन्ती) ।

कल्पः, 'ते आचरन्तीति धनोराज्ञीं समृञ्चति' इति । पाठस्तु,—“ते आचरन्ती समना इव योषा मातेव पुत्रं विधृतासुपस्थे । अपञ्चून् विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमिचान्^(२)” इति । 'ते' धनुषः कोच्यौ 'विस्फुरन्ती' (विस्फुरन्त्यौ, पुनः पुनः प्रवर्त्तमाने) सत्यौ, 'संविदाने' (परस्परमैकमत्यं गते), 'अमिचान्' (अस्त्रन्तविरोधिणः) 'अप'—'विध्यतां' । कीदृशे कोच्यौ?—समने (युद्धे) 'योषा' 'इव' 'आचरन्ती' तदन्वधुरशब्देन हितं बोधयन्त्यौ ।

* 'वदिष्यन्तिव' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† अत्र 'ज्या'-‘गनीगन्ति’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

पुनः कीदृशे?—‘उपखे’ ‘विभ्रता’ ‘माता’ ‘पुत्रम्’ ‘इव’,—
तदद्वितकारिण्यौ ।

कल्पः, ‘बङ्गीनां पिता बङ्गरस्य पुत्र इति पृष्ठे इषुधिं निगच्छति’*
इति । पाठस्तु,—“बङ्गीनां पिता बङ्गरस्य पुत्रस्यैवा ह्यणोति
समना अवगत्य । इषुधिः सङ्गाः पृतनास्य सर्वाः पृष्ठे गिनद्भ्यो जयति
प्रसूतः^(१)” इति । अयम् ‘इषुधिः’ (वाणाधारः) ‘समना अवगत्य’
(समने युद्धे प्राप्य) ‘सिखा ह्यणोति’ (वाणाकर्षणवेलायाम् अव्यक्तं
ध्वनिं करोति, तस्यानुकरणं चिञ्चेति) । कीदृशः इषुधिः?,—‘बङ्गीनां’
इषुणां पालकः । अत एवास्य पिदस्त्रानीयस्य पुत्रस्त्रानीय इषुसङ्घो
बङ्गविधः, सोऽयम् ‘इषुधिः’ ‘पृष्ठे’ ‘गिनद्भ्यः’ (नितरां बङ्गः) ‘प्रसूतः’
(धानुष्केण प्रेरितः) वाणाकर्षणे ‘सङ्गाः’ (सम्यक् प्राप्ताः) ‘सर्वा’ अपि
‘पृतनाः’ ‘जयति’ ।

कल्पः, ‘रथे तिष्ठन्नयति वाजिन इति सारथिमभिमन्त्रयते’ इति ।
पाठस्तु,—“रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते
सुषारथिः । अभीष्टूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति
रश्मयः^(१)” इति । ‘सुषारथिः’ (सुचिचितोऽयं सारथिः) स्वयं ‘रथे’
‘तिष्ठन्’ ‘यत्र यत्र’ ‘कामयते’ गन्तुं, तत्र तत्र ‘पुरः’ (पुरस्तात्)
‘वाजिनः’ ‘नयति’ (प्रेरयति) । हे चत्विग्यजमानाः, ‘अभीष्टूनां’
(अश्वधारणहेतूनां) रश्मीनां ‘महिमानं’ ‘पनायत’ (वाचा स्तुतिं
कुर्वत) । अत एव स्तुतिप्रकार उच्यते,—‘रश्मयः’ एते (प्रयहाः)
सारथेः ‘मनः’ ‘अनु’-स्यत्य ‘पश्चात्’ ‘यच्छन्ति’ (नियता भवन्ति),—

* ‘निगच्छति’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

सारथेर्यथा मनोवृत्तिः पुरस्तात् प्रवर्त्तते, तेनैव प्रकारेण पश्चाद्
अश्वानां नियमनं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

कल्पः, 'तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणय इत्यश्वान्' इति ।
पाठस्तु,—“तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वारथेभिः सह
वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरमिचान् क्षिण्वन्ति शत्रून् रनपव्ययन्तः^(०)”
इति । एते 'अश्वारथः' 'तीव्रान्' 'अत्युच्च-घोषान्' 'कृण्वते' (ह्रेषाशब्दान्
कुर्वन्ति)* । कीदृश्या अश्वारथः ?,—'वृषपाणयः',—'शेषनवाचिना वृषशब्देन
शक्तिरूपस्यते, पाणिशब्दः पादसञ्चकः, गन्तुं शक्ताः पादा येषामश्वानां,
ते 'वृषपाणयः' । 'रथेभिः' 'सह वाजयन्तः' (रथैः सह व्रीचं गच्छन्तः),
'प्रपदैः' (पादाद्यैः, रजुरैः) 'अमिचान्' 'अवक्रामन्तः' । तादृश्या अश्वारथः,
'अनपव्ययन्तः' (प्रत्यासत्तिमकुर्वन्तः†) भीतिरहितान् इत्यर्थः 'शत्रून्'
'क्षिण्वन्ति' (हिंसन्ति) ।

कल्पः, 'रथवाहनं हविरस्य नामेति रथवाहने रथमत्याधाय'
इति । यद्यपीदं अत्याधानं रथस्य प्रत्याधानादूर्द्धभावी, तथापि
अधयनसम्प्रदायादयं मन्त्रोऽच पठितः । पाठस्तु,—“रथवाहनं
हविरस्य नाम यचायुधं निहितमस्य वर्मम् । तत्रा रथमुप शम्भुं सदेम
विश्वहा वयं सुमनस्यमानाः^(५)” इति । 'यच' (यस्मिन्) अल्पे
श्रकटे 'अस्य' (यजमानस्य) 'आयुधं' (धनुरादिकं) 'वर्मम्' (कवचं) च—
इत्येवमादिकं 'निहितं', यस्य श्रकटस्य 'रथवाहनम्' इति नामधेयं,
(प्रत्यागत्य रथोऽस्मिन् श्रकटे स्थाप्यते इति तच्छ्रकटं 'रथवाहनं'),

* 'अत्युच्चघोषान् कुर्वन्ते' इति का० ४० प० पाठः ।

† 'प्रत्यासत्तिमकुर्वन्तः' इति का० ४० पु० पाठः ।

तस्य हविर्दुपकारकत्वाद्द्विविद्धं, 'तत्र' रथवाहने ब्रकटे 'विश्राहा'
(सर्वेष्वपि दिनेषु) 'सुमनस्यमानाः' (सौमनस्यं प्राप्ताः) 'वयं'
'ब्रह्म' (सुखगमनहेतुं) 'रथम्' 'उप'-'सदेम' (उपेत्य स्थापयाम) ।

कल्पः, 'खादुष्षदः पितरो वयोधा इति तिसृभिः पिहृ-
नुपतिष्ठते' इति । तत्र प्रथमामाह,—“खादुष्षदः पितरो वयोधाः
हृच्छ्रेश्रितः ब्रकीवन्तो गभीराः । चिचसेना इषुबला अमृध्राः सतो-
वीरा उरवो ब्रातसाहाः^(९)” इति । ये 'पितरः' अस्मदीयाः सन्ति,
ते एतैर्विशेषणैर्विचित्राः ; तानि एतानि विशेषणानि उच्यन्ते ।
'खादुष्षदः' (अस्मात्समर्पिते खादुनि अन्ने सम्यक् सीदन्ति तेन
दत्ता इत्यर्थः); 'वयोधाः' (अस्मदीयवयसः आयुषः स्थापयितारः);
'हृच्छ्रे' (द्यसने) प्राप्ते सति रक्षार्थं श्रीयन्ते, प्राणिभिः सेयन्त इति
'हृच्छ्रेश्रितः'; 'ब्रकीवन्तः' (ब्रकियुताः); 'गभीराः' (अगाधबुद्धयः);
'चिचा' (वित्रिधा) हस्त्यश्वादिरूपा 'सेना' येषां ते 'चिचसेनाः';
इषुभिर्योद्गुमतिप्रबलाः 'इषुबलाः'; 'अमृध्राः' (परैर्योद्गुमब्रह्म्याः); सन्
विद्यमानो लोके प्रसिद्धो यः शूराः, तस्माद्यत्प्रशूराः 'सतोवीराः';
'उरवः' (विस्तीर्णाः धनसेनादिसमृद्धाः); 'ब्रातं' (परकीयभटस्य)
सहन्ते अभिभवन्तीति 'ब्रातसाहाः' ।

अथ द्वितीयामाह,—“ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः त्रिवे नेा
द्यावापृथिवी अनेहसा । पुषा नः पातु दुरितादृतादृधो रक्षा
माकिर्नेा अघब्र्ष ईब्रत^(१०)” इति । ये अस्मदीयाः 'पितरः' ते
'ब्राह्मणासः' (ब्रह्म वेदः, तदर्थपरा ब्राह्मणाः), अत एवास्मासु
'सोम्यासः' (सोम्याः अनुग्रहतत्परा इत्यर्थः) । यथैते 'पितरः',

तथा 'द्यावापृथिवी' उभे अपि 'अनेहसा' (अनेहसि सर्वस्मिन्नपि काले) 'नः' (अस्मान्) प्रति 'त्रिवे' (त्रान्ते) अनुपहसपरे भवतामिति शेषः । तथा 'अतावृधः' (यश्चस्य वर्द्धयिता), 'पूषा' (पोषको) देवः, 'नः' (अस्मान्) 'दुरितात्' 'पातु' । हे पितृसमूह, 'रक्ष' (अस्मान् पातय); 'नः' (अस्माकं) 'अघर्षवः' (पापघ्नसमपराः, निन्दकाः) 'माकिः' 'ईक्षत' (निन्दितुं समर्था मा भवत) ।

अथ तृतीयामाह,—“सुपर्णं वसो मृगो अस्याः दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता । यत्र नरः सञ्च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः भ्रमं यंसन्^(१९)” इति । पितृसम्बन्धिनी श्रेयमिषुः प्रब्रह्मते 'अस्याः' (इषोः) 'सुपर्णं' (पृष्ठेऽवस्थितं शोभनं पतन्तं भागं) 'वसो' (आच्छादयति) । अथ 'अस्याः' इषोः 'दन्तः' (ब्रह्मं) मृगदन्तवत् तीक्ष्णं । श्रेयमिषुः 'गोभिः' (गोसम्बन्धिभिः) 'सन्नद्धा' (दृढं बद्धा), तादृशेयम् इषुः 'प्रसूता' (पितृभिः प्रेरिता सती) 'पतति' (सहसा गच्छति) । कुत्र ? इति,—तदुच्यते, 'नरः' (पुरुषाः, योद्धारः) 'यत्र' (यस्मिन्) परसैन्ये 'सञ्च वि च द्रवन्ति',—प्रथमं उत्सुकाः सन्तः प्राप्नुवन्ति, पश्चाद्गीताः सन्तः पलायन्ते च । 'तत्र' इयमिषुः 'पतति' इति पूर्वशान्धयः । तादृशः पितृणां 'इषवः' 'अस्मभ्यं' 'ब्रह्मं' (सुखं) 'यंसन्' (यच्छन्तु) ।

अथ कल्पः, 'अजीते परि वृद्धि न इत्यात्मानं प्रत्यभिमृश्य' इति । पाठस्तु,—“अजीते परि वृद्धि नेऽस्या भवतु मत्सगुः । सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः भ्रमं यच्छतु^(१९)” इति । अजीतीशब्दः*

* अत्र अजीतीशब्द इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दयुवायी । हे 'अजीते' अस्मान् 'परि'-'दृष्टधि' (परितो वर्जितान् सुव) । 'नः' (अस्माकं) 'तनुः' 'अज्ञा भवतु' (पात्राण्यवत् दृढीभवतु) । 'सोमो' 'नः' (अस्मान्) 'अधि-ववीतु' (अभिका हते मान्या इति वषयतु) । 'अदितिः' 'अर्थं यच्छतु' (सुखं यच्छतु) ।

कथ्यः, 'आ जहन्तीत्यग्नाजिनीसादाय' इति । पाठस्तु,—“आ जहन्ति सान्नेर्वा जघनाः उप जिघ्रते । अग्नाजिनि प्रचेतसः अग्नात्समस्तु सोदय^(१९)” इति । कथाधारिणः सारथयः 'एवाम्' अग्नानां 'सानु' (पर्वतसानुसदृशं पार्श्वम्) 'आ जहन्ति' (सर्वतश्चाडयन्ति) । तथा दृष्टभामाब् 'उपजिघ्रते' (उपेत्य ताडयन्ति) । तत्रादिभताडय= हेतुभूते हे 'अग्नाजिनि' (अग्निप्रेरके कणे), 'प्रचेतसः' (ताडयेन प्रकृत्यात्मने विन्यस्यन्तान्) 'समस्तु' (युद्धेषु) 'सोदय' (प्रेरय) ।

कथ्यः, 'अदितिव भोगैरिति इत्यन्नमक्षिमस्यते' इति । पाठस्तु,—“अदितिव भोगैः पर्येति बाजं व्याया हेतिं परि बाधमानः । इत्यन्नो विद्या वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातु विन्मतः^(२०)” इति । धानुष्कैर्वामदृक्कः केनचिद्रूपेण चर्मविशेषेण वेद्यते । तत्राद्यं दृष्टान्तः,—‘अदितिव भोगैः’, यथा सर्पः स्वकीयसरीरवेष्टैः पुरुषस्य इत्थं पादे वा वेष्टयति, तत्राद्यं चर्मविशेषः पुरुषस्य 'बाजं' 'पर्येति' (परितो व्याप्नोति) । किं कुर्वन्?—‘व्यायाः’ आकर्षणमाहस्य सस्य सुक्ता आ 'हेतिः', तं 'परि बाधमानः' (परितो निवारयन्); व्यायाः प्रहारचर्मश्लेषेण फलति न तु बाधै, इतो स्त्रिया व्याघाते अन्यमानः चर्मविशेषो 'इत्यन्नः'; सोऽस्मान् 'विन्मतः' (सर्वस्मात्) उपद्रवात् 'पातु' । तत्र दृष्टान्तः,—‘विद्या वयुनानि' 'विद्वान्' (सर्वान् मर्गांन् अभि-

जानानः) 'पुमान् 'पुमांसम्' (अन्व्यं पुरुषं) यथा पालयति तदिति
द्वेषः ।

कल्पः, 'वगस्यते वीङ्गो हि भूया इति पञ्चमीरथम्' इति ।
तत्र प्रथमामाह,—“वगस्यते वीङ्गो हि भूया अस्मात्सखा प्रतरणः
सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीङ्गस्त्रास्त्राता ते जयतु जेतानि^(१५)”
इति । हे 'वगस्यते' (वगस्यतिनिष्पन्नरथ), 'वीङ्गः' (दृढाङ्गः) इव
'भूयाः' । कीदृशं रथम्?—'अस्मात्सखा' (अस्मात्सु सखिः सखिः सखिः);
'प्रतरणः' (प्रकृत्यगमनसाधनभूतः); 'सुवीरः' (गोभिरैर्वीरैरुपेतः);
'गोभिः सन्नद्धो असि' (गवादिषर्मरज्जुभिः सम्बन्धितोऽसि); 'वीङ्गस्त्र'
(अत्यन्तं दृढो भव) । 'ते' (तव) 'आस्त्राता' 'जेतानि' (जेतव्यानि)
परसैन्यानि 'जयतु' ।

अथ द्वितीयामाह,—“दिवः पृथिव्याः परि ओज उद्भूतं वन-
स्यतिभ्यः पर्याभृतः सहः । अपामोऽज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य
वज्रं हविषा रथं यज^(१६)” इति । हे यजमान, त्वं 'रथं' इमं
'हविषा' (बलिकर्मणा) 'यज' (पूजय) । कीदृशं रथं?—'दिवः
पृथिव्याः परि ओज उद्भूतं' (ध्रुवोकाद्भ्रूलोकाच्च सर्वतो वसुमानीय
सम्पादितं); तथा 'वगस्यतिभ्यः' अपि परितः 'सहः' (बलम्) आनीय
'आभृतं' (सम्पादितं); तथा 'अपामोऽज्मानं' (अपाम्बुम् ओज
आनीय निष्पादितं); 'गोभिः' (गवादिविकारैर्नावभिसर्ममय-
रज्जुभिश्च परितः 'आवृतं' 'इन्द्रस्य' 'वज्रम्' इव दृढीभृतम् ।

द्वितीयामाह,—“इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मिचस्य गर्भो
वरुचस्य नाभिः । येमां नो ह्य्यदातिं जुषासो देवरथ प्रति ह्य्या

मृभाष(१०)” इति । यथा ‘इन्द्रस्य वज्रः’ अत्यन्तदृढः, यथा च ‘महताम्’ ‘अनीकं’ (सैन्यं) वज्रभिर्भट्टैरुपेतं, यथा ‘मिचस्य गर्भो’ अत्यन्तं सुरक्षितः, यथा ‘वदस्यस्य नाभिः’ केनापि तिरस्कर्तुमशक्यः, तथा-विधैर्गुणैरुपेतं हे ‘देवरथ’, ‘नः’ (अस्मादीयाम्) ‘इमां’ ‘इत्यदातिं’ (इविर्दानं) ‘जुषाणः’ ‘इत्या’ (अस्माद्दानानि इत्यानि) ‘प्रति’ ‘मृभाष’ (प्रत्येकं मृहाष) ।

चतुर्थीमाह,—“उप आसद्य पृथिवीसुत स्यां पुरुषा ते मनुतां विद्धितं जगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूरात् दवीषो अप सेध ब्रह्मन्(१५)” इति । रथसमीपवर्ती दुन्दुभिरप्येवंमहिमा, किमुत रथ इति विवक्षया दुन्दुभिः प्रब्रह्मते । हे ‘दुन्दुभे’, ‘पृथिवीम्’ ‘उप’—‘आसद्य’ (त्वदीयेन ब्रह्मेण पूर्य) । ‘उत’ (अपि च) ‘स्यां’ (द्युलोकमपि) ‘उप—आसद्य’ । ‘पुरुषा’ (पुरुषु, द्युलोकभ्रूलोकादि-स्थानेषु) ‘विद्धितं’ (विज्ञेयेषु स्थितं) सर्वं ‘जगत्’ ‘ते’ (तव) ब्रह्मं ‘मनुतां’ (आनातु) । ‘स’ त्वं ‘इन्द्रेण’ अग्नैः ‘देवैः’ च ‘सजूः’ (समानप्रीतिः सन्) ‘ब्रह्मन्’ अस्मादीयान्, ‘दूरात् दवीषः’ (दूरादपि अत्यन्तदूरदेशं प्रति) ‘अप—सेध’ (अपसारय) ।

पञ्चमीमाह,—“आ क्रन्दद्य बलमोचो न आ धा नि हृनिहि दुरिता बाधमानः । अप प्रोद्य दुन्दुभे दुष्कुणाः इत इन्द्रस्य सुष्टिरसि वीडयस्व(१६)” इति । हे ‘दुन्दुभे’, परबलं (परकीयसैन्यं) प्रति ‘आ—क्रन्दद्य’ (आक्रोशं कुरु),—अमुं जहि अमुं प्रहर—इति अत्यन्तभीतिहेतुं ब्रह्मं कुरु । ‘नः’ (अस्माकं) ‘ओजः’ ‘बलं’ ‘आ धाः’ (आ धेहि, सम्यक् सम्पादय) । ‘दुरिता’ ‘बाधमानः’

(अस्मदीयानि दुरितानि विनाशयन्) 'नि दृनिहि' (गर्जनसमानम् अस्मदुत्साहहेतुं ब्रह्मं कुह) । 'दुच्छुनां' (दुष्टचित्तान् पुरुषान्) 'इतः' अस्मात् 'अप प्रोथ' (अपसारय) । त्वं 'इन्द्रस्व' 'सुष्टिरसि' (वज्र-धारकसुष्टिसमानोऽसि) ; अतः 'वीडयस्व' (दृढीभव) । ईदृशैः दुन्दुभिध्वनिभिः सहितोऽयं रथः प्रवर्त्तत इति तात्पर्यार्थः ।

कल्पः, 'आ अमूरजेति दुन्दुभीः सः द्वाद्दयन्ति' इति । पाठस्तु,—
 "आमूरज प्रत्यावर्त्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वावदीति । समश्रपर्णाश्चरन्ति
 नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु^(१०)" इति । हे 'इन्द्र', 'इमाः'*
 परकीयाः सेनाः समन्तात् 'अज' (प्रेरय, पलायिताः कुह) । 'इमाः'
 अस्मदीयाः सेनाः 'प्रत्यावर्त्तय' (अच्यताः सत्यो यथा प्रत्यावृता
 भवन्ति तथा कुह) । अयं 'दुन्दुभिः' 'केतुमत्' (ज्ञानवत्) अस्मदीयो
 जयो यथा सर्वैर्ज्ञायते, तथा 'वावदीति' (भृशं ध्वनिं करोति) ।
 'अश्रपर्णाः' अश्रपचाः, अश्रवाहनयुक्ता इत्यर्थः, तादृशा 'नः' 'नरः'
 (अस्मदीयाः पुरुषाः) 'सं'-'चरन्ति' (सम्यग्विश्रक्षेण चरन्तु) ।
 'अस्माकं' सम्बन्धिनो ये 'रथिनः' (मुख्यपुरुषाः) ते 'जयन्तु' ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अथाम्बुमेधे जीमूत, कवचं प्रतिमुञ्चति ।

धन्वना, धनुरादत्ते वक्ष्यन्ती, ज्यामभिस्यूशेत् ॥

ते, संमृशेद्भुङ्क्तेष्वैव बङ्गीतीपुधिबन्धनम् ।

रथेति सारथिं, तीव्रानश्वानप्यभिमन्त्रयेत् ॥

* अत्र 'इमः' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

रथ, काले रथः स्वाथो भवेत् स्वादुषवात्पिद्वन् ।
 चञ्चात्मानमभिसृष्ट्वा जज्ञेत्याहरेत्कब्राम् ॥
 इक्षं मन्त्रयते ऽहीति, रथन्तु 'वण'-पञ्चभिः ।
 दुन्दुभिं वादधेदामूरच मन्त्रास्तु विञ्चतिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

यद्वान्दः प्रथमं जायमान उच्यन्त्समुद्रादुत वा
 पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाह्व उपस्तुत्यं
 महिं जातं ते अर्वन्^(१) । यमेन दत्तं चित्त एनमायु-
 नगिन्द्रं एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य
 रश्नामयभणात् सुरादश्च वसवो निरतष्ट^(२) । असिं
 यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसिं चित्तो गुह्येन व्रतेन ।
 असिं सोमेन स मया विपृक्तः ॥ १ ॥

आहुस्ते चीणिं दिवि बन्धनानि^(१) । चीणिं त
 आहुदिवि बन्धनानि चीक्ष्यसु चीक्ष्यन्तः समुद्रे । उतेव
 मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन् यथा त आहुः परमं जनिषं^(२) ।
 इमा ते वाजिन्नवमार्जनामीमा शफानाः सन्तु-
 निर्धाना । अथा ते भद्रा रश्ना अपश्यमृतस्य या

अभिरक्षन्ति गोपाः^(५) । आत्मानं ते मनसाराद-
जानामवो दिवा ॥ २ ॥

पतर्यन्तं पतङ्गं शिरो अपश्यं पृथ्विभिः सुगेभि-
ररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि^(६) । अचा ते रूपमुत्तममपश्यं
जिगीषमाणमिष आ पदेगोः । यदा ते मर्तो अनु
भोगमानडादिद्वसिष्ठ ओषधीरजीगः^(७) । अनु त्वा
रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनां ।
अनु व्रातासस्तव सस्थमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ॥
॥ ३ ॥

ते^(८) हिरण्यमृङ्गोऽथो अस्य पादा मनोजवा
अवर इन्द्र आसीत् । देवा इदस्य हविरद्य मायन् वे
अर्षन्तं प्रवृमो अद्यतिष्ठत्^(९) । इर्मन्तासुः सिलिक-
मध्यमासुः सश्रूरणासो दिव्यासो अत्याः । इस्ता
इव अेषिषो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमङ्गमश्वाः^(१०) ।
तव शरीरं पतयिष्वर्षन्तव चित्तं वात इव ध्रुजोमान् ।
तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुवारण्येषु जभुराणा-
चरन्ति^(११) । उप ॥ ४ ॥

प्रागाच्छसनं वाज्यवा देवद्रीचा मनसा दीध्यातः ।
अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात् कवयो
यन्ति रेधाः^(१२) । उप प्रागात् परमं यत् सधस्थमर्वाः

अच्छा पितरं मातरं च । अद्या देवान् जुष्टतमो हि
गम्या अद्या शास्ते दाशुषे वीर्याणि^(१९) ॥ ५ ॥

विष्टुः । दिवा । वीर्यम् । उप । एकान्नचत्वा-
रिःशब्दः ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

षष्ठे कवचादिसन्नाहोऽभिहितः । अथ सप्तमाद्यनुवाकत्रये हेमो-
ऽभिधीयते । कल्पः, 'यदन्नन्दः प्रथमं जायमान इत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः
षट्त्रिंशत्तमस्यसोमीयान् जुहोति' इति । तत्र सप्तमोऽनुवाके
प्रथमाद्यनुवाकः,—“आन्नन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा
पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाह्व उपस्तृत्यं महि जातं ते
अर्वन्^(१)” इति । हे 'अर्वन्', 'यत्' (यस्मात्) कारणात् 'जायमानः'
(उत्पद्यमान एव) 'प्रथमं' (आदौ) 'आन्नन्दः' (कन्दितवानसि),—
अहो अग्न्यादीनामहं साधनमिति महान्तं ब्रह्मकरोः, तस्मात् 'ते'
(तव) 'जातं' 'महि' (महत्) । अत एव 'उपस्तृत्यं' (समीचीनमिति
सर्वैरपि स्तोतव्यम्) आसीत् । जायमानमेव विघ्नदीक्रियते,—'समुद्रात्'
'उद्यन्' (समुद्रोपलब्धितात् उदकादुत्पद्यमानः),—'असु योनिर्वा अश्वः'
इति श्रुतेः । 'उत वा' 'पुरीषात्' (अथ वा सौकिकदृष्ट्या पुरीषात्
पुंस्त्वशक्तिसम्पन्नान्महतोऽस्यादुत्पद्यमानः) । अन्ननः उपस्तृत्यत्वेन

दृष्टान्तद्वयमुच्यते,—‘श्वेनस्य पक्षाः, हरिणस्य बाहू’; इवशब्दोऽत्र
अधाहर्त्तव्यः,—यथा श्वेनाख्यस्य पक्षिणः पक्षौ श्वीघ्रोत्पत्तनहेतुत्वात्
सर्वैरुपस्तृत्यौ; यथा वा ‘हरिणस्य बाहू’ (पादौ) श्वीघ्रगमनहेतुत्वात्
उपस्तृत्यौ, तद्वदित्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“यमेन दत्तं चित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो
अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य रश्मनामगृभ्णात् सूररादश्वं वसवो निरतष्ट(१)”
इति । अत्र यमोऽग्निः, ‘अग्निर्वाव यमः’ इति श्रुत्यन्तरात् । चिषु
लोकेषु जायते विस्तार्यते इति ‘चितः’ वायुः । ‘यमेन’ (अग्निना)
‘दत्तम्’ ‘एनम्’ ‘अश्वं’ ‘चितः’ (वायुः) ‘आयुनक्’ (रथे योजितवान्) ।
ततः ‘इन्द्रः’ ‘प्रथमः’ (सर्वेषु देवेषु मध्ये प्रथमं प्रवृत्तः) अन् ‘एनम्’
‘अश्वम्’ ‘अध्यतिष्ठत्’ (अधिष्ठितवान्), योगक्षेमं सम्पादयितुमभिमानं
कृतवानित्यर्थः । ‘गन्धर्वः’ कश्चित् ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘रश्मनां’ (बन्धन-
हेतुं रञ्जुम्) ‘अगृभ्णात्’ (स्वीकृतवान्) । हे ‘वसवः’, यूयं ‘सूररात्’
(आदित्यात्) इमम् ‘अश्वं’ ‘निरतष्ट’ (निःश्लेषेण प्रकाशितवन्तः) ।
यस्य अश्वस्य अग्निरानेता, वायुर्यौजयिता, इन्द्रोऽभिमन्ता,* गन्धर्वो
रञ्जुगृहीता, सूर्यप्रकाशेन वसवः प्रकाशयितारः; तादृशोऽयमश्व
इति स्वयते ।

अथ तृतीयामाह,—“असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्सि चितो
गुह्येन व्रतेन । असि सोमेन समया विष्टक्त आह्वस्ते चीणि दिवि
बन्धनानि(१)” इति । हे ‘अर्वन्’ (अश्व), त्वं यमाभिधाग्निः ‘असि’ ।

* ‘इन्द्रो हि मन्ता’ इति कश्चित् पाठः ।

तथा 'आदित्यः' 'असि' । तथा 'चितः' (वायुः) 'असि' । पूर्वोक्तप्रकारेण वाय्वादित्ययोरनुगृह्यतोत्पत्त्यात् तद्रूपत्वं । तथा 'गुह्येन' 'व्रतेन' (गोप्येन अश्वमेधाख्येन कर्मणा) तत्रत्येन 'सोमेन' च 'समया' (समये प्राप्तकाले) 'विपृक्तः' (विश्लेषेण युक्तः) 'असि' । ईदृशस्य 'ते' (तव) द्युलोके 'बन्धनानि' (बन्धनसाधनानि) दामानि 'त्रीणि' इत्येवमभिज्ञा 'आहुः' । वणिषो हि अत्रत्याधिक्येन अत्युग्रमश्वं विक्रेतुं यामान्तरे नयन्तः त्रिभिर्दामभिर्बध्नन्ति । दक्षिणवामपार्श्वयोर्दामद्वयमुभौ पुरुषौ गृह्णीतः । यदा दक्षिणभागवर्त्तिनं द्रष्टुमुद्युक्ते तदा वामभागवर्त्तिं तमाकर्षति; तं चेत् द्रष्टुमुद्युक्ते तदानीमितर आकर्षति । यदा सहसा पुरतः पलायनं वारयितुं गले बद्धमेकं दाम गृहीत्वा पृष्ठतः कश्चिदाकर्षति, तदिदं बन्धनचयं । यदा शास्त्रसिद्धं किञ्चित् कारणचयं द्रष्टव्यं । तदनेन बन्धनचयेणाधिकशक्तिरश्व इति स्तुतो भवति ।

अथ चतुर्थीमाह,—“त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यसु त्रीण्यन्तःसमुद्रे । उतेव मे वरुणश्छन्दस्यर्वन् यथा त आहुः परमं जनिचम्^(४)” इति । यथा द्युलोके तव उच्चैःश्रवोरूपस्य बन्धनचयमभिज्ञा 'आहुः'; तथैव 'असु' 'समुद्रे' च । यथा वा, वाजपेथे, 'अप्सन्तरमृतम्' इति मन्त्रेणाश्वान् असु स्नापयन्ति, तथापि पूर्वोक्तरीत्या बन्धनचयमपेक्षितं । तथा समुद्रमध्ये स्थितायाः वडवायाः बन्धनचयमित्येवमभिज्ञा 'आहुः' । 'उत' (अपि च), हे 'श्वर्वन्' (अश्व) 'ते' (तव) 'यत्र' (यस्मिन् पिद्वीर्थे) 'परमं' 'जनिचं' (उत्तमं जन्म)—इत्येवंलक्षणमभिज्ञा 'आहुः' । तत्पिद्वीर्थं त्वमेव वरुणः

त्रिभिर्बन्धनैर्निवारणीयो भूत्वा 'मे' (मम) 'हन्ति' 'इव' (कथयसि इव) ।
अयमर्थः,—अश्वस्य पिदपक्षभागित्वात् मातरि खल्पायामपि सत्यां
प्रौढस्येदंशो दृश्येत, तस्य पिता प्रौढः पितेति उत्प्रेक्षितुं शक्य इति ।

पञ्चमीमाह,—“इमा ते वाजिन्वमार्जनानीमा शफानाः
सनितुर्निधाना । अत्रा ते भद्रा रश्ना अपश्यमृतस्य या अभि रक्षन्ति
गोपाः(५)” इति । हे 'वाजिन्', 'ते' (तव) 'इमा' (एतानि दृश्य-
मानानि) 'श्वमार्जनानि' शरीरशोधनसाधनानि, लोहमयानि;
(यैर्लोहकार्यैः प्रातःकासादौ अश्वस्य पांश्चाद्यपनयनाय शरीरं मृज्यते,
घर्षणेन शोधते, तानि 'श्वमार्जनानि'); तथा 'शफानां' (रुराणां)
'सनितुः' (दातुः पाषाणबद्धे मार्गे प्रक्षेपः*) तव शफभेदनपरिहा-
रार्थम् 'इमा' 'निधाना' (एतानि लोहमयानि आवरणविशेषरूपाणि,
निधीयन्ते शफेष्विति निधानानि; राजानो हि महार्हाणां प्रौढानाम्
अश्वानां लोहमयैः साधनैः प्रतिदिनं कण्डूरपनयन्ति, शफेषु च
लोहपत्राणि कीलयन्ति । किञ्च 'ते' (तव) 'भद्राः' (सुवर्णादि-
खचितत्वेन, कल्याणरूपाः) 'रश्नाः' खलीनलोहकक्ष्याः पुष्कपत्रा
'अत्र' (अस्मिन्नेव देशे स्थापिताः), अहमपि 'अपश्यं' । कीदृशस्य तव ?—
'स्यस्य' (सत्यस्य) बद्धमूल्यार्हस्येत्यर्थः । कीदृशो रश्नाः ?—इति
ता विश्लेष्यन्ते, 'याः' 'रश्नाः' 'गोपाः' (पृष्ठदेशव्यथादिपरिहारेणाश्वं
गोपायन्त्यः) 'अभि रक्षन्ति' (उपरि आरूढं पुरुषमभितः पतनादिभ्यः
पालयन्ति) ।

अथ षष्ठीमाह,—“आत्मानं ते मनसा आरादजानाम् अबो दिवा

* 'प्रक्षेपः' इति सर्वत्र पाठः । प्रक्षेपः इति तु भवितुं युक्तः ।

पतयन्तं पतङ्गं । त्रिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतचि(९)” इति । हे अश्व, तव ‘आत्मानं’ (स्वरूपम्) ‘आरात्’ (समीप एव) ‘मनसा’ ‘अजानां’ (अभिज्ञानवान् अस्मि) । कीदृशम् आत्मानं? ‘अवः’ (रक्षकं), शीघ्रगामी हि अश्वः परसैन्यभञ्जनेन स्वामिनं रक्षति । तथा ‘दिवा पतयन्तं’ (आकाशेन धावन्तं), त्वदीय-धावनवेत्तार्यां वेगतिशयेन भूमेराक्रमणं केनापि द्रष्टुं न शक्यते इत्यर्थः । यस्मादाकाशगामी, तस्मादेव च ‘पतङ्गं’ (पक्षिसदृशं) । तथा त्वदीयं ‘त्रिरः’ अपि अहम् ‘अपश्यं’ । कीदृशं त्रिरः?—‘सुगेभिः’ (गन्तुं शक्यैः) ‘अरेणुभिः’ (धूलिरहितैः), ‘पथिभिः’ (आकाशमार्गैः) ‘जेहमानं’ (शीघ्रगतियुक्तं); अत एव ‘पतचि’ (पक्षिसदृशं);—यदा हि अश्वमश्वः प्रायेण भूमिस्पर्शनं विना आकाशमार्गेषु धावति तदानीं पाषाणरहितत्वाद्यं मार्गः सुगमः । भूमिस्पर्शबाधस्याभावात् धूलिरहितश्च । तथाविधमार्गेषु धावतोऽश्वश्च उपरिवर्त्ति ‘त्रिरः’ सुखेन द्रष्टुं शक्यते, उन्नतदेशवर्त्तित्वात् धूलावरणाभावाच्चेति । ईदृशवेगवानश्व इति स्तुतिः ।

अथ सप्तमीमाह,—“अथा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्ता अनु भोगमानडादिद्यसिष्ठ ओषधी-रजीगः(१०)” इति । हे अश्व, ‘यदा’ (यस्मिन् काले) ‘ते’ ‘भोगं’ (घृतमुद्गादिभक्षणरूपम्) ‘अनु’ ‘मर्तः’ (मनुष्यः) परिचारकः ‘आनद्’ (भोगं प्राप्तवान्), प्रोढेषु राजगृहादिषु अश्वघासाद्यं दत्तैर्मुद्गघृता-दिभिः परिचारका अपि जीवन्तीति प्रसिद्धम् । ‘आदित्’ (ईदृश-वृत्तान्तादन्तरमेव), ‘यसिष्ठः’ (अतिशयेन यसितुकामः) त्वम्

‘ओषधीः’ (षणकाद्याः) ‘अजीगः’ (प्रापितोऽसि) । ‘अच’ (अस्मिन्नवसरे) ‘ते’ ‘रूपम्’ ‘उत्तमं’ (सर्वोत्कृष्टमिति) ‘अपश्यम्’ (अहं निश्चितवानस्मि) । कीदृशस्य तव ? ‘इषः’ (अन्नानि) ‘आ’ (समन्तात्) ‘पदे’ (प्राप्तुं) ‘गोः’ (गच्छतः) । कीदृशं रूपं ?—‘जिगीषमाणं’ (जितुमिच्छायुक्तम्) । अयमर्थः, प्रौढराजमृहे त्वदीय-‘भोगम्’ अनु अश्ववारा गीचाः सर्वेऽपि सम्यग् भुञ्जते, त्वच्च राजाज्ञया केनाप्यनिवारितः* सन् चणकादि-क्षेत्रेषु खेच्छया गच्छसि । अस्मिन्नवसरे त्वमुखेन सर्वाणि अन्नानि प्राप्तुं शक्यन्ते, विजयस्य भविष्यतीत्येवं त्वदीयमहिमानं निश्चित-वानस्मीति ।

अथाष्टमीमाह,—“अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनां । अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते^(८)” इति । हे ‘अर्वन्’, त्वाम् ‘अनु’ ‘रथः’ प्रवर्तन्ते, न हि त्वया विना रथो गन्तुं शक्तः । ‘मर्यः’ (मर्त्यः) अश्ववारस्त्वाम् ‘अनु’-जीवति । तच्च पूर्वमेवोक्तं । ‘गावः’ अपि त्वाम् ‘अनु’-जीवन्ति, बालस्य तव क्षीरनवनीताद्यर्थं, प्रवृद्धस्य तव घृतार्थञ्च गाः पोषयन्ति । ‘कनीनां’ (कन्यानां बालानां दासीनां) ‘भगः’ (सौभाग्यं) त्वाम् ‘अनु’-सम्पद्यते । अश्वशाखापरिचाराय हि ता अश्ववस्त्रदानेन तत्त्वामिनः पोषयन्ति । ‘व्रातासः’ (व्राताः सेनारूपाः मनुष्यसङ्घाः) ‘तव’ ‘सख्यम्’ ‘अनु’ त्वदीयं साहाय्यम् ‘अनु’ (पश्चात्) ‘इयुः’ (जयं प्राप्तुवन्ति) । ‘देवाः’ (प्राजापत्यादयः) ‘ते’ ‘वीर्यं’ (त्वदीयं सामर्थ्यं) ‘अनु’

* ‘अभिवारितः’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

उपलक्ष्य 'ममिरे' (स्वकीयहविष्वेन प्रमितवन्तः) । ईदृशोऽयं अश्व इति स्तुतिः ।

अथ नवमीमाह,—“हिरण्यगृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् । देवा इदस्य हविरद्यमायन् यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत्^(९)” इति । अयमश्वः 'हिरण्यगृङ्गः' (हिरण्यसमानवर्णः, गृङ्गस्थानीयो मूर्द्धप्रदेशो यस्यासौ हिरण्यगृङ्गः) हिरण्याङ्कित इत्यर्थः । 'अयो' (लोहवदत्यन्तदृढः) । 'अस्य' (अश्वस्य) 'पादाः' 'मनोजवाः' (मनोवृत्तिसदृशेन वेगातिशयेन युक्ताः) । एतेन अश्वेन, उच्चैःश्रवसा 'इन्द्रः' अपि 'अवरः' (निकृष्ट एव) 'आसीत्'; 'देवाः' 'इत्' (सर्वे हि देवाः) स्वयम् 'अस्य' (अश्वस्य) सम्बन्धि 'हविरद्यं' (हविर्भक्षणम्) 'आयन्' (प्राप्नुवन्तः) । एतदीयमेव हविस्तु योग्यमिति निश्चितवन्तः । 'प्रथमः' (आद्यः) 'यः' (प्रजापतिः) 'अर्वन्तं' (एनम् अश्वम्) 'अध्यतिष्ठत्' (अधिष्ठितवान्) स्वकीयत्वेन स्वीकृतवान्, सोऽपि एतदीयमेव हविरद्यमिति निश्चितवान् ।

अथ दशमीमाह,—“ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संप्रूरणासो दिव्यासो अत्याः । इप्सा इव श्रेणिशो यतन्ते यदान्निषुर्दिव्यमज्ज-मन्थाः^(१०)” इति । सर्वेऽप्यश्वा एवंविधाः । कीदृशाः?—इति तदुच्यते,— गलभागो जघनभागश्च अश्वस्थानौ, तौ 'ईर्मा' प्रसृतौ उन्नतौ येषां ते 'ईर्मान्तासः' । 'सिलिकं' (सङ्कुचितं), निम्बं मध्ये पृष्ठभागे येषां ते 'सिलिकमध्यमासः', यच्च मनुष्या आरोहन्ति स देशो निम्बः, न तु गजस्येव पृष्ठभाग उन्नतः । 'संप्रूरणासः' (युद्धे जयहेतुत्वेन सम्यक् प्रूराः) । 'दिव्यासः' (यामगमनादिव्यवहारनिष्पादकाः) । 'अत्याः'

(सततगमनशीलाः) । ते च 'हंसा' 'इव' 'अणिग्ः' (सङ्घः) 'यतन्ते',—
 यथा हंसाः पङ्क्तिबद्धाः सङ्घीभूय आकाशे यतन्ते गच्छन्ति, एवमश्वा
 अपि बहवः संहता युद्धाय प्रयतन्ते । 'यत्' (यस्मात् कारणात्)
 'अश्वाः' दिव्यं (क्रीडाविजिगीषाद्यर्थं) 'अज्जं' (गमनं) 'आक्षिपुः'
 (व्याप्तवन्तः), तस्मादश्वाजतिमात्रस्यैवं प्रशस्तत्वात् सः क्रतुनिष्पादकः
 प्रकृतोऽश्वः प्रशस्त इति किमु वक्तव्यः ।

अथैकादशीमाह,—“तत्र शरीरं पतयिष्णु अर्वन्तव चित्तं वात इव
 भ्रजीमान् । तव श्टङ्गाणि विष्ठिता पुरुचारणेषु जर्भुराणा चरन्ति^(११)”
 इति । हे 'अर्वन्', 'तव' 'शरीरं' 'पतयिष्णु' (पतनशीलं) शीघ्र-
 गमनशीलमित्यर्थः । 'तव' 'चित्तं' 'वात इव' (वातसदृशस्य) । वायुः
 कीदृशः ?—'भ्रजीमान्' (अत्यन्तगतिमान्) । 'तव' 'श्टङ्गाणि' (श्टङ्ग-
 स्खानीयानि) उपरि प्रक्षिप्तानि आयुधानि 'विष्ठिता' (विशेषेण तत्र
 स्थितानि सादितानि । अश्वस्योपरि कश्चिदिषुधिः कश्चित् खड्ग इत्येवं
 बद्धानि आयुधानि प्राप्यन्ते, तानि च पुरुषु (बद्धेषु) 'अरण्येषु' यामेभ्यो
 बहिर्भूतेषु युद्धप्रदेशेषु परसैन्यानि अतिशयेन भरमाणानि 'चरन्ति'
 (प्रवर्तन्ते) ।

द्वादशीमाह,—“उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा
 दीधानः । अजः पुरो नीयते नाभिरस्थानु पश्चात् कवयो यन्ति
 रेभाः^(१२)” इति । 'वाजी' (क्रतुद्वारा अन्नहेतुः) 'अर्वा' (अयमश्वः)
 'शसनं' (अस्मिन् क्रतौ विशसनस्थानं) प्रति 'उप' 'प्रागात्' (समीपं
 प्राप्तवान्) । किं कुर्वन् ?—'देवद्रीचा' 'मनसा' 'दीधानः' देवान्
 अश्नति प्राप्नोतीति देवद्रुहः, तादृशेन निरन्तरं देवविषयेण मनसा

ध्यानं कुर्वन्, 'अजः' (प्रजापतिः), 'पुरः' 'नीयते' (अस्मादन्धात् पूर्वम् ऋत्विग्भिर्नीयते), प्रजापतिः पुरतो गच्छत ऋत्विजो ध्यायन्ती-
त्यर्थः । यदा ह्यग एव 'अजः', स हि अश्वस्य पुरो नीयते । 'अस्य'
(अश्वस्य) 'नाभिः' (नाभ्युपखलितं ब्रवीरं) प्रजापतिम् 'अनु' 'नीयते' ।
अस्य अश्वस्य 'पश्चात्' (पृष्ठभागे) 'कवयः' (विदांस ऋत्विजः) 'रेभाः'
'यन्ति' (स्तुतिं कुर्वाणा गच्छन्ति) ।

अयोदशीमाह,—“उप प्रागात् परमं यत् सधस्यमर्वाः अष्ठा
पितरं मातरश्च । अथा देवान् जुष्टतमो हि गम्या अथा ब्राह्मे
दाशुषे वार्याणि^(१२)” इति । 'अर्वान्' (ब्रीघ्रगमनवान्, अयमश्वः),
'परमम्' (उत्कृष्टं) 'यत्' 'सधस्यं' (ब्रमिदभिः सह स्थातुं योग्यं, यत्
स्थानमस्ति तत् 'उप' 'प्रागात्' (तत्समीपं प्राप्तवान्) । किमर्थं ?—
'पितरं' 'मातरश्च' अपि प्राप्तुं,—स्वर्गे दिव्यो यः पिता या च माता
दिव्या, तावुभौ प्राप्तुं, देवताजन्मनो स्वस्य स्वर्गं इत्यर्थः । हे अश्व
'अथ' (अस्मिन्दिने) 'जुष्टतमः' (अतिब्रथेन अतिप्रीतः सन्) 'देवान्'
'गम्याः' (प्राप्नुहि) । 'अथ' (अनन्तरं) 'दाशुषे' (हविर्दत्तवते)
यजमानाय 'वार्याणि' (वरणीयानि फलानि) अयम् ऋत्विक्सङ्घ
'आब्राह्मे' (प्रार्थयति) ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टव्यजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

मा नो मिषो बहलो अयमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः
परिस्थन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो
विदये वीर्याखि^(१) । यन्निर्लिङ्गा रेकलसा प्राचतस्य
रातिं यभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राङ् अजो मेम्यद्
विश्वरूप इन्द्रापूषोः प्रियमर्ष्येति पायः^(२) । एष
हागः पुरो अश्वेन वाजिना पूषो भागो नीयते
विश्वदेवः । अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता त्वष्टेत् ॥
॥ १ ॥

एनः सौअमसाय जिम्बति^(३) । यद्दुविष्वस्यतुशो
देवयानं चिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति । अषा पूषः
प्रयमो भाग इति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः^(४) ।
होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शःस्ता
सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरं हतेन स्विष्टेन वक्षणा आ
पृणध्वं^(५) । यूपव्रक्ता उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्व-
यूपाय तक्षति । ये चार्वते पचनः सम्भरन्त्युतो ॥
॥ २ ॥

तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु^(६) । उप प्रागात् सुमन्ने-
ऽधायि मन्म देवानामाशा उपवीतपृष्ठः । अन्वेनं
विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुं^(७) ।
यद्वाजिनो दामं सदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना

रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा ता ते
अपि देवेषस्तु^(८) । यदश्वस्य क्रविषः ॥ ३ ॥

मश्विकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति । यद्वस्त-
योः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेषस्तु^(९) ।
यदूवधमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो
अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं
पचन्तु^(१०) । यत्ते गाघाद्भिना पच्यमानादभि शूलं
निहतस्यावधावति । मा तद्भूम्यामा अघ्नन्; मा तृणेषु
देवेभ्यस्तदुशङ्को रातमस्तु^(११) ॥ ४ ॥

इत् । उतो । क्रविषः । अघ्नन् । सप्त च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमोऽनुवाकोऽश्वस्तोमीयमन्त्राः केचिदुक्ताः । अश्वस्य स्तोत्रमश्व-
स्तोमः, तत्प्रतिपादका अश्वस्तोमीयाः । अथाष्टमे त एवान्ये केचिद्
उच्यन्ते । अनुवाकभेदस्तु साम्प्रदायिकः, अथज्ञसंयुक्तेषु प्रयोगेषु
मन्त्रभेदार्थो वा । तचाष्टमे प्रथमाष्टचमाह,—“मा नो मित्रो
वह्णो अर्थमायुरिन्द्र चभुचा मरुतः परिख्यन् । यद्वाजिनो देव-
जातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदधे वीर्याणि^(१)” इति । मित्रादयः

प्रसिद्धाः । एति सर्वदा गच्छतीति 'आयुः'* । ऋभवो देवाः क्षीयन्ति
निवसन्ति अस्मिन्निति 'ऋभुवाः' (प्रजापतिः) । 'मरुतः' देवान्तराणि,
ते सर्वेऽपि 'नः' (अस्मान्) 'मा' 'परिख्यन्' (मा निन्दयन्तु) । 'यत्'
(यस्मात्) 'वाजिनः' (यागद्वारा अन्नसाधनस्य) 'देवजातस्य' (देवार्थ-
सुत्पन्नस्य) 'सन्नेः' (अश्वस्य) 'वीर्याणि' (सामर्थ्यानि) 'विदधे' (अस्मिन्
यज्ञे) 'प्रवक्ष्यामः' वयं (प्रकर्षेण कथयिष्यामः) । तस्मादस्मिन्निन्दा न
युक्तेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं
ऋभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राङ् अत्रो मेम्यदिस्यरूप इन्द्रापूष्णोः
प्रियमप्येति पाथः^(१)” इति । 'निर्णिजा' (प्रोक्षणादिकृतया षुद्ध्या),
'रेक्णसा' (सुवर्णरजतादिमणिरूपेण धनेन) 'प्रावृतस्य' (प्रकर्षेण
सर्वतो वेष्टितस्य); अश्वमेधे हि 'चत्वार ऋत्विजः समुचन्ति' इति
(प्रोक्षन्तीति) प्रोक्षणं, 'हिरण्यया वाचा' इत्यादिना सुवर्णादिमणि-
भिरखड्गारसाभिधीयते । अतस्तथाविधस्य सम्बन्धिनीं 'ऋभीतां'
(इक्षे स्त्रीकृतां) 'रातिं' (हविषो दानं) 'मुखतः' (अग्रे) 'यत्' (यदा)
'नयन्ति' (ऋत्विजः सम्पादयन्ति), तदानीम् 'अजः' (गतिमान् अश्वः)
'सुप्राङ्' (सुष्ठु प्रकृष्टान् देवान् प्राप्नुवन्) 'मेम्यत्' (मेम्यदिति
हेषान्नाश्चानुकरणं) । 'विस्यरूपः' (नानारूपः) सन् 'इन्द्रापूष्णोः'
(इन्द्रपूषप्रभृतीनां देवानां) 'प्रियं' 'पाथः' 'अप्येति' (प्रीतिकरमन्नभागं
प्राप्नोति) ।

* आयुर्वायुः इत्येवंरूपः कश्चित् पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ तृतीयामाह,—“एष हागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्यो
भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्कता त्वष्टेदेन
सौश्रवसाय जिव्यति(९)” इति । ‘वाजिना’ (अश्वसाधनेन) ‘अश्वेन’
सह यः कश्चित् अजः ‘पुरो’ ‘नीयते’ (तस्मादन्धात् पूर्वभागे) ।
कीदृशोऽजः ?—‘पूष्यो भागः’ (पूषदेवताया भागस्वरूपः); ‘विश्व-
देव्यः’ (विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितः); ‘अभिप्रियं’ (सर्वतः प्रीतिकरं,
पुरोडाशवत् स्वादुभूतम्) ‘एनम्’ (अजं) ‘अर्वता’ (अश्वेन सह) ‘त्वष्टेत्’
(त्वष्टैव) ‘सौश्रवसाय’ (अभ्युते सर्वैरपि जनैः प्रीतिपूर्वकमिति अबोऽञ्चं,
सुष्ठु श्रवः सुश्रवसास्य भावः सौश्रवसः तस्मै, सम्बन्धोभनभावाय)
‘यत्’ (यस्मात् कारणात्) ‘जिव्यति’ (प्रीणयति), तस्मादथमजः
‘पुरो’ ‘नीयते’ । अश्वमेधप्रकरणे ‘पौष्णामन्वस्यम्’ इत्येवं पूषदेवताकर्मजं
विधास्यति, स पूर्वा नेतव्यः; तद्विषयोऽयं मन्त्रः । अनेन
न्यायेन पूर्वमन्त्रोऽप्यजविषयी योजयितव्यः, अश्वमेधप्रकरणे,
‘एन्द्रापौष्णसुपरिष्ठात्’ इति व्यासकदेवताकस्य अजस्य विहित-
त्वान्मन्त्रे च तस्मिन्नजमन्त्रस्य, ‘मेन्यत्’ इतियोग्यमन्त्रानुकरणस्य च
श्रूयमाणत्वात् ।

अथ चतुर्थीमाह,—“यद्दुक्खिमृत्तुशो देवयानं चिर्मानुषाः
पर्यन्तं नयन्ति । अथा पूष्यः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रति-
वेदयन्नजः(१०)” इति । ‘यत्’ (यच्च) ‘मानुषाः’ (अस्मिजः) ‘अयं’
‘चिः’ ‘परि-’ ‘नयन्ति’ (चिवारं प्रदक्षिणं कुर्वन्ति) । कीदृशमयं ?—
‘हविष्यं’ (हविषो योग्यं), ‘मृत्तुशो’ ‘देवयानं’ (मृतामृतौ देवान्-
गच्छन्तौ); ‘अथ’ (अस्मिन् देवे) ‘अजः’ ‘प्रथमः’ ‘एति’ । कीदृशो-

ऽजः ?—‘पूष्णः’ ‘भागः’ । किं कुर्वन् ?—‘देवेभ्यः’ ‘यज्ञं’ ‘प्रति-
वेद्यन्’ (हे देवाः, यज्ञः प्रवर्तते इत्येवं देवेभ्यो ज्ञापयन्) ।

पञ्चमीमाह,—“हेताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो यावयाभ उत
ब्रह्मसा सुविप्रः । तेन यज्ञेन खरङ्गतेन ख्लिष्टेन वक्षणा आपृणध्वम्^(५)”
इति । यो यस्मिन् यज्ञे ‘हेता’ विद्यते, यस्व ‘अध्वर्युः’, ‘आवयाः’
(‘आ’ समन्ताद् वेति गच्छति तत्रतत्रानुष्ठानाय वीथं प्रवर्तते
इति ‘आवयाः’), योऽपि ‘अग्निमिन्धः’ (अग्नेर्दीपकः अग्नीध्रः), यस्व
‘यावयाभः’ (यावस्तुत), ‘उत’ (अपि च) ‘ब्रह्मसा’ (यः प्रब्रह्मसा), यस्व
‘सुविप्रः’ (प्रस्रोता), एते सर्वेऽपि ‘खरङ्गतेन’ (सुष्ठु अलङ्कृतेन,
अपेक्षितद्रव्यैः सम्पूर्णैनेत्यर्थः) ‘ख्लिष्टेन’ (सुष्ठु अनुष्ठितेन) ‘यज्ञेन’
(अश्वमेधेन) ‘वक्षणाः’ (फलवाहिनीर्घृतकृत्याः) ‘आपृणध्वं’,—हे
हेतादयः यूयं सर्वेऽपि आपूरयध्वं ।

अथ षष्ठीमाह,—“यूपब्रह्मसा उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्व-
यूपाय तक्षति । ये शर्वते पचनं सन्नरन्धुतेः तेषामभिगूर्त्तिर्न
इन्वतु^(६)” इति । ‘ये’ ‘यूपब्रह्मसा’ (यज्ञार्थं यूपं ब्रह्मन्ति), ‘उत’ (अपि
च) ‘ये यूपवाहाः’ (द्विधं यूपं यज्ञभूमौ वहन्ति), ‘ये’ऽप्यन्ये अश्व-
यूपार्थं ‘चषालं’ (यूपकटक) ‘तक्षति’ (तक्षणेन संस्कुर्वन्ति) ; ‘उतो’
(अपि च) ‘ये’ऽप्यन्ये पुरुषाः ‘शर्वते’ (शर्वार्थं) ‘पचनं’ (पाकसाधन-
काष्ठं) ‘सन्नरन्धि’ (सम्पादयन्ति), ‘तेषां’ सर्वेषां ‘अभिगूर्त्तिः’
(सङ्कल्पः) ‘नः’ (अस्मान्) ‘इन्वतु’ (प्रीणयतु) ।

अथ सप्तमीमाह,—“उप प्रागात् सुमन्त्रेऽधाधि मन्त्र देवानामाज्ञा
उपवीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्राश्चषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्षमा

सुबन्धुम्^(७)” इति । सुष्टु मदहेतुरतिहर्षकारणं फलं ‘सुमत्’, तदस्मान्
 ‘उप प्रागात्’ (समीपे प्राप्नोति) ‘मन्म’ (मननीयं फलं) ‘मे’
 (मदर्थम्) ‘अधाधि’ (देवैः सन्पादितं) । ‘उपवीतपृष्ठः’ (कमनीयपृष्ठो-
 ऽयमश्वः) ‘देवानामाशाः’ (देवैराशासनीयानि) हवींषि उप प्रागाः
 देवद्विष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘अधयः’ ‘विप्राः’ (अभिज्ञातार अद्विजः)
 ‘एनम्’ (अश्वम्) ‘अनु’ ‘मदन्ति’ (अनुकूलैः सौचैर्हर्षयन्तु); ‘देवानां’
 ‘पुष्टे’ (पुष्टर्थं) ‘सुबन्धु’ ‘सहम’ (एनमश्वं बन्धुवदत्यन्तप्रियं सहम) ।

अथाष्टमीमाह,—“यदाजिनो दाम सन्दानमर्वतो या श्रीर्षशा
 रज्जना रज्जुरस्य । यदा घास्य प्रभृतमास्ये दृणः सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु^(८)” इति । ‘वाजिनः’ (अश्वस्य) ‘यत्’ ‘दाम’ (गलबन्धनं),
 अथ ‘सन्दानं’ (पृष्ठपादे बन्धनसाधनं दाम, पादसन्दानादि), अथा
 गले बद्धा अपि पुनः पृष्ठपादे रज्ज्वन्तरेण बध्यन्ते । ‘या’ च ‘अर्वतः’
 (अश्वस्य) ‘श्रीर्षशा’ ‘रज्जना’ (त्रिरसि सम्बद्धा रज्जुः), याऽप्यन्या
 पुच्छलग्ना ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘रज्जुः’; ‘यदा’ (यदपि) ‘आस्ये’ (मुखे)
 ‘प्रभृतं’ (क्षिप्तं) ‘दृणं’ ‘सर्वा ता’ (तत्सर्वमपि) ‘देवेषु’ ‘अपि’ प्राप्तं
 ‘अस्य’ ‘ते’ (तव) यजमानस्य ‘अस्तु’ (विद्यतां), यथेह लोके
 सर्वसाधनसम्पूर्णाऽश्वस्तवास्ति, तद्वत् परलोकेऽप्यस्तिव्यर्थः ।

अथ नवमीमाह,—“यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश्च यदा स्वरौ
 स्वधितौ रिप्तमसि । यदुस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि
 देवेष्वस्तु^(९)” इति । ‘अस्य’ (अश्वस्य) ‘क्रविषः’ (क्रथं) ‘यत्’ (मांसं),
 ‘मक्षिका’ ‘आश्च’ (भक्षितवती), ‘यदा’ (यच्च) रक्तं ‘स्वरौ’ (अञ्जनार्थं
 ब्रकले) ‘स्वधितौ’ (छेदनहेतौ) ब्रकले च ‘रिप्तं’ (रिप्तक्षिप्तं) अस्ति,

‘यत्’ अपि ‘शमितुः’ ‘इस्तयोः’ स्त्रिप्तं, यच्च तदीयेषु ‘नस्वेषु’ स्त्रिप्तं, हे अश्च ‘ते’ (त्वदीयं) ‘सर्वा ता’ (तत्सर्वं) ‘देवेषु’ अपि ‘अस्तु’ (देवेष्वेव उक्तं भवतु) । यथा पूर्वमन्त्रे नियोजनकालीना गलत्रिरःपादादिवन्ध-
नरञ्जयो देवेषु समर्पिताः, एवमत्र मांसलेणोऽपि देवेषु समर्प्यते ।

अथ द्रव्यमीमाह,—“यद्वृवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु^(१०)” इति । ‘उदरस्य’ मध्ये ‘यत्’ ‘ज्वधं’ (अर्द्धं जीर्णं पक्वं शकृदादि) गन्धरूपेण वायुना सह आगच्छति, ‘यः’ ‘आमस्य’ (अपक्वस्य) ‘क्रविषः’ (मांसस्य) ‘गन्धः’ दुःसहः ‘अस्ति’, तत्सर्वं ‘सुकृता’ (सुकृतं) यथा भवति तथा ‘शमितारः’ ‘कृण्वन्तु’ । ‘उत’ (अपि च) ‘मेधं’ (यज्ञयोग्यं) ‘शृतपाकं’ (अपाकविपाकौ परित्यज्य सम्यक् पक्वं यथा भवति तथा ‘पचन्तु’ ।

अथैकादशीमाह,—“यत्ने गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति । मा तद्भूम्यामा त्रिषन्मा त्रिषु देवेभ्यस्तदुशङ्घो रातमस्तु^(११)” इति । हे अश्च, ‘अग्निना’ ‘पच्यमानात्’ ‘ते’ (तव) ‘गात्रात्’ (शरीरावयवसकाशात्) ‘यत्’ अल्पम् ‘अवधावति’ (अशृतं सद्भूमौ पतति), ‘निहतस्य’ (नितरां हन्यमानस्य) तत्र ‘अभि शूलं’ (शूले सक्तं) यद्यदङ्गम् ‘अवधावति’ ‘तत्’ (अङ्गं) भूम्यामपि ‘मा त्रिषत्’ (स्त्रिष्टं लग्नं मा भूत्) किन्तु ‘उशङ्घः’ (कामयमानेभ्यः) ‘देवेभ्यः’ ‘रातं’ (दत्तम्) ‘अस्तु’ ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्षं य ईमाहुः सुरभि-
 निर्हरेति ये चार्धतो मांसभिश्चामुपासत उतो तेषां
 अभिगूर्तिर्न इत्यतु^(१) । यन्नीक्ष्यं मांसस्वचन्वा उखाया
 या पाचास्त्रि यूष्ण आसेचनानि । ऊष्णस्यापिधाना
 चरूणामद्धाः सूनाः परि भूषन्त्यश्वं^(२) । निक्रमणं नि-
 षदनं विवर्तनं च पक्षीशमवतः । यच्च पपौ यच्च
 घासिं ॥ १ ॥

जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु^(३) । मा त्वाग्नि-
 ध्वनयिहूमगन्धिर्मेखा धाजन्त्यभि विक्तु जग्निः । इष्टं
 वीतमभिगूर्त्तं वर्षदकृतं तं देवासः प्रति यभ्णन्त्य-
 श्वं^(४) । यदश्वा य वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिर-
 यथान्यस्मै । सन्दानमवन्तं पक्षीशं प्रिया देवेषा
 यामयन्ति^(५) । यत्ते सादे महसा श्रुतस्य पाषाण्या
 वा कथया ॥ २ ॥

वा तुतोदं सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते
 ब्रह्मणा सूदयामि^(१) । चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
 र्दक्षीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अष्टिद्रा गाषा वयुना
 कृषोत परुष्यहरनुद्युष्या वि शस्त^(२) । एकस्त्वष्टुरश्वस्या
 विशस्ता दा यन्तारा भवतस्तश्चर्तुः । या ते
 गाषाणामृतया कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजुहो-
 म्यमौ^(३) । मा त्वा तयत् ॥ ३ ॥

प्रिय आत्माऽपियन्तं मा स्वधितिस्तनुव आ ति-
 छिपत्ते । मा ते यद्भुरविशस्तातिहाय छिद्रा गाचा-
 स्थसिना मिथु कः^(८) । न वा उवेतन् म्रियसे न
 रिष्यसि देवाः इदेषि पृथ्विभिः सुगेभिः हरी ते युञ्जा
 पृषती अमृतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य^(९) । सु-
 गथं ने वाजी स्वश्रियं पुंसः पुचाः उत विश्वापुषः
 रयिं । अनागास्त्वन्नो अदितिः क्षणोतु क्षुचं नो अश्वो
 वनताः हविष्मान्^(१०) ॥ ४ ॥

घासिं । कश्या । तपत् । रयिं । नव च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥०॥

अश्वान् । य इमा । उदेनं । आशुः शिशान् । प्राचीं ।
 जीमूतस्य । यदक्रन्दः । मा नो मिचः । ये वाजिनं ।
 नव ॥ ६ ॥

अश्वान्^(१-१) । मनोयुजं^(२-१) । प्राचीमनु^(३-१) । शर्म
 यच्छतु^(४-१) । तेषामभिगूत्तिः^(५-१) । षट्चत्वारिंशत्* ॥
 ॥ ४६ ॥

समाप्तः षष्ठः प्रपाठकः ॥०॥

॥०॥ हरिः ओम् ॥०॥

* प्रथमे ५ । द्वितीये ६ । तृतीये ७ । चतुर्थे ५ । पञ्चमे ६ । षष्ठे ७ ।
 सप्तमे ५ । अष्टमे ७ । नवमे ७ । समष्टिः ७६ ॥

अष्टमेऽनुवाके पूर्वानुवाकवदशस्तोमीयाः केचिन्मन्वा उक्ताः ।
 अथ नवमेऽवधिष्टा अश्वस्तोत्रमन्वा उच्यन्ते । तत्र प्रथमानुवचमाह,—
 “ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाऊः सुरभिर्निर्हरेति । ये
 चार्वतो मांसमभिसामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु^(१)” इति ।
 ‘ये’ (पुरुषाः) ‘वाजिनम्’ (एतमश्वं) ‘पक्वं’ (पाकं प्राप्तं) ‘परिपश्यन्ति’
 (परित आगत्य आदरेण पश्यन्ति) ; ‘ये’ ‘ई’ (येऽप्यन्वे) ‘सुरभिः’
 (सुगन्धोऽयमश्वः) अस्मान्निष्कृष्याल्पमाहरेति ‘आऊः’ ; ‘उतो’ (अपि
 च) ‘ये च’ अन्ये ‘अर्वतः’ (अश्वस्य सम्बन्धिनी) ‘मांसमभिसाम्’ ‘उपासते’
 (प्रार्थयन्ते) ; ‘तेषां’ सर्वेषाम् ‘अभिगूर्तिः’ (सङ्कल्पः) ‘इन्वतु’ (प्राप्नोतु),
 अस्माकं अश्वसे भवत्वित्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“बन्धीचर्षं मांसस्यचन्या उखाया या पात्राणि
 धूष्णं आशेषनानि । ऊन्नप्यापि धाना चरुणामहाः सूनाः परि
 भूषन्त्यश्म^(२)” इति । मांसं पच्यते यस्यामुखायां सा ‘मांसचनी’
 तस्या ‘उखाया’ ‘बन्धीचर्षं’ (नितराम्नीचर्षम्, आदरेण दर्शनी) ‘यत्’
 अस्ति, यानि च ‘पात्राणि’ ‘धूष्णा’ (रसस्य) ‘आशेषनानि’ (सर्व्वतः
 शेषकाधारभूतानि), ‘चरुणां’ (मांसादीनां) ‘अपि’ ‘धाना’ (आ-
 ष्ठादनपात्राणि), ‘ऊन्नप्या’ (ऊन्नरक्षणार्थानि) यानि सन्ति, ‘अहाः’
 (मांसलोनाङ्गेनाङ्किताः), ‘सूनाः’ (स्वधितिवेतसन्नाखाद्याः) याः सन्ति,
 तानि सर्वाणि ‘अश्वं’ ‘परि’—भूषयन्ति,—अश्वस्य यत् कार्यं तदेव
 कुर्वन्तीत्यर्थः ।

* (मांसस्यचनीनां) इति आ० ४० पु० पाठः ।

अथ तृतीयामाह,—“निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पक्षीत्र-
मर्वतः । यच्च पपौ यच्च घ्रासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वसु^(१)”
इति । ‘निक्रमणम्’ (अश्वस्य पादप्रसेपस्थानं), ‘निषदनं’ (निवास-
स्थानं) च ‘यत्’ अस्ति; ‘यत्’ अपि ‘अर्वतः’ (अश्वस्य) ‘पक्षीत्रं’
(पादबन्धनस्थानं, पादजुषरजो वा) अस्ति, ‘यत्’ अपि उदकं ‘पपौ’,
‘यच्च’ ‘घ्रासिं’ (दण्डादिकं) ‘जघास’ (भक्षितवान्), ‘ते’ (त्वदीयां)
‘सर्वा ता’ (तत्सर्वं) ‘देवेषु’ ‘अपि’ ‘असु’ (देवेष्वेव समर्पितं
भवतु) ।

चतुर्थीमाह,—“मा त्वाग्निध्वनयिद्रूमगन्धिर्मेखा भ्राजन्धभिं
विक्तं जघ्निः । इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति सृभृण-
न्धसम्^(२)” इति । हे अग्ने, त्वां ‘धूमगन्धिः’ (धूमगन्धापादकः)
‘अग्निः’ ‘मा’ ‘ध्वनयित्’ (पाकशब्दोपेतं* मा करोतु);—काष्ठविशेष-
बुक्तेन केनचिदग्निना पक्वम् ओदनादिकं धूमगन्धोपेतं भवति, तथा
दुष्पाकेन कुशब्दं यथा भवति तथा पच्यते, तदुभयमत्र मा भूदि-
त्यर्थः । किञ्च, ‘भ्राजन्ती’ ‘उखा’ (सम्यक् तप्ता खासी) ‘मा’ ‘अग्निं’
‘विक्तं’ (अतिपाकेनाभितो विक्तं विदग्धं मा करोतु) । त्वं तु ‘जघ्निः’
(आघ्राणयोग्यः, सुगन्धः) भवेति शेषः । ‘इष्टं’ (अत्यन्तेश्चरविषयं);
‘वीतं’ (कान्तं रमणीयपाकं) ‘अभिगूर्तं’ (देवयोग्यमस्त्विति यजमानैः
सङ्कल्पितं), ‘वषट्कृतं’ (वषट्कारेण प्रदत्तम्), ‘असुं’ देवाः ‘प्रति-
सृभृणन्ति’ (स्वीकुर्वन्तु) ।

* “पाकं शब्दोपेतं” इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

अथ पञ्चमीमाह,—“यदस्या वास उपसृष्टान्धधीवासं वा हिरण्मन्यस्यै । सन्दानमर्वन्तं पक्षीञ्चं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति(१)” इति । इत्यमानस्य अश्वस्य अधस्तादस्त्रसुपरिष्ठाच्च किञ्चिदस्त्रं प्रसारयन्ति, तदस्य वासःशब्देनाधीवासशब्देनोच्यते* ‘यत्’ ‘वासः’ अश्वार्थं ‘उपसृष्टयन्ति’ (अधः सम्प्रसारयन्ति), यच्च ‘अधिवासम्’ उपरि आच्छादयन्ति, यानि चान्यानि हिरण्मन्यादीनि ‘अस्यै’ (अश्वार्थं) सम्पादितानि, ‘अर्वन्तं’ (अर्वतोऽश्वस्य) यत् ‘सन्दानं’ (बन्धनसाधनं दाम), यच्च ‘पक्षीञ्चं’ (पादबन्धनस्थानगता रज्जुः) तानि सर्वाणि ‘देवेषु’ प्रियाणि भूत्वा ‘आ’—‘यामयन्ति’ (सर्वतः प्रसारयन्तु) ।

अथ षष्ठीमाह,—यत्ने सादे महसा शूद्रतस्य पार्ष्णिषा वा कन्नया वा तुतोद । सुषेव ता इविषो अधरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सुदयामि(१)” इति । हे अश्व, तव ‘सादे’ (गमने) ‘शूद्रतस्य’ (शूद्रकारो ध्वन्यनुकरणं, प्रौढस्याश्वस्य ग्रीभ्रगमने शूद्रकारो जायते, तद्युक्त्यां) ग्रीभ्रगमनाच्च उपर्यारूढः ‘पार्ष्णिषा’ (स्वकीयथा पादपृष्ठभागेन) इत्यष्टतथा ‘कन्नया’ ‘वा’ ‘तुतोद’ (यथा चकार) । ‘ते’ (तदीयं) ‘सर्वा’ ‘ता’ (तत्सर्वं) ‘ब्रह्मणा’ (मन्त्रेण) ‘सुदयामि’ (जुहोमि) । तच्च दृष्टान्तः,—‘अधरेषु’ इविःसम्बन्धीनि तानि सर्वाणि आख्यादि-विश्लेषरूपाणि ‘सुषेव’ (यथा सुषा आज्यं जुहति तदत्) ।

सप्तमीमाह,—“चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वंश्रीरश्वस्य स्वधितिः

* “वासःशब्देन अधीवासः । शब्देनोच्यते” इत्येवं सर्वत्र पाठः । अतोऽनुमिनोमि सर्वाण्येषास्त्रदधिगतानि पुस्तकानि एकादर्शनमूक्तकानीति ।

† अथ ‘महसा’ इत्यस्य व्याख्या पतितेव कथ्यते ।

समेति । अष्टिद्रा गाचा वयुना कृषोत परव्यहरनुद्युष्या विव्रस्त^(७)” इति । ‘वाजिनः’ (अन्नसाधनस्य) ‘देवबन्धाः’ (देवप्रियस्य), देवार्थं वध्यमानस्य) ‘अश्वस्य’ सम्बन्धिनीः ‘वंकीः’ (वक्राणि, पार्श्वद्वयगतानि अस्त्रीनि) एकैकस्मिन् पार्श्वे समद्वेष्टेर्व—सतुस्तिंशत्सङ्ख्याकाः; अन्यस्य तु पञ्चोः षड्विंशतिरेव । अतः सावधाना ‘स्वधितिः’ अश्वं ‘समेति’ (सङ्गच्छतां); यथा अस्त्रिलेशोऽपि इविधि न मिस्रति, तथा विद्युम-क्नीत्यर्थः । हे भमितारः, ‘गाचा’ (हृदयाद्यङ्गानि) ‘अष्टिद्रा’ ‘वयुना’ (छिद्ररहितानि प्रज्ञातानि) यथा भवन्ति, तथा ‘कृषोत’ (कुरुत) । तत्र सायमुपासः,—‘परव्यहरनुद्युष्य’ (तत्पर्यानुक्रमेण तत् ईदृशमिति कथमपि ज्ञात्वा) ‘विव्रस्त’ (विव्रसनं कुरुत) ।

अष्टमीमाह,—“एकस्वष्टुरश्वस्या विव्रस्ता द्वा यन्तारा भवत-
कथा अर्तुः । वा ते गाचाषाम्दुतथा कृषोमि ता ता पिण्डानां
प्रजुहोम्यग्नौ^(८)” इति । ‘त्वष्टुः’ (दीप्तिमतः) ‘अश्वस्य’ ऋतूपलक्षित-
काशीन ‘एकः’ ‘विव्रस्ता’ (हिंसिता) । तथा ‘द्वा’ ‘यन्तारा’ (विशसन-
काले यथा इतस्ततो न चसति, तथा नियामकौ द्वौ) । अत
एवान्यत्र आस्तां,—‘अग्निगुहापापस्य उभौ देवानां भमितारौ’
इति । हे अश्व, ‘ते’ (तव) ‘गाचाणां’ (यान्यङ्गानि) ‘वयुना’
(सद्वृत्तपलक्षिते तत्तत्काले) ‘कृषोमि’ (उच्छिनद्मि), ‘पिण्डानां’
(मांसपिण्डानां मध्ये) ‘ता’ ‘ता’ (तानि तानि अङ्गानि) ‘प्रजुहोमि’
‘अग्नौ’ (प्रकर्षेण जुहोमि) ।

नवमीमाह,—“मा ता तपत् प्रिय आत्माऽपियन्तं मा
स्वधितिसन्तुव आ तिष्ठिपन्ते । मा ते ष्टभुरविव्रस्तातिहाय छिद्रा

गात्राच्छिना मिथु कः(९)” इति । हे अथ, ‘अपियन्तं’ (हरिं
 विद्वज्य देवान् गच्छन्तं) तां ‘प्रियं’ ‘आत्मा’ (प्रीतिहेतुर्विषयः)
 ‘मा’ ‘तपत्’ (सन्नापं मा कार्षीत्) । तथा ‘स्वधितिः’ ‘ते’ ‘तनुवः’
 (गात्राणि) ‘मा’ ‘तिष्ठिपत्’ (मा स्थापयतु),—किमप्यङ्गमनवशेष्य सर्वं
 द्विनन्वित्यर्थः । ‘अविद्वस्ता’ (विद्वसनकौश्लरहितः, केवलं मांसदृष्ट्या-
 युक्तः) ‘अतिहाय’ (विद्वसनकौश्लरहितप्रकारमतिक्रुत्वा) ‘ते’ ‘गात्राणि’
 (तवाङ्गानि) ‘अशिना’ (ब्रह्मेण) ‘मिथु’ द्विद्राणि ‘मा’ ‘कः’ (मा
 करोतु) ।

इदममीमाह,—“न वा उवेतन् विषये न रिष्यसि देवाः इदेषि
 पथिभिः सुमेभिः । हरी ते युञ्जा पृषती अभूतासुपास्त्रादाजी धुरि
 रासभस्य(१०)” इति । ब्राह्मणभिन्नानां शौक्तिकानां दृष्ट्या त्वमेतत्
 प्रथममेव विषये ब्रह्मिदभिर्हिंस्यसे च; ब्राह्मणदृष्ट्या तु ‘न वा
 उवेतन् विषये’ (एतन्परममेव न भवति), ‘न’ ‘रिष्यसि’ (नापि
 ब्रह्मिदभिर्हिंस्यसे), किन्तु ‘सुमेभिः’ ‘पथिभिः’ (सुगममार्गैः) ‘देवान्’
 ‘इदेषि’ (देवानेव प्राप्नोषि) । तत्र देवेषु मध्ये इच्छं प्राप्तस्य ‘ते’
 ‘हरी’ (हरिनामकावस्यै) रथे युक्तौ ‘अभूतां’ (सर्वथा भविष्यतः)। एवं
 तथा महद्रूपं प्राप्तस्य ‘ते’ ‘पृषती’ चित्रवर्षे अशस्त्रियौ ‘युञ्जा’
 ‘अभूतां’ (रथे युक्तौ भविष्यतः) । इदानीं ‘रासभस्य’ ‘धुरि’ वर्तमानस्य
 (गर्दभवद्धारवाहिनः) तत्र ‘वाजी’ ‘उपास्त्रात्’ (तां घोडुं कश्चित्
 प्रौढाम्भः प्राप्तो भविष्यति) ।

अथैकादशीमाह,—“सुमथं नो वाजी स्वधियं पुश्वः पुचाः
 उत विष्ठापुषः रथिं । अनागास्त्रज्ञो अदितिः कपोतु सन्नं नो

‘अशो वनतो हविष्मान्^(११)’ इति । अर्थ ‘वाजी’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘सुगन्धं’ (कस्याहानोसमूहं), ‘स्वमिथं’ (कस्याणाम्बसमूहं), ‘पुंसः’ ‘पुचान्’ (पुंसस्वस्वस्वस्यपुचान्), ‘उत’ (अपि च) ‘विष्वापुषं’ (विष्वं योषवित्तुं) ‘रथिं’ (धनं) ‘हृष्यीतु’ (करोतु) । ‘अदितिः’ इयं स्त्रिभिः ‘नः’ (अस्माकं) ‘अनागास्वं’ (अपराधराहित्यं) करोतु । ‘हविष्मान्’ (हविःस्वरूपेण निष्यन्नः) अयम् ‘अभ्यः’ ‘नः’ (अस्माकं) ‘जत्र’ (बलं) ‘वनतां’ (सम्पादयतु) । तदेवमेतेषु त्रिषु अनुवाकेषु अश्वसोचप्रतिपादकत्वेन अश्वसोमीया मन्त्राः पञ्चत्रिंशत् आच्यताः, अत्रिंशत् पञ्चमकाण्डे समाच्यन्ते । तथा च सूत्रकार आह,— ‘क्रमैरत्यक्रमीदित्येताः षट्त्रिंशोम्’ इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

पञ्चत्रिंशद्यदक्रन्दानुवाकेषु त्रिषु श्रुताः ।

अश्वसोमीयमन्त्रास्तैरिति षष्ठः समीरितः ॥

अथ मीमांसा,—नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे (२अधि०) चिन्तितम् ।

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ।

निरा पदवदाश्वः स्यात् नैवकारहतत्वेतः ॥

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽचानुमीयते ।

निषेधप्रापकाभ्याश्च चतुस्त्रिंशदिकल्प्यते ॥

अश्वमेधे चयः सवनीयाः पञ्चत्रिंशदः श्रुताः,—‘अश्वसूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्यै’ इति ॥ तेऽश्वस्य चतुस्त्रिंशदंश्वः, तथा च मन्त्रः

पश्यते,—‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्विक्रीरन्त्यस्य स्थितिः समेति’ इति । वाजी गन्धर्ववाहको जातिविशेषः । अत एवान्वयात्वाच्यते,— ‘इथो देवानवहर्द्वाऽसुरान् वाजी गन्धर्वागन्धो मनुष्यान्’ इति । देव-बन्धुः देवानां प्रियः । स्थितिश्चेदगहेतुः ब्रह्ममित्यर्थः । एवं सति अभिगुप्तौ विज्ञेयोऽयमावाच्यते,—‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्त्रिंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति । सोऽयं ‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनः’ इत्यादिकाया ऋचः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवञ्जित्यो न तु विकल्पितः, यथा ‘न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं क्लतोद्गेषम्’ इत्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरं इरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यं नित्यन्तिः, तथा चतुस्त्रिंशन्निषेधपुरःसरं षड्त्रिंशन्मन्त्रे विहिते सति नित्यं नित्यन्तिनिषेधश्चेति चेत् । मैवं । ‘षड्त्रिंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इत्येवकारेण विधित्वाप्रत्ययबाधात्, षड्त्रिंशतिमन्त्रस्तावच्चोदकप्राप्तत्वात् विधेयः, तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेण अपवादप्रसक्तौ* ‘न चतुस्त्रिंशत्’ इत्यनेन अपवादकं मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यागपेदितत्वेनां यथापूर्वमवस्थानमनूयत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः,— अप्राप्तत्वात् इरापदं तत्र विधीयते, तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधिते च बाधो ‘न गिरा गिरा’ इति निषेधेनानूयते । अतो दृष्टान्ते निषेधानुवादः, दार्ष्टान्तिके विध्यनुवाद इति महदैवम्यं । ननु ‘विधिवाक्यस्य एवकारस्यानुवादत्वे सति ‘न चतुस्त्रिंशत्’ इत्येतस्मिन्निषेधे क्लृप्तवाक्यतात्पर्यात् निषिद्धस्य नित्यनित्यन्तिस्तदव-

* “चतुर्विंशन्मन्त्रेण” इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† “चोदकप्राप्तत्वेन” इति का० इ० पु० पाठः ।

स्व स्यात् । मैवं । प्रापकस्यापि सङ्गावेन निषेधप्राप्तिर्भां चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात् ।

अथोच्यते—‘चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्रः केवलं स्वरूपेण पठितः, न त्वस्याग्निगुप्रैषवत् प्रापकं किञ्चिदस्ति’ इति, तन्न प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वात्, अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः । तस्मात् प्रसक्तकेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समान-बलतया ‘चतुस्त्रिंशत्’ इत्ययं मन्त्रोऽन्वस्याग्निगुप्रैषे विकल्प्यते ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यण्ययजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरवृद्ध-भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥०॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अग्नाविष्णु सजोषसेमा वर्धन्तु वां गिरः द्युन्मै-
र्वाजेभिरागतं^(१) । वाजस्य मे प्रसवस्य मे प्रयत्तिस्य मे
प्रसितिस्य मे धीत्तिस्य मे क्रतुस्य मे स्वरस्य मे श्लोकस्य
मे आवस्य मे श्रुत्तिस्य मे ज्योत्तिस्य मे सुवस्य मे प्राणस्य
मेऽपानः ॥ १ ॥

च मे व्यानस्य मेऽसुस्य मे चित्तस्य म आधीतस्य मे
वाक् च मे मनस्य मे चक्षुस्य मे श्रोत्रस्य मे दक्षस्य
मे बलस्य म शोभस्य मे सहस्य म आयुस्य मे जरा च
म आत्मा च मे तनूस्य मे, शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि
च मेऽस्थानि च मे परुशस्य च मे शरीराणि च मे^(२) ॥

॥ २ ॥

अपानः । तनूस्य मे । अष्टादश च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्दिशे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

परिषेचनमुश्यास्तु संस्काराः षष्ठ ईरिताः ।

वसोर्धारादयः श्रिष्टाः प्रोच्यन्तेऽस्त्रिंशस्तु सप्तमे ॥

कल्पः, 'अग्नाविष्णु सजोषधेति चतुर्दशीतः कृत्वा औदुम्बरोऽ
सुचं व्यायाममाचां* मृदाप्रदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूरयित्वा
वाजस्य मे प्रसवस्य मे इति सप्ततां वसोर्धारां जुहोत्यामन्वसमा-
पनात्' इति। अत्र हि एकादशभिरनुवाकैर्मन्त्रः समाप्यते । चतुर्दशीत-
होममन्त्रपाठस्तु,—“अग्नाविष्णु सजोषधेमा बर्हन्तु वां गिरः ।
द्युञ्चैर्वाजेभिरागतम्^(१)” इति । हे 'अग्नाविष्णु', युवां 'सजोषधा'
(समानप्रीती भवत) । 'वां' (युवयोः) 'इमा' 'गिरः' (स्तुतिरूपा वाचः)
'बर्हन्तु' (वृद्धिं प्राप्नुवन्तु) । युवामपि 'द्युञ्चैः' (धनैः) 'वाजेभिः'
(अस्त्रैश्च युक्तौ) 'आगतं' (दहागच्छतम्) ।

अथैकादशानुवाकात्मको मन्त्र उच्यते । अनुवाकभेदस्त्वयज्ञसंयुक्ते
कर्माणि पृथक्पृथक्त्वेनानुष्ठेयत्वादुपपद्यते । तत्र प्रथमानुवाकपाठस्तु,—
“वाजस्य मे प्रसवस्य मे प्रयतिस्य मे प्रसितिस्य मे धीतिस्य मे क्रतुस्य
मे खरस्य मे श्लोकस्य मे आवस्य मे श्रुतिस्य मे ज्योतिस्य मे सुवस्य
मे प्राणस्य मेऽपानस्य मे व्यानस्य मेऽसुस्य मे चित्तस्य मे अधीतस्य
मे वाक् च मे मनस्य मे चक्षुस्य मे श्रोत्रस्य मे दक्षस्य मे बलस्य मे

* 'माची' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

† 'मन्त्रसमाप्यते' इति सर्वत्र पाठो न समीचीनः ।

अजस्य मे सहस्र म आयुस्य मे जरा च म आत्मा च मे तनूस्य
 मे ब्रह्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्त्रानि च मे पद्भ्यश्चि च मे
 शरीराणि च मे^(१)” इति । ‘वाजः’ अन्नं । ‘च’-इदो वक्ष्यमाण-
 द्रव्यापेक्षया समुच्चयार्थः । ‘मे’ (मम) कल्पतामितिपदं द्रव्यमानुवाके
 वक्ष्यमाणं सर्वानुषज्यते, सम्पद्यतामित्यर्थः । ‘प्रसवः’ अन्नस्याभ्यनु-
 ज्ञानं । ‘प्रयतिः’ शूद्रिः । ‘प्रसितिः’ बन्धनम् (अन्नविषयौत्सुक्यं) ।
 ‘धीतिः’ अन्नधारणं । ‘क्रतुः’ अन्नहेतुरर्थज्ञः । ‘स्वरः’ मन्त्रगत
 उदान्तादिः । ‘श्लोकः’ स्तुतिः । ‘आवः’ आवयित्त्वसामर्थ्यं । ‘श्रुतिः’
 अवलोकनसामर्थ्यं । ‘व्योतिः’ प्रकाशः । ‘सुवः’ स्वर्गः । ‘प्राणापानव्यानाः’
 वायुवृत्तिविभेदाः । ‘असुः’ तद्दृत्तिमान् वायुः । ‘चित्तं’ मनोजन्मं
 ज्ञानं । ‘आधीतं’ तेन ज्ञानेन सर्वदा विषयीकृतं द्रव्यं । वागादय-
 सत्वारः प्रसिद्धाः । ‘इक्षुः’ ज्ञानेन्द्रियगतं कौशलं । ‘बलं’ कर्मेन्द्रिय-
 गतं सामर्थ्यं । ‘अजः’ बलहेतुरष्टमधातुः । ‘सहः’ वैरिविषयमभि-
 भवित्त्वम् । ‘आयुः’ प्रसिद्धं । ‘जरा’ आयुषो बलीपक्षितादिपर्यन्तत्वं ।
 ‘आत्मा’ आस्त्रप्रसिद्धः परमात्मा । ‘तनूः’ शोभनसन्निवेशं वपुः ।
 ‘ब्रह्म’ सुखं । ‘वर्म’ शरीररक्षकं कवचादि । ‘अङ्गानि’ सम्पूर्णा
 अवयवाः । ‘अस्त्रानि’ यथास्त्रानं स्त्रितान्यस्त्रीनि । ‘पद्भ्यश्चि’
 अङ्गुल्यादिपर्वाणि । ‘शरीराणि’ पूर्वमनुक्ताः शरीरावयवाः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट्यायजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥०॥

ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे भामश्च मे
 ऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
 मे प्रथिमा च मे वर्षा च मे द्राघुया च मे वृद्धञ्च
 मे वृद्धिश्च मे सत्यञ्च मे अद्वा च मे जगञ्च ॥ १ ॥

मे धनञ्च मे वशश्च मे त्विषिश्च मे क्रीडा च मे
 मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे
 सुकृतञ्च मे वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यञ्च
 मे सुगञ्च मे सुपथञ्च म ऋद्धञ्च म ऋद्धिः, च मे
 क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे ॥ २ ॥

जगञ्च । ऋद्धिः । चतुर्दश च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ द्वितीयमाह,—“ज्यैष्ठ्यञ्च म आधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे
 भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
 मे प्रथिमा च मे वर्षा च मे द्राघुया च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे
 सत्यञ्च मे अद्वा च मे जगञ्च मे धनञ्च मे वशश्च मे त्विषिश्च
 मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे
 सुकृतञ्च मे वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यञ्च मे सुगञ्च मे

सुपथञ्च म षड्ङ्ञञ्च म षड्ङ्ङिञ्च मे कृत्तञ्च मे कृत्तिञ्च मे मतिञ्च मे
सुमतिञ्च मे” इति । ‘ज्यैष्ठ्यं’ प्रब्रह्मतमत्वं । ‘आधिपत्यं’ स्वामित्वं ।
‘मन्यु-भाम’-शब्दैः क्रोधावान्तरविशेषवाचिनौ,—एको मानसः, अपरो
समादिलिङ्गजन्यो वाङ्मनः । ‘अमः’ अप्रमेयत्वं, विरोधिभिरियत्तया
परिच्छेत्तुमशक्यत्वं । ‘अम्भः’ शैत्यमाधुर्योपेतमुदकं । ‘जेमा’ जय-
सामर्थ्यं । ‘महिमा’ महत्त्वं, जयसम्पादितधनादिसम्पत्तिः । ‘वरिमा’
वरणीयत्वं, पूज्यत्वं । ‘प्रथिमा’ गृह्येचादिविस्तारः । ‘वर्त्मा’ पुत्र-
पौत्रादिशरीराणि । ‘द्राघुथा’ पुत्रपौत्रादिविषयं । दीर्घत्वं, अविच्छिन्ना
सन्ततिरित्यर्थः । ‘वृद्ध’ प्रभूतमत्तं धनञ्च । ‘वृद्धिः’ विद्यादिगुणै-
स्त्वर्धः । ‘सत्यं’ यथार्थभाषणं । ‘अद्धा’ परलोकोऽस्तीति बुद्धिः ।
‘जगत’ जङ्गमाजङ्गमात्मकं । ‘धनं’ स्वर्णादि । ‘वन्नः’ सर्वस्वाधीनत्वं ।
‘त्विषिः’ शरीरकान्तिः । ‘क्लीडा’ अक्षय्यतादिः । ‘मोदः’ तज्जन्मा
हर्षः । ‘जातं’ पूर्वसिद्धमपत्यं । ‘अनिव्यमाणं’ भविष्यदपत्यं । ‘सूक्तम्’
ऋक्सामूखः । ‘सुहृतं’ तज्जन्यमपूर्वं । ‘विप्तं’ पूर्वलब्धं । ‘वेद्यं’ इतः परं
लब्धव्यं द्रव्यजातं । ‘भूतं’ पूर्वसिद्धं ज्ञेयादि । ‘भविष्यत्’ सम्पत्त्यमानं ।
‘सुगं’ सुष्ठु गन्तव्यं, बन्धुजनयुक्तयामान्तरादि । ‘सुपथं’ शोरादिरहितो
मार्गः । ‘षड्ङ्’ वर्द्धितं धनादिकं । ‘षड्ङ्ङिः’ अनुष्ठितकर्मफलं ।
‘कृत्तं’ समर्थं, स्वकार्यक्षमं द्रव्यं । ‘कृत्तिः’ स्वकीयसामर्थ्यं । ‘मतिः’
पदार्थमाचनिस्ययः । ‘सुमतिः’ दुर्घटराजकार्यनिस्ययः ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे वृष्णसुतः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥०॥

शञ्च मे मयञ्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामञ्च मे कामञ्च
 मे सौमनसञ्च मे भद्रञ्च मे अयञ्च मे वस्यञ्च मे
 यशञ्च मे भगञ्च मे द्रविणञ्च मे यन्ता च मे धर्ता च
 मे क्षेमञ्च मे धृतिञ्च मे विश्वञ्च ॥ १ ॥

मे महञ्च मे संविञ्च मे ज्ञाञ्च मे सूञ्च मे प्रसूञ्च
 मे सीरञ्च मे ल्यञ्च म ऋतञ्च मेऽमृतञ्च मेऽयश्मञ्च
 मेऽनामयञ्च मे जीवातुञ्च मे दीर्घायुत्वञ्च मेऽनमिचञ्च
 मेऽभयञ्च मे सुगञ्च मे शयनं, च मे सूषा च मे
 सुदिनञ्च मे ॥ २ ॥

विश्वञ्च । शयनम् । अष्टौ च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

द्वतीयमाह,—“ब्रह्म मे मयञ्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामञ्च मे कामञ्च
 मे सौमनसञ्च मे भद्रञ्च मे अयञ्च मे वस्यञ्च मे यशञ्च मे भगञ्च
 मे द्रविणञ्च मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमञ्च मे धृतिञ्च मे
 विश्वञ्च मे महञ्च मे संविञ्च मे ज्ञाञ्च मे सूञ्च मे प्रसूञ्च मे
 सीरञ्च मे ल्यञ्च म ऋतञ्च मेऽमृतञ्च मेऽयश्मञ्च मेऽनामयञ्च मे
 जीवातुञ्च मे दीर्घायुत्वञ्च मेऽनमिचञ्च मेऽभयञ्च मे सुगञ्च मे शयनञ्च

मे सूषा च मे सुदिनञ्च मे” इति । ‘शं’-शब्द ऐहिकसुखवाची । ‘मयः’-शब्द आसुप्तिकसुखवाची । ‘प्रियं’ प्रीतिकारणं वस्तु । ‘अनुकामः’ अनुकूलत्वनिमित्तेन काम्यमाणः पदार्थः । एतदुभयम् ऐहिकमेव तारतम्योपेतं । ‘कामः’ आसुप्तिकः स्वर्गादिः । ‘सौमनसः’ मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । ‘भद्रं’ कल्याणं, इह लोके रमणीयं । ‘श्रेयः’ परलोकहितं । ‘वस्यः’ निवासहेतुर्गवादिः । ‘यज्ञः’ कीर्तिः । ‘भगः’ सौभाग्यं । ‘द्रविणं’ धनं । ‘यन्ता’ नियामक आचार्यादिः । ‘धर्मा’ पोषकः पित्रादिः ! ‘शेमः’ विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । ‘धृतिः’ धैर्यम्, आपद्यपि निश्चलत्वं । ‘विश्वं’ सर्वजनानुकूल्यं । ‘महः’ पूजा । ‘सम्बित्’ वेदशास्त्रादिविज्ञानं । ‘ज्ञानं’ ज्ञापयित्वत्वसामर्थ्यं । ‘सुः’ पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यं । ‘प्रसूः’ भृत्यादिप्रेरणसामर्थ्यं । ‘शीरं’ साङ्गलादिहृषिसाधनसम्पत्तिः । ‘स्यः’ तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिः । ‘स्रतं’ यज्ञादिकर्म । ‘अमृतं’ तत्फलं । ‘अयच्छं’ राजयज्ञादिप्रबलव्याधिराहित्यं । ‘अनामयत्’ ज्वरादिभिरोव्याध्याद्यल्पव्याधिराहित्यं । ‘जीवातुः’ जीवनकारणं व्याधिपरिहारार्थमौषधं । ‘दीर्घायुत्वं’ अपमृत्युराहित्यं । ‘अगमित्रं’ वैरिराहित्यं । ‘अभयं’ भयराहित्यं । ‘सुगं’ शोभनगमनं, सर्वैरङ्गीकृताचरणमित्यर्थः । ‘अयनं’ अय्योपधानादिसम्पत्तिः । ‘सूषा’ स्वानसन्ध्यावन्दनादियुक्तः शोभनः प्रातःकालः । ‘सुदिनं’ यज्ञदाना-ध्ययनादियुक्तं हस्तज्ञञ्च दिनम् ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥०॥

जर्कं च मे स्रुता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतश्च
मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे हृषिश्च मे
वृष्टिश्च मे जैत्रश्च म औद्भिद्यश्च मे रयिश्च मे रायश्च
मे पुष्टश्च मे पुष्टिश्च मे विभु च ॥ १ ॥

मे प्रभु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णश्च मे पूर्ण-
तरश्च मे क्षितिश्च मे क्रूयवाश्च मेऽन्नश्च मेऽक्षुश्च मे
व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे
मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे मसुराः, च मे
प्रियङ्गवश्च मेऽखावश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे ॥

॥ २ ॥

विभु च । मसुराः । चतुर्दश च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थमाह,—“जर्कं च मे स्रुता च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतश्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे हृषिश्च मे वृष्टिश्च मे
जैत्रश्च म औद्भिद्यश्च मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टश्च मे पुष्टिश्च मे
विभु च मे प्रभु च मे बहु च मे भूयश्च मे पूर्णश्च मे पूर्णतरश्च मे
क्षितिश्च मे क्रूयवाश्च मेऽन्नश्च मेऽक्षुश्च मे व्रीहयश्च मे यवाश्च मे
माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे गोधूमाश्च मे

मसुरास्य मे प्रियङ्गवस्य मेऽण्वस्य मे श्लामाकास्य मे नीवारास्य मे” इति । ‘जर्क्’ अन्नसामान्यं । ‘स्रुता’ प्रियोक्तिः । पयःप्रभृतयः अन्नविशेषाः । ‘पयः’ शीरं । ‘रसः’ तक्षत्यं शारं । घृतमधुनी प्रसिद्धे । ‘सग्धिः’ बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । तथा ‘सपीतिः’ सहपानं । ह्यविष्टृष्टी अन्नहेतुत्वेन प्रसिद्धे । ‘जैत्रं’ जयश्रीलं सुचेच-मित्यर्थः । ‘शैद्भिथं’ उद्भिदां तरुगुल्मादीनामुत्पत्तिः । ‘रयिः’ सुवर्णं । ‘रायः’ मणिमुक्तादिः । ‘पुष्टं’ पूर्वाक्तमेव सुवर्णमतिषट्कं । ‘पुष्टिः’ शरीरपोषः । विभादयोः क्षित्यन्ता धान्यविषया उन्तरोत्तरा-भिवृद्धयः सप्तापि तारतम्येन द्रष्टव्याः; न केवलं प्रवृद्धान्येव धान्यानि किन्तु अस्यान्यपीत्युच्यते* । ‘कूयवाः’ कुक्षितयवाः । ‘अन्नं’ प्रसिद्धं । ‘अकुत्’ अन्नसाध्यः कुत्परिहारः । ग्रीहियवमाष-तिलमुद्गाः प्रसिद्धाः । ‘स्रणाः’ सुद्वेभ्योऽपि स्थूलबीजाः । ‘गोधूमाः’ प्रसिद्धाः । ‘मसुराः’ सुद्ववत्सूपहेतवः । ‘प्रियङ्गवः’ प्रसिद्धाः । ‘अण्वः’ सूक्ष्मब्राह्मण्यः । ‘श्लामाकाः’ साम्यधान्यविशेषाः । ‘नीवाराः’ चारणाः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजु-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥०॥

* ‘इत्युच्यन्ते’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† ‘प्रसिद्धः’ इति सर्वत्र पाठो न सम्भक्तः ।

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च
 मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यश्च मे ऽयश्च मे
 सीसश्च मे चपुश्च मे श्यामश्च मे लोहश्च मे ऽग्निश्च मे
 आपश्च मे वीरुधश्च मे ओषधयश्च मे छष्टपच्यश्च ॥ १ ॥

मे ऽछष्टपच्यश्च मे ग्राम्याश्च मे पशव आरण्याश्च
 यज्ञेन कल्पन्तां वित्तश्च मे वित्तश्च मे भूतश्च मे
 मृत्तिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
 मे ऽर्थश्च मे एमश्च मे इतिश्च मे गतिश्च मे ॥ २ ॥

छष्टपच्यश्च । अष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अथ पञ्चममाह,—“अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे
 पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यश्च मे ऽयश्च मे
 सीसश्च मे चपुश्च मे श्यामश्च मे लोहश्च मे ऽग्निश्च मे आपश्च मे
 वीरुधश्च मे ओषधयश्च मे छष्टपच्यश्च मे अछष्टपच्यश्च मे ग्राम्याश्च मे
 पशव आरण्याश्च यज्ञेन कल्पन्तां वित्तश्च मे वित्तश्च मे भूतश्च मे
 मृत्तिश्च मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मे ऽर्थश्च मे एमश्च
 मे इतिश्च मे गतिश्च मे” इति । ‘अश्मादयः’ प्रसिद्धाः । ‘श्यामं’ छाणायसं ।
 ‘लोहं’ कांस्यताम्रादि । ‘अग्न्यादयः’ प्रसिद्धाः । ग्राम्यारण्यपशवो

‘यज्ञेन’ निमित्तभूतेन ‘कल्पन्ता’ (समर्था भवन्तु) । पूर्वं स्वयं
 ‘वित्त’ । ‘वित्तिः’ भाविष्ठाभः । ‘भूतम्’ ऐश्वर्योपेतं पुत्रादिकं ।
 ‘भूतिः’ स्वकीयम् ऐश्वर्यादिकं । ‘वसु’ निवाससाधनं गवादिकं ।
 ‘वसतिः’ निवासाधारो गृहादिः । ‘कर्म’ अग्निहोत्रादि* । ‘शक्तिः’
 तदनुष्ठानसामर्थ्यं । ‘अर्थः’ प्रयोजनविशेषः । ‘एतः’ एतत्त्वं प्राप्तव्यं
 सुखं । ‘इतिः’ अयत्नं इष्टप्राप्त्युपायः । ‘गतिः’ इष्टप्राप्तिः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता
 च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
 इन्द्रश्च मे वृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च
 मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च ॥ १ ॥

म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च म
 इन्द्रश्च मे ऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च
 मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च
 मे ऽन्तरिक्षश्च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च मे इन्द्रश्च मे दिशश्च

* ‘अग्निहोत्रादिः’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

† मुखमिति च० पू० पाठः । मुख्यमिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

म इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे प्रजापतिश्च म
इन्द्रश्च मे ॥ २ ॥

त्वष्टा च । द्यौश्च मे । एकविंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ षष्ठानुवाकमाह,—“अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च
मे सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
इन्द्रश्च मे वृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च
म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे विष्णुश्च
म इन्द्रश्च मेऽश्विनौ च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च
मे देवा इन्द्रश्च मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षश्च म इन्द्रश्च मे
द्यौश्च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे मूर्धा च म इन्द्रश्च मे
प्रजापतिश्च म इन्द्रश्च मे” इति । अन्यादयः प्रसिद्धा देवताः ।
तैः सर्वैः सह समभागोपेतत्वादिन्द्र एकैकया सह पश्यते । दिक्-
शब्देन प्राच्याद्यासुतस्य उच्यन्ते । मूर्द्धशब्देन चोर्द्धा दिक् । सा च
सुख्यत्वाभिप्रायेण पृथङ्निर्दिष्टा ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥०॥

अ॒शु॒चं मे र॒श्मि॒श्च मेऽदा॒भ्य॒श्च मेऽधि॑पति॒श्च म
 उपा॒शु॒चं मेऽन्तर्या॑मश्च म ऐन्द्र॒वाय॒वश्च मे मै॒त्राव॑रुण॒श्च
 म आ॒ग्नि॒श्च मे प्रति॑प्र॒स्थान॑श्च मे शु॒क्रश्च मे म॒न्यी च
 म आ॒ग्रय॑णश्च मे वैश्व॒दे॒वश्च मे भ्रु॒वश्च मे वैश्वान॑रश्च म
 ऋ॒तु॒ग्र॒हाश्च ॥ १ ॥

मेऽति॒ग्रा॒ह्याश्च म ऐन्द्रा॑ग्रश्च मे वैश्व॒दे॒वश्च मे
 मरु॒त्व॒तीया॑श्च मे माहेन्द्र॒श्च म आ॒दि॒त्यश्च मे सा॒वि॒त्रश्च
 मे सा॒र॒स्व॒तश्च मे पौ॒ष्णश्च मे पा॒त्नी॒व॒तश्च मे हारि॑-
 यो॒ज॒नश्च मे ॥ २ ॥

ऋ॒तु॒ग्र॒हाश्च । चतु॑स्त्रि॒श॒च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अथ सप्तमीमाह,—“अ॒शु॒चं मे र॒श्मि॒श्च मेऽदा॒भ्य॒श्च मेऽधि॑-
 पति॒श्च म उपा॒शु॒चं मेऽन्तर्या॑मश्च म ऐन्द्र॒वाय॒वश्च मे मै॒त्राव॑रुण॒श्च
 म आ॒ग्नि॒श्च मे प्रति॑प्र॒स्थान॑श्च मे शु॒क्रश्च मे म॒न्यी च म आ॒ग्रय॑णश्च
 मे वैश्व॒दे॒वश्च मे भ्रु॒वश्च मे वैश्वान॑रश्च म ऋ॒तु॒ग्र॒हाश्च मेऽति॒ग्रा॒ह्याश्च
 म ऐन्द्रा॑ग्रश्च मे वैश्व॒दे॒वश्च मे मरु॒त्व॒तीया॑श्च मे माहेन्द्र॒श्च मे
 आ॒दि॒त्यश्च मे सा॒वि॒त्रश्च मे सा॒र॒स्व॒तश्च मे पौ॒ष्णश्च मे पा॒त्नी॒व॒तश्च
 मे हारि॑यो॒ज॒नश्च मे” इति । अंशदयः सोमपृथिवीषाः सोमपृथ्वे

प्रसिद्धाः । अदाभ्याख्यस्यैव ग्रहस्य ग्रहादर्शनात् गृह्यमाणत्वदर्शा
 पृथक्कृत्य रश्मिग्रन्धेन निर्दिश्यते, रश्मीनान्तु तद्ग्रहणसाधनत्वात् ।
 तथा च तद्ग्रहणमन्त्रः पठ्यते*,—‘शुक्रं ते शुक्रेण गृह्याम्यङ्गो रूपेण
 सूर्यस्य रश्मिभिः’ इति । अधिपतिग्रन्धेन दधिग्रहो विवक्षितः, तस्य
 च व्येष्टत्वादाधिपत्यं । अत एव श्रूयते,—‘ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्’
 इति । प्रतिप्रखानग्रन्धेन द्विदेवत्यग्रहसहभावी सम्बन्धी प्रतिनिधि-
 भावी ग्राह्यो विवक्षितः । भ्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्यावनयनदर्शनायां वैश्वानर-
 सूक्तपाठात् तदवसन्नो वैश्वानरग्रन्धेनोच्यते । आद्यो वैश्वदेवः प्रातः-
 सवनगतः, उत्तरस्तृतीयसवनगतः सारस्वतग्रहोऽभिषेचनीयाख्यविक्रतौ
 द्रष्टव्यः,—‘सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति’ इति तत्रास्मानात् । एवं पूष्णोऽपि
 विक्रतिगामी द्रष्टव्यः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥०॥

इ॒ध्याश्च॑ मे॒ वर्हि॑श्च॑ मे॒ वेदि॑श्च॑ मे॒ धिष्णि॑याश्च॑ मे॒
 सु॒षश्च॑ मे॒ चम॑साश्च॑ मे॒ ग्रावा॑णश्च॑ मे॒ स्वर॑वश्च॑ म
 उप॒र॒वाश्च॑ मे॒ऽधि॒षव॑णो च॑ मे॒ द्रोण॑क॒ल॒शश्च॑ मे॒ वाय॑व्यानि

* ‘पठ्यन्ते’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च म आग्नीभृच्च मे
हविर्धानश्च मे गृहाश्च, मे सदश्च मे पुरोडाशाश्च
मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे ॥ १ ॥

गृहाश्च । षोडश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथाष्टममाह,—“इभश्च मे बर्हिश्च मे वेदिश्च मे धिष्णियाश्च
मे क्षुचश्च मे चमसाश्च मे यावाणश्च मे खरवश्च म उपरवाश्च मे
अधिषवणे च मे द्रोणकलत्रश्च मे वायव्यानि च मे पूतभृच्च म
आधवनीयश्च म आग्नीभृच्च मे हविर्धानश्च मे गृहाश्च मे सदश्च मे
पुरोडाशाश्च मे पचताश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे” इति ।
इभादीनि यज्ञाङ्गानि द्रव्याणि यज्ञप्रकरणे प्रसिद्धानि । ‘गृहाः’
पत्नीशाखादयः । ‘पचताः’ ग्रामिणादयः । ‘स्वगाकारः’ शंयुवाकः,
तेन हि यथासं देवतानां हविर्गमनं क्रियते ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्टान्तयुक्तः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥०॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मे-
 ऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मेऽदितिश्च मे
 द्यौश्च मे शक्ररीरज्जुलयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ता-
 मृक् च मे साम च मे स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा, च
 मे तपश्च म ऋतुश्च मे व्रतश्च मेऽहोरात्रयोर्वृष्ट्या
 वृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम् ॥ १ ॥

दीक्षा । अष्टादश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवममाह,—“अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च
 मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मेऽदितिश्च मे द्यौश्च मे
 शक्ररीरज्जुलयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्तामृक् च मे साम च मे
 स्तोमश्च मे यजुश्च मे दीक्षा च मे तपश्च मे ऋतुश्च मे व्रतश्च मे
 अहोरात्रयोर्वृष्ट्या वृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पेताम्” इति ।
 अग्निस्वीयमानः । घर्मः प्रवर्गः । ‘इन्द्रायार्कवते पुरोडाशम्’ इति
 विहितो यागोऽर्कः । ‘सौर्यं चरुम्’ इति विहितो यागः सौर्यः ।
 ‘प्राणाय स्वाहा’ इति विहितो होमः प्राणः । अश्वमेधः प्रसिद्धः ।
 पृथिव्यादयो देवताविशेषाः । शक्ररीः शक्रार्थः । अज्जुलयः अज्जुलीवत्
 विराट्पुरुषस्य अवयवस्य विशेषाः । दिशः प्राच्याद्याः । चन्द्रात्
 विदिशोऽपि । ताः सर्वाः ‘मे’ (मदीयेन) ‘यज्ञेन’ ‘कल्पन्तां’
 (स्वस्वव्यापारसमर्थाः भवन्तु) । ऋगादयो मन्त्रविशेषाः । स्तोमः

सामावृत्तिरूपं शोचं । दीक्षा यजमानसंस्कारः । तपः पापक्षयार्थम्
 अग्ननादि । चतुर्थंश्चाङ्गभूतः कालः । व्रतम् एकस्मिन्नादि ।
 अहोरात्रयोः सम्बन्धिनी या वृष्टिः, तथा मदीयं सस्यं कल्पता-
 मितिशेषः । वृष्टद्रव्यकारे सामनी, ते च मदीयेन 'यज्ञेन' 'कल्पेतां'
 (सस्यं स्ववहारसमर्थं भवेताम्) ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवज्रः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥०॥

गर्भाश्च मे वत्साश्च मे द्यविश्च मे द्यवी च मे
 दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी
 च मे चिवत्साश्च मे चिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे
 तुर्याही च मे पल्लवाश्च मे पल्लौही च मे उक्षा च मे
 वशा च मे ऋषभश्च ॥ १ ॥

मे वेहश्च मेऽनुवाचं मे धेनुश्च म् आयुर्यज्ञेन
 कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां
 घ्यामो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन
 कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा
 यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां ॥ २ ॥

ऋषभश्च । चत्वारिंशश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अथ दब्रमाणवाकमाह,—“गर्भाश्च मे वत्साश्च मे अश्विश्च मे अश्वी च मे दित्यवाद् च मे दित्यौही च मे पञ्चाश्विश्च मे पञ्चावी च मे चित्रवत्सश्च मे चित्रवत्सा च मे तुर्यवाद् च मे तुर्यौही च मे पष्ठवाश्च मे पष्ठौही च मे उक्षा च मे वज्रा च मे ऋषभश्च मे वेहश्च मेऽनङ्गान् च मे धेनुश्च मे आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां अपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चतुर्यज्ञेन कल्पतां ओत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां आत्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम्” इति । गर्भा वत्साश्च प्रसिद्धाः । सार्द्धवत्सरो* वत्सरूपः पुङ्गवस्त्रियविः । तथाविधा गौः त्रियवी । द्विसंवत्सर ऋषभो दित्यवाद् । तथाविधा गौर्दित्यौही । सार्द्धद्विसंवत्सर ऋषभः पञ्चाभिः† । तथाविधा गौः पञ्चावी । संवत्सरचयोपेत ऋषभस्त्रियवत्सः । तथाविधा गौस्त्रियवत्सा । सार्द्धचित्रवत्सर ऋषभस्तुर्यवाद् । तथाविधा गौस्तुर्यौही । चतुःसंवत्सर ऋषभः पष्ठवाद्‡ । तथाविधा गौः पष्ठौही । सेचनसमर्थ ऋषभ उक्षा । वन्ध्या गौर्वज्रा । उक्तान्तेऽप्यधिकवयस्क ऋषभः । गर्भघातिनी गौर्वेहत् । ब्रकटवाही गौरनङ्गान् । नवप्रसूतिका गौर्धेनुः । आयुरादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरं । उक्षा आयुरादयो मदीयेन यज्ञेन कार्यक्षमा भवन्तु । यज्ञः क्षिप्यमाणोऽश्वमेधादिः, सोऽप्यनेन यज्ञेन स्वकार्यक्षमो भवतु ॥

* सार्द्धवत्सर इति पाठो भवितुं युक्तः । एवं “त्रियविः” इत्यत्र ‘श्विः’ इति, “त्रियवी” इत्यत्र च ‘श्वी’ इति पाठो संहितानुसारेण भवितुं युक्तः ।

† एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘पञ्चाविः’ इति तु भवितुं युक्तः ।

‡ ‘पष्ठवद्’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

इति सावनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दवजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥०॥

एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे नव च
म एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्त-
दश च मे नवदश च म एकविंशतिश्च मे त्रयो-
विंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे
नवविंशतिश्च म एकत्रिंशच्च मे चयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च
मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे
द्वात्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे
चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे वाजश्च प्रसव-
श्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यञ्जियः, च आन्त्यायन-
श्चान्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ॥ १ ॥

चयस्त्रिंशच्च । व्यञ्जियश्च । एकादश च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एकादशमाह,—“एका च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे सप्त च मे
नव च मे एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश
च मे नवदश च मे एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्च-

विष्ट्रतिष्ठ मे सप्तविष्ट्रतिष्ठ मे नवविष्ट्रतिष्ठ मे एकचिष्ट्रत्त्र मे
 चयस्त्रिष्ट्रत्त्र मे चतस्रस्य मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे षोडश च मे
 विष्ट्रतिष्ठ मे चतुर्विष्ट्रतिष्ठ मेऽष्टाविष्ट्रतिष्ठ मे द्वाचिष्ट्रत्त्र मे
 षट्चिष्ट्रत्त्र मे चत्वारिष्ट्रत्त्र मे चतुस्रत्वारिष्ट्रत्त्र मेऽष्टाचत्वारिष्ट्रत्त्र
 मे वाजस्य प्रसवस्य अपिजस्य क्रतुस्य सुवस्य मूर्धा च व्यन्त्रियस्य
 आन्धाथगस्थान्धस्य भौवगस्य भुवनस्थाधिपतिस्तु” इति । एकादिशब्दाः
 संख्यापराः । वाजादयः सर्वे मम सन्विति श्रेवः । वाजोऽन्नं । प्रसवः
 तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । षट्ः सङ्ख्यो
 भोगादिविषयः, धागो वा । सुवस्तस्योत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथ वा
 वाजादयः सैवादिमासानां नामविशेषाः, तदानीं ते सर्वे प्रीणन्विति
 वाक्यश्रेवः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः, अग्निकृत्वादिदेवता-
 समुच्चयार्था वा ।

यथोक्तैकादशानुवाकरूपमन्त्रसार्धं होमविशेषं विधत्ते,—“वसो-
 धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽसदिति वै एषा ह्ययते घृतस्य वै
 एनमेवा धाराऽसुभिन् लोके पिन्वमाना उपतिष्ठते” (५।४।८अ०।
 इति । वसोः (धनस्य) धारा (सान्नात्यं) यथा आहुत्या लभ्यते सेवमा-
 हुतिर्वसोर्धारा, तां जुहुयात् । तदेतदुक्तनिर्वचनं सूच्यते,—‘वसोर्मे
 धाराऽसत्’ इत्यादिना । यजमानो वसोर्धारां* जुहोति स प्रथमं मम
 धनस्य नैरन्त्यं भूयादित्येवं कामयते, ततस्तेन इदमाहुतिर्ह्ययते,
 तेन होमेन एनं यजमानं स्वर्गलोके घृतस्य धारा प्रीणयति,—सेवते ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते,—“आज्येन जुहोति तेजो वै आज्यं तेजो

* वरामिति आदर्शादिपुस्तकस्थः पाठो न सम्यक् ।

वसोर्धारा तेजसा एवास्मै तेजोऽवदन्धे” (५।४।८३०) इति । सुवर्णा-
दिधनसमूहेरपि घृतवत् तेजोरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

कामप्राप्तिहेतुत्वेनापि तामाहुतिं प्रव्रंसति,—“अथो कामा वै
वसोर्धारा कामानेवावदन्धे” (५।४।८३०) इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साम्नात्वं विधत्ते,—“यं कामयेत प्राणान् अस्य
अन्नाद्यं विच्छिन्वामिति विद्याद्यं तस्य जुहुयात्, प्राणानेव अस्य अन्नाद्यं
विच्छिन्नन्ति; यं कामयेत प्राणान् अस्य अन्नाद्यश्च सन्तनुयामिति
सन्ततां तस्य जुहुयात्, प्राणानेव अस्य अन्नाद्यश्च सन्तनोति” (५।४।
८३०) इति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘प्राणान्’ अन्नं च विच्छिन्वाम्
इत्येव द्विवचनं अध्वर्युरेतं मन्त्रं मध्ये विष्टव्यं ‘जुहुयात्’ । यस्तु
प्राणानामस्य च साम्नात्वं कामयते, सोऽयं सन्ततामाहुतिं जुहुयात् ।

अथ “वाजस्य मे” इत्यादीनि “अन्नस्य मेऽनुच मे” (४३०)
इत्यादिप्राक्तनानि* चतुस्त्वत्वारिंशदधिकव्रतसंख्याकानि वाक्यानि ।
तानि द्वादशशब्दरूपेण विभज्य प्रव्रंसति,—“द्वादशां द्वादशानि
जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै अन्नमवदन्धे”
(५।४।८३०) इति । द्वादशानां वाक्यानां समूहो द्वादशः । तानि च

* एवमेव सर्वत्र पाठः । अत्र ‘इत्यादीनि प्राक्तनानि च’ इति पाठो
भवितुं युक्तः । “वाजस्य मे” इति वाक्यं प्रथमेऽनुवाकेऽस्ति । अत्रेदं
सम्भाव्यते—‘मे’ इति पदं प्रमादपतितं, ‘वाजस्य इत्यादीनि’ इत्येवात्र पाठः,
“वाजस्य” इत्यादीनि च द्वादश वाक्यानि अस्यैवानुवाकस्य शेषांशे सन्ति,
तान्येवात्र अभिप्रेतानि ।

† सर्वत्रैव भाष्ये द्वादश द्वादश इति द्विवक्तिरस्ति, परन्तु मूलसंहितायां
तथाऽदर्शनात् भाष्ये एकस्यैव द्वादशशब्दस्य व्याख्यानाच्च द्विवक्तिरपेक्षिता ।

द्वादशानि पुनर्द्वादशसंख्याकानि* ; तथा सति चतुश्चत्वारिंशदधिकशत-
संख्यायाः संवत्सररूपत्वात् संवत्सरसाध्यमन्नं प्राप्नोति ।

अथ चतुर्थानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अन्नस्य मेऽनुच
म इत्याह एतद्वै अन्नस्य रूपं रूपेणैवान्नमवरुन्धे” (५।४।८अ०)
इति । “अन्नम्” इत्यादिभिर्वाक्यैर्यत् प्रतिपाद्यं तत्सर्वमन्नस्य रूपं,
सुदभावस्वाद्यसाध्यत्वात्, उपरितनानाच्च व्रीह्यादीनामन्नसाधनत्वात् ।

अथ पञ्चमानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अग्निश्च म आपश्च
म इत्याह एषा वै अन्नस्य योनिः सयोनि एवान्नमवरुन्धे” (५।४।
८अ०) इति । अग्नेः पाकहेतुत्वादन्नयोनित्वम् ; अपासौषधिजनक-
त्वादन्नयोनित्वं । एतन्मन्त्रपाठेन कारणसहितमन्नं प्राप्नोति ।

अथ षष्ठानुवाकगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“अर्धेन्द्राणि जुहोति
देवता एवावरुन्धे यत् सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां
भूयिष्ठभाक्तम इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठाहधाति” (५।४।
८अ०) इति । येषां वाक्यानामन्त्रेषु इन्द्रः पद्यते, तानि ‘अर्धेन्द्राणि’,
तेषु वाक्येषु अग्निषोमादीनां देवतानां पूर्वार्धेषु आस्तातत्वात् देवताः
प्राप्नोति । ‘यत्’ (यस्मात्) कारणात् ‘सर्वेषां’ वाक्यानां ‘प्रति’ ‘अर्धम्’
‘इन्द्रः’ (प्रत्येकमुत्तरार्धे इन्द्रः) पद्यते, ‘तस्मात्’ कारणात् अथम्
‘इन्द्रः’ ‘भूयिष्ठभाक्तमः’,—भूयिष्ठं प्रभूतं हविर्भजतीति भूयिष्ठभाक्,
अतिशयेन तादृशः । यस्माद्धेद ‘इन्द्रम्’ अत्र उत्तरार्धे गतं प्राह,
तस्मात् ‘अस्मिन्’ यजमानेऽपि ‘उपरिष्ठात्’ (पुरोभागे) चक्षुरादि
इन्द्रियं स्थापयति ।

*“सं पुनर्द्वादशसंख्याकानि” इति सर्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

सप्तमाष्टमद्योरनुवाकयोरवस्थितानि वाक्यानि प्रब्रंशति,—“यज्ञायुधानि जुष्टेति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेवावदन्धे । अथो एतद्वै यज्ञस्य रूपं रूपेणैव यज्ञमवदन्धे” (५।४।८अ०) इति । अन्वदा-
भादिग्रहरूपाणि यज्ञसाधनानि साक्षाद्यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपाणि ।
इभावरिंशदिभिर्यज्ञः परम्परया निरूप्यते, न तु यद्वैरिव साक्षात्
निष्पद्यते, तस्मात् तानि यज्ञस्य रूपं । एतैरकारणैर्वैरिण्यैश्च
यज्ञायुधैर्यज्ञं प्राप्नोति ।

अग्निमस्य स्वगाकारस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अवधयस्य मे
स्वगाकारस्य म इत्याह स्वगाकृत्यै” (५।४।८अ०) इति । स्वाधीनत्व-
करणाद्येत्यर्थः ।

गवनेऽनुवाके पूर्वार्धगतानि वाक्यानि प्रब्रंशति,—“अग्निश्च मे धर्मस्य
मे इत्याह एतद्वै ब्रह्मवर्षस्य रूपं रूपेणैव ब्रह्मवर्षमवदन्धे” (५।४।
८अ०) इति । अन्यादिभिर्ब्राह्मणकर्मनिर्घृतेरेतेषां ब्रह्मवर्षरूपत्वम् ।

तस्मिन्नेव अनुवाके उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रब्रंशति,—“अक्
च मे साम च म इत्याह एतद्वै अन्वदाः रूपं रूपेणैव अन्वदाः सि
अवदन्धे” (५।४।८अ०) इति । अन्वादि ‘अन्वदाः’ (वेदानां)
स्वरूपमित्येतत् प्रसिद्धम् ।

दशमेऽनुवाके पूर्वार्धगतानि प्रब्रंशति,—“गर्भास्य मे वत्सास्य म
इत्याह एतद्वै पशूनाः रूपं रूपेणैव पशून्वदन्धे” (५।४।८अ०)
इति । गर्भवत्सादीनां पशूरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

तस्मिन्नेवानुवाके उत्तरार्धगतानि वाक्यानि प्रब्रंशति,—“कल्पान्
जुष्टेत्यकृतस्य कृत्यै” (५।४।८अ०) इति । ‘आयुर्वर्धनेन कल्पताम्’

इत्यादयो मन्त्राः कल्पाः, पूर्वं यत् यत् वस्तु अकृतं (स्वस्वकार्यं चमं न भवति), तस्य तस्य सामर्थ्याय अयं होमः ।

एकादशानुवाके पूर्वभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—“युग्मत् अयुजे जुहोति मिथुनत्वाय” (५।४।८अ०) इति । ‘चतस्रस्य मे’ ‘अष्टौ च मे’ इत्यादिकं समसंख्यारूपं युग्मं; ‘एका च मे’ ‘तिस्रस्य मे’ इत्यादिकं विषमसंख्यारूपमयुजं; राजिद्वयं ज्वीपुरुषवत् परस्पर-विलक्षणत्वात् मिथुनत्वाय सम्पद्यते ।

राजिद्वयेऽप्युत्तरोत्तराधिक्यं प्रशंसति,—“उत्तरावती भवतोऽभिक्रान्थै” (५।४।८अ०) इति । एकस्मादुत्तरं जित्वं, तस्मादुत्तरं पञ्चत्वं; तथा चतुष्टादुत्तरम् अष्टत्वं, तस्माच्चोत्तरं द्वादशत्वं । एवमुभयोः उत्तरोत्तरावत्त्वेन अभितो व्याप्तिर्भवति ।

युग्मायुग्मसंख्यावाचिनां शब्दानां तात्पर्यं दर्शयति,—“एका च मे तिस्रस्य म इत्याह देवच्छन्दसं वा एका च तिस्रस्य, मनुष्यच्छन्दसं चतस्रस्य अष्टौ च देवच्छन्दसं सैव मनुष्यच्छन्दसश्च अत्र हन्धे” (५।४।८अ०) इति । विषमसंख्यया देवानां प्रियाणि च्छन्दांसि निष्याद्यन्ते, समसंख्यया तु मनुष्यप्रियाणि; अतस्मादुभयं प्राप्नोति ।

राजिद्वयेऽप्युत्तरोत्तरसंख्यादृष्टेरवधिं प्रशंसति,—“आ चयस्त्रिंशतो जुहोति चयस्त्रिंशद्वै देवता देवता एव अत्र हन्धे आ अष्टाचत्वारिंशतो जुहोति अष्टाचत्वारिंशदचरा जगती जागताः पञ्चवो जगत्या एव अस्मै पशून्व हन्धे” (५।४।८अ०) इति ।

अस्मिन् अनुवाके उत्तरभागगतानि वाक्यानि प्रशंसति,—

“वाजश्च* प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरे एव प्रतितिष्ठति” (५।४।८।अ०) इति ॥

अथ विनियोगसंग्रहः,—

अग्नाविष्णु वसोर्धाराभेकाद्दशभिरादितः ।

अगुवाकैर्जुहोत्येतामाहुतिं सन्ततां घृतादिति ॥

अथ मीमांसा,—द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे(१० अ०)चिन्तितम्,—

“मन्वाद्दौ किं वसोर्धारा मन्वान्ते वाच सन्ततेः ।

आद्यो होमेषु सन्तत्या द्वादशान्तेषु तद्भुतिः ॥

अग्नौ किञ्चित् कर्म विहितं,—‘सन्ततां वसोर्धारां जुहोति’ इति । तच्च सान्नात्यं निश्चिद्रत्नं, तच्च मन्त्रकर्मणोः सहेपक्रमे सति उपपद्यते; तस्मान्मन्वाद्दौ कर्मसन्निपातः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—तस्मिन् वसोर्धाराख्ये कर्मणि ‘द्वादश द्वादशानि जुहोति’ इति श्रुतं, द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः सन्त्याद्यम् एकमाहुतिस्वरूपं । तद्यथा,—“वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयत्तिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे आवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे” इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेका आहुतिर्होतव्या । एकाद्दश उत्तराहुतयः ‘प्राणश्च मेऽपानश्च मे’ इत्यादिभिर्निष्प्राद्यन्ते । एतेषु च होमद्वादशकेषु†

* सर्वेष्वेव संहितायुक्तकेषु “वाजश्च प्रसवश्च” इत्येव पाठोऽस्ति, ततश्च “वाजश्च मे प्रसवश्च” इति भाष्ययुक्तकस्यः पाठः समीचीन इव न प्रतिभातीति परित्यक्तः ।

† अत्र “प्रयत्तिश्च मे प्रयत्तिश्च मे” इति द्विः पाठः सर्वस्मिन्नेव भाष्ययुक्तके स्थितोऽपि संहितायामदर्शनात् उपेक्षितः ।

‡ ईदृशा उत्तराहुतयः “प्राणश्च मेऽपानश्च मे” इत्यादिभिर्निष्प्राद्याः । ते च होमा द्वादश, तेषु इति आदर्शयुक्तकपाठः ।

मध्ये विस्रम्बाभावः सान्प्रत्यं, न तु मन्त्रकर्षणोः सहोपक्रमः । तस्मात्
पूर्वन्यासेन मन्त्रान्ते कर्षणसञ्चिपातस्य नास्ति विघ्नः ॥”

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥०॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः । वाजो
नो विश्वैर्देवैर्धनसाताविहावतु^(१) । विश्वे अद्य मरुतो
विश्वं जतो विश्वे भवन्त्वग्नयः समिधाः । विश्वे नो
देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविष्णु वाजो अस्मे^(२) ।
वाजस्य प्रसवं देवा रथैर्याता हिरण्यैः । अग्निरिन्द्रो
वृहस्पतिर्मरुतः सोमपोतये^(३) । वाजे-वाजेऽवत वाजिनो
नो धनेषु ॥ १ ॥

विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत माद-
यध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः^(४) । वाजः पुरस्तादुत
मध्यतो नो वाजो देवाः ऋतुभिः कल्पयाति वाजस्य
हि प्रसवोऽनन्ममीति विश्वा आशा वाजपतिर्भवेयं^(५) ।
पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो
धां । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मध्वं^(६) । सम्मा सृजामि
पयसा घृतेन सम्मा सृजाम्यपः ॥ २ ॥

शोषधीभिः सौऽहं वाजं सनेयमग्ने^(७) । नक्तोषासा
 समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकं समीची द्यावा
 क्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रवि-
 खोदाः^(८) । समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूर्मयोभू-
 रभि मा वाहि स्वाहा^(९) मारुतोऽसि मरुतां गणः शंभू-
 मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(१०) अवस्युरसि दुवस्वाञ्छंभू-
 मयोभूरभि मा, वाहि स्वाहा^(११) ॥ ३ ॥

धनेषु । अपः । दुवस्वाञ्छंभूर्मयोभूरभि मा । हे
 च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एतैरेकादशभिरनुवाकैर्वशोर्धाराहोम उक्तः । अथ द्वादशे वाज-
 प्रसवीयहोम उच्यते । कल्पः, 'वाजप्रसवीयं जुहोति सप्त याम्या शोषधयः
 सप्त आरण्याः पृथगन्नानि द्रवीकृत्यौदम्बरेण सूवेण, वाजस्येमं प्रसवः
 सपुव इति याम्या ऊत्वा आरण्यां* जुहोति' इति । तत्र याम्याणां मन्वाः
 प्रथमकाण्डे(७प्र०१२०अ०) समाख्याताः । आरण्याणां मन्वा अत्रात्रायन्ते ।
 तचारण्यस्य वेणुधान्यस्य होमाय प्रथमामृचमाह,—“वाजो नः सप्त
 प्रदिशः, चतस्रो वा परावतः । वाजो नो विश्वैर्देवैर्धनसाताविहावतु^(१)”

* अत्र आरण्या इति पाठो भवितुं युक्तः ।

इति । प्राच्याद्यास्यतस्यो दिग्ः, ऊर्द्धाधोमध्यमाक्षिसः,—एताः 'सप्त'
'प्रदिग्ः' (प्रकृष्टा दिग्ः) 'वाजः' (अस्यस्वरूपाः, अस्यप्रदाः) भवन्वित्यर्थः ।
तथा 'परावतः' (अत्यन्तदूरवर्त्तिन्यः) 'सतस्यो वा',—आग्नेय्याद्यास्यतुः-
सङ्ख्याका विदिग्गो विदूरस्था इव अवभासन्ते ; तास्य अस्माकमस्यप्रदा
भवन्तु । स 'वाजः' (अस्यम्) 'इह' (अस्मिन् देशे) 'धनसातौ' (धनप्रदेशे)
यज्ञे 'विश्वेदेवैः' प्रेरितः सन् 'नः' (अस्मान्) 'अवतु' (रक्षतु) ।

अथ श्यामाकधान्यस्य होमाय द्वितीयानृचमाह,—“विश्वे अथ
मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्सग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा
अवसा आ गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्ये(१)” इति । 'अथ'
(अस्मिन् दिने) 'विश्वे' (सर्वे) अपि 'मरुतः', तथा अन्ये 'विश्वे'
(सर्वे) अपि देवाः 'ऊती' (रक्ष्णाय) 'भवन्तु' (प्रवर्त्तन्तां) । तथा
'विश्वे' (सर्वे) अपि 'अग्नयः' 'समिद्धाः' (सम्यक् प्रज्वलिताः) भवन्तु ।
तथा 'विश्वे' (सर्वे) अपि 'देवाः' 'नः' (अस्माकम्) 'अवसा' (रक्षणेन)
निमित्तभृतेन 'आ-गमन्तु' (आगच्छन्तु) । तथा 'विश्वं' 'द्रविणं'
(सर्वमपि धनं) 'अस्ये' 'भवन्तु'* (अस्मासु विद्यताम्) ।

अथ नीवारहोमाय तृतीयानृचमाह,—“वाजस्य प्रसवं देवा
रथैर्याता हिरण्यैः । अग्निरिन्द्रो वृहस्पतिर्मरुतः सोमपीतये(१)”
इति । 'वाजस्य' 'प्रसवम्' (अस्यदीयस्य अस्यस्य प्रेरणसम्पादनम्)
उद्दिश्य अग्न्यादयस्त्रयो 'देवाः' 'सोमपीतये' (सोमपानार्थं)
'हिरण्यैः' हिरण्यमयैः 'रथैः' (सुवर्णनिर्मितैः रथैः) सह 'यात'
(अस्यद्यागभूमिं प्राप्नुवन्तः) ।

* अत्र 'अस्तु' इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ जर्जिलहोमाय षट्ठीमृषमाह,—“वाजे-वाजेऽवत वाजिनो
 नो धनेषु विप्रा ऋता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं
 दृप्ता घात पथिभिर्देवयानैः^(४)” इति । हे ‘वाजिनः’ (अन्नसम्पादकाः)
 देवाः, ‘वाजे-वाजे’ (तत्तदन्ननिमित्तं) ‘धनेषु’ (धननिमित्तञ्च) ‘नः’
 (अस्मान्) ‘अवत’ । ‘विप्राः’ (ब्राह्मणवच्छुद्धाः); ‘ऋताः’ (मरणरहिताः);
 ‘ऋतं सत्यं यज्ञं वा जानन्तीति’ ‘ऋतज्ञाः’; तादृशा हे देवाः, ‘अस्य’
 ‘मध्वः’ (इदं मधुरमन्नं) ‘पिवत’ (पानोपलब्धितं भोजनं कुर्वत) ।
 ततः ‘मादयध्वं’ (इष्टा भवत) । ततः ‘दृप्ताः’ सन्तः ‘देवयानैः’
 ‘पथिभिः’* (स्वं स्वं स्थानं प्राप्नुवत) ।

अथ गवीधुकहोमाय पञ्चमीमृषमाह,—“वाजः पुरस्तात् उत
 मध्यतो नो वाजे देवाः ऋतुभिः कल्पयाति । वाजस्य हि
 प्रसवोऽनसमीति विश्वा आन्ना वाजपतिर्भवेयम्^(५)” इति । ‘नः’
 (अस्माकं) ‘पुरस्तात्’ (पूर्ववयसि), ‘उत’ ‘मध्यतो’ (मध्यमे वयसि),
 ‘वाजः’ (अन्नं) भवत्विति शेषः । किञ्चायं ‘वाजः’ ‘ऋतुभिः’ (काल-
 विज्ञेयैः) ‘देवान्’ ‘कल्पयाति’ (तत्तत्काले यष्टयान् देवान् सम्पादयति) ।
 सति हि अन्ने यष्टुं ज्ञायते । ‘हि’ (यस्मात्) ‘वाजस्य’ (अन्नस्य) ‘प्रसवः’
 (प्रेरणं समृद्धिः) ‘विश्वा’ ‘आन्नाः’ (सर्वा अपि दिव्यः) ‘अनसमीति’
 (अतिज्ञयेन अवनताः करोति), अन्नसमृद्धौ सत्यां सर्वदिग्दर्शनः
 प्राणिनः स्वाधीना भवन्ति, तस्मादहं ‘वाजपतिर्भवेयम्’ ।

अथ मर्कटकाख्यहोमाय षष्ठीमृषमाह,—“पयः पृथिव्यां पय
 ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धां । पयस्वतीः प्रदिशः सन्,

* अत्र ‘घात’ इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

मङ्गम्^(१)” इति । वाजसम्यङ्ग्यं ‘पृथिव्यां’ ‘पयः’ (जलं) ‘धां’ (अहं स्थापयामि) । तथा ‘शोषधीषु’ अपि ‘पयो’ ‘धां’ । तथा ‘दिवि’ (द्युलोके) अपि ‘पयो’ ‘धां’ । ‘अन्तरिक्षे’ अपि ‘पयो धां’ । ‘प्रदिशः’ (प्रकृष्टाः सर्वा दिशः) ‘पयस्वतीः’ ‘सन्तु’ ‘मद्यं’ (मदर्थं जलवत्यो भवन्तु) ।

अथ गार्मुतहोमाय, कुलत्यहोमाय वा सप्तमीमृषमाह,—“सं मा सृजामि पयसा घृतेन सन्ना सृजाम्यप शोषधीभिः । सोऽह वाजम् सनेयमग्ने^(२)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वत्प्रसादात् मां अहं ‘पयसा’ (जीरेण) च ‘सं’-‘सृजामि’; तथा मां ‘घृतेन’ ‘सं’-‘सृजामि’ । ‘अपः’ ‘शोषधीभिः’ ‘सं’-‘सृजामि’ । चीरादिभिः संसृष्टः ‘सोऽहं’ ‘वाजम्’ (अन्नं) त्वद्दत्तं ‘सनेयं’ (लभेयं, अन्येभ्योऽहमद्याम्) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते,—“अग्निर्देवेभ्योऽपाक्रामङ्गागधेय-
मिच्छमानसं देवा अमुवन्नप न आवर्त्तस्व ह्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्
वरं वृषे मङ्गमेव वाजप्रसवीयं जुह्वन्निति तस्मादग्नये वाजप्रसवीयं
जुह्वति यद्वाजप्रसवीयं जुहोति अग्निमेव तङ्गागधेयेन समर्द्धयत्यथो
अभिषेक एवास्य सः” (५।४।८अ०) इति । पूर्वं भागरहितोऽग्नि-
र्भागमपेक्षमाणो देवेभ्योऽपरक्तः काप्यगमत् । स पुनर्देवैर्हर्विर्वहनाय
आरूत स्वभागत्वेन ‘वाजप्रसवीयं’ होमं वव्रे । तस्मात् सर्वे यजमाना
‘अग्नये’ ‘वाजप्रसवीयं’ ‘जुह्वति’ । अतोऽचापि तद्धोमेन ‘अग्निमेव’
स्वभागेन ‘समर्द्धयति’ । अपि च स होमः ‘अस्य’ (अग्नेः) अभिषेक-
स्थानीयः, तस्मात् कर्त्तव्यः ।

अथ प्रथमकाण्डाद्यातैः (७प्र०।१०अ०) “वाजस्येनं प्रसवः”

इत्यादिभिः सह अचत्यानां होममन्त्राणां यज्ञां विधत्ते,—
 “चतुर्दशभिर्जुहोति सप्त याम्या ओषधयः सप्त आरण्या उभयीषा-
 मवदथै” (५।४।८ अ०) इति । तिस्र-माष-त्रीहि-यव-प्रिथम्बण्वो
 गोधूमा इति सप्त याम्याः । वेणुश्यामाकादय उदाहृता आरण्याः ।
 उभयविधधान्यसम्बद्धये चतुर्दशभिर्होमः ।

एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य होमं विधत्ते,—“अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्न-
 स्यान्नस्यावदथै” (५।४।८ अ०) इति । असाङ्कर्येण तप्तदन्नप्राप्त्यर्थम्
 ईदृशो होमः ।

षोडशप्राप्तां जुह्वं वाधितुं साधनान्तरं विधत्ते,—“श्रौदुम्बरेण
 क्षुवेष जुहोत्यूर्वा उदुम्बर उर्गन्नमूर्जवासा उर्गन्नमन्नमवदन्धे” (५।
 ४।८ अ०) इति । उर्गन्नमृदः खानुरसवापी । उदुम्बराश्रयोस्तथा-
 विधरषोपेतत्वादूर्गुपत्वम् ।

अत्र क्लृप्ततया धावनं निषेधति,—“अग्निर्वै देवानामभिषिक्तो-
 ऽग्निश्चिन्मनुष्याणां तस्मादग्निश्चिद्वर्षति न धावेत्” (५।४।८ अ०) इति ।
 ‘देवानां’ मध्ये यथा चीयमानोऽग्निरभिषिक्तस्तथा यजमानानां मध्ये
 अग्निश्चिदभिषिक्तः । वृष्टिस्त्राभिषेकस्वरूपात्,* तस्माद्वर्षसमये धावनं
 न कुर्यात् ।

प्रमादाद्भावने पुनरावृत्तिं विधत्ते,—“अवदद्भूः स्यान्नमन् अन्नमित्
 खलु वै वर्षं यद्भावेदन्नाद्याद्भावेदुपावर्त्ततान्नाद्यमेवाभ्युपावर्त्तते” (५।
 ४।८ अ०) इति । ‘हि’ (यस्मात्) ‘अस्य’ (अग्निचितः) ‘अन्नं’

* ‘स्वरूपा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सर्वम् 'अवहृद्' (सम्पादित), वृष्टिश्चात्रहेतुत्वात् 'अन्नम्' एव, अतो वृष्टिमोक्षनपरिहाराय धावने सत्यं नाद्याय* गच्छति । अतोऽन्नप्राप्तये पुनरपि आवर्त्तते ।

कल्पः, 'नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा जुत्वा' इति । पाठस्तु,—“नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते त्रिगुमेकं समीची । द्यावा चामा हक्को अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः^(८)” इति । नक्तंश्च उषाश्च 'नक्तोषासा' (रात्रिदिवसावित्यर्थः); 'समनसा' (परस्परमैकमत्ययुक्ते); 'विरूपे' (रात्रिः कृष्णा दिवसः शुक्ल इत्येवंविलक्षणरूपे); 'समीची' (समीची, अनुकूले) सत्यौ 'एकं' 'त्रिगुम्' अग्निरूपं 'धापयेते',—यजमानकर्त्तकं कर्मानुष्ठानं सम्पादयतः । 'द्यावा' (द्युल्लोके), 'चाम' (चितौ), 'अन्तः' (तदुभयमध्यवर्त्तिणि अन्तरिक्षे) 'वि-भाति' 'हक्कोः' (रोचमानोऽयमग्निर्विशेषेण प्रकाशते) । दीव्यग्निं व्यवहरन्ति इति 'देवाः' प्राणाः, ते च 'द्रविणोदाः' (यागदारेणानुकूलं फलं प्रयच्छन्ति), तादृशा यजमानस्य प्राणा 'अग्निम्' एतं 'धारयन्' (धृतवन्तः) ।

एतन्मन्त्रसाध्यं हेमं विधत्ते,—“नक्तोषासेति कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा जुहोत्यङ्गैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रिया अहः आहोरात्रे एवास्मै प्रत्ने काममन्त्राद्यं दुहाते” (५।४।२ अ०) इति । अयमध्वर्युः, 'अस्मै' (यजमानाय) 'अङ्गा' वत्सरूपेण 'रात्रिं' धेनुसमां 'प्र दापयति';—पयःसमं फलं रात्र्या प्रत्नं करोति । तथैव रात्र्या वत्सरूपया धेनुसममहः 'प्र दापयति' । अन्योन्यदानाद्यैव मन्त्रेऽस्मिन्

* 'सति अन्नाद्याय' इत्येवात्र पाठ इति सम्भावयामि ।

† 'आवर्त्तते' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

रात्र्यहनी सह निर्दिश्येते । ते चान्योन्यं दन्ते 'अस्मै'* यजमानाय
 अन्नाद्यरूपं कामं संपादयतः । यदुक्तं सूत्रकारेण,—'षड्भिः
 पर्यायैर्द्वादश रात्रभृतो जुहोति, ऋताषाडृतधामाग्निरिति पर्याय-
 मनुदुत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहोति, ताभ्यः स्वाहेत्युत्तराम्,
 एवमितरान् पर्यायान् विभजति, भुवनस्य पत इति पर्यायाणां
 सप्तमी आहुतीनां चयोदशी एतेन व्याख्याता, भुवनस्य पत इति
 रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति दश वा' इति ।

तत्र ऋताषाडित्यादिमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते,—“रात्रभृतो
 जुहोति रात्रमेवावहन्धे” (५।४।८ अ०) इति । रात्रभृतंशुका
 “ऋताषाड्” इत्यादिमन्त्रास्तृतीयकाण्डे (४ प्र० अ०) समाख्याताः ।

अथ पर्यायसङ्ख्यां विधत्ते,—“षड्भिर्जुहोति षडै ऋतव षतुःस्वेव
 प्रति तिष्ठति” (५।४।८ अ०) इति ।

रात्रभृत्स्वेवोपरितगाहुतिषु पञ्चसङ्ख्यापचं विधत्ते,—“भुवनस्य पत
 इति रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो वज्रोणैव दिशोऽभि-
 जयति” (५।४।८ अ०) इति । ईषायं रथमुखं । 'स्वस्तृतीयम् रथ-
 स्तृतीयम्' इत्यत्र रथस्य वज्रत्वं स्पष्टमाख्यातम् ।

कष्यः, 'समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना चीषि वातनामानि
 जुहोति' इति । तेषु प्रथमामाहु,—“समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः
 शंभूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(६)” इति । हे वायो, देवानां त्वं
 'समुद्रोऽसि' (समुद्रवद् वज्रलोऽसि^(६)); 'नभस्वान्' (स्वप्रचाराद्य

* “दत्तेऽस्मै” इति ससन्धिपाठः सव्वधु पुस्तकेषु स्थितोऽपि असाधुरिव
 प्रतिभाति ।

† 'समुद्रवद् धनदोऽसि' इति आदर्शपुस्तकपाठः उत्तरभाष्यविरोधात्
 (७०७ पृ० १६ प०) न सम्यगिव प्रतिभाति ।

विस्तीर्णाकाशवान्); आर्द्रं (वृष्टिजलं) ददातीति 'आर्द्रदानुः'; अं (ऐहिकं सुखं) भावयतीति 'अंभूः'; मयः (आमुष्मिकं सुखं) भावयतीति 'मयोभूः' । तादृशस्त्वं माम् 'अभि' (मां प्रति) 'वाहि' (गच्छ), एवं सञ्चारेण शैत्यमापादयेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह,—“मारुतोऽसि मरुतां गणः अंभूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(१०)” इति । योऽयं बहूनां 'मरुतां' (वायुविशेषाणां) 'गणः' मारुतशब्दवाच्यः, तद्रूपस्त्वम् 'असि' । शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह,—“अवस्युरसि दुवस्वाञ्छंभूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा^(११)” इति । अवसं रक्षणं इच्छतीति 'अवस्युः'; 'दुवस्वान्' (परिचर्यापेतः); तादृशस्त्वम् 'असि' । शेषं पूर्ववत् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं हेमं विधत्ते,—“अग्निचितम् ह वा अमुष्मिन् लोके वातोऽभि पवते वातनामानि जुहोति अभि एवैनममुष्मिन् लोके वातः पवते” (५।४।८अ०) इति । स्वर्गलोके एतम् 'अग्निचितम्' अभिलक्ष्य शैत्य-मान्द-सौरभ्यगन्धयुक्तो वायुर्वाति । अतस्तस्मिद्धुये 'समुद्रोऽसि' इत्यादि—'वातनामानि' जुहुयात् । तेन हेमेन वायुस्तथा 'पवते' एव ।

पाठप्राप्तं चित्रं प्रशंसति,—“त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो वातमवरुन्धे” (५।४।८अ०) इति ।

मन्त्रगतेन समुद्रशब्देन वाङ्मयसाम्यमुपजीव्य वातो लक्ष्यत इत्येतत्सर्वं दर्शयति,—“समुद्रोऽसि नभस्वानित्याहैतद्वै वातस्य रूपम् रूपेणैव वातमव रुन्धे” (५।४।८अ०) इति ।

अत्र वातस्यैव हेतव्यद्रव्यत्वान्नद्योग्यं साधनं विधत्ते,—“अञ्जलिना

जुहोति न ह्येतेषामन्वथाऽऽतिरवकल्पते” (५।४।९अ०) इति । अथ
 हस्तदयनेक्षणरूपेषाञ्जलिना वज्रौ वायोहस्तादनमेवाच हेमः ।
 यस्मादेषां वातरूपाणां हेमद्रव्याणामञ्जलित्थितरेकेषाऽऽतिर्न सम्भ-
 वति । न खलु वातो जुहामवदातुं प्रकल्पते । अत एव सूचकारो
 ब्राह्मणान्तरमुदाजहार,—‘न ह्येतस्यावदानमस्तीति विज्ञायते’ इति ।
 तस्माद् व्यजनेनेवाञ्जलिना वज्रौ वायुं सञ्चारयेत् ।

अत्र विनियोगसंघट्टः,—

‘वाजो नः’—सप्तभिर्वाजप्रसवीयं जुहोति हि ।

नप्तेति पयसा हेमः, ‘समुद्रो’—वातनामभिः ॥

चिभिर्जुहोत्यथ मन्वा एकादत्र समीरिताः इति ।

अथ मीमांसा,—पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे(११अ०)चिन्तितम्,—

“न धावेदर्षतीत्यादि चितौ सत्यां क्रतावुत् ।

आद्यस्थितेर्निमित्तत्वाच्च क्रतावग्निश्चित्ततः ॥

इदमाच्ययते, ‘अग्निश्चिद्वर्षति न धावेत्’, ‘स्त्रियमुपेयात्’ इति ।
 तान्येतानि अग्निश्चिद्रतानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां ततः प्रभृति
 प्रवर्त्तन्ते, न तु चितेऽग्नौ क्रत्वनुष्ठानं प्रतीचन्ते । कुतः ? अग्निश्चित्पदेन
 चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्, न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य
 विलम्बो युक्तः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—क्रतावुपयोक्तुमग्निश्चयनेन*
 संस्क्रियते ; न च अनिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारः सफलो भवति ।
 तस्मात् क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चात् चयनसाफस्थादयं पुरुषोऽग्निं
 चितवानित्यमुमर्थमर्हतीति क्रत्वन्ते तानि व्रतानीति” ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥०॥

* -स्योयते न’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अग्निं युनजिम शवसा धृतेन दिव्यः सुपर्णं वयसा
 बृहन्तं । तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपः सुवो रुहाणा
 अधि नाकं उक्तमे^(१) । इमौ ते पश्चावजरौ पतत्रिणो
 याभ्याः रक्षाःस्यप हस्यमे । ताभ्यां पतेम सुकृतामु
 लोकं यचर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः^(२) । चिदसि
 समुद्रयोनिरिन्दुर्दक्षः श्येन कृतावा । हिरण्यपक्षः
 शकुनो भुरग्युर्महान्त्सधस्ये भ्रुवः ॥ १ ॥

आ निषत्तः^(३) । नमस्ते अस्तु मा मा हिःसीर्विश्वस्य
 मूर्धन्नधि तिष्ठसि अत्रितः । समुद्रे ते हृदयमन्तरायु-
 र्द्यावापृथिवी भुवनेष्वपिते^(४) । उन्नो दत्तोदधिं भिन्त
 दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्यावत ।
 दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरुर्गपामोषधीनां ।
 विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्यथे^(५) । येनषियस्तपसा
 सूचं ॥ २ ॥

आसतेन्याना अग्निः सुवरा भरन्तः । तस्मिन्नहं
 नि दधे नाके अग्निमेतं यमाहुर्मनवस्तीर्णवर्हिषं^(६) ।
 तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा
 हिरण्यैः । नाकं गृह्णाणाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे
 अधि रोचने दिवः^(७) । आ वाचो मध्यमरुहद्भुरग्युर-

यमग्निः सत्यतिश्चेकितानः । पृष्टे पृथिव्या निहितो
दविद्युतदधस्पदं कृणुते ॥ ३ ॥

ये पृतन्यवः^(८) । अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सह-
स्रियो दीप्यतामप्रयुञ्चन् । विधाजमानः सरिरस्य
मध्य उप प्र यात दिव्यानि धाम^(९) । सम्म अथध्वमन्
सम्म यातामे पृथो देवयानान् कृणुध्वं । अस्मिन्त्सुधस्ये
अधुत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत^(१०) । येना
सहस्र वहसि येनामे सर्ववेदसं । तेनेमं यज्ञं नो वह
देवयानो यः ॥ ४ ॥

उत्तमः^(११) । उदुध्यस्वामे प्रति जायहि एनमिष्टापूर्ते
सःसृजेयामयश्च पुनः कृत्वस्त्वा पितरं युवानमन्वा-
ताःसीत्त्वयि तन्तुमेतं^(१२) । अयं ते योनिर्कृत्वियो
यतो जातो अरोचयाः । तं जानन्नम आ रोहाया
नो वर्धया रयिं^(१३) ॥ ५ ॥

भ्रुवः । सचं । कृणुते । यः । सप्तचिंशच्च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चयोद्गोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वादशे वाजप्रसवीयहोमोऽभिहितः । अथ त्रयोदशेऽग्नियोगो-
ऽभिधीयते । कल्पः, 'पुरस्तात् प्रातरनुवाकादग्निं युनज्मीति तिस्रभि-
रभिसृष्टमग्निं युनक्ति' इति । तत्र प्रथमामाह,—“अग्निं युनज्मि ब्रवसा
घृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा वृहन्तं । तेन वयं पतेम ब्रध्नस्य विष्टपं
सुवो रुहाणा अधि नाक उत्तमे^(१)” इति । 'अग्निं' (चितमेतं वज्रं)
'ब्रवसा' (बलेन) 'घृतेन' (घृतादिद्रव्ययुक्तेन कर्मणा) 'युनज्मि' (रथेन
अश्वमिवाहं योजयामि) । कीदृशम् अग्निं ? । 'दिव्यं' (द्योतनात्मकं);
'सुपर्णं' (पक्ष्याकारं); 'वयसा' 'वृहन्तं' (वयसा चिरकालभाविनं); 'तेन'
(अग्निना) 'वयं' (यजमानाः) 'ब्रध्नस्य' (आदित्यस्य) 'विष्टपं' (तापरहितं
स्नानं) 'पतेम' (प्राप्नुयाम) । कीदृशा वयं ? । 'उत्तमे' 'नाके' (अयुक्तष्टे
स्वर्गलोके) 'सुवः' 'अधि'-'रुहाणाः' (सुखप्रापकं प्रदेशम् अधिरोढु-
कामाः) ।

अथ द्वितीयामाह,—“इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणो याभ्यां
रक्षांस्यप हृष्यन्ते ताभ्यां पतेम सुहृतासु लोकं यचर्षयः प्रथमजा ये
पुराणाः^(२)” इति । 'पतत्रिणः' (पक्ष्याकारस्य) 'ते' (तव) अग्नेः 'इमौ'
'पक्षौ अजरौ' (कदाचिदपि जीर्णे न भवतः) । हे 'अग्ने', 'याभ्यां'
(पक्षाभ्यां) त्वं 'रक्षांसि' 'अप-हंसि' (मारयसि), 'ताभ्यां' वयं 'सुहृतासु'
(पुष्कलतामेव) पुरुषाणां योग्यं 'लोकं' 'पतेम' (प्राप्नुयाम) । 'ये'
'पुराणा' (अनादिसिद्धाः) 'हृषयः' (महर्षयः) सन्ति, ते च 'प्रथमजाः'
(सृष्ट्यादावेवोत्पन्नाः); तादृशा 'यच' लोके निवसन्ति, तं 'लोकं'
'पतेम' ।

अथ तृतीयामाह,—“सिदसि समुद्रयोनिरिन्दुर्दक्षः श्वेन अतावा ।

हिरण्यपक्षः ब्रह्मणो भुरष्टुर्महान्सधस्ये भ्रुवः आ निवन्तः^(१)” इति । हे अग्ने, त्वं चिदादिविज्ञेयैर्विज्ञेयितः ‘असि’ । ‘चित्’ (जगतश्चेतयिता, यजमानैश्चितो वा) ; ‘समुद्रयोनिः’ (यथा समुद्रः सर्वेषां जलयहाणां स्थानं तथा त्वं सर्वेषां क्रतूनां स्थानं) ; ‘इन्दुः’ (परमैश्वर्ययुक्तः) ; ‘दक्षः’ (कर्मनिष्पादनकुशलः) ; ‘क्षेनः’ (पक्षिविज्ञेयाकारः) ; ‘ऋतावा’ (सत्यवान्) ; ‘हिरण्यपक्षः’ (सुवर्णमयाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतः) ; ‘ब्रह्मणः’ (कामनादिभेदेन कर्मादिपक्ष्याकारस्य) ; ‘भुरष्टुः’ (सर्वं भरितुं क्षमः) ; ‘महान्’ (बह्वीभिरिष्टकाभिश्चितत्वात् प्रौढः) ; ‘सधस्ये’ (आदित्येन सह एकत्र स्थितियोग्ये मण्डले) ‘आ निवन्तः’ (समन्तत उपविष्टः)* ।

कल्पः, ‘यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे एकया अप्रस्तुतं भवत्यथ नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति द्वाभ्यामग्निमभिमृच्छति’ इति । तत्र प्रथमामाह,— “नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीर्विश्वस्य मूर्धन्नधि तिष्ठसि अतः । समुद्रे ते हृदयमन्तरायुर्धावापृथिवी भुवनेर्ध्वर्षिते^(४)” इति । हे अग्ने, ‘ते’ ‘नमः’ ‘अस्तु’, त्वं कर्मणि त्वद्यागकारिणां ‘मा हिंसीः’ (मा विनाशय) । त्वं ‘विश्वस्य’ (सर्वस्य) जगतः ‘मूर्धन्’ (त्रिरोवदुत्तमे चित्तिप्रदेशे) ‘अतः’ (आअतः सन्) ‘अधि-तिष्ठसि’ (अधिको भूत्वा वर्तसे) । ‘ते’ ‘हृदयं’ (त्वदीयं चित्तं) ‘समुद्रे’ वर्त्तते,— यावद्दृष्टिद्वारेण समुद्रसमानं जलं सन्पादयिष्यामीत्येवं सर्वदा नवानुग्रहः । तथा ‘अन्तरायुः’ (त्वदीयचित्तस्य मध्ये सर्वेषां

* अत्र ‘भ्रुवः’ इति पदस्य व्याख्यानं पतितमिव प्रतिभाति ।

† अत्र ‘मा’ (मां) इति पाठः पतित इव प्रतिभाति ।

प्राणिनामायुस्तिष्ठति),—चिरं जीवन्तु एते प्राणिन इति यदा स्मरन्ति तदानीं तेषामायुर्भवेत्येव । किञ्च 'भुवनेषु' (सर्वेषु लोकेषु) निमित्त-भूतेषु 'द्यावापृथिवी' 'अर्पिते',—उपरि द्यौः अधो भूमिश्च त्वया स्थापिते,—एतयोर्मध्ये सर्वे लोकास्तिष्ठन्वित्येवं तवानुग्रहः ।

अथ द्वितीयामाह,—“उद्गो इन्नोदधिं भिन्न दिवः पर्जन्यादन्न-रिषात् पृथिव्यास्ततो नो दृष्ट्याऽवत । दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभि-रूर्गपानोषधीनां । विश्वायुः ब्रह्म सप्रथा नमस्यथे(५)” इति । अत्र पूजार्थम् एकस्मिन्नेवाग्नौ बह्वत्त्वमारोप्य निर्दिश्यते । हे अग्रथः, धूयं 'उद्गो' 'इन्न' (उदकानि प्रयच्छत) । उदकदाने क उपाय इति उच्यते । 'उदधिं' 'भिन्न',—उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेषः, तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः । 'दिवो' 'अन्नरिषात्' 'पृथिव्याः' (लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः) । 'ततः' (मेषविदारणादूर्द्धं) 'पर्जन्यात्' आगतया 'दृष्ट्या' 'नः' (अस्मान्) 'अवत' (रक्षत) । पुनरप्येकत्वेन समीचीनोच्यते,—हे अग्ने, त्वं 'दिवो' 'मूर्धासि' (शुलोकस्य मूर्ध-स्वानीय आदित्यरूपोऽसि) ; 'पृथिव्याः' 'नाभिः' असि (नाभि-वन्मध्यदेशे वर्तसे) ; 'अपाम्' 'ओषधीनां' च 'जर्क' (रसः) असि, त्वया हि पाके क्रियमाणे सति तत्र रसो जायते; तथा 'विश्वायुः' असि (सर्वस्य जगत आयुःप्रदोऽसि) ; 'ब्रह्म' (अरण्यभूतः) असि । 'सप्रथाः' (सविस्तारः) असि । 'पथे' (पुण्यलोकमार्गरूपाय) तुभ्यं 'नमः' अस्तु ।

अग्नियोगमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसूति,—“सुवर्गाय वै लोकाय देव-रथो युज्यते यत्राकूताय मनुष्यरथ एव खलु वै देवरथो यदग्निः”

(५।४।१० अ०) इति । द्विविधो रथः,—देवरथो मनुष्यरथश्चेति ; तत्र स्वर्गप्राप्तये 'देवरथः' सञ्जीक्रियते ; 'यत्र' चापि यामविशेषे गन्तुं आकृतमभिप्रायो भवति, तदर्थं 'मनुष्यरथः' सञ्जीक्रियते । योऽयम् अत्र चीयमानोऽग्निः, स एष देवरथः न तु मनुष्यरथः ।

इत्थं प्रस्तुत्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“अग्निं युनक्ति ब्रह्मसा चृतेनेत्याह युनक्त्येवैतत् स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति” (५।४।१० अ०) इति। 'एनं' (देवरथरूपम्) 'अग्निम्' अनेन मन्त्रेण 'युनक्त्येव' ; स च 'युक्तः' अग्निः 'एनं' (यजमानं) स्वर्गं प्रापयति ।

उक्तमन्त्रपञ्चके मन्त्रद्वयं विभज्य विनियुक्ते,—“यत् सर्वाभिः पञ्चभिर्युक्त्वायुक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः स्नात्, अप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युः, अप्रतिष्ठिताः स्तोमाः, अप्रतिष्ठितानि उक्थानि, तिस्रभिः प्रातःसवनेऽभि मृशति चिष्टुदै अग्निर्यावानेवाग्निसं युनक्ति, यथाऽनसि युक्ते आधीयते एवमेव तत् प्रति आहुतयस्तिष्ठन्ति, प्रति स्तोमाः, प्रति उक्थानि” (५।४।१० अ०) इति । आदावेव मन्त्रपञ्चकेन योजने सति कात्यायनरे योजयितुं मन्त्राभावादर्थं 'युक्तः' 'अग्निः' 'प्रच्युतः' भवेत्, प्रच्युते अग्नौ आहुतीनां स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रतिष्ठा न भवेत् । अतः पश्चाद्योक्तं मन्त्रद्वयमवशेष्य 'प्रातःसवने' 'तिस्रभिः' 'अभि'-मृशेत् । तथा सति षिगुणमग्निं सर्वमपि अभिमृशति । ततो यथा लोके बलीवर्देयुक्ते शकटे सर्वं प्रति यामान्तरे नेतव्यं वस्तुजातमभिनिधीयते, एवमेतस्मिन् अग्नौ 'आहुतयः' स्तोत्राणि च 'प्रति'-'तिष्ठन्ति' ।

अथावशिष्टं मन्त्रद्वयं विनियुक्ते,—“यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे दाभ्यामभि मृशत्येतावान् वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा तु वै अस्य

अत उर्द्धः क्रियते यावानेव यज्ञस्यम् अन्ततोऽन्वारोहति” (५।४।१० अ०) इति । ‘यज्ञायज्ञा वो अग्रयः’ इत्यस्यामृचि उत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयं, तस्य साम्नः सम्बन्धि स्रोचं दतीयसवने प्रवर्तते । तस्मिन् प्रवर्त्तमाने सति त्रिष्टाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामग्निमभिमृञ्चेत् । यज्ञायज्ञियस्रोचान्तो हि प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमः, स च यावान्, तावानेव उक्थ्यातिराचादिर्षोऽपि यज्ञः । एतावदेव हि सर्वस्यापि यज्ञस्य मुखं शरीरं । ‘अस्य’ (उक्थ्यादिऋतोः) यज्ञायज्ञियस्रोचात् ‘उर्द्धः’ तु स्रोचसमूहे यः क्रियते, स तु सैव क्रियते, तेन अतिरिक्तेन पूर्वं विद्यमानस्य यज्ञशरीरस्य बाहुस्यमेव भवति, न तु किञ्चिन्नूतनं शरीरं । एवं सति यज्ञायज्ञियस्य स्रोचकालेन अभिमर्शनेन अतिरिक्तेन अग्निष्टोमो उक्थ्यातिराचादिरूपो ‘यज्ञो’ ‘यावान्’ अस्ति ‘तं’ सर्वमपि अन्तराले ‘अन्वारोहति’, हस्तमपि यज्ञजातं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

मन्त्रद्वयं प्रशंसति,—“द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” (५।४।१० अ०) इति ।

स्रोचमध्य एव अवान्तरकालं विधत्ते,—“एकया अप्रस्तुतं भवति, अथ अभि मृञ्चति, उपैन्मुत्तरो यज्ञो नमति, अथो सम्पत्त्यै” (५।४।१० अ०) इति । यज्ञायज्ञियस्रोचे हि एकविंशत्स्तोमो विहितः । तिस्रो ऋचः एकविंशतिसंख्यापूरणाय आवर्त्तनीयाः* । तत्र हि विंशतिस्रोत्रियासु उक्तासु या अन्ता स्रोत्रीया,† तथा स्रोचम् ‘अप्रस्तुतं’ (अनुपक्रान्तं) यदा भवति, तदानीं मन्त्राभ्यामभि-

* ‘पूर्वोऽथोऽथोऽथो’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

† पूर्वोपरपाठयोरैकरूप्याय ऋच ‘स्रोत्रियाः’ इति पाठः, पूर्वत्र वा ‘स्रोत्रीयासु’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

कृते । एवं अद्युत्तरकास्तभावी 'यज्ञः' सर्वोऽपि 'एगं' (यजमानम्) 'उप'-'नमति' । अपि च तदभिर्मर्जनं यज्ञनैरनर्थाय सम्पद्यते ।

कल्पः, 'पुनश्चितिलिख्यर्थेषु श्रूयते,—अवधार्यं सद्यश्चार्थं सन्नागार्थं च । अवषार्थी व्याख्यास्यामः,—यदि इच्छा यदि परशुणा यदि सोमेन यजेत घोऽप्यस्य पुरोऽग्निस्तमन्ववाय यजेत, अपि वा येन अथवा इत्यष्टौ नागामन्त्र उत्तरवेद्यामुपदध्यात्' इति । तत्र प्रथमामाह,—
 "येनर्षयस्तपसा सचमासतेन्वागा अग्निः सुवः आ भरन्तः । तस्मिन्वर्षे नि दधे नाके अग्निमेतं यमाज्जर्मनवस्तीर्षवर्षिषम्^(१)" इति । 'येन' (स्वर्गेण) निमित्तभूतेन पूर्वं मर्षयः 'तपसा' (सन्नापयुक्तेन) अग्निना 'सचम्' 'आसत' (अनुष्ठितवन्तः); कीदृशा मर्षयः?—'अग्निं' 'इन्वागाः' (प्रज्वलवन्तः); 'सुवः आ भरन्तः' (स्वर्गमाहर्तुं समुद्यताः); 'अहम्' अपि 'तस्मिन्' 'नाके' निमित्तभूते सति 'हतम्' 'अग्निं' 'नि'-'दधे' (स्नापयामि) । 'यम्' 'अग्निं' 'मनवः' (पूर्वं मनुष्याः) 'स्तीर्षवर्षिषं' (प्रसारितयज्ञम्) 'आजः', तम् 'अग्निं' 'वि'-'दधे' इत्यन्वयः ।

अथ द्वितीयामाह,—“तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्धौद्वभि-
 रत वा हिरण्यैः । नाकं गृह्णाणाः सुहृत्तस्य लोके हृतीये वृष्टे अधि
 रोचने दिवः^(२)” इति । हे 'देवाः', अस्मिन्निजः सर्वे वचं पत्न्यादिभिः
 सर्वैर्मनुष्यैः 'उत' 'वा' 'हिरण्यैः' (हिरण्यादिभिः) सर्वैः साधनद्रव्यैश्च
 संहिताः 'तं' (अग्निम्) 'अनु'-'गच्छेम'; अनुगताः सन्तः फलं प्राप्स्यामः
 इत्याशयः । स एव स्पष्टीक्रियते,—'दिवः' 'वृष्टे' (स्वर्गलोपरि) 'नाकं'
 (दुःखरहितं स्थानं) 'गृह्णाणाः', गृहीतुकामा इत्यर्थः । कीदृशे

दिवः पृष्ठे ?—‘सुकृतस्य’ ‘सोत्रे’ (सम्यगनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते); ‘दतीये’ (पृथिवीमारभ्य गणनायां त्रिसङ्ख्यापूरणे), ‘अधि रोचने’ (अधिकत्वेन दीप्यमाने) ।

अथ दतीयामाह,—“आ वाचो मध्यमरुहङ्गुरणुरयमग्निः सत्पति-
सेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्यदं कृणुते ये
पृतन्यवः^(८)” इति । ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘वाचः’ ‘मध्यम्’ ‘आ’-‘अरुहत्’
(सोचरूपाया वाचः प्रतिपाद्यमर्थमारूढः), सोचगतसर्वगुणयुक्त इत्यर्थः ।
कीदृशः अग्निः ?—‘भुरण्युः’ (जगद्गुरण्वीलः); ‘सत्पतिः’ (सतां
पालकः); ‘सेकितानः’ (अभिज्ञानवान्); स च ‘पृथिव्याः’ ‘पृष्ठे’
(भूमेरुपरि) ‘निहितः’ (स्थापितः) ‘दविद्युतत्’ (अतिज्ञयेन द्योतते) ।
‘ये’ तु ‘पृतन्यवः’ (विरोधिनः, अस्माभिः सह कस्यहं कर्तुमिच्छन्ति), तान्
‘अधस्यदं’ ‘कृणुते’ (अस्माकं पादस्य अधस्तादवस्थितान् करोति) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो दीप्य-
तामप्रयुक्त्वा । विधाजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र यात दिव्यानि
धाम^(९)” इति । ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘दीप्यतां’ (अस्मिन् कर्मणि प्रकाशतां) ।
कीदृशः ?—‘वीरतमः’ (अतिज्ञयेन शूरः); ‘वयोधाः’ (वयस्य आयुषः
स्थापयिता); ‘सहस्रियः’ (दृष्टकासहस्रसम्पादितः*); ‘अप्रयुक्त्वा’
(अस्मिन् कर्मणि प्रमादरहितः); ‘सरिरस्य’ (जलस्य) ‘मध्ये’ ‘विधाज-
मानः’ (और्वविद्युदादिरूपेण विभ्रेषतः प्रकाशमानः) । हे अस्मिन्-
कामानाः, तस्य प्रसादात् ‘दिव्यानि’ ‘धाम’ (स्थानानि) ‘उप’-
‘प्र’-‘यात’ (प्राप्नुत) ।

* ‘दृष्टकासहस्रं सम्पादितः’ इति आदर्श-पुस्तकापाठः ।

अथ पञ्चमीमाह,—“सम्प्र च्यवध्वमनु सम्प्र याताग्ने पथो देव-
यानान् ह्यणुध्वं । अस्मिन् सधस्ये अद्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च
सीदत^(१०)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘विश्वे देवाः’ ‘यजमानश्च’ सर्वे
यूयं, ‘सम्प्र’-‘च्यवध्वं’ (सम्पक् प्रस्थावयत), अस्व कर्मणो विघ्नं वि-
नाशयतेत्यर्थः । ‘अनु’-‘सम्प्र’-‘यात’ (अनुक्रमेण कर्मसिद्धिं प्राप्तुत) ।
ततः ‘देवयानान्’ (देवलोकप्राप्तिहेतुन्) ‘पथः’ (मार्गान्) ‘ह्यणुध्वं’
(कुरुत) । ‘सधस्ये’ (सहस्रितियोग्ये) ‘अस्मिन्’ ‘सीदत’, ‘उत्तरस्मिन्’
लोकं अधिकत्वेन सीदत* ।

अथ षष्ठीमाह,—“येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसं । तेनेमं
यज्ञं नो वह देवयानो य उत्तमः^(११)” इति । हे ‘अग्ने’, ‘देवयानः’
(देवप्रापकः) ‘यः’ त्वं ‘उत्तमः’, स त्वं ‘येन’ व्यापारेण ‘सहस्रं’ ‘वहसि’
(सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं निर्वहसि), तथा ‘येन’ व्यापारेण ‘सर्ववेदसं’
(सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि), ‘तेन’ व्यापारेण ‘नः’ (अस्मदीयम्)
‘इमम्’ ‘यज्ञं’ ‘वह’ (देवान् प्रापय) । ‘देवयानः’ इत्यादिकं यज्ञ-
विशेषणं वास्तु—यो यज्ञो देवान् प्राप्तः ‘उत्तमः’ भवति, तम्
‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘वह’ इत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह,—“उदुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि एनमिष्टापूर्त्ने स-
सृजेयामयश्च । पुनः ह्यणुध्वं पितरं युवानमन्वाताःसीत् त्वयि
तन्नुमेतम्^(१२)” इति । हे ‘अग्ने’, त्वम् ‘उदुध्यस्व’ (अस्मद्विषये
सावधानो भव); ‘एनं’ (यजमानं) ‘प्रति’-‘जागृहि’ (प्रतिदिनं जागरूकं
सावधानं कुरु); ‘अयं’ ‘स’ त्वं स मिलित्वा ‘इष्टापूर्त्ने’ (औत

* ‘सीदतु’ इति सर्वत्र पाठो न सम्पक् ।

स्मार्त्तकर्मणी) 'सं-सृजेथां' (सम्पादयतं) । हे यजमान, त्वां 'पितरं' (पालकं), 'युवानं' (यौवनोपेतं) 'पुनः' 'दृष्टवन्' (भूयो भूयः कुर्वन्) अयमग्निः त्वयि निमित्तभूते सति 'एतं' 'तन्तु' (यज्ञप्रवाहं) 'अन्वाताःसीत्' (अनुक्रमेण तनोतु, सम्पादयतु) ।

अथाष्टमीमाह,—“अयं ते योनिर्द्धलियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्निं आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्^(१३)” इति । हे 'अग्ने'; 'यः' 'अयम्' इष्टकाचितिरूपप्रदेशः 'ते' (तव) 'योनिः' (स्थानं); 'यतः' (यस्या इष्टकाचितेः) 'जातः' (उत्पन्नः) त्वं 'अरोचथाः' (दीप्तो भवसि), 'तं' (योनिं*) 'जानन्' (स्वकीयत्वेन अवगच्छन्) 'आ'-'रोह' । 'अथ' (अनन्तर) 'नः' (अस्माकं) 'रयिं' (धनं) 'वर्द्धय' ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यां पुनश्चितिं विधत्ते,—“प्र वै एषोऽस्माँल्लोकाश्च्यवते योऽग्निं चिनुते, न वै एतस्थानिष्टके आऊतिरव कल्पते, यां वै एषोऽनिष्टके आऊतिं जुहेति स्ववति वै सा, ताः स्ववन्तीं यज्ञोऽनु परा भवति, यज्ञं यजमानो यत् पुनश्चितिं चिनुते आऊतीनां प्रतिष्ठित्यै, प्रति आऊतयस्तिष्ठन्ति, न यज्ञः परा भवति, न यजमानः” (५।४। १० अ०) इति । 'अग्निं' चिन्वानः पुरुषः स्वर्गाभिमुखत्वात् 'अस्माँल्लोकात्' प्रच्युतो भवति । 'एतस्य' पुरुषस्य इष्टकारहिते देशे आऊतिर्न सम्भवति । भृष्टदेशस्य स्वकीयत्वाभावात् । एवं सति इष्टकारहिते प्रदेशे 'याम्' 'आऊतिं' 'जुहेति' 'सा' 'स्ववति', यथा भिन्नभाण्डे जलं गच्छति तद्वत् । 'स्ववन्तीं' 'ताम्' आऊतिम् 'अनु' 'यज्ञः'

* 'योनिं' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

नश्यति, 'यज्ञम्' 'अनु' 'यजमानः' अपि नश्यति । अत आहुति-
प्रतिष्ठार्थं 'पुनश्चितिं' कुर्यात्; तत आहुतियज्ञयजमानाः प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अस्यां चिताविष्टकासङ्गां विधत्ते,—“अष्टावुपदधात्यष्टासरा
गायत्री गायत्रेषैवैनं हृन्दसा चिनुते” (५।४।१०.अ०) इति ।

एतच्छाखात्मातमन्मानुसारेण सङ्गां विधाय ब्राह्मन्तरानुसारेण
अथैवा द्वौ पक्षौ विधत्ते,—“यदेकादश चैष्टुभेन, यद्द्वादश जागतेन,
हृन्दोभिरेवैनं चिनुते” (५।४।१०.अ०) इति ।

प्रकारान्तरेण पुनश्चितिं प्रश्नयति,—“नपात्को वै नामैषोऽग्निर्यत्
पुनश्चितिर्थं एवंविद्वान् पुनश्चितिं चिनुत आ द्वतीयात् पुरुषादक्षम्
अग्नि” (५।४।१०.अ०) इति । न पातयति न विनाशयति आहुतिं
न स्थावयतीति पुनश्चितिरूपस्य अग्नेः 'नपात्कः' इति नामधेयं । एवं
ज्ञात्वा चितवान् पुरुषः पुत्रपौत्रपर्यन्तम् अक्षसमृद्धौ भवति ।

पुनःशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति,—“यथा वै पुनराधेय एव पुनश्चिति-
र्थोऽग्न्याधेयेन न अघ्नोति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा न
अघ्नोति स पुनश्चितिं चिनुते यत् पुनश्चितिं चिनुते अह्नौ” (५।
४।१०.अ०) इति । पुनराधेयपुनश्चित्योः पूर्वसमृद्धाभावेन पश्चाद्-
द्विसङ्गावेन च सादृश्यम् ।

अत्र पूर्वपक्षेण ब्राह्मन्तरमतसुपन्यस्यति,—“अथो खन्नाङ्गर्न
चेतव्येति हृद्रो वै एष यदग्निर्यथा व्याघ्रः सुप्तं बोधयति तादृगेव
तत्” (५।४।१०.अ०) इति । यथा लोके सुप्तो व्याघ्रः केनचित्
मार्गं गच्छता पुरुषेण बोधितः तमेव बोधयितारं मारयति, एवमथं

क्रूरोऽग्निः पूर्वं क्षितः कथञ्चित् पुण्यवशात् सुप्तवच्छान्तो वर्तते, स चेत् पुनश्चीयेत् प्रबोधितव्याघ्रवन्मारयेत् ; तस्मात्क्ष चेतव्या इयं पुनश्चित्तिरिति पूर्वः पक्षः ।

तमेतं पक्षमनादृत्य स्वपक्षमेव स्थापयति,—“अथो खल्वाऽऽस्येतव्येति यथा वसीयाऽऽसं भागधेयेन बोधयति तादृगेव तत्”(५।४।१० अ०) इति । लोके धनार्थं प्रभुं शिरकालव्यवधानेन विस्मृतवन्तं भृत्यः पुनरप्युपायनमानीय यथा बोधयति, स स बोधित एव अभीष्टसिद्धिं करोति, एवमयं प्रभुरग्निः पुनश्चितः सन् अभीष्टं साधयतीति चेतव्या इयं पुनश्चित्तिः ।

तस्याः पुनश्चितेः समृद्धिहेतुत्वमुदाहरणमुखेन स्पष्टीक्रियते,— “मनुरग्निमचिनुत तेन न आर्ध्नीत् सः, एतां पुनश्चित्तिमपस्यत् जामचिनुत, तथा वै स आर्ध्नीत्, यत् पुनश्चित्तिं चिनुते ऋद्धौ”(५।४।१० अ०) इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

‘अग्निं’—अयं पुरा प्रातरनुवाकात् स्पृष्टेदिदम् ।

‘नमो’—दाभ्यां वक्त्रिमर्षो, येनाष्टाविष्टकाष्टकम् ॥

पुनश्चित्तिरिति प्रोक्ता मन्वास्तेऽत्र चयोदश ।

इति सायनाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चयोदशोऽनुवाकः ॥०॥

ममाग्ने वचो विह्वेषस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेमा ।
 मद्भ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम^(१) ।
 मम देवा विह्वे सन्तु सर्व इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णु-
 रग्निः । ममान्तरिक्षमुरु गोपमस्तु मद्भ्यं वातः पवतां
 कामे अस्मिन्^(२) । मयि देवा द्रविणमा यजन्तां मय्या-
 शीरस्तु मयि देवहृतिः । दैव्या हेतारा वनिषन्त ॥ १ ॥

पूर्वेऽरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः^(३) । मद्भ्यं यजन्तु मम
 यानि ह्यथाकृतिः सत्या मनसो मे अस्तु । एते मा
 नि गां कतमच्चनाहं विश्वे देवासो अधि वोचता मे^(४) ।
 देवीः षडुर्वीरुरु णः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वं ।
 मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम-
 राजन्^(५) । अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्तात् ॥ २ ॥

अदब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वं । प्रत्यञ्चो यन्तु
 निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधा वि नेशत्^(६) । धाता
 धातृणां भुवनस्य यस्यतिर्देवः सवितारमभिमातिषाहं ।
 इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु यजमानं
 न्यर्थात्^(७) । उरुव्यचा नो महिषः शमी यः सदस्मिन्
 हवे पुरुहूतः पुरुक्षु । स नः प्रजायै हर्यश्वः मृडयेन्द्र
 मा ॥ ३ ॥

नो रीरिषो मा परा दाः^(८) । ये नः सपत्ना अप ते

भवन्विन्द्राग्निभ्यामव बाधामहे तान् । वसवो रुद्रा
 आदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन्^(८) ।
 अर्वाचमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिङ्घनजिदश्चिजद्
 यः । इमन्नो यज्ञं विह्वे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो
 मेदिनं त्वा^(९) ॥ ४ ॥

वनिषन्तु । पुरस्तात् । मा । चिचत्वारिंशच्च ॥१४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
 चतुर्होऽनुवाकः ॥ * ॥

त्रयोदशे पुनश्चितिरुक्ता । अथ चतुर्दशे विह्वेव्याख्या इष्टका
 उच्यन्ते । कल्पः, 'ममाग्ने वर्षे विह्वेव्वस्वित्यनुवाकेन प्रतिमन्त्र-
 मिष्टकाभिर्धिष्णियांश्चिनोत्यग्निवमा आग्नीषीय उपदधाति, द्वादश
 षोडशैकविंशतिस्रुर्विंशतिर्वा होत्रीये, एकादश ब्राह्मणाष्कसीये,
 षट् मार्जालीयेऽष्टावष्टावन्येषु धिष्णियेषूपदधातीति विज्ञायते' इति ।
 तत्राद्यामाह,—'ममाग्ने वर्षे विह्वेव्वस्तु वयं त्वा इन्धानास्तनुवं पुषेम ।
 मह्यं नमन्तां प्रदिशस्तसस्त्वया अथक्षेण पृतना जयेम^(१)' इति । हे
 'अग्ने', 'विह्वेषु' (यज्ञेषु) यत् 'वर्षः' (फलं) तत् 'मम' 'अस्तु' । 'वयं'
 (हृत्विग्यजमानाः) त्वाम् अग्निम् 'इन्धानाः' (प्रज्वलयन्तः) 'तनुवं'
 (त्वदीयं शरीरं) 'पुषेम' (पुष्टं कुर्मः) । 'मह्यं' यजमानाय प्राच्याद्याः
 'सतस्रः' 'प्रदिशः' 'नमन्तां' (वश्या भवन्तु),—तत्रत्या जना मदधीना

भवन्तु । 'अध्यक्षेण' (स्वामिना) 'त्वया' संहिता 'वधं' 'घृतनाः'
(विरोधिन्यः वेगाः) 'जथेम' ।

अथ द्वितीयामाह,—“मम देवा विहवे सन्तु सर्वे इन्द्रावन्तो
मरुतो विष्णुरग्निः । ममान्तरिक्षसुहृ गोपमस्तु मद्भ्यं वातः पवतां
कामे अस्मिन्^(१)” इति । 'सर्वे' 'देवाः' 'मम' 'विहवे' (मदीययज्ञे)
'सन्तु' (तिष्ठन्तु) । देवा एव विज्ञेयन्ते,—‘इन्द्रावन्तः’ (इन्द्रयुक्ताः),
'मरुतः' (मरुद्गणाः), 'विष्णुः' 'अग्निः' च—इत्येवमाद्याः । इदम् 'उह'
विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षं' 'गोपं' (रक्षकम्) 'अस्तु' त्व* । अयं 'वातः'
(वायुः) 'मद्भ्यं' (मदर्थम्) 'अस्मिन्' 'कामे' (यज्ञफले निमित्तभूते)
सति 'पवतां' (सञ्चरतु), मदीयं कामं साधयत्वित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह,—“मयि देवा द्रविणम् आ यजन्तां मय्याग्नीरस्तु
मच्चि देवहृतिः । दैव्या होतारा वनिषन्त पूर्वेऽरिष्टा स्वाम तनुवा
सुवीराः^(२)” इति । एते 'देवाः' 'मयि' यजमाने 'द्रविणं' (धनम्)
'आ-यजन्तां' (सर्वतः सम्पादयन्तु) । 'आग्नीः' (आग्नास्वमानं फलं)
'मच्चि' 'अस्तु' (यजमाने सिद्धं भवतु) । तथा 'देवहृतिः' (देवानाम्
आज्ञानञ्च) 'मयि' भवतु । 'दैव्या' 'होतारा' (देवसम्बन्धिन
श्चत्विजः) 'पूर्वे' (अनादिसिद्धाः) 'वनिषन्त' (अस्त्रस्रष्टं सम्पजन्तु) ।
वधं च 'तनुवा' (अरीरेण) 'अरिष्टाः' (हिंसारहिताः) 'सुवीराः'
(ग्रीभनपुत्रयुक्ताः) 'स्वाम' (भवाम्) ।

अथ चतुर्थीमाह,—“मद्भ्यं यजन्तु मम यानि हव्या आकूतिः सत्या
मनसो मे अस्तु । एनो मा नि गां कतमत् चन अहं विभे देवासो अधि

* एकमेव सर्वत्र पाठः । भवतु इति पाठो भवितुं यत्नः ।

बोचता मे^(७)” इति । ‘मम’ ‘यानि’ ‘इव्या’ (मदीयानि इवींषि) सन्ति, तानि सर्वाणि ‘मह्यं’ (मदर्थं) दैव्या ऋत्विजः ‘यजन्तु’ । ‘मे’ ‘मम’ ‘मनसः’ ‘आकूतिः’ (मदीयस्य मनसः सम्बन्धी घोऽयं सङ्कल्पः, स आकूतिः) ‘सत्या’ ‘अस्तु’,—सङ्कल्पितार्थः सिध्यत्वित्यर्थः । ‘अहं’ ‘कतमत्’ ‘चन’ ‘एनः’ (किमपि पापं) ‘मा’ ‘नि-गां’ (नितरां मा प्राप्तवानि) । ‘विश्वे देवासः’ (हे विश्वे देवाः), ‘मे’ (मदर्थम्) ‘अधि’—‘बोचत’ (आधिक्यं ब्रूत,—यजमानानां मध्ये अयं अधिक इति देवानामग्रे कथयत) ।

अथ पञ्चमीमाह,—“देवीः षडुर्वीरुह ऋः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वं । मा हास्राहि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोमराजन्^(८)” इति । ‘देवीः’ ‘षडुर्वीः’ (उर्वीनामकाः षट्सङ्ख्याका हे देव्यः); अत एव आखान्तराम्युपस्थाने समाह्वानम्,—‘षण्णोर्वी-रंहस्रान्तु’* द्यौश्च पृथिवी च आपश्च ओषधयश्च ऊर्कश्च सूनृता च’ इति । तादृश्यो हे देव्यः, नः (अस्मदीयम्) इदं कर्म ‘उह’ ‘कृणोत’† विस्तीर्णं कुरुत) । ‘विश्वे देवाः’ ‘इह’ कर्मणि ‘वीरयध्वं’ (वीरा भवत),—विभ्रं परिहरतेत्यर्थः । वयं ‘प्रजया’ (पुत्रादिरूपया) ‘मा हास्राहि’ (विपरित्यक्ता मा भूम) । तथा ‘तनूभिः’ (पुष्टशरीरैः) ‘मा हास्राहि’ । हे ‘सोमराजन्’, ‘द्विषते’ (वैरिणे!) ‘मा रधामः’ (कार्यसिद्धिं मा करवाम) ।

* एवमेव सर्वत्र पाठः । ‘रंहस्या सन्तु’ इत्येवंविधः कश्चिदन्यः पाठोऽत्र सम्भाव्यते ।

† ‘कृणोतु’ इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ ‘वैरिमांसे’ इति सर्वत्र पाठो न समीचीन इव प्रतिभाति ।

अथ षष्ठीमाह,—“अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन् पुरस्ताददधो गोपाः
परि पाहि नस्त्वं । प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्ते अमा एषां चित्तं
प्रबुधा वि नेशत्^(१)” इति । अयम् ‘अग्निः’ ‘मन्युः’ (वैरिणां कोपं)
‘प्रतिनुदन्’ (निराकुर्वन्) ‘पुरस्तात्’ (अस्माकं पुरतः) गच्छत्विति
शेषः । हे अग्ने, ‘त्वम्’ ‘अदधः’ (केनाप्यद्विसितः) ‘गोपाः’ (रक्षणसमर्थः)
सन् ‘नः’ (अस्मान्) ‘परि’—‘पाहि’ (सर्वतः पालय) । तव पालने
सति ‘ते’ (वैरिणः) ‘प्रत्यञ्चः’ (प्रतिसुखाः) सन्तः ‘निगुतः’ (नितरां
गमनशीलाः, पलायनपराः) ‘पुनः’ ‘यन्तु’ (भूयो भूयो यत्र-कापि
गच्छन्तु) । ‘एषां’ (वैरिणां) ‘चित्तम्’ (अन्तःकरणं) ‘प्रबुधा’ ‘अमा’
‘वि-नेशत्’ (प्रबोधेन सह विनश्यतु) ।

अथ सप्तमीमाह,—“धाता धातृणां भुवनस्य यस्यतिर्देवश्च
सवितारमभिमातिषाहं । इमं यज्ञमश्विनोभा बृहस्पतिर्देवाः पान्तु
यजमानं न्यर्थात्^(२)” इति । ‘धातृणाम्’ (जगत्कर्तृणां दक्षप्रजापत्या-
दीनां) अपि ‘धाता’ ‘यः’ (स्रष्टा), ‘भुवनस्य’ (लोकस्य) ‘पतिः’
(पालकः) च । तथा ‘अश्विना’ ‘उभा’ (यौ उभौ अश्विनौ), ‘बृहस्पतिः’
च इत्येते ‘देवाः’ ‘नः’ (अस्मदीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘यजमानं’ च
‘न्यर्थात्’ (फलवैगुण्यलक्षणात् वैयर्थ्यात्) ‘पान्तु’ (रक्षन्तु) । कीदृशं
यज्ञं?—‘देवं’ (तत्तन्मन्त्रव्यवहारयुक्तं), ‘सवितारं’ (फलस्य जनकं),
‘अभिमातिषाहं’ (पापलक्षणस्य अभिमातेः श्रेः अभिभवितारम्) ।

अथाष्टमीमाह,—“उरुव्यचा नो महिषः शर्म यस्मदस्मिन् हवे
पुरुद्धतः पुरुचु । स नः प्रजायै हर्यश्चः मृडयेन्द्र मा नो रीरिषो मा
परा दाः^(३)” इति । पुरुभिः (बहुभिर्यजमानैः) हतः ‘पुरुद्धतः’ ।

आकृत इन्द्रः ऋयते अस्मिन्निति हवो यज्ञः, तस्मिन् यज्ञे 'स' इन्द्रः
 'नः' (अस्माकं) 'ग्रमं' (सुखं) 'यंसत्' (यच्छत्) । कीदृश इन्द्रः?—
 'उख्यथाः' (अत्यन्तं व्याप्तः), बद्धदेव्याधिपतिरित्यर्थः, 'महिषः'
 (महान् शौर्यादिगुणसम्पन्नः), 'पुरुचु' (पुरुषु बद्धेषु मन्त्रेषु श्रूयते*
 श्रूयते प्रतिपाद्यत इति पुरुचुरेव पुरुचु), हरिनामानौ अथैौ यस्य
 अथैौ 'हर्यन्तः' । ईदृश हे 'इन्द्र', 'प्रजायै' (पुत्रादिप्रजासिद्ध्यर्थे)
 'स' (त्वं) 'नः' (अस्मान्) 'मृडय' (सुखय), 'नः' (अस्मान्) 'मा'
 'रीरिषः' (मा हिंसीः), 'मा' 'परा-दाः' (मा च तिरस्कुरु) ।

अथ नवमीमाह,—“ये नः सपत्ना अप ते भवन्विन्द्राग्निभ्यामव
 बाधामहे तान् । वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मा उयं चेतार-
 मधिराजमक्रन्(६)” इति । 'ये'-केचित् 'नः' (अस्माकं) 'सपत्नाः'
 (शत्रवः) सन्ति, 'ते' 'अप'—'भवन्तु' (अपनययुक्ता भवन्तु) । वयं
 'तान्'(सपत्नान्) 'इन्द्राग्निभ्यां' अनुग्रहयुक्ताभ्यां सहिताः 'अव-बाधामहे'
 (सर्वथा बाधितान् कुर्मः) । वसुरुद्रादित्या देवता 'मा' (मां) एतादृशमां
 'अक्रन्' (कुर्वन्तु) । कीदृशम्?—इति, तदुच्यते,†—उपरितनं स्वर्गं
 स्पृशतीत्युपरिस्पृशं तं, 'उयं' (शत्रुतिरस्कारचर्म), 'चेतारं' (अभिज्ञातारं)
 'अधिराजं' (अन्येषां सर्वेषामधिपतिम्) ।

अथ दशमीमाह,—“अर्वाचमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजित्
 धनजिदश्वजिद्यः । इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो

* अत्र श्रूयते इति पाठः, किं वा परत्र 'पुरुचुरेव पुरुचु' इत्यत्र पुरु-
 चुरेव पुरुचु इत्येव पाठः सम्भाव्यते ।

† 'वसुरुद्रादित्यादेवतानामेतादृशम्' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

‡ अत्र 'उपरिस्पृशम्' इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

मेदिनं त्वा^(१०)” इति । ‘यः इन्द्रः, ‘गोजित्’ (परकीयगवी* जेता), तथा ‘यः’ ‘धनजित्’ (परकीयधनस्य जेता), ‘यः’ ‘अश्वजित्’ परकीयाश्वानां जेता) अस्ति । ‘अर्वाचम्’ (अस्मद्भिमुखं) तं ‘इन्द्रं’ ‘इवामहे’ अमुं यज्ञं निमिषीकृत्य ‘अमुतः’ (आह्वयामः)† । हे ‘इन्द्र’ ‘विह्वे’ (विविधाह्वाने) सति ‘नः’ (अस्मदीयम्) ‘इमं’ ‘यज्ञं’ ‘जुषस्व’ (सेवस्व) । हरिनामकावस्थौ यस्व सन्ति‡, स हरिवान्, हे ‘हरिवः’ (इन्द्र), त्वाम् ‘अस्य’ (यजमानस्य) ‘मेदिनं’ (सोऽह्वयं कुर्वाः) ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधिसुरादौ कानिचित् काम्यचयनानि दर्शयति, यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘ह्रस्वितं चिन्वीत पशुकामः’ इति विज्ञायते, सर्वैश्चन्द्रोभिस्त्रिनुद्यादित्येकं, प्राक्तैरित्यपरम्—इति ।

तदिदं विधत्ते,—“ह्रस्वितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै ह्रस्वाः सि पशुमानेव भवति” (५।४।१९अ०) इति । “अग्नि-
मूर्धा दिवः ककुत्” इत्यनुवाकोक्तानि नामाच्छन्दोयुक्तमन्त्राणि, तैरेव चितो न तु यजुर्भिरिति ह्रस्वितः, तावृत्तमग्निं ‘पशुकामः’ चिनुयात् ।

यच्च सूत्रकारेणोक्तं,—‘श्वेनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः’ इति विज्ञायते, वक्रपणो व्यस्यपुच्छो भवति, पश्यात् प्राक् उदूहति

* ‘परकीयमवानाम्’ इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र पाठस्य वैपरीत्यमिव प्रतिभाति । ‘अमुतो इवामहे’ (अमुं यज्ञं निमिषीकृत्य आह्वयामः) इत्येवञ्चम एवात्र पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ ‘सन्ति’ इति सर्वत्र पाठो आम्बिह्वतः; ‘त्वा’ इत्येव भवितुं युक्तः ।

पुरस्तात् प्रत्यङ् उदूहति एवमिव हि वयसां मध्ये पचनिर्णामो भवति इति विज्ञायते—इति । तदिदं विधत्ते,—“श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति” (५।४।११अ०) इति । ‘वयसां’ मध्ये ‘श्येनः’ अतिशीघ्रं पतितुं समर्थः । ‘श्येन एव’ श्येनवच्छीघ्रगाम्येव ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘कङ्कचिदलजचित् इति श्येनचिता व्याख्यातौ’ इति । तदिदमुभयं क्रमेण विधत्ते,—“कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षणान् अमुञ्चिँसोके स्यामिति शीर्षणानेवा-मुञ्चिँसोके भवति । अलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति” (५।४।११अ०) इति । कङ्कालजौ श्येनस्यैव अवान्तरजातिभेदौ, तत्र कङ्कस्य शिरो मण्डलाकारम्, अलजस्य तु पादयोर्विशेषः । अत एव पादस्थानीयासु सीतासु द्वादशसङ्ख्यामपोद्य चतुःसङ्ख्यां ब्रूते । तत्र कङ्कचिता स्वर्गलोके ‘शीर्षणान्’ (सर्वेषां मध्ये उन्नतश्चिरस्कः) प्रभुर्भवतीत्यर्थः । अथ अलजचिता सीताचतुष्टयदिग्द्वारा प्रतिष्ठां प्राप्नोति ।

यदप्युक्तं सूत्रकारेण,—‘प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते यावानग्निः सारत्निप्रादेशो दिक्षावतीं भूमिं चतुरश्रां कृत्वा पूर्वस्थाः करण्या अर्धाच्छोणीं प्रत्यालिखेत्—इति । तदिदं विधत्ते,—“प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् प्रैव भ्रातृव्यास्रुदते” (५।४।११अ०) इति । ‘प्रउगं’ अनोमुखं, यथा शकटस्य पश्चाद्भागो विस्तृतः, पूर्वभागः सङ्कुचितः, तद्वत् । एतेन भ्रातृव्यान् प्रणुदते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण,—‘उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्र

जातान् भ्रातृव्याप्तुदेथ प्रति अनिष्यमाणान् इति विज्ञायते यस्याविमुखे ब्रकटे' इति । तदिदं विधत्ते,—“उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्र जातान् भ्रातृव्याप्तुदेथ प्रति अनिष्यमाणानिति प्रैव जातान् भ्रातृव्याप्तुदते प्रति अनिष्यमाणान्” (५।४।११अ० । इति । प्राक् पश्चाच्च प्रउगाख्यब्रकटमुखसदृशम् ‘उभयतःप्रउगं’ । तेन उत्पन्नान् भ्रातृव्यान् विनाब्रथति, उत्पत्त्यमानानामुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ।

यदुक्तं सूचकारेण,—‘रथचक्राचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् इति विज्ञायते यावानग्निः सारजिप्रादेन्नस्तावतीं भूमिं परिमण्डलां कृत्वा’ इति । तदिदं विधत्ते,—“रथचक्राचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवान् वज्रो वै रथो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति” (५।४।११अ०) इति । रथचक्रवत् वर्तुलत्वेन चीयत इति रथचक्राचित् ।

यदप्युक्तं सूचकारेण,—‘द्रोणचितं चिन्वीत अन्नकाम इति विज्ञायते इयानि तु खलु द्रोणानि चतुरभ्राणि परिमण्डलानि च तच्च यथाकामी’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“द्रोणचितं चिन्वीत अन्नकामो द्रोणे वै अन्नं भ्रियते सयोन्येवान्नमवहन्धे” (५।४।११अ०) इति । द्रोणो हि धान्यं भरन्ति, अतो धान्यस्थानसहितमन्नं प्राप्नोति ।

यदप्युक्तं सूचकारेण,—‘समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते समूहस्त्रिवेष्टका उपदधाति’ इति । तदिदं विधत्ते,—“समूह्यं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव भवति” (५।४।११अ०) इति । समूहम् अर्हतीति समूह्यः ।

यद्युक्तं सूत्रकारेण,—‘परिचाय्यं चिन्वीत यामकाम इति विज्ञायते मध्यमां स्वयमादृशां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनेति स परिचाय्यः’ इति । तदेतद्विधत्ते,—“परिचाय्यं चिन्वीत यामकामो याम्येव भवति” (५।४।११अ०) इति ।

यद्युक्तं सूत्रकारेण,—‘अज्ञानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोकं च्छ्रुयामिति विज्ञायते इयानि तु खलु अज्ञानानि सतुरआणि परिमण्डलानि च तत्र याथाकामम्’ इति । तदेतद्विधत्ते,—‘अज्ञानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोके च्छ्रुयामिति पितृलोक एवर्ध्नाति” (५।४।११अ०) इति । तदेवं काम्यचयनानि समापितानि ।

अथ प्रकृतैः ‘ममाये वर्चः’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यसुपधानं विधत्ते,—“विश्वामिच-जमदग्नी वसिष्ठेन अस्यर्धेतां स एता जमदग्निर्विह्वया अपश्यत् ता उपाधत्त ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्ष्ण यद्विह्वया उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृक्ष्णे” (५।४।११अ०) इति । विश्ववशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका विह्वयाः ।

उपधानदेशं विधत्ते,—“हेतुर्धिष्णिये उपदधाति यजमानायतनं वै हेता स्वे एवास्मा आयतने इन्द्रियं वीर्यमवरुन्धे” (५।४।११अ०) इति । देवाङ्गानादिकस्य यजमानकार्यस्य हेता निष्पाद्यत्वाद्धेता यजमानस्यायतनम् ।

तत्र सञ्ज्ञां विधत्ते,—“द्वादशोपदधाति द्वादशाक्षरा जगती जागताः पञ्चो जगतीवासौ पशूनवरुन्धे” (५।४।११अ०) इति । यद्यप्यत्र मन्त्राणां दशत्वान्मन्त्रकर्मसञ्ज्ञा पूरणीया । तत्प्रकारस्य

सूत्रकारेण दर्शितः,—‘अत्पीयाश्वो मन्वाः, भूयाश्वि कर्माणि तत्र समन्नः प्रतिविभज्य पूर्वैः पूर्वाणि कारयेदुत्तरैरुत्तराणि; अत्पीयाश्वि कर्माणि, भूयाश्वो मन्वाः; तत्र प्रतिमन्त्रं कुर्यात्, अवशिष्टा विकल्पार्थाः, यथायूपद्रव्याणीत्यन्ताहोपो विष्टुर्द्धिवा’ इति । अतोऽत्र पूर्वभागस्य अग्निमं पञ्चमं, उत्तरभागस्याग्निमं दशमञ्च आवृत्त्या वर्धयित्वा सङ्ख्या पूरणीया ।

स्नानान्तरेषु सङ्ख्यां विधत्ते,—“अष्टावष्टावन्त्येषु धिष्णियेषूपदधाति अष्टाशफाः पञ्चत्रः पशून्नेवावहन्धे” (५।४।११अ०) इति । प्रजास्त्रीय-पोक्षीय-नेह्रीयाच्छावाकीयादीनि अन्यानि धिष्णियानि, तत्र नवम-दशममन्त्रयोर्होपेनाष्टसङ्ख्या अवगन्तव्या ।

कश्चित् सङ्ख्यान्तरं विधत्ते,—“षण्माजीसीये, षड्वा ऋतव, ऋतवः खलु वै देवाः पितरः, ऋतुनेव देवान् पितृन् प्रीणाति” (५।४।११अ०) इति । दैविकस्य पैतृकस्य च कस्मिंश्चित् ऋतौ कर्तव्यत्वादृत्तनां देवत्वं पितृत्वञ्च । अत्र सप्तमादीनां चतुर्णां मन्त्राणां होपः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

ममाग्ने दशभिर्मन्त्रैर्धिष्णियेषु यथायथम् ।

दृष्टका उपधत्तेऽत्र वज्रिकाण्डः समापितः ॥

अथ मीमांसा, तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे (१४ अ०) चिन्तितम्,—

ममाग्ने इति कस्याच फलं? लिङ्गेन वक्रुगं ।

अतुया स्वामिनि, न क्रीते, लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥

‘ममाग्ने वर्चो विह्वेव्वस्तु’ इत्ययं मन्त्र इष्टकाचयनाङ्गभूतो*ऽध्वर्युणा

* इत्ययम् आहवणीयस्याधाने करणभूतो मन्त्रः इति न्यायमाज्ञापितः ।

पचते । विघ्नितं हवनं येषां यज्ञानां ते विहवाः । तेषु वर्षः तेजसा
 उपलक्षितं यत् फलं तन्ममास्त्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्यो-
 स्तत्फलमिति चेत् । मैवं । अग्निं चिनुते* इत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्ग-
 प्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते, न च परिकीर्तस्याध्वर्योर्दक्षि-
 णातिरिक्तः फलसम्बन्धो न्याय्यः । तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं
 यजमानपरत्वेनोपचरणीयं,—मदीययजमानस्यैव तद्वर्षोऽस्त्विति हि
 उपचारः । तस्माद्यजमानेन पात्रेषु 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मै देहि'
 इत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाग्नीर्मन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा
 याजमानं, तथैवाध्वर्युणा पात्रेषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं
 याजमानमेव" ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसो र्य पाञ्चजन्यं बहवः
 समिन्धते । विश्वस्यां विशि प्र वि विशिवाःसमीमहे
 स नो मुञ्चत्वःहसः^(१) । यस्येदं प्राणन्निमिषद्यदे-
 जति यस्य जातं जनमानश्च केष्वसं । स्तौम्यग्निं
 नायितो जाह्वीमि स नो मुञ्चत्वःहसः^(१) । इन्द्रस्य
 मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसो वृषस्तोमा उप मामुपागुः ।
 यो दाशुषः सुकृतो हवमुप गन्ता ॥ १ ॥

* 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति न्यायमाणापाठः ।

† आदर्शपुस्तकादौ मन्त्रे इति अत्र पाठः ।

स नो मुञ्चत्वः हसः^(१) । यः संग्रामं नयति सं वशी
 युधे यः पुष्टानि सः सृजति चयाणि । स्तौमीन्द्रं नायितो
 जौहवीमि स नो मुञ्चत्वः हसः^(२) । मन्वे वां मिचा-
 वरुणा तस्य चित्तः सत्यौजसा हः हणा यन्नुदेये । या
 राजानः सरथं याव उग्रा ता नो मुञ्चतमार्गसः^(३) ।
 यो वाः रथं कृजुरश्मिः सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तमुपयाति
 दूषयन् । स्तौमि ॥ २ ॥

मिचावरुणा नायितो जौहवीमि तौ नो मुञ्चत-
 मार्गसः^(४) । वायोः सवितुर्विदयानि मन्महे यावात्म-
 न्वदिभृतो यौ च रक्षतः । यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुस्तौ
 नो मुञ्चतमार्गसः^(५) । उप श्रेष्ठा न आशिषो देवयोर्धर्मे
 अस्थिरन् । स्तौमि वायुः सवितारं नायितो जौहवीमि
 तौ नो मुञ्चतमार्गसः^(६) । रथीतमौ रथीनामह
 ऊतये शुभं गमिष्टौ सुयमेभिरश्वैर्ययोः ॥ ३ ॥

वां देवौ देवेषनिशितमोजस्तौ नो मुञ्चतमार्गसः^(७) ।
 यदयातं वहतुः सूर्यायास्त्रिचक्रेण सः स दमिच्छमानौ ।
 स्तौमि देवावश्विनौ नायितो जौहवीमि तौ नो
 मुञ्चतमार्गसः^(८) । मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां
 वाचं विश्वामवन्तु विश्वे । आश्रून् हुवे सुयमानूतये ते
 नो मुञ्चन्वेनसः^(९) । तिग्ममायुधं वोडितः सहस्वद्विव्यः
 शधः ॥ ४ ॥

पृ॒त॒नासु जि॒ष्णु स्तौमि॑ दे॒वान्म॒रुतो॑ ना॒थितो॑
 जो॒हवीमि॑ ते नो॒ मुञ्च॒न्वे॒नसः^(१७) । दे॒वानां॑ म॒ग्धे अ॒धि
 नो ब्रु॒वन्तु॑ प्रे॒मां वा॒चं वि॒श्वाम॑वन्तु॒ विश्वे॑ । आ॒श्रुन् हु॒वे
 सु॒य॒मा॒नू॒तये॑ ते नो॒ मुञ्च॒न्वे॒नसः^(१८) । यद्दि॒दं मा॒ऽभि॒-
 शो॒चति॑ पौ॒रु॒षे॒येण॑ दै॒व्येन॑ । स्तौमि॑ वि॒श्वान्दे॒वान्ना॒थितो॑
 जो॒हवीमि॑ ते नो॒ मुञ्च॒न्वे॒नसः^(१९) । अ॒नु॒ नो॒ऽद्या॒नु॒-
 मतिः^(२०) अ॒नु॒ ॥ ५ ॥

इ॒द॒नु॒मते॒ त्वं^(२१) वै॒श्वान॒रो न॑ ज॒त्या^(२२) पृ॒ष्टो दि॒वि^(२३) ।
 ये अ॒प्र॒थेता॑म॒मिते॒भिरो॒जो॒भिर्ये॑ प्र॒ति॒ष्ठे अ॒भ॒वतां॑
 व॒सू॒नां । स्तौमि॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी ना॒थितो॑ जो॒हवीमि॑ ते
 नो॒ मुञ्च॒त॒म॒ऽहसः^(२४) । उ॒र्वी रो॒दसी॑ व॒रि॒वः कृ॒णोतं॑
 क्षे॒त्रस्य॑ प॒त्नी अ॒धि नो॑ ब्रू॒यातं॑ । स्तौमि॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी
 ना॒थितो॑ जो॒हवीमि॑ ते नो॒ मुञ्च॒त॒म॒ऽहसः^(२५) । यत्ते॑ व॒यं
 प॒रु॒षा य॑वि॒ष्ठावि॒द्वा॒ऽसश्च॑कृ॒मा क॒ञ्चन॑ ॥ ६ ॥

आ॒गः क॒धो स्व॑स्मा॒ऽअ॒दि॒ते॒रे॒नागा॑ व्ये॒ना॒ऽसि
 शि॒श्रयो॑ वि॒षग॒मे^(२६) । यथा॑ हु॒ तद॑स॒वो गै॒र्य्यं॑ चि॒त् प॒दि
 सि॒ता*म॑मु॒ञ्चता॑ यज॒चाः । ए॒वा त्व॑म॒स॒त् प्र॑ मु॒ञ्च॒ व्य॒ऽहः
 प्रा॒तार्य॑मे॒ प्र॒तरा॑न् आ॒युः^(२७) ॥ ७ ॥

ग॒न्ता । दू॒षय॑न्स्तौमि । य॒योः । श॒ङ्घः । अ॒नु॒मतिः
 अ॒नु॒ । च॒न । च॒तु॒स्त्रि॒ऽश॒च्च ॥ १५ ॥

* घितामिति भाष्यादर्शपुस्तकपाठः ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्नेर्मन्वे । यस्येदम् । इन्द्रस्य । यः संग्रामः । स
नो मुञ्चत्वः हसः । मन्वे वाम् । ता नो मुञ्चतुमागसः ।
यो वां । वायोः । उप । रथीतमौ । यद्यातं । तौ नो
मुञ्चतुमः हसः । मरुतां । तीगमं । देवानां । यदिदं ।
अनु नः । जवीं । यत्ते । नो मुञ्चतुमः हसः । यत्ते ॥

चतुरः हसः । षडागसः । चतुरेनसः । द्विरः हसः * ॥

अग्नाविष्णु । ज्यैष्ठ्यः । शच्च । जर्क च । अग्ना च ।
अग्निश्च । अशुश्च । इधश्च । अग्निश्च मे घर्मश्च ।
गर्माश्च । एका च । वाजो नः । अग्निं युनाजम् । ममाग्ने ।
अग्नेर्मन्वे । पञ्चदश ॥ १५ ॥

अग्नाविष्णु(१।१) । अग्निश्च(६।१) । वाजो नो(१२।१) ।
अदब्धो गोपाः(१४।३) । एकात्रचत्वारिंशत् ॥ ३६ ॥

॥ * ॥ समाप्तः सप्तमः प्रपाठकः ॥ * ॥

समाप्तश्च चतुर्थः काण्डः ॥

हरिः ॥ ॐ ॥

* अयमंशः A प्रभृतिपुस्तके नास्ति ।

† 'नवत्रिंशत्' इति A पु० पाठः । प्राथमिकेषु सप्तसु अनुवाकेषु प्रत्येकं
द्विरिति १४, अष्टमे १, नवमे १, दशमे २, एकादशे ३, द्वादशे ५, त्रयोदशे ४,
चतुर्दशे २ एवं पञ्चदशेऽनुवाके ७ इति मिलित्वा एकोनचत्वारिंशत् । ३६ ।

षतुर्दशेऽनुवाके विह्वयास्था इष्टका उक्ताः । अथ पञ्चदशेऽश्वमेध-
सम्बन्धिन्या याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । अथ द्वाणुवाकोऽस्मात् काण्डात्
उक्तव्यः । कल्पः, 'अग्नये अ॒होमुचेऽष्टाकपालः इति दशहविव्यं*
मृगारेष्टिमनुनिर्वपति समानन्तु खिष्टकदिडमग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस
इति यथाखिङ्गं याज्यानुवाक्या' इति । तत्रोदाहृतस्य प्रथमहविषः पुरो-
ऽनुवाक्यामाह,—“अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवः
समिन्वते । विन्वस्थां विन्नि प्र वि विन्निवा॒समीमहे स नो मुञ्चतु
अ॒हसः^(१)” इति । पञ्चजना निषादपञ्चमा वर्णाः, तेभ्यो हितः
'पाञ्चजन्यः', तादृशं 'यम्' अग्निं 'बहवः' यजमानाः, 'समिन्वते'
(प्रदीपयन्ति), 'प्रथमस्य' (सृष्ट्यादावुत्पन्नस्य), 'प्रचेतसः' (प्रकृत-
ज्ञानवतः), तस्य 'अग्नेः' मूर्त्तिं 'मन्वे' (मनसा चिन्तयामि) ।
'विन्वस्थां' 'विन्नि' (सर्वस्थां प्रजायां) 'प्र वि विन्निवा॒सं' (जाटराग्नि-
रूपेण प्रविष्टवन्तं) तमग्निम् 'ईमहे' (वयं प्राप्नुमः) । 'सः' (अग्निः)
'नः' (अस्मान्) 'अ॒हसः' (पापात्) 'मुञ्चतु' (मुक्तान् करोतु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यस्येदं प्राणत् निमिषद्यदेजति यस्य जातं
जनमानञ्च केवलं । सौम्यग्निं नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्च-
त्व॒हसः^(१)” इति । 'प्राणत्' (आसोपेतं) 'निमिषत्' (निमेषोपेतं) 'यत्'
'इदं' जगत् 'एजति' (कम्पते) चेट्ट इत्यर्थः, तत्सर्वं 'यस्य' अग्नेरधीनं
'जातं' (पूर्वमुत्पन्नं), 'जनमानम्' (इतः परं जनिष्यमाणं) 'च' जगत्सर्वं
'केवलं' परनिरपेक्षं सत् यस्याधीनं, तम् 'अग्निं' 'सौमि', 'नाथितः'
फलयात्रायुक्तोऽहं 'जोहवीमि' (पुनःपुनर्जुहोमि) । शेषं पूर्ववत् ।

* हविषमिति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अथ 'इन्द्रायाः होमुचे एकादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 "इन्द्रस्य मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो वृचन्नः स्तोमा उप मामुपागुः ।
 यो दाग्ऽवः सुहृतो हवमुपगन्ता स नो मुञ्चत्वः हसः^(१)" इति ।
 'प्रथमस्य' (सृष्ट्यादावुत्पन्नस्य), 'प्रचेतसः' (प्रकृतज्ञानवतः), 'इन्द्रस्य'
 मूर्त्तिं 'मन्वे' (अहं मनसा चिन्तयामि) । 'वृचन्नः' (वृचुघातिनः)
 'इन्द्रस्य' 'उप' (समीपं) प्राप्ताः 'स्तोमाः' (स्तोत्राणि) 'मां' (यजमानम्)
 'उपागुः' (प्राप्ताः),—इन्द्रगुणकथनपराणि स्तोत्राणि मष्मिङ्गायाम्
 अवस्थितानीत्यर्थः । 'यः' इन्द्रः, 'दाग्ऽवः' (हविर्हन्तवतः), * सुहृ कर्म
 अनुतिष्ठतो यजमानस्य 'हवम्' (आह्वानं यज्ञं वा) 'उपगन्ता'
 (प्रास्यति) ।

तत्रैव व्याख्यामाह,—“यः संघामं नयति संवशी युधे यः पुष्टानि
 सञ्जति त्रयाणि । सौमीन्द्रं नाथितो वोह्वीमि स नो मुञ्चतु
 अः हसः^(२)” इति । 'यः' इन्द्रः 'युधे' (योद्धुः) 'वशी' (स्वाधीनपरिवारोपेतः)
 'संघामं' (युद्धदेशं) प्रति 'सं'—'नयति' (स्वकीयां सेनां सम्यक्
 प्रापयति) । 'यः' च इन्द्रः, 'सं'—'पुष्टानि' (सम्पूर्णानि) 'त्रयाणि'
 (गवान्पुरुषरूपाणि) 'सञ्जति' (यजमानेन यो जयति) । शेषं पूर्ववत् ।

अथ 'मिचावरुणाभ्यामागोसुगर्भ्यां पयस्यः'—इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या-
 माह,—“मन्वे वां मिचावरुणा तस्य चित्तः सत्यौजसा हृष्टया यं
 नुदेये । या राजानः सरथं याथ उया ता नो मुञ्चतमागवः^(३)”
 इति । 'मिचावरुणा' हे मिचावरुणौ, 'वां' (युवयोः) मूर्त्तिं 'मन्वे'

* अत्र 'सुहृतः' इत्ययं शब्दः पतित इव प्रतिभाति ।

† 'स पुष्टानि' इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

(मनसा ध्यायामि) । 'सत्यौजसा' (अष्टचिम्बलौ), 'दृंहणा' (स्तम्भयन्तौ) युवां 'यं' अस्मदैरिणं 'नुदेथे' (निराकुरुतः), तस्य वैरिणः 'चिन्मं' (दुष्टबुद्धिं) जानीतं, युवासुभौ 'राजानं' (दीप्तिमन्तं) 'सरथं' (रथसहितम्) आदित्यं 'याथ' (लोकोपकाराय दृष्टिमुत्पादयितुं दृष्टिं प्राप्नुयाथः) । 'उपा' (अनिष्टनिवारणेऽत्यन्तं तीक्ष्णै), 'ता' (तौ) युवां 'नः' (अस्मान्) 'आगसः' (पापात्) 'मुञ्चत' (मुक्तं कुरुत) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यो वाꣳ रथ ऋजुरग्निः सत्यधर्मा मियु-
स्वरन्तमुपयाति दूषयन् । सौमि मित्रावरुणा नाधितो षोडशीमि
तौ नो मुञ्चतमागसः^(१)” इति । हे मित्रावरुणौ, 'वां' (युवयोः)
'यः' 'रथः' 'ऋजुरग्निः' (अकुटिलप्रग्रहः) 'सत्यधर्मा' (अवितथा-
धारणस्य) भवति, स रथः* 'मियुस्वरन्तं' (मिथ्याचारिणं अन्यायकारिणं
ब्रह्म) 'दूषयन्' 'उपयाति' (बाधमानः प्राप्नोति) । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ 'वायो-सवित्र आगोमुग्भ्यां चरुः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या-
माह,—“वायोः सवितुर्विदयानि मन्महे यावात्मन्वद् विभृतो यौ च
रक्तः । यौ विश्वस्य परिभू बभूवतुसौ नो मुञ्चतमागसः^(२)” इति ।
यो वायुर्यस्य सविता तयोर्भयोः 'विदयानि' (वेदनानि) अभिप्राय-
विशेषान् 'मन्महे' (जानीमः) । 'यौ' (वायुसवितारौ) 'आत्मन्वत्'
(स्वप्नरीरमिव) 'विभृतः' (सर्वं जगद्धारयतः) । किञ्च 'यौ' (वायु-
सवितारौ) 'रक्तः' (जगत् पालयतः) । किञ्च 'यौ' (वायुसवितारौ)
'विश्वस्य' (सत्त्वस्य) जगतः 'परिभू' (परितो व्यापकौ बभूवतुः) ।
तावित्यादि पूर्ववत् ।

* स रथं इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

तच्चैव याज्यामाह,—“उप श्रेष्ठा न आग्निषो देवयोर्धर्मे अस्त्रिरन् ।
 सौमि वायुꣳ सवितारं नाथितो ओह्वीमि तौ नो मुञ्चतमागसः^(८)”
 इति । ‘श्रेष्ठाः’ (प्रज्ञप्ताः) ‘नः’ (अस्त्रदीयाः) ‘आग्निषः’ (फलविशेषाः)
 ‘देवयोः’ (वायुसवित्रोः) सम्बन्धिनि ‘धर्मे’ ‘उप’ कर्मणि ‘स्त्रिरन्’*
 (उपास्थीयत) तदधीना इत्यर्थः । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ ‘अग्निभ्यामागोमुग्भ्यां धाना’ इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,—
 “रथीतमौ रथीनामङ्गे ऊतये शुभं गमिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः । ययोर्वां
 देवौ देवेष्वनिश्रितमोजसौ नो मुञ्चतमागसः^(९)” इति । ‘रथीनां’
 ‘रथीतमौ’ (ये रथिनो देवाः सन्ति, तेषां मध्ये अतिशयेन रथिनौ),
 ‘सुयमेभिः’ (सुष्टु नियन्तुं शक्यैः) ‘अश्वैः’ ‘शुभं’ (समीचीनं देव)
 ‘गमिष्ठौ’ (अतिशयेन गच्छन्तौ) अग्निनौ ‘अङ्गे’ (अहं आह्वयामि) ।
 ‘देवौ’ अग्निनौ ‘देवेषु’ सर्वेषु मध्ये ‘ययोः’ ‘वां’ (युवयोः) ‘ओजः’
 (बलं) ‘अनिश्रितं’ (अन्येन केनापि न तीर्त्तणीकृतं), किन्तु स्वभावन
 एव तीर्त्तमित्यर्थः । तावित्यादि पूर्ववत् ।

तच्चैव याज्यामाह,—“यदयातं वहतुꣳ सूर्यायास्त्रिचक्रेण सꣳ-
 सदमिच्छमानौ । सौमि देवावग्निनौ नाथितो ओह्वीमि तौ नो
 मुञ्चतमागसः^(१०)” इति । यस्मात् कारणात् ‘सूर्यायाः’ (सूर्यपत्न्याः)
 स्वमातुः ‘संसदमिच्छमानौ’ (सङ्गावस्थानं इच्छन्तौ) ‘देवौ’ † अग्निनौ युवां
 ‘त्रिचक्रेण’ (चक्रत्रययुक्तेन) रथेन ‘वहतुः’ (वाहयितुं) ‘अयातं’ (रथस्योपरि
 गतवन्तौ), तस्मात् कारणात् तथाविधौ देवौ । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

* अत्र ‘धर्मे’ (कर्मणि) ‘उप’ ‘अस्त्रिरन्’ इत्येवंरूपः पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र ‘ऊतये’ इति पदस्य व्याख्या पतितेव प्रतिभाति ।

‡ युवौ इति सर्वत्र पाठः प्रामादिकः ।

अथ 'मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालः' इत्यस्य पुरोऽनुवाक्यामाह,
—“मरुतां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वाभवन्तु विश्वे ।
आग्रून् ऊवे सुयमानूतये ते नो सुञ्चन्त्वेनसः^(११)” इति । 'मरुतां'
(मरुत्सञ्ज्ञकानां) देवानां मूर्त्तिं 'मन्वे' (अहं मनसा ध्यायामि) । तेन
च मरुतः 'नः' (अस्मान्) 'अधि' 'ब्रुवन्तु' (अधिकान् ब्रुवन्तु) । ते च
'विश्वे' (सर्वे) अपि 'इमां' 'वाचं' (मदीयां प्रार्थनां) 'विश्वां' (सर्वाम्) अपि
'प्र' 'अवन्तु' (प्रकर्षेण रक्षन्तु) । 'आग्रून्' (श्रीघ्नगामिनः) 'सुयमान्'
(सुप्तु नियामकान् मरुदास्थान् देवान्) 'ऊतये' (रक्षणाय) 'ऊवे'
(आह्वयामि) । 'ते नः' इत्यादि पूर्ववत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“तिग्ममायुधं वीडितं सहस्रदिव्यं बद्धं
घृतनासु जिष्णु । स्तौमि देवान् मरुतो नाथितो ऋषीमि ते नो
सुञ्चन्त्वेनसः^(११)” इति । मरुदास्थानां देवानाम् 'आयुधं' तिग्मादि-
विशेषणविशिष्टं 'तिग्मं' (तीक्ष्णं), 'वीडितं' (दृढं) । किञ्च मरुतां 'बद्धं'
(बलं) 'सहस्रत्' (परेषामभिभवित्र), 'दिव्यं' (यथोचितव्यवहारयोग्यं), अत
एव 'घृतनासु' (परकीयसेनासु) 'जिष्णु' (जयशीलं) । स्तौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ 'विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालः' इत्यस्य पुरोऽनु-
वाक्यामाह,—“देवानां मन्वे अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वा-
भवन्तु विश्वे । आग्रून् ऊवे सुयमानूतये ते नो सुञ्चन्त्वेनसः^(११)”
इति । पूर्वाक्का मरुतां पुरोऽनुवाक्या,* तथेयं विश्वेषां देवानां
पुरोऽनुवाक्या योजनीया ।

* अत्र यथा इति पदं भवितुं युज्यते ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यदिदं माभिन्नोचन्ति पौरुषेयेषु दैव्येन ।
स्त्रौमि विद्मान् देवान् नाधितो जोहवीमि ते नो सुञ्चन्व नसः^(१४)”
इति । ‘पौरुषेयेण’ (मनुष्यव्यापारेण), ‘दैव्येन’ (देवव्यापारेण) च
सम्पादितं ‘यत्’ ‘इदं’ (दुःखं) ‘मा’ ‘अभिन्नोचति’ (अभितो मां
क्लेशयति), तस्य दुःखस्य अपनोदनार्थं । स्त्रौमीत्यादि शेषं पूर्ववत् ।

अथ ‘अनुमत्यै चहः’ इत्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति,—“अनु नोऽद्यानुमतिः”^(१५) “अन्विदनुमते त्वम्”^(१६) इति ।
“अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञम्” इति पुरोऽनुवाक्या । “अन्विदनुमते त्वं
मन्यासै” इति याज्या । एतच्चोभयम् “इदं वामास्ये” (इका० ३ प्र०
११ अ०) इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘अग्नये वैश्वानराय दादन्नकपालः’ इत्यस्य याज्यापुरो-
ऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति,—“वैश्वानरो न जत्या”^(१७) “पृष्टो
दिवि”^(१८) इति । “वैश्वानरो न जत्या प्रयातु” इति पुरोऽनुवाक्या ।
“पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः” इति याज्या । एतच्चोभयं “वैश्वानरो न
जत्या” (१ का० ५ प्र० ११ अ०) इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘द्यावापृथिवीभ्यामहोसुग्भ्यां द्विकपालः’ इत्यस्य पुरो-
ऽनुवाक्यामाह,—“ये अप्रयेताममितेभिरोजोभिर्धे प्रतिष्ठे अभवतां
वसूनां । स्त्रौमि द्यावापृथिवी नाधितो जोहवीमि ते नो
सुञ्चतमहसः^(१९)” इति । ‘ये’ द्यावापृथिव्यौ ‘अमितेभिरोजोभिः’
(परिच्छेत्तुमशक्यैर्बलैः) ‘अप्रयेतां’ (प्रख्याते अभूतां) । किञ्च ‘ये’
द्यावापृथिव्यौ ‘वसूनां’ (धनानां) ‘प्रतिष्ठे’ (आश्रयभूते) ‘अभवतां’,
ते द्यावापृथिव्यौ । स्त्रौमीत्यादि पूर्ववत् ।

तत्रैव याज्यामाह,—“उर्वी रोदसी वरिवः कृणोतं सेचस्य पत्नी अधि नो ब्रूयातं । सौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोह्वीमि ते नो सुञ्चतमः५६ः(१०)” इति । ‘उर्वी’ (उर्वी, अत्यन्तं विस्तृते), ‘रोदसी’ (रोदस्यौ) हे द्यावापृथिव्यौ, ‘वरिवः’ (धनं पूजां वा) ‘कृणोतं’ (कुरुतं) । ‘सेचस्य’ ‘पत्नी’ (पत्न्यौ) हे द्यावापृथिव्यौ, ‘नः’ ‘अस्मान्’ ‘अधि’ ‘ब्रूयातं’ (अधिकान् कथयत) । सौमीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ खिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह,—“यत्ते वयं पुरुषचा यविष्ठ अविदाः५७सस्रहमा कचननागः । कधी स्वस्माः५ अदितेरनागा व्येनाः५ सि श्चिअथो विव्वगमे(११)” इति । हे ‘यविष्ठ’ (युवतम) ‘अग्ने’, ‘वयम्’ ‘अविदांसः’ (ज्ञानरहिताः) सन्तः ‘ते’ (त्वदीयेषु) ‘पुरुषचा’ (पुरुषेषु) ‘यत्’-‘कचन आगः’ (दं-कमप्यपराधं) ‘सस्रहम्’ (कृतवन्तः) । ‘अदितेः’ (अश्वरुणीयस्य) तव अस्मान् ‘अनागाः’ (अपराधरहितान्) ‘सु’-‘अधि’ (सुष्ठु कुरु) । हे ‘अग्ने’, ‘एनांसि’ (अस्रदीयानि पापानि) ‘विव्वक्’ (सर्वथा) ‘वि’-‘श्चिअथः’ (विश्लेषेण अथितानि कुरु) ।

तत्रैव याज्यामाह,—“यथा ह तदसवो गौर्यं चित् पदि सिताममुञ्चता यजचाः । एवा त्वमसत् प्र सुञ्च व्यः५६ः प्रातार्यग्ने प्रतराञ्च आयुः(१२)” इति । ‘यजचाः’ (यष्टव्याः), ‘वसवः’ (जगन्निवासहेतवः) अग्निना सहिताः हे देवाः, ‘पदि सितां’ (बन्धनस्थाने स्वकीयस्य पात्रस्य आक्रमणेन पादे बद्धी) ‘गौर्यं’-‘चित्’ (गौरीमपि) यांकाञ्चित् गौरवर्णाङ्गाम् ‘अमुञ्चत’ (बन्धान्मुक्तीकृतवन्तः) । हे ‘अग्ने’, ‘तत्’ ‘यथा ह’ (येनैव प्रकारेण तद्वन्धमोचनं कृतं),

* ‘सु’ इति पाठो सर्वत्र पठित इव प्रतिभाति ।

‘एवा त्वम्’ (एवमेव त्वमपि) ‘अस्मत्’ (अस्मत्सकाशात्) ‘व्यंहः’
 (विविधं पापं) ‘प्र’-‘मुञ्च’ (प्रकर्षेण मुक्तं कुरु) । ‘नः’ (अस्मदीयम्)
 ‘आयुः’ ‘प्रतरां’ (अत्यधिकं) यथा* ‘प्रातारि’ (प्रतर सम्पादय) ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः,—

अग्नयेऽऽहोमृचेऽष्टाक-पाला इत्यादिनेरिताः ।
 इष्टयोऽग्नेर्मन्वयुक्ता थाज्यास्तासु क्रमादिमाः ॥
 अग्नेराग्नेयके, दीन्द्रस्यैन्द्रे, मन्वे ज्ञानन्तरे ।
 मैत्रावरुणके, वायोर्वायो-सावित्रके, रथी ॥
 आश्विने, महतां माह-ते, देवा वैश्वदेविके ।
 अनुदयोऽज्ञानमते, वैश्वानरे तथा ॥
 द्यावापृथिव्यके ये तु, यत्ते स्विष्टकृतीर्यते ।
 अनुवाके पञ्चदशे मन्वा द्वाविंशतिर्मताः ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थीऽतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः-
 संहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥०॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्ध-
 भूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः
 सम्पूर्णः ॥०॥

* अत्र ‘तथा’ इति पदं पतितमिव प्रतिभाति ।

† अग्नयेऽऽहोमृचेऽष्टाकपाल इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तिः ।
वक्ष्यामः" इति	वक्ष्याम इति	७	१६
प्रलयग्रहिणा.....	प्रलयग्रहीणा	१४	१०
त.....	ते	१५	१०
मस्मयु(१).....	मस्मयु'(१)	१५	१२
उवन्तरिक्त.....	उर्वन्तरिक्त	१५	१६
चिकीर्षते.....	चिकीर्षते	१६	५
—जिघमि	जिघमिं.....	१६	२०
प्राप्नुयुः(एवमेव सर्वत्र पाठः)	प्रापुः	१८	११
दष्टेम(८).....	दष्टेम	२४	२०
दूरिष्याम(९)	दूरिष्याम(८)	२४	२२
अभिं	अभिः	२५	१०
अन्वङ्गि	अन्वमि.....	२६	४
'द्यावा	द्यावा	२६	११
वचस्रती.....	वचस्रती	३७	१६
—तेजः प्राप्तिः	तेजः—प्राप्ति	४८	१६
आशु दूतो	आशुदूर्तो.....	५०	१८
वाजी (एवमेव सर्वत्र पाठः)	वाजि	६१	१०
कर्मण्यां	कर्मण्यां.....	६६	१४
पदे.....	पदे	६६	२०
बुद्धि	बुद्धि	७३	९
उखा कर्त्रे	उखा-कर्त्रे.....	७८	७
धारयितुः'	धारयितुः).....	८४	९
मुख्यः.....	मुख्याः	८५	११
वैधयनं	वैधयैर्न	८८	११
वृधः	वृधे	९२	४

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्ध्यां ।	पङ्क्ति ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६० ..	२ ..	परुषशीर्षं	पुरुषशीर्षं
२६५ ..	६ ..	यस्मादवम्	यस्मादेवम्
२६७ ..	५ ..	सर्पेण	सर्पेण
३०० ..	१३ ..	आसन्निधन्	आसन्निधून्
३०३ ..	२२ ..	'त'	'ते'
३१४ ..	१० ..	कर्मणं	कर्मणं
„ ..	१५ ..	चक्षु	चक्षुः
„ ..	„ ..	चाक्षुषाणि	चाक्षुषाणि
३१८ ..	११ ..	मन्त्र	मन्त्रे
३२१ ..	१२ ..	स उ वेक	स वेक इति पाठो अवितुं युक्तः
३२६ ..	१ ..	(भाटपुत्रादयः) । ..	(भाटपुत्रादयः)
३२६ ..	१ ..	नाभिर्वि	नाभिर्वि
३३८ ..	१४ ..	आश्विन्यादीयका ..	आश्विन्यादीयका
३४८ ..	११ ..	प्रशंसति	प्रशंसति
„ ..	१७ ..	स्त्रित	स्त्रिते
३४९ ..	१८ ..	'ऊर्द्धा'	ऊर्द्धा
३५२ ..	६ ..	लोक	लोक
३५३ ..	१६ ..	कुर्वन्ती	कुर्वन्ती
३५७ ..	४ ..	त्रयस्त्रिंश	त्रयस्त्रिंश
३६१ ..	१० ..	वर्चसा	वर्चसाऽ
३६४ ..	२२ ..	सहापधानं	सहोपधानं
३६५ ..	१५ ..	नृचक्षुः	नृचक्षुः
„ ..	१६ ..	जजिन्नम्	जजिन्नम्
३६८ ..	२२ ..	प्रादक्षिण्येण	प्रादक्षिण्येन
३७६ ..	११ ..	रक्षत्बुज	रक्षत्बुर्ज
३७६ ..	१५ ..	धाता	धाता

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठायां ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३८४	६	पङ्क्ति	पदपङ्क्ति
”	”	रक्ष	अक्षर
३८७	१५	तपिष्ठेन	तपिष्ठेन
३८८	४	यविष्ठ	यविष्ठ
”	१८	प्रैषा	प्रैषा-
४०२	१९	परस्या	परस्या
४१३	११	वैश्यकर्मणि	वैश्यकर्मणो इति भवितुं युक्तं
४२३	७	स्तौमै	स्तौमै
४२५	७	शूरो	शूर
४२६	१४	नो नुमो	नोनुमो
४४५	१४	{ (यजमाने) { संमिश्रयसि }	{ यजमाने { (संमिश्रयसि)
४४६	१८	सुष्टु	सुष्टु । एवं परत्र
४४८	१	‘उघः’	‘उघसः’
४४९	११	अमे त्व	अमे त
४५०	७	आभिष्टे	आभिष्टे
६५२	१२	चित्पुत्रघस्य	कस्यचित् पुत्रघस्य
४६०	१०	अर्धे	अर्धे